คู่มือการศึกษา

สัมมาปฏิบัติไตรสิกขา

ศูนย์ประสานงานสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดแห่งประเทศไทย

คู่มือการศึกษาสัมมาปฏิบัติไตรสิกขา

ศูนย์ประสานงานสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดแห่งประเทศไทย

สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ และสาธุชน ร่วมสนับสนุนการพิมพ์

คู่มือการศึกษาสัมมาปฏิบัติไตรสิกขา

พระราชญาณวิสิฐ และคณะ รวบรวมและเรียบเรียง

ISBN : 978-974-660-412-3

พิมพ์ครั้งที่ ๑ : มีนาคม ๒๕๕๒ จำนวน ๓,๐๐๐ เล่ม

พิมพ์ครั้งที่ ๒ : มีนาคม ๒๕๕๒ จำนวน ๓,๐๐๐ เล่ม

พิมพ์ครั้งที่ ๓ : มิถุนายน ๒๕๕๒ จำนวน ๓,๐๐๐ เล่ม

พิมพ์ครั้งที่ ๔ : กรกฎาคม ๒๕๕๒ จำนวน ๓,๐๐๐ เล่ม

พิมพ์ครั้งที่ ๕ : พฤษภาคม ๒๕๕๓ จำนวน ๒,๐๐๐ เล่ม

พิมพ์ครั้งที่ ๖ : พฤศจิกายน ๒๕๕๓ จำนวน ๓,๐๐๐ เล่ม

จัดพิมพ์โดย :

ศูนย์ประสานงานสำนักปฏิบัติประจำจังหวัดแห่งประเทศไทย

วัดหลวงพ่อสดธรรมกายาราม

อำเภอดำเนินสะดวก จังหวัดราชบุรี ๗๐๑๓๐

โทรศัพท์ ๐๓๒-๗๔๕-๑๘๐ กดต่อ ๒๒๐/๑๙๑, ๐๘-๓๐๓๒-๘๙๐๗

โทรสาร: ๐๓๒-๗๔๕-๑๗๐

จัดทำรูปเล่ม/เรียงพิมพ์ :

กองงานสื่อสิ่งพิมพ์ วัดหลวงพ่อสดธรรมกายาราม

ภัคกร เมืองนิล บ.เพชรเกษมพริ้นติ้ง กรุ๊ป จำกัด ๐๘๕-๑๙๓๓๗๒๗๙

พิมพ์ที่ :

บริษัท เพชรเกษมพริ้นติ้ง กรุ๊ป จำกัด นครปฐม

โทร. ๐๓๔-๒๕๙-๗๕๘, ๐๓๔-๒๕๙-๗๕๙ โทรสาร ๐๓๔-๒๕๓-๖๖๕

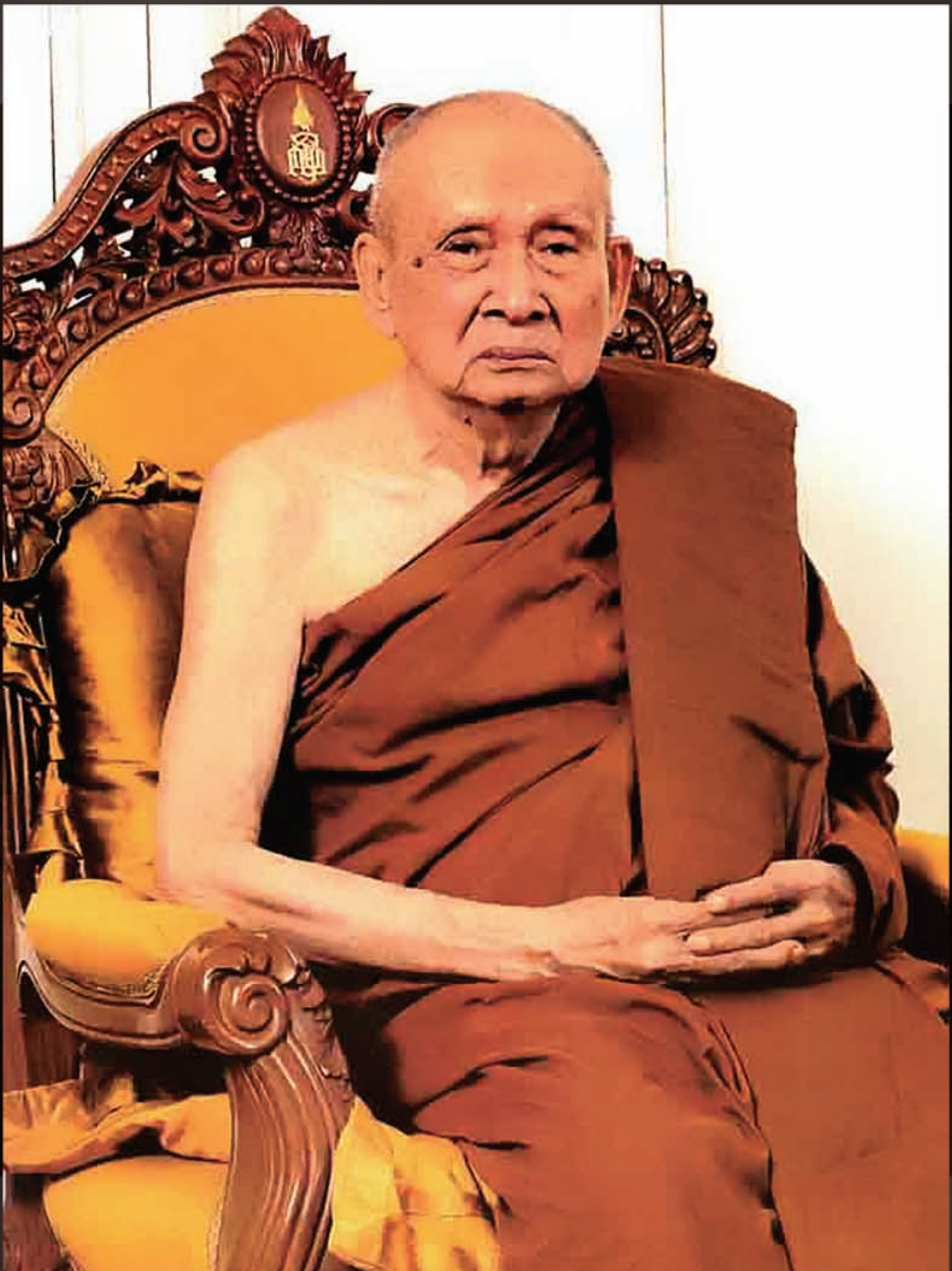

สมเด็จพระญาณสังวร
สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก

สมเด็จพระพุฒาจารย์

ประธานคณะผู้ปฏิบัติหน้าที่สมเด็จพระสังฆราช
เจ้าคณะใหญ่หนตะวันออก

สมเด็จพระมหาธีราจารย์

เจ้าคณะใหญ่หนกลาง

สมเด็จพระมหารัชมังคลาจารย์

เจ้าคณะใหญ่หนเหนือ

ประธานที่ปรึกษาศูนย์ประสานงานสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดแห่งประเทศไทย

สัมโมทนียกถา

คณะกรรมการบริหาร ศูนย์ประสานงานสำนักปฏิบัติประจำจังหวัดแห่งประเทศไทย (ศปท.) ได้มีมติให้จัดทำ **"คู่มือการศึกษาสัมมาปฏิบัติไตรสิกขา"** (ศีลสิกขา-จิตตสิกขา-ปัญญาสิกขา) ตามแนวสติปัฏฐาน ๔ ซึ่งมีอรรถาธิบายรายละเอียดในคัมภีร์พระวิสุทธิมรรค เพื่อให้สำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดต่างๆ ได้ใช้เป็นแนวทางในการศึกษาอบรมธรรมปฏิบัติแก่สาธุชนพุทธบริษัท ผู้สนใจในธรรมของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า อย่างเป็นมาตรฐานเดียวกัน ส่วนแต่ละสำนักปฏิบัติธรรมจะเลือกอุบายวิธีหรือธรรมอันเป็นภูมิ/อารมณ์ ของสมถะ และ/หรือ วิปัสสนาใด ก็เลือกปฏิบัติได้ตามจริตอัธยาศัยของตน

บัดนี้ คณะกรรมการบริหาร ศปท. ได้ตั้งคณะอนุกรรมการผู้ทรงคุณวุฒิทำร่าง **"คู่มือการศึกษาสัมมาปฏิบัติไตรสิกขา"** เสร็จแล้ว และได้ส่งให้กรรมการที่ปรึกษาและกรรมการบริหารได้ทราบและพิจารณาโดยทั่วกัน ก่อนนำเข้าสู่การพิจารณาในที่ประชุมเพื่อพิจารณาลงมติต่อไป

ข้าพเจ้าเห็นว่า คณะอนุกรรมการได้ทำการยกร่าง **"คู่มือการศึกษาสัมมาปฏิบัติไตรสิกขา"** นี้ **ดีแล้ว สมควรจะได้จัดพิมพ์ขึ้นเผยแพร่แก่สำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดทั่วประเทศ** และ**แก่สาธุชนพุทธบริษัทโดยทั่วไปอีกด้วย เพื่อใช้เป็นแนวทางในการศึกษาอบรมสมถวิปัสสนากัมมัฏฐานตามแนวสติปัฏฐาน ๔ โดยมีมาตรฐานเดียวกัน ทั้งนี้เพื่อเป็นการรักษาเนื้อหาสาระและแก่นของพระพุทธศาสนา และนับเป็นการช่วยกันสืบบวรพระพุทธศาสนาให้เจริญและยั่งยืนสืบไป**

จึงขออนุโมทนาสาธุการในกุศลเจตนานี้ด้วยเป็นอย่างยิ่ง และขออำนวยพรให้ **พระราชญาณวิสิฐ ประธาน** และคณะกรรมการบริหาร ศปท. คณะอนุกรรมการผู้จัดทำร่าง **"คู่มือการศึกษาสัมมาปฏิบัติไตรสิกขา"** นี้ ตลอดทั้งผู้ร่วมแรงกายแรงใจและกำลังทรัพย์ช่วยกันจัดพิมพ์หนังสือคู่มือนี้ให้สำเร็จด้วยดี เพื่อใช้เป็นแนวทางการศึกษาสัมมาปฏิบัติของสาธุชนพุทธบริษัทผู้สนใจในธรรมทั้งหลาย จงเจริญในพระสัทธรรมของสมเด็จพระสัมมา-

สัมพุทธเจ้า และจงเจริญด้วยอายุ วรรณะ สุขะ พละ ปฏิภาณ ธรรมสาร/ธนสารสมบัติ ปรารถนาสิ่งใดโดยชอบกอปรด้วยเหตุปัจจัยฝ่ายบุญกุศล ขอจงสำเร็จสมความมุ่งมาดปรารถนาทุกประการ เทอญ

(สมเด็จพระมหารัชมังคลาจารย์)

กรรมการมหาเถรสมาคม เจ้าคณะใหญ่หนเหนือ แม่กองบาลีสนามหลวง

เจ้าสำนักเรียนและเจ้าสำนักปฏิบัติธรรม อธิบดีสงฆ์ วัดปากน้ำ ภาษีเจริญ กรุงเทพฯ

ประธานคณะกรรมการที่ปรึกษา ศูนย์ประสานงาน

สำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดแห่งประเทศไทย

๑๖ ตุลาคม ๒๕๕๑

ไตรสิกขาปรารภ

สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ตรัสโอวาทปาฏิโมกข์ คำสอนเป็นหลักที่สำคัญยิ่ง คือ **อุดมการณ์ หลักการ วิธีการ** แล้วจึงตรัสไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา เป็นอเนกปริยาย **อุดมการณ์** เป็นหลักอันสูงสุด คือ ขันติ นิพพาน เมตตา กรุณา **หลักการ** เป็นหลักอันยอดเยี่ยม คือ ไม่ทำชั่ว ทำความดี ทำใจสะอาด **วิธีการ** เป็นวิธีบริหารงานอย่างสุดยอด คือ ไม่ว่าร้าย ไม่ทำร้าย สำรวมอินทรีย์ พอเพียง สงบ ฝึกจิต ทรงแสดงอุดมการณ์ หลักการ วิธีการ แล้วยังทรงแสดงไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา เป็นอเนกปริยาย ทั้งหมดเป็นหลักที่ทุกคนต้องศึกษาแล้วนำไปปฏิบัติ โดยสรุปก็คือ การสำรวมกายวาจาให้เรียบร้อย ชื่อว่า **ศีล** การทำจิตให้มั่น ชื่อว่า **สมาธิ** การรอบรู้ในกองสังขาร ชื่อว่า **ปัญญา**

ปัจจุบันนี้ มีสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดอยู่ทั่วประเทศ ซึ่งขึ้นอยู่กับสำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ โดยอยู่ในความดูแลของมหาเถรสมาคม เมื่อเจ้าสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดทั่วประเทศมาประชุมร่วมกัน มีมติให้ตั้งเป็นศูนย์ประสานงานสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดแห่งประเทศไทย (ศปท.) ซึ่งมีวัตถุประสงค์สำคัญในการส่งเสริมสนับสนุนการศึกษาสัมมาปฏิบัติในพระสัทธรรม ๓ ประการ คือ **ปริยัติสัทธรรม ปฏิบัติสัทธรรม ปฏิเวธ-สัทธรรม**

เมื่อทาง ศปท. มีเป้าหมายชัดเจน จึงได้จัดทำหนังสือ **"คู่มือการศึกษาสัมมาปฏิบัติไตรสิกขา"** ตามแนวสติปัฏฐาน ๔ เพื่อถวายแก่สำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดทุกสำนักและสถาบันการศึกษาสงฆ์ไทยทั่วประเทศ เพื่อใช้เป็นหลักในการศึกษาและปฏิบัติธรรมให้มีความรู้ความเข้าใจในพระสัทธรรม ๓ ประการ เป็นมาตรฐานเดียวกัน ส่วนผู้ศึกษาสัมมาปฏิบัติใด จะเลือกใช้ธรรมอันเป็นอารมณ์สมถะและวิปัสสนาใด ก็เป็นไปตามจริตอัธยาศัยความถนัดของแต่ละท่าน หรือแต่ละสำนักปฏิบัติธรรม

หนังสือ **"คู่มือการศึกษาสัมมาปฏิบัติไตรสิกขา"** นี้ ศูนย์ประสานงานสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดแห่งประเทศไทย (ศปท.) โดยเจ้าประคุณ **สมเด็จพระมหารัชมังคลาจารย์**

กรรมการมหาเถรสมาคม เจ้าคณะใหญ่หนเหนือ แม่กองบาลีสนามหลวง เจ้าอาวาสวัดปากน้ำ ภาษีเจริญ เป็นที่ปรึกษา

พระราชญาณวิสิฐ วัดหลวงพ่อสดธรรมกายาราม เจ้าสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดราชบุรี แห่งที่ ๑ เป็นประธานคณะกรรมการบริหาร ศปท. ได้จัดตั้งคณะอนุกรรมการผู้ทรงคุณวุฒิเป็นผู้ยกร่างขึ้น ได้ผ่านมติที่ประชุม ศปท. และได้นำเสนอมหาเถรสมาคม รับทราบแล้ว จึงเห็นสมควรให้มีการพิมพ์เผยแผ่ได้ทั่วไป สุดยอดของการจัดพิมพ์ สุดยอดของเนื้อหาสาระ สุดยอดของการศึกษาสัมมาปฏิบัติไตรสิกขาแห่งสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดทั่วประเทศ

ขออนุโมทนาทุกฝ่ายที่มีส่วนร่วมในการจัดพิมพ์หนังสือเล่มนี้ ขอทุกท่านที่มีส่วนร่วมจงถึงความเจริญงอกงามไพบูลย์ในพระพุทธศาสนา ถึงมรรคผล พระนิพพาน ในอนาคตกาลเบื้องหน้าโน้น เทอญ

สทา โสตฺถี ภวนฺตุ เต ฯ

(พระธรรมปริยัติเวที)

เจ้าคณะภาค ๑๕ เจ้าอาวาสวัดพระปฐมเจดีย์ ราชวรมหาวิหาร

เจ้าสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดนครปฐม แห่งที่ ๘

กรรมการที่ปรึกษาศูนย์ประสานงานสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดแห่งประเทศไทย

วัดหลวงพ่อสดธรรมกายาราม
สำนักปฏิบัติธรรมและโรงเรียนพระปริยัติธรรมแผนกบาลี ประจำจังหวัดราชบุรี โดยมติมหาเถรสมาคม
อำเภอดำเนินสะดวก จังหวัดราชบุรี ๗๐๑๓๐
โทร. ๐-๓๒๒๕-๓๖๓๒ ต่อ ๒๒๐/๑๙๑, ๐๘-๓๐๓๒-๘๙๐๗ โทรสาร ๐-๓๒๒๕-๔๙๕๔

ที่ ศปท. ๑๗/๒๕๕๑

๔ พฤศจิกายน ๒๕๕๑

เรื่อง ขอรับคำแนะนำเพิ่มเติมเกี่ยวกับ “ร่างคู่มือศึกษาสัมมาปฏิบัติไตรสิกขาฯ”

กราบเรียน พระเดชพระคุณ **พระธรรมปริยัติเวที** กรรมการที่ปรึกษา ศปท.

อ้างถึง มติที่ประชุม ศปท. ที่ ๔/๒๕๕๑

ตามมติที่ประชุม ศปท. ที่ ๔/๒๕๕๑ โดย เจ้าประคุณ **สมเด็จพระมหารัชมังคลาจารย์ ประธานคณะกรรมการที่ปรึกษา ศปท. เป็นประธาน** ประทานโอวาท และเกล้าฯ ประธานคณะกรรมการ พร้อมด้วยกรรมการบริหาร ศปท. ได้ประชุมกันเมื่อวันศุกร์ที่ ๓๑ ตุลาคม พ.ศ.๒๕๕๑ ระหว่างเวลา ๐๙.๐๐-๑๑.๐๐ น. ตามระเบียบวาระประชุมเรื่องพิจารณา “ร่างคู่มือ **การศึกษาสัมมาปฏิบัติไตรสิกขา: ศีลสิกขา จิตตสิกขา ปัญญาสิกขา**” ตามแนวสติปัฏฐาน ๔ และตามแนวอรรถาธิบายในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ได้มีมติรับร่างคู่มือนี้เพื่อดำเนินการต่อไป และเกล้าฯ ได้เสนอต่อที่ประชุมอีกว่า **เกล้าฯ ยังยินดีเปิดรับคำแนะนำเพิ่มเติมจากกรรมการทุกท่านต่อไปอีก ๑๕ วัน เพื่อพิจารณาปรับปรุงแก้ไขให้ถูกต้องเหมาะสมดีที่สุด** แล้วต่อจากนั้น จะได้รวบรวมมติที่ประชุมและเอกสารเกี่ยวกับการจัดตั้งและการดำเนินงานของคณะกรรมการบริหาร ศปท. เพื่อนำเรียนเสนอ มส. (ผ่าน พศ.) เพื่อโปรดพิจารณาอนุโมทนาและแนะนำ ตามแต่จะเห็นสมควร เพื่อ ศปท. จักได้ถือเป็นแนวนโยบายดำเนินการ เพื่อบรรลุวัตถุประสงค์ของ ศปท. ต่อไปนั้น

เกล้าฯ จึงกราบเรียนมาเพื่อขอได้โปรดพิจารณาร่างคู่มือศึกษาสัมมาปฏิบัติไตรสิกขา ที่ได้ส่งมาถวายแล้วนั้น เพื่อขอคำแนะนำเพิ่มเติม(หากจะมี) เพื่อพิจารณาดำเนินการต่อไป ตามกำหนดระยะเวลาดังกล่าวด้วย

5 พย 2551

วัดหลวงพ่อสดธรรมกายาราม
สำนักปฏิบัติธรรมและโรงเรียนพระปริยัติธรรมแผนกบาลี ประจำจังหวัดราชบุรี โดยมติมหาเถรสมาคม
อำเภอดำเนินสะดวก จังหวัดราชบุรี ๗๐๑๓๐
โทร. ๐-๓๒๒๕-๓๖๓๒ ต่อ ๒๒๐/๑๙๑, ๐๘-๓๐๓๒-๘๙๐๗ โทรสาร ๐-๓๒๒๕-๔๙๕๔

กราบเรียนมาด้วยความเคารพยิ่ง

(พระราชญาณวิสิฐ)
ประธานคณะกรรมการบริหารศูนย์ประสานงาน
สำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดแห่งประเทศไทย

ที่ติดต่อ พระมหาชัยนิพจน์ อตฺตทนฺโต
โทร. ๐๘๑-๓๕๗-๖๓๖๙ โทรสาร ๐๓๒-๒๕๔-๙๕๔

คำนำ

ศูนย์ประสานงานสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดแห่งประเทศไทย (ศปท.) ได้รับการจัดตั้ง โดยมติของเจ้าสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัด ๓๓๘ แห่ง (จากจำนวนทั้งหมดทั่วประเทศ ๔๐๐ กว่าแห่ง) ที่สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติได้อาราธนามาร่วมสัมมนาเชิงปฏิบัติการที่วัดยานนาวา เขตสาทร กรุงเทพมหานคร ระหว่างวันที่ ๒๓-๒๕ เมษายน ๒๕๕๑ โดยมีวัตถุประสงค์สำคัญ คือ เพื่อสนองงานคณะสงฆ์ในการให้การส่งเสริมสนับสนุนให้สำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดซึ่งจัดตั้งขึ้นโดยมติมหาเถรสมาคม ได้สนองงานคณะสงฆ์ในการบริหารการให้การศึกษาสัมมาปฏิบัติพระสัทธรรมให้บรรลุผลดี มีประสิทธิภาพสูง ประการ ๑ เพื่อให้ความร่วมมือประสานงานกับเจ้าคณะปกครองและสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัด ในการให้การศึกษาอบรมการศึกษาสัมมาปฏิบัติพระสัทธรรม ให้เข้าใจหลักธรรมไปในแนวทางเดียวกัน ประการ ๑ และเพื่อช่วยเหลือทางวิชาการและอื่นๆ แก่สำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดเท่าที่จะช่วยได้ อีกประการ ๑ เป็นต้น

ศปท. จึงมีมติให้ตั้งคณะอนุกรรมการยกร่างหนังสือ **คู่มือการศึกษาสัมมาปฏิบัติ-ไตรสิกขา** : สีลสิกขา จิตตสิกขา และปัญญาสิกขา **ตามแนวสติปัฏฐาน ๔ ของพระพุทธเจ้าและตามแนวอรรถาธิบายในคัมภีร์พระวิสุทธิมรรค** (พร้อมทั้ง) **ภาคผนวกเรื่องพระนิพพานตามพระพุทธดำรัสและอรรถกถา** ขึ้น แล้วได้นำเสนอที่ประชุม ศปท. ในการประชุมครั้งที่ ๔/๒๕๕๑ โดยเจ้าประคุณ **สมเด็จพระมหารัชมังคลาจารย์ กรรมการมหาเถรสมาคม เจ้าคณะใหญ่หนเหนือ ประธานที่ปรึกษา ศปท**. ได้เมตตาเป็นประธานเปิดการประชุมและแสดงสัมโมทนียกถา และที่ประชุมได้มีมติรับร่างหนังสือคู่มือดังกล่าว เพื่อจัดพิมพ์เป็นเล่มแจกจ่ายแก่สำนักปฏิบัติธรรม และองค์กร/สถาบันที่ให้การศึกษาอบรมธรรมปฏิบัติ **เพื่อใช้เป็นคู่มือในการศึกษาสัมมาปฏิบัติไตรสิกขา ให้เป็นมาตรฐานเดียวกัน** ส่วนสำนักปฏิบัติธรรมใด จะเลือกใช้ธรรมอันเป็นอารมณ์สมถะ/วิปัสสนาใด ที่เหมาะกับจริตอัธยาศัยของตน ก็ให้เป็นไปตามอัธยาศัยของแต่ละสำนักหรือของแต่ละบุคคลนั้นๆ

หนังสือ **“คู่มือการศึกษาสัมมาปฏิบัติ : ไตรสิกขา”** นี้ สำเร็จลงได้ก็ด้วยอุตสาหะวิริยะของคณะอนุกรรมการยกร่างทั้ง ๔ ภาคส่วน คือ

ส่วน **“สีลสิกขา”** ประกอบด้วยพระมหากังวาล ธีรธมฺโม (ป.ธ.๙) หัวหน้าคณะฯ และมีพระมหากฤษฎ์พิสุทธ์ เสฏฺฐธมฺโม (ป.ธ.๙) พระมหาบุญกิต สุวณฺโณ (ป.ธ.๘) พระมหาอธิโชค สุโชโต (ป.ธ.๘) และพระมหาพิเชษฐ กนฺตเชฏฺโฐ (ป.ธ.๙) เป็นผู้ช่วย

ส่วน **“จิตตสิกขา”** มีพระมหากฤษฎ์พิสุทธ์ เสฏฺฐธมฺโม (ป.ธ.๙) เป็นผู้ยกร่าง

ส่วน **“ปัญญาสิกขา”** ประกอบด้วยพระมหาปราโมทย์ ปโมทิโต (ป.ธ.๙) และพระมหาวรรณพงศ์ วณฺณวํโส (ป.ธ.๙) เป็นหัวหน้าคณะฯ มีพระมหาวิโรจน์ วิโรจโน (ป.ธ.๘) พระมหาอนุชา จนฺทปภาโส (ป.ธ.๕) พระมหาชินภัทร ฉินฺนาลโย (ป.ธ.๖) พระอเนก ถิรวิริโย และพระปรีชา สุปญฺโญ เป็นผู้ช่วย

ส่วน **ภาคผนวก** เรื่อง **“พระนิพพาน”** ข้าพเจ้ายกร่างเอง

ทั้ง ๔ ภาคส่วนนี้ ได้มอบให้พระมหาปราโมทย์ ปโมทิโต (ป.ธ.๙) พระมหาศักฎา สุมโน (ป.ธ.๙) และพระมหาประเสริฐ ปญฺญาเสฏฺโฐ (ป.ธ.๗) พระมหาปุณยพงศ์ ฐิตเมโธ (ป.ธ.๙) พระมหาฉัตรชัย ชยญาณเมธี (ป.ธ.๙) ผู้มิได้อยู่ในคณะอนุกรรมการยกร่าง ช่วยกันตรวจสอบข้อมูล/เอกสารอ้างอิง/สำนวน และพิสูจน์อักษร ก่อนที่จะส่งเข้าสู่ที่ประชุม ศปท. ครั้งที่ ๔/๒๕๕๑ เพื่อให้คณะกรรมการบริหารและคณะกรรมการที่ปรึกษา ศปท. ได้พิจารณาและแนะนำการปรับปรุงแก้ไข ก่อนที่จะจัดทำอาร์ตเวิร์คเพื่อส่งเข้าพิมพ์ในโรงพิมพ์ต่อไป

ข้าพเจ้าในนามคณะกรรมการบริหาร ศปท. จึงขอกราบขอบพระคุณและอนุโมทนากุศลเจตนาของคณะอนุกรรมการยกร่าง คณะกรรมการที่ปรึกษา และคณะกรรมการบริหาร ศปท. ทุกรูป อีกทั้งขอขอบคุณและอนุโมทนาสาธุการในกุศลเจตนาของ **สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ** และ**ญาติโยมผู้ใจบุญทั้งหลาย**ผู้มีจิตศรัทธารับเป็นเจ้าภาพร่วมในการจัดพิมพ์หนังสือเล่มนี้ เพื่อเผยแพร่แก่สาธุชนพุทธบริษัท ผู้สนใจในการศึกษาสัมมาปฏิบัติพระสัทธรรมของพระพุทธเจ้า เพื่อสลัดตนออกจากทุกข์ทั้งปวง และเพื่อทำนิพพานให้แจ้ง (สพฺพทุกฺขนิสฺสรณนิพฺพานสจฺฉิกรณตฺถาย) และเพื่อช่วยกันสืบบวรพระพุทธศาสนาให้เจริญและมั่นคงยิ่ง

ขึ้นไปตลอดกาลนาน และขออำนาจคุณพระศรีรัตนตรัย จงได้โปรดดลบันดาลประทานพร ให้ผู้อุปถัมภ์โครงการให้การศึกษาสัมมาปฏิบัติพระสัทธรรมของ ศปท. ทุกท่าน จงเจริญด้วยพระธรรมของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ด้วยการศึกษาสัมมาปฏิบัติเองและช่วยชักนำผู้อื่นให้ได้ศึกษาและปฏิบัติเข้าสู่กระแสธรรมของพระพุทธเจ้า เพื่อได้เข้าถึง ได้รู้-เห็น และเป็นพระนิพพานธาตุ อันเป็นอมตธรรม ที่สิ้นสุดแห่งทุกข์และเป็นบรมสุขตลอดกาลนานโดยทั่วหน้ากัน เทอญ

(พระราชญาณวิสิฐ)

ประธานศูนย์ประสานงานสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดแห่งประเทศไทย (ศปท.)

เจ้าอาวาสและเจ้าสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดราชบุรี (แห่งที่ ๑)

วัดหลวงพ่อสดธรรมกายาราม

๖ มกราคม ๒๕๕๒

พระพุทธดำรัส

ว่าด้วย "สมณกิจ"

"ภิกษุทั้งหลาย **กิจของสมณะที่สมณะต้องทำ มี ๓ อย่างเหล่านี้** ๓ อย่างอะไรบ้างเล่า ๓ อย่าง คือ

๑) **การสมาทานการปฏิบัติในศีลอันยิ่ง**

๒) **การสมาทานการปฏิบัติในจิตอันยิ่ง**

๓) **การสมาทานการปฏิบัติในปัญญาอันยิ่ง**

ภิกษุทั้งหลาย กิจของสมณะ ที่สมณะต้องทำ มี ๓ อย่างเหล่านี้แล. ภิกษุทั้งหลาย เพราะฉะนั้น ในเรื่องนี้ พวกเธอทั้งหลายพึงสำเหนียกใจไว้ว่า

'ความพอใจของเราจักต้องเข้มงวดพอ ในการสมาทานการปฏิบัติในศีลอันยิ่ง ในการสมาทานการปฏิบัติในจิตอันยิ่ง ในการสมาทานการปฏิบัติในปัญญาอันยิ่ง' ดังนี้. ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอทั้งหลายพึงสำเหนียกใจไว้อย่างนี้แล."[๑]

กิจของชาวนา – กิจของภิกษุ

"ภิกษุทั้งหลาย กิจของคฤหบดีชาวนา ที่เขาจะต้องรีบทำ มี ๓ อย่างเหล่านี้. ๓ อย่างอะไรบ้าง ? ๓ อย่างคือ คฤหบดีชาวนารีบๆ ไถ คราด พื้นที่นาให้ดีเสียก่อน ครั้นแล้วก็รีบๆ ปลูกพืช ครั้นแล้วก็รีบๆ ไขน้ำเข้าบ้าง ไขน้ำออกบ้าง. ภิกษุทั้งหลาย กิจของคฤหบดีชาวนาที่เขาจะต้องรีบทำ มี ๓ อย่างเหล่านี้แล แต่ว่า **คฤหบดีชาวนานั้นไม่มีฤทธิ์ หรืออานุภาพที่จะบันดาลว่า 'ข้าวของเราจงงอกในวันนี้ ตั้งท้องพรุ่งนี้ สุกมะรืนนี้' ดังนี้ ได้เลย**, ที่ถูก ย่อมมีเวลาที่ข้าวนั้น เปลี่ยนแปรสภาพไปตามฤดูกาล ย่อมจะงอกบ้าง ตั้งท้องบ้าง สุกบ้าง

---

[๑] พระไตรปิฎกบาลีฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๒๐, อังคุตตรนิกาย ติกนิบาต, ข้อ ๕๒๑, หน้า ๒๙๔. (คำแปลจากหนังสือขุมทรัพย์จากพระโอษฐ์ ของกองตำราคณะธรรมทานไชยา, พ.ศ.๒๕๑๔, หน้า ๒๑๒–๒๑๓).

ภิกษุทั้งหลาย ฉันใดก็ฉันนั้น กิจของภิกษุที่เธอจะต้องรีบทำมี ๓ อย่างเหล่านี้. ๓ อย่างอะไรบ้าง ? ๓ อย่างคือ การสมาทานการปฏิบัติในศีลอันยิ่ง การสมาทานการปฏิบัติในจิตอันยิ่ง และการสมาทานการปฏิบัติในปัญญาอันยิ่ง. ภิกษุทั้งหลาย กิจของภิกษุที่เธอจะต้องรีบทำ มี ๓ อย่างเหล่านี้แล. แต่ว่า ภิกษุนั้น ก็ไม่มีฤทธิ์หรืออานุภาพที่จะบันดาลว่า **'จิตของเราจงหลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลาย เพราะไม่มีอุปาทาน ในวันนี้ หรือพรุ่งนี้ หรือมะรืนนี้'** ดังนี้ ได้เลย, ที่ถูก ย่อมมีเวลาที่เหมาะสม ซึ่งเมื่อภิกษุนั้นปฏิบัติไปแม้ในศีลอันยิ่ง, ปฏิบัติไปแม้ในจิตอันยิ่ง, และปฏิบัติไปแม้ในปัญญาอันยิ่ง จิตก็จะหลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลายเพราะไม่มีอุปาทาน ได้เอง."[๑]

ภิกษุผู้มิได้อบรมไตรสิกขา

"ภิกษุทั้งหลาย ในกาลยืดยาวฝ่ายอนาคต จักมีภิกษุทั้งหลาย ซึ่งมิได้อบรมกาย มิได้อบรมศีล มิได้อบรมจิต และมิได้อบรมปัญญา, เธอทั้งหลาย เมื่อเป็นเช่นนั้นอยู่ ทั้งที่**เป็นภิกษุชั้นเถระแล้ว จักเป็นผู้ชอบทำการสะสมบริขาร ประพฤติย่อหย่อนในไตรสิกขา มีจิตต่ำด้วยอำนาจแห่งนิวรณ์ ไม่เหลียวแลในกิจแห่งวิเวกธรรม ไม่ปรารภความเพียรเพื่อถึงสิ่งที่ยังไม่ถึง เพื่อบรรลุสิ่งที่ยังไม่บรรลุ เพื่อทำให้แจ้งในสิ่งที่ยังไม่ทำให้แจ้ง**. ผู้บวชในภายหลัง ได้เห็นเถระเหล่านั้น ทำเป็นแบบแผนเช่นนั้นไว้ ก็ถือเอาไปเป็นแบบอย่างจึงทำให้เป็นผู้ชอบทำการสะสมบริขารบ้าง ประพฤติย่อหย่อนในไตรสิกขา มีจิตต่ำด้วยอำนาจแห่งนิวรณ์ ไม่เหลียวแลในกิจแห่งวิเวกธรรม ไม่ปรารภความเพียรเพื่อถึงสิ่งที่ยังไม่ถึง เพื่อบรรลุสิ่งที่ยังไม่บรรลุ เพื่อทำให้แจ้งในสิ่งที่ยังไม่ทำให้แจ้ง ตามๆ กันสืบไป.

ภิกษุทั้งหลาย ด้วยอาการอย่างนี้เอง **วินัยมีมลทิน เพราะธรรมมีมลทิน ธรรมมีมลทิน เพราะวินัยมีมลทิน**. นี้เป็นอนาคตภัย ที่ยังไม่เกิดขึ้นในบัดนี้ แต่จักเกิดขึ้นในเวลาต่อไป. พวกเธอทั้งหลายพึงสำนึกไว้ ครั้นได้สำนึกแล้ว ก็พึงพยายาม เพื่อกำจัดภัยนั้นเสีย."[๒]

---

[๑] พระไตรปิฎกบาลีฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๒๐, อังคุตตรนิกาย ติกนิบาต, ข้อ ๕๓๒, หน้า ๓๐๙–๓๑๐. (คำแปลจากหนังสือขุมทรัพย์จากพระโอษฐ์ ของกองตำราคณะธรรมทานไชยา, พ.ศ.๒๕๑๔, หน้า ๒๑๔)

[๒] พระไตรปิฎกบาลีฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๒๒, อังคุตตรนิกาย ปัญจกนิบาต, ข้อ ๗๙, หน้า ๑๒๓–๑๒๔. (คำแปลจากหนังสือขุมทรัพย์จากพระโอษฐ์ ของกองตำราคณะธรรมทานไชยา, พ.ศ.๒๕๑๔, หน้า ๑๘๐).

พระเถระผู้ไม่ใคร่ในไตรสิกขา

"กัสสปะ **ภิกษุ แม้เป็นเถระแล้ว แต่ไม่เป็นผู้ใคร่ต่อไตรสิกขาด้วยตนเอง**, ไม่สรรเสริญผู้ปฏิบัติในไตรสิกขา, ไม่ชักจูงผู้ไม่รักไตรสิกขา, ไม่กล่าวยกย่อง ผู้รักการปฏิบัติในไตรสิกขา ตามเวลาที่ควรแก่การยกย่อง ตามที่เป็นจริง, กัสสปะ **เราตถาคต ไม่สรรเสริญภิกษุเถระ ชนิดนี้**.

ข้อนั้นเพราะอะไร ? เพราะเหตุว่า ภิกษุทั้งหลาย จะไปหลงคบภิกษุเถระชนิดนั้นเข้าด้วยคิดว่า 'พระศาสดาสรรเสริญภิกษุชนิดนี้' ดังนี้. ภิกษุเหล่าใดไปคบหาภิกษุเถระชนิดนี้เข้า ก็จะถือเอาภิกษุเถระชนิดนั้นเป็นตัวอย่างสืบไป. การถือเอาภิกษุเถระชนิดนั้นเป็นตัวอย่างย่อมเป็นทางให้เกิดสิ่งอันไม่เป็นประโยชน์และเป็นทุกข์ แก่ภิกษุเหล่านั้นเอง สิ้นกาลนาน.

กัสสปะ **เพราะเหตุนั้น เราจึงไม่สรรเสริญภิกษุเถระชนิดนี้**.[๑]

พระเถระผู้ใคร่ในไตรสิกขา

"กัสสปะ **ภิกษุ แม้เป็นเถระแล้ว แต่เป็นผู้ใคร่ต่อไตรสิกขาด้วยตนเอง**, สรรเสริญผู้ปฏิบัติในไตรสิกขา, ชักจูงผู้ไม่รักไตรสิกขา, กล่าวยกย่อง ผู้รักการปฏิบัติในไตรสิกขาตามเวลาที่ควรแก่การยกย่อง ตามที่เป็นจริง, กัสสปะ เราตถาคต สรรเสริญภิกษุเถระชนิดนี้.

ข้อนั้นเพราะอะไร? เพราะเหตุว่า ภิกษุเหล่าอื่น รู้ว่า 'พระศาสดาสรรเสริญภิกษุชนิดนี้' ดังนี้. ก็คบหาแต่ภิกษุชนิดนั้น. ภิกษุเหล่าใด คบหาภิกษุเถระชนิดนั้นเข้า ก็จะถือเอาภิกษุเถระชนิดนั้นเป็นตัวอย่างสืบไป. การถือเอาภิกษุเถระชนิดนั้นเป็นตัวอย่าง ย่อมเป็นทางให้เกิดสิ่งอันเป็นประโยชน์และเป็นความสุขแก่ภิกษุเหล่านั้นเองสิ้นกาลนาน.

กัสสปะ **เพราะเหตุนั้น เราจึงสรรเสริญภิกษุเถระชนิดนี้แล**"[๒]

---

๑ พระไตรปิฎกบาลีฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๒๐, อังคุตตรนิกาย ติกนิบาต, ข้อ ๕๓๑, หน้า ๓๐๖–๓๐๘. (คำแปลจากหนังสือขุมทรัพย์จากพระโอษฐ์ ของกองตำราคณะธรรมทานไชยา, พ.ศ.๒๕๑๔, หน้า ๑๘๐–๑๘๑ และ หน้า ๔๒๙–๔๓๐).

๒ พระไตรปิฎกบาลีฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๒๐, อังคุตตรนิกาย ติกนิบาต, ข้อ ๕๓๑, หน้า ๓๐๖–๓๐๘. (คำแปลจากหนังสือขุมทรัพย์จากพระโอษฐ์ ของกองตำราคณะธรรมทานไชยา, พ.ศ.๒๕๑๔, หน้า ๑๘๐–๑๘๑ และ หน้า ๔๒๙–๔๓๐).

สารบัญ

อธิสีลสิกขา

อธิสีลสิกขา

อธิสีลสิกขา คือ ความประพฤติปฏิบัติตน ทางกายก็ดี ทางวาจาก็ดี ให้เรียบร้อยดี ไม่มีโทษ คือ ไม่ให้เป็นการเบียดเบียนตนเองและผู้อื่น ให้ถึงความหมดจดแห่งศีล ชื่อว่า "สีลวิสุทธิ" อันเป็นไปเพื่อถึงความหมดจดแห่งจิต ชื่อว่า "จิตตวิสุทธิ" อันจะเป็นไปเพื่อปัญญารู้แจ้ง เห็นแจ้ง ในสภาวธรรมคือสังขาร และวิสังขารคือพระนิพพาน และพระอริยสัจ ๔ ตามที่เป็นจริง

อะไรคือศีล

เจตนาชื่อว่าศีล **เจตสิก**ชื่อว่าศีล **สังวร**ชื่อว่าศีล และ**อวีติกกมะ** คือกิริยาที่ไม่ล่วงละเมิดในสิกขาบทน้อยใหญ่ชื่อว่าศีล

เจตนา คือ ความตั้งใจของบุคคลผู้เว้นจากทุจริตทั้งหลายมีปาณาติบาตเป็นต้น เจตนาของบุคคลผู้ทำวัตรปฏิบัติ มีอุปัชฌายวัตรเป็นต้น ให้บริบูรณ์ หรือเจตนาในกรรมบถ ๗ ของบุคคลผู้ละอยู่ซึ่งทุจริตทั้งหลาย มีปาณาติบาตเป็นต้น ชื่อว่า **เจตนาสีล**

วิรัติ คือความงดเว้น ของบุคคลผู้งดเว้นอยู่จากทุจริตทั้งหลายมีปาณาติบาตเป็นต้น หรือธรรมคือ อนภิชฌา อพยาบาท และสัมมาทิฏฐิ ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า "ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุละอภิชฌาได้แล้ว มีใจปราศจากอภิชฌาอยู่" ดังนี้เป็นต้น ชื่อว่า **เจตสิกสีล**

สังวร คือความสำรวมหรือความระวัง มี ๕ ประการ คือ ๑) **ปาฏิโมกขสังวร** สำรวมในพระปาฏิโมกข์ ๒) **สติสังวร** สำรวมในสติ ๓) **ญาณสังวร** สำรวมในญาณ ๔) **ขันติสังวร** สำรวมในขันติ ๕) **วิริยสังวร** สำรวมในวิริยะ สังวรทั้ง ๕ ประการนี้ ชื่อว่า **สังวรสีล**

อวีติกกมะ คือ กิริยาที่มิได้ล่วงละเมิดซึ่งศีลที่ตนสมาทานมาแล้ว ทั้งทางกายทวารและวจีทวาร ชื่อว่า **อวีติกกมสีล**

ศีล คือ ข้อปฏิบัติสำหรับควบคุมความประพฤติทางกายและทางวาจา ให้ตั้งอยู่ในความ

ดีงาม สำหรับคฤหัสถ์ ได้แก่ ศีล ๕ และศีล ๘, สำหรับสามเณร ได้แก่ ศีล ๑๐, สำหรับพระภิกษุ มีข้อกำหนดโทษของพระภิกษุผู้ล่วงละเมิด อันสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ทรงบัญญัติไว้เป็นสิกขาบทของพระภิกษุ เฉพาะที่มีมาในพระปาฏิโมกข์มี ๒๒๗ สิกขาบท รวมทั้งส่วนอภิสมาจาร ชื่อว่า “วินัย”

วินัย คือ ระเบียบแบบแผนและข้อบังคับความประพฤติ ปฏิบัติทางไตรทวาร คือ ทางกาย ทางวาจา และทางใจ มี ๒ อย่าง คือ อาคาริยวินัย และอนาคาริยวินัย

อานิสงส์แห่งศีล

ศีลมีความไม่เดือดร้อนใจเป็นอานิสงส์ มีความไม่เดือดร้อนใจเป็นผล อนึ่ง ศีลนี้มีคุณค่าหรือคุณสมบัติประจำตัว ถึงใครจะรักษาหรือไม่รักษาศีลก็ตาม คุณค่านั้นก็ยังอยู่กับตัวศีลนั้นเหมือนกันหมด เหมือนยามีสรรพคุณในการรักษาโรคประจำอยู่ตัว ฉะนั้น คุณค่าหรือคุณสมบัติของศีล คือ

๑. **มลวิโสธนํ** เป็นเครื่องชำระมลทิน
๒. **ปริฬาหวูปสมนํ** เป็นเครื่องระงับความเร่าร้อน
๓. **สุจิคนฺธวายนํ** เป็นเครื่องทำให้กลิ่นสะอาดฟุ้งไป
๔. **สคฺคนิพฺพานาธิคมุปายํ** เป็นวิธีให้เข้าถึงสวรรค์และพระนิพพาน
๕. **โสภาลงฺการปสาธนํ** เป็นเครื่องประดับอันงดงาม
๖. **ภยวิธมนํ** เป็นเครื่องกำจัดภัยอันตราย
๗. **กิตฺติชนนํ** เป็นสิ่งที่ทำให้มีชื่อเสียง
๘. **ปาโมชฺชํ** เป็นสิ่งที่ทำให้รื่นเริง

อนึ่ง ผู้รักษาศีลให้บริสุทธิ์อยู่เสมอ ศีลย่อมอำนวยผลให้อย่างนี้ คือ

๑. **โภคสมฺปทา** เป็นเหตุให้ได้ทรัพย์สมบัติ ข้าทาส บริวาร เป็นต้น
๒. **กลฺยาณกิตฺติ** เป็นเหตุให้มีชื่อเสียงดีงาม
๓. **สมฺหวิสารทํ** เป็นเหตุให้เป็นคนแกล้วกล้าอาจหาญเวลาเข้าสังคม
๔. **อสมฺมุฬฺหํ** เป็นเหตุให้มีสติ ไม่หลงในเวลาใกล้ตาย
๕. **สุคติปรายนํ** เป็นเหตุให้เกิดในสุคติ

รวมความแล้ว ผู้รักษาศีล ย่อมจะได้รับทั้งคุณสมบัติที่มีอยู่ในตัวศีล เหมือนคนไข้ได้รับสรรพคุณของยาที่มีอยู่ในตัวยา และย่อมได้รับผลจากการรักษาศีล เหมือนคนไข้ได้รับผลจากการบริโภคยาหายจากโรคภัยไข้เจ็บเป็นต้น ฉะนั้น

อนึ่ง โดยสรุป ผู้รักษาศีลย่อมได้รับอานิสงส์แห่งการรักษา ๓ ประการ คือ

๑. **สีเลน สุคตึ ยนฺติ** คนจะไปสู่สุคติภูมิได้ ก็เพราะศีล

๒. **สีเลน โภคสมฺปทา** คนจะพรั่งพร้อมด้วยสมบัติ ก็เพราะศีล

๓. **สีเลน นิพฺพุตึ ยนฺติ** คนจะไปพระนิพพานได้ ก็เพราะศีล

อานิสงส์ข้อที่ ๑ ท่านหมายเอาสวรรค์สมบัติ คือสมบัติอันจะพึงได้รับหลังจากสิ้นชีพไปแล้ว มีสมบัติทิพย์อยู่ในหมู่เทพชั้นใดชั้นหนึ่ง เป็นต้น

อานิสงส์ข้อที่ ๒ ท่านหมายเอามนุษย์สมบัติ คือสมบัติที่พึงได้รับในเวลาที่ยังมีชีวิตอยู่ หรือที่จะพึงได้รับเมื่อกลับมาเกิดเป็นมนุษย์อีก เช่น รูปสมบัติ ทรัพย์สมบัติ บริวารสมบัติ เกียรติยศ ชื่อเสียง เป็นต้น

อานิสงส์ข้อที่ ๓ ท่านหมายเอานิพพานสมบัติ คือสมบัติขั้นสุดยอด ไม่เจือด้วยความสุขหรือทุกข์อีก เป็นความหลุดพ้นแห่งจิต ไม่ต้องมาเวียนว่ายตายเกิดในวัฏฏสงสารอีก

ทั้งนี้มิได้หมายความว่า เพียงรักษาศีลอย่างเดียวเท่านั้นแล้ว จะได้สมบัติทุกประการดังว่ามาก็หาไม่ เป็นแต่ว่า ศีลที่รักษาบริสุทธิ์ดีแล้ว เป็นเบื้องต้นเป็นพื้นฐานแห่งการทำความดีสูงขึ้นไป เช่น การบำเพ็ญสมาธิ การเจริญวิปัสสนา เป็นต้น ซึ่งจะเป็นเหตุให้ได้รับสมบัติอันสูงสุดเช่นพระนิพพานได้ เพราะผู้มีศีลไม่บริสุทธิ์ หรือไม่รักษาศีลเลย จะเจริญวิปัสสนาทำสมาธิให้ได้รับผลนั้นเป็นไปไม่ได้ เพราะจิตของเราจะฟุ้งซ่านรำคาญ ไม่เป็นสมาธิ ผู้มีศีลหมดจดเท่านั้นจึงทำให้ดีและเกิดผลดี ฉะนั้น จึงว่าศีลเป็นพื้นฐานของคุณธรรมชั้นสูงขึ้นไปคือสมาธิ และสมาธิเป็นพื้นฐานของปัญญา อีกชั้นหนึ่ง เมื่อมีศีลบริสุทธิ์แล้ว จึงเป็นเหตุให้ได้มนุษย์สมบัติ สวรรค์สมบัติ และนิพพานสมบัติ ดังกล่าว

เพราะฉะนั้น ผู้หวังความสุข ความสงบ และสมบัติดังกล่าว พึงรักษาศีลของตนให้บริสุทธิ์ บริบูรณ์ดี ไม่ให้ด่าง ไม่ให้พร้อย ด้วยประการทั้งปวง พึงรักษาให้ดีเท่าชีวิต เหมือนนกต้อยตีวิดรักษาไข่ เหมือนจามรีรักษาขนหาง เหมือนมารดารักษาบุตรน้อย และเหมือนคนมีตาดีข้างเดียวรักษาดวงตาของตนไว้ ฉะนั้น เมื่อเป็นดังนั้น ย่อมจะได้รับประโยชน์สมปรารถนา

อานุภาพของศีล

สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงอานุภาพของศีลไว้ ๘ ประการ ดังนี้

๑. น้ำในแม่น้ำใหญ่ทั้งหลาย คือ แม่น้ำคงคาก็ดี แม่น้ำยมุนาก็ดี แม่น้ำสรภูก็ดี แม่น้ำสรสวดีก็ดี แม่น้ำอจิรวดีก็ดี แม่น้ำมหีก็ดี มิสามารถที่จะชำระมลทินมีราคะเป็นต้นของสัตว์ทั้งหลายในโลกนี้ให้บริสุทธิ์ได้ แต่ว่า น้ำคือศีลนี้แล ที่ผู้บำเพ็ญเพียรรักษาดีแล้ว อบรมดีแล้ว เป็นศีลบริสุทธิ์ จะสามารถชำระมลทินมีราคะเป็นต้น ซึ่งหมักหมมอยู่ในจิตตสันดานของหมู่สัตว์ทั้งหลายในโลกนี้ให้บริสุทธิ์หมดจดได้

๒. ลมและฝนระคนกันตกลงมายังแผ่นดิน ยังสรรพสัตว์ในโลกทั้งปวงนี้ให้เย็นกันทั่ว แต่ก็ระงับเสียได้ซึ่งความกระวนกระวายกายภายนอกเสียได้เท่านั้น หาอาจระงับเสียได้ซึ่งความกระวนกระวายในภายใน อันเกิดจากกิเลสมีราคะเป็นต้น ได้ไม่ ส่วนศีลนี้เท่านั้นที่ผู้บำเพ็ญเพียรรักษาดีแล้ว เป็นศีลบริสุทธิ์ สามารถจะชำระความกระวนกระวายในภายใน อันเกิดจากกิเลส ให้บริสุทธิ์หมดจดเสียได้

๓. แก่นจันทน์มีสีอันแดง รัตนะ ๗ ประการมีแก้วมุกดาเป็นต้น และรัศมีแห่งพระจันทร์อันอ่อน ยังสรรพสิ่งทั้งปวงให้ได้รับความร่มเย็น เช่นนี้ ก็มิอาจระงับความกระวนกระวายใจอันเกิดขึ้นเพราะกิเลสมีราคะเป็นต้น ส่วนศีลที่ผู้บำเพ็ญเพียรรักษาดีแล้ว เป็นศีลบริสุทธิ์ยังสรรพสัตว์ทั้งปวงให้ได้รับความร่มเย็น สามารถจะระงับความกระวนกระวายใจที่เกิดขึ้นเสียได้

๔. กลิ่นอันใดที่สามารถฟุ้งขจรกระจายไปตามลมและทวนลมได้ กลิ่นอันนั้นจะเสมอด้วยกลิ่นศีล จักมีแต่ที่ไหน

๕. สิ่งอื่นจะเป็นบันไดให้สรรพสัตว์ขึ้นไปสู่สวรรค์ และจะเป็นประตูเข้าไปสู่อมตมหานคร กล่าวคือพระนิพพาน อันจะเสมอเหมือนศีล หามีไม่แล

๖. พระบรมกษัตริยาธิราชเจ้าทั้งหลาย มีพระวรกายอันประดับด้วยเครื่องประดับอันสำเร็จจากรัตนะ ๗ มีแก้วมุกดาและแก้วมณีเป็นต้น ก็ยังไม่งามแม้นเหมือนผู้บำเพ็ญเพียรที่มีศีลเป็นอาภรณ์อันบริสุทธิ์

๗. ผู้บำเพ็ญเพียรมีศีลบริสุทธิ์ จะกำจัดเสียได้ซึ่งภัยต่างๆ คือ ตนเองจะติเตียนตนเองก็มิได้ แม้ผู้อื่นก็จะไม่สามารถติเตียนผู้นั้นได้ ผู้บำเพ็ญเพียรนั้นก็ย่อมยังความสรรเสริญและปีติโสมนัสให้บังเกิดแก่ตนได้

๘. ศีลนี้มีคุณมากมาย สามารถจะฆ่าเสียซึ่งหมู่แห่งอกุศลธรรมอันประกอบด้วยโทษมีทุจริตเป็นมูล[๑]

วินัย ๒ ประการ

วินัยมี ๒ ประการ คือ **อาคาริยวินัย** และ**อนาคาริยวินัย**

อาคาริยวินัย

อาคาริยวินัย คือ วินัยของผู้ครองเรือน หรือ วินัยของคฤหัสถ์ ได้แก่ การละเว้นจากอกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการ ดังต่อไปนี้

เว้นจากกายทุจริต ๓

๑. ปาณาติปาตา เวรมณี	เจตนาเจตนาเว้นจากการฆ่าสัตว์ตัดชีวิต
๒. อทินนาทานา เวรมณี	เจตนาเว้นจากการถือเอาสิ่งของที่เจ้าของไม่ได้ให้ด้วยอาการอย่างขโมย
๓. กาเมสุมิจฉาจารา เวรมณี	เจตนาเว้นจากความประพฤติผิดในกาม

---

[๑] วิสุทธิมรรคแปล ภาค ๑ ตอน ๑ : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, พ.ศ.๒๕๓๒, หน้า ๑๑-๑๒.

เว้นจากวจีทุจริต ๔

๔. มุสาวาทา เวรมณี	เจตนาเว้นจากการพูดเท็จ
๕. ปิสุณวาจา เวรมณี	เจตนาเว้นจากการพูดส่อเสียด (ยุแยงให้เขาแตกสามัคคีกัน)
๖. ผรุสวาจา เวรมณี	เจตนาเว้นจากการพูดคำหยาบคาย ด่าทอผู้อื่น
๗. สัมผัปปลาปา เวรมณี	เจตนาเว้นจากการพูดเพ้อเจ้อเหลวไหล ไร้สาระ

เว้นจากมโนทุจริต ๓

๘. อนภิชฌา	เจตนาไม่โลภเพ่งเล็งอยากได้ของเขา
๙. อพยาบาท	เจตนาไม่พยาบาทปองร้ายเขา
๑๐. สัมมาทิฏฐิ	เจตนามีความเห็นชอบตามทำนองคลองธรรม

ดังที่พระพุทธโฆสาจารย์ ได้อรรถาธิบายไว้ว่า “การเว้นจากอกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการ ชื่อว่าอาคาริยวินัย อาคาริยวินัยนั้น ชื่อว่าอันคฤหัสถ์ศึกษาดีแล้ว เพราะไม่ต้องโทษเครื่องเศร้าหมองในอกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการนั้น และเพราะทำตนให้ตั้งมั่นอยู่ในคุณคือมารยาทอันดีงาม ชื่อว่า เป็นมงคล เพราะนำประโยชน์สุขมาให้ในโลกทั้ง ๒”[๑]

ดังมีพระพุทธดำรัส เป็นพระคาถาที่ ๓ แห่งมงคลสูตรว่า

“พาหุสจฺจญฺจ สิปฺปญฺจ **วินโย** จ **สุสิกฺขิโต**
สุภาสิตา จ ยา วาจา เอตมฺมงฺคลมุตฺตมํ”

แปลความว่า

“ความเป็นพหูสูต ๑ ศิลปะ ๑ **วินัยที่ศึกษาดีแล้ว** ๑
วาจาเป็นสุภาษิต ๑ นี้เป็นมงคลอย่างสูงสุด”[๒]

---

[๑] คัมภีร์ปรมัตถโชติกา อรรถกถาขุททกนิกาย ขุททกปาฐะ หน้า ๑๑๗.

[๒] พระไตรปิฎกบาลี ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๒๕ ขุททกนิกาย ขุททกปาฐะ ข้อ ๖ หน้า ๔.

อนาคาริยวินัย

อนาคาริยวินัย คือ วินัยของบรรพชิต (พระภิกษุ) ได้แก่ การไม่ล่วงละเมิดสิกขาบท อันเป็นพระวินัยพุทธบัญญัติ มีอรรถาธิบายไว้ว่า "การไม่ต้องอาบัติ ๗ กอง ชื่อว่าอนาคาริยวินัย"[๑] และได้อรรถาธิบายต่อไปว่า "อนาคาริยวินัยนั้น ชื่อว่าอันบรรพชิตศึกษาดีแล้ว เพราะไม่ต้องโทษเครื่องเศร้าหมอง และเพราะทำตนให้ตั้งอยู่ในคุณคือมารยาท ชื่อว่าเป็นมงคล เพราะนำมาซึ่งประโยชน์สุข ในโลกทั้ง ๒"

ก็คำเหล่านี้ คำว่า "การไม่ต้องอาบัติ ๗ กอง ชื่อว่าอนาคาริยวินัย" นี้ กล่าวโดยมุ่งถึงการกำหนดอาคาริยวินัยอย่างอุกฤษฏ์ เพราะฉะนั้น ในอาบัติแม้ทั้ง ๗ กอง อาบัติกองใดๆ อันภิกษุใดแกล้งต้องแล้ว อาบัติกองนั้นๆ อันภิกษุนั้นพึงแสดงคืนเสียด้วยวุฏฐานวิธี (อยู่ปริวาส) และเทศนาวิธี (แสดงอาบัติ) ทีเดียว เพราะว่ากองอาบัติแม้ที่แกล้งต้องแล้ว อันภิกษุอยู่ปริวาสเสียก็ดี แสดงเสียก็ดี ย่อมไม่ทำอันตราย

ปาริสุทธิสีล ๔

ศีลอันเป็นข้อปฏิบัติ คือสิกขาบทของพระภิกษุ พึงต้องศึกษาและปฏิบัติ เป็นคุณเครื่องทำความบริสุทธิ์แห่งกายและวาจา อันเป็นเหตุให้ถึงความบริสุทธิ์หมดจดแห่งจิตและปัญญา ชื่อว่า ปาริสุทธิสีล ๔ คือ ศีลเป็นเหตุแห่งความบริสุทธิ์ ๔ ประการ ได้แก่ **ปาฏิโมกขสังวรสีล อินทริยสังวรสีล อาชีวปาริสุทธิสีล** และ **ปัจจยสันนิสิตสีล**

ปาริสุทธิสีล ๔ ชื่อว่า **อนาคาริยวินัย** ซึ่งมีอานิสงส์ให้ได้บรรลุทั้งโลกิยสุขและโลกุตตรสุข พระสิริมังคลาจารย์ได้อธิบายไว้ดังต่อไปนี้ว่า "ปาริสุทธิสีล ๔ ชื่อว่า อนาคาริยวินัย. อนาคาริยวินัยนั้น อันภิกษุผู้ศึกษาอยู่ โดยประการที่ตั้งอยู่ในปาริสุทธิสีล ๔ นั้นแล้วบรรลุพระอรหัต ได้ชื่อว่าศึกษาดีแล้ว พึงทราบว่าเป็นมงคล เพราะเป็นเหตุบรรลุสุขอันเป็นโลกิยะและโลกุตตระ"[๒]

---

[๑] พระสิริมังคลาจารย์, มังคลัตถทีปนี (แปล) เล่ม ๒ : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, พ.ศ.๒๕๓๕, หน้า ๔๘.

[๒] พระสิริมังคลาจารย์, มังคลัตถทีปนี (แปล) เล่ม ๒ : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, พ.ศ.๒๕๓๕, หน้า ๖๐-๖๑.

ปาริสุทธิสีล ๔ มีดังนี้

๑. **ปาฏิโมกขสังวรสีล** คือ ศีลของพระภิกษุในพระพุทธศาสนานี้ ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า "ภิกษุในพระศาสนานี้เป็นผู้สำรวมด้วยปาฏิโมกขสังวรอยู่ ถึงพร้อมด้วยอาจาระและโคจร มีปกติเห็นว่าเป็นภัยในโทษสักว่าเล็กน้อย สมาทานศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งหลาย"[๑] ได้แก่ ความสำรวมในพระปาฏิโมกข์ เว้นข้อที่พระพุทธองค์ทรงห้าม กระทำตามข้อที่พระพุทธเจ้าทรงอนุญาต เมื่อพระภิกษุมีสีลสังวรขึ้นเพียงไร ย่อมเป็นฐานรองรับการอบรมสติปัฏฐาน ๔ ให้ได้ผลดียิ่งขึ้นเพียงนั้น ดังมีตัวอย่างเรื่องพระภิกษุรูปหนึ่งในสมัยพุทธกาลว่า

ครั้งนั้น พระภิกษุรูปหนึ่ง เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้าถึงที่ประทับ ... ครั้นแล้วได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ขอประทานพระวโรกาส ขอพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงธรรมโดยย่อแก่ข้าพระองค์ ซึ่งข้าพระองค์ได้ฟังแล้ว จะพึงเป็นผู้ผู้เดียวหลีกออกจากหมู่ ไม่ประมาท มีความเพียร มีใจเด็ดเดี่ยวเถิด" พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสตอบว่า

> "ภิกษุ เพราะฉะนั้นแหละ เธอจงชำระเบื้องต้นของกุศลธรรมให้บริสุทธิ์เสียก่อน. ก็อะไรเป็นเบื้องต้นของกุศลธรรม ? เธอจงสำรวมในปาฏิโมกขสังวร จงถึงพร้อมด้วยมารยาทและโคจร เห็นภัยในโทษมีประมาณน้อย สมาทานศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งหลาย เมื่อนั้นเธออาศัยศีล ดำรงอยู่ในศีลแล้ว พึงเจริญสติปัฏฐาน ๔."[๒]
>
> **มารยาท** เป็นไฉน ? ความไม่ละเมิดทางกาย ความไม่ละเมิดทางวาจา ความไม่ละเมิดทั้งทางกายทั้งวาจา นี้ท่านเรียกว่ามารยาท สีลสังวรแม้ทั้งหมดก็ชื่อว่ามารยาท
>
> ภิกษุบางรูปในศาสนานี้ ไม่เลี้ยงชีพด้วยการให้ไม้ไผ่ก็ดี ไม่เลี้ยงชีพด้วยการให้ใบไม้ก็ดี ไม่เลี้ยงชีพด้วยการให้ดอกไม้ ผลไม้ เครื่องสนาน และไม้สีฟันก็ดี ไม่เลี้ยงชีพด้วยการทำตัวเป็นคนรับใช้เขา [เพื่อจะให้เขารัก]

---

[๑] พระไตรปิฎกบาลี ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๓๕ พระอภิธรรมปิฎก วิภังค์ ข้อ ๕๙๙ หน้า ๓๒๘.

[๒] พระไตรปิฎกบาลี ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๑๙ สังยุตตนิกาย มหาวารวรรค ข้อ ๘๒๘-๘๒๙ หน้า ๒๔๙.

ก็ดี ไม่เลี้ยงชีพด้วยการทำตัวเป็นพี่เลี้ยงเด็กก็ดี ไม่เลี้ยงชีพด้วยการรับส่งข่าวให้เขาก็ดี ไม่เลี้ยงชีพด้วยมิจฉาชีวะอย่างอื่นๆ ที่พระพุทธเจ้าทรงรังเกียจก็ดี นี้ก็เรียกว่า มารยาท

อีกนัยหนึ่ง ภิกษุมีความเคารพ มีความยำเกรง เพียบพร้อมด้วยหิริโอตตัปปะ นุ่งเรียบร้อย ห่มเรียบร้อย มีกิริยาก้าวไป ถอยกลับ แลเหลียว คู้แขน เหยียดแขน น่าเลื่อมใส จักษุทอดลง ถึงพร้อมด้วยอิริยาบถ รักษาทวารในอินทรีย์ทั้งหลาย รู้ประมาณในโภชนะ ประกอบเนืองๆ ซึ่งธรรมเป็นเครื่องตื่นอยู่ สมบูรณ์บริบูรณ์ด้วยสติสัมปชัญญะ มักน้อย สันโดษ ไม่คลุกคลีกันเป็นหมู่ ปรารภความเพียร กระทำโดยเคารพในอภิสมาจาริกสิกขาบททั้งหลาย มากไปด้วยความเคารพและยำเกรงอยู่ ความเป็นผู้มีความเคารพเป็นต้นนี้ เรียกว่า มารยาท[๑]

โคจร เป็นไฉน ? ภิกษุบางรูปในพระศาสนานี้ ไม่เป็นผู้มีหญิงแพศยาเป็นโคจร หรือไม่มีหญิงหม้าย สาวเทื้อ กระเทย ภิกษุณี และโรงสุรา เป็นโคจร ไม่เป็นผู้คลุกคลีอยู่กับพระราชา กับมหาอำมาตย์ กับสาวกนักบวชนอกศาสนา โดยการสังสรรค์กับคฤหัสถ์อย่างไม่สมควร ก็หรือว่า ย่อมเสพ ย่อมคบ ย่อมเข้าไปนั่งใกล้ ซึ่งตระกูลทั้งหลาย ที่มีศรัทธาเลื่อมใส เป็นดุจบ่อน้ำควรเป็นที่ลงไปดื่มหรือใช้ตามสบายแห่งหมู่ภิกษุ มุ่งประโยชน์ให้ มุ่งสิ่งที่เป็นประโยชน์เกื้อกูลให้ มุ่งความผาสุกให้ มุ่งความเกษมจากโยคะให้แก่พวกภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา นี้เรียกว่า โคจร

ภิกษุผู้ปฏิบัติจนถึงเป็นผู้ประกอบพร้อมด้วยมารยาทและโคจรนี้ จึงเรียกว่า ถึงพร้อมด้วยมารยาทและโคจร สมาทานศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งหลาย อาศัยศีล ดำรงอยู่ในศีลแล้ว พึงเจริญสติปัฏฐาน ๔.”[๒]

[๑] วิสุทธิมรรคแปล ภาค ๑ ตอน ๑ : อ้างแล้ว, หน้า ๓๖.

[๒] วิสุทธิมรรคแปล ภาค ๑ ตอน ๑ : อ้างแล้ว, หน้า ๓๗.

> **สติปัฏฐาน ๔** เป็นไฉน ? ภิกษุพิจารณาเห็นกายในกายอยู่ ... พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาอยู่ ... พิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ ... พิจารณาเห็นธรรมในธรรมอยู่ มีความเพียร มีสติสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสีย เมื่อใดภิกษุอาศัยศีล ดำรงอยู่ในศีลแล้ว เจริญสติปัฏฐาน ๔ เหล่านี้ อย่างนี้ เมื่อนั้น พึงหวังความเจริญในกุศลธรรมได้ทีเดียว ตลอดคืนหรือวันที่จักมาถึง ไม่มีความเสื่อม.”[๑]

พระสิริมังคลาจารย์ได้อธิบายไว้อีกว่า “ในปาริสุทธิสีล ๔ นั้น ปาฏิโมกขสังวรสีลย่อมบริสุทธิ์ เมื่อภิกษุไม่ต้องอาบัติอะไรๆ ปาฏิโมกขสังวรสีลนั้น ย่อมชื่อว่าอันภิกษุผู้ไม่ต้องอาบัติศึกษาดีแล้ว ปาฏิโมกขสังวรสีลนั้น ย่อมนำมาแม้ซึ่งโลกุตตรสุข ดุจศีลของพระปธานิยเถระ

ดังได้สดับมา งูมีพิษร้ายตัวหนึ่ง ได้กัดพระเถระผู้กำลังสดับอริยวังสปฏิปทาอยู่ในเรือนเป็นที่ทำความเพียรใกล้ต้นกรรณิการ์ ในขัณฑเปลวิหาร พระเถระแม้ทราบแล้วก็ยังมีจิตผ่องใสนั่งฟังแต่ธรรมอย่างเดียว กำลังพิษได้กล้าแข็งแล้ว ท่านพิจารณาศีลตั้งต้นแต่มณฑลที่อุปสมบทมา ทำปีติให้เกิดขึ้นว่า “เรามีศีลบริสุทธิ์” พิษกลับหายเข้าไปปฐพีพร้อมด้วยจิตตุปบาท พระเถระได้เป็นผู้มีจิตมีอารมณ์เดียวเป็นหนึ่ง เจริญวิปัสสนาแล้วบรรลุพระอรหัตในที่นั้นนั่นเอง.”[๒]

๒. **อินทริยสังวรสีล** คือ ความสำรวมอินทรีย์ทั้ง ๖ ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ เมื่อเห็นรูป ได้ยินเสียง ดมกลิ่น ลิ้มรส ได้สัมผัสสิ่งสัมผัสทางกาย และรู้ธรรมารมณ์ทางใจก็ไม่ยินดียินร้าย คือไม่หลงตื่นเต้น กำหนัด ยินดี ติดอยู่ในอารมณ์ที่น่ารัก และไม่หลงเคียดแค้น ชิงชัง ในอารมณ์ที่ไม่น่ารัก กล่าวคือ เห็นสักแต่ว่าเห็น ได้ยินสักแต่ว่าได้ยิน สัมผัสสักแต่ว่าสัมผัส เท่านั้น ไม่ให้เกิดความปรุงแต่งทางใจ ให้เกิดความยินดียินร้าย เป็นช่องให้อกุศลเจตสิกธรรม คือ กิเลส อวิชชา ตัณหา อุปาทาน ดลจิตดลใจให้ปฏิบัติตามอำนาจของมัน เป็นโทษ เป็นความทุกข์เดือดร้อน (วิปปฏิสาร) ได้ ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

---

[๑] พระไตรปิฎกบาลี ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๑๙ สังยุตตนิกาย มหาวารวรรค ข้อ ๘๒๙ หน้า ๒๔๙-๒๕๐.

[๒] พระสิริมังคลาจารย์, มังคลัตถทีปนี (แปล) เล่ม ๒ : อ้างแล้ว, หน้า ๖๐-๖๑.

ภิกษุนั้นเห็นรูปด้วยจักษุแล้ว เป็นผู้ไม่ถือเอาโดยนิมิต ไม่ถือเอาโดยอนุพยัญชนะ ซึ่งอภิชฌาโทมนัสทั้งหลาย ธรรมทั้งหลายอันเป็นบาปเป็นอกุศล พึงไหลไปตามภิกษุผู้ไม่สำรวมจักขุนทรีย์อยู่ เพราะเหตุไม่สำรวมจักขุนทรีย์อันใด ย่อมปฏิบัติเพื่อปิดกั้นเสียซึ่งจักขุนทรีย์นั้น รักษาจักขุนทรีย์ ถึงความสำรวมในจักขุนทรีย์ เธอฟังเสียงด้วยโสตะแล้ว ... ดมกลิ่นด้วยฆานะแล้ว ... ลิ้มรสด้วยชิวหาแล้ว ... ถูกต้องโผฏฐัพพะด้วยกายแล้ว ... รู้ธรรมารมณ์ด้วยมนะแล้ว ไม่ถือเอาโดยนิมิต ไม่ถือเอาโดยอนุพยัญชนะ ... ถึงความสำรวมในมนินทรีย์."[๑] ดังนี้.

และพระสิริมังคลาจารย์ ได้กล่าวถึงความบริสุทธิ์แห่งอินทริยสังวรสีลไว้ว่า "ส่วนว่าอินทริยสังวรสีลย่อมบริสุทธิ์ เมื่อภิกษุพิจารณาเห็นโทษในความไม่สำรวม และอานิสงส์ในความสำรวมโดยปกติ. จริงอยู่ ภิกษุนั้นเห็นอานิสงส์ในความสำรวม โดยเป็นความเกษม และโทษในความไม่สำรวม โดยความเป็นภัย ย่อมบำเพ็ญศึกษาด้วยดีซึ่งอินทริยสังวรสีลนั้น."[๒]

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสอานิสงส์ในความสำรวมและโทษในความไม่สำรวม ไว้ในปฐมสังเคยยสูตร มีความว่า ผัสสายตนะ ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ที่ภิกษุไม่ได้ฝึกฝนคุ้มครองรักษา สำรวมระวังให้ดี ย่อมนำมาซึ่งทุกข์อันยิ่ง. ส่วนผัสสายตนะ ๖ ที่ฝึกฝนคุ้มครองรักษา สำรวมระวังให้ดีแล้ว ย่อมนำมาซึ่งสุขอันยิ่ง[๓]

พระพุทธองค์ยังทรงแสดงโทษหรือผลฝ่ายไม่ดี ในการไม่สำรวมอินทรีย์ไว้ว่า

> "ภิกษุทั้งหลาย **จักขุนทรีย์** [ตา] อันภิกษุทะลวงแล้วด้วยหลาวเหล็กอันร้อน ลุกโชน รุ่งโรจน์ โชติช่วงแล้ว ยังประเสริฐ ส่วนการถือนิมิตโดยอนุพยัญชนะ ใน**รูป**อันจะพึงรู้สึกด้วย**จักษุ** ไม่ประเสริฐเลย. ภิกษุทั้งหลาย วิญญาณกำหนัดด้วยความยินดีนิมิตก็ดี กำหนัดด้วยความยินดีอนุพยัญชนะก็ดี เมื่อตั้งอยู่ พึงตั้งอยู่ได้ ฉวยว่า ภิกษุพึงทำกาละเสียในสมัยนั้นไซร้ ข้อที่เธอพึงถึงคติ ๒ อย่าง คือ นรกหรือกำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน อย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นฐานะที่มีอยู่ ภิกษุทั้งหลาย เราเห็นโทษนี้แล จึงกล่าวอย่างนี้.

---

๑ พระไตรปิฎกบาลี ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๒๐ อังคุตตรนิกาย ติกนิบาต ข้อ ๔๕๕ หน้า ๑๔๒-๑๔๓.

๒ พระสิริมังคลาจารย์, มังคลัตถทีปนี (แปล) เล่ม ๒ : อ้างแล้ว, หน้า ๖๓.

๓ พระไตรปิฎกบาลี ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๑๘ สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค ข้อ ๑๒๘-๑๒๙, หน้า ๘๘.

โสตินทรีย์ [หู] อันภิกษุยอนแล้ว ด้วยขอเหล็ก อันคม ลุกโชน รุ่งโรจน์ โชติช่วง ยังประเสริฐ ส่วนการถือนิมิตโดยอนุพยัญชนะ ใน**เสียง**อันจะพึงรู้สึกด้วย**หู** ไม่ประเสริฐเลย. ภิกษุทั้งหลาย วิญญาณกำหนัด ... เราเห็นโทษนี้แล จึงกล่าวอย่างนี้.

ฆานินทรีย์ [จมูก] อันภิกษุคว้านแล้ว ด้วยมีดตัดเล็บ อันคม ลุกโชน รุ่งโรจน์ โชติช่วง ยังประเสริฐ ส่วนการถือนิมิตโดยอนุพยัญชนะ ใน**กลิ่น**อันจะพึงรู้สึกด้วย**จมูก** ไม่ประเสริฐเลย. ภิกษุทั้งหลาย วิญญาณกำหนัด ... เราเห็นโทษนี้แล จึงกล่าวอย่างนี้.

ชิวหินทรีย์ [ลิ้น] อันภิกษุตัดแล้ว ด้วยมีดโกนอันคม ลุกโชน รุ่งโรจน์ โชติช่วง ยังประเสริฐ ส่วนการถือนิมิตโดยอนุพยัญชนะ ใน**รส**อันจะพึงรู้สึกด้วย**ลิ้น** ไม่ประเสริฐเลย. ภิกษุทั้งหลาย วิญญาณกำหนัด ... เราเห็นโทษนี้แล จึงกล่าวอย่างนี้.

กายินทรีย์ [กาย] อันภิกษุแทงแล้ว ด้วยหอก อันคม ลุกโชน รุ่งโรจน์ โชติช่วง ยังประเสริฐ ส่วนการถือนิมิตโดยอนุพยัญชนะ ใน**โผฏฐัพพะ**อันจะพึงรู้สึกด้วย**กาย** ไม่ประเสริฐเลย. ภิกษุทั้งหลาย วิญญาณกำหนัด ... เราเห็นโทษนี้แล จึงกล่าวอย่างนี้.[๑]

การถือนิมิตโดยอนุพยัญชนะ เป็นไฉน ? คือ การถือซึ่ง**นิมิตเป็นหญิง**และ**นิมิตเป็นชาย** หรือ**นิมิตอันเป็นที่ตั้งแห่งกิเลส** มีนิมิตสวยงามเป็นต้น แล้วยึดถือเอาซึ่งอาการอันต่างด้วยมือ เท้า การยิ้ม การหัวเราะ การพูด และการเหลียวแล เป็นต้น ซึ่งได้โวหารว่า **อนุพยัญชนะ** เพราะกระทำให้ปรากฏ โดยเป็นที่ปรากฏเนืองๆ ของกิเลสทั้งหลาย อาการใดปรากฏในสรีระนั้น ก็ถือเอาอาการนั้น.

อันที่จริง ความสำรวมหรือไม่สำรวมก็ตาม ในจักขุนทรีย์หามีไม่ เพราะสติก็ดี ความหลงลืมสติก็ดี มิได้อาศัยจักษุประสาทเกิดขึ้น. อนึ่ง ในเวลาที่รูปารมณ์มาสู่คลองจักษุ เมื่อ

[๑] พระไตรปิฎกบาลี ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๑๘, สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค, ข้อ ๓๐๓, หน้า ๒๑๐-๒๑๒.

ภวังคจิตเกิดดับไปสองขณะ แล้วมโนธาตุอันเป็นกิริยาให้สำเร็จอาวัชชนกิจ (กิจคือการนึกหน่วงอารมณ์) เกิดขึ้นแล้วดับไป แต่นั้นจักขุวิญญาณให้สำเร็จทัสสนกิจ (คือกิจการเห็น) เกิดขึ้นแล้วดับไป ต่อนั้นมโนธาตุอันเป็นวิบากให้สำเร็จสัมปฏิจฉันนกิจ (กิจคือการรับเอา) เกิดขึ้นแล้วดับไป ทีนั้น มโนวิญญาณธาตุซึ่งเป็นอเหตุกวิบากให้สำเร็จสันตีรณกิจ (กิจคือการตรึกตรอง) เกิดขึ้นแล้วดับไป ครั้นแล้วมโนวิญญาณธาตุซึ่งเป็นอเหตุกกิริยาให้สำเร็จโวฏฐัพพนกิจ (กิจคือการกำหนดเอา) เกิดขึ้นแล้วดับไป ในลำดับนั้นชวนจิตจึงแล่นไป ความสำรวมหรือความไม่สำรวมก็ตามในสมัยทั้งหลายแม้นั้น คือในภวังคสมัยก็ไม่มี ในบรรดาสมัยแห่งวิถีจิตมีอาวัชชนะเป็นต้นสมัยใดสมัยหนึ่งก็ไม่มีเลย แต่ทว่า ในขณะแห่งชวนจิต ถ้าความทุสีลก็ดี ความหลงลืมสติก็ดี ความไม่รู้ก็ดี ความไม่อดทนก็ดี ความเกียจคร้านก็ดี เกิดขึ้นไซร้ ความไม่สำรวมก็มีขึ้น ก็ความไม่สำรวมที่มีขึ้นอย่างนี้นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า ความไม่สำรวมในจักขุนทรีย์ เพราะเหตุไร? เพราะเหตุว่าเมื่อความไม่สำรวมนั้นมีอยู่ แม้ทวารก็เป็นอันไม่ได้คุ้มครอง แม้ภวังคจิต แม้วิถีจิตมีอาวัชชนะเป็นต้น ก็เป็นอันไม่ได้คุ้มครอง (ไปตามกัน) เปรียบเหมือนอะไร? เปรียบเหมือนเมื่อประตูพระนครทั้ง ๔ ด้าน อันบุคคลไม่ระวังแล้ว แม้ภายในเรือน ซุ้มประตูและห้องเป็นต้น อันบุคคลระวังดีแล้ว ถึงอย่างนั้น สิ่งของภายในพระนครก็ชื่อว่าเป็นอันไม่ได้รักษา ไม่ได้คุ้มครองอยู่นั่นเอง เพราะพวกโจรพึงเข้าไปทางประตูพระนครแล้วทำสิ่งที่ตนต้องการได้ ฉันใด เมื่อความทุสีลเป็นต้นเกิดขึ้นในชวนจิต ก็ฉันนั้นเหมือนกัน ครั้นความไม่สำรวมนั้นมีอยู่ แม้ทวารก็ชื่อว่าเป็นอันไม่ได้คุ้มครอง ถึงภวังคจิต ถึงวิถีจิตมีอาวัชชนะเป็นต้น ก็ชื่อว่าไม่ได้คุ้มครอง แต่เมื่อสังวรมีสีลสังวรเป็นต้น เกิดขึ้นในชวนจิตนั้นแล้ว แม้ทวารก็เป็นอันได้คุ้มครอง ถึงภวังคจิต ถึงวิถีจิตมีอาวัชชนะเป็นต้น ก็เป็นอันได้คุ้มครองแล้ว เปรียบเหมือนอะไร ? เปรียบเหมือนเมื่อประตูพระนครอันบุคคลระวังดีแล้ว ถึงแม้ภายในเรือนเป็นต้นเขาไม่ระวัง ถึงอย่างนั้น สิ่งของทั้งหมดในภายในพระนคร ก็ชื่อว่าเป็นอันรักษาคุ้มครองดีแล้วทั้งนั้น เพราะเมื่อประตูพระนครปิดแล้ว พวกโจรก็ไม่มีช่องทางที่จะเข้าไปได้ ฉันใด เมื่อสังวรมีสีลสังวรเป็นต้นเกิดขึ้นในชวนจิต ก็ฉันนั้นเหมือนกัน แม้ทวารก็เป็นอันคุ้มครองแล้ว ถึงภวังคจิต ถึงวิถีจิตมีอาวัชชนะเป็นต้น ก็เป็นอันคุ้มครองแล้ว เพราะฉะนั้น ความสำรวมแม้เกิดขึ้นอยู่ในขณะ

แห่งชวนะ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า “ความสำรวมในจักขุนทรีย์”[๑] เหมือนพระมหาติสสเถระผู้อยู่ที่เจติยบรรพต

มีเรื่องเล่าว่า หญิงสะใภ้แห่งตระกูลคนใดคนหนึ่ง เกิดทะเลาะกับสามีแล้ว ประดับตกแต่งตนอย่างสวยงามเป็นเสมือนเทพกัญญา แล้วหนีออกจากเมืองอนุราธบุรีไปแต่เช้ามืดทีเดียว มุ่งหน้าไปสู่เรือนญาติ พบพระมหาติสสเถระเข้า ซึ่งเดินออกจากเจติยบรรพตมาสู่อนุราธปุระเพื่อเที่ยวบิณฑบาต ในขณะนั้น เกิดจิตวิปปลาส หัวเราะดังขึ้น. ฝ่ายพระเถระแลดูว่า ‘นี้อะไร’ กลับได้อสุภสัญญาในฟันของหญิงนั้น แล้วได้บรรลุพระอรหัต เพราะเหตุนั้นพระโบราณาจารย์จึงกล่าวไว้ว่า พระเถระเห็นฟันของหญิงนั้นแล้ว หวนระลึกถึงสัญญาเก่าท่านยืนอยู่ในที่นั้นนั่นเอง ได้บรรลุพระอรหัต. ข้างฝ่ายสามีของนางเดินติดตามมา พบพระเถระเข้าจึงถามว่า ท่านผู้เจริญ ท่านเห็นหญิงเดินมาทางนี้บ้างหรือไม่. พระเถระกล่าวกะเขาว่า ‘อาตมาไม่ทราบว่าหญิงหรือชาย ซึ่งเดินไปจากที่นี้ แต่ว่าร่างกระดูกนั่นกำลังเดินไปในทางใหญ่’

๓. **อาชีวปาริสุทธิสีล** คือ การเลี้ยงชีวิตด้วยสัมมาอาชีวะ งดเว้นจากการประกอบมิจฉาอาชีวะ และจากบาปธรรม ๕ ประการ ด้วยอำนาจแห่งการล่วงละเมิดซึ่งสิกขาบท ๖ ประการ (คือตั้งแต่ปาราชิกลงไปจนถึงทุกกฏ) ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงบัญญัติไว้เพราะอาชีวะเป็นเหตุ เพราะอาชีวะเป็นตัวการณ์

สิกขาบท ๖ ประการ ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงบัญญัติไว้ เพราะอาชีวะเป็นเหตุเพราะอาชีวะเป็นตัวการณ์ อย่างนี้ คือ

เพราะอาชีวะเป็นเหตุ เพราะอาชีวะเป็นตัวการณ์

๑. ภิกษุมีความปรารถนาลามก อันความอยากครอบงำแล้ว พูดอวดอุตตริมนุสสธรรมอันไม่มี ไม่เป็นจริง ในตน ต้องอาบัติปาราชิก

๒. ภิกษุถึงความเป็นผู้ชักสื่อให้ชายหญิงเป็นผัวเมียกัน ต้องอาบัติสังฆาทิเสส

๓. ภิกษุพูดว่า “ภิกษุใด อยู่ในวิหารของท่าน ภิกษุนั้นเป็นพระอรหันต์” ดังนี้ เมื่อเธอปฏิญญาอยู่ ต้องอาบัติถุลลัจจัย

---

[๑] วิสุทธิมรรคแปล ภาค ๑ ตอน ๑ : อ้างแล้ว, หน้า ๔๗.

๔. ภิกษุไม่เป็นไข้ ขอโภชนะอันประณีต เพื่อประโยชน์แก่ตนแล้วฉัน ต้องอาบัติปาจิตตีย์

๕. ภิกษุณีไม่เป็นไข้ ขอโภชนะอันประณีต เพื่อประโยชน์แก่ตนแล้วฉัน ต้องอาบัติปาฏิเทสนียะ

๖. ภิกษุไม่เป็นไข้ ขอแกงหรือข้าวสุก เพื่อประโยชน์แก่ตนแล้วฉัน ต้องอาบัติทุกกฏ[๑]

ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในมหาสติปัฏฐานสูตรว่า

> "ภิกษุทั้งหลาย ก็สัมมาอาชีวะเป็นไฉน ? ภิกษุทั้งหลาย อริยสาวกในธรรมวินัยนี้ ละมิจฉาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตด้วยสัมมาอาชีวะ ภิกษุทั้งหลายนี้เรากล่าวว่า สัมมาอาชีวะ."[๒]

พระอรรถกถาจารย์ ได้อธิบายความหมายของคำว่า สัมมาอาชีวะ ไว้ว่า ได้แก่กายสุจริต และวจีสุจริต ที่ให้เป็นไปเพื่อประโยชน์แก่ปัจจัย มีของเคี้ยวของกินเป็นต้น และเป็นอาชีวะที่พระพุทธเจ้าทรงสรรเสริญ. ที่พระสิริมังคลาจารย์ ได้อธิบายถึงปัจจัยที่เกิดขึ้นโดยไม่บริสุทธิ์ หรือโดยบริสุทธิ์ ดังนี้[๓]

๑. **ปัจจัยที่มีความเกิดขึ้นโดยไม่บริสุทธิ์** ท่านอธิบายว่า

> "สิ่งใดย่อมเกิดขึ้นเพราะอาศัยอเนสนากรรม [การแสวงหาไม่สมควร] มีเวชกรรม [การทำยาให้คนมิใช่ญาติมิได้ปวารณา] ที่ทรงห้ามเป็นต้น สิ่งนั้นทั้งหมดเป็นอกัปปิยะ [ของไม่สมควร] ทั้งนั้น" ด้วยเหตุนั้น ในอรรถกถาปฐมปวารณาสิกขาบท ท่านจึงกล่าวว่า "อกัปปิยโภชนะที่บังเกิดจากกุลทูสนกรรม มีเวชกรรม การอวดอุตตริมนุสสธรรม และอกัปปิยวัตถุมีรูปิยะ [เงินตรา] ที่ภิกษุยินดีเป็นต้น ชื่อว่าอกัปปิยโภชนะที่เกิดขึ้นเพราะอเนสนาอันพระพุทธองค์ทรงติเตียน."

ส่วนกรรมของภิกษุผู้เป็นทูตของพวกคฤหัสถ์ พึงทราบโดยพิสดารในอรรถกถากุล-ทูสกสิกขาบท ก็ความสังเขปในมังคลัตถทีปนีนี้ดังนี้ว่า

---

[๑] วิสุทธิมรรคแปล ภาค ๑ ตอน ๑ : อ้างแล้ว, หน้า ๔๘.

[๒] พระไตรปิฎกบาลี ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๑๑, สังยุตตนิกาย มหาวารวรรค, ข้อ ๓๘, หน้า ๑๑.

[๓] พระสิริมังคลาจารย์, มังคลัตถทีปนี (แปล) เล่ม ๒ : อ้างแล้ว, หน้า ๗๘.

ภิกษุรับก็ดี บอกก็ดี ซึ่งสาส์นของคน ๙ จำพวก คือ สหธรรมิกทั้ง ๕ ปัณฑุปลาส [คนเตรียมตัวจะบวช] ไวยาวัจจกรของตน มารดาบิดา ควรอยู่. ส่วนของคนเหล่าอื่นเป็นสาส์นที่เป็นกัปปิยะเท่านั้น จึงควร.

ก็ภิกษุใด รับสาส์นอื่นจากสาส์นที่เป็นกัปปิยะของคนเหล่าอื่น เดินไป ภิกษุนั้นต้องอาบัติทุกกฏ ทุกๆ ก้าว ภิกษุนั้น แม้บริโภคโภชนะที่อาศัยกรรมนั้นได้มา ก็เป็นทุกกฏ ทุกๆ คำกลืน.

แท้จริง ปัจจัยที่เกิดขึ้นเพราะกุลทูสกกรรม ย่อมไม่ควรแก่สหธรรมิกทั้ง ๕ ย่อมเป็นเช่นกับปัจจัยที่เกิดขึ้นเพราะอวดอุตริมนุสสธรรมอันไม่จริง และแลกเปลี่ยนด้วยรูปิยะแล.

ก็ภิกษุใด บริโภคปัจจัยที่เกิดขึ้นเพราะอเนสนากรรม มีทูตกรรมและเวชกรรมเป็นต้น อาชีวะของภิกษุนั้น ชื่อว่าไม่บริสุทธิ์. เพราะฉะนั้น อันภิกษุเมื่อจะเสพปัจจัยที่มีความเกิดขึ้นบริสุทธิ์อย่างเดียว พึงงดเว้นปัจจัยที่มีความเกิดขึ้นไม่บริสุทธิ์ ดุจอสรพิษเสีย.

๒. **ปัจจัยที่มีความเกิดขึ้นโดยบริสุทธิ์** ท่านอธิบายว่า

แลปัจจัยทั้ง ๒ นั้น ท่านกล่าวไว้ในปกรณ์วิเสสวิสุทธิมรรคว่า

“ปัจจัยทั้งหลาย ที่เกิดขึ้นจากสงฆ์หรือคณะ ของภิกษุผู้ไม่กำหนดถือธุดงค์ และเกิดขึ้นจากสำนักของพวกคฤหัสถ์ผู้เลื่อมใสด้วยคุณของภิกษุนั้น มีการแสดงธรรมเป็นต้น ชื่อว่าปัจจัยที่มีความเกิดขึ้นอันบริสุทธิ์

ส่วนปัจจัยที่เกิดจากสมณวัตร มีเที่ยวไปบิณฑบาตเป็นต้น ชื่อว่า ปัจจัยมีความเกิดขึ้นอันบริสุทธิ์ยิ่งทีเดียว

ปัจจัยที่เกิดขึ้นจากสมณวัตร มีเที่ยวบิณฑบาตเป็นต้น ของภิกษุผู้ถือธุดงค์ และเกิดขึ้นจากสำนักของพวกคฤหัสถ์ผู้เลื่อมใสในธุดงคคุณของภิกษุนั้น โดยอนุโลมข้อกำหนดธุดงค์ ชื่อว่า ปัจจัยมีความเกิดขึ้นอันบริสุทธิ์

นัยอันมาในฎีกาปกรณ์วิเสสวิสุทธิมรรคนั้นว่า “ความที่คุณมีการแสดงธรรมเป็นต้น เป็นคุณอาศัยความบริสุทธิ์เป็นสมุฏฐาน พระพุทธโฆสาจารย์แสดงด้วยกล่าวถึงปัจจัยที่มีความเกิดขึ้นอันบริสุทธิ์ เหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ด้วยคุณของภิกษุนั้น มีการแสดงธรรมเป็นต้น”

ความเป็นพหูสูต การบำเพ็ญวัตร และความถึงพร้อมด้วยอิริยาบถเป็นต้น ท่านถือเอาด้วยอาทิศัพท์

ท่านพระสิริมังคลาจารย์ ได้อธิบายสรุปอาชีวปาริสุทธิสีลว่า ก็อาชีวปาริสุทธิสีล พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า ปริเยฏฐิสุทธิ (ความหมดจดด้วยการแสวงหา) เพราะบริสุทธิ์ได้ด้วยการแสวงหา ของภิกษุผู้ละการแสวงหาอันไม่สมควรแล้ว ยังปัจจัยทั้งหลายให้เกิดขึ้นโดยธรรมสม่ำเสมอ

๓. **ปัจจยสันนิสสิตสีล** คือ ศีล อันการพิจารณาโดยแยบคายก่อนแล้วจึงบริโภคปัจจัย ส่วนในอรรถแห่งคำในคำว่า “ปัจจยสันนิสิต” นี้ พึงทราบดังนี้ “ก็เครื่องอาศัยมีจีวรเป็นต้น ท่านเรียกว่าปัจจัย เพราะเป็นที่สัตว์ทั้งหลายอาศัย คือใช้สอย บริโภค จึงให้ชีวิตดำเนินไปได้ ศีลนี้อิงอาศัยปัจจัยเหล่านี้ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า ปัจจยสันนิสิต” ท่านสิริมังคลาจารย์ได้อธิบายว่า

“ส่วนปัจจยสันนิสสิตสีล พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า “ปัจจเวกขณสุทธิ” (ความหมดจดด้วยการพิจารณา) เพราะบริสุทธิ์ได้ด้วยการพิจารณา. เพราะฉะนั้น ภิกษุเมื่อเห็นโทษ [อาทีนพ] ในการบริโภคปัจจัยที่ยังมิได้พิจารณา พึงพิจารณาปัจจัยทั้งหลาย. ดังได้สดับมา ภิกษุทั้งหลายในกาลก่อน โดยมากไม่พิจารณา (ก่อน) แล้วบริโภคปัจจัย ๔ จึงไม่พ้นจากนรกและกำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน. พระศาสดาทรงทราบเรื่องนั้นแล้ว ตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย ชื่อว่าภิกษุไม่พิจารณา [เสียก่อน] แล้วบริโภคปัจจัย ๔ ไม่ควร เพราะฉะนั้น ตั้งแต่นี้ไปท่านทั้งหลายพึงพิจารณา [ก่อน] แล้วจึงบริโภค” ดังนี้ เมื่อจะทรงแสดงปัจจเวกขณวิธี (วิธีพิจารณา) ทรงวางแบบไว้ โดยนัยเป็นต้นว่า “ภิกษุทั้งหลาย ก็ภิกษุในธรรมวินัยนี้ พิจารณาโดยปัญญาแล้ว จึงใช้สอยจีวร” ตรัส [ต่อไป] ว่า “ชื่อว่า การบริโภคปัจจัยที่ยังมิได้พิจารณา ย่อมเป็นเช่นบริโภคยาพิษอันแรงกล้า แม้คนโบราณทั้งหลาย ไม่พิจารณา ไม่รู้โทษแล้วบริโภคยาพิษ เสวยทุกข์อย่างใหญ่” ดังนี้แล้ว จึงทรงแสดงเรื่องในอดีตว่า

เรื่องนักเลงสกาโกง บริโภคยาพิษ

ในอดีตกาล พระโพธิสัตว์ได้เป็นนักเลงสกา มีโภคสมบัติมาก ในกรุงพาราณสี.

ครั้งนั้น นักเลงสกาโกงอีกคนหนึ่ง กำลังเล่น (สกา) กับพระโพธิสัตว์นั้น เมื่อตนมีชัย ก็ไม่ทำลายวงเล่น แต่ในเวลาจะปราชัย ก็ใส่ลูกสกาไว้ในปาก แสร้งพูดว่า "ลูกสกาหาย" ทำลายวงเล่นแล้วหลีกไป. พระโพธิสัตว์รู้เรื่องนั้นแล้ว ถือเอาลูกสกาไปเรือนแล้ว ย้อมด้วยยาพิษอย่างแรงกล้า ตากให้แห้งแล้วแห้งอีก ถือเอาลูกสกาเหล่านั้นไปสำนักของนักเลงสกาโกงนั้นแล้วเล่น (สกา) กัน. นักเลงสกาโกงนั้น กำลังเล่น ในเวลาที่ตนจะปราชัยก็ใส่สกาลูกหนึ่งในปาก สลบไปด้วยกำลังยาพิษ กลอกนัยน์ตา คอพับ ล้มลง. พระโพธิสัตว์ปรารถนาจะให้ชีวิตแก่เขา จึงให้ยาสำหรับสำรอก ที่ดองแล้วด้วยโอสถ ให้สำรอกออกมา ทำให้เขาหายโรคแล้วได้ให้โอวาทว่า "ท่านอย่าได้ทำอย่างนี้อีก".[๑]

ท่านพระสิริมงคลาจารย์ ได้กล่าวโทษของการบริโภคปัจจัยที่ไม่ได้พิจารณาว่า "ในอรรถกถาทั้งหลายมีอรรถกถารูปิยสิกขาบทเป็นต้น ท่านกล่าวว่า "การบริโภคปัจจัยที่มิได้พิจารณา ของภิกษุผู้มีศีล ชื่อว่า บริโภคหนี้." ฎีการูปิยสิกขาบทนั้นว่า "เหมือนอย่างว่า ลูกหนี้ย่อมไม่ได้เพื่อจะไปประเทศที่ปรารถนา ตามความชอบใจของตนได้ ฉันใด ภิกษุผู้ประกอบด้วยการบริโภคหนี้ ย่อมไม่ได้เพื่อออกไปจากโลก ฉันนั้น." เพราะฉะนั้น ภิกษุผู้เห็นโทษตามที่กล่าวแล้ว ควรพิจารณาปัจจัยทั้งหลายโดยแท้.

แต่เมื่อจะพิจารณา พึงพิจารณาใน ๓ กาล. ในกาลทั้ง ๓ นั้น **ในกาลได้** พึงพิจารณาแม้คราวเดียว ด้วยธาตุปัจจเวกขณะ เป็นต้นว่า "จีวรนี้ สักว่าเป็นธาตุ เป็นไปตามปัจจัย" ดังนี้ก็ได้ หรือด้วยปฏิกูลปัจจเวกขณะ เป็นต้นว่า "ก็จีวรเหล่านี้ทั้งหมด เป็นของไม่น่าเกลียด" ดังนี้ก็ได้. แท้จริง การบริโภคปัจจัยที่พิจารณาอย่างนั้นแล้วเก็บไว้ต่อจากกาลได้ หามีโทษไม่เลย ดุจการใช้สอยบาตรจีวรที่อธิษฐานแล้วเก็บไว้. การพิจารณาในกาลได้นั้น เป็นการแสดงความหมดจดในเบื้องต้นแห่งสติเครื่องพิจารณาเป็นเบื้องหน้า หาใช่ห้ามพิจารณาในกาลบริโภคเป็นเบื้องหน้าไม่. เพราะฉะนั้น ในกาลบริโภคควรพิจารณาอีก.

ก็ **ในกาลบริโภค**นั้น พึงพิจารณาพร้อมด้วยกาลบริโภค ด้วยตังขณิกปัจจเวกขณะว่า

---

๑ อดีตนิทานนี้ เป็นอุทาหรณ์อย่างดี ในเรื่องบริโภคด้วยมิพิจารณา สำหรับเป็นเครื่องป้องกันอกุศโลบายของ "นารีพิฆาต" คือการที่ผู้หญิงใช้อกุศโลบาย มายาสาไถย เข้าตีสนิทชิดเชื้อให้พระภิกษุสามเณร มีความกำหนัดยินดี แล้วประพฤติผิดศีล ล่วงละเมิดพรหมจรรย์ (ถ้าหากจะมีเกิดขึ้นแก่พระภิกษุหรือสามเณรใด) ได้ทางหนึ่ง.

"เราพิจารณาโดยแยบคายแล้วใช้สอยจีวร" ดังนี้เป็นต้น. ก็ในอรรถกถาทั้งหลาย ท่านกล่าวว่า "จีวร ภิกษุพึงพิจารณาทุกขณะที่บริโภค บิณฑบาต พึงพิจารณาทุกคำกลืน เสนาสนะ พึงพิจารณาทุกขณะที่บริโภค" ดังนี้

ในฎีกาปกรณ์วิเสสวิสุทธิมรรค ท่านกล่าวว่า "จีวร ภิกษุพึงพิจารณา ในขณะที่เปลื้องจากกายแล้วบริโภค. เสนาสนะ พึงพิจารณาทุกขณะที่บริโภค คือทุกขณะที่เข้าไป." ส่วนในอนุฎีกาวิมติวิโนทนีแห่งรูปิยสิกขาบท ท่านกล่าวว่า "บทว่า ปริโภเค คือในขณะที่เปลื้องออกจากกายแล้วบริโภค. บทว่า ปริโภเค คือในขณะที่เข้าไปภายในแต่ชายคา และในขณะนั่งและนอน." ถ้าภิกษุไม่อาจจะพิจารณาในกาลบริโภคได้ไซร้ ในกาลภายหลังแต่กาลบริโภค พึงพิจารณาแม้คราวเดียวด้วยอตีตปัจจเวกขณะว่า "วันนี้เราไม่ได้พิจารณาแล้วบริโภคจีวรใด" ดังนี้ เป็นต้น. ก็ในฎีกาปกรณ์วิเสสวิสุทธิมรรค ท่านกล่าวว่า "ภิกษุเมื่อไม่อาจพิจารณาได้อย่างนั้น พึงพิจารณาวันหนึ่ง ๔ ครั้ง ๓ ครั้ง ๒ ครั้ง หรือครั้งเดียวก็ได้ด้วยสามารถกาลวิเสส ตามที่กล่าวแล้ว." บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ตถา ความว่าเพื่อพิจารณาในกาลบริโภค. แต่ก่อนฉันข้าวก็ดี ภายหลังฉันข้าวก็ดี สามยามแห่งราตรีก็ดี อื่นจากกาลบริโภค ชื่อว่า กาลวิเสสตามที่กล่าวแล้ว. ก็ อตีตปัจจเวกขณะนี้ ย่อมควรในปัจจัยที่เหลือ (คือ จีวร บิณฑบาต เสนาสนะ). ส่วนเภสัช ในกาลได้ ภิกษุพิจารณาก็ตาม ไม่พิจารณาก็ตาม ในกาลบริโภคต้องพิจารณาแท้. ด้วยเหตุนั้น ในอรรถกถาทั้งหลาย ท่านจึงกล่าวว่า "ความเป็นผู้มีสติเป็นปัจจัย ทั้งในกาลรับ ทั้งในกาลบริโภคเภสัช จึงควร. แม้เมื่อมีความเป็นผู้มีสติเป็นปัจจัยอย่างนั้น ภิกษุทำสติในกาลรับ ไม่ทำสติในกาลบริโภคนั้นแลเป็นอาบัติ แต่ภิกษุไม่ทำสติในกาลรับ ทำในกาลบริโภค ไม่เป็นอาบัติ." ก็ในการขาดและไม่ขาดแห่งปาฏิโมกขสังวรสีลนั้น มีสันนิษฐานดังนี้ว่า "ตังขณิกปัจจเวกขณะในเภสัช ย่อมรักษาศีลได้ทั้ง ๒ ประการจากการขาด ส่วนอตีตปัจจเวกขณะในเภสัช ย่อมรักษาไว้ได้เฉพาะปัจจยสันนิสิตสีลอย่างเดียว. ปัจจเวกขณะทั้ง ๒ ประการในปัจจัยนอกนั้นก็เหมือนกัน เพราะฉะนั้น ถ้าภิกษุทำตังขณิกปัจจเวกขณะในจตุปัจจัยแล้วไซร้ แม้จะไม่ทำอตีตปัจจเวกขณะก็ควร. ถ้าไม่ทำตังขณิกปัจจเวกขณะ ก็ควรทำอตีตปัจจเวกขณะโดยแท้ เพื่อทำศีลนอกนี้ (ปัจจย-สันนิสิตสีล) ให้บริสุทธิ์. ก็ปาฏิโมกขสังวรสีล ซึ่งขาดเพราะเหตุไม่ทำตังขณิกปัจจเวกขณะ

ในเภสัช ย่อมบริสุทธิ์ได้ด้วยการแสดง. ถ้าภิกษุไม่ทำปัจจเวกขณะแม้อะไรๆ ในจตุปัจจัยเสียเลย ให้อรุณขึ้นมา ศีลย่อมขาดโดยนัยที่กล่าวแล้ว และภิกษุนั้น ชื่อว่าตั้งอยู่ในฐานะบริโภคหนี้.”

การบำเพ็ญปาริสุทธิศีลให้บริสุทธิ์บริบูรณ์

ในศีล ๔ อย่างนี้ **ปาฏิโมกขสังวร** ภิกษุพึงบำเพ็ญให้ถึงพร้อมด้วยศรัทธา เพราะปาฏิโมกขสังวรสีลนั้น เป็นสัทธาสาธนะ (มีศรัทธาเป็นเหตุให้สำเร็จ) เพราะการบัญญัติสิกขาบทเป็นการล่วงวิสัยของพระสาวก. จริงอยู่ การตรัสห้ามเสียซึ่งการทูลขอให้ทรงบัญญัติสิกขาบทเป็นการแสดงอ้างในข้อนี้ได้อย่างหนึ่ง เพราะฉะนั้น ปาฏิโมกขสังวรสีลนั้น ภิกษุผู้บวชในพระศาสนารักษาสิกขาบทตามที่ทรงบัญญัติไว้ให้บริบูรณ์โดยสิ้นเชิงด้วยศรัทธาแล้ว ไม่ทำความอาลัยแม้ในชีวิต จะพึงทำให้ถึงพร้อมได้อย่างดี สมคำที่ตรัสไว้ว่า **“ภิกษุทั้งหลายผู้จะตามรักษาศีล จงเป็นผู้มีศีลที่เป็นที่รักด้วยดี มีความเคารพ** [ในศีล] **ทุกเมื่อไป ดุจนกต้อย-ติวิดรักษาไข่ จามรีรักษาขนหาง มารดารักษาบุตรที่รักคนเดียว คนตาเดียวรักษานัยน์ตา** [ที่เหลืออยู่] **ข้างเดียว ฉะนั้น”**

และตรัสไว้ในที่อื่นอีกว่า “มหาสมุทรมีความยั้งอยู่เป็นธรรมดา ไม่ล้นฝั่ง ฉันใด ดูก่อนปหาราทะ สาวกทั้งหลายของเราก็ฉันนั้นเหมือนกัน ย่อมไม่ล่วงสิกขาบทที่เราบัญญัติแล้วแก่สาวกทั้งหลาย แม้เพราะเหตุแห่งชีวิต” ในข้อนี้ พึงทราบเรื่องเหล่าพระเถระที่ถูกโจรมัดไว้ในดงเป็นอุทาหรณ์

ได้ยินว่า โจรทั้งหลายมัดพระเถระรูปหนึ่ง ด้วยเถาหญ้านาง ทิ้งให้นอนในดงมหา-วัตตนี พระเถระนอนอยู่อย่างนั้นนั่นแหละ เจริญวิปัสสนาตลอด ๗ วัน ได้บรรลุอนาคามิผลแล้วถึงมรณภาพในที่นั้นเอง ไปเกิดในพรหมโลก

อีกเรื่องหนึ่ง พวกโจรมัดพระเถระอีกรูปหนึ่งด้วยเถาหัวด้วน ทิ้งให้นอนอยู่ในตัมพ-ปัณณิทวีป พระเถระนั้นเมื่อไฟป่าไหม้ลามมา ก็หาเด็ดเถาวัลย์ไม่ เริ่มตั้งวิปัสสนาจนสำเร็จเป็นพระอรหันต์สมสีสี ปรินิพพานไป

พระอภัยเถระผู้เป็นทีฆภาณกะ (ผู้กล่าวคัมภีร์ทีฆนิกาย) เดินทางไปพร้อมกับภิกษุ ๕๐๐ รูป ได้พบเข้า จึงให้ทำฌาปนกิจสรีระของพระเถระ แล้วให้ก่อพระเจดีย์บรรจุอัฐิไว้.

เพราะเหตุนั้น กุลบุตรผู้มีศรัทธาแม้อื่น **เมื่อจะยังพระปาฏิโมกข์ให้หมดจด แม้จะพึงสละชีวิต ก็ไม่พึงทำลายสีลสังวรที่พระโลกนาถเจ้าทรงบัญญัติไว้.**

เหมือนอย่างว่า **ปาฏิโมกขสังวร** ภิกษุพึงบำเพ็ญให้ถึงพร้อมด้วยศรัทธา ฉันใด **อินทริยสังวร** ก็พึงบำเพ็ญให้ถึงพร้อมด้วยสติ ฉันนั้น เพราะว่าอินทริยสังวรสีลนั้น เป็นสติสาธนะ [มีสติเป็นเหตุให้สำเร็จ] เหตุที่อินทรีย์ทั้งหลายที่ตั้งมั่นแล้วด้วยสติ ไม่เป็นช่องที่โทษทั้งหลายมีอภิชฌาเป็นต้น จะพึงไหลเข้ามาได้ เพราะเหตุนั้น อินทรียสังวรนั้นอันพระภิกษุผู้เมื่ออนุสรณ์ถึง [พระธรรมเทศนา] อาทิตตปริยาย โดยนัยว่า **"ภิกษุทั้งหลาย จักขุนทรีย์ถูกทิ่มเอาด้วยซี่เหล็กอันเผาไฟจนร้อนโชน เป็นแสงโชติช่วง ยังประเสริฐกว่า ส่วนการถือเอาโดยอนุพยัญชนะ ถือเอาโดยนิมิต ในรูปทั้งหลายอันจะพึงรู้ด้วยจักษุ ไม่ประเสริฐเลย"** ดังนี้ เป็นต้นแล้ว เมื่อวิญญาณเป็นไปแล้วทางทวารมีจักขุทวารเป็นอาทิ ในอารมณ์ทั้งหลายมีรูปเป็นต้น หักห้ามความถือมีถือเอาโดยนิมิตเป็นต้น อันเป็นทางที่โทษทั้งหลาย มีอภิชฌาเป็นต้น จะพึงไหลเข้ามาเสียได้ ด้วยสติอันไม่หลงลืม [นั่นแหละ] จะพึงทำให้ถึงพร้อมได้อย่างดี.

ก็แล เมื่ออินทริยสังวรนั้น ภิกษุไม่ทำให้ถึงพร้อมอย่างนี้แล้ว แม้สีลปาฏิโมกข์ ก็ย่อมไม่ยั่งยืนอยู่ได้ เปรียบเหมือนข้าวกล้าที่มิได้ทำรั้วล้อม ก็ไม่ยืนอยู่ได้ ฉะนั้น อนึ่ง ภิกษุผู้ไม่ทำอินทริยสังวรให้ถึงพร้อมอย่างนี้ ย่อมจะถูกโจรคือกิเลสทั้งหลายทำร้ายเอาได้ ดุจบ้านที่เปิดประตูไว้ ก็ถูกโจรทำลายเอาได้ ฉะนั้น

อีกประการหนึ่ง ราคะย่อมรั่วเข้าจิตของเธอได้ เหมือนฝนรั่วรดเรือนที่มุงไว้ไม่ดี ฉะนั้น สมด้วยพระพุทธภาษิตว่า **"ภิกษุพึงรักษาอินทรีย์ ในเพราะรูป เสียง รส กลิ่น และผัสสะทั้งหลาย เพราะว่า ทวารทั้งหลาย ที่เปิดไว้ ไม่รักษานั้น ย่อมทำร้าย** [ผู้ไม่รักษา] **เหมือนโจรทำลายบ้านที่เปิดประตูไว้ ฉะนั้น ฝนย่อมรั่วรดเรือนที่มุงไม่ดีได้ ฉันใด ราคะก็ย่อมรั่วเข้าจิตที่มิได้อบรมได้ ฉันนั้น."**

แต่เมื่ออินทริยสังวรนั้น อันภิกษุทำให้ถึงพร้อมแล้ว แม้สีลปาฏิโมกข์ ก็ย่อมยั่งยืนเหมือนข้าวกล้าที่มีรั้วล้อมไว้ดี ย่อมยืนอยู่ได้ ฉะนั้น อนึ่ง ภิกษุผู้ทำอินทริยสังวรให้พร้อมนี้ โจรคือกิเลสทั้งหลาย ย่อมทำร้ายไม่ได้ เหมือนบ้านที่ประตูปิดดีแล้ว พวกโจรทำลายไม่ได้

ฉะนั้น อีกประการหนึ่ง ราคะย่อมรั่วเข้าจิตของเธอไม่ได้ เหมือน ฝนรั่วรดเรือนที่มุงดีแล้วไม่ได้ ฉะนั้น.

ธรรมดาว่าจิตนี้เป็นธรรมชาติเปลี่ยนแปลงเร็ว เพราะฉะนั้น อินทริยสังวรนั้น ภิกษุจำต้องบรรเทาราคะที่เกิดขึ้น ด้วยมนสิการอสุภกัมมัฏฐานแล้วจึงทำให้ถึงพร้อมได้ เหมือนพระวังคีสเถระเป็นผู้บวชใหม่ ฉะนั้น.

ได้ยินว่า เมื่อพระเถระบวชแล้วไม่นาน ตามพระอานนทเถระไปเที่ยวบิณฑบาต ราคะเกิดขึ้นเพราะเห็นหญิงคนหนึ่งเข้า ท่านจึงเรียนพระอานนทเถระว่า **ข้าแต่ท่านผู้โคตมโคตร ข้าพเจ้าถูกกามราคะเผาเอา จิตของข้าพเจ้ารุ่มร้อน ขอท่านได้กรุณาบอกอุบายดับร้อนด้วยเถิด.** พระอานันทเถระจึงบอกว่า **จิตของท่านรุ่มร้อน เพราะแส่สำคัญผิดไป ท่านจงเว้นสุภนิมิตอันเป็นทางเกิดราคะเสีย จงอบรมจิตให้ตั้งมั่นแน่วแน่ด้วยอสุภสัญญา จงพิจารณาเห็นสังขารทั้งหลาย โดยความเป็นอื่น ไม่คงที่ โดยความเป็นทุกข์ และโดยความเป็นสภาพมิใช่ตน ยังราคะใหญ่ให้ดับเสียจงได้ อย่าร้อนอีกต่อไปเลย**.

เหมือนอย่างว่า **อินทริยสังวรสีล** อันภิกษุพึงให้ถึงพร้อมด้วยสติ ฉันใด แม้อาชีว-ปาริสุทธิสีล ก็พึงให้ถึงพร้อมด้วยความเพียร ฉันนั้น เพราะอาชีวปาริสุทธิสีลนั้น เป็นวิริย-สาธนะ (มีวิริยะเป็นเหตุให้สำเร็จ) เพราะว่า ความเพียรที่ภิกษุปรารภแล้วโดยชอบ เป็นเหตุให้มีการละมิจฉาอาชีวะ เพราะเหตุนั้น อาชีวปาริสุทธิสีลนี้ ภิกษุผู้ละการแสวงหาไม่สมควรเสียแล้ว เสพแต่ปัจจัยที่เกิดขึ้นโดยบริสุทธิ์ เว้นปัจจัยที่เกิดขึ้นโดยไม่บริสุทธิ์ อันเป็นเหมือนอสรพิษเสีย พึงทำให้ถึงพร้อมได้ ด้วยการแสวงหาโดยชอบ มีการเที่ยวบิณฑบาตเป็นต้นด้วยความเพียร.

ในปัจจัย ๒ อย่าง คือ ปัจจัยที่มีการเกิดขึ้นโดยบริสุทธิ์ และปัจจัยที่มีการเกิดขึ้นโดยไม่บริสุทธิ์นั้น สำหรับภิกษุผู้ไม่ได้ถือธุดงค์ ปัจจัยที่เกิดแต่สงฆ์หรือแต่คณะก็ดี แต่สำนักของคฤหัสถ์ผู้เลื่อมใสด้วยคุณทั้งหลายของเธอมีการแสดงธรรมเป็นต้นก็ดี ชื่อว่า ปัจจัยที่เกิดขึ้นโดยบริสุทธิ์ ส่วนปัจจัยที่เกิดขึ้นด้วยวัตรมีการเที่ยวบิณฑบาตเป็นต้น ชื่อว่า เกิดขึ้นโดย

บริสุทธิ์อย่างยิ่งทีเดียว สำหรับภิกษุผู้ถือธุดงค์ ปัจจัยที่เกิดขึ้นด้วยวัตรมีการเที่ยวบิณฑบาตเป็นต้น และเกิดแต่สำนักของคฤหัสถ์ผู้เลื่อมใสในธุดงคคุณของเธอ โดยอนุโลมแก่ธุดงคนิยม ชื่อว่า ปัจจัยที่เกิดขึ้นโดยบริสุทธิ์

อนึ่ง ภิกษุผู้สมาทานธุดงค์ เมื่อได้ยาสมอดองน้ำมูตรเน่าและมธุรเภสัช ๔ มาเพื่อใช้ระงับความเจ็บป่วย ฉุกคิดในใจว่าเพื่อนภิกษุพรหมจารีอื่นๆ จะต้องพากันฉันมธุรเภสัช ๔ เป็นแน่ ตนเองจึงฉันแต่เพียงชิ้นสมอเท่านั้น เช่นนี้เป็นการสมควรทีเดียว. ภิกษุเช่นนี้ท่านเรียกว่า **อริยวังสิกภิกขุ** (ภิกษุผู้ตั้งอยู่ในอริยวงศ์) **ชั้นอุดม** (อย่างสูงสุด).[๑]

เหมือนอย่างว่า **อาชีวปาริสุทธิ** อันภิกษุพึงให้ถึงพร้อมด้วยความเพียร ฉันใด **ปัจจัยสันนิสิตสีล** ก็พึงให้ถึงพร้อมด้วยปัญญา ฉันนั้น เพราะปัจจยสันนิสิตสีลนั้น เป็นปัญญาสาธนะ (มีปัญญาเป็นเหตุให้สำเร็จ) เหตุว่าบุคคลผู้มีปัญญาเป็นผู้สามารถเห็นโทษและอานิสงส์ในการบริโภคปัจจัยทั้งหลาย เพราะเหตุนั้น ปัจจยสันนิสิตสีลนั้น ภิกษุผู้ละความกำหนัดในปัจจัยแล้ว พิจารณาด้วยปัญญาโดยวิธีตามที่กล่าวแล้ว จึงบริโภคปัจจัยที่เกิดขึ้นโดยธรรมโดยสมควร (นั่นแหละ) พึงทำให้ถึงพร้อมได้.[๒]

ในปัจจยสันนิสิตสีลนั้น การพิจารณามี ๒ คือ พิจารณาในเวลาได้ปัจจัยทั้งหลาย ๑ พิจารณาในเวลาบริโภคปัจจัยทั้งหลาย ๑

ที่จริงการบริโภคของภิกษุผู้บริโภคปัจจัยทั้งหลายมีจีวรเป็นต้น ที่พิจารณาโดยเป็นธาตุหรือโดยเป็นปฏิกูล แม้ในเวลาได้มาแล้วเก็บไว้ ต่อจากเวลาได้นั้นไป ก็หาโทษมิได้เลย แม้ในเวลาบริโภค

ในการพิจารณาเวลาบริโภคปัจจัยนั้น ก็การบริโภค มี ๔ คือ

ไถยบริโภค บริโภคอย่างขโมย

อิณบริโภค บริโภคอย่างเป็นหนี้

---

[๑] วิสุทธิมรรคแปล ภาค ๑ ตอน ๑ : อ้างแล้ว, หน้า ๘๒-๘๓.

[๒] วิสุทธิมรรคแปล ภาค ๑ ตอน ๑ : อ้างแล้ว, หน้า ๘๘. ส่วนภิกษุมีศีล แต่บริโภคปัจจัยมิได้พิจารณานั้น ทำให้ทักขิณาขาดความถึงพร้อมไป ไม่เป็นอุภโตวิสุทธิ เพราะไม่วิสุทธิฝ่ายปฏิคาหก การบริโภคของเธอจึงเป็นเหมือนเป็นหนี้เขาบริโภค หมายความว่า เป็นหนี้ทักขิณาวิสุทธินั่นเอง เรียกว่า อิณบริโภค

ทายัชชบริโภค บริโภคอย่างเป็นผู้รับมรดก

สามีบริโภค บริโภคอย่างเป็นเจ้าของ

ในบริโภค ๔ อย่างนั้น การบริโภคของภิกษุทุสีล ผู้นั่งบริโภคอยู่แม้ในท่ามกลางสงฆ์ ชื่อว่า **ไถยบริโภค** การบริโภคปัจจัยอันตนมิได้พิจารณา ของภิกษุผู้มีศีล ชื่อว่า **อิณบริโภค**[๑]

เพราะเหตุนั้น จีวร ภิกษุพึงพิจารณาทุกคราวที่บริโภค บิณฑบาต พึงพิจารณาทุกคำกลืน เมื่อไม่อาจทำอย่างนั้น พึงพิจารณาในกาลก่อนฉัน ภายหลังฉัน ในยามต้น ยามกลาง ยามสุดท้าย (เวลาใดเวลาหนึ่ง) ถ้าเมื่อภิกษุนั้นไม่พิจารณาเสียเลยจนอรุณขึ้น เธอย่อมตั้งอยู่ในฐานอิณบริโภค แม้เสนาสนะเล่าก็พึงพิจารณาทุกคราวที่ใช้สอย ความมีสติกำกับทั้งในขณะรับ ทั้งในขณะบริโภคเภสัช ย่อมควร แม้เช่นนั้น เมื่อภิกษุทำสติในเวลารับแล้วไม่ได้ทำในเวลาบริโภคเท่านั้น เป็นอาบัติ แต่ไม่ได้ทำสติในเวลารับ ไปทำในเวลาบริโภค หาเป็นอาบัติไม่[๒]

ก็ในการบริโภคนั้น สุทธิมี ๔ อย่าง คือ

เทสนาสุทธิ หมดจดด้วยการแสดง

สังวรสุทธิ หมดจดด้วยความสำรวม

ปริเยฏฐิสุทธิ หมดจดด้วยการแสวงหา

ปัจจเวกขณสุทธิ หมดจดด้วยการพิจารณา

ในสุทธิ ๔ อย่างนั้น **ปาฏิโมกขสังวรสีล** ชื่อว่า **เทสนาสุทธิ** เหตุว่า ปาฏิโมกข-สังวรสีลนั้น ท่านเรียกว่าเทสนาสุทธิ เพราะหมดจดด้วยการแสดง

---

[๑] มหาฎีกาขยายความ ไถยบริโภค และอิณบริโภค ไว้ว่า อันปัจจัยทั้งหลายนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงอนุญาตไว้ เพื่อภิกษุผู้มีศีลในศาสนาของพระองค์ หาใช่ทรงอนุญาตเพื่อคนทุศีลไม่ ฝ่ายทายกเล่า เขาบริจาคปัจจัย ก็เพื่อท่านผู้มีศีลเหมือนกัน หาใช่บริจาคเพื่อคนทุศีลด้วยไม่ ทั้งนี้ เพราะเขาหวังให้การกุศลของเขามีผลมาก ก็เพราะพระศาสดามิได้ทรงอนุญาต ทายกก็มิได้บริจาคให้ ดังนี้ การบริโภคของภิกษุทุศีล จึงเป็นบริโภคโดยกิริยาแห่งขโมย คือ บริโภคของที่เขาไม่ให้ เรียกว่า ไถยบริโภค ส่วนภิกษุมีศีล แต่บริโภคปัจจัยมิได้พิจารณานั้น ทำให้ทักขิณาขาดความถึงพร้อมไป ไม่เป็นอุภโตวิสุทธิ เพราะไม่วิสุทธิฝ่ายปฏิคาหก การบริโภคของเธอจึงเป็นเหมือนเป็นหนี้เขาบริโภค หมายความว่า เป็นหนี้ทักขิณาวิสุทธินั่นเอง เรียกว่า อิณบริโภค

[๒] วิสุทธิมรรคแปล ภาค ๑ ตอน ๑ : อ้างแล้ว, หน้า ๘๙-๙๐.

อินทรียสังวรสีล ชื่อว่า **สังวรสุทธิ** เหตุว่า อินทรียสังวรสีลนั้น ท่านเรียกว่า สังวรสุทธิ เพราะหมดจดด้วยความสำรวม โดยตั้งใจว่า "เราจักไม่ทำอย่างนี้อีก"

อาชีวปาริสุทธิสีล ชื่อว่า **ปริเยฏฐิสุทธิ** เหตุว่า อาชีวปาริสุทธิสีลนั้น ท่านเรียกว่า ปริเยฏฐิสุทธิ เพราะหมดจดด้วยการแสวงหาแห่งภิกษุผู้ละอเนสนา ยังปัจจัยให้เกิดขึ้นโดยธรรมโดยชอบอยู่

ปัจจยปริโภคสันนิสิตสีล ชื่อว่า **ปัจจเวกขณสุทธิ** เหตุว่า ปัจจยปริโภคสันนิสิตสีลนั้น ท่านเรียกว่า ปัจจเวกขณสุทธิ เพราะหมดจดด้วยการพิจารณามีประการดังกล่าวแล้ว เหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "แต่ไม่ได้ทำสติในเวลารับ ไปทำในเวลาบริโภค หาเป็นอาบัติไม่."[๑]

การบริโภคปัจจัยของพระเสขะ ๗ จำพวก ชื่อว่า **ทายัชชบริโภค** เพราะว่า พระเสขะ ๗ จำพวกนั้น นับว่าเป็นบุตรของพระผู้มีพระภาคเจ้า เหตุนั้นท่านจึงเป็นทายาทแห่งปัจจัยทั้งหลายอันเป็นสมบัติของพระบิดา บริโภคปัจจัยเหล่านั้น

ถามว่า "ก็ท่านเหล่านั้นบริโภคปัจจัยของพระผู้มีพระภาคเจ้าหรือ หรือว่าบริโภคปัจจัยของพวกคฤหัสถ์ ?" แก้ว่า "ปัจจัยทั้งหลายแม้เป็นของคฤหัสถ์ถวาย แต่ก็นับเป็นของพระผู้มีพระภาคเจ้าได้ เพราะเป็นของที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงอนุญาต เหตุนั้น พระเสขะทั้งหลาย บัณฑิตพึงทราบว่า ท่านบริโภคปัจจัยของพระผู้มีพระภาคเจ้า"

จริงอยู่ ธรรมทายาทสูตรเป็นเครื่องสาธกในความข้อนี้ **การบริโภคของพระขีณาสพทั้งหลาย** ชื่อว่า **สามีบริโภค** เหตุว่า พระขีณาสพเหล่านั้น ชื่อว่าเป็นเจ้าของบริโภค เพราะล่วงความเป็นทาสแห่งตัณหาเสียแล้ว

ในบริโภคเหล่านี้ **สามีบริโภค** ๑ **ทายัชชบริโภค** ๑ ย่อมควรแก่บรรพชิตทุกจำพวก ส่วน **อิณบริโภค** ย่อมไม่ควรแก่บรรพชิตทั้งปวง ใน **ไถยบริโภค** ไม่มีคำจะพูดถึงเสียเลย

ก็การบริโภคปัจจัยที่ตนพิจารณาแล้วของภิกษุผู้มีศีลนั้นอันใด การบริโภคอันนั้น ชื่อว่าเป็นการบริโภคโดยความไม่มีหนี้ เพราะความเป็นข้าศึกต่ออิณบริโภคก็ได้ หรือจะสงเคราะห์เข้าในทายัชชบริโภคก็ได้เหมือนกัน เพราะแม้คนผู้มีศีลก็เรียกว่าเสขะได้ เหตุประกอบพร้อม

[๑] วิสุทธิมรรคแปล ภาค ๑ ตอน ๑ : อ้างแล้ว, หน้า ๙๐-๙๑.

ด้วยสิกขา (คือศีล) นี้ ก็แล ในบริโภคเหล่านี้ เพราะเหตุที่สามีบริโภคเป็นเลิศ เหตุนั้น **ปัจจยสันนิสิตสีล** ภิกษุเมื่อปรารถนาสามีบริโภคนั้น พิจารณาด้วยปัจจเวกขณะมีประการดังกล่าวแล้วบริโภคอยู่ (นั้นแล) พึงทำให้ถึงพร้อมได้.[๑]

อันภิกษุผู้ทำอยู่อย่างนี้ ย่อมชื่อว่าเป็นกิจจการี (ผู้มีปกติทำสิ่งที่ควรทำ) จริงอยู่ แม้คำนี้ ท่านก็ได้กล่าวไว้ว่า

"สาวกผู้มีปัญญาดี ได้ฟังธรรมอันพระสุคตเจ้าทรงแสดงแล้ว พึงพิจารณาก่อนแล้วจึงเสพก้อนข้าว ที่อยู่ และที่นอน ที่นั่ง น้ำสำหรับซักฟอกธุลีในผ้าสังฆาฏิ

เพราะเหตุนั้นแล **ภิกษุจึงเป็นผู้ไม่ติดอยู่ในสิ่งเหล่านี้** คือในก้อนข้าว ในที่นอน ที่นั่ง และในน้ำสำหรับซักฟองธุลีในผ้าสังฆาฏิ เหมือนหยาดน้ำไม่ติดอยู่ในใบบัว ฉะนั้น

เธอได้อาหาร โดยการอนุเคราะห์แก่ชนอื่นตามกาลแล้ว พึงตั้งสติมั่นเนืองนิตย์ รู้ประมาณในของเคี้ยว ในของฉัน และในของลิ้มทั้งหลาย เหมือนคนเป็นแผล รู้ประมาณในการพอกยารักษาแผล ฉะนั้น

ภิกษุพึงเป็นผู้ไม่สยบ ฉันอาหารแต่พอยังร่างกายให้เป็นไปได้ เหมือนภริยาและสามีกินเนื้อบุตรในทางกันดาร เพื่อให้รอดตายผ่านทางกันดารไปได้เท่านั้น เหมือนพ่อค้าเกวียนหยอดน้ำมันเพลาเกวียน เพื่อให้เกวียนไปถึงที่หมายได้เท่านั้น ฉะนั้น".

ความเศร้าหมองและความผ่องแผ้วแห่งศีล

ความที่ศีลขาดเป็นต้น เป็นความเศร้าหมองแห่งศีล ความที่ศีลไม่ขาดเป็นต้น เป็นความผ่องแผ้วแห่งศีล.

ความเศร้าหมองแห่งศีล

ก็แล ความที่ศีลขาดเป็นต้นนั้น ท่านสงเคราะห์ด้วย**ความแตกแห่งศีล ซึ่งมีลาภและยศเป็นต้นเป็นเหตุ** และ**ด้วยเมถุนสังโยค ๗**

---

[๑] วิสุทธิมรรคแปล ภาค ๑ ตอน ๑ : อ้างแล้ว, หน้า ๙๐-๙๒.

จริงอย่างนั้น สิกขาบทในส่วนเบื้องต้นหรือในส่วนเบื้องปลาย ในกองอาบัติทั้ง ๗ ของภิกษุใด ทำลายแล้ว ศีลของภิกษุนั้น ชื่อว่าเป็นศีลขาด เหมือนผ้าขาดที่ชาย ฉะนั้น

ส่วนสิกขาบทของภิกษุใด ทำลายในส่วนท่ามกลาง ศีลของภิกษุนั้นชื่อว่า เป็นศีลทะลุ เหมือนผ้าเป็นช่องโหว่ตรงกลางผืน ฉะนั้น

สิกขาบทของภิกษุใด ทำลายไปทีละ ๒-๓ สิกขาบทโดยลำดับ ศีลของภิกษุนั้นชื่อว่าเป็นศีลด่าง เหมือนแม่โคตัวสีดำหรือแดงเป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่ง มีสีตัดกับสีตัว ผุดขึ้นที่หลังบ้าง ที่ท้องบ้าง ฉะนั้น

สิกขาบทของภิกษุใด ถูกทำลายยิบยับไป ศีลของภิกษุนั้นชื่อว่าเป็นศีลพร้อย เหมือนแม่โคตัวลายไปด้วยจุดสีที่ตัดกับสีตัวยิบยับไป ฉะนั้น

ความผ่องแผ้วแห่งศีล

ส่วนความที่ศีลเป็นศีลไม่ขาดเป็นต้น ท่านสงเคราะห์เหตุเหล่านี้ คือ

๑. ด้วยความไม่แตกแห่งสิกขาบททั้งหลายโดยประการทั้งปวง

๒. ด้วยการทำคืนซึ่งสิกขาบททั้งหลายที่พึงทำคืนได้อันแตกแล้ว

๓. ด้วยความไม่มีเมถุนสังโยค ๗ ประการ

๔. ด้วยความดีอื่นอีก คือ ด้วยความไม่เกิดขึ้นแห่งบาปธรรมทั้งหลาย เช่น โกธะ ความโกรธ อุปนาหะ ความผูกโกรธ มักขะ ความลบหลู่คุณท่าน ปลาสะ ความตีเสมอ อิสสา ความริษยา มัจฉริยะ ความตระหนี่ มายา มารยา สาเถยยะ ความโอ้อวดหลอกเขา ถัมภะ ความหัวดื้อ สารัมภะ ความแข่งดี มานะ ความถือตัว อติมานะ ความถือตัวว่าสูงกว่าเขา มทะ ความมัวเมา ปมาทะ ความประมาท เป็นต้น

๕. ด้วยความบังเกิดแห่งคุณทั้งหลาย มีอัปปิจฉตา ความปรารถนาน้อย สันตุฏฐิตา ความสันโดษ และสัลเลขตา ความเป็นผู้ขัดเกลากิเลส เป็นต้น

จริงอยู่ ศีลเหล่าใด แม้ไม่แตกเพื่อต้องการลาภเป็นต้นก็ดี แม้แตกด้วยโทษคือความประมาทแต่ทำคืนแล้วก็ดี อันเมถุนสังโยคหรือบาปธรรมมีโกธะและอุปนาหะเป็นต้น ไม่เข้า

มาทำลายเสียก็ดี ศีลเหล่านั้น ท่านเรียกว่า ไม่ขาด ไม่ทะลุ ไม่ด่าง ไม่พร้อย โดยประการทั้งปวง และศีลเหล่านั้นแหละ ชื่อว่าเป็นไท เพราะกระทำความเป็นไท ชื่อว่าวิญญูชนสรรเสริญ เพราะความเป็นศีลอันวิญญูชนสรรเสริญ ชื่อว่าอันกิเลสไม่ได้ลูบคลำ เพราะความเป็นศีลอันตัณหาไม่แตะต้อง และเป็นศีลเป็นไปพร้อมเพื่อสมาธิ เพราะยังอุปจารสมาธิหรืออัปปนาสมาธิให้เป็นไปโดยง่าย เพราะเหตุนั้น ความเป็นศีลไม่ขาดเป็นต้นนี้ พึงทราบว่าเป็นความผ่องแผ้วแห่งศีลเหล่านั้น

ก็แล ความผ่องแผ้วนี้นั้น ย่อมสำเร็จด้วยอาการ ๒ คือ ด้วยการเห็นโทษแห่งสีลวิบัติ ๑ ด้วยการเห็นอานิสงส์แห่งสีลสมบัติ ๑[๑]

โทษแห่งสีลวิบัติ

ในอาการ ๒ อย่างนั้น โทษแห่งสีลวิบัติ พึงเห็นตามนัยแห่งพระสูตรอันมีคำขึ้นต้นว่า “ภิกษุทั้งหลาย โทษแห่งสีลวิบัติของภิกษุผู้ทุสีล ๕ อย่างนี้[๒] ดังนี้ นัยหนึ่ง

อีกนัยหนึ่ง บุคคลผู้ทุสีล เพราะความเป็นผู้ทุสีลเป็นต้นเหตุ ย่อมไม่เป็นที่ชอบใจของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย เป็นผู้ที่เพื่อนพรหมจารีทั้งหลายไม่พึงพร่ำสอน ต้องทุกข์ใจในเพราะคำติเตียนในความเป็นผู้ทุสีลของตน ต้องร้อนใจในเพราะคำสรรเสริญของบุคคลผู้มีศีลทั้งหลาย

ก็แล เพราะความเป็นผู้ทุสีลนั้น เขาย่อมเป็นผู้มีผิวพรรณเศร้าหมอง นับว่าเป็นผู้มีสัมผัสหยาบ เพราะนำอบายทุกข์มาให้แก่คนทั้งหลายที่เอาเยี่ยงอย่างเขาตลอดกาลนาน นับว่าเป็นผู้มีราคาถูก เพราะทำความให้ไม่มีผลมากแก่ทายกทั้งหลายผู้ที่ตนรับไทยธรรมของเขามา ดุจผ้าป่านดิบซึ่งเป็นผ้ามีสีทราม มีสัมผัสหยาบและราคาถูก ฉะนั้น[๓] เป็นคนชำระให้บริสุทธิ์ได้ยาก เหมือนหลุมคูถที่หมักหมมมานาน ยากที่จะชำระให้สะอาดได้ ฉะนั้น เป็นผู้คลาดจากประโยชน์ทั้งสอง เหมือนดุ้นฟืนเผาศพ ที่ไฟไหม้ทั้งสองข้าง ตรงกลางเปื้อนคูถ ใช้ประโยชน์

---

๑ วิสุทธิมรรค แปล ภาค ๑ ตอน ๑ : อ้างแล้ว, หน้า ๑๑๐-๑๑๑.

๒ พระไตรปิฎกบาลี ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๒๒ อังคุตตนิกาย ปัญจกนิบาต ข้อ ๒๘๑.

๓ ความที่เปรียบคนทุศีลด้วยผ้าป่านดิบมีโทษ ๓ ประการนี้ กล่าวตามนัยสูตรที่ (๕๓๙) ๑๐๐ ในติกังคุตตร หน้า ๓๑๗ คำว่า “สาณสาฏโก วิย” จึงเป็นอุปมาแห่งบททั้ง ๓ (คือ ทุพฺพณฺโณ ทุกฺขสมฺผสฺโส อปฺปคฺโฆ).

ไม่ได้ทั้งในป่าและในบ้าน ฉะนั้น[๑] แม้ปฏิญญาตนว่าเป็นภิกษุ ก็ไม่เป็นภิกษุอยู่นั่นเอง เหมือนลาที่เดินตามฝูงโค แม้ร้องอย่างโค ก็ไม่เป็นโคอยู่นั่นเอง ฉะนั้น เป็นผู้หวาดอยู่เนืองนิตย์ เหมือนคนมีเวรต่อคนทั่วไป เป็นคนไม่ควรอยู่ร่วมด้วย แม้ประกอบด้วยคุณมีสุตะเป็นต้น ก็ไม่ควรแก่การบูชาของเพื่อนพรหมจารีทั้งหลาย เหมือนไฟในป่าช้า ไม่ควรแก่การบูชาของพวกพราหมณ์ เป็นคนอาภัพในการบรรลุคุณวิเศษ เหมือนคนตาบอด อาภัพในการเห็นรูป เป็นผู้หมดความหวังในการบรรลุพระสัทธรรม เหมือนเด็กจัณฑาลไม่มีหวังในราชสมบัติ แม้สำคัญตนว่ามีสุข ก็ชื่อว่าเป็นคนมีทุกข์อยู่นั่นเอง เพราะความเป็นผู้มีส่วนแห่งทุกข์ที่ตรัสไว้ในอัคคิขันธปริยายสูตร

จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ทรงเห็นกรรมและวิบากชัด โดยอาการทั้งปวง เมื่อจะทรงแสดงทุกข์อันเผ็ดร้อน มีความยินดีในสุขดังจะกล่าวเป็นปัจจัย ซึ่งด้วยเหตุเพียงแต่นึกถึง สามารถยังความร้อนไหม้แห่งหทัยให้เกิดขึ้น แล้วยังการกระอักโลหิตอุ่นๆ ให้เป็นไปแก่คนทุสีลทั้งหลาย ผู้มีจิตกำหนัดด้วยยินดีความสุขในการบริโภคเบญจกามคุณ และในสามีจิกรรม มีการไหว้ การแสดงความนับถือเป็นต้น จึงตรัสไว้ในอัคคิขันธปริยายสูตร[๒] ว่า

> “ภิกษุทั้งหลาย ท่านทั้งหลายเห็นกองไฟใหญ่อันไหม้ลุกเป็นเปลวโชติช่วงอยู่โน่นหรือไม่ ?
>
> ภิกษุทั้งหลายกราบทูลว่า “เห็นอย่างนั้น พระเจ้าข้า”
>
> พ. “ภิกษุทั้งหลาย ท่านทั้งหลายจะสำคัญความข้อนั้นเป็นไฉน
>
> ข้อที่บุคคลพึงเข้าไปนั่งกอด หรือเข้าไปนอนกอด ซึ่งกองไฟใหญ่อันลุกเป็นเปลวโชติช่วงอยู่โน่นก็ดี ข้อที่บุคคลพึงเข้าไปนั่งเคล้า หรือเข้าไปนอนเคล้าซึ่งนางกษัตริย์ นางพราหมณ์ หรือนางคฤหบดี ผู้มีฝ่ามือและฝ่าเท้านุ่มเหมือนปุยนุ่นก็ดี ๒ ข้อนี้ ข้อไหนเล่าหนอ ประเสริฐกว่ากัน
>
> ภ. “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้อที่บุคคลพึงเข้าไปนั่งเคล้าหรือเข้าไปนอนเคล้านางกษัตริย์ นางพราหมณ์ หรือนางคฤหบดี นั่นแหละประเสริฐกว่า

---
[๑] ความข้อนี้ กล่าวตามนัยพระสูตรที่ (๙๔) อังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต หน้า ๑๒๔.

[๒] พระไตรปิฎกบาลี ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๒๓ อังคุตตนิกาย สัตตกนิบาต ข้อ ๖๙ หน้า ๑๒๙.

ข้อที่บุคคลพึงเข้าไปนั่งกอดหรือเข้าไปนอนกอดกองไฟใหญ่อันลุกเป็นเปลวโชติช่วงอยู่โน่นเป็นทุกข์ พระเจ้าข้า”

พ. “ภิกษุทั้งหลาย เราจะบอกท่านทั้งหลายให้ทราบ โดยข้อที่บุคคลพึงเข้าไปนั่งกอดหรือเข้าไปนอนกอดกองไฟใหญ่อันลุกเป็นเปลวโชติช่วงอยู่โน่นนั่นแหละประเสริฐกว่า สำหรับภิกษุผู้ทุสีล มีธรรมลามก มีสมาจารไม่สะอาด ที่พึงระลึกถึงด้วยความรังเกียจ มีกรรมอันซ่อนเร้น ไม่ใช่สมณะแต่ปฏิญญาว่าเป็นสมณะ ไม่ใช่พรหมจารีแต่ปฏิญญาว่าเป็นพรหมจารี เป็นคนเน่าใน เปียกชื้น รกเรื้อด้วยกิเลส ข้อนั้นเพราะเหตุไร ภิกษุทั้งหลาย เพราะภิกษุนั้นพึงถึงความตาย หรือทุกข์ปางตาย เพราะเหตุที่เข้าไปนั่งกอดหรือเข้าไปนอนกอดกองไฟใหญ่นั้น ก็จริง แต่ถึงอย่างนั้น เพราะกายแตกตายไปจะพึงเข้าถึงอบาย ทุคติ วินิบาต นรก เพราะข้อนั้นเป็นปัจจัยหามิได้เลย

ภิกษุทั้งหลาย ส่วนข้อที่บุคคลผู้ทุสีล มีธรรมลามก มีสมาจารไม่สะอาด ที่พึงระลึกถึงด้วยความรังเกียจ มีกรรมอันซ่อนเร้น ไม่ใช่สมณะ แต่ปฏิญญาว่าเป็นสมณะ ไม่ใช่พรหมจารี แต่ปฏิญญาว่าเป็นพรหมจารี เป็นคนเน่าใน เปียกชื้น รกเรื้อด้วยกิเลสนั้น พึงเข้าไปนั่งเคล้า หรือเข้าไปนอนเคล้านางกษัตริย์นางพราหมณ์ หรือนางคฤหบดี ผู้มีฝ่ามือและฝ่าเท้านุ่มเหมือนปุยนุ่นก็ดี ภิกษุทั้งหลาย ก็ข้อนั้นย่อมเป็นไปเพื่อมิใช่ประโยชน์ เพื่อทุกข์ แก่เขาตลอดกาลนาน เพราะเบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตกไป เขาย่อมเข้าถึงอบาย ทุคคติ วินิบาต นรก.”

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงแสดงทุกข์มีการบริโภคกามคุณ ๕ อันเนื่องด้วยสตรีเป็นปัจจัย ด้วยอุปมากองเพลิงอย่างนี้แล้ว จึงทรงแสดงทุกข์ อันมีการอภิวาท การทำอัญชลี การบริโภคจีวรบิณฑบาต เตียงตั่ง และวิหาร เป็นปัจจัย ด้วยอุปมาด้วยเชือกฟั่นด้วยขนหางสัตว์ หอกอันคม แผ่นเหล็ก ก้อนเหล็ก เตียงเหล็กหรือตั่งเหล็ก และหม้อเหล็ก เหล่านี้ โดยทำนองเดียวกันนั้นว่า

"ภิกษุทั้งหลาย ท่านทั้งหลายจะสำคัญความนั้นอย่างไร ข้อที่บุรุษมีกำลัง เอาเชือกที่ฟั่นด้วยขนหางสัตว์อย่างเขม็ง พันแข้งทั้งสอง แล้วชักสีไปมา เชือกนั้นพึงตัดผิวหนัง ครั้นตัดผิวหนังแล้วพึงตัดหนัง ครั้นตัดหนังแล้วพึงตัดเนื้อ ครั้นตัดเนื้อแล้วพึงตัดเส้นเอ็น ครั้นตัดเส้นเอ็นแล้วพึงตัดกระดูก ครั้นตัดกระดูกแล้วพึงจดเยื่อในกระดูก กับข้อที่ภิกษุทุสีลพึงยินดีการอภิวาทของกษัตริย์มหาศาล พราหมณ์มหาศาล หรือคฤหบดีมหาศาล อย่างไหนจะประเสริฐกว่าเล่าหนอ ...

ภิกษุทั้งหลาย ท่านทั้งหลายจะสำคัญความนั้นอย่างไร ข้อที่บุรุษมีกำลังประหารเอาที่กลางอก ด้วยหอกอันคมที่ชโลมด้วยน้ำมัน กับข้อที่ภิกษุทุสีลพึงยินดีการทำอัญชลีของกษัตริย์มหาศาล พราหมณ์มหาศาล คฤหบดีมหาศาล อย่างไหนจะประเสริฐกว่าเล่าหนอ ...

ภิกษุทั้งหลาย ท่านทั้งหลายจะสำคัญความนั้นอย่างไร ข้อที่บุรุษมีกำลัง เอาแผ่นเหล็กที่ร้อนแดงเป็นแสงโชติช่วงเข้าหุ้มกาย กับข้อที่ภิกษุทุสีลพึงบริโภคจีวรที่เขาถวายด้วยศรัทธา ของกษัตริย์มหาศาล พราหมณ์มหาศาล หรือคฤหบดีมหาศาล อย่างไหนจะประเสริฐกว่าเล่าหนอ ...

ภิกษุทั้งหลาย ท่านทั้งหลายจะสำคัญความนั้นอย่างไร ข้อที่บุรุษมีกำลัง เอาคีมเหล็กที่ร้อนแดงเป็นแสงโชติช่วง งัดปากแล้วยัดก้อนโลหะที่ร้อนแดงเป็นแสงโชติช่วงเข้าไปในปาก ก้อนโลหะร้อนนั้นไหม้ทั้งริมฝีปาก ทั้งปาก ทั้งลิ้น ทั้งลำคอ ทั้งท้อง พาเอาทั้งไส้ใหญ่ทั้งไส้น้อยของเขาออกไปทางทวารส่วนภายใต้ กับข้อที่ภิกษุทุสีลพึงบริโภคบิณฑบาตที่เขาถวายด้วยศรัทธา ของกษัตริย์มหาศาล พราหมณ์มหาศาล หรือคฤหบดีมหาศาล อย่างไหนจะประเสริฐกว่าเล่าหนอ ...

ภิกษุทั้งหลาย ท่านทั้งหลายจะสำคัญความนั้นอย่างไร ข้อที่บุรุษมีกำลัง จับที่ศีรษะก็ดี จับที่คอก็ดี กดให้นั่งลงไปก็ดี ให้นอนลงไปก็ดี ตรงเตียงเหล็กหรือตั่งเหล็กที่ร้อนแดงเป็นแสงโชติช่วง กับข้อที่ภิกษุทุสีลพึงบริโภคเตียง

หรือตั่งที่เขาถวายด้วยศรัทธา ของกษัตริย์มหาศาล พราหมณ์มหาศาล หรือคฤหบดีมหาศาล อย่างไหนจะประเสริฐกว่าเล่าหนอ ...

ภิกษุทั้งหลาย ท่านทั้งหลายจะสำคัญความนั้นอย่างไร ข้อที่บุรุษมีกำลัง พึงจับเท้าขึ้นเอาศีรษะลง แล้วซัดลงไปในหม้อโลหะที่ร้อนแดงเป็นแสงโชติช่วง เขาถูกต้มเดือดพล่านเป็นฟอง บางทีลอยขึ้น บางทีจมลงไป บางทีลอยขวางไป อยู่ในหม้อโลหะนั้น กับข้อที่ภิกษุทุสีลบริโภควิหารที่เขาถวายด้วยศรัทธาของกษัตริย์มหาศาล พราหมณ์มหาศาล หรือคฤหบดีมหาศาล อย่างไหนประเสริฐกว่าเล่าหนอ”

เพราะฉะนั้น ภิกษุผู้เป็นบัณฑิตทั้งหลาย พึงทราบการเห็นโทษในเพราะสีลวิบัติด้วยการพิจารณาโดยนัยมีอาทิอย่างนี้ว่า

ความสุขของคนผู้มีศีลอันทำลายแล้ว ไม่ละกามสุขอันมีผลเป็นทุกข์เผ็ดร้อนยิ่งกว่าทุกข์เพราะกอดกองไฟ จักมีแต่ไหน

สุขในอันยินดีการกราบไหว้ จักมีแก่คนมีสีลวิบัติ ผู้มีอันจะต้องรับทุกข์ยิ่งกว่าทุกข์อันเกิดแต่การสีด้วยเชือกขนหางสัตว์อันเหนียว ได้อย่างไรเล่า

สุขในการยินดีอัญชลีกรรมแห่งคนผู้มีศรัทธาทั้งหลาย ซึ่งเป็นเหตุแห่งทุกข์อันประมาณยิ่งกว่าทุกข์อันเกิดแต่การประหารด้วยหอก จักมีแก่ผู้ไม่มีศีลกระไรได้

ความสุขในการบริโภคจีวรของคนทุสีล ผู้ไม่สำรวมแล้ว ผู้จะต้องเสวยสัมผัสแห่งแผ่นเหล็กอันร้อนในนรก สิ้นกาลนาน จักมีประโยชน์อะไร

บิณฑบาตแม้มีรสอร่อย ก็เปรียบด้วยยาพิษอันแรงกล้า สำหรับคนไม่มีศีล ผู้จะต้องกลืนก้อนเหล็กอันร้อน สิ้นราตรีนาน

การบริโภคเตียงและตั่ง แม้เขาสมมติกันว่าเป็นสุข แต่ก็เป็นทุกข์สำหรับคนไม่มีศีล ผู้จะต้องถูกทุกข์อันเกิดแต่การบริโภคเตียงและตั่งเหล็กอันร้อนเบียดเบียนเอาตลอดกาลนาน

ความยินดีอะไร ในการอยู่อาศัยในวิหารที่เขาถวายด้วยศรัทธา จักมีแก่คนทุสีลผู้จะต้องตกอยู่กลางหม้อเหล็กอันร้อน

พระบรมศาสดาผู้เป็นครูของโลก เมื่อจะทรงติคนทุสีล ตรัสว่า คนทุสีล เป็นคนมีสมาจารที่พึงระลึกถึงด้วยความรังเกียจ เป็นคนรกเรื้อด้วยหยากเยื่อคือกิเลส เป็นคนเปียกชื้นด้วยน้ำคือกิเลส เป็นคนลามก เป็นคนเน่าใน

น่าติชีวิตของคนทุสีลนั้น ผู้เป็นคนไม่มีปัญญา ทรงเพศสมณชน แต่ไม่ใช่สมณะ นำตนซึ่งถูกก่นถูกขุดอยู่ไป

สัตบุรุษทั้งหลายผู้มีศีลในโลกนี้ ย่อมหลีกคนทุสีลใดเสีย ดุจคนผู้รักสวยทั้งหลายหลีกคูถ หลีกซากศพ ชีวิตของคนทุสีลนั้น จะมีประโยชน์อะไร

คนทุสีลนั้นเป็นผู้ไม่พ้นจากภัยทั้งปวง แต่เป็นผู้พ้นจากสุขอันเกิดแต่มรรคผลทั้งหมด เขาปิดประตูสวรรค์เสียสนิท ขึ้นสู่ทางอบายไปเสีย

คนอื่นใครเล่าจะเป็นวัตถุแห่งความสงสารของชนผู้มักสงสาร เสมอด้วยคนทุสีล โทษแห่งความเป็นผู้ทุสีลมีมากอย่าง ดังกล่าวมาฉะนี้

ส่วนการเห็นอานิสงส์ของสีลสมบัติ พึงทราบโดยประการตรงข้ามกับที่กล่าวแล้วอย่างนี้ว่า

ศีลของภิกษุใดหมดมลทินดี การทรงบาตรและจีวรของภิกษุนั้นย่อมเป็นที่น่าเลื่อมใส บรรพชาของเธอก็มีผล

หทัยของภิกษุผู้มีศีลบริสุทธิ์ ย่อมไม่หยั่งลงสู่ภัยมีความติเตียนตนเองเป็นต้น ดุจพระอาทิตย์ไม่ลงสู่ความมืด ฉะนั้น

ภิกษุเมื่องามในป่าเป็นที่บำเพ็ญตบะ ย่อมงามด้วยความถึงพร้อมแห่งศีล ดุจพระจันทร์ เมื่องามในท้องฟ้า ย่อมงามด้วยความถึงพร้อมแห่งรัศมี ฉะนั้น

แม้กลิ่นกายของภิกษุผู้มีศีล ยังทำความชื่นบานแม้แก่เทวดาทั้งหลาย จะกล่าวไปไยในกลิ่นศีลเล่า กลิ่นแห่งศีลย่อมครอบงำสมบัติแห่งคันธชาติทั้งปวง ฟุ้งไปทั่วทุกทิศมิได้ติดขัด

สักการะแม้น้อย อันทายกทำแล้วในท่านผู้มีศีล ย่อมมีผลมาก เพราะฉะนั้น ผู้มีศีลจึงเป็นดุจภาชนะรองรับเครื่องบูชาและสักการะ

อาสวะทั้งหลายอันเป็นไปในปัจจุบัน ย่อมไม่เบียดเบียนท่านผู้มีศีล ผู้มีศีลย่อมขุดรากแห่งทุกข์อันเป็นไปในสัมปรายภพเสียได้

สมบัติใดในมนุษย์ และสมบัติใดในเทวดาสมบัติ ทั้ง ๒ นั้น เมื่อผู้มีศีลถึงพร้อม ปรารถนาอยู่ มิใช่เป็นสิ่งที่จะพึงได้ยากเลย

อนึ่ง ใจของผู้มีศีลถึงพร้อม ย่อมแล่นไปสู่พระนิพพานสมบัติ อันเป็นสมบัติที่สงบระงับสุดยอดเป็นแท้

เพราะฉะนั้น ภิกษุเห็นโทษแห่งสีลวิบัตินี้ และอานิสงส์แห่งสีลสมบัตินี้ ดังกล่าวแล้ว พึงยังศีลให้ผ่องแผ้วด้วยความเอื้อเฟื้อทุกประการ เทอญ.[๑]

---

๑ วิสุทธิมรรคแปล ภาค ๑ ตอน ๑ : อ้างแล้ว, หน้า ๑๑๔-๑๒๐.

ธุดงคนิเทศ

เพราะเหตุที่ผู้บำเพ็ญเพียรเมื่อได้สมาทานศีลแล้ว ก็ควรจะสมาทานธุดงค์ต่อไป ด้วยว่า เมื่อได้ทำอย่างนั้นแล้ว ศีลของเธอก็จักบริสุทธ์หมดจดดียิ่งขึ้น ประดุจได้ชำระชะล้างให้สะอาดด้วยน้ำกล่าวคือความดี มีความมักน้อย ความสันโดษ ความขัดเกลา ความสงัด ความไม่สะสม ความพากเพียร และความเป็นผู้เลี้ยงง่ายเป็นต้น ทั้งข้อวัตรทั้งหลายของเธอก็จักเต็มเปี่ยมบริบูรณ์อีกด้วย

ผู้บำเพ็ญเพียรผู้มีกิริยามารยาททั้งปวงบริสุทธิ์ด้วยความดีคือศีลและข้อวัตรอันบริสุทธิ์ ปราศจากโทษเช่นนี้แล้ว จึงจักได้ชื่อว่าเป็นผู้ตั้งอยู่ใน **อริยวงศ์** (ประเพณีของพระอริยเจ้า) ๓ ข้อ อันเป็นวงศ์เก่า ต่อแต่นั้นจึงสมควรที่จะบรรลุอริยวงศ์ข้อที่ ๔ คือความยินดีพอใจในการเจริญภาวนาได้ เพราะเหตุนั้น ท่านพระพุทธโฆสาจารย์ จึงได้พรรณนาธุดงคกถาไว้ในลำดับต่อจากนิเทศ

ธุดงค์ แปลว่า "องค์คุณสำหรับปฏิบัติเพื่อขัดเกลากิเลส" ได้แก่ ข้อปฏิบัติอย่างเข้มงวดเพื่อกำจัดกิเลส ซึ่งจะช่วยเกื้อหนุนการปฏิบัติกัมมัฏฐานให้เจริญขึ้น หรือบรรลุผลเร็วขึ้น โดยการถือปฏิบัติเป็นกิจวัตร ที่เรียกกันในหมู่พระป่า (อรัญญวาสี) ว่า "**ธุดงควัตร**"

ธุดงค์ ๑๓ คือ

๑. ปังสุกูลิกังคะ องค์[๑] แห่งภิกษุผู้ถือการใช้ผ้าบังสุกุลเป็นวัตร
๒. เตจีวริกังคะ องค์แห่งภิกษุผู้ถือการใช้ผ้า ๓ ผืนเป็นวัตร
๓. ปิณฑปาติกังคะ องค์แห่งภิกษุผู้ถือการเที่ยวบิณฑบาตเป็นวัตร
๔. สปทานจาริกังคะ องค์แห่งภิกษุผู้ถือการเที่ยวบิณฑบาตตามลำดับเป็นวัตร
๕. เอกาสนิกังคะ องค์แห่งภิกษุผู้ถือการนั่งฉัน ณ อาสนะเดียวเป็นวัตร
๖. ปัตตปิณฑิกังคะ องค์แห่งภิกษุผู้ถือการฉันอาหารเฉพาะในบาตรเป็นวัตร

[๑] องค์ หรือ องค์คุณ หรือ หลัก/ข้อปฏิบัติ.

๗. ขลุปัจฉาภัตติกังคะ องค์แห่งภิกษุผู้ถือการไม่ฉันภัตรในภายหลังเป็นวัตร
๘. อารัญญิกังคะ องค์แห่งภิกษุผู้ถือการอยู่ป่าเป็นวัตร
๙. รุกขมูลิกังคะ องค์แห่งภิกษุผู้ถือการอยู่โคนไม้เป็นวัตร
๑๐. อัพโภกาสิกังคะ องค์แห่งภิกษุผู้ถือการอยู่กลางแจ้งเป็นวัตร
๑๑. โสสานิกังคะ องค์แห่งภิกษุผู้ถือการอยู่ป่าช้าเป็นวัตร
๑๒. ยถาสันถติกังคะ องค์แห่งภิกษุผู้ถือการอยู่ในเสนาสนะตามที่จัดให้เป็นวัตร
๑๓. เนสัชชิกังคะ องค์แห่งภิกษุผู้ถือการนั่งเป็นวัตร

หลักในการถือธุดงค์

หลักสำคัญในการถือธุดงค์ ถ้าถือแล้วกัมมัฏฐานเจริญ หรือกุศลธรรมเจริญขึ้น อกุศลธรรมเสื่อมไป อย่างนี้ก็ควรถือ แต่ถ้าถือแล้วทำให้กัมมัฏฐานเสื่อม หรือทำให้กุศลธรรมเสื่อมไป อกุศลธรรมเจริญขึ้น อย่างนี้ก็ไม่ควรถือ

ส่วนผู้ที่ถือหรือไม่ถือก็ตาม กัมมัฏฐานก็เจริญดีอยู่แล้วไม่มีเสื่อม แต่คิดมุ่งหวังเพื่อจะให้เป็นแบบอย่างที่ดีแก่อนุชนรุ่นหลัง ก็ควรถือ ดังเช่นพระอรหันต์ทั้งหลายมีพระมหากัสสปเถระเป็นต้น แม้ท่านเป็นพระอรหันต์แล้ว ก็ยังถือธุดงค์อย่างเคร่งครัดจนตลอดชีวิต

ส่วนผู้ที่ถือหรือไม่ถือก็ตาม กัมมัฏฐานก็ไม่เจริญอยู่ดี แม้กระนั้นก็ควรถือไว้ เพื่อจะได้เป็นวาสนาต่อไป

ธุดงค์ไม่ใช่วินัยบัญญัติ

ธุดงค์ไม่ใช่ศีลหรือพระวินัยบัญญัติ แม้ไม่ถือ (สมาทาน) ก็ไม่ต้องอาบัติอะไร ขึ้นอยู่กับความสมัครใจ ส่วนพระวินัยเป็นพระพุทธบัญญัติที่ภิกษุทุกรูปต้องถือปฏิบัติ หากฝ่าฝืนหรือล่วงละเมิด ย่อมมีโทษติดตัว เรียกว่าต้องอาบัติ

ธุตธรรม

ธรรมที่เป็นบริวาร คือเป็นเครื่องสนับสนุน หรือเป็นพื้นฐานของธุดงค์ ชื่อว่า **ธุตธรรม** มี ๕ ประการคือ

๑. **อัปปิจฉตา** ความมักน้อย

๒. **สันตุฏฐิตา** ความสันโดษ

๓. **สัลเลขตา** ความปฏิบัติขัดเกลากิเลส

๔. **ปวิเวกตา** ความอยู่เงียบสงัด

๕. **อิทมัตถิตา** ความรู้ว่าสิ่งนี้มีประโยชน์

หมายความว่า ถ้าหากผู้ถือธุดงค์เป็นผู้ไม่มีธุตธรรม ๕ ประการ ได้แก่ **อัปปิจฉตา** (ความมักน้อย) เป็นต้น แต่กลับเป็นผู้มีความมักมาก มีความละโมบเป็นต้นแล้วไซร้ ธุดงค์ก็ไม่เจริญ หรือแม้ที่เจริญอยู่แล้วก็ย่อมเสื่อมสูญไป เมื่อเป็นเช่นนั้นการถือธุดงค์ก็ย่อมไม่เป็นไปตามวัตถุประสงค์เดิมคือการกำจัดหรือขัดเกลากิเลส แต่กลับเป็นไปในทางตรงกันข้าม คือถือธุดงค์เพื่อลาภสักการะเป็นต้นไป เพราะฉะนั้น ผู้ถือธุดงค์จะต้องมีธุตธรรม ๕ ประการนี้เป็นพื้นฐาน ธุดงค์จึงจะเจริญงอกงามและดำรงอยู่ได้

อนึ่ง อัปปิจฉตา และสันตุฏฐิตา จัดเข้าใน อโลภะ, สัลเลขตา และ ปวิเวกตา จัดเข้าทั้งใน อโลภะและอโมหะ, อิทมัตถิตา ได้แก่ ญาณ (ปัญญา) นั่นเอง

ธุดงค์ สมาทานด้วยตนเองก็ได้

ธุดงค์ทั้งหมดนั้น เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้ายังทรงพระชนม์อยู่ พึงสมาทานในสำนักของพระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อพระองค์เสด็จปรินิพพานแล้ว พึงสมาทานในสำนักของพระมหาสาวก เมื่อพระมหาสาวกไม่มี พึงสมาทานในสำนักของพระขีณาสพ ... พระอนาคามี ... พระสกทาคามี ... พระโสดาบัน ... ภิกษุผู้ทรงไตรปิฎก ... ภิกษุผู้ทรงทวิปิฎก ... ภิกษุผู้ทรงเอกปิฎก ... พระเอกสังคีติกะ ... พระอรรถกถาจารย์ ... เมื่อพระอรรถกถาจารย์นั้นไม่มี พึงสมาทานในสำนักของภิกษุผู้ทรงธุดงค์

แม้เมื่อท่านผู้ทรงธุดงค์ก็ไม่มี พึงกวาดลานพระเจดีย์แล้วนั่งกระโหย่งกล่าวสมาทานเหมือนอย่างกล่าวในสำนักของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเถิด **เพราะว่า แม้ว่าสมาทานด้วยตนเองก็ใช้ได้เหมือนกัน**

การสมาทานธุดงค์เป็นสัปปายะ (สบาย) **แก่บุคคลเช่นไร**

การสมาทานธุดงค์เป็นสัปปายะสำหรับคนราคจริตและคนโมหจริต เพราะเหตุไร ? เพราะการสมาทานธุดงค์เป็นทุกขาปฏิปทา (ปฏิบัติลำบาก) และเป็นการอยู่อย่างขัดเกลากิเลสจริงอยู่ ราคะย่อมสงบลงเพราะอาศัยทุกขาปฏิปทา ส่วนโมหะ ผู้ที่ไม่ประมาทย่อมละได้ เพราะอาศัยการปฏิบัติที่ขัดเกลากิเลส

อนึ่ง ในธุดงค์เหล่านี้ การสมาทานอารัญญิกธุดงค์ และรุกขมูลิกังคธุดงค์ ก็เป็นสัปปายะแม้สำหรับคนโทสจริต เพราะว่าเมื่อคนโทสจริตนั้น แม้เมื่อไม่มีใครกระทบกระทั่งอยู่ในป่าและโคนไม้นั้น โทสะก็ย่อมสงบเป็นธรรมดา

[อธิบายธุดงค์ ๑๓]

๑. ปังสุกูลิกังคะ

คำแปลและความหมาย

คำว่า **ปังสุกูลิกังคะ** เป็นชื่อของธุดงค์ แปลว่า “**องค์แห่งภิกษุผู้ถือการใช้ผ้าบังสุกุลเป็นวัตร”** เรียกโดยทั่วไปว่า **ปังสุกูลิกังคธุดงค์**

ส่วนภิกษุผู้สมาทานการใช้ผ้าบังสุกุลเป็นวัตร ท่านเรียกว่า **ปังสุกูลิกะ** หรือ **ปังสุกูลิก-ภิกษุ** แปลว่า “**ภิกษุผู้ถือการใช้ผ้าบังสุกุลเป็นวัตร”**

คำว่า บังสุกุล หรือ ปังสุกูล (ไม่ใช่ บังสกุล) แปลว่า ผ้าเปื้อนฝุ่น หรือผ้าที่น่าเกลียด เพราะเปื้อนเปรอะไปด้วยฝุ่น เนื่องจากเป็นผ้าที่ถูกทิ้งไว้ให้เปื้อนฝุ่นตามที่ต่างๆ เช่นตามถนน ป่าช้า และตามกองขยะเป็นต้น ซึ่งไม่มีเจ้าของ เพราะเป็นสิ่งที่ไม่ใครอยากได้ หรือเขาทิ้งแล้ว แต่ผ้าเช่นนั้นภิกษุเก็บเอามาเย็บปะติดปะต่อกัน ซักให้สะอาด ย้อมให้เป็นสีเดียวกันด้วยสีตามธรรมชาติคือสีจากเปลือกไม้ ใบไม้เป็นต้น อธิษฐานใช้เป็นจีวร เรียกว่า “ผ้าบังสุกุล” หรือ “ผ้าป่า” ที่ชาวบ้านทั่วไปในปัจจุบันคุ้นเคย แต่ไม่ค่อยเข้าใจความหมายที่แท้จริง (ผ้าป่า ตามความหมายเดิม คือผ้าที่ใช้ห่อศพ ทิ้งอยู่ตามป่าช้า)

คำสมาทาน

ปังสุกูลิกังคะ มีคำสมาทาน ๒ อย่าง (เลือกใช้อย่างไหนก็ได้) คือ

๑. **คหปติทานจีวรัง ปฏิกขิปามิ** ข้าพเจ้างดรับผ้าจีวรที่ชาวบ้านถวาย

๒. **ปังสุกูลิกังคัง สมาทิยามิ** ข้าพเจ้าสมาทานองค์แห่งภิกษุผู้ถือผ้าบังสุกุลเป็นวัตร

หรือจะว่ารวมกันทั้ง ๒ อย่างก็ได้ ดังนี้

คหปติทานจีวรัง ปฏิกขิปามิ, ปังสุกูลิกังคัง สมาทิยามิ.

ข้าพเจ้างดรับจีวรที่ชาวบ้านถวาย, ขอสมาทานองค์ (ข้อปฏิบัติ) แห่งภิกษุผู้ถือผ้าบังสุกุลเป็นวัตร.

วิธีปฏิบัติ

ผ้าบังสุกุลมีหลายชนิด เช่น ผ้าที่ตกอยู่ตามป่าช้า (ผ้าห่อศพ) ผ้าที่ตกอยู่ตามตลาด ผ้าที่เขาวางทิ้งไว้ตามถนนเพื่อให้เป็นผ้าบังสุกุล ผ้าที่เขาทิ้งไว้ตามกองขยะ ผ้าเช็ดครรภ์แล้วทิ้ง ผ้าที่เขาใช้อาบน้ำมนต์แล้วทิ้ง ฯลฯ

สรุปแล้วก็คือ เป็นผ้าที่เขาทิ้งแล้ว หรือเจ้าของผ้ามีความประสงค์จะให้เป็นผ้าบังสุกุล จึงแกล้งวางทิ้งไว้ (ที่เรียกว่าทอดผ้าบังสุกุล) เพื่อให้พระภิกษุเก็บไปทำจีวร ผ้าเหล่านี้สามารถนำมาซักให้สะอาด แล้วตัด เย็บ ย้อม ทำเป็นผ้าไตรจีวร (ผ้าบังสุกุลจีวร) สำหรับนุ่งห่มได้

ในสมัยแรกๆ พระพุทธเจ้าทรงอนุญาตให้ผู้ที่มาบวชใช้ผ้าบังสุกุล ต่อมามีผู้ศรัทธาขอถวายผ้า จึงทรงอนุญาตให้รับคหบดีจีวร (จีวรที่ชาวบ้านนำมาถวาย) ได้ตั้งแต่นั้นมา แต่ก็ไม่ทรงยกเลิกผ้าบังสุกุล มีแต่สรรเสริญผู้ใช้ผ้าบังสุกุล เช่นพระมหากัสสปเถระเป็นต้น และแม้พระองค์เองก็ทรงใช้ผ้าบังสุกุลเป็นแบบอย่างด้วย

ผ้าที่ไม่จัดเป็นผ้าบังสุกุล

ผ้าที่ทายกถวายแก่สงฆ์ด้วยคำว่า “สังฆัสสะ เทมะ” (พวกข้าพเจ้าถวายแก่สงฆ์) ดังนี้ก็ดี ผ้าที่ภิกษุเที่ยวขอได้มาก็ดี เหล่านี้ **ไม่จัดเป็นผ้าบังสุกุล** (ถ้าถือเอาตามนัยนี้ ผ้าป่าที่

ชาวบ้านนำมากล่าวคำถวายแก่สงฆ์ซึ่งมีคำว่า "สังฆัสสะ โอโณชยามะ" แปลว่า "ขอน้อมถวายแก่สงฆ์" อยู่ด้วย ก็ไม่จัดเป็นผ้าบังสุกุลด้วย)

อีกอย่างหนึ่ง ผ้าใดที่ภิกษุด้วยกันถวายแก่ภิกษุถือผ้าบังสุกุลเป็นวัตร โดยให้รับเอาตามลำดับพรรษา ผ้านั้นก็ไม่จัดเป็นผ้าบังสุกุล เพราะเป็นของสงฆ์ในวัดทั้งหมด

ผ้าบังสุกุล ไม่ต้องถวาย (ประเคน)

โดยทั่วไป ผ้าบังสุกุลเป็นผ้าที่ไม่มีเจ้าของ ซึ่งถูกทิ้งอยู่ตามที่ต่างๆ ตามที่กล่าวมาแล้ว แต่ถ้าหากมีผู้ประสงค์จะนำผ้ามาถวายให้เป็น **ผ้าบังสุกุล** ก็สามารถทำได้ โดยเพียงแต่นำผ้าไปวางทอดไว้พอให้ท่านมองเห็น หรือวางทอดไว้ใกล้ๆ ก็ได้ แต่ไม่ต้องถวาย (ประเคน) ให้ท่านรับกับมือ (เพราะจะกลายเป็นคหบดีจีวรไป) และไม่ต้องกล่าวคำถวาย (ถ้ากล่าวถวายก็อย่ากล่าวถวายแก่สงฆ์ อาจใช้คำว่า "ขอถวายแก่ท่านผู้มีศีล" แทนก็ได้)

ผ้าบังสุกุลที่บริสุทธิ์ทั้ง ๒ ฝ่าย

แม้ในบรรดาผ้าที่ภิกษุด้วยกันถวายแก่ภิกษุด้วยกันนั้น ผ้าใดที่พวกทายกนำมาทอดวางไว้ ใกล้เท้าของภิกษุรูปหนึ่ง โดยไม่ได้ประเคนหรือวางใส่มือ แต่ภิกษุรูปนั้นมีความประสงค์จะถวายผ้านั้นแก่ภิกษุผู้ถือผ้าบังสุกุลเป็นวัตรรูปอื่น จึงได้หยิบผ้านั้นไปถวาย **โดยวางใส่มือของท่าน** ผ้านั้นจัดเป็นผ้าบังสุกุลที่บริสุทธิ์เพียงฝ่ายเดียวคือฝ่ายทายกที่นำผ้าไปวางไว้เฉยๆ โดยไม่ได้ประเคน

ผ้าใดที่พวกทายกถวายแก่ภิกษุ **โดยประเคนให้ท่านรับกับมือ** แล้วภิกษุรูปนั้นนำเอาผ้านั้นไปถวายภิกษุผู้ถือผ้าบังสุกุลเป็นวัตรอีกรูปหนึ่ง โดยนำไปวางถวายไว้ใกล้ๆ (โดยไม่ให้ท่านรับกับมือ) แม้ผ้านี้ ก็จัดเป็นผ้าบังสุกุลที่บริสุทธิ์ฝ่ายเดียวคือฝ่ายภิกษุผู้นำผ้าไปถวายโดยวางไว้เฉยๆ โดยไม่ต้องให้ท่านรับกับมือ

ส่วนผ้าใดที่พวกทายกนำมาวางทอดไว้ใกล้ๆ ภิกษุ (ไม่ได้ประเคน) แล้วภิกษุนั้นนำผ้านั้นไปวางทอดไว้ใกล้ๆ ภิกษุผู้ถือผ้าบังสุกุลเป็นวัตร (โดยไม่ได้ประเคนเช่นกัน) ผ้านี้จัดเป็นผ้าบังสุกุลที่บริสุทธิ์ทั้ง ๒ ฝ่าย

ผ้าใดที่ภิกษุได้มา **โดยทายกประเคน** หรือให้รับกับมือ แล้วภิกษุรูปนั้น ก็นำไป **ประเคน** คือ**ถวายใส่มือ** ของภิกษุผู้ทรงผ้าบังสุกุลเป็นวัตรอีกที ผ้านี้จัดเป็นผ้าบังสุกุลที่ไม่บริสุทธิ์ทั้ง ๒ ฝ่าย เป็นผ้าที่ไม่เหมาะสม เพราะ**ผ้าบังสุกุลที่ถูกนั้น ต้องเป็นผ้าที่ถูกทิ้ง หรือวางทอดไว้ที่ใดที่หนึ่งโดยไม่ต้องประเคนและไม่กล่าวถวายแก่สงฆ์**

ประเภทของผู้สมาทาน

เมื่อว่าโดยประเภท ปังสุกูลิกภิกษุมี ๓ ประเภท คือ

๑. ประเภทอุกฤษฎ์ คือสูงสุด จะเลือกเอาเฉพาะผ้าที่ตกอยู่ตามป่าช้าเท่านั้น แม้ใครจะนำผ้าอื่นมาวางทอดไว้ให้เพื่อให้เป็นผ้าบังสุกุล ก็ไม่รับ

๒. ประเภทมัชฌิมะ คือชั้นกลาง รับผ้าที่ทายกวางทอดไว้ในที่ใดที่หนึ่งด้วยความประสงค์ว่า "บรรพชิตทั้งหลาย จักเก็บเอาไปใช้" ก็ได้

๓. ประเภทอย่างอ่อน แม้ผ้าที่เขานำมาวางทอดไว้ใกล้ๆ ตัว ก็รับได้

ธุดงค์แตก (คือ ขาด)

ในบรรดาภิกษุผู้ถือธุดงค์ ๓ ประเภทนั้น รูปใดเพียงยินดีหรือพอใจ ผ้าที่พวกคฤหัสถ์นำมาถวายตามความพอใจ ตามความชอบใจของพวกเขา เท่านั้น ธุดงค์ย่อมแตกหรือขาดทันที (แต่ไม่เป็นอาบัติ เพราะธุดงค์ไม่ใช่พระวินัยบัญญัติ สามารถสมาทานใหม่ได้เลย)

อานิสงส์

๑. ชื่อว่าเป็นผู้มีความประพฤติสมควรแก่ปัจจัยซึ่งเป็นเครื่องอาศัย ตามพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า "การบวช อาศัยผ้าบังสุกุลจีวร [เป็นเครื่องนุ่งห่ม]"[๑]
๒. ชื่อว่าดำรงตนอยู่ในอริยวงศ์ข้อที่หนึ่ง คือความสันโดษด้วยจีวร
๓. ไม่ลำบากในการดูแลรักษา
๔. ไม่ต้องอาศัยคนอื่น (ในเรื่องจีวร) อยู่ร่ำไป
๕. ไม่ต้องกลัวว่าจะถูกลักขโมย

[๑] พระไตรปิฎกบาลี ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๔ พระวินัยปิฎก มหาวรรค ข้อ ๘๗ หน้า ๑๐๖.

๖. ไม่มีตัณหาในการใช้สอย

๗. ชื่อว่าเป็นผู้มีบริขารเหมาะสมแก่สมณสารูป

๘. ชื่อว่าเป็นผู้มีปัจจัยคือจีวร ตามที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงสรรเสริญไว้ว่า "ปัจจัยเหล่านั้น [คือจีวรเป็นต้น] เป็นสิ่งเล็กน้อย [ไม่ต้องซื้อหา] ด้วย หาได้ง่ายด้วย ทั้งไม่มีโทษภัยด้วย"[๑]

๙. เป็นผู้น่าเลื่อมใสศรัทธา

๑๐. คุณธรรมทั้งหลายมีความเป็นผู้มักน้อยเป็นต้น ย่อมผลิผลเจริญงอกงาม

๑๑. เป็นการเพิ่มพูนสัมมาปฏิบัติ

๑๒. เป็นแบบอย่างที่ดีงามแก่หมู่ชนที่เกิดมาภายหลังจะได้ถือปฏิบัติ

๑๓. ดำเนินรอยตามอย่างองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าที่ทรงใช้ผ้าบังสุกุล

๒. เตจีวริกังคะ

คำแปลและความหมาย

คำว่า **เตจีวริกังคะ** เป็นชื่อของธุดงค์ แปลว่า **"องค์แห่งภิกษุผู้ถือการใช้ผ้า ๓ ผืนเป็นวัตร"** เรียกโดยทั่วไปว่า **เตจีวริกังคธุดงค์**

ส่วนภิกษุผู้สมาทานการใช้ผ้า ๓ ผืนเป็นวัตร ท่านเรียกว่า **เตจีวริกะ** หรือ **เตจีวริกภิกษุ**

การใช้ผ้า ๓ ผืน คือ สังฆาฏิ (ผ้าห่มซ้อน) อุตตราสงค์ (ผ้าจีวรห่ม) และผ้าอันตรวาสก (สบง-ผ้านุ่ง) เป็นวัตร ด้วยการอธิษฐานเป็นข้อปฏิบัติอย่างเคร่งครัดที่เรียกว่า "ธุดงค์" ไม่ใช้ผ้าผืนที่ ๔

ข้อแตกต่างระหว่าง เตจีวริกังคะ กับพระวินัยบัญญัติ

ธุดงค์ข้อนี้ ต่างจากพระวินัยบัญญัติ คือพระวินัยบัญญัติทรงอนุญาตให้ใช้ผ้าที่เกินไปจากผ้า ๓ ผืนที่เรียกว่าอดิเรกจีวรได้ แต่ไม่เกิน ๑๐ วัน เลยจากนั้นทรงอนุญาตให้ทำวิกัป

[๑] พระไตรปิฎกบาลี ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๒๑ อังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต ข้อ ๒๗ หน้า ๓๔.

(เป็นของกลาง) และในฤดูฝนทรงอนุญาตให้มีผ้าอาบน้ำฝนเพิ่มขึ้นได้อีกผืนหนึ่ง (ตามคำทูลขอของนางวิสาขา) แต่เมื่อพ้นฤดูฝนแล้วก็ทรงให้เลิกใช้ นอกจากนั้น เมื่อจำพรรษาแล้วยังมีอานิสงส์พรรษาและอานิสงส์กฐินให้เก็บผ้าเกิน ๓ ผืนไว้ได้ตามประสงค์จนหมดเขตอานิสงส์อีกด้วย ส่วนเตจีวริกังคธุดงค์นี้ เป็นการสมาทาน (ถือ) ใช้ผ้าเพียง ๓ ผืนเท่านั้น (ยกเว้นผ้าอังสะ) ไม่ว่าจะเป็นฤดูร้อน ฤดูฝนหรือฤดูหนาวก็ตาม และแม้จะได้อานิสงส์พรรษาหรืออานิสงส์กฐิน (สามารถเก็บผ้าเกิน ๓ ผืนไว้ได้) หรือไม่ก็ตาม ก็คงอธิษฐานใช้ผ้าเพียง ๓ ผืนเท่านั้นเป็นกิจวัตร นี่คือธุดงค์ ที่ต่างจากพระวินัยบัญญัติ

คำสมาทาน

เตจีวริกังคะ มีคำสมาทาน ๒ อย่าง (เลือกใช้อย่างไหนก็ได้) คือ

๑. **จตุตถจีวรัง ปฏิกขิปามิ** ข้าพเจ้างดรับจีวรผืนที่ ๔

๒. **เตจีวริกังคัง สมาทิยามิ** ข้าพเจ้าสมาทานองค์แห่งภิกษุผู้ถือการใช้ผ้า ๓ ผืนเป็นวัตร

หรือจะว่ารวมกันทั้ง ๒ อย่างก็ได้ ดังนี้

จตุตถจีวรัง ปฏิกขิปามิ, เตจีวริกังคัง สมาทิยามิ.

ข้าพเจ้างดรับจีวรผืนที่ ๔, สมาทานองค์แห่งภิกษุผู้ถือการใช้ผ้า ๓ ผืนเป็นวัตร

วิธีปฏิบัติ

เมื่อได้ผ้ามาแล้ว หากยังไม่สามารถทำจีวรได้ในขณะนั้น เพราะไม่สบาย หรือยังหาผู้ช่วยทำไม่ได้ หรือหาอุปกรณ์ต่างๆ เช่นเข็ม ด้าย เป็นต้น ยังไม่ได้ครบ ตราบใด ก็พึงเก็บผ้าไว้ได้นานตราบนั้น ไม่มีโทษในการเก็บสะสมผ้าไว้ แต่ว่านับแต่เวลาที่ (ทำจีวร จนถึง) ย้อมเสร็จแล้วเป็นต้นไป จะเก็บไว้อีกต่อไปไม่ได้ เพราะถ้าขืนเก็บไว้เกินกว่านั้นไป จะกลายเป็นธุดงคโจร หรือธุดงค์เยี่ยงโจรไป (ถือธุดงค์แบบไม่ซื่อ)

ประเภทของผู้สมาทาน

เมื่อว่าโดยประเภท เตจีวริกภิกษุมี ๓ ประเภท คือ

๑. ประเภทอุกฤษฎ์ คือถืออย่างเคร่งครัดสูงสุด ในเวลาย้อมผ้า ต้องย้อมผ้าอันตรวาสก (สบง/ผ้านุ่ง) หรือย้อมผ้าอุตตราสงค์ (ผ้าห่ม/จีวร) อย่างใดอย่างหนึ่งก่อนก็ได้ โดยย้อมผืนหนึ่ง นุ่งผืนหนึ่ง แล้วรีบนำผืนที่ย้อมแล้วนั้นไปตาก จากนั้นให้ย้อมผ้าสังฆาฏิ เสร็จแล้วหากผ้าที่ย้อมผืนแรกแห้งแล้ว ให้ผลัดนุ่งผืนนั้นแทน แล้วย้อมผืนที่นุ่งก่อนนั้นอีกที แต่ไม่ควรนุ่งผ้าสังฆาฏิ นี้เป็นธรรมเนียมปฏิบัติสำหรับภิกษุที่อยู่ในวัดใกล้บ้าน

ส่วนผู้อยู่วัดป่าห่างไกลจากหมู่บ้าน จะย้อมพร้อมๆ กันทั้ง ๒ ผืน (สบง และ จีวร) ก็ได้ แต่ต้องนั่งใกล้ๆ เผื่อว่าพอเห็นใครๆ เดินมา ก็จะสามารถคว้าเอามาปิดกายได้ทัน

๒. ประเภทมัชฌิมะ คือผู้ถืออย่างกลาง แม้จะนุ่งหรือห่มผ้าที่มีอยู่ประจำโรงย้อม (ผ้าสำหรับผลัดเปลี่ยนในเวลาย้อมผ้าในเรือนไฟ) แล้วทำการย้อม ก็ควร

๓. ประเภทอย่างอ่อน คือถือขั้นต่ำ จะขอยืมผ้าของภิกษุที่ชอบพอกันมานุ่งหรือห่มในขณะย้อมผ้าก็ควร แต่เป็นการชั่วคราวเท่านั้น อนึ่ง แม้ผ้าที่ปูไว้ (ประจำ) ในโรงย้อมจะนำมานุ่งชั่วคราวในขณะย้อมก็ควร

ผ้าอังสะ (ผ้าเฉวียงบ่า)

สำหรับภิกษุผู้สมาทานเตจีวริกังคธุดงค์ จะมีผ้าผืนที่ ๔ ได้ก็เพียงผ้า **อังสะ** เท่านั้น ถึงกระนั้นผ้าอังสะนั้นก็เป็นผ้าผืนเล็กๆ **กว้างเพียง ๑ คืบ ยาวเพียง ๓ ศอก** เท่านั้น เกินกว่านั้น ใช้ไม่ได้

ธุดงค์แตก

ผู้สมาทานเตจีวริกังคธุดงค์ ทั้ง ๓ ประเภทนี้ ยินดีผ้าผืนที่ ๔ เมื่อใด ธุดงค์ก็ขาดเมื่อนั้น (ยกเว้นผ้าอังสะ)

อานิสงส์

๑. ชื่อว่าเป็นผู้สันโดษด้วยผ้าเพียงเพื่อปกปิดกายเท่านั้น จะไปที่ใดก็คล่องแคล่วไปได้ทันที เหมือนนกที่มีเพียงปีกบินไป ฉะนั้น

๒. มีงานที่ต้องทำเกี่ยวกับเรื่องผ้าน้อยลง

๓. ปราศจากการสะสมผ้า

๔. เป็นผู้เบา เพราะไม่ต้องมีภาระในเรื่องผ้า

๕. ละความละโมบในอดิเรกจีวร (จีวรที่เกินจำเป็น) ได้

๖. ชื่อว่าเป็นผู้มีความประพฤติปฏิบัติขัดเกลา เพราะรู้จักพอในเรื่องจีวร

๗. คุณธรรมมีความมักน้อยเป็นต้น ย่อมผลิผลคือเจริญงอกงาม

๓. ปิณฑปาติกังคะ

คำแปลและความหมาย

คำว่า **ปิณฑปาติกังคะ** เป็นชื่อของธุดงค์ แปลว่า **"องค์แห่งภิกษุผู้ถือการเที่ยวบิณฑบาตเป็นวัตร"** เรียกโดยทั่วไปว่า **ปิณฑปาติกังคธุดงค์**

ส่วนภิกษุผู้ถือการเที่ยวบิณฑบาตเป็นวัตร เรียกว่า **ปิณฑปาติกะ** หรือ **ปิณฑปาติกภิกษุ**

ก้อนข้าวหรืออาหารที่ตก (หรือเขาที่ใส่) ลงไปในบาตร ชื่อว่า "บิณฑบาต" อีกอย่างหนึ่ง ก้อนข้าวหรืออาหารที่เขาให้ (ถวาย) โดยการใส่ลงในบาตรนั่นแล เรียกว่า "บิณฑบาต" (อาหารบิณฑบาต) ภิกษุใดเที่ยวแสวงหา คือเข้าไปยังตระกูลต่างๆ เพื่อแสวงหาบิณฑบาตนั้น ภิกษุนั้น ชื่อว่า ปิณฑปาติกะ (ผู้เที่ยวแสวงหาบิณฑบาต)

คำสมาทาน

ปิณฑปาติกังคะ มีคำสมาทาน ๒ อย่าง (เลือกใช้อย่างไหนก็ได้) คือ

๑. **อติเรกลาภํ ปฏิกขิปามิ** ข้าพเจ้างดรับอดิเรกลาภ

๒. **ปิณฑปาติกังคํ สมาทิยามิ** ข้าพเจ้าสมาทานองค์แห่งภิกษุผู้ถือการเที่ยวบิณฑบาตเป็นวัตร

หรือจะว่ารวมกันทั้ง ๒ อย่างก็ได้ ดังนี้

อติเรกลาภํ ปฏิกขิปามิ, ปิณฑปาติกังคํ สมาทิยามิ.

ข้าพเจ้างดรับอดิเรกลาภ, สมาทานองค์แห่งภิกษุผู้ถือการเที่ยวบิณฑบาตเป็นวัตร

วิธีปฏิบัติ

ภิกษุผู้สมาทานปิณฑปาติกังคธุดงค์ทั้ง ๓ ประเภท ห้ามไม่ให้ยินดีภัตร (ภัตตาหาร) ๑๔ อย่างเหล่านี้คือ

๑. สังฆภัตร ภัตรที่เขาถวายแก่สงฆ์
๒. อุทเทสภัตร ภัตรที่เขาถวายเจาะจง
๓. นิมันตนภัตร ภัตรที่เขาถวายในที่นิมนต์
๔. สลากภัตร ภัตรที่เขาถวายด้วยการจับฉลาก
๕. ปักขิกภัตร ภัตรที่เขาถวายประจำทุกกึ่งเดือน
๖. อุโปสถิกภัตร ภัตรที่เขาถวายทุกวันอุโบสถ
๗. ปาฏิปทิกภัตร ภัตรที่เขาถวายทุกวันขึ้นหรือแรม ๑ ค่ำ
๘. อาคันตุกภัตร ภัตรที่เขาถวายแก่พระอาคันตุกะ (ผู้เพิ่งมาใหม่)
๙. คมิกภัตร ภัตรที่เขาถวายแก่พระภิกษุที่กำลังเตรียมจะเดินทาง
๑๐. คิลานภัตร ภัตรที่เขาถวายแก่พระภิกษุอาพาธ
๑๑. คิลานุปัฏฐากภัตร ภัตรที่เขาถวายแก่ภิกษุผู้พยาบาลภิกษุอาพาธ
๑๒. วิหารภัตร ภัตรที่เขาถวายประจำวิหาร (ถวายประจำวัดใดวัดหนึ่ง)
๑๓. ธุรภัตร ภัตรที่คนอยู่บ้านใกล้วัดถวาย
๑๔. วารภัตร ภัตรที่เขาตั้งวาระผลัดกันถวาย

แต่ภัตรเหล่านี้ ถ้าเขาไม่ได้ระบุชื่อตรงๆ เช่นไม่ได้กล่าวนิมนต์ออกชื่อสังฆภัตร เพียงแต่บอกว่า "ขอสงฆ์จงรับภิกษา (อาหาร) ที่บ้านของพวกข้าพเจ้า แม้พวกท่าน (ผู้ถือปิณฑ-ปาติกังคธุดงค์) ก็ควรไปด้วย" อย่างนี้ถ้ายินดีก็รับได้

อีกประการหนึ่ง สลากภัตรล้วนๆ (ไม่มีสิ่งอื่นประกอบเช่น ยารักษาโรค เป็นต้น) ที่สงฆ์จัดถวาย ไม่นับว่าเป็นสังฆภัตร ก็ควรรับได้

อนึ่ง **ภัตรที่อุบาสกอุบาสิกาหุงต้มจัดทำขึ้นในวัด** (เช่นโรงครัวของวัดที่มีอุบาสกอุบาสิกาช่วยกันทำ) **ก็รับได้ ธุดงค์ไม่ขาด**

ประเภทของผู้สมาทาน

เมื่อว่าโดยประเภท ปิณฑปาติกภิกษุมี ๓ ประเภทคือ

๑. ประเภทอุกฤษฎ์ จะรับอาหารที่เขานำมาถวายข้างหน้าบ้าง ข้างหลังบ้างก็ได้ แม้เมื่อพวกทายกซึ่งอยู่ ณ ประตูบ้านที่ภิกษุไป (บิณฑบาต) ถึง ขอรับบาตรเพื่อนำไปใส่อาหารภายในบ้านมาถวาย ก็ให้บาตรแก่เขาได้ หรือแม้แต่อาหารที่พวกทายกเดินกลับไปบ้านนำมาถวาย ก็รับได้ แต่ในวันนั้นเมื่อนั่งลง (เพื่อฉัน) แล้ว จะไม่รับอาหารอื่นใดอีกเลย

๒. ประเภทมัชฌิมะ คืออย่างกลาง ในวันนั้นแม้ถึงจะนั่งลง (เพื่อฉัน) แล้ว ก็ยังรับอาหารอื่นได้อีก แต่จะรับนิมนต์เพื่อไปรับอาหารบิณฑบาตในวันรุ่งขึ้นไม่ได้

๓. ประเภทอย่างอ่อน นั่งลง (เพื่อฉัน) แล้วจะรับอาหารอื่นอีก (ที่นำมาถวายทีหลัง) ก็ได้ รับนิมนต์เพื่อไปรับอาหารบิณฑบาตในวันรุ่งขึ้นและวันต่อไปก็ได้

ผู้ถืออุกฤษฎ์ ได้ประโยชน์มากกว่า

แต่จะอย่างไรก็ตาม ผู้ถืออย่างกลาง และอย่างอ่อน ย่อมไม่ได้รับความสะดวกสบายและมีอิสระเสรีเหมือนผู้ถืออย่างอุกฤษฎ์ ดังเรื่องที่ท่านเล่าไว้ว่า

ในวัดแห่งหนึ่งมีภิกษุผู้สมาทานธุดงค์ทั้ง ๓ ประเภทอยู่ด้วยกัน วันหนึ่ง มีการแสดงธรรมในหัวข้อที่สำคัญคือ **อริยวังสสูตร** มีเรื่องว่า ในหมู่บ้านแห่งหนึ่งที่อยู่ไกลออกไป ภิกษุผู้ถืออย่างอุกฤษฏ์เข้าไปชวนภิกษุผู้ถืออย่างกลางและอย่างอ่อนเพื่อไปฟังธรรมด้วยกัน รูปที่ถืออย่างกลางกล่าวว่า “ท่านครับ ผมถูกโยมคนหนึ่งนิมนต์ให้ไปรับบิณฑบาต กว่าจะกลับมาคงสาย (ไปไม่ทันฟังธรรม)” อีกรูปหนึ่งเรียนท่านว่า “ท่านครับ ผมรับนิมนต์โยมคนหนึ่งไว้ให้ไปรับบิณฑบาตในวันพรุ่งนี้ ไปฟังธรรมไม่ได้ (เพราะอาจต้องค้างคืน)”

เป็นอันว่าทั้ง ๒ รูปที่ถืออย่างกลางและอย่างอ่อน ต้องพลาดจากการฟังธรรมที่สำคัญไปอย่างน่าเสียดาย ส่วนภิกษุผู้ถืออย่างอุกฤษฎ์ออกบิณฑบาตแต่เช้า ฉันเสร็จแล้วก็ไปได้อย่างเสรี ได้ลิ้มรสแห่งธรรมสมปรารถนา

ธุดงค์แตก

ธุดงค์ย่อมแตกหรือขาด ในขณะที่ปิณฑปาติกภิกษุทั้ง ๓ ประเภท ยินดีอดิเรกลาภมีสังฆภัตรเป็นต้นนั่นแล

อานิสงส์

๑. ภิกษุผู้ถือเที่ยวบิณฑบาตเป็นวัตร ย่อมชื่อว่าเป็นผู้มีข้อปฏิบัติอันสมควรแก่ปัจจัย (อันเป็นเครื่องอาศัยเลี้ยงชีวิต) ตามที่พระพระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสเป็นหลักไว้ว่า "การบวช อาศัยโภชนาหารอันจะพึงได้ด้วยการเที่ยวบิณฑบาต ด้วยกำลังปลีแข้ง"[๑]
๒. ชื่อว่าตั้งอยู่ในอริยวงศ์ข้อที่ ๒ คือความสันโดษด้วยอาหารบิณฑบาต
๓. เป็นผู้มีความเป็นอยู่อิสระไม่เกาะเกี่ยวกับผู้อื่น (เลี้ยงตัวเองได้)
๔. เป็นผู้มีปัจจัย (คืออาหาร) ที่พระพุทธเจ้าทรงสรรเสริญว่า "ปัจจัยคืออาหารบิณฑบาตนี้ เป็นสิ่งเล็กน้อย (คือแล้วแต่เขาจะให้) ด้วย หาได้ง่ายด้วย ทั้งไม่มีโทษด้วย
๕. เอาชนะความเกียจคร้าน (ในการออกไปบิณฑบาต) ได้
๖. เป็นผู้มีอาชีพบริสุทธิ์
๗. เป็นผู้ชื่อว่าบำเพ็ญข้อวัตรให้บริบูรณ์ (บิณฑบาตเป็นกิจวัตรข้อหนึ่ง)
๘. ไม่ต้องเป็นภาระให้ผู้อื่นเลี้ยงดู
๙. ทำความอนุเคราะห์แก่คนอื่น (ชาวบ้าน) ให้ได้มีโอกาสทำบุญ

๔. สปทานจาริกังคะ

คำแปลและความหมาย

คำว่า **สปทานจาริกังคะ** เป็นชื่อของธุดงค์ แปลว่า **"องค์แห่งภิกษุผู้ถือการเที่ยวบิณฑบาตตามลำดับเป็นวัตร"** เรียกกันโดยทั่วไปว่า **สปทานจาริกังคธุดงค์**

ภิกษุผู้สมาทานสปทานจาริกังคธุดงค์นี้ ท่านเรียกว่า **สปทานจาริกะ** หรือ **สปทาน-จาริกภิกษุ** แปลว่า "ภิกษุผู้ถือการเที่ยวบิณฑบาตตามลำดับเป็นวัตร"

[๑] พระไตรปิฎกบาลี ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๔ พระวินัยปิฎก มหาวรรค ข้อ ๘๗ หน้า ๑๐๖.

สปทานจาริกังคธุดงค์ หมายถึงการสมาทานเที่ยวบิณฑบาตไปตามลำดับเรือน ตามลำดับตรอก หรือตามลำดับถนนเป็นต้นเป็นกิจวัตร ไม่ข้ามลำดับไปรับบ้านอื่น ไม่ว่าอาหารที่เขาใส่บาตรให้นั้นจะดีหรือไม่ดีก็ตาม จนกว่าจะแน่ใจว่า บ้านหรือเรือนนั้นๆ ไม่ใส่บาตรแน่นอนแล้ว จึงข้ามไปรับบ้านอื่นได้

คำสมาทาน

สปทานจาริกังคะ มีคำสมาทานมี ๒ อย่าง (เลือกใช้อย่างไหนก็ได้) คือ

๑. **โลลุปปจารัง ปฏิกขิปามิ.** ข้าพเจ้างดการเที่ยวบิณฑบาตด้วยความละโมบ

๒. **สปทานจาริกังคัง สมาทิยามิ.** ข้าพเจ้าสมาทานองค์แห่งภิกษุผู้ถือการเที่ยวบิณฑบาตตามลำดับเป็นวัตร

หรือจะว่ารวมกันทั้ง ๒ อย่างก็ได้ ดังนี้

โลลุปปจารัง ปฏิกขิปามิ, สปทานจาริกังคัง สมาทิยามิ.

ข้าพเจ้างดการเที่ยวไปด้วยความละโมบ, สมาทานองค์แห่งภิกษุผู้ถือการเที่ยวบิณฑบาตตามลำดับเป็นวัตร.

วิธีปฏิบัติ

ภิกษุผู้สมาทานสปทานจาริกังคธุดงค์นี้ หากไปยืนที่ประตูบ้านใดแล้ว ต้องกำหนดดูให้รู้เสียก่อนว่ามีอันตรายหรือไม่ (เช่น สุนัขดุ หรือเจ้าของบ้านที่ไม่ศรัทธา อาจจะด่าหรือทำร้ายเอาก็ได้) หากมีอันตราย ให้เดินเลยบ้านนั้นไปเสีย หรือหากไม่ได้อะไรเลย ณ ที่ประตูเรือนใด ถนนใด หรือบ้านใด ให้นึกสมมติในใจว่า “ตรงนี้ไม่ใช่บ้าน” แล้วจึงเดินเลยไป แต่ถ้าเคยได้อาหารในวันก่อนๆ จากบ้านใด จะเดินเลยบ้านนั้นไปย่อมไม่ควร

อีกอย่างหนึ่ง สำหรับภิกษุผู้สมาทานธุดงค์ข้อนี้ ควรออกบิณฑบาตแต่เช้าสักหน่อย เพราะจะต้องใช้เวลามากในการบิณฑบาตตามลำดับทุกๆ บ้านจนกว่าจะได้อาหาร บางทีอาจเลยเวลาฉัน (เที่ยงเสียก่อน) ก็ได้

ประการสุดท้าย หากมีคนกำลังถวายทานอยู่ในวัด หรือเขาเดินมาพบในระหว่างทางที่กำลังเดินจาริกบิณฑบาต เข้ามาขอรับบาตรเพื่อไปใส่อาหารมาถวาย ก็ถือว่าเป็นการสมควร

ประเภทของผู้สมาทาน

เมื่อว่าโดยประเภท สปทานจาริกภิกษุก็มี ๓ ประเภท คือ

๑. ประเภทอุกฤษฏ์ ย่อมไม่รับอาหารที่คนในบ้านซึ่งได้เดินผ่านมาแล้วตามมาถวาย ทั้งไม่รับอาหารจากบ้านที่อยู่ข้างหน้าที่ยังไปไม่ถึง (ในขณะกำลังยืนรอรับบิณฑบาต ที่บ้านหลังใดหลังหนึ่งอยู่) รวมทั้งไม่รับอาหารแม้ที่เขาพบในระหว่างทางแล้วกลับไปบ้านนำถวาย แต่เมื่อไปยืนที่ประตูบ้านใดแล้วเจ้าของบ้านเกิดความเลื่อมใสศรัทธา ขอรับบาตรจากมือเพื่อไปใส่อาหารภายในบ้านมาถวาย ก็จะให้บาตรแก่เจ้าของบ้านนั้นเท่านั้น หรือเจ้าของบ้านนั้นนำอาหารออกมาใส่บาตร ก็รับเฉพาะอาหารของบ้านนั้นเท่านั้น ไม่รับของบ้านอื่นอีก

๒. ประเภทมัชฌิมะ คืออย่างกลาง รับอาหารที่เขาตามมาถวายจากบ้านที่ผ่านมาแล้วก็ได้ รับอาหารที่เขานำมาถวายจากบ้านทางด้านหน้าที่ยังไปไม่ถึง ก็ได้ แม้อาหารที่เขากลับไปบ้านนำมาถวายก็รับได้ และเมื่อยืนที่ประตูบ้านใดแล้ว เจ้าของบ้านนั้นขอรับบาตรเพื่อนำไปใส่อาหารภายในบ้านมาถวาย ก็ให้บาตรแก่เขาได้ แต่จะไม่นั่งรอคอย (ยืนคอยได้)

๓. ประเภทอย่างอ่อน รับอาหารตามที่กล่าวมาแล้วได้ทุกอย่าง และแม้จะนั่งคอยก็ได้

ธุดงค์แตก

สปทานจาริกังคธุดงค์ ย่อมแตกหรือขาดทันที ในขณะที่ผู้ถือธุดงค์ทั้ง ๓ ประเภทนี้เที่ยวไปบิณฑบาตด้วยความละโมบ นั่นเอง

อานิสงส์

๑. เป็นผู้ใหม่ในตระกูลเป็นนิตย์
๒. เป็นผู้ไม่ติดข้องในตระกูลใดๆ ดุจดวงจันทร์ในท้องฟ้า (ลอยเด่นไม่ติดขัดในสิ่งใด)
๓. ละความตระหนี่ในตระกูลเสียได้
๔. ย่อมได้อนุเคราะห์ประชาชนอย่างเสมอหน้ากัน
๕. ไม่มีโทษหรือเรื่องเสียหายซึ่งอาจเกิดขึ้นเพราะการเข้าไปสู่ตระกูล
๖. ไม่ต้องวุ่นวายกับการที่ต้องคอยฟังกิจนิมนต์ (ว่าเมื่อไรเขาจะมานิมนต์)

๗. ไม่ต้องวุ่นวายกับการที่เขานำอาหารมาถวายทั้งข้างหน้าและข้างหลัง

๘. เป็นผู้มีความประพฤติสมควรแก่คุณธรรมมีความมักน้อยเป็นต้น

๕. เอกาสนิกังคะ

คำแปลและความหมาย

คำว่า **เอกาสนิกังคะ** เป็นชื่อของธุดงค์ แปลว่า **"องค์แห่งภิกษุผู้ถือการนั่งฉัน ณ อาสนะเดียวเป็นวัตร"** เรียกโดยทั่วไปว่า **เอกาสนิกังคธุดงค์**

ภิกษุผู้สมาทานเอกาสนิกังคธุดงค์ ท่านเรียกว่า **เอกาสนิกะ** หรือ **เอกาสนิกภิกษุ** แปลว่า "ภิกษุผู้ถือการนั่งฉัน ณ อาสนะเดียวเป็นวัตร"

หมายความว่า เมื่อนั่งลงบนอาสนะ (เพื่อฉันภัตตาหาร) แล้ว หากลุกขึ้นจากอาสนะนั้นแล้ว ด้วยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง แม้จะอิ่มหรือไม่อิ่มก็ตาม จะไม่นั่งลงฉันอีกเป็นครั้งที่ ๒ ในวันนั้น นี้เรียกว่า "ฉันอาสนะเดียว"

มิได้หมายถึงว่า "เมื่อลุกจากอาสนะไปแล้ว ถ้าต้องการฉันต่ออีก ให้นั่ง ณ อาสนะเดิม นั่งบนอาสนะอื่นไม่ได้" แต่ประการใดไม่ คำว่า "ฉันอาสนะเดียว" ก็คือฉันเพียงครั้งเดียวนั่นเอง

ดังนั้นคำว่า **"เอกาสนิกังคะ"** นี้ ถ้าจะแปลให้เข้าใจความหมายได้ง่ายๆ (ไม่สับสน) ก็น่าจะแปลว่า **"องค์แห่งภิกษุผู้ถือการนั่งฉันเพียงครั้งเดียวเป็นวัตร"** เพราะคำว่า "อาสน" (ในคำว่า "เอกาสนิกังคะ") แปลว่า "การนั่ง" ก็ได้ แปลว่า "อาสนะ" ก็ได้

คำสมาทาน

เอกาสนิกังคะ มีคำสมาทาน ๒ อย่าง (เลือกใช้อย่างไหนก็ได้) คือ

๑. **นานาสนโภชนัง ปฏิกขิปามิ.** ข้าพเจ้างดการนั่งฉันต่างอาสนะ

๒. **เอกาสนิกังคัง สมาทิยามิ.** ข้าพเจ้าสมาทาน องค์แห่งภิกษุผู้ถือการนั่งฉัน ณ อาสนะเดียวเป็นวัตร

หรือจะว่ารวมกันทั้ง ๒ อย่างก็ได้ ดังนี้

นานาสนโภชนัง ปฏิกขิปามิ, เอกาสนิกังคัง สมาทิยามิ.

ข้าพเจ้างดการนั่งฉันต่างอาสนะ, สมาทานองค์แห่งภิกษุผู้ถือการนั่นฉัน ณ อาสนะเดียวเป็นวัตร.

วิธีปฏิบัติ

ภิกษุผู้สมาทานการนั่งฉัน ณ อาสนะเดียวเป็นวัตร เมื่อจะนั่งฉันในหอฉัน อย่านั่งบนที่นั่งของพระเถระ พึงกำหนดที่นั่งอันเหมาะสำหรับตนแล้วจึงนั่ง ในขณะเมื่อกำลังฉันค้างอยู่ หากมีพระอุปัชฌาย์หรืออาจารย์เดินเข้ามา จะลุกขึ้นทำอุปัชฌายวัตร และอาจริยวัตรก็เป็นการสมควร (แล้วนั่งลงฉันต่อได้อีก ธุดงค์ไม่ขาด) เพราะถ้าเห็นพระอุปัชฌาย์ หรืออาจารย์แล้ว ไม่ทำวัตรต่อท่าน ย่อมต้องอาบัติทุกกฏ จึงถือเป็นสิ่งเหลือวิสัย (นี้เป็นมติหนึ่ง)

แต่พระจูฬาภัย พระเถระชาวลังกา ผู้ทรงพระไตรปิฎกแสดงมติของตนไว้ว่า "จะรักษาการนั่งอาสนะเดียว หรือจะรักษาการฉันหนเดียว ? ถ้าจะรักษาการนั่งบนอาสนะเดียว ก็ไม่ได้ เพราะลุกไปแล้ว ถ้าจะรักษาการฉันหนเดียวก็ไม่ได้อีก เพราะได้ฉันไปแล้ว เพราะฉะนั้น พึงลุกขึ้นทำอุปัชฌายวัตร หรืออาจริยวัตรเถิด แต่ไม่ควรนั่งลงฉันอีก"

ประเภทของผู้สมาทาน

เมื่อว่าโดยประเภท เอกาสนิกภิกษุก็มี ๓ ประเภทคือ

๑. ประเภทอุกฤษฎ์ คืออย่างสูง โภชนะจะน้อยหรือมากก็ตามไม่เป็นประมาณ เมื่อหย่อนมือลงในภาชนะ (บาตร) แล้ว ย่อมไม่รับโภชนะอื่นอีก แม้คนทั้งหลายเห็นว่า "ท่านไม่ได้ฉันอะไรเลย" จึงนำเอาเภสัชเช่นเนยใสเป็นต้นมาถวาย ก็ควรรับได้เพียงเพื่อเป็นเภสัชจริงๆ เท่านั้น ไม่ควรรับเพื่อฉันเป็นอาหาร

๒. ประเภทมัชฌิมะ คืออย่างกลาง เมื่อภัตตาหารในบาตรยังฉันไม่หมดอยู่ตราบใดก็ยังรับภัตตาหารอื่นเพิ่มเติมได้ตราบนั้น ด้วยว่าเอกาสนิกภิกษุผู้ถือชั้นกลางนี้ชื่อว่า **โภชนปริยันติกะ** (ผู้มีโภชนะเป็นที่สุด) เพราะฉันได้ตลอดเวลาที่อาหารในบาตรยังไม่หมด

๓. ประเภทอย่างอ่อน เมื่อยังไม่ลุกขึ้นจากที่นั่งอยู่ตราบใด ก็ยังฉันภัตตาหารที่มีผู้นำมาเติมให้อีกได้ตราบนั้น จนกว่าจะรับน้ำล้างบาตร หรือได้ลุกขึ้นจากอาสนะที่นั่งไปแล้ว ด้วยเหตุว่า เอกาสนิกภิกษุ ผู้ถืออย่างต่ำนี้ ชื่อว่า **อุทกปริยันติโก** (เป็นผู้มีน้ำเป็นที่สุด) เพราะฉันได้ตลอดเวลาที่ยังไม่ได้รับน้ำล้างบาตร และชื่อว่า **อาสนปริยันติโก** (เป็นผู้มีอาสนะเป็นที่สุด) เพราะฉันได้ตลอดเวลาที่ยังไม่ลุกขึ้นจากอาสนะ

ธุดงค์แตก

เอกาสนิกังคธุดงค์นี้ ย่อมแตกหรือขาดทันที ในขณะที่เอกาสนิกภิกษุทั้ง ๓ ประเภท นั่งฉันภัตตาหาร ณ อาสนะอื่นอีก คือ นั่งลงฉันอีกเป็นครั้งที่ ๒ ในวันนั้น

อานิสงส์

๑. เป็นผู้มีอาพาธน้อย
๒. มีความลำบากทางกายน้อยลง (ไม่อ้วน)
๓. คล่องตัวเพราะกายเบา
๔. มีกำลังแข็งแรง
๕. อยู่ที่ไหนก็ผาสุก (เพราะไม่มัวห่วงแต่เรื่องฉัน)
๖. ไม่มีโอกาสต้องอาบัติ ในข้อที่ว่าด้วยการฉันอาหารที่ไม่เป็นเดน (สิกขาบทที่ ๕ แห่งโภชนวรรค ปาจิตตีย์)
๗. บรรเทาความติดในรสอาหารเสียได้
๘. ชื่อว่าเป็นผู้มีความประพฤติเหมาะสมกับคุณธรรมมีความมักน้อยเป็นต้น

๖. ปัตตปิณฑิกังคะ

คำแปลและความหมาย

คำว่า **ปัตตปิณฑิกังคะ** เป็นชื่อของธุดงค์ แปลว่า **"องค์แห่งภิกษุผู้ถือการฉันอาหารเฉพาะในบาตรเป็นวัตร"** เรียกโดยทั่วไปว่า **ปัตตปิณฑิกังคธุดงค์**

ภิกษุผู้สมาทาน เรียกว่า **ปัตตปิณฑิกะ** หรือ **ปัตตปิณฑิกภิกษุ** แปลว่า "ภิกษุผู้ถือการฉันอาหารเฉพาะในบาตรเป็นวัตร" หรือ "ผู้ถือเอาเฉพาะก้อนข้าวในบาตรเป็นวัตร"

หมายความว่าไม่ฉันอาหารที่ใส่ในภาชนะอื่นนอกจากบาตรเท่านั้น เป็นการปฏิเสธภาชนะอันที่ ๒ (ภาชนะอันที่ ๑ คือบาตร) การฉันแบบนี้เป็นที่นิยมของผู้ปฏิบัติกัมมัฏฐานสายวัดป่าในยุคปัจจุบัน เพราะมีความสะดวกหลายอย่าง

คำสมาทาน

ปัตตปิณฑิกังคะ มีคำสมาทาน ๒ อย่าง สามารถเลือกใช้อย่างไหนก็ได้ คือ

๑. **ทุติยภาชนัง ปฏิกขิปามิ.** ข้าพเจ้างดใช้ภาชนะอันที่ ๒

๒. **ปัตตปิณฑิกังคัง สมาทิยามิ.** ข้าพเจ้าสมาทานองค์แห่งภิกษุผู้ถือการฉันอาหารเฉพาะในบาตรเป็นวัตร

หรือจะว่ารวมกันทั้ง ๒ อย่างก็ได้ ดังนี้

ทุติยภาชนัง ปฏิกขิปามิ, ปัตตปิณฑิกัง สมาทิยามิ.

ข้าพเจ้างดใช้ภาชนะอันที่ ๒, สมาทานองค์แห่งภิกษุผู้ถือการฉันอาหารเฉพาะในบาตรเป็นวัตร.

วิธีปฏิบัติ

เมื่อได้รับประเคนอาหารที่ใส่ในภาชนะมาแล้ว หากมียาคู จะดื่มยาคู (ยาคูใช้ดื่ม) หรือฉันอาหารก่อนก็ได้ แต่ถ้าใส่อาหารประเภทปลาเค็มหรือปลาร้าเป็นต้น ปนลงไปในบาตรกับยาคู อาจจะทำให้มองดูน่าเกลียดไปก็ได้ ดังนั้นควรทำไม่ให้ดูน่าเกลียด โดยวิธีใส่ลงไปในบาตรแล้วฉันทีละอย่าง

ส่วนสิ่งใดที่เมื่อปนลงไปแล้วไม่เป็นสิ่งน่าเกลียดเช่น น้ำผึ้งและน้ำตาลกรวดเป็นต้น ก็พึงใส่ปนลงไปด้วยกันได้ แต่เมื่อจะรับน้ำผึ้งเป็นต้นนั้น ก็ควรรับแต่พอประมาณ อนึ่ง ผักสดจะใช้มือหยิบกัดฉันก็ได้ หรือใส่ปนลงในบาตรก็ได้ แต่ภาชนะอย่างอื่นแม้เป็นเพียงใบไม้ก็ไม่ควร เพราะได้ปฏิเสธภาชนะอันที่ ๒ ไปแล้ว

ประเภทของผู้สมาทาน

เมื่อว่าโดยประเภท ปัตตปิณฑิกภิกษุก็มี ๓ ประเภทคือ

๑. ประเภทอุกฤษฎ์ คืออย่างสูง จะคายกากอาหารทิ้งก็ไม่ควร ยกเว้นเวลาฉันอ้อย แม้ก้อนข้าวสุก หากจะใช้มือข้างหนึ่งถือไว้ อีกข้างหนึ่งแบ่งออกฉันทีละคำ (เหมือนฉันข้าวเหนียว) ย่อมเป็นการไม่สมควร

๒. ประเภทมัชฌิมะ คืออย่างกลาง จะใช้มือข้างหนึ่งถือไว้ อีกข้างหนึ่งแบ่งฉันทีละคำๆ ก็ได้ แต่ประเภทนี้ท่านเรียกว่า “หัตถโยคี” แปลว่า “โยคีมือ” หรือ “นักพรตใช้มือ”

๓. ประเภทอย่างอ่อน ท่านเรียกว่า “ปัตตโยคี” แปลว่า “โยคีบาตร” เพราะเหตุว่าผู้ถือธุดงค์ประเภทนี้ หากของกินอะไรที่พอสามารถใส่ลงไปในบาตรได้ก็ใส่ แล้วหยิบขึ้นจากบาตร หักหรือแบ่งออกฉันทีละคำๆ ได้ทุกอย่าง

ธุดงค์แตก

ธุดงค์ของภิกษุทั้ง ๓ ประเภทนี้ย่อมแตกหรือขาดทันที ในขณะที่ยินดีภาชนะอันที่ ๒

อานิสงส์

๑. บรรเทาตัณหาในรสต่างๆ ได้
๒. ละความตะกละในอาหารเสียได้
๓. เป็นผู้มุ่งเอาประโยชน์หรือคุณค่าของอาหารเป็นสำคัญ
๔. ไม่ต้องลำบากในการที่จะต้องรักษาภาชนะหลายอย่างเช่นถาดเป็นต้น
๕. ในขณะฉันจิตก็ไม่ฟุ้งซ่าน (ไม่ต้องเลือกมาก เพราะทุกอย่างปนลงเป็นอันเดียวกันในบาตรแล้ว)
๖. เป็นผู้มีความประพฤติเหมาะแก่คุณธรรมมีความมักน้อยเป็นต้น

๗. ขลุปัจฉาภัตติกังคะ

คำแปลและความหมาย

คำว่า **ขลุปัจฉาภัตติกังคะ** เป็นชื่อของธุดงค์ แปลว่า **"องค์แห่งภิกษุผู้ถือการไม่ฉันภัตรในภายหลังเป็นวัตร"** เรียกโดยทั่วไปว่า **ขลุปัจฉาภัตติกังคธุดงค์**

ภิกษุผู้สมาทานธุดงค์ข้อนี้ ท่านเรียกว่า **ขลุปัจฉาภัตติกะ** หรือ **ขลุปัจฉาภัตติกภิกษุ** แปลว่า "ภิกษุผู้ถือการไม่ฉันภัตรในภายหลังเป็นวัตร"

ในอรรถกถาท่านเล่าว่า "นกตัวหนึ่งชื่อ ขลุ นกนั้นคาบเอาผลไม้ได้แล้ว หากผลไม้นั้นพลัดหล่นไปจากปาก ก็จะไม่กินผลไม้อื่นอีกในวันนั้น (คล้ายจะลงโทษตัวเองเพราะสะเพร่า) ภิกษุผู้สมาทานธุดงค์ข้อนี้ก็เช่นกัน หากลงมือฉันแล้วจะไม่รับอาหารอื่นที่นำมาถวายภายหลัง

คำสมาทาน

ขลุปัจฉาภัตติกังคะ มีคำสมาทาน ๒ อย่าง สามารถเลือกใช้อย่างไหนก็ได้ คือ

๑. **อติริตตโภชนัง ปฏิกขิปามิ.** ข้าพเจ้างดรับโภชนะที่เหลือเฟือ

๒. **ขลุปัจฉาภัตติกังคัง สมาทิยามิ** ข้าพเจ้าสมาทานองค์แห่งภิกษุผู้ถือการไม่ฉันภัตรในภายหลังเป็นวัตร

หรือจะว่ารวมกันทั้ง ๒ อย่างก็ได้ ดังนี้

อติริตตโภชนัง ปฏิกขิปามิ, ขลุปัจฉาภัตติกังคัง สมาทิยามิ.

ข้าพเจ้างดรับโภชนะที่เหลือเฟือ, สมาทานองค์แห่งภิกษุผู้ถือการไม่ฉันภัตรในภายหลังเป็นวัตร

วิธีปฏิบัติ

ขลุปัจฉาภัตติกภิกษุนี้ เมื่อห้าม (ปฏิเสธ) ภัตรแล้ว ภายหลังจะให้เขาทำให้เป็นกัปปิยะ (คือนำมาถวายใหม่) อีกไม่ได้ นี้เป็นวิธีปฏิบัติสำหรับขลุปัจฉาภัตติกภิกษุ (ผู้ถือการไม่ฉันภัตรในภายหลังเป็นวัตร)

ประเภทของผู้สมาทาน

เมื่อว่าโดยประเภท ขลุปัจฉาภัตติกภิกษุก็มี ๓ ประเภทคือ

๑. ประเภทอุกฤษฎ์ คืออย่างสูง เมื่อกลืนอาหารคำแรกลงไปแล้ว ถือว่าห้ามหรือปฏิเสธอาหารรายอื่นที่นำมาถวายภายหลังทุกอย่างไปโดยปริยาย ดังนั้นจึงรับอาหารที่มีผู้นำมาถวายภายหลังจากนั้นไม่ได้อีก

๒. ประเภทมัชฌิมะ คืออย่างกลาง เมื่อห้ามโภชนะอันใดแล้ว จะฉันโภชนะอันนั้นอีกไม่ได้ (เช่นปฏิเสธข้าวไปแล้ว จะฉันข้าวอีกไม่ได้ แต่ฉันอย่างอื่นเช่นผลไม้เป็นต้นได้)

๓. ประเภทอย่างอ่อน ฉันได้ทุกอย่าง หากยังไม่ลุกจากอาสนะ

ธุดงค์แตก

ขลุปัจฉาภัตติกธุดงค์ ย่อมแตกหรือขาดทันที ในขณะที่ขลุปัจฉาภัตติกภิกษุทั้ง ๓ ประเภท ห้าม (ปฏิเสธ) โภชนะแล้ว แต่กลับให้เขาทำโภชนะนั้นให้เป็นกัปปิยะ (ถวายใหม่) แล้วฉันอีก

อานิสงส์

๑. เป็นผู้ห่างไกลจากการต้องอาบัติ เพราะการฉันโภชนะ **อันไม่เป็นเดน** (สิกขาบทที่ ๕ แห่งโภชนวรรค ปาจิตตีย์)
๒. ไม่อืดอัดแน่นท้อง
๓. เป็นผู้ไม่สะสมอาหาร
๔. ไม่มีการแสวงหาอาหารอีก (ในวันนั้น ให้ลำบาก)
๕. มีความประพฤติเหมาะสมแก่คุณธรรมมีความมักน้อยเป็นต้น

๘. อารัญญิกังคะ

คำแปลและความหมาย

คำว่า **อารัญญิกังคะ** เป็นชื่อของธุดงค์ แปลว่า **"องค์แห่งภิกษุผู้ถือการอยู่ป่า**

เป็นวัตร” เรียกโดยทั่วไปว่า **อารัญญิกังคธุดงค์**

ภิกษุผู้สมาทานอารัญญิกังคธุดงค์นี้ ท่านเรียกว่า **อารัญญิกะ** หรือ **อารัญญิกภิกษุ** แปลว่า “ภิกษุผู้ถือการอยู่ป่าเป็นวัตร”

การอยู่ป่า ย่อมเหมาะแก่การบำเพ็ญภาวนาเพื่อให้จิตเป็นสมาธิได้โดยง่าย เพราะเป็นถิ่นที่วิเวกห่างไกลจากสิ่งรบกวนต่างๆ อันเป็นเหตุให้จิตฟุ้งซ่าน ดังนั้นการอยู่ป่าเป็นวัตรจึงเป็นธุดงค์อีกข้อหนึ่งที่นิยมถือปฏิบัติกันสืบมา

คำสมาทาน

อารัญญิกังคะ มีคำสมาทาน ๒ อย่าง สามารถเลือกใช้อย่างไหนก็ได้ คือ

๑. **คามันตเสนาสนัง ปฏิกขิปามิ.** ข้าพเจ้างดเสนาสนะชายบ้าน

๒. **อารัญญิกังคัง สมาทิยามิ.** ข้าพเจ้าสมาทานองค์แห่งภิกษุผู้ถือการอยู่ป่าเป็นวัตร

หรือจะว่ารวมกันทั้ง ๒ อย่างก็ได้ ดังนี้

คามันตเสนาสนัง ปฏิกขิปามิ, อารัญญิกังคัง สมาทิยามิ.

ข้าพเจ้างดเสนาสนะชายบ้าน, สมาทานองค์แห่งภิกษุผู้ถือการอยู่ป่าเป็นวัตร

วิธีปฏิบัติ

ภิกษุผู้ถือการอยู่ป่าเป็นวัตร แม้เมื่อมีกิจจำเป็นต้องออกจากป่าไปสู่วัดภายในหมู่บ้านหรือวัดอื่นๆ ที่ไม่ใช่วัดป่า ต้องกลับเข้าสู่วัดป่าให้ทันก่อนอรุณขึ้น ถ้าอรุณขึ้นในขณะอยู่นอกเขตวัด ธุดงค์ย่อมขาด

อธิบายคำว่า “บ้าน”

ที่อยู่อาศัยอย่างใดอย่างหนึ่ง จะมีกระท่อมหลังเดียวหรือหลายหลังก็ตาม มีรั้วล้อมหรือไม่มีก็ตาม จะมีคนอยู่หรือไม่มีก็ตาม กระทั่งหมู่กองเกวียนเหล่าใดเหล่าหนึ่งที่จอดพักอยู่เกิน ๔ เดือนขึ้นไป ชื่อว่า “บ้าน”

อธิบายคำว่า "อุปจาระบ้าน"

สำหรับบ้านที่มีรั้วล้อม บุรุษมีกำลังปานกลาง ยืนอยู่ที่เสาอินทขิล (หรือเสาธรณีประตูประจำหมู่บ้าน ที่ปักไว้ริมรั้วปากทางเข้าหมู่บ้าน) ขว้างก้อนดินออกไปนอกรั้วบ้านเต็มแรง บริเวณนับแต่เสาอินทขิลนั้นไปจนถึงที่ๆ ก้อนดินตกเรียกว่า "๑ เลฑฑุบาต" (เลฑฑุบาต แปลว่า สถานที่ๆ ก้อนดินตก) ภายใน ๑ เลฑฑุบาตนั่นแล เรียกว่า "**อุปจาระบ้าน**" (แปลว่า ชายบ้าน/บริเวณรอบๆ บ้าน)

สำหรับบ้านที่ไม่มีรั้วล้อม สตรียืนอยู่ที่เรือนหลังที่ปลูกอยู่ชั้นนอกสุดของหมู่บ้าน เอาภาชนะตักน้ำสาดออกไปเต็มแรง ระยะห่างจากเรือนออกไปถึงที่ๆ น้ำสาดไปถึงเรียกว่า "อุปจาระเรือน" (แปลว่า บริเวณรอบๆ เรือน)

นับแต่อุปจาระเรือน (ที่น้ำสาดถึง) ออกไป ๑ เลฑฑุบาต ยังนับเป็น **"เขตบ้าน"** ระยะตั้งแต่เลฑฑุบาตที่ ๑ ออกไปอีก ๑ เลฑฑุบาต (รวมเป็น ๒ เลฑฑุบาต) จึงนับเป็น **"อุปจาระบ้าน"**

อธิบายคำว่า "ป่า"

ในทางพระวินัยท่านอธิบายไว้ว่า "ยกเว้นบ้านและอุปจาระบ้านเสีย นอกนั้นเรียกว่า ป่า"[๑]

ในทางพระอภิธรรมอธิบายไว้ว่า "ที่ภายนอกแต่เสาอินทขิลออกไปเรียกว่า ป่า"[๒]

ในทางพระสูตรอธิบายไว้ว่า "ที่มีระยะไกล ๕๐๐ ชั่วคันธนู [ประมาณ ๕๐๐ เมตร] เป็นอย่างน้อยชื่อว่า เสนาสนะป่า [วัดป่า]"[๓]

วิธีวัดระยะ

สำหรับบ้านที่มีรั้วล้อม ให้กำหนดวัดเอาตั้งแต่เสาอินทขิล (เสาธรณีประตูหมู่บ้าน) เป็นต้นไป ๕๐๐ ชั่วคันธนู

---

๑ พระไตรปิฎกบาลี ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๑ พระวินัยปิฎก มหาวิภังค์ ข้อ ๘๕ หน้า ๘๕.

๒ พระไตรปิฎกบาลี ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๓๕ พระอภิธรรมปิฎก วิภังค์ ข้อ ๖๑๖ หน้า ๓๓๘.

๓ คัมภีร์ปปัญจสูทนี อรรถกถามัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์ เล่ม ๑ หน้า ๑๒๓.

สำหรับบ้านที่ไม่มีรั้วล้อม วัดตั้งแต่เลฑฑุบาตแรกไปจนจรดรั้ววัด (วัดป่า)

พระอรรถกถาจารย์ทั้งหลายกล่าวในอรรถกถาพระวินัยว่า “สำหรับวัดที่ไม่มีรั้วล้อม ให้วัดเอาเสนาสนะหลังแรกที่อยู่ต้นเพื่อน หรือโรงครัว หรือที่ประชุม ต้นโพธิ์ หรือเจดีย์ อันใดอันหนึ่ง แม้จะอยู่ห่างวัดออกไป ก็กำหนดเป็นเขตวัดได้”

ส่วนในอรรถกถามัชฌิมนิกายกล่าวไว้ว่า แม้อุปจาระวัด (วิหาร) ก็เหมือนอุปจาระบ้าน พึงวัดออกมาในระหว่าง ๒ เลฑฑุบาต (จัดเป็นอุปจาระวัด) ข้อนี้ใช้ถือเอาเป็นประมาณได้ ในการคำนวณวัดระยะ ระหว่างบ้านและป่า

อุปัชฌาย์-อาจารย์ สำคัญกว่า

ถ้าหากพระอุปัชฌาย์หรืออาจารย์ของ**อารัญญิกภิกษุ** เกิดอาพาธ เมื่อท่านไม่ได้สัปปายะในวัดป่า จะนำท่านเข้าไปรักษาตัวที่วัดภายในหมู่บ้านก็ได้ แต่ต้องออกมารับอรุณที่วัดป่าให้ทันเพื่อรักษาธุดงควัตรไม่ให้ขาด แต่ถ้าพระอุปัชฌาย์ หรืออาจารย์ มีอาการหนักขึ้น ในเวลาอรุณกำลังจะขึ้นพอดี ก็พึงอยู่ดูแลท่านเถิด ไม่ควรมุ่งแต่จะรักษาธุดงค์ให้บริสุทธิ์ไปท่าเดียว (เพราะธุดงค์ขาดแล้วยังสมาทานใหม่ได้ แต่อุปัชฌาย์-อาจารย์ มรณภาพแล้วเอาคืนไม่ได้)

ประเภทของผู้สมาทาน

เมื่อว่าโดยประเภท อารัญญิกภิกษุนี้ก็มี ๓ ประเภทคือ

๑. ประเภทอุกฤษฏ์ คืออย่างสูง ต้องรับอรุณในป่าตลอดไปทุกฤดูไม่มีเว้น

๒. ประเภทมัชฌิมะ คืออย่างกลาง สามารถอยู่อาศัยในวัดภายในหมู่บ้านได้ตลอดฤดูฝนเป็นเวลา ๔ เดือน นอกนั้นอยู่ป่า (งดสมาทานธุดงค์ ๔ เดือน)

๓. ประเภทอย่างอ่อน อยู่ในวัดภายในหมู่บ้านได้ตลอดฤดูฝน ๔ เดือน และฤดูหนาวอีก ๔ เดือน รวม ๘ เดือน (มีเวลาสมาทานธุดงค์อยู่ ๔ เดือน ในฤดูร้อนเท่านั้น)

ธุดงค์แตก

ธุดงค์ของภิกษุทั้ง ๓ ประเภทนี้ ถือว่าแตกทำลาย หรือขาด เมื่อออกนอกเขตวัดป่าไปแล้ว ยังไม่กลับเข้าไป จนถึงสว่างหรืออรุณขึ้น ยกเว้น เข้าไปฟังธรรมในวัดภายในหมู่บ้านจนอรุณขึ้น หรือแม้ฟังธรรมเสร็จแล้วกำลังเดินทางกลับมาวัดป่า อรุณขึ้นในระหว่างทางธุดงค์ก็ไม่ขาด แต่หากฟังธรรมเสร็จแล้วถือโอกาสนอนต่อจนอรุณขึ้น อย่างนี้ธุดงค์แตกหรือขาด

อานิสงส์

๑. ผู้อยู่ป่าเป็นวัตร ย่อมเหมาะเพื่อจะได้สมาธิที่ยังไม่ได้ หรือเหมาะเพื่อจะรักษาสมาธิที่ได้แล้วไม่ให้เสื่อม
๒. ผู้อยู่ป่า แม้พระศาสดาก็ทรงชื่นชม ดังที่ตรัสว่า “นาคิตะ เพราะเหตุนั้น เราจึงมีใจยินดีด้วยการอยู่ป่าของภิกษุนั้น”[๑]
๓. อันตรายทั้งหลายมีรูปอันไม่เป็นสัปปายะ (รูปที่เห็นแล้วทำให้จิตฟุ้งซ่าน) เป็นต้น ย่อมไม่รบกวนจิตของภิกษุผู้อยู่ป่า
๔. ผู้อยู่ป่าเป็นวัตร ย่อมหายสะดุ้งหวาดกลัว (เพราะอยู่ป่าจนชิน)
๕. ผู้อยู่ป่าย่อมละความเยื่อใยในชีวิตเสียได้
๖. ผู้อยู่ป่า ย่อมได้รับรสแห่งความสุขอันเกิดแต่วิเวก
๗. ผู้อยู่ป่า แม้จะเป็นผู้ถือผ้าบังสุกุลเป็นวัตรเป็นต้น ก็เหมาะสม

๙. รุกขมูลิกังคะ

คำแปลและความหมาย

คำว่า **รุกขมูลิกังคะ** เป็นชื่อของธุดงค์ แปลว่า **“องค์แห่งภิกษุผู้ถือการอยู่โคนไม้เป็นวัตร”** เรียกโดยทั่วไปว่า **รุกขมูลิกังคธุดงค์**

---

[๑] พระไตรปิฎกบาลี ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๒๓ อังคุตตรนิกาย อัฏฐกนิบาต ข้อ ๑๙๓ หน้า ๓๕๖.

ภิกษุผู้สมาทานรุกขมูลิกังคธุดงค์ ท่านเรียกว่า **รุกขมูลิกะ** หรือ **รุกขมูลิกภิกษุ** แปลว่า “ภิกษุผู้ถือการอยู่โคนไม้เป็นวัตร”

ธุดงค์ข้อนี้ หมายถึงการเข้าอยู่อาศัยที่โคนต้นไม้เป็นประจำ ซึ่งต่างจากข้อว่าอยู่ป่าเป็นวัตร ตรงที่การอยู่โคนไม้ไม่มีที่มุงที่บัง ไม่ต้องสร้างเสนาสนะเช่นกุฏิ หรือกระท่อมให้ยุ่งยาก แต่ธุดงค์ข้อนี้พระพุทธเจ้าทรงอนุญาตให้สมาทานเฉพาะในช่วงเวลานอกพรรษา ๘ เดือนเท่านั้น ในพรรษา ๔ เดือน ทรงให้เข้าอยู่ในเสนาสนะที่มีที่มุงที่บัง เพื่อรักษาสุขภาพ

คำสมาทาน

รุกขมูลิกกังคะ มีคำสมาทาน ๒ อย่าง สามารถเลือกใช้อย่างไหนก็ได้ คือ

๑. **ฉันนัง ปฏิกขิปามิ.** ข้าพเจ้างดที่มุงที่บังเสีย

๒. **รุกขมูลิกังคัง สมาทิยามิ.** ข้าพเจ้าสมาทานองค์แห่งภิกษุผู้ถือการอยู่โคนไม้เป็นวัตร

หรือจะว่ารวมกันทั้ง ๒ อย่างก็ได้ ดังนี้

ฉันนัง ปฏิกขิปามิ, รุกขมูลิกังคัง สมาทิยามิ.

ข้าพเจ้างดที่มุงที่บังเสีย, สมาทานองค์แห่งภิกษุผู้ถือการอยู่โคนไม้เป็นวัตร

วิธีปฏิบัติ

ภิกษุผู้สมาทานรุกขมูลิกังคธุดงค์ พึงหลีกเลี่ยงต้นไม้เหล่านี้ คือ ต้นไม้ที่อยู่ใกล้ชายแดน ต้นไม้ที่เขาบูชาคล้ายเจดีย์ ต้นไม้มียาง ต้นไม้มีผล ต้นไม้มีดอก ต้นไม้มีค้างคาวอาศัย และต้นไม้ที่อยู่กลางลานวัด แต่ให้เลือกเอาต้นไม้ที่อยู่ท้ายๆ วัด เพื่อสมาทานธุดงค์ (เพราะต้นไม้มีผลและดอก ย่อมมีผู้คนมาเก็บผลหรือดอกอยู่เนืองๆ ทำให้ไม่สงบ)

ประเภทของผู้สมาทาน

เมื่อว่าโดยประเภท รุกขมูลิกภิกษุก็มี ๓ ประเภทคือ

๑. ประเภทอุกฤษฎ์ คืออย่างสูง เมื่อจองต้นไม้ที่จะสมาทานธุดงค์แล้วจะใช้ให้ใครปัดกวาดให้ตามชอบใจไม่ได้ ต้องใช้เท้ากวาดใบไม้และหยากเยื่อด้วยตนเองเท่านั้น

๒. ประเภทมัชฌิมะ คืออย่างกลาง จะวานใครที่บังเอิญมาที่นั่น ช่วยปัดกวาดให้ก็ได้

๓. ประเภทอย่างอ่อน แม้จะเรียกคนงานวัดหรือสามเณรโตๆ มาช่วยทำความสะอาด เกลี่ยทราย ทำรั้ว ล้อม ติดประตูให้ก็ได้ แต่ในวันที่มีงานวัด คนมามาก อย่านั่งอยู่ที่นั่น ควรหลบไปนั่งที่อื่นที่คนไม่พลุกพล่าน

ธุดงค์แตก

รุกขมูลิกังคธุดงค์ ย่อมแตกหรือขาดทันที ในขณะที่ผู้สมาทานทั้ง ๓ ประเภทเข้าไปสู่ที่มุงที่บัง แต่อาจารย์ผู้เชี่ยวชาญคัมภีร์อังคุตตรนิกายกล่าวว่า ธุดงค์ข้อนี้ย่อมแตกในขณะที่ผู้สมาทานทั้ง ๓ ประเภท ทั้งๆ ที่รู้ ก็ยังขืนอยู่ในที่มุงที่บังจนถึงอรุณขึ้น (ถ้าอรุณยังไม่ขึ้นก็อยู่ได้)

อานิสงส์

๑. ได้ปฏิบัติสมควรแก่นิสัย ตามที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงอนุญาตไว้ว่า “การบรรพชาอาศัยโคนต้นไม้เป็นที่นอนที่นั่ง”[๑]

๒. เป็นผู้ใช้ปัจจัยตามที่พระผู้มีพระภาคทรงสรรเสริญว่า “เป็นของเล็กน้อยด้วย หาง่ายด้วย ไม่มีโทษด้วย”[๒]

๓. ได้เห็นอนิจจสัญญาอยู่เนืองๆ เพราะได้เห็นความเปลี่ยนแปลงของใบไม้ (ผลิแล้วก็ร่วงหล่น)

๔. เลิกตระหนี่ในเสนาสนะ และบรรเทาความเพลินในงานก่อสร้างเสียได้

๕. ได้อยู่กับรุกขเทวดา

๖. มีความประพฤติสมควรแก่คุณธรรมมีความมักน้อยเป็นต้น

---

[๑] พระไตรปิฎกบาลี ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๔ พระวินัยปิฎก มหาวรรค ข้อ ๑๔๓ หน้า ๑๙๓.

[๒] พระไตรปิฎกบาลี ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๒๑ อังคุตตรนิกาย ติกนิบาต ข้อ ๒๗ หน้า ๓๔.

๑๐. อัพโภกาสิกังคะ

คำแปลและความหมาย

คำว่า **อัพโภกาสิกังคะ** เป็นชื่อของธุดงค์ แปลว่า **"องค์แห่งภิกษุผู้ถือการอยู่กลางแจ้งเป็นวัตร"** เรียกโดยส่วนมากว่า **อัพโภกาสิกังคธุดงค์**

ภิกษุผู้สมาทานอัพโภกาสิกังคธุดงค์ ท่านเรียกว่า **อัพโภกาสิกะ** หรือ **อัพโภกาสิกภิกษุ** แปลว่า "ภิกษุผู้ถือการอยู่กลางแจ้งเป็นวัตร"

ความหมายของธุดงค์ข้อนี้ได้แก่ การปฏิเสธหรือการงดเข้าไปอยู่อาศัยในสถานที่ๆ มีเครื่องมุงบังเช่น กุฏิ วิหาร ศาลา หรือแม้แต่โคนต้นไม้ ในถ้ำ เป็นต้น ต้องปักกลด หรือเอาจีวรทำเป็นกระโจมอยู่กลางแจ้งเท่านั้น

อนึ่ง อัพโภกาสิกังคธุดงค์นี้ ก็เป็นอีกข้อหนึ่ง (ข้อแรกคือรุกขมูลิกังคะ) ที่ทรงอนุญาตให้สมาทานได้เป็นเวลาเพียง ๘ เดือนนอกฤดูฝน ส่วนภายในฤดูฝน ๔ เดือน ทรงให้เข้าอยู่ในเสนาสนะ ที่มีเครื่องมุงบัง โดยทรงบัญญัติสิกขาบทห้ามไว้ เพื่อไม่ให้ผู้สมาทานเกิดเจ็บไข้

คำสมาทาน

อัพโภกาสิกังคะ มีคำสมาทาน ๒ อย่าง สามารถเลือกใช้อย่างไหนก็ได้ คือ

๑. **ฉันนัญจะ รุกขมูลัญจะ ปฏิกขิปามิ.**	ข้าพเจ้างดที่มุงที่บัง และโคนต้นไม้
๒. **อัพโภกาสิกังคัง สมาทิยามิ.**	ข้าพเจ้าสมาทานองค์แห่งภิกษุผู้ถือการอยู่กลางแจ้งเป็นวัตร

หรือจะว่ารวมกันทั้ง ๒ อย่างก็ได้ ดังนี้

ฉันนัญจะ รุกขมูลัญจะ ปฏิกขิปามิ, อัพโภกาสิกังคัง สมาทิยามิ.

ข้าพเจ้างดที่มุงที่บัง และโคนต้นไม้เสีย, สมาทานองค์แห่งภิกษุผู้ถือการอยู่กลางแจ้งเป็นวัตร

วิธีปฏิบัติ

เมื่อสมาทานอัพโภกาสิกังคธุดงค์นี้แล้ว เข้าไปสู่โรงอุโบสถเพื่อฟังธรรมก็ตาม เพื่อทำอุโบสถ หรือสังฆกรรมก็ตาม ย่อมเป็นการสมควรแท้ หรือถ้าเข้าไปสู่โรงอุโบสถแล้วฝนตก ให้อยู่รอจนฝนหายเสียก่อนจึงออกไป

หรือเข้าไปสู่หอฉัน โรงไฟ เพื่อทำวัตรเช่นอุปัชฌายวัตรเป็นต้นก็ตาม เพื่อนำอาหารไปถวายพระเถระทั้งหลายในหอฉันก็ตาม ก็ย่อมเป็นการสมควรเช่นกัน

อนึ่ง เข้าไปเพื่อสอนธรรม หรือเพื่อเล่าเรียนธรรมก็ตาม หรือเข้าไปเพราะมีกิจเช่นเก็บเครื่องเสนาสนะ มีเตียง ตั่ง เป็นต้นที่วางอยู่ระเกะระกะอยู่ด้านนอก เพื่อเอาเข้าไปไว้ในอาคารก็ตาม ย่อมเป็นการสมควรทุกอย่าง

อีกประการหนึ่ง เมื่อกำลังเดินทาง หากฝนตก จะเข้าพักหลบฝนในศาลาริมทางจนกว่าฝนจะหายก็ควร แต่จะวิ่งเข้าไปไม่ควร ยกเว้นถือบริขารที่สำคัญอยู่ในมือ หรือช่วยถือบริขารให้พระเถระในขณะเดินทาง (กลัวบริขารเปียก)

ในกรณีเดียวกันนี้ แม้รุกขมูลิกภิกษุ (ภิกษุผู้ถืออยู่โคนไม้เป็นวัตร) ก็ควรปฏิบัติเช่นเดียวกันกับอัพโภกาสิกภิกษุ (เมื่อมีความจำเป็นที่ต้องเข้าไปในเสนาสนะที่มีที่มุงที่บัง)

ประเภทของผู้สมาทาน

เมื่อว่าโดยประเภท อัพโภกาสิกภิกษุก็มี ๓ ประเภทคือ

๑. ประเภทอุกฤษฎ์ คืออย่างสูง จะเข้าไปอาศัยร่มไม้ ร่มเงาภูเขา หรือร่มเงาเรือนอยู่ไม่ได้ ต้องทำกระโจมจีวร (ปักกลด) อยู่กลางแจ้งเท่านั้น

๒. ประเภทมัชฌิมะ คืออย่างกลาง จะเข้าไปอาศัยร่มไม้ ร่มเงาภูเขา หรือร่มเงาเรือนอยู่ก็ได้ แต่ไม่ควรเข้าไปภายใน

๓. ประเภทอย่างอ่อน แม้เงื้อมเขาที่คนมิได้มุงบังก็ตาม ซุ้มกิ่งไม้ก็ตาม ผ้ากลดหนาๆ ก็ตาม หรือแม้กระท่อมร้างที่อยู่ตามนาที่คนเฝ้านาเป็นต้นทิ้งไว้ก็ตาม อาศัยอยู่ได้ทั้งนั้น

ธุดงค์แตก

ธุดงค์ย่อมแตกในขณะที่อัพโภกาสิกภิกษุ เข้าไปในที่มุงที่บัง หรือโคนต้นไม้เป็นต้น เพื่อประสงค์จะอยู่ ส่วนพระอาจารย์ทั้งหลายผู้เชี่ยวชาญคัมภีร์อังคุตตรนิกายกล่าวว่า "อัพโภกาสิกธุดงค์ย่อมแตกในขณะที่ภิกษุผู้สมาทานทั้ง ๓ ประเภท รู้อยู่ว่าอรุณกำลังจะขึ้น ก็ยังขืนอยู่ในที่มุงที่บังหรือใต้ต้นไม้เป็นต้น จนอรุณขึ้นจริงๆ

อานิสงส์

๑. ตัดอาวาสปลิโพธ (ความห่วงกังวลถึงวัด) เสียได้
๒. บรรเทาถีนมิทธะ (ความง่วง-ซึม) เสียได้
๓. เป็นผู้ไม่ติดในสถานที่อยู่
๔. เป็นพระ ๔ ทิศ คือเป็นผู้มีอิสระไปได้ทุกทิศ ไม่ติดในที่ใด
๕. เป็นผู้มีความประพฤติเหมาะสมแก่คุณธรรมมีความมักน้อยเป็นต้น

๑๑. โสสานิกังคะ

คำแปลและความหมาย

คำว่า **โสสานิกังคะ** เป็นชื่อของธุดงค์ แปลว่า **"องค์แห่งภิกษุผู้ถือการอยู่ป่าช้าเป็นวัตร"** เรียกโดยส่วนมากว่า **โสสานิกังคธุดงค์**

ภิกษุผู้สมาทาน ท่านเรียกว่า **โสสานิกะ** หรือ **โสสานิกภิกษุ** แปลว่า "ภิกษุผู้ถือการอยู่ป่าช้าเป็นวัตร"

คำสมาทาน

โสสานิกังคะ มีคำสมาทาน ๒ อย่าง สามารถเลือกใช้อย่างไหนก็ได้ คือ

๑. **นสุสานัง ปฏิกขิปามิ.** ข้าพเจ้างดสถานที่อันมิใช่ป่าช้า
๒. **โสสานิกังคัง สมาทิยามิ.** ข้าพเจ้าสมาทานองค์แห่งภิกษุผู้ถือการอยู่ป่าช้าเป็นวัตร

หรือจะว่ารวมกันทั้ง ๒ อย่างก็ได้ ดังนี้

นสุสานัง ปฏิกขิปามิ, โสสานิกังคัง สมาทิยามิ.

ข้าพเจ้างดสถานที่อันมิใช่ป่าช้าเสีย, สมาทานองค์แห่งภิกษุผู้ถือการอยู่ป่าช้าเป็นวัตร

วิธีปฏิบัติ

หากว่าคนทั้งหลายเมื่อตั้งหมู่บ้าน กำหนดที่ใดไว้ว่า “ที่นี่เป็นป่าช้า” โสสานิกภิกษุอย่าพึงอยู่ในที่นั้นทันที เพราะว่าที่นั้น หากศพยังไม่ได้นำมาเผาตราบใด ก็ยังไม่นับว่าเป็นป่าช้าอยู่ตราบนั้น แต่ว่าจำเดิมแต่เวลาที่ได้เผาศพไปแล้ว แม้หากจะร้างไปตั้ง ๑๒ ปี ก็ยังนับว่าเป็นป่าช้าอยู่นั่นเอง ก็แล โสสานิกภิกษุผู้อยู่ในป่าช้า ต้องทราบหลักในการอยู่ในป่าช้าเสียก่อนคือ

๑. ไม่ควรให้ทำกิจต่างๆ เช่น มุงหลังคาทางเดินจงกรม ตั้งเตียงตั่ง จัดน้ำฉันน้ำใช้ไว้แล้วบอกสอนธรรมอยู่ในป่าช้านั้น เพราะเหตุว่า ธุดงค์ข้อนี้เป็นภาระหนัก ยากที่จะรักษาได้ เพราะฉะนั้น เมื่อจะเข้าอยู่ในป่าช้าเป็นวัตร ควรเป็นผู้รอบคอบ โดยแจ้งให้พระสังฆเถระในวัด หรือเจ้าหน้าที่ทางบ้านเมืองให้ทราบไว้ก่อน เพื่อป้องกันเหตุร้ายต่างๆ ซึ่งอาจจะเกิดขึ้น เช่นพวกโจรอาจแอบเข้าไปทำการโจรกรรมทรัพย์สินของชาวบ้าน แล้วหลบหนีเข้าไปสู่ป่าช้า (ซึ่งเป็นที่ๆ คนส่วนมากไม่อยากเข้าไป) หรืออาจทำของมีค่าตกหล่นไว้ในป่าช้านั้นแล้วหลบหนีไป เมื่อเจ้าของทรัพย์สะกดรอยตามมาถึงป่าช้าเห็นภิกษุนั้นเข้า อาจเข้าใจผิดคิดว่าเป็นโจร อาจทำร้ายหรือจับตัวส่งทางเจ้าหน้าที่บ้านเมืองให้ลงโทษก็ได้ แต่ถ้าได้บอกแก่พระสังฆเถระในวัด หรือเจ้าหน้าที่บ้านเมืองไว้เสียก่อน ท่านเหล่านั้นจะเป็นพยานให้ได้

๒. เมื่อเดินจงกรม พึงชำเลืองดูที่เผาศพไปด้วย (เพื่อเป็นเครื่องเตือนใจให้เกิดสังเวชไว้เสมอ มิให้เผลอคิดไปอื่น นอกจากกัมมัฏฐาน)

๓. เมื่อไปป่าช้า ไม่ควรเดินไปตามถนนใหญ่ พึงใช้เส้นทางอื่น (เพื่อไม่ต้องคอยตอบคำถามชาวบ้านบ่อยๆ)

๔. พึงกำหนดที่รอบๆ ให้แม่นยำเสียตั้งแต่ยังไม่มืด ว่าตรงไหนมีอะไรอยู่บ้าง เช่น มีต้นไม้ลักษณะอย่างนั้นอยู่ในทิศนั้น ตอไม้ลักษณะอย่างนี้อยู่ในทิศนี้ เป็นต้น เผื่อว่าพอค่ำมืดลง จะได้ไม่เข้าใจผิดคิดว่าเป็นผีไปเสียหมด

๕. อมนุษย์ทั้งหลาย (ภูต-ผี) แม้เขาจะส่งเสียงร้องเดินเที่ยวไป ก็อย่าไปทำร้ายเขาด้วยวัตถุอะไรๆ (แม้ด้วยเวทมนต์คาถา ควรแผ่เมตตา และอุทิศบุญกุศลให้จะดีกว่า)

๖. โสสานิกภิกษุ จะขาดไปป่าช้าแม้เพียงวันเดียวย่อมไม่ควร พระอาจารย์ผู้เชี่ยวชาญคัมภีร์อังคุตตรนิกายกล่าวว่า อยู่ในป่าช้าจนถึงเวลามัชฌิมยาม (ประมาณ ๔ ทุ่ม ถึงตี ๒) แล้วกลับวัดในช่วงเวลาปัจฉิมยาม (ตี ๒ ถึงเวลาอรุณจะขึ้น)

๗. ของกินที่อมนุษย์ชอบเช่น ขนมโรยงา ข้าวคลุกถั่ว ปลา เนื้อ นมสด น้ำมัน น้ำอ้อยงบ เป็นต้น ไม่ควรฉัน

๘. ไม่ควรเข้าไปภายในเรือนของตระกูลทั้งหลาย (เพราะเนื้อตัวและสบงจีวรอาจมีกลิ่นซากศพติด และอีกอย่างหนึ่ง วิญญาณอมนุษย์ อาจตามภิกษุเข้าไปด้วย) ยกเว้นเข้าไปบิณฑบาตตามธรรมดา (ไม่ได้เข้าไปในเรือนถ้าเขาไม่นิมนต์) นี้เป็นข้อปฏิบัติที่โสสานิกภิกษุควรทราบ

ประเภทของผู้สมาทาน

เมื่อว่าโดยประเภท โสสานิกภิกษุมี ๓ ประเภทคือ

๑. ประเภทอุกฤษฏ์ คืออย่างสูง พึงอยู่แต่ในป่าช้าที่ได้ลักษณะ ๓ คือ มีการเผาศพอยู่เป็นประจำ ๑ มีซากศพถูกนำมาทิ้งอยู่มิได้ขาด ๑ มีเสียงร้องไห้คร่ำครวญของหมู่ญาติอยู่เป็นนิตย์ ๑

๒. ประเภทมัชฌิมะ คืออย่างกลาง อยู่ในป่าช้าที่ได้ลักษณะ ๑ ใน ๓ ก็ใช้ได้

๓. ประเภทอย่างอ่อน จะอยู่ในที่ๆ พอได้ลักษณะว่าเป็นป่าช้าเท่านั้นก็ใช้ได้

ธุดงค์แตก

โสสานิกธุดงค์ ย่อมแตกหรือขาด ในขณะที่โสสานิกภิกษุทั้ง ๓ ประเภท เข้าไปในที่อันมิใช่ป่าช้าเพื่อจะอยู่นั่นเอง ส่วนพระอาจารย์ผู้เชี่ยวชาญคัมภีร์อังคุตตรนิกายกล่าวว่า โสสานิกังคธุดงค์ ย่อมแตก ในวันที่ผู้สมาทานไม่ได้ไปป่าช้า

ข้อสังเกต

โสสานิกังคธุดงค์นี้ ท่านแปลว่า องค์แห่งภิกษุผู้ถืออยู่ป่าช้าเป็นวัตร แต่ในทางปฏิบัติแล้วน่าจะมี ๒ ประเภทคือ

๑. อยู่ประจำในป่าช้าเท่านั้น

๒. อยู่ที่อื่นเช่นวัดภายในหมู่บ้านเป็นต้น แต่สมาทานไปป่าช้าเป็นวัตร

ประเภทที่ ๑ ดูจะตรงตามความหมายของคำว่า “อยู่ป่าช้าเป็นวัตร” โดยมีข้อบังคับว่า ธุดงค์ย่อมแตก ในขณะเพียงเข้าไปเพื่อจะอยู่ในที่ ที่ไม่ใช่ป่าช้าเท่านั้น

ส่วนในประเภทที่ ๒ ไม่ตรงตามความหมายของคำว่า “อยู่ป่าช้าเป็นวัตร” แต่หากหมายถึง “ไปป่าช้าเป็นวัตร”

โดยมีข้อบังคับว่า “ธุดงค์ย่อมแตกในวันที่ไม่ไปป่าช้า” ทั้งมีระเบียบในการไปป่าช้า และในการกลับเข้าวัด บอกไว้ด้วย

ดังนั้น ในประเภทที่ ๒ นี้ คำว่า “โสสานิกังคะ” จึงควรแปลว่า **“องค์แห่งภิกษุผู้ถือการไป** [เยี่ยม] **ป่าช้าเป็นวัตร”** จึงจะตรงความหมาย)

อานิสงส์

๑. ได้มรณสติเป็นอยู่เนืองๆ

๒. เป็นผู้มีปกติอยู่ด้วยความไม่ประมาท

๓. ได้อสุภนิมิต (เห็นว่าไม่สวยงาม) อยู่เนืองนิตย์

๔. บรรเทากามราคะได้

๕. ได้เห็นสภาพที่แท้จริงของสังขารร่างกายอยู่เนืองๆ

๖. เป็นผู้มากไปด้วยความสลดสังเวช

๗. ละความมัวเมาเช่น ความมัวเมาในความไม่มีโรคเป็นต้นเสียได้

๘. ข่มความกลัวภัยเสียได้ (อยู่ป่าช้าจนชิน)

๙. เป็นที่เคารพสรรเสริญของเหล่าอมนุษย์ทั้งหลาย

๑๐. เป็นผู้มีความประพฤติเหมาะสมแก่คุณธรรมมีความมักน้อยเป็นต้น

๑๒. ยถาสันถติกังคะ

คำแปลและความหมาย

คำว่า **ยถาสันถติกังคะ** เป็นชื่อของธุดงค์ แปลว่า **"องค์แห่งภิกษุผู้ถือการอยู่ในเสนาสนะตามที่จัดให้เป็นวัตร"** เรียกโดยส่วนมากว่า **ยถาสันถติกังคธุดงค์**

ภิกษุผู้สมาทาน ยถาสันถติกังคะ ท่านเรียกว่า **ยถาสันถติกะ** หรือ **ยถาสันถติกภิกษุ** แปลว่า "ภิกษุผู้ถือการอยู่ในเสนาสนะตามที่จัดให้เป็นวัตร"

อธิบายว่า ผู้สมาทานธุดงค์ข้อนี้ เป็นผู้ไม่เลือกที่อยู่ และไม่สร้างความลำบากให้ผู้อื่นในเรื่องที่อยู่ ไม่ว่าเขาจัดให้อย่างไรก็อยู่ตามนั้น ไม่ว่าดีหรือไม่ดีก็รับได้ทั้งนั้น นับเป็นธุดงค์ที่ใช้ได้ทุกสถานที่และทุกเวลา ไม่จำกัด

คำสมาทาน

ยถาสันถติกังคะ มีคำสมาทาน ๒ อย่าง สามารถเลือกใช้อย่างไหนก็ได้ คือ

๑. **เสนาสนโลลุปปัง ปฏิกขิปามิ.** ข้าพเจ้า ละความละโมบในเสนาสนะ

๒. **ยถาสันถติกังคัง สมาทิยามิ.** ข้าพเจ้า สมาทานองค์แห่งภิกษุผู้ถือการอยู่ในเสนาสนะตามที่จัดให้เป็นวัตร

หรือจะว่ารวมกันทั้ง ๒ อย่างก็ได้ ดังนี้

เสนาสนโลลุปปัง ปฏิกขิปามิ, ยถาสันถติกังคัง สมาทิยามิ.

ข้าพเจ้า ละความละโมบในเสนาสนะเสีย, สมาทานองค์แห่งภิกษุผู้ถือการอยู่ในเสนาสนะตามที่จัดให้เป็นวัตร.

วิธีปฏิบัติ

เมื่อภิกษุผู้เป็นเจ้าหน้าที่แจกเสนาสนะ (เสนาสนคาหาปกะ) ชี้บอกให้ว่า "ท่านอยู่หลังนี้" ยถาสันถติกภิกษุนี้ ก็พึงยินดีตามนั้น ไม่ควรเลือกจนเป็นเหตุให้ภิกษุรูปอื่นที่อยู่ก่อนต้องย้ายออกไปหาที่อยู่ใหม่ เขาจัดเสนาสนะให้อย่างไร ก็อยูตามนั้นด้วยความยินดี แม้ว่าเสนาสนะที่ได้รับแจกนั้นจะดีหรือไม่ก็ตาม

ประเภทของผู้สมาทาน

เมื่อว่าโดยประเภท แม้ยถาสันถติกภิกษุนี้ก็มี ๓ ประเภทคือ

๑. ประเภทอุกฤษฏ์ คืออย่างสูง จะไม่ถามเลยว่า ที่อยู่ที่ตัวเองได้นั้นอยู่ไกลเกินไป หรือใกล้เกินไปไหม ? มีอันตรายเช่นอมนุษย์ (ผี) และสัตว์ร้ายเช่นงูเป็นต้นรบกวนหรือไม่ หรือว่าหนาวไหม ร้อนไหมเป็นต้น

๒. ประเภทมัชฌิมะ คืออย่างกลาง ถามอย่างนั้นได้ แต่ไปตรวจดูก่อนไม่ได้

๓. ประเภทอย่างอ่อน ถามดูก่อนก็ได้ ไปตรวจดูก่อนก็ได้ ถ้าไปอยู่แล้วไม่เป็นที่สัปปายะเช่นเจ็บไข้ไม่สบายเป็นต้น จะขอเปลี่ยนด้วยความจำเป็นก็ได้

ธุดงค์แตก

ยถาสันถติกธุดงค์ ย่อมแตกหรือขาดทันที ในขณะที่ผู้สมาทานทั้ง ๓ ประเภทเกิดความโลเล หรือความละโมบในเสนาสนะ

อานิสงส์

๑. เป็นผู้กระทำตามพระพุทธโอวาทข้อว่า “ได้สิ่งใดก็พึงยินดีด้วยสิ่งนั้น”[๑]
๒. เป็นผู้มุ่งประโยชน์แก่เพื่อนผู้ประพฤติพรหมจรรย์ทั้งหลาย (ไม่ทำให้คนอื่นเดือดร้อนเพราะเลือกที่อยู่)
๓. เลิกความยึดติดว่าเลวและประณีตเสียได้
๔. สละความยินดียินร้ายออกเสียได้
๕. เป็นการปิดประตูแห่งความมักมาก
๖. เป็นผู้มีความประพฤติเหมาะสมแก่คุณธรรมมีความมักน้อยเป็นต้น

---

[๑] พระไตรปิฎกบาลี ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๒๗ ขุททกนิกาย ชาดก ข้อ ๑๓๖ หน้า ๔๔.

๑๓. เนสัชชิกังคะ

คำแปลและความหมาย

คำว่า **เนสัชชิกังคะ** เป็นชื่อของธุดงค์ แปลว่า **"องค์แห่งภิกษุผู้ถือการนั่งเป็นวัตร"** เรียกโดยส่วนมากว่า **เนสัชชิกังคธุดงค์** ภิกษุผู้สมาทานเนสัชชิกังคธุดงค์ ท่านเรียกว่า **เนสัชชิกะ** หรือ เนสัชชิกภิกษุ แปลว่า **"ภิกษุผู้ถือการนั่งเป็นวัตร"**

อธิบายว่า เนสัชชิกังคธุดงค์นี้ เป็นเรื่องของการปรารภความเพียรอย่างอุกฤษฎ์ ไม่เกี่ยวกับปัจจัย ๔ เหมือนธุดงค์ข้ออื่นๆ ที่ผ่านมา โดยการสมาทานงดการนอน แล้วอยู่ด้วยอิริยาบถนั่ง เหมาะสำหรับผู้ที่มีร่างกายแข็งแรงพอสมควร ไม่ป่วยไข้อยู่ก่อน จึงจะได้ผลดี ส่วนท่านที่ไม่ค่อยแข็งแรงหรือเคยทำบาปกรรมบางอย่างไว้ในอดีต อาจไม่ได้รับผลดีเท่าที่ควร หรืออาจถึงกับพิการเหมือนพระจักขุบาลเถระผู้เป็นพระอรหันต์ในสมัยพุทธกาลก็ได้ แต่ส่วนมากแล้ว ผู้สมาทานเนสัชชิกังคธุดงค์นี้ ท่านจะไม่อาลัยในชีวิตกันเลย เพราะได้มอบกายถวายชีวิตนี้แด่พระพุทธเจ้าแล้ว

คำสมาทาน

เนสัชชิกังคธุดงค์ มีคำสมาทาน ๒ อย่าง สามารถเลือกใช้อย่างไหนก็ได้ คือ

๑. **เสยยัง ปฏิกขิปามิ.** ข้าพเจ้างดการนอนเสีย

๒. **เนสัชชิกังคัง สมาทิยามิ.** ข้าพเจ้า สมาทานองค์แห่งภิกษุผู้ถือการนั่งเป็นวัตร

หรือจะว่ารวมกันทั้ง ๒ อย่างก็ได้ ดังนี้

เสยยัง ปฏิกขิปามิ, เนสัชชิกังคัง สมาทิยามิ.

ข้าพเจ้างดการนอนเสีย, สมาทานองค์แห่งภิกษุผู้ถือการนั่งเป็นวัตร

วิธีปฏิบัติ

ผู้สมาทานเนสัชชิกังคธุดงค์นี้ มิใช่ว่าจะนั่งเพียงอย่างเดียวตามคำสมาทานก็หาไม่ แม้อิริยาบถที่เหลือเช่น ยืน เดิน (จงกรม) และอิริยาบถย่อยอื่นๆ ก็สามารถทำได้ เพราะผู้สมาทานปฏิเสธการนอน เพียงอย่างเดียว

ประเภทของผู้สมาทาน

เมื่อว่าโดยประเภท แม้เนสัชชิกภิกษุนี้ก็มี ๓ ประเภทคือ

๑. ประเภทอุกฤษฏ์ คืออย่างสูง แคร่นั่งที่ทำด้วยผ้า และผ้าสายโยค (สำหรับนั่งเอน) ใช้ไม่ได้ทั้งนั้น

๒. ประเภทมัชฌิมะ คืออย่างกลาง พนักอิงทั้ง ๓ อย่าง ใช้ได้หมด

๓. ประเภทอย่างอ่อน พนักอิง แคร่นั่งที่ทำด้วยผ้า ผ้าสายโยค หมอนพิง เก้าอี้มีพนักพิง (หลัง) ต่างๆ ใช้ได้ทุกอย่าง

ธุดงค์แตก

เนสัชชิกังคธุดงค์นี้ ย่อมแตกหรือขาดทันที ในขณะเมื่อเนสัชชิกภิกษุทั้ง ๓ ประเภท นอนลง นั่นเอง

อานิสงส์

๑. ตัดเครื่องผูกพันใจ ที่ตรัสไว้ในบาลีว่า “ภิกษุเป็นผู้ขวนขวายแต่การหาความสุขในการนอน ความสุขในการเอนหลัง ความสุขในการงีบหลับ” ออกไปเสียได้
๒. อิริยาบถนั่ง ย่อมเหมาะแก่การบำเพ็ญกัมมัฏฐานทุกอย่าง
๓. เป็นผู้มีอิริยาบถที่น่าเลื่อมใส (อิริยาบถนั่ง เช่น นั่งสมาธิ น่าดูกว่าอิริยาบถอื่นเช่นนอนเป็นต้น)
๔. เป็นผู้เหมาะที่จะทำความเพียร
๕. เพิ่มพูนสัมมาปฏิบัติ

ธุดงค์โดยย่อ

ธุดงค์ ๘ คือ

ธุดงค์ที่เป็นประธาน (สีสังคะ) ๓ และธุดงค์เฉพาะข้อ (อสัมภินนังคะ) ๕ รวมเป็น ๘

ธุดงค์ประธาน ๓ คือ

๑. สปทานจาริกังคะ ๒. เอกาสนิกังคะ ๓. อัพโภกาสิกังคะ

๑) เมื่อสมาทาน **สปทานจริกังคะ** ก็ย่อมต้องสมาทาน *ปิณฑปาติกังคะ* ไปด้วยในตัว

๒) เมื่อสมาทาน **เอกาสนิกังคะ** ก็ย่อมต้องสมาทาน *ปัตตปิณฑิกังคะ* และ *ขลุปัจฉาภัตติกังคะ* ไปด้วยในตัว

๓) เมื่อสมาทาน **อัพโภกาสิกังคะ** ก็จำต้องงดสมาทาน *รุกขมูลิกังคะ* และ *ยถาสันถติกังคะ* ไปด้วยในตัว

ธุดงค์เฉพาะ คือที่ไม่มีธุดงค์ข้ออื่นพ่วงมาด้วยมี ๕ คือ

๑) อารัญญิกังคะ ๒) ปังสุกูลิกังคะ ๓) เตจีวริกังคะ ๔) เนสัชชิกังคะ ๕) โสสานิกังคะ

ธุดงค์ ๔ คือ

๑. ธุดงค์ที่เนื่องด้วยจีวร (๒)

๒. ธุดงค์ที่เนื่องด้วยบิณฑบาต (๕)

๓. ธุดงค์ที่เนื่องด้วยเสนาสนะ (๕)

๔. ธุดงค์ที่เนื่องด้วยวิริยะ (๑)

ธุดงค์ ๒ คือ

๑. ธุดงค์ที่อาศัยปัจจัย ๑๒ (จีวร ๒, บิณฑบาต ๕, เสนาสนะ ๕)

๒. ธุดงค์ที่อาศัยวิริยะ ๑

ธุดงค์ ๒ (อีกอย่างหนึ่ง) คือ

๑. ธุดงค์ที่ควรสมาทาน

๒. ธุดงค์ที่ไม่ควรสมาทาน

อธิบาย

ภิกษุใดเมื่อสมาทานธุดงค์อยู่ กัมมัฏฐานเจริญขึ้น ภิกษุนั้นก็ควรสมาทาน ส่วนภิกษุใดเมื่อสมาทานอยู่ กัมมัฏฐานเสื่อมไป ภิกษุนั้นก็ไม่ควรสมาทาน

อนึ่ง ผู้ใดแม้จะสมาทานหรือไม่สมาทานธุดงค์ก็ตาม กัมมัฏฐานก็คงเจริญไม่มีเสื่อม แต่เพื่อจะอนุเคราะห์ประชุมชนภายหลัง (จะได้ถือเอาเป็นแบบอย่าง) ผู้นั้นก็ควรสมาทาน (ดุจพระอรหันต์เช่นพระมหากัสสปะเป็นต้น)

แม้ผู้ที่ถึงจะสมาทานหรือไม่สมาทานธุดงค์ กัมมัฏฐานก็ไม่เจริญขึ้น ผู้นั้นก็ควรสมาทาน เพื่อจะได้เป็นวาสนาต่อไปในภายหน้า

ธุดงค์ ๑ คือ **เจตนา**

แม้ในอรรถกถาทั้งหลายท่านก็กล่าวไว้ว่า “ธุดงค์ทั้งหมดนั้นมีอย่างเดียวคือ เจตนา เพราะเจตนาในการสมาทานธุดงค์เป็นเจตนาอันเดียวกัน” บางอาจารย์กล่าวไว้ (ง่ายๆ) ว่า “เจตนาอันใด ธุดงค์ก็อันนั้น” เจตนาในที่นี้ คือเจตนาในการสมาทานธุดงค์

ธุดงค์โดยพิสดาร

เมื่อว่าโดยพิสดาร ธุดงค์มี ๔๒ คือ

ธุดงค์สำหรับภิกษุ	มี ๑๓
ธุดงค์สำหรับภิกษุณี	มี ๘
ธุดงค์สำหรับสามเณร	มี ๑๒
ธุดงค์สำหรับสิกขมานาและสามเณรี	มี ๗
ธุดงค์สำหรับอุบาสกอุบาสิกา	มี ๒

อธิบาย

ธุดงค์สำหรับภิกษุณี ๘

สำหรับภิกษุณี อารัญญิกังคะ และขลุปัจฉาภัตติกังคะ ทั้ง ๒ ข้อ พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติสิกขาบทห้ามไว้ จึงสมาทานไม่ได้ ส่วนอัพโภกาสิกังคะ รุกขมูลิกังคะ และโสสานิกังคะ ทั้ง ๓ ข้อนี้ ยากที่ภิกษุณีจะสมาทานรักษาได้ เพราะถ้าจะสมาทาน ก็จำเป็นต้องมีภิกษุณีอื่นเป็นเพื่อน แต่ในสถานที่เช่นนั้นก็เป็นการยากที่จะหาเพื่อนผู้มีฉันทะอย่างเดียวกันได้ ถึงหาได้ก็ไม่พ้นการอยู่คลุกคลีกัน เมื่อเป็นเช่นนั้น การสมาทานธุดงค์ก็ไร้ประโยชน์ ด้วยความ

จำเป็นดังกล่าว ธุดงค์สำหรับภิกษุณีจึงลดลง ๕ ข้อ (ดังกล่าวข้างต้น) เหลือเพียง ๘ ข้อเท่านั้น

ธุดงค์สำหรับสามเณร ๑๒

สำหรับสามเณร สามารถสมาทานธุดงค์ได้ ๑๒ ข้อ ยกเว้นเพียงข้อเดียวคือ เตจีวริกังคะ เพราะสามเณรมีผ้าไม่ครบ ๓ ผืน คือไม่มีสังฆาฏิ

ธุดงค์สำหรับสิกขมานาและสามเณรี ๗

คำว่า “สิกขมานา” หมายถึงหญิงที่ประพฤติพรหมจรรย์อายุ ๑๘ ปีขึ้นไป แต่ยังไม่ได้รับการอุปสมบทเป็นภิกษุณี ส่วนคำว่า “สามเณรี” หมายถึงเด็กหญิงที่ได้รับการบรรพชาสมาทานศีล ๑๐ คล้ายสามเณร

ธุดงค์สำหรับสิกขมานาและสามเณรีนี้ลดลง ๕ ข้อ เช่นเดียวกันกับภิกษุณี และยังต้องลด เตจีวริกังคะ ลงอีกข้อหนึ่งด้วย เพราะสิกขมานา และสามเณรี ไม่มีผ้าสังฆาฏิเช่นเดียวกับสามเณร จึงเหลือธุดงค์เพียง ๗ ข้อ

ธุดงค์สำหรับอุบาสกอุบาสิกา ๒

ส่วนอุบาสกอุบาสิกา (ผู้อยู่ครองเรือน) สามารถสมาทานธุดงค์ได้ ๒ ข้อคือ เอกาสนิ-กังคะ และปัตตปิณฑิกังคะ เท่านั้นที่เหมาะและสามารถจะรักษาได้สะดวก แต่ปัตตปิณฑิกังคะสำหรับอุบาสกอุบาสิกา น่าจะเป็นการสมาทานการบริโภคอาหารในภาชนะใบเดียวเช่น จาน ขัน ชาม เป็นต้น ถ้าใช้บาตรเช่นเดียวกับพระภิกษุสามเณรอย่างในสมัยปัจจุบันคงไม่เหมาะ

ธุดงค์ที่ทรงห้ามในฤดูฝน (ในพรรษา)

อนึ่ง ธุดงค์ข้อ ๙ และข้อ ๑๐ คือ รุกขมูลิกังคะ และอัพโภกาสิกังคะ ทรงอนุญาตให้สมาทานได้เฉพาะในช่วงเวลานอกพรรษาเท่านั้น เพราะในพรรษา ต้องอยู่ในเสนาสนะตามพระวินัย

อธิจิตตสิกขา

อธิจิตตสิกขา

อธิจิตตสิกขา คือการศึกษาวิธีการอบรมจิตให้สงบ หยุด นิ่ง เป็นสมาธิ แนบแน่นมั่นคง ได้แก่ **สมถกัมมัฏฐาน** หรือ **สมถภาวนา** นั่นเอง เพราะมีความหมายอย่างเดียวกัน คือ **การทำจิตให้สงบตั้งมั่น**

ความหมายของ สมถกัมมัฏฐาน และสมถภาวนา

อุบายวิธีอบรมจิตใจให้หยุดให้นิ่ง เป็นสมาธิแนบแน่นมั่นคง เพื่อกำจัดกิเลสนิวรณ์เครื่องกั้นปัญญา ทำจิตใจให้บริสุทธิ์ผ่องใสจากกิเลสนิวรณ์ นี้ ชื่อว่า "**สมถกัมมัฏฐาน**" หรือ "**สมถภาวนา**"

คำว่า **สมถะ** แปลว่า **การทำใจให้สงบระงับ** หรือ **ธรรมเป็นเครื่องทำจิตใจให้สงบระงับ** คือธรรมที่ทำจิตใจให้สงบระงับจาก **กิเลสนิวรณ์** (นิวรณ์ คือ อุปสรรคเครื่องขวางกั้นปัญญา) หรือ **นิวรณูปกิเลส** (อุปกิเลสคืออกุศลธรรมที่ทำใจให้เศร้าหมองขุ่นมัว ไม่ผ่องใส)

คำว่า "**กัมมัฏฐาน**" แปลว่า ที่ตั้งแห่งการงานทางจิตใจ หมายถึง อารมณ์เป็นที่ตั้งแห่งการงานของใจ หรืออุบายวิธีอบรมจิตใจให้สงบเป็นสมาธิแน่วแน่มั่นคง

คำว่า "**ภาวนา**" แปลว่า **ทำให้เกิดขึ้น ให้เจริญขึ้น** หมายถึง การบำเพ็ญ การอบรมจิตใจให้เกิดเป็นความสงบ ให้หยุดให้นิ่ง เป็นสมาธิแน่วแน่มั่นคง

กล่าวโดยสรุป คำว่า "**สมถกัมมัฏฐาน**" และ "**สมถภาวนา**" ก็มีความหมายเป็นอย่างเดียวกัน คือ **อุบายวิธีอบรมจิตใจ ให้สงบ ให้หยุด ให้นิ่ง ให้จิตใจบริสุทธิ์ผ่องใสจากกิเลสนิวรณ์เครื่องกั้นปัญญา** เป็น **"จิตตวิสุทธิ" อ่อนโยน ควรแก่งานวิปัสสนา** และ **เจริญวิชชา**

ด้วยว่า **เมื่อนิวรณ์เหล่านี้ แม้แต่อย่างใดอย่างหนึ่งปรากฏขึ้นหรือมีอยู่ในจิตใจแล้ว การที่ผู้บำเพ็ญเพียร จะพิจารณาเห็นสภาวธรรมตามธรรมชาติที่เป็นจริง ย่อมเป็นไปไม่ได้** คือ **ไม่ชัดแจ้ง**

เพราะเหตุนั้น **สมถกัมมัฏฐาน หรือ สมถภาวนา จึงเป็นอุปการะสำคัญของวิปัสสนา** ในฐานะที่**เป็นอุบายวิธีชำระจิตใจให้บริสุทธิ์** เป็น **"จิตตวิสุทธิ"** อันเป็นธรรมเครื่องดับอวิชชามูลรากฝ่ายเกิดทุกข์ทั้งปวง

ตอนที่ ๑
องค์แห่งฌาน ธรรมเครื่องกำจัดกิเลสนิวรณ์

รูปฌาน ๔ มี ๒ ประเภท

๑. รูปฌาน ๔ โดยจตุกกนัย (นับเป็น ๔ ฌาน)

๑) ปฐมฌาน (ฌานที่ ๑) มีองค์ฌาน ๕ คือ วิตก วิจาร ปีติ สุข และเอกัคคตา

๒) ทุติยฌาน (ฌานที่ ๒) มีองค์ฌาน ๓ คือ ปีติ สุข และเอกัคคตา (วิตกวิจารดับไป)

๓) ตติยฌาน (ฌานที่ ๓) มีองค์ฌาน ๒ คือ สุข และเอกัคคตา (ปีติดับไป)

๔) จตุตถฌาน (ฌานที่ ๔) มีองค์ฌาน ๒ คือ เอกัคคตา และอุเบกขา (สุขดับไป กลายเป็นอุเบกขา)

๒. รูปฌาน ๔ โดยปัญจกนัย (นับเป็น ๕ ฌาน)

๑) ปฐมฌาน มีองค์ฌาน ๕ คือ วิตก วิจาร ปีติ สุข และเอกัคคตา

๒) ทุติยฌาน มีองค์ฌาน ๔ คือ วิจาร ปีติ สุข และเอกัคคตา (วิตกดับไป)

๓) ตติยฌาน มีองค์ฌาน ๓ คือ ปีติ สุข และเอกัคคตา (วิจารดับไป)

๔) จตุตถฌาน มีองค์ฌาน ๒ คือ สุข และเอกัคคตา (ปีติดับไป)

๕) ปัญจมฌาน (ฌานที่ ๕) มีองค์ฌาน ๒ คือ เอกัคคตา และอุเบกขา (สุขดับไป เหลือแต่อุเบกขา)

นิวรณ์ ๕ และเหตุให้เกิดนิวรณ์

นิวรณ์ ๕

อกุศลธรรมที่เป็นเครื่องกั้นหรือขัดขวางจิตไม่ให้บรรลุถึงความดี มี ๕ คือ

๑. **กามฉันทะ**	คือความพอใจยึดติดในกามคุณ ๕ ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส และโผฏฐัพพะ
๒. **พยาบาท**	คือความหงุดหงิด ขัดเคืองใจ คิดประทุษร้าย
๓. **ถีนมิทธะ**	คือความง่วงซึม หรือจิตหดหู่ ท้อถอย
๔. **อุทธัจจกุกกุจจะ**	คือความฟุ้งซ่าน หรือกังวลห่วงใย
๕. **วิจิกิจฉา**	คือความลังเลสงสัย ในธรรมปฏิบัติ

เหตุเกิดนิวรณ์

กามฉันทะ	เกิดจาก สุภสัญญา ความสำคัญหมายว่าเป็นของสวยงาม
พยาบาท	เกิดจาก ปฏิฆะ ความกระทบกระทั่งแห่งจิต ได้แก่ความหงุดหงิด
ถีนมิทธะ	เกิดจาก อรติ ความไม่เพลิดเพลิน ไม่ยินดี
อุทธัจจกุกกุจจะ	เกิดจาก เจตโสอวูปสมะ ความไม่สงบแห่งจิต
วิจิกิจฉา	เกิดจาก อโยนิโสมนสิการ ความทำไว้ในใจโดยอุบายไม่แยบคาย

องค์ฌาน ธรรมอันเป็นคู่ปรับของนิวรณ์ หรือเป็นเครื่องปราบนิวรณ์

นิวรณ์ทั้ง ๕ ประการดังกล่าว สามารถกำจัดให้หมดสิ้นไปได้ด้วยธรรมชาติที่เป็นคู่ปรับกัน คือ **องค์แห่งฌาน** มี ๕ ประการคือ

๑. วิตก	ความตรึก หรือนึกถึงเรื่องราว	ปราบ/กำจัด **ถีนมิทธะ**
๒. วิจาร	ความคิดไตร่ตรองเรื่องราว	ปราบ **วิจิกิจฉา**
๓. ปีติ	ความอิ่มใจ	ปราบ **พยาบาท**
๔. สุข	ความสบาย	ปราบ **อุทธัจจกุกกุจจะ**
๕. เอกัคคตา	อาการที่ใจหยุดนิ่งเป็นหนึ่งเดียว	ปราบ **กามฉันทะ**

เมื่อผู้บำเพ็ญเพียร เจริญสมถภาวนา อบรมจิตใจให้หยุดให้นิ่ง เป็นสมาธิแนบแน่นมั่นคง จนได้ปฏิภาคนิมิต (นิมิตติดตา ติดใจ) ก็จะปรากฏองค์แห่งฌานทั้ง ๕ คือ **วิตก วิจาร** (ความตรึกตรองประคองนิมิต) **ปีติ สุข** และ **เอกัคคตา** (จิตใจสงบหยุดนิ่งสนิทเป็นหนึ่งอยู่ในอารมณ์เดียว) อันเป็นธรรมเครื่องกำจัดนิวรณ์ทั้ง ๕ ให้หมดสิ้นไป ในเบื้องต้น นี้เป็นสมาธิระดับ **"ปฐมฌาน"**

เมื่ออบรมจิตให้หยุดนิ่งสนิท เป็นสมาธิแน่วแน่ ละเอียดยิ่งขึ้นไปอีก จนละองค์ฌานที่หยาบ คือ **วิตก วิจาร** เสียได้ คงเหลือแต่ **ปีติ สุข** และ **เอกัคคตา** นี้เป็นสมาธิขั้น **"ทุติยฌาน"**

เมื่ออบรมจิตให้หยุดนิ่งสนิท ละเอียดยิ่งขึ้นไปอีก ถึงละ **ปีติ** เสียได้ คงเหลือแต่ **สุข** กับ **เอกัคคตา** นี้เป็นสมาธิขั้น **"ตติยฌาน"**

เมื่ออบรมจิต ให้หยุดนิ่งสนิท ละเอียดยิ่งขึ้นไปอีก จนละอารมณ์ **สุขทุกข์**เสียได้ คงเหลือแต่ **เอกัคคตา** จิตเป็น **อุเบกขา** นิ่งอยู่ นี้เป็นสมาธิขั้น **"จตุตถฌาน"** ดังพระพุทธดำรัสว่าด้วย **นิวรณ์ ๕** และ **รูปฌาน ๔** ดังต่อไปนี้[๑]

๑. ว่าด้วยการละนิวรณ์ ๕

> "ภิกษุทั้งหลาย **ก็กิจที่ควรทำให้ยิ่งขึ้นไปเป็นอย่างไร** ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมเสพเสนาสนะอันสงัด คือ ป่า โคนไม้ ภูเขา ซอกเขา ถ้ำ ป่าช้า ป่าชัฏ ที่แจ้ง ลอมฟาง เธอกลับจากบิณฑบาตในกาลภายหลังภัตรแล้ว **นั่งคู้บัลลังก์ ตั้งกายตรง ดำรงสติไว้เฉพาะหน้า**
>
> เธอละความเพ่งเล็งในโลกแล้ว มีใจปราศจากความเพ่งเล็งอยู่ ย่อมชำระจิตให้บริสุทธิ์จากความเพ่งเล็งได้
>
> ละความประทุษร้ายคือพยาบาทแล้ว ไม่คิดพยาบาท มีความกรุณาหวังประโยชน์แก่สัตว์ทั้งปวงอยู่ ย่อมชำระจิตให้บริสุทธิ์จากความประทุษร้ายคือพยาบาทได้
>
> ละถีนมิทธะได้แล้ว เป็นผู้ปราศจาก**ถีนมิทธะ มีความสำคัญหมายอยู่ที่แสงสว่าง** มีสติสัมปชัญญะอยู่ ย่อมชำระจิตให้บริสุทธิ์จากถีนมิทธะได้
>
> ละอุทธัจจกุกกุจจะได้แล้ว เป็นผู้ไม่ฟุ้งซ่าน มีจิตสงบ ณ ภายในอยู่ ย่อมชำระจิตให้บริสุทธิ์จากอุทธัจจกุกกุจจะได้

---

[๑] พระไตรปิฎกบาลี ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๑๒ มัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์ ข้อ ๔๖๙-๔๗๔ หน้า ๕๐๒-๕๐๗.

ละวิจิกิจฉาได้แล้ว เป็นผู้ข้ามวิจิกิจฉา ไม่มีความคลางแคลงในกุศลธรรมทั้งหลายอยู่ ย่อมชำระจิตให้บริสุทธิ์จากวิจิกิจฉาได้ ...”

“ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพิจารณาเห็นนิวรณ์ ๕ ประการเหล่านี้ ที่ยังละไม่ได้ในตน เหมือนหนี้ เหมือนโรค เหมือนเรือนจำ เหมือนความเป็นทาส เหมือนทางไกลกันดาร และพิจารณาเห็นนิวรณ์ ๕ ประการเหล่านี้ ที่ละได้แล้วในตน **เหมือนความไม่มีหนี้ เหมือนความไม่มีโรค เหมือนการพ้นจากเรือนจำ เหมือนความเป็นไทแก่ตน เหมือนภูมิสถานอันเกษม** ฉันนั้นแล.”

๒. ว่าด้วยฌาน ๔

“ภิกษุนั้นละนิวรณ์ ๕ ประการนี้ อันเป็นเครื่องเศร้าหมองแห่งจิต อันเป็นเครื่องทำปัญญาให้ถอยกำลังได้แล้ว สงัดจากกาม สงัดจากอกุศลธรรม **บรรลุปฐมฌาน มีวิตก มีวิจาร มีปีติ และสุขอันเกิดแต่วิเวกอยู่ ...**

ภิกษุทั้งหลาย ยังอีกข้อหนึ่ง **ภิกษุบรรลุทุติยฌาน มีความผ่องใสแห่งจิตในภายใน เป็นธรรมเอกผุดขึ้น เพราะวิตกและวิจารสงบไป ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร มีปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิอยู่ ...**

ภิกษุทั้งหลาย ยังอีกข้อหนึ่ง **ภิกษุมีอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะ เสวยสุขด้วยนามกาย เพราะปีติสิ้นไป บรรลุตติยฌานที่พระอริยะทั้งหลายสรรเสริญว่า ผู้ได้ฌานนี้เป็นผู้มีอุเบกขา มีสติ อยู่เป็นสุข ...**

ภิกษุทั้งหลาย ยังอีกข้อหนึ่ง **ภิกษุบรรลุจตุตถฌาน ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข เพราะละสุขและทุกข์** และ**ดับโสมนัสโทมนัสในก่อนได้ มีอุเบกขาเป็นเหตุให้สติบริสุทธิ์อยู่** เธอนั่นแผ่ไปทั่วกายนี้แล ด้วยใจอันบริสุทธิ์ ผ่องแผ้ว ไม่มีเอกเทศ [ส่วนหนึ่ง] ไหนๆ แห่งกายของเธอทั่วทั้งตัว ที่จิตอันบริสุทธิ์ผ่องแผ้วจะไม่ถูกต้อง เปรียบเหมือนบุรุษนั่งคลุมตัวตลอดศีรษะด้วยผ้าขาว ไม่มีเอกเทศไหนๆ แห่งกายทุกๆ ส่วนของเขา ที่ผ้าขาวจะไม่ถูกต้อง ฉะนั้น.”

ตอนที่ ๒
คุณของสัมมาสมาธิ เป็นไปเพื่อการเจริญวิชชาและปัญญา

การเจริญสมถภาวนา อบรมจิตใจให้หยุดนิ่ง เป็นสมาธิแนบแน่นมั่นคง จนปรากฏองค์คุณคือองค์ฌาน เป็นฌานจิต ตั้งแต่ **ปฐมฌาน** ขึ้นไป ถึง**ทุติยฌาน** **ตติยฌาน** และ **จตุตถฌาน** อันเป็นธรรมเครื่องกำจัดกิเลสนิวรณ์เครื่องกั้นปัญญา **ทำให้จิตใจผ่องใส ควรแก่งาน** คือการเจริญวิชชา ธรรมเครื่องดับอวิชชามูลรากฝ่ายเกิดทุกข์ทั้งปวง และการเจริญปัญญาจากการเห็นแจ้ง รู้แจ้งในพระสัจจธรรมตามที่เป็นจริง นี้ชื่อว่า "**สัมมาสมาธิ**" หนึ่งในอริยมรรคมีองค์ ๘

ดังที่สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ได้ตรัสถึงคุณของ "**สัมมาสมาธิ**" ที่เป็นไปเพื่อเจริญวิชชา ธรรมเครื่องกำจัดอวิชชา และที่เป็นไปเพื่อเจริญโลกุตตรปัญญา จากการที่ได้เห็นแจ้งและรู้แจ้งพระอริยสัจทั้ง ๔ ดังต่อไปนี้

ว่าด้วย วิชชา ๓

> "ภิกษุนั้น **เมื่อจิตเป็นสมาธิ บริสุทธิ์ ผ่องแผ้ว ไม่มีกิเลส ปราศจากอุปกิเลส อ่อน ควรแก่การงาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหว** อย่างนี้ ย่อมโน้มน้อมจิตไปเพื่อ **ปุพเพนิวาสานุสติญาณ เธอระลึกชาติที่เคยอยู่อาศัยกาลก่อนได้เป็นอันมาก คือระลึกได้หนึ่งชาติบ้าง สองชาติบ้าง ... ระลึกชาติที่เคยอยู่อาศัยในกาลก่อนได้เป็นอันมาก พร้อมทั้งอาการ พร้อมทั้งอุเทส** ด้วยประการฉะนี้
>
> **เปรียบเหมือนบุรุษ ออกจากบ้านของตน ไปสู่บ้านอื่น ออกจากบ้านแม้นั้นไปสู่บ้านอื่น ออกจากบ้านแม้นั้นแล้ว กลับมาสู่บ้านของตนตามเดิม เขาจะพึงระลึกได้ว่า เราออกจากบ้านของตนไปสู่บ้านโน้น ในบ้านนั้น เราได้ยืนอย่างนั้น ได้นั่งอย่างนั้น ได้พูดอย่างนั้น ได้นิ่งอย่างนั้น ออกจากบ้านแม้นั้น ไปสู่บ้านโน้น แม้ในบ้านนั้น เราก็ได้ยืนอย่างนั้น**

ได้นั่งอย่างนั้น ได้พูดอย่างนั้น ได้นิ่งอย่างนั้น ออกจากบ้านแม้นั้นแล้ว กลับมาสู่บ้านของตนตามเดิม ดังนี้ ฉันใด

ภิกษุก็ฉันนั้นแล ย่อมระลึกชาติที่เคยอยู่อาศัยในกาลก่อนได้เป็นอันมาก คือระลึกได้หนึ่งชาติบ้าง สองชาติบ้าง ... ระลึกชาติที่เคยอยู่อาศัยในกาลก่อนได้เป็นอันมาก พร้อมทั้งอาการ พร้อมทั้งอุเทส ด้วยประการฉะนี้”

ภิกษุนั้น **เมื่อจิตเป็นสมาธิ บริสุทธิ์ ผ่องแผ้ว ไม่มีกิเลส ปราศจากอุปกิเลส อ่อนควรแก่งาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้ ย่อมน้อมโน้มจิตไปเพื่อรู้จุติและอุบัติของสัตว์ทั้งหลาย** (จุตูปปาตญาณ) **เธอเห็นหมู่สัตว์ที่กำลังจุติ กำลังอุบัติ เลว ประณีต มีผิวพรรณดี มีผิวพรรณทราม ได้ดี ตกยาก ด้วยทิพพจักษุอันบริสุทธิ์ ล่วงจักษุของมนุษย์ ... ย่อมรู้ชัด ซึ่งหมู่สัตว์ผู้เป็นไปตามกรรม**

เปรียบเหมือนปราสาทหลังหนึ่ง ตั้งอยู่สี่แยก ท่ามกลางพระนคร บุรุษผู้มีตาดี ยืนอยู่บนปราสาทนั้น พึงเห็นหมู่มนุษย์ กำลังเข้าสู่เรือนบ้าง กำลังออกจากเรือนบ้าง กำลังเดินไปบ้าง กำลังเดินมาบ้าง กำลังเที่ยวไปบ้าง ฉันใด **ภิกษุย่อมเห็นหมู่สัตว์ที่กำลังจุติ กำลังอุบัติ เลว ประณีต มีผิวพรรณดี มีผิวพรรณทราม ได้ดี ตกยาก ด้วยทิพพจักษุอันบริสุทธิ์ ล่วงจักษุของมนุษย์ ... ย่อมรู้ชัดซึ่งหมู่สัตว์ผู้เป็นไปตามกรรม** ฉันนั้นเหมือนกันแล.

ภิกษุนั้น **เมื่อจิตเป็นสมาธิ บริสุทธิ์ ผ่องแผ้ว ไม่มีกิเลส ปราศจากอุปกิเลส อ่อน ควรแก่งาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้แล้ว ย่อมโน้มน้อมจิตไปเพื่ออาสวักขยญาณ เธอย่อมรู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี้ทุกข์ นี้ทุกขสมุทัย นี้ทุกขนิโรธ นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา เหล่านี้อาสวะ นี้อาสวสมุทัย นี้อาสวนิโรธ นี้อาสวนิโรธคามินีปฏิปทา**

เมื่อเธอรู้เห็นอยู่อย่างนี้ จิตย่อมหลุดพ้น แม้จากกามาสวะ แม้จากภวาสวะ แม้จากอวิชชาสวะ เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็มีญาณหยั่งรู้ว่า หลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำ ทำเสร็จแล้ว กิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้มิได้มีอีก

เปรียบเหมือนห้วงน้ำบนยอดภูเขา มีน้ำใสสะอาด ไม่ขุ่นมัว **บุรุษผู้มีตาดี ยืนอยู่ที่ขอบห้วงน้ำนั้น พึงเห็นหอยกาบบ้าง หอยโข่งบ้าง ก้อนกรวดบ้าง กระเบื้องบ้าง และฝูงปลาบ้าง หยุดอยู่บ้าง เคลื่อนที่ไปบ้าง เขามีความดำริว่า ห้วงน้ำนี้ มีน้ำใสสะอาด ไม่ขุ่นมัว มีหอยกาบบ้าง หอยโข่งบ้าง ก้อนกรวดบ้าง กระเบื้องบ้าง และฝูงปลาบ้าง หยุดอยู่บ้าง เคลื่อนที่ไปบ้าง ฉันใด**

ภิกษุย่อมรู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี้ทุกข์ นี้ทุกขสมุทัย ... รู้ชัดว่า ชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำ ได้ทำสำเร็จแล้ว กิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้มิได้อีก ฉันนั้นเหมือนกันแล.”[๑]

นอกจากนี้ ยังตรัสคุณค่าของ **สัมมาสมาธิ** นี้ไว้อีกว่า

“นัตถิ ฌานัง อปัญญัสสะ นัตถิ ปัญญา อฌายโต
ยัมหิ ฌานัญจะ ปัญญา จะ สะ เว นิพพานสันติเก.”[๒]

“ฌานย่อมไม่มีแก่ผู้ไม่มีปัญญา ปัญญา ย่อมไม่มีแก่ผู้ไม่มีฌาน ฌานและปัญญา มีอยู่ในผู้ใด ผู้นั้นแล ชื่อว่าอยู่ในที่ใกล้ **พระนิพพาน.”**

---

[๑] พระไตรปิฎกบาลี ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๑๒ มัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์ ข้อ ๔๗๕-๔๗๗ หน้า ๔๑๔-๔๑๕.

[๒] พระไตรปิฎกบาลี ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๒๕ ขุททกนิกาย คาถาธรรมบท ข้อ ๓๕ หน้า ๖๕.

ตอนที่ ๓

สมถภูมิ: ธรรมที่เป็นอารมณ์ของสมถภาวนา/กัมมัฏฐาน

(๑) สมถภูมิ ที่มีมาในพระบาลี มี ๙ แบ่งเป็น ๒ หมวด คือ

หมวดที่ ๑ สติปัฏฐาน ๔ *(ธรรมที่เป็นอารมณ์ เป็นที่ตั้งแห่งสติ)*[๑]

๑. กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน มีสติพิจารณาเห็นกายในกาย ทั้ง ณ ภายใน และ ณ ภายนอก

๒. เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน มีสติพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนา ทั้ง ณ ภายใน และ ณ ภายนอก

๓. จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน มีสติพิจารณาเห็นจิตในจิต ทั้ง ณ ภายใน และ ณ ภายนอก

๔. ธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน มีสติพิจารณาเห็นธรรมในธรรม ทั้ง ณ ภายใน และ ณ ภายนอก

หมวดที่ ๒ อภิณหปัจจเวกขณ์ ๕ *(ธรรมที่ควรพิจารณาเนืองๆ)*[๒]

๑. **ชราธัมมตา** พิจารณาเนืองๆ ว่า เรามีความแก่ เป็นธรรมดา ไม่มีใครล่วงพ้นไปได้

๒. **พยาธิธัมมตา** พิจารณาเนืองๆ ว่า **เรามีความเจ็บ เป็นธรรมดา** ไม่มีใครล่วงพ้นไปได้

๓. **มรณธัมมตา** พิจารณาเนืองๆ ว่า **เรามีความตาย เป็นธรรมดา** ไม่มีใครล่วงพ้นไปได้

๔. **ปิยวินาภาวตา** พิจารณาเนืองๆ ว่า **เราต้องพลัดพรากจากของรักของชอบใจทั้งนั้น** *(แม้แต่ตัวเองอันเป็นที่รักของตน)*

๕. **กัมมัสสกตา** พิจารณาเนืองๆ ว่า เรามีกรรมเป็นของตัว จักต้องรับผลของกรรม เราทำดีจักได้ดี ทำชั่วจักได้ชั่ว

---

[๑] พระไตรปิฎกบาลี ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๑๐ ทีฆนิกาย มหาวรรค ข้อ ๒๗๓-๓๐๐ หน้า ๒๖๘-๒๙๐.

[๒] พระไตรปิฎกบาลี ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๒๒ อังคุตตรนิกาย ปัญจกนิบาต ข้อ ๕๗ หน้า ๗๔-๗๕.

(๒) สมถภูมิ ๔๐ ตามนัยคัมภีร์วิสุทธิมรรค และคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ มี ๗ หมวด คือ

หมวดที่ ๑ กสิณ ๑๐ ซึ่งประกอบด้วย

ภูตกสิณ ๔ (กสิณดิน-น้ำ-ไฟ-ลม) ได้แก่

๑. **ปฐวีกสิณ** การเพ่ง **ดิน** เป็นอารมณ์

๒. **อาโปกสิณ** การเพ่ง **น้ำ** เป็นอารมณ์

๓. **เตโชกสิณ** การเพ่ง **ไฟ** เป็นอารมณ์

๔. **วาโยกสิณ** การเพ่ง **ลม** เป็นอารมณ์

วัณณกสิณ ๔ (กสิณสี) ได้แก่

๕. **นีลกสิณ** การเพ่ง **สีเขียว** เป็นอารมณ์

๖. **ปีตกสิณ** การเพ่ง **สีเหลือง** เป็นอารมณ์

๗. **โลหิตกสิณ** การเพ่ง **สีแดง** เป็นอารมณ์

๘. **โอทาตกสิณ** การเพ่ง **สีขาว** เป็นอารมณ์

กสิณอื่นอีก ๒ (กสิณแสง) ได้แก่

๙. **อาโลกกสิณ** การเพ่ง **แสงสว่าง** เป็นอารมณ์

๑๐. **อากาสกสิณ** การเพ่ง **อากาศ** เป็นอารมณ์

หมวดที่ ๒ อสุภะ ๑๐ ได้แก่

๑. **อุทธุมาตกะ** ซากศพที่เน่าพองขึ้นอืด

๒. **วินีลกะ** ซากศพที่มีสีเขียวคล้ำคละด้วยสีต่างๆ

๓. **วิปุพพกะ** ซากศพที่มีน้ำเหลืองน้ำหนองไหลเยิ้ม (เน่าเฟะ)

๔. **วิจฉิททกะ** ซากศพที่ขาดออกเป็น ๒ ท่อน

๕. **วิกขายิตกะ** ซากศพที่ถูกสัตว์กัดกินแล้ว

๖. **วิกขิตตกะ** ซากศพที่กระจุยกระจาย

๗. **หตวิกขิตตกะ** ซากศพที่ถูกฟัน บั่นเป็นท่อนๆ

๘. **โลหิตกะ** ซากศพที่มีโลหิตไหลอาบอยู่ (จมกองเลือด)

๙. **ปุฬุวกะ** ซากศพที่มีหนอนคลาคล่ำเต็มไปหมด

๑๐. **อัฏฐิกะ** ซากศพที่เหลืออยู่แต่ร่างกระดูกหรือเหลือแต่ท่อนกระดูก

หมวดที่ ๓ อนุสสติ ๑๐ ได้แก่

๑. **พุทธานุสสติ** ระลึกถึงคุณของพระพุทธเจ้า
๒. **ธัมมานุสสติ** ระลึกถึงคุณของพระธรรม
๓. **สังฆานุสสติ** ระลึกถึงคุณของพระสงฆ์
๔. **สีลานุสสติ** ระลึกถึงศีล
๕. **จาคานุสสติ** ระลึกถึงทานที่ตนได้บริจาค
๖. **เทวตานุสสติ** ระลึกถึงคุณที่ทำบุคคลให้เป็นเทวดา
๗. **มรณัสสติ** ระลึกถึงความตายที่จะมาถึงตน
๘. **กายคตาสติ** ระลึกทั่วไปในกาย ให้เห็นว่าไม่งาม น่าเกลียด โสโครก
๙. **อานาปานัสสติ** ตั้งสติกำหนดลมหายใจเข้าออก
๑๐. **อุปสมานุสสติ** ระลึกถึงคุณของพระนิพพาน

หมวดที่ ๔ พรหมวิหาร ๔ ได้แก่

๑. **เมตตา** ความรักใคร่ ปรารถนาดี อยากให้เขามีความสุข
๒. **กรุณา** ความสงสาร คิดจะช่วยให้เขาพ้นทุกข์
๓. **มุทิตา** ความยินดีในเมื่อผู้อื่นอยู่ดีมีสุข
๔. **อุเบกขา** ความวางใจเป็นกลาง ไม่ดีใจหรือเสียใจ ในเมื่อสุดวิสัยที่จะช่วยได้

หมวดที่ ๕ อรูปกัมมัฏฐาน ๔ (อรูปฌาน ๔)

๑. **อากาสานัญจายตนฌาน** เพ่งอากาศว่างไม่มีที่สุดเป็นอารมณ์
๒. **วิญญานัญจายตนฌาน** เพ่งวิญญาณไม่มีที่สุดเป็นอารมณ์
๓. **อากิญจัญญายตนฌาน** เพ่งความไม่มี ความว่าง ความว่างเปล่า เป็นอารมณ์ จนในที่สุด มนสิการเอาความว่างแม้นิดหนึ่ง หน่อยหนึ่งก็ไม่มี เป็นอารมณ์
๔. **เนวสัญญานาสัญญายตนฌาน** เพ่งความมีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่เป็นอารมณ์

หมวดที่ ๖ อาหาเรปฏิกูลสัญญา ความสำคัญในอาหารว่าเป็นของปฏิกูล

หมวดที่ ๗ จตุธาตุววัฏฐาน การกำหนดพิจารณาให้เห็นเป็นเพียงธาตุ ๔

สมถภูมิ หรือกัมมัฏฐาน ๔๐ เหล่านี้ เป็นหลักสำคัญในทางพระพุทธศาสนา ที่ผู้บำเพ็ญเพียรสามารถเลือกปฏิบัติให้เหมาะกับจริตอัธยาศัยของตน

ตอนที่ ๔
กัมมัฏฐานที่เหมาะแก่จริตต่างๆ[๑]

๑. จริต ๖

ความประพฤติของคน **ชนิดที่เป็นอาจิณหรือเป็นเจ้าเรือน** เรียกว่า **"จริต"** มี ๖ คือ

(๑) **ราคจริต** ประพฤติไปตามราคะ **มักรักสวยรักงาม**
(๒) **โทสจริต** ประพฤติไปตามโทสะ **มักโกรธง่าย**
(๓) **โมหจริต** ประพฤติไปตามโมหะ **มักหลงลืม**
(๔) **สัทธาจริต** ประพฤติไปตามความเชื่อ **มักเชื่อง่าย**
(๕) **พุทธิจริต** ประพฤติไปตามความรู้ **มักเชื่อแต่ความรู้ของตน**
(๖) **วิตกจริต** ประพฤติไปตามความตรึก **มักลังเล**

๒. กัมมัฏฐานที่ควรแก่จริต

ราคจริต ควรเจริญกัมมัฏฐาน ๑๑ คือ อสุภ ๑๐ กายคตาสติ

โทสจริต ควรเจริญกัมมัฏฐาน ๘ คือ วัณณกสิณ ๔ พรหมวิหาร ๔

โมหจริต และ **วิตกจริต** ควรเจริญอานาปานสติกัมมัฏฐาน อย่างเดียว

สัทธาจริต ควรเจริญอนุสสติ ๖ ข้างต้น คือ พุทธานุสสติ ธัมมานุสสติ สังฆานุสสติ สีลานุสสติ จาคานุสสติ เทวตานุสสติ

พุทธิจริต ควรเจริญกัมมัฏฐาน ๔ คือ มรณัสสติ อุปสมานุสสติ อาหาเรปฏิกูลสัญญา จตุธาตุววัฏฐาน

---

[๑] พระญาณวโรดม (สนธิ์ ป.๕), อุปกรณ์กัมมัฏฐาน: มหามกุฏราชวิทยาลัย, พ.ศ.๒๕๓๒, หน้า ๙-๑๐.

ส่วนกัมมัฏฐาน ๘ คือ **อรูปกัมมัฏฐาน ๔ ภูตกสิณ ๔** ควรแก่จริตทั่วไป[๑] **แต่อรูปกัมมัฏฐาน ๔ นั้น ไม่ควรเจริญก่อน ต่อเมื่อได้กัมมัฏฐานอื่นเป็นพื้นก่อนแล้วจึงควรเจริญ** เพราะเป็นกัมมัฏฐานที่มีอารมณ์ละเอียด ปรากฏได้ยาก

ตอนที่ ๕

นิมิต ๓ ภาวนา ๓[๒]

กัมมัฏฐาน ๔๐ มีนิมิต ๓ ภาวนา ๓

๑. นิมิต ๓

(๑) **บริกรรมนิมิต** นิมิตในบริกรรม (คือ นึกให้เห็นด้วยใจ)

(๒) **อุคคหนิมิต** นิมิตติดตา (ชั่วคราว)

(๓) **ปฏิภาคนิมิต** นิมิตเทียบเคียง (คือ นิมิตติดตา ติดใจ ได้นานๆ จะนึกย่อให้เล็กลง หรือนึกขยายให้โตขึ้นก็ได้)

บริกรรมนิมิต ให้ได้สมาธิในระดับ **ขณิกะ** **ได้**หรือ**มีในกัมมัฏฐานทั้งสิ้น**

อุคคหนิมิต ให้ได้สมาธิในระดับ **อุปจาระ** **ได้**หรือ**มีในกัมมัฏฐานทั้งสิ้น**

ปฏิภาคนิมิต ให้ได้สมาธิในระดับ **อัปปนา** **ได้**หรือ**มีเฉพาะในกัมมัฏฐาน ๒๒** คือ **กสิณ ๑๐ อสุภะ ๑๐ กายคตาสติ** และ **อานาปานัสสติ**

๒. ภาวนา ๓

(๑) **บริกัมมภาวนา** ภาวนาในบริกรรม

(๒) **อุปจารภาวนา** ภาวนาในอุปจาร

(๓) **อัปปนาภาวนา** ภาวนาในอัปปนา

บริกัมมภาวนา ได้หรือ**มี ในกัมมัฏฐานทั้งสิ้น**

---

[๑] อาโลกกสิณ (กสิณแสงสว่าง) ก็ควรแก่จริตทั่วไป เพราะเป็นกสิณกลาง ที่ใครเพ่งกสิณใดเป็นอารมณ์ จนได้อุคคหนิมิตหรือปฏิภาคนิมิตแล้ว ก็จะเห็นเป็นดวงกลม ใส สว่าง เหมือนกัน

[๒] พระญาณวโรดม (สนธิ์ ป.๕), อ้างแล้ว, หน้า ๙-๑๐.

อุปจารภาวนา ได้หรือ**มีในกัมมัฏฐาน ๑๐** คือ **อนุสสติ ๘** (เว้นกายคตาสติ กับ อานาปานสติ) **อาหาเรปฏิกูลสัญญา** และ **จตุธาตุววัฏฐาน**

อัปปนาภาวนา ได้หรือ**มีในกัมมัฏฐาน ๓๐** คือ **กสิณ ๑๐ อสุภะ ๑๐ อานาปานสติ กายคตาสติ พรหมวิหาร ๔** และ **อรูป ๔**

กัมมัฏฐาน ๓๐ ที่ให้สำเร็จอัปปนาภาวนานั้น มีอานุภาพต่างๆ กัน คือ

กัมมัฏฐาน ๑๑ คือ **อสุภะ ๑๐ กายคตาสติ ให้ได้**หรือ**ถึง เพียง**รูปาวจร**ปฐมฌาน**

กัมมัฏฐาน ๑๔ คือ **กสิณ ๑๐ อานาปานสติ** และ **พรหมวิหาร ๓** (ข้างต้น) **ให้ได้**หรือ**ถึง** รูปาวจรฌาน ตั้งแต่ **ปฐมฌาน** ถึง **จตุตถฌาน**

อุเบกขาพรหมวิหารที่ ๔ ให้ได้หรือ**ถึงเฉพาะปัญจมรูปาวจรฌาน**อย่างเดียว

อรูปกัมมัฏฐาน ๔ ให้ได้หรือ**ถึง** เฉพาะ**อรูปฌาน**

กัมมัฏฐานจัดโดยประเภทแห่งฌานปัญจกนัย เป็นฝ่ายรูปาวจรฌาน ๒๖ อรูปาวจร-ฌาน ๔ รวมเป็น ๓๐

ตอนที่ ๖

ฌาน สมาบัติ ความชำนาญ (วสี) และเหตุทำให้ฌานเสื่อม[๑]

๑. ฌานสมาบัติ

ฌานมี ๒ คือ รูปฌาน และ อรูปฌาน

รูปฌาน มี ๔ คือ **ปฐมฌาน ทุติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน**

อรูปฌาน มี ๔ คือ **อากาสานัญจายตนฌาน วิญญาณัญจายตนฌาน อากิญจัญญายตนฌาน** และ **เนวสัญญานาสัญญายตนฌาน**

รูปฌาน ๔ อรูปฌาน ๔ รวมเป็น ๘ เป็นเหตุให้เกิดสมาบัติ **สมาบัติเป็นผลของฌาน**

---

[๑] พระญาณวโรดม (สนธิ์ ป.๕), อ้างแล้ว, หน้า ๑๑, ๔๑-๔๓.

เรียกชื่อตามฌาน ๘ จึงเป็นสมาบัติ ๘ สมาบัติ ๘ นี้มีทั่วไปแม้ภายนอกพระพุทธศาสนา แต่ไม่เป็นไปเพื่อความดับทุกข์ ส่วนที่มีอยู่ในพระพุทธศาสนาเป็นไปเพื่อความดับทุกข์

สมาบัติ ว่าโดยประเภทเป็น ๒ คือ ผลสมาบัติ และ นิโรธสมาบัติ

ผลสมาบัติ มีทั่วไปแก่พระอริยเจ้าทั้งสิ้น

นิโรธสมาบัติ มีเฉพาะพระอริยบุคคล ๒ จำพวก คือ พระอนาคามีบุคคล และ พระขีณาสพที่ได้สมาบัติ ๘

ฌาน กับ **สมาบัติ** ว่าโดยอรรถเป็นอันเดียวกัน ต่างกันเพียงพยัญชนะ เพราะฌาน เป็นที่ถึงด้วยดีของผู้มีปกติได้ฌาน

สมาบัติ ๘ หากเพิ่มสัญญาเวทยิตนิโรธ คือดับสัญญาและเวทนาเข้าอีก ๑ รวมเป็น ๙ เรียกว่า **อนุปุพพวิหารสมาบัติ**

สัญญาเวทยิตนิโรธ เป็นความดับที่สุดสายของสมาบัติ คือ

เมื่อได้ ปฐมฌาน	กามสัญญาดับ
เมื่อได้ ทุติยฌาน	วิตกวิจารดับ
เมื่อได้ ตติยฌาน	ปีติดับ
เมื่อได้ จตุตถฌาน	ลมอัสสาสะ ปัสสาสะ ดับ
เมื่อได้ อากาสานัญจายตนฌาน	รูปสัญญาดับ
เมื่อได้ วิญญาณัญจายตนฌาน	สัญญาในอากาสานัญจายตนะดับ
เมื่อได้ อากิญจัญญายตนฌาน	สัญญาในวิญญาณัญจายตนะดับ
เมื่อได้ เนวสัญญานาสัญญายตนฌาน	สัญญาในอากิญจัญญายตนะดับ
เมื่อได้ สัญญาเวทยิตนิโรธ	สัญญาและเวทนาดับ

๒. วสี (ความคล่องแคล่ว ชำนาญ)

ผู้เจริญกัมมัฏฐาน เมื่อได้ฌาน เช่นได้ปฐมฌานแล้ว ถ้ายังไม่มีความชำนาญแคล่วคล่อง ในฌานที่ตนเจริญนั้น ห้ามเลื่อนไปเจริญฌานอื่นต่อๆ ไป ความคล่องแคล่วหรือชำนาญ เรียกว่า วสี มี ๕ คือ

(๑) อาวัชชนวสี ความชำนาญในการนึก

(๒) สมาปัชชนวสี ชำนาญในการเข้าฌาน

(๓) อธิฏฐานวสี ชำนาญในการรักษาฌานมิให้ตก

(๔) วุฏฐานวสี ชำนาญในการออกจากฌาน

(๕) ปัจจเวกขณวสี ชำนาญในการที่จะพิจารณา

๓. เหตุทำให้ฌานเสื่อม ๓ อย่าง

(๑) กิเลสสมุทฺทาจาเรน เพราะกิเลสฟุ้งซ่าน

(๒) อสปฺปาย กิริยาย เพราะทำความไม่สะดวก [หรือคราเมื่อกระสับกระส่ายด้วยทุกขเวทนาเกินข่มได้ เพราะเจ็บไข้หนักเป็นต้น]

(๓) อนนุโยเคน เพราะไม่ประกอบเนืองๆ ไม่ทำบ่อยๆ

สมถภูมิ ๔๐ อธิบายโดยสังเขป

หมวดที่ ๑ กสิณ ๑๐

[ภูตกสิณ ๔]

๑. ปฐวีกสิณ

วิธีปฏิบัติ หรือวิธีเจริญภาวนาในปฐวีกสิณนั้น สำหรับบางท่านที่เคยสั่งสมปฐวีกสิณ-กัมมัฏฐานมามากในอดีตชาติ เพียงมองเห็นผืนดินที่ชาวนาไถ หรือเห็นมณฑลลานนวดข้าว (ลานนวดข้าวกลมๆ) ของชาวนาเป็นต้น อุคคหนิมิตก็เกิดได้ง่ายดาย ส่วนผู้ที่ไม่ได้สั่งสมมาในอดีต ต้องมีการแต่งกสิณ

วิธีแต่งปฐวีกสิณ

วิธีแต่งปฐวีกสิณ มี ๒ ชนิด คือ ชนิดที่ยกเคลื่อนที่ได้ และชนิดที่อยู่กับที่

วิธีแรก พึงเอาผืนผ้าเก่า หรือผืนหนัง หรือผืนเสื่อลำแพน มาผูกขึงติดกับไม้ ๔ อัน แล้วหาดินเหนียวที่สะอาดมาทำกสิณ ถ้ามีเศษใบไม้ ก้อนหิน หรือเปลือกหอยเป็นต้น ต้องเก็บออกให้หมดก่อน แม้สีดินก็ควรเป็น**ดินสีอรุณ** หรือสีอื่นๆ ที่ไม่มีหลายสีปนกัน นวดดินให้เป็นเนื้อเดียวกันแล้ว นำมาทา **แต่งให้เป็นแผ่นกลมลงบนแผ่นผ้า**เป็นต้นที่เตรียมไว้นั้น

อนึ่ง การแต่งกสิณ **ควรใช้เกรียงหิน** หรืออื่นๆ ที่หน้าเรียบๆ **แต่งดินกสิณให้เรียบดังหน้ากลอง** พร้อมทั้งแต่งขอบให้กลมสวยงาม (ตามนัยนี้แสดงว่าไม่ได้ปั้นเป็นก้อนกลมๆ) และ**ขนาดของวงกสิณ** ควรให้กว้าง (โต) **ประมาณ ๑ คืบ ๔ นิ้วมือ** ในเวลาที่จะทำบริกรรมภาวนา พึงเอาผืนผ้ากสิณนั้น ไปปูลงที่พื้น แล้วเพ่งดู

วิธีที่ ๒ กสิณชนิดที่ติดอยู่กับที่ พึงเอาหลักหลายๆ อันมาตอกกับพื้นดิน โดยอาการคล้ายๆ ฝักบัว (ข้างบนแบะกว้างออก ข้างล่างสอบเข้า) แล้วเอาเชือกหรือเครือเถาวัลย์มาถักร้อยตรึงเข้าไว้ด้วยกันคล้ายตาข่าย ถ้าดินสีอรุณหรือดินที่สะอาด มีไม่พอ ให้เอาดินอื่น

มาใส่รองพื้นข้างล่างเสียก่อน แล้วค่อยใช้ดินสีอรุณที่สะอาดทับลงข้างบน แล้วจึงแต่งกสิณให้มีสัณฐานกลม ขนาดกว้าง (โต) ๑ คืบ ๔ นิ้ว เหมือนดังที่กล่าวมาแล้วในวิธีที่หนึ่ง

วิธีนั่งเพ่งกสิณ

ควรนั่งบนอาสนะหรือตั่ง **สูงประมาณ ๑ คืบ ๔ นิ้วมือ** หรือที่พอมองกสิณได้โดยสะดวก **เพราะถ้านั่งสูงเกินไป ต้องก้มมองดวงกสิณ นานเข้าจะทำให้ปวดคอ หรือถ้ากสิณวางไว้สูงเกินไป ก็มองลำบาก และที่สำคัญอีกอย่างคือ อาสนะหรือตั่งอาสนะนั่งควรห่างจากกสิณประมาณ ๒ ศอก ๑ คืบ เพราะหากนั่งใกล้เกินไป หากดินกสิณมีตำหนิก็จะมองเห็น จิตก็อาจจะเกิดกังวลด้วยอยากจะแต่งใหม่อยู่ร่ำไป**

อย่างไรก็ตาม วิธีแต่งกสิณดังที่กล่าวนี้ ก็น่าจะเป็นเพียงตัวอย่างวิธีหนึ่งเท่านั้น ผู้บำเพ็ญเพียร **อาจแต่งกสิณลักษณะอื่นๆ ที่คล้ายคลึงกัน เช่นมีลักษณะเป็นดวงกลมๆ เพราะท่านกล่าวว่า บางท่านเพียงเห็นก้อนดินที่ชาวนาไถ หรือลานนวดข้าว ก็สามารถถือเอาเป็นนิมิตได้**

เจริญภาวนา/บริกรรม

เมื่อเตรียมการทุกอย่างเรียบร้อยแล้ว ก็ถึงขั้นตอนการเจริญภาวนา ท่านแนะนำให้อาบน้ำชำระร่างกายให้สบายเสียก่อน และตัดปลิโพธทั้งหลายออกจากใจให้สิ้น **แล้วให้พิจารณาเห็นโทษของกาม เห็นความไม่มีสาระของกาม ให้เกิดความเบื่อหน่าย** ทำจิตให้**เกิดความรัก ศรัทธา ในปฐวีกสิณ**ที่ตั้งอยู่ตรงหน้าว่า เราจะอาศัยกสิณนี้ออกจากทุกข์ในวัฏฏสงสารนี้ได้แน่นอน **แล้วเพ่งมองนิมิตคือปฐวีกสิณจนจำได้** แล้วหลับตาภาวนาในใจว่า **"ปฐวีๆๆ"** หรือ **"ดินๆๆ"**

เมื่อนิมิตนั้นหายไป ก็ลืมตาเพ่งมองจนจำได้ แล้วหลับตาภาวนาแล้วๆ เล่าๆ ร้อยหนพันหน ในไม่ช้า **อุคคหนิมิต** ก็จะบังเกิด

เมื่ออุคคหนิมิตเกิดแล้วอย่างนั้น พึงหมั่นประคองรักษาไว้เนืองๆ ในไม่ช้าก็จะสามารถดำเนินต่อไปถึง**ปฏิภาคนิมิต** ได้ และเมื่อได้ปฏิภาคนิมิต นั่นหมายถึงผู้บำเพ็ญเพียร ได้บรรลุถึงระดับ**ปฐมฌาน** และดำเนินต่อไปจนถึง **จตุตถฌาน** หรือ **ปัญจมฌาน** โดยไม่นานเลย

อนึ่ง ในปฐวีกสิณนี้ **อุคคหนิมิต** จะปรากฏเห็นมีกสิณโทษคือรอยตำหนิ ตามที่ต่างๆ ของกสิณอยู่ **ส่วนปฏิภาคนิมิต ปรากฏดุจทะลายอุคคหนิมิตออกมา เป็นนิมิตที่บริสุทธิ์กว่าอุคคหนิมิตร้อยเท่าพันเท่า ดุจแผ่นแว่นแก้วที่นำออกจากถุง ดุจเปลือกสังข์ที่ขัดอย่างดีแล้ว ดุจดวงจันทร์โผล่ออกมาจากกลุ่มเมฆ**

๒. อาโปกสิณ

วิธีการต่างๆ ในอาโปกสิณ ก็คล้ายกับปฐวีกสิณ ดังนั้นจะอธิบายแต่ที่ต่างกันเท่านั้น สำหรับท่านผู้ที่มีอธิการอันได้สั่งสมมาในอาโปกสิณ เพียงแต่ได้เห็นน้ำในทะเล ในสระ หรือในบ่อ เป็นต้น ก็สามารถกำหนดถือเอาเป็น **อุคคหนิมิต** ได้อย่างง่ายดาย

ส่วนท่านผู้ที่ไม่ได้สั่งสมมาในอดีต เมื่อจะเจริญอาโปกสิณ ต้องใช้ภาชนะเช่นบาตร เป็นต้น บรรจุน้ำให้เต็ม และน้ำนั้นต้องเป็นน้ำที่สะอาด ไม่มีสี แล้วเลือกหาสถานที่สงบสงัดดังกล่าวมาแล้วในปฐวีกสิณ แล้ว**นั่งเพ่งน้ำในภาชนะ**ทั้งหลับตาลืมตา สลับกัน พร้อมกับภาวนาในใจว่า **“อาโปๆๆ”** หรือ **“น้ำๆๆ”** แล้วๆ เล่าๆ จนกว่าอุคคหนิมิตจะเกิด

ในอาโปกสิณนี้ เมื่อถึงระดับ **ปฏิภาคนิมิต จะปรากฏเป็นดวงนิ่งใสแจ๋ว เหมือนพัดใบตาลแก้วที่วางไว้ในอากาศ และเหมือนวงแว่นแก้ว**

๓. เตโชกสิณ

ท่านผู้ที่ได้สั่งสมอธิการในเตโชกสิณมาแล้วในอดีต เพียงเห็นไฟที่กำลังลุกโชนอยู่ตามธรรมชาติเช่น ไฟไหม้ป่า ไฟในเตา ไฟตะเกียง ไฟในที่ต่างๆ ที่มีคนจุดไว้ ก็สามารถถือเอาเป็นนิมิต (อุคคหนิมิต) ได้ทันที

แต่สำหรับท่านผู้ที่ไม่ได้สั่งสมมาในอดีต ต้องก่อไฟขึ้นเอง **โดยต้องหาฟืนไม้แก่นที่ไหม้ไฟได้นาน ไม่ดับเร็ว และไม่มีควัน** (ถ้าไฟดับเร็วก็ต้องเสียเวลาลุกขึ้นเติมฟืนบ่อยๆ ถ้าควันมากก็รบกวนตัวเอง) แล้วก่อไฟขึ้น ใช้เสื่อหนาๆ หรือแผ่นหนังเป็นต้นที่ทนไฟได้ดีกั้นเป็นฉากข้างหน้าตัวเอง (เพื่อกันความร้อน) แล้วเจาะรูตรงกลาง กว้างประมาณคืบ ๔ นิ้ว (เพื่อให้มองเห็นไฟ) แล้วนั่งเพ่งมองไฟตรงช่องที่เจาะไว้นั้น

ตะเกียงน้ำมัน หรือ**เทียน** ก็ใช้ได้ (เทียนเล็กใช้ได้ไม่นาน) **แต่ข้อเสียก็คือ** ถ้าโดนลมแรงก็จะดับได้ง่าย ดังนั้นจะต้องหาที่ที่ปลอดลม เช่นในห้องหรือในถ้ำ **ข้อเสียอีกประการหนึ่ง** ก็คือ ตะเกียง หรือเทียนอาจล้ม หรือเศษหญ้าเป็นต้นหล่นใส่ในขณะที่เจ้าตัวกำลังหลับตาเพลินอยู่ อาจเกิดอันตรายได้ ดังนั้นต้องมั่นใจว่าปลอดภัยจริงๆ จึงใช้ตะเกียงน้ำมันหรือเทียนในที่พัก

ข้อดีของตะเกียง หรือเทียน ก็คือ สะดวกไม่ต้องยุ่งยากในการหาฟืนก่อไฟ ไม่ต้องหาอะไรมากั้นแล้วเจาะรู และไม่ต้องทนร้อนมากเหมือนนั่งหน้ากองไฟ **เพียงแต่จุดขึ้นแล้วก็เพ่งมองเปลวไฟที่ตะเกียงหรือเทียนได้ทันที** โดยภาวนาในใจว่า “**เตโชๆๆ**” หรือใช้ภาษาไทยว่า “**ไฟๆๆ**” ดังนี้ก็ได้

ในเตโชกสิณนี้ **อุคคหนิมิตปรากฏเหมือนเปลวไฟที่ขาดตกลงไปๆ** หรือถ้าเพ่งไฟที่ไม่ได้แต่ง (ไฟตามที่เห็นในที่ทั่วไป) อาจจะเห็นท่อนฟืนบ้าง ก้อนถ่านบ้าง เถ้าบ้าง ควันบ้าง ปรากฏในนิมิต (เพราะผู้บำเพ็ญเพียรเพ่งไฟทั้งกองเป็นนิมิต จึงปรากฏมีท่อนฟืน หรือควันเป็นต้นติดมาด้วย) **แต่เมื่อถึงระดับปฏิภาคนิมิต จะปรากฏนิ่ง ดุจท่อนผ้ากัมพลแดงที่วางไว้ในอากาศ และดุจพัดใบตาลสีทอง หรือดุจเสาทอง**

๔. วาโยกสิณ

ท่านให้กำหนดเอายอดไม้ ใบไม้ ที่กำลังถูกลมพัดไหวไปมา หรือแม้แต่ปลายเส้นผมของคนที่กำลังถูกลมพัดไหวไปมาอยู่ต่อหน้า ก็กำหนดเอาเป็นนิมิตได้ อีกอย่างหนึ่ง แม้ลมที่กำลังพัดกระทบกายอยู่ ก็สามารถกำหนดได้เช่นกัน พึงตั้งสติไว้ในลมดังกล่าวมา ภาวนาว่า “**วาโตๆๆ**” หรือว่า “**ลมๆๆ**” ก็ได้

ในวาโยกสิณนี้ อุคคหนิมิตปรากฏยังเป็นนิมิตไหว เช่นกับไอแห่งข้าวปายาส ที่เพิ่งปลงลงจากเตา ส่วนปฏิภาคนิมิต **เป็นดวงนิ่ง**

[วัณณกสิณ ๔]

๕. นีลกสิณ กสิณสีเขียว

นีลกสิณ คือกสิณเพ่งสีเขียว สำหรับผู้บำเพ็ญเพียรที่มีบุญญาธิการอันได้สร้างสมอบรมมาแล้วแต่ชาติปางก่อน เพียงแต่ได้เห็นกอดอกไม้ซึ่งมีดอกบานสะพรั่ง หรือเห็นที่ตกแต่งดอกไม้ ณ สถานที่บูชา หรือเห็นผ้าเขียว แก้วเขียว อย่างใดอย่างหนึ่ง   **อุคคหนิมิต** ย่อมเกิดขึ้นได้

แต่สำหรับผู้ที่ไม่ได้สั่งสมอธิการในกสิณนี้มาก่อน ต้องแต่งกสิณขึ้นเอง โดยต้องไปหาดอกไม้สีเขียว เช่นดอกบัวเขียว (นีลุบล) และดอกกรรณิการ์เขา เป็นต้น เอามาจัดใส่ให้เต็มตระกร้าเป็นต้น ทำให้เสมอขอบปาก   เลือกเอาแต่กลีบดอกล้วนๆ โดยที่ไม่ให้มีเกสร หรือก้านปรากฏให้เห็นเลย

อีกอย่างหนึ่ง พึงเอาผ้าสีเขียวมาม้วนให้เป็นห่อ แล้วบรรจุใส่ให้เต็มเสมอขอบปากของตะกร้าเป็นต้นก็ได้ หรือเอาผ้าสีเขียวมาผูกขึงที่ปากขอบของตะกร้าหรือปากหม้อนั้น ทำให้ตึงเหมือนอย่างหน้ากลอง   หรือจะใช้สีระบายใส่กระดาษ หรือแผ่นผ้า ตัดด้วยสีไม่กลืนกัน แต่งให้เป็นกสิณมณฑล (ดวงกลม) ชนิดที่ยกเคลื่อนที่ได้ หรือติดประจำไว้ที่ฝา   แล้วภาวนา **“นีลังๆๆ”** หรือ **“สีเขียวๆๆ”** โดยนัยดังที่ได้แสดงไว้ในปฐวีกสิณ

แม้ในนีลกสิณภาวนานี้ **ในขั้นอุคคหนิมิต กสิณโทษยังปรากฏให้เห็นอยู่** คือ เกสร ก้าน และระหว่างกลีบเป็นต้น ย่อมปรากฏได้ **ส่วนในขั้นปฏิภาคนิมิต ปราศจากกสิณโทษ ย่อมปรากฏเป็นเช่นกับตาลปัตรแก้วมณีที่อยู่กลางแจ้ง**

๖. ปีตกสิณ กสิณสีเหลือง

ผู้บำเพ็ญเพียรเมื่อจะถือเอาปีตกสิณ โดยภาวะเป็นอุคคหนิมิตนั้น ย่อมถือเอานิมิตในวัตถุมีสีเหลือง คือในดอกไม้บ้าง ในผ้าบ้าง ในธาตุที่เป็นสีธรรมชาติบ้าง ฉะนั้น ในปีตกสิณ-ภาวนานี้   สำหรับผู้บำเพ็ญเพียรที่มีบุญญาธิการอันได้สร้างสมอบรมมาแต่ชาติปางก่อนนั้น เพียงแต่ได้เห็นกอไม้ดอก ซึ่งมีดอกบานอย่างสะพรั่ง หรือเห็นที่ตกแต่งดอกไม้ในที่บูชา หรือเห็นผ้าหรือธาตุสีเหลือง อย่างใดอย่างหนึ่งเท่านั้น   **อุคคหนิมิต** ก็เกิดขึ้นได้

แต่สำหรับท่านที่ไม่ได้มีอธิการในกสิณนี้มา พึงสร้างดวงกสิณขึ้นด้วยดอกกรรณิการ์ หรือด้วยผ้าสีเหลืองหรือด้วยธาตุสีธรรมชาติ โดยนัยดังที่แสดงมาแล้วในนีลกสิณนั่นแล แต่นั้นพึงลงมือภาวนา คือยังมนสิการให้เป็นไปว่า **"ปีตกังๆๆ"** หรือว่า **"สีเหลืองๆๆ"**

ส่วนรายละเอียดปลีกย่อยอื่นๆ ก็เช่นเดียวกันกับที่แสดงไว้แล้วในปฐวีกสิณ

๗. โลหิตกสิณ กสิณสีแดง

สำหรับผู้บำเพ็ญเพียรที่มีบุญญาธิการอันได้สร้างสมมาแต่ในชาติปางก่อนนั้น เพียงแต่ได้เห็นกอไม้ดอก ซึ่งกำลังออกดอกสีแดงบานสะพรั่ง เช่นดอกชบาเป็นต้น หรือเห็นเครื่องตกแต่งดอกไม้ในที่บูชา หรือเห็นสีธรรมชาติ คือผ้าและแก้วสีแดง อย่างใดอย่างหนึ่ง อุคคหนิมิต ย่อมเกิดขึ้น

แต่สำหรับผู้ที่ไม่ได้มีอธิการมาในกสิณนี้ ต้องสร้างกสิณขึ้นเอง คือเอาดอกไม้ เช่น ดอกชบา และดอกไม้ที่มีสีแดง หรือเอาผ้าแดง หรือเอาสีธรรมชาติ เช่น ดินสอแดง หรือสีแดงชาด มาทำเป็นดวงกสิณ โดยนัยดังที่แสดงไว้แล้วในนีลกสิณนั่นแล ครั้นทำกสิณเสร็จแล้ว แต่นั้นพึงลงมือภาวนา คือยังมนสิการให้เป็นไปว่า **"โลหิตังๆๆ"** หรือว่า **"สีแดงๆๆ"** ดังนี้ เรื่อยไปจนกว่า อุคคหนิมิต จะเกิดขึ้น ส่วนรายละเอียดที่เหลือ ก็เป็นเช่นกับ นีลกสิณนั่นแล

๘. โอทาตกสิณ กสิณสีขาว

สำหรับผู้มีบุญญาธิการอันได้สร้างสมอบรมมาแต่ชาติปางก่อน เพียงแต่ได้เห็นพุ่มไม้ดอกซึ่งกำลังมีดอกสีขาวบานสะพรั่งอยู่ หรือเห็นเครื่องตกแต่งที่บูชาด้วยดอกไม้สีขาว เช่น ดอกมะลิ เป็นต้น หรือเห็นกองดอกบัวขาว หรือผ้าขาว และสีขาวธรรมชาติ อย่างใดอย่างหนึ่ง อุคคหนิมิต ย่อมเกิดขึ้น หรือแม้ในแผ่นกลมแห่งดีบุก แผ่นกลมแห่งเงิน หรือแม้แต่ดวงจันทร์ อุคคหนิมิต ก็เกิดขึ้นได้ (แสดงว่า ดวงจันทร์ ก็ใช้เป็นนิมิตได้)

แต่สำหรับท่านผู้มิได้มีบุญญาธิการในกสิณนี้มาก่อน ต้องสร้างกสิณขึ้นเอง คือเอาดอกไม้สีขาวดังที่ได้กล่าวมาแล้ว หรือผ้าขาว หรือสีขาวธรรมชาติ มาทำให้เป็นดวงกสิณ ดังที่

ได้แสดงมาแล้วในนีลกสิณ แล้วภาวนาไปว่า **"โอทาตังๆๆ"** หรือว่า **"สีขาวๆๆ"** ดังนี้เรื่อยไปร้อยครั้ง พันครั้ง หรือมากกว่านั้น จนกว่าอุคคหนิมิตจะเกิดขึ้น

[กสิณอื่นอีก ๒]

๙. อาโลกกสิณ กสิณแสงสว่าง

สำหรับผู้ที่มีบุญญาธิการได้เคยสั่งสมมาในอาโลกกสิณ เพียงได้เห็นแสงดวงอาทิตย์ หรือแสงดวงจันทร์ส่องลงมาเป็นดวงกลมที่พื้น ทางช่องฝา ช่องเพดานเป็นต้น หรือแสงลอดใบไม้หนาลงมาปรากฏเป็นดวงกลมที่พื้นดิน ก็สามารถกำหนดถือเอาเป็นนิมิตได้

ส่วนผู้ที่ไม่ได้สั่งสมอธิการมาในกสิณนี้ ก็ให้ใช้แสงเช่นนั้นเหมือนกัน หรือจะจุดเทียนหรือตะเกียงน้ำมันในหม้อ (ตั้งหม้อตะแคง) แล้วใช้ผ้าปิดปากหม้อ เจาะรูให้แสงลอดออกมาแล้วหันปากหม้อเข้าฝาเพื่อให้แสงส่องกระทบฝา และจะปรากฏเป็นดวงกลมที่ฝา (ถ้าไม่ปิดปากหม้อ ดวงแสงจะใหญ่เกินไปทำให้ตาพร่า อนึ่ง ดวงกลมของแสงตะเกียงนี้จะอยู่ได้นานกว่าแสงอาทิตย์หรือแสงจันทร์) แล้วภาวนาในใจว่า **"อาโลโกๆๆ"** หรือ **"โอภาโสๆๆ"** หรือจะใช้ภาษาไทยว่า **"แสงสว่างๆๆ"** ก็ใช้ได้

ในอาโลกกสิณนี้ อุคคหนิมิตจะปรากฏเป็นดวงเหมือนที่ฝาหรือที่พื้น **ส่วนปฏิภาคนิมิตจะปรากฏเป็นดวงหนาและใสคล้ายกับก้อนแสง** (ดวงแก้วใส)

๑๐. อากาสกสิณ หรือ ปริจฉินนากาสกสิณ

อากาสกสิณ หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า **ปริจฉินนากาสกสิณ** (กสิณเพ่งอากาสว่างที่มีกำหนด) นี้เป็นกสิณที่เพ่งความว่างของช่องอากาศ (ไม่ใช่ความว่างในท้องฟ้าทั้งหมด) ต่างแต่เพ่งช่องว่างของรูฝาผนัง หรือที่ม่าน เป็นต้น

ในอากาสกสิณนี้ สำหรับท่านผู้ที่มีบุญญาธิการมาแต่ชาติปางก่อน เพียงได้เห็นช่องว่างๆ คือที่รูฝา ที่รูลูกดาลบ้าง ที่ช่องหน้าต่างบ้าง อุคคหนิมิตย่อมเกิดขึ้นได้ทันที

แต่สำหรับท่านผู้ที่ไม่มีอธิการในกสิณนี้มาก่อน ต้องแต่งกสิณขึ้นเอง โดยการเจาะรูหลังคาปะรำซึ่งมุงอย่างสนิท หรือเจาะช่องที่ผืนหนัง และที่เสื่อลำแพนเป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่ง

ให้เป็นช่องกว้างประมาณ ๑ คืบ ๔ นิ้ว แล้วกำหนดเอาช่องนั้นแหละเป็นนิมิต เพ่งภาวนา **"อากาโสๆๆ"** หรือว่า **"ที่ว่างๆๆ"** ดังนี้ เรื่อยไปจนกว่าอุคคหนิมิตจะปรากฏ

ในอากาสกสิณนี้ **อุคคหนิมิต** ย่อมปรากฏมีลักษณะเป็นเหมือนกับช่องที่กำหนดไว้ (เช่นช่องเป็นสี่เหลี่ยม อุคคหนิมิตก็เป็นสี่เหลี่ยมตามช่อง) ส่วนในปฏิภาคนิมิต ย่อมปรากฏเป็นสภาพคล้ายดวงกลมใสของช่องว่างนั้น ส่วนรายละเอียดอื่นๆ ก็เหมือนกันกับปฐวีกสิณนั่นแล

กสิณแต่ละข้อ ให้ผลในทางอิทธิฤทธิ์ต่างกัน

กสิณทั้ง ๑๐ นี้ แม้ข้อใดข้อหนึ่ง เมื่อฝึกให้ช่ำชองแล้ว จะเป็นบาทฐานให้เกิด **อภิญญา** ดังนั้นผู้ที่สามารถแสดงฤทธิ์ต่างๆ ได้ หรือได้อภิญญา ก็เนื่องด้วยได้ฝึกเจริญกัมมัฏฐานในกสิณ ๑๐ ข้อใดข้อหนึ่งนั่นเอง ดังมีอธิบายต่อไปนี้

ด้วยอำนาจแห่งปฐวีกสิณ คุณวิเศษทั้งหลายเป็นต้นว่า **คนๆ เดียวบันดาลให้เป็นหลายคนก็ได้ เนรมิตแผ่นดินขึ้นในอากาศหรือในน้ำแล้วเดินไปได้ หรือสำเร็จอิริยาบถมียืน และนั่งเป็นต้นในอากาศหรือในน้ำก็ได้**

ด้วยอำนาจอาโปกสิณ คุณวิเศษทั้งหลายเป็นต้นว่า **ผุดขึ้นและดำลงในแผ่นดินได้ดุจน้ำ ทำฝนให้ตกได้ นิรมิตสิ่งขวางกั้นมีแม่น้ำและทะเลเป็นต้นได้**

ด้วยอำนาจแห่งเตโชกสิณ คุณวิเศษทั้งหลายเป็นต้นว่า **พ่นควันออกจากตัวได้ พ่นไฟออกจากตัวได้ ทำฝนถ่านเพลิงให้เกิดขึ้นได้ ล้างไฟด้วยไฟได้** (คนอื่นพ่นไฟมาหาสามารถพ่นไฟตัวเองออกไปแก้ได้) สามารถเผาเฉพาะสิ่งที่ต้องการได้ (จุดไฟโดยไม่ต้องใช้ไม้ขีด) ทำแสงสว่างขึ้นเพื่อประโยชน์แก่การเห็นรูปด้วยทิพพจักษุได้ **ทำสรีระให้ไหม้ไปด้วยเตโชธาตุ** (ทำให้เกิดไฟเผาตัวเอง) **ในคราวปรินิพพานก็ได้**

ด้วยอำนาจแห่งวาโยกสิณ คุณวิเศษทั้งหลายเป็นต้นว่า **ไปได้เร็วประดุจพายุ ทำลมพายุมีฝนให้เกิดขึ้นได้**

ด้วยอำนาจแห่งนีลกสิณ คุณวิเศษทั้งหลายเป็นต้นว่า **นิรมิตรูปสีเขียวขึ้นได้ ทำให้มืดก็ได้ ทำให้สว่างก็ได้**

ด้วยอำนาจแห่งปีตกสิณ คุณวิเศษทั้งหลายเป็นต้นว่า **นิรมิตรูปสีเหลืองได้ น้อมใจลงอธิษฐานว่า ให้สิ่งนี้เป็นทองเป็นต้น ก็ทำได้**

ด้วยอำนาจแห่งโลหิตกสิณ คุณวิเศษทั้งหลายเป็นต้นว่า **นิรมิตรูปสีแดงขึ้นได้**

ด้วยอำนาจแห่งโอทาตกสิณ คุณวิเศษทั้งหลายเป็นต้นว่า **นิรมิตรูปสีขาวขึ้นได้ กำจัดถีนมิทธะได้ เพิกความมืดออกไปได้ ทำแสงสว่างขึ้นเพื่อให้เห็นรูปด้วยทิพพจักษุได้**

ด้วยอำนาจแห่งอาโลกกสิณ คุณวิเศษทั้งหลายเป็นต้นว่า **นิรมิตรูปโปร่งแสงได้ ขับไล่ถีนมิทธะออกได้ เพิกความมืดออกได้ ทำแสงสว่างขึ้นเพื่อให้เห็นรูปด้วยทิพพจักษุได้**

ด้วยอำนาจแห่งอากาสกสิณ คุณวิเศษทั้งหลายเป็นต้นว่า **ทำสิ่งที่ลี้ลับให้เปิดเผยได้ นิรมิตช่องว่างเข้าในที่ทึบ เช่นภายในแผ่นดินและภายในภูเขาแล้วสำเร็จอิริยาบถอยู่ได้ ผ่านที่ทึบมีฝาหรือกำแพงเป็นต้นออกไปข้างนอกได้ไม่ติดขัด**

หมวดที่ ๒ อสุภะ ๑๐
กัมมัฏฐานที่พิจารณาซากศพเป็นอารมณ์

๑. **อุทธุมาตกะ** หรือ **อุทธุมาตกอสุภะ** แปลว่า **ซากศพที่พองขึ้นอืด** หรือ**ซากศพที่พองขึ้นอืดอย่างน่าเกลียด** ได้แก่ซากศพที่พองขึ้นอืดไปตามลำดับนับแต่วันที่สิ้นชีวิต

๒. **วินีลิกะ** หรือ **วินีลิกอสุภะ** แปลว่า **ซากศพที่มีสีเขียวสลับกับสีอื่นน่าเกลียด** หรือ **ซากศพที่มีสีเขียวน่าเกลียด** ได้แก่ซากศพที่มีสีเขียวคละไปกับสีอื่น เช่นตรงที่เนื้อหนาจะมีสีแดง ตรงที่กลัดหนองจะมีสีขาว แตโดยมากจะมีสีเขียวทั่วร่าง

๓. **วิปุพพกะ** หรือ **วิปุพพกอสุภะ** แปลว่า**ซากศพที่มีหนองไหลเยิ้มอยู่อย่างน่าเกลียด หรือแปลว่าซากศพที่เต็มไปด้วยหนองอย่างน่าเกลียด** ได้แก่ ซากศพที่กำลังมีน้ำเลือดน้ำหนองไหลเยิ้มอยู่

๔. **วิจฉิททกะ** หรือ **วิจฉิททกอสุภะ** แปลว่า **ซากศพที่ขาดครึ่งตัวน่าเกลียด หรือซากศพจากกันอย่างน่าเกลียด** ได้แก่ซากศพที่ขาดครึ่งตัวเป็น ๒ ท่อน

๕. **วิกขายิตกะ** หรือ **วิกขายิตกอสุภะ** แปลว่า **ซากศพที่ถูกสัตว์กัดกินอวัยวะส่วนต่างๆ หรือแปลว่า ซากศพที่ถูกสัตว์กินดูน่าเกลียด** ได้แก่ซากศพที่ถูกสัตว์ต่างๆ มีสุนัขเป็นต้นกัดกินอวัยวะต่างๆ ตรงนั้นบ้างตรงนี้บ้าง

๖. **วิกขิตตกะ** หรือ **วิกขิตตกอสุภะ** แปลว่า **ซากศพที่กระจุยกระจายอยู่อย่างน่าเกลียด ได้แก่ซากศพที่ขาดกระจุยกระจายไปในทิศต่างๆ** เช่น มือไปทางหนึ่ง ศีรษะไปทางหนึ่ง

๗. **หตวิกขิตตกะ** หรือ **หตวิกขิตตกอสุภะ** แปลว่า **ซากศพที่ถูกตัดหรือถูกสับและทิ้งกระจัดกระจายอยู่อย่างน่าเกลียด** ได้แก่ซากศพที่**ถูกฟันหรือถูกสับด้วยศัสตราอย่างยับเยิน** โดย**ถูกฟันในลักษณะกากบาทเหมือนรอยตีนกา** กระจุยกระจายอยู่อย่างน่าเกลียด

๘. **โลหิตกะ** หรือ **โลหิตกอสุภะ** แปลว่า **ซากศพที่จมกองเลือดอยู่อย่างน่าเกลียด ได้แก่ซากศพที่เต็มไปด้วยเลือดซึ่งกำลังไหลนองอยู่**

๙. **ปุฬุวกะ** หรือ **ปุฬุวกอสุภะ** แปลว่า **ซากศพที่คลาคล่ำไปด้วยหนอนน่ารังเกียจ ได้แก่ซากศพที่มีหมู่หนอนเจาะกินซากศพยั้วเยี้ยเต็มไปหมดน่าเกลียดอย่างยิ่ง**

๑๐. **อัฏฐิกะ** หรือ **อัฏฐิกอสุภะ** แปลว่า **ซากศพที่เหลือแต่กระดูกน่ารังเกียจ ได้แก่ซากศพที่เน่าเปื่อยไปแล้วเหลือเพียงโครงกระดูก หรือท่อนกระดูก ดูเป็นที่น่ารังเกียจ** อนึ่ง แม้กระดูกเพียงท่อนเดียวก็สามารถพิจารณาเป็นอสุภกัมมัฏฐานได้

อสุภกัมมัฏฐานทั้ง ๑๐ ในปัจจุบันค่อนหาข้างยาก เพราะไม่มีป่าช้าผีดิบ (ทิ้งศพในป่าช้าโดยไม่เผา) เหมือนในสมัยพุทธกาล นอกจากจะไปขอดูตามโรงพยาบาล หรือตามโกดังเก็บศพในวัด หรืออาจดูซากศพจากภาพถ่ายที่พอหาได้มาเพ่งเป็นกัมมัฏฐาน

อย่างไรก็ตาม เชื่อว่าไม่เป็นการเหลือวิสัยที่จะหาดูอสุภกัมมัฏฐาน ไม่โดยวิธีใดก็วิธีหนึ่ง เพราะแม้เพียงกระดูกชิ้นเดียวก็สมารถกำหนดเอาเป็นอสุภกัมมัฏฐานได้ (อัฏฐิกอสุภะ)

วิธีปฏิบัติที่โบราณาจารย์แนะนำ

หากมีโอกาสได้พิจารณาซากศพที่เป็นอสุภะอย่างใดอย่างหนึ่ง ในบรรดาอสุภะ ๑๐ ก็ควรทราบวิธีปฏิบัติที่โบราณาจารย์แนะนำไว้บ้าง ดังต่อไปนี้

ประการที่ ๑ ควรสืบดูให้ชัดเจนก่อนว่า ศพนั้น เป็นศพประเภทใด หญิงหรือชาย เน่าแล้วหรือยังไม่เน่า **เพราะหากศพนั้นเป็นศพเพศหญิง ก็ไม่ควรดู** (สำหรับบรรพชิต) **เพราะเป็นข้าศึกกัน** ยกเว้นศพนั้นเน่าจนไม่มีสัญลักษณ์ว่าหญิงหรือชายแล้ว

อนึ่ง หากศพนั้นยังไม่เน่า ในป่าช้าเช่นนั้นอาจมีสัตว์ร้ายเช่นเสือเป็นต้นหวงแหนเอาเป็นอาหาร อาจทำอันตรายเอาได้

ประการที่ ๒ แม้เมื่อจะไปป่าช้าเพื่อพิจารณาอสุภะ ก็ควรบอกแก่พระเถระหรือภิกษุในวัดก่อนไป เพราะหากเกิดเหตุอย่างใดอย่างหนึ่งขึ้น เช่นเจ็บป่วยไม่สบายเป็นต้น ท่านจะได้ส่งคนไปช่วยเหลือ หรือแม้หากจะมีใครกล่าวหาด้วยเรื่องเสียหายบางอย่าง ท่านจะได้ช่วยเป็นพยานให้ได้

ประการที่ ๓ ควรกำหนดทางไปและกลับให้ดี เพราะอาจมีอันตรายทั้งแก่ชีวิตและพรหมจรรย์ได้ อันตรายแก่ชีวิตเช่นสัตว์ร้ายต่างๆ อันตรายแก่พรหมจรรย์ เช่น ทางเส้นนั้นผ่านท่าน้ำที่สตรีชอบไปอาบน้ำ เมื่อไปประสบเข้าอาจเป็นอันตรายได้

ประการที่ ๔ เมื่อไปถึงป่าช้า ควรกำหนดจดจำสิ่งต่างๆ รอบๆ ศพให้ดี เริ่มตั้งแต่กำหนดทิศว่า ทางเข้าป่าช้าอยู่ทางทิศไหน วัด (ที่ตนอยู่) อยู่ทางทิศไหน มีอะไรเป็นที่สังเกต เช่นต้นไม้ จอมปลวก เป็นต้น ข้างๆ ศพ มีต้นไม้ใหญ่อยู่ทางทิศเหนือ ตอไม้ใหญ่อยู่ทิศตะวันออก จอมปลวกอยู่ทางทิศใต้ ตนเองยืนอยู่ทางทิศตะวันตก ดังนี้เป็นต้น **เผื่อว่าเมื่อเวลาค่ำมืดลงจะได้ไม่เข้าใจผิดนึกว่าเป็นผีไปเสียหมด** หรือแม้เวลาจะกลับวัด จะได้กลับโดยสะดวกไม่หลงทิศ

ประการที่ ๕ ไม่ควรยืนเพ่งดูศพในทิศทวนลม (ลมพัดกลิ่นศพเข้ามาหา) หรือในทิศตามลม เพราะเมื่อยืนทวนลมอาจจะทนกลิ่นศพไม่ไหว ถ้ายืนในทิศตามลม สัตว์ร้ายที่มากินศพอาจจะได้กลิ่น (ภิกษุที่กำลังดูศพ) และทำร้ายเอาได้

ประการที่ ๖ กำหนดที่ยืนเพ่งดูศพให้เหมาะสม คือ **ยืนไม่ไกลนัก เพราะจะเห็นไม่ชัด ไม่ยืนใกล้เกินไปนักเพราะอาจเกิดความกลัว ไม่ควรยืนชิดด้านศีรษะ**หรือ**ด้านเท้า**ของศพมากไปนัก เพราะอาจเห็นศพไม่ถนัด แต่ควรยืนระหว่างกลาง ไม่ใกล้นัก ไม่ไกลนัก ไม่ค่อนไปทางศีรษะนัก ทางเท้านัก พอให้เห็นศพได้ถนัด และกำหนดกัมมัฏฐานได้ง่าย

[ถือเอานิมิตโดยอาการ ๖]

ประการที่ ๗ ถือเอานิมิตโดยอาการ ๖ อย่าง คือ **๑) โดยสี ๒) โดยเพศ ๓) โดยสัณฐาน ๔) โดยทิศ ๕) โดยโอกาส ๖) โดยปริจเฉท**

๑) โดยสี พึงกำหนดว่า ร่างนี้ของคนผิวดำ ร่างนี้ของคนผิวขาว ร่างนี้ของคนผิว ๒ สี

๒) โดยเพศ อย่ากำหนดเพศหญิงหรือชาย แต่พึงกำหนดว่า ร่างนี้ของคนปฐมวัย ร่างนี้ของคนมัชฌิมวัย ร่างนี้ของคนปัจฉิมวัย

๓) โดยสัณฐาน พึงกำหนดด้วยสัณฐานของอสุภะ (ศพ) ที่ขึ้นพองนั่นแหละว่า นี้เป็นสัณฐานศีรษะ นี้เป็นสัณฐานคอ นี้เป็นสัณฐานขา นี้เป็นสัณฐานแข้ง นี้เป็นสัณฐานเท้าของอสุภะ (ศพ) ที่ขึ้นพองนั้น

๔) โดยทิศ พึงกำหนดว่า ในร่างนี้มี ๒ ทิศ คือทิศเบื้องต่ำตั้งแต่สะดือลงมา ทิศเบื้องสูงตั้งแต่สะดือขึ้นไป อีกนัยหนึ่ง พึงกำหนดทิศที่ตัวเองและศพอยู่ว่า เรายืนอยู่ในทิศนี้ อสุภนิมิตอยู่ในทิศนี้

๕) โดยโอกาส พึงกำหนดว่า **มือทั้ง ๒ ของศพ อยู่ ณ โอกาสตรงนี้ เท้าทั้ง ๒ อยู่ ณ โอกาสตรงนี้ ศีรษะอยู่ ณ โอกาสตรงนี้ กลางตัวอยู่ ณ โอกาสตรงนี้**

๖) โดยปริจเฉท พึงกำหนดว่า ร่างนี้ เบื้องต่ำแต่พื้นเท้าขึ้นไป เบื้องบนแต่ปลายผมลงมา เบื้องขวางกำหนดด้วยหนัง และในฐานะตามที่กำหนดนั้นเต็มไปด้วยศพ ๓๒ ศพ (อาการ ๓๒) นั่นเอง อีกนัยหนึ่ง **พึงกำหนดว่า นี้เป็นช่วงมือ นี้เป็นช่วงเท้า นี้เป็นช่วงศีรษะ นี้เป็นช่วงกลางตัว แห่งอสุภะที่ขึ้นพองนั้น**

[ถือเอานิมิตโดยอาการ ๕]

ประการที่ ๘ ถือเอานิมิตโดย **อาการ ๕ อย่าง**

ถ้าพยายามถือเอานิมิต (จำภาพอสุภะ) โดยอาการ ๖ อย่างนั้นแล้ว ปฏิภาคนิมิตก็ไม่ปรากฏ **ก็ใช้วิธีถือเอานิมิต** (จำภาพอสุภะ) **โดยอาการ ๕** คือ ๑) โดยที่ต่อ ๒) โดยช่อง ๓) โดยที่เว้า ๔) โดยที่นูน ๕) โดยที่รอบๆ

๑) โดยที่ต่อ คือที่ต่อข้อมือขวา ๓ แห่ง คือ ข้อมือ ข้อศอก หัวไหล่ ที่ต่อมือซ้ายก็เช่นกัน ที่ต่อเท้าขวา และเท้าซ้ายข้างละ ๓ แห่งคือ ข้อต่อหลังเท้า ข้อต่อเข่า ข้อต่อโคนขา ที่ต่อคอ ๑ แห่ง (กระดูกคอกับกระดูกสันหลัง) ที่ต่อเอว ๑ แห่ง (กระดูกสันหลังกับสะโพก)

๒) โดยช่อง พึงกำหนดช่องมือ (ระหว่างนิ้วมือ) ช่องเท้า ช่องท้อง ช่องหู ช่องปาก ช่องจมูก เป็นต้น

๓) โดยที่เว้า พึงกำหนดที่เว้า เช่น เบ้าตา ภายในปาก หลุมคอ หรือที่เว้าอื่นๆ อีก

๔) โดยที่นูน พึงกำหนดที่นูนขึ้นเช่น หัวเข่า หน้าอก หรือหน้าผาก

๕) โดยที่รอบๆ คือ พึงกำหนดดูศพโดยรอบทั้งหมด (ตั้งแต่ศีรษะจรดเท้า) ส่วนไหนปรากฏชัดที่สุด ให้ตั้งจิตไว้ส่วนนั้น พร้อมกับบริกรรม (รำพึงในใจ) **“อุทธุมาตกังๆๆ”** (ศพเน่าพองๆ)

อสุภกัมมัฏฐานนี้ ผู้ใดเจริญให้มากโดยถูกวิธีแล้ว จะเป็นอุปการะเพื่อกำจัดกามราคะและความประมาทมัวเมาหลงตัวหลงตนเป็นต้น ได้เป็นอย่างดี

หรือจะใช้วิธีเพ่งดูซากศพ (รวมทั้งกระดูก) **หรือภาพถ่ายซากศพชนิดต่างๆ ที่พอหาได้** (หรือนึกถึงภาพเหล่านั้นที่เคยเห็นมาในอดีต) **ไว้บ่อยๆ เนืองๆ จนเป็นภาพติดตา จนถึงขั้นขยายภาพนิมิตนั้นได้** (ปฏิภาคนิมิต) **สมาธิในระดับปฐมฌานก็จะบังเกิดขึ้น กิเลสนิวรณ์ทั้งหลาย ก็จะสงบไป ภาวะจิตก็จะอ่อนโยน ควรแก่งานคือวิปัสสนา**

อนึ่ง ถึงแม้ไม่ถึงระดับฌาน ถ้าระลึกนึกถึงบ่อยๆ เนืองๆ ก็จะเป็นเครื่องระงับกามฉันทนิวรณ์หรือความยินดีพอใจในเพศตรงข้ามได้เป็นอย่างดี และสามารถใช้แทนตจปัญจกกัมมัฏฐาน (กายคตาสติกัมมัฏฐาน) หรือใช้คู่กันไปได้

ข้อควรระวัง

เมื่อเจริญกัมมัฏฐานนี้มากเข้าๆ จะเกิดความเบื่อหน่าย อึดอัด ระอา รังเกียจ (นิพพิทา) ในร่างกายตัวเอง หรือแม้กายผู้อื่น เพราะพิจารณาเห็นความน่าเกลียด ไม่มีสาระ ของร่างกาย (เห็นไตรลักษณ์ในช่วงแรกๆ) **บางทีอาจถึงกับฆ่าตัวตาย หรือให้คนอื่นฆ่าตัวเองตาย** ดังในเรื่องต้นบัญญัติปาราชิกข้อที่ ๓ ในพระวินัยปิฎก ก็ได้

ดังนั้น หากเกิดอาการเบื่อหน่ายดังกล่าวมา อย่าไปคิดฆ่าตัวตาย ควรประคองอาการนั้นไว้ เพราะนั่นคืออาการอย่างหนึ่งของวิปัสสนา (นิพพิทาญาณ) ดังพระพุทธดำรัสว่า "**นิพฺพินฺทํ วิรชฺชติ**" แปลว่า "**เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมคลายกำหนัด**" และตรัสต่อไปอีกว่า **"วิราคา วิมุจฺจติ" แปลว่า "เพราะคลายกำหนัด ย่อมหลุดพ้น"** (อนัตตลักขณสูตร เป็นต้น)

หรือที่ตรัสไว้ในที่หลายแห่งว่า "**สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจาติ ยทา ปญฺญาย ปสฺสติ อถ นิพพินฺทติ ทุกฺเข เอส มคฺโค วิสุทฺธิยา** ..." แปลว่า "**เมื่อใดบุคคลเห็นด้วยปัญญาว่าสังขารทั้งปวงไม่เที่ยง** เมื่อนั้น **ย่อมเบื่อหน่าย**ในสิ่งที่เป็นทุกข์ (สังขาร) **นั่นเป็นทางแห่งพระนิพพาน"**

ดังนั้น หากความเบื่อหน่ายเกิดขึ้นควรยกอารมณ์เช่นนั้นขึ้นสู่พระไตรลักษณ์ เจริญวิปัสสนา พิจารณารูปนามขันธ์ ๕ ตามที่มันเป็นจริง อยู่เนืองๆ จิตก็จะหลุดพ้นในไม่ช้า หรืออย่างน้อย ในขณะนั้นราคะก็สงบลงได้อย่างน่าอัศจรรย์

ข้อควรระวังอีกประการหนึ่ง ก็คือ **การดูอสุภะนั้น** (แม้เป็นภาพถ่ายก็ตาม) **ถ้าเป็นศพที่ยังไม่เน่า** (ตายไม่นาน) อวัยวะทุกส่วนยังบริบูรณ์ครบเหมือนคนนอนหลับ หรือเปื่อยเน่าไปบางส่วนแล้ว **แต่อวัยวะเพศหญิงหรือชายยังปรากฏอยู่ ถ้าศพนั้นเป็นเพศหญิง ภิกษุ สามเณร หรือนักบวชชาย** (หรือนักกัมมัฏฐานเพศชาย) **ไม่ควรดูหรือเพ่งเป็นอารมณ์กัมมัฏฐาน เพราะเป็นวิสภาค** (ศัตรู) **กัน**

หรือถ้าศพนั้น เป็นศพเพศชาย นักบวชหญิงหรือผู้บำเพ็ญเพียร ที่เป็นสตรี ไม่ควรดู จะดูได้ก็ต่อเมื่อ ศพนั้น**เน่าเปื่อยจนอวัยวะเพศหญิงหรือชายไม่ปรากฏแล้ว หรือมีผ้าปกปิดอวัยวะนั้นไว้มิดชิดไม่สามารถมองเห็น** จึงดูเพื่อเป็นอสุภกัมมัฏฐานได้ **เพราะถ้าไม่เช่นนั้นอาจทำให้กามราคะกำเริบได้ หรือถ้าเป็นภิกษุ หรือสามเณร อาจเป็นเหตุให้ศีลขาด หรือสึกไป เพราะดูอสุภะประเภทนี้ก็ได้**

หมวดที่ ๓ อนุสสติ ๑๐

ความระลึกถึงคุณงามความดีซึ่งเป็นเครื่องให้จิตสงบบ้าง เป็นเครื่องยังจิตให้เกิดความเลื่อมใสบ้าง สังเวชบ้าง เรียกว่า อนุสสติ จำแนกไปตามอารมณ์อันเป็นที่ควรระลึกถึงเป็น ๑๐ คือ

๑. พุทธานุสสติ	ระลึกถึงคุณของพระพุทธเจ้า
๒. ธัมมานุสสติ	ระลึกถึงคุณของพระธรรม
๓. สังฆานุสสติ	ระลึกถึงคุณของพระสงฆ์
๔. สีลานุสสติ	ระลึกถึงศีล
๕. จาคานุสสติ	ระลึกถึงทานที่ตนได้บริจาค
๖. เทวตานุสสติ	ระลึกถึงคุณที่ทำให้บุคคลเป็นเทวดา
๗. มรณัสสติ	ระลึกถึงความตายที่จะมาถึงตน
๘. กายคตาสติ	ระลึกทั่วไปในกาย ให้เห็นว่าไม่งาม น่าเกลียด โสโครก
๙. อานาปานัสสติ	ตั้งสติกำหนดลมหายใจเข้าออก
๑๐. อุปสมานุสสติ	ระลึกถึงคุณพระนิพพาน

๑. พุทธานุสสติ

พุทธานุสสติ แปลว่า การระลึกถึงคุณของพระพุทธเจ้าเป็นอารมณ์อยู่เสมอ มีวิธีเจริญดังต่อไปนี้

ผู้บำเพ็ญเพียร ประกอบด้วยความเลื่อมใสอย่างไม่หวั่นไหว มีความประสงค์เพื่อที่

จะเจริญพุทธานุสสติเป็นประการแรก พึงไป ณ ที่อันสงัด หลีกเร้นอยู่ ณ เสนาสนะอันสมควร แล้วพึงระลึกถึงพระคุณของพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้า ๙ บทเนืองๆ โดยนัยที่มาในพระบาลีอย่างนี้ว่า **พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น**

๑. อิติปิ อรหัง	เป็นพระอรหันต์ แม้เพราะเหตุนี้
๒. อิติปิ สัมมาสัมพุทโธ	เป็นผู้ตรัสรู้เองโดยชอบ แม้เพราะเหตุนี้
๓. อิติปิ วิชชาจรณสัมปันโน	เป็นผู้ทรงสมบูรณ์ด้วยวิชชาและจรณะ แม้เพราะเหตุนี้
๔. อิติปิ สุคโต	เป็นผู้เสด็จไปดี แม้เพราะเหตุนี้
๕. อิติปิ โลกวิทู	เป็นผู้ทรงรู้แจ้งโลก แม้เพราะเหตุนี้
๖. อิติปิ อนุตตโร ปุริสทัมมสารถี	ทรงเป็นสารถีฝึกบุรุษที่ควรฝึกได้อย่างยอดเยี่ยม แม้เพราะเหตุนี้
๗. อิติปิ สัตถา เทวมนุสสานัง	ทรงเป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย แม้เพราะเหตุนี้
๘. อิติปิ พุทโธ	ทรงเป็นพุทธะ แม้เพราะเหตุนี้
๙. อิติปิ ภควา	ทรงเป็นภควา แม้เพราะเหตุนี้

พึงระลึกเนืองๆ ว่า พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น เป็นพระอรหันต์ แม้เพราะเหตุนี้ ทรงเป็นผู้ตรัสรู้ชอบ แม้เพราะเหตุนี้ ฯลฯ ทรงเป็น ภควา แม้เพราะเหตุนี้ โดยให้ยกเอาคำว่า “อิติปิ” แปลว่า “แม้เพราะเหตุนี้” มาประกอบเข้ากับพระพุทธคุณทั้ง ๙ บท พร้อมกับระลึกถึงคำแปลเป็นไทยไปด้วยพร้อมๆ กัน แต่ถ้าจำคำแปลได้ดีแล้วเพียงแต่ระลึกถึงเพียงคำบาลีหรือบริกรรมคำบาลีก็ใช้ได้ (ดังที่สวดกันอยู่ทั่วไป ในชื่อว่าสวด “อิติปิโส” นั่นเอง เพียงแต่ไม่ได้เติมคำว่า “อิติปิ” ข้างหน้าทุกๆ บทเท่านั้น)

อธิบายพุทธคุณ ๙ บท

๑. อรหัง มีอรรถ (ความหมาย) ๕ อย่าง

พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น **ทรงได้พระนามว่า อรหัง** เพราะเหตุ ๔ อย่างเหล่านี้คือ

๑. เพราะทรงเป็นผู้ไกลจากกิเลส

๒. เพราะทรงเป็นผู้กำจัดอริ (ศัตรูคือกิเลส) ทั้งหลายได้แล้ว

๓. เพราะทรงเป็นผู้หักซี่กำแห่งสังสารจักร (คือการเวียนเกิด) ได้แล้ว

๔. เพราะทรงเป็นผู้สมควรแก่ไทยธรรมทั้งหลายมีปัจจัย ๔ เป็นต้น

๕. เพราะทรงเป็นผู้ไม่มีที่ลับในการกระทำชั่ว

๑) เป็นผู้ไกลจากกิเลส

พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ชื่อว่าเป็นผู้ไกลจากกิเลส คือทรงดำรงอยู่ในที่ไกลแสนไกลจากสรรพกิเลสทั้งหลาย เพราะเป็นผู้ทรงกำจัดกิเลสทั้งหลายพร้อมทั้งวาสนาได้แล้วด้วยอริยมรรค เพราะเหตุนั้น จึงทรงได้พระนามว่า **"อรหัง" เพราะเหตุที่เป็นผู้ไกลจากกิเลส**

> พระผู้มีพระภาคพระองค์ใด ไม่ทรงประกอบด้วยกิเลสอันใด และไม่ทรงประกอบด้วยโทษสิ่งใด พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นผู้ทรงเป็นพระนาถะของโลก เป็นผู้ไกลจากกิเลสและโทษเหล่านั้น เพราะเหตุนั้น จึงทรงปรากฏพระนามว่า "อรหัง"

๒) เป็นผู้กำจัดอริ (ศัตรูคือกิเลส) **ทั้งหลายได้แล้ว**

อริ (ศัตรู) คือกิเลสทั้งหลายเหล่านั้น พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นทรงกำจัดได้แล้วด้วยอริยมรรค เพราะเหตุนั้น พระองค์จึงทรงพระนามว่า **"อรหัง" แม้เพราะทรงเป็นผู้กำจัดอริ คือกิเลสทั้งหลายได้แล้ว**

> แม้เพราะเหตุที่อริทั้งหลาย อันได้แก่กิเลสมีราคะเป็นต้น แม้ทุกๆ อย่าง อันพระผู้มีพระภาค ผู้ทรงเป็นพระนาถะของโลก ทรงกำจัดได้หมดแล้ว ด้วยศาสตราคือพระปัญญา ฉะนั้น พระองค์จึงทรงปรากฏพระนามว่า "อรหัง"

๓) เป็นผู้หักซี่กำแห่งสังสารจักรได้แล้ว

สังสารจักร นี้ มี **ดุม** ทำด้วย **อวิชชาและภวตัณหา** มี **กำ** ทำด้วย **อภิสังขารมีปุญญาภิสังขาร**เป็นต้น มี **กงล้อ** ทำด้วย**ชราและมรณะ** เอา **เพลา** ที่ทำด้วย**อาสวสมุทัย**

(กิเลสตัณหา) สอดเข้าใน **ตัวรถ คือภพทั้งสาม** แล่นไปได้ตลอดกาลอันไม่มี**เบื้องต้นและที่สุด** (ยาวนานจนไม่รู้ว่าเริ่มต้นมาแต่เมื่อไร และจะสิ้นสุดเมื่อไร)

พระผู้มีพระภาคทรงประทับยืนอยู่บน **พื้นปฐพีคือศีล** ด้วย**พระบาททั้ง ๒ คือ วิริยะ** ณ โคนต้นพระศรีมหาโพธิ์ ทรงจับ**ขวานคือพระพุทธญาณ**อันทำกรรมให้สิ้นสูญไป ทรงหัก คือทรงรื้อ ทรงทำลาย **ซี่กำทั้งหลายแห่งสังสารจักรนั้นทุกๆ ซี่** ได้สิ้นแล้ว เพราะเหตุนั้น **พระองค์จึงทรงพระนามว่า "อรหัง" แม้เพราะเหตุที่ทรงหักกำแห่งสังสารจักรทั้งหลายได้แล้ว**

> เพราะเหตุที่ซี่กำทั้งหลายแห่งสังสารจักร อันพระผู้มีพระภาคผู้ทรงเป็นนาถะของโลก ทรงทำลายหมดสิ้นแล้ว ด้วยดาบคือพระญาณ ฉะนั้น พระองค์จึงทรงได้รับการเฉลิมพระนามว่า "อรหัง"

๔) ข้อว่าเป็นผู้ควรแก่ปัจจัย ๔ เป็นต้น

พระผู้มีพระภาคย่อมควรซึ่งปัจจัยทั้งหลายมีจีวรเป็นต้น และควรซึ่งการบูชาชั้นพิเศษ เพราะพระองค์ทรงเป็นทักขิไณยบุคคลชั้นยอด เพราะเหตุนั้นนั่นแล เมื่อพระตถาคตเจ้าทรงอุบัติขึ้นแล้ว เทวดาแลมนุษย์ทั้งหลาย ชั้นมเหศักดิ์ ย่อมไม่ทำการบูชาในที่อื่นๆ

เป็นความจริงเช่นนั้น **ท้าวสหัมบดีพรหมได้บูชาพระตถาคตเจ้า ด้วยพวงแก้วขนาดเท่าเขาสิเนรุ** (เขาพระสุเมรุ) และเทวดาทั้งหลายชั้นอื่นๆ และมนุษย์ทั้งหลายมีพระเจ้าพิมพิสารและพระเจ้าโกศลเป็นต้น ก็ได้ทรงบูชาตามควรแก่กำลัง

อนึ่ง **แม้เมื่อพระผู้มีพระภาคเสด็จปรินิพพาน**แล้ว **พระเจ้าอโศกมหาราช** ก็ได้ทรงบริจาคพระราชทรัพย์ **จำนวน ๙๖ โกฏิ** สร้างพระอารามอุทิศไว้ในชมพูทวีปทั่วไปถึง **๘๔,๐๐๐ แห่ง** ไม่ต้องพูดถึงการบูชาชั้นพิเศษอื่นๆ เพราะฉะนั้น **พระผู้มีพระภาคจึงทรงได้พระนามว่า "อรหัง" แม้เพราะเหตุที่ทรงเป็นผู้ควรแก่ปัจจัย ๔ เป็นต้น**

๕) ข้อว่าไม่มีที่ลับในการทำบาป

พวกคนพาลซึ่งมักสำคัญตนว่าเป็นบัณฑิต บางจำพวกในโลกนี้ ย่อมทำบาปในที่ลับ เพราะกลัวเสียชื่อเสียง ฉันใด พระผู้มีพระภาคเจ้านั้นย่อมไม่ทรงกระทำเหมือนอย่างนั้น

ในกาลไหนๆ **เพราะเหตุนั้น พระองค์จึงทรงได้พระนามว่า "อรหัง" แม้เพราะเหตุไม่มีที่ลับในการทำบาป**

> เพราะเหตุที่ ขึ้นชื่อว่าที่ลับในการทำบาปทั้งหลาย ย่อมไม่มีแก่พระผู้มีพระภาคผู้คงที่ ฉะนั้น พระองค์จึงทรงปรากฏพระนามว่า "อรหัง" เพราะไม่มีที่ลับนั้น

๒. สัมมาสัมพุทโธ

พระผู้มีพระภาค**ทรงได้พระนามว่า สัมมาสัมพุทโธ เพราะเหตุที่เป็นผู้ตรัสรู้สรรพธรรมทั้งหลายโดยชอบ**ด้วย **และโดยพระองค์เอง**ด้วย

จริงอย่างนั้น พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ตรัสรู้สรรพธรรมทั้งหลายโดยชอบด้วยและโดยพระองค์เองด้วย คือ

ตรัสรู้ธรรมทั้งหลายที่ควรรู้ด้วยปัญญาอันยิ่ง โดยความเป็นธรรมอันควรรู้ด้วยปัญญาอันยิ่ง

ตรัสรู้ธรรมทั้งหลายที่ควรกำหนดรู้ โดยความเป็นธรรมอันควรกำหนดรู้

ตรัสรู้ธรรมทั้งหลายอันควรละ โดยความเป็นธรรมอันควรละ

ตรัสรู้ธรรมทั้งหลายอันควรทำให้แจ้ง โดยความเป็นธรรมอันควรทำให้แจ้ง

ตรัสรู้ธรรมทั้งหลายอันควรเจริญ [ควรให้เกิดมีขึ้น] โดยความเป็นธรรมอันควรเจริญ

เพราะเหตุนั้นนั่นแล พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงได้ตรัสไว้ว่า

> "สิ่งที่ควรรู้ด้วยปัญญาอันยิ่ง เราได้รู้แล้วด้วยปัญญาอันยิ่ง สิ่งที่ควรละเราได้ละแล้ว สิ่งที่ควรทำให้แจ้ง เราทำให้แจ้งแล้ว และสิ่งที่ควรเจริญเราได้เจริญแล้ว พราหมณ์ เพราะเหตุนั้น **เราจึงเป็น "พุทธะ" คือผู้ตรัสรู้** [เองโดยชอบ]"

ก็แล **พระผู้มีพระภาคทรงได้พระนามว่า "สัมมาสัมพุทโธ"** เพราะเหตุที่**เป็นผู้ตรัสรู้สรรพธรรมทั้งหลายโดยชอบ**ด้วย และ**ด้วยพระองค์เอง**ด้วย อย่างนี้

๓. วิชชาจรณสัมปันโน

พระผู้มีพระผู้มีพระภาคทรงได้พระนามว่า วิชชาจรณสัมปันโน เพราะเหตุที่พระองค์ทรงสมบูรณ์ด้วยวิชชาทั้งหลายด้วย และทรงสมบูรณ์ด้วยจรณะทั้งหลายด้วย ใน ๒ ประการนั้น

วิชชา ๓ คือ

๑. ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ	ญาณที่สามารถระลึกชาติ
๒. จุตูปปาตญาณ	ญาณที่สามารถเห็นจุติและอุบัติของสัตว์โลกทั้งหลาย
๓. อาสวักขยญาณ	ญาณที่สามารถทำอาสวกิเลสให้สิ้นไป

วิชชา ๘ คือ

๑. วิปัสสนาญาณ	ญาณในวิปัสสนา
๒. มโนมยิทธิ	ฤทธิ์ทางใจ หรือฤทธิ์สำเร็จได้ดั่งใจปรารถนา
๓. อิทธิวิธิ	แสดงฤทธิ์ต่างๆ ได้
๔. ทิพพโสต	หูทิพย์
๕. เจโตปริยญาณ	ความกำหนดรู้ใจผู้อื่นได้
๖. ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ	ญาณระลึกชาติได้
๗. ทิพพจักขุญาณ	ตาทิพย์
๘. อาสวักขยญาณ	ญาณคือความรู้ที่ทำอาสวะให้สิ้นไป

วิชชา ๓ ก็ดี วิชชา ๘ ก็ดี เหล่านี้ชื่อว่า วิชชา

จรณะ ๑๕ คือ

๑. สีลสัมปทา	ความสมบูรณ์ด้วยศีล
๒. อินทริยสังวร	ความสำรวมอินทรีย์ทั้ง ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ
๓. โภชเน มัตตัญญุตา	ความรู้จักประมาณในการบริโภค
๔. ชาคริยานุโยค	การประกอบความเพียรโดยไม่เห็นแก่นอนมากเกินไป
๕. สัทธาสัมปทา	ความถึงพร้อมด้วยศรัทธา

๖. หิริ	ความละอายต่อบาป
๗. โอตตัปปะ	ความเกรงกลัวต่อบาป
๘. พาหุสัจจะ	ความเป็นผู้ได้ศึกษาเรียนรู้มามาก
๙. วิริยะ	ความพากเพียรไม่ท้อถอย
๑๐. สติ	ความเป็นผู้มีสติมั่นคง
๑๑. ปัญญา	ความรอบรู้เฉลียวฉลาด

และ **รูปฌาน ๔** มีปฐมฌานเป็นต้น [รวมเป็น ๑๕]

แท้จริงแล้ว ธรรม ๑๕ ประการนี้เท่านั้น ที่พระพุทธเจ้าตรัสว่าเป็น จรณะ เพราะเหตุว่า **เป็นทางดำเนินไปสู่ทิศแห่งอมตธรรม** (คือพระนิพพาน) **ของพระอริยสาวกทั้งหลาย** ดังที่ตรัสไว้ว่า "มหานามะ **อริยสาวกในศาสนานี้ย่อมเป็นผู้มีศีล**"[๑] ดังนี้เป็นต้น

พระผู้มีพระภาค ทรงประกอบ**ด้วยวิชชา ๓ และวิชชา ๘** และทรงประกอบด้วย**จรณะ ๑๕** เพราะเหตุนั้น พระองค์จึงทรงพระนามว่า **"วิชชาจรณสัมปันโน" ผู้ถึงพร้อมด้วยวิชชาและจรณะ**

๔. สุคโต

พระผู้มีพระภาคทรงได้พระนามว่า **สุคโต** โดยมีนัย ๔ อย่างคือ

๑. **เพราะมีมรรคาเป็นที่เสด็จไป** (สู่พระนิพพาน) **อันงดงาม**

๒. **เพราะเสด็จไปสู่สถานที่อันดี** (คือพระนิพพาน)

๓. **เพราะเสด็จไปโดยชอบ**

๔. **เพราะตรัสโดยชอบ**

มีอธิบายว่า

(๑) **เพราะมีมรรคาเป็นที่เสด็จไปอันงดงาม**

มรรคาเป็นที่เสด็จไปของพระผู้มีพระภาคเจ้านั้น **เป็นมรรคาอันงดงาม** คือสะอาด

[๑] พระไตรปิฎกบาลี ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๑๓ มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปัณณาสก์ ข้อ ๒๖ หน้า ๒๕.

ไม่มีโทษ ได้แก่ **มรรคาอันประเสริฐ คืออริยมรรคมีองค์ ๘** นั่นเอง พระองค์เสด็จไปสู่ทิศอันมีความเกษม คือ **พระนิพพาน** โดยสะดวก ไม่ติดขัด **ด้วยมรรคาอันประเสริฐ** คือ**อริยมรรค**นั้น เพราะเหตุนั้น พระองค์จึงทรงพระนามว่า **"สุคโต" เพราะมีมรรคาเป็นที่เสด็จไป** (สู่พระนิพพาน) **อันงดงาม**

(๒) **เพราะเสด็จไปสู่สถานที่อันดี** (คือพระนิพพาน)

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น **เสด็จไปสู่สถานที่อันดี คือพระอมตนิพพาน** เหตุนั้น พระองค์จึงทรงพระนามว่า **"สุคโต" เพราะเสด็จไปสู่สถานที่อันดี** (คือพระนิพพาน)

(๓) **เพราะเสด็จไปโดยชอบ**

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคนั้น **เสด็จไปแล้วโดยชอบ คือไม่ทรงย้อนกลับมาสู่กิเลสทั้งหลายที่พระองค์ทรงละได้แล้วด้วยมรรคนั้นๆ** สมดังคำที่พระสารีบุตรเถระกล่าวไว้ในปฏิสัมภิทามรรคว่า "กิเลสเหล่าใด ที่พระองค์**ทรงละได้แล้วด้วยโสดาปัตติมรรค** พระองค์**ไม่ทรงหวนคืนมา ไม่ทรงกลับมา ไม่ทรงย้อนกลับมาสู่กิเลสเหล่านั้นอีก** เพราะเหตุนั้น พระองค์จึงทรงพระนามว่า **"สุคโต"** ... กิเลสเหล่าใดที่พระองค์**ทรงละได้แล้วด้วยอรหัตตมรรค** พระองค์**ไม่ทรงหวนคืนมา ไม่ทรงกลับมา ไม่ทรงย้อนกลับมาสู่กิเลสเหล่านั้นอีก** เพราะเหตุนั้น พระองค์จึงทรงพระนามว่า **"สุคโต"**

อีกอย่างหนึ่ง **พระองค์เสด็จไปโดยชอบ** คือ**ทรงทำแต่ประโยชน์เกื้อกูลและความสุขแก่ชาวโลกทั้งปวง** โดยทรงบำเพ็ญพระบารมี ๓๐ ทัศ นับจำเดิมแต่บาทมูลแห่งพระทีปังกรพุทธเจ้า ตราบเท่าถึงตรัสรู้ที่โคนต้นมหาโพธิ์ ทรงดำเนินไป (ตามมัชฌิมาปฏิปทาคือทางสายกลาง) ไม่เข้าใกล้ทางที่สุดโต่ง (มิจฉาทิฐิ) คือสัสสตทิฐิ (ความเหตุว่าโลกเที่ยง) และอุจเฉททิฐิ (ความเห็นว่าขาดสูญ), กามสุขัลลิกานุโยค และอัตตกิลมถานุโยค เหตุนั้น พระองค์จึงทรงพระนามว่า **"สุคโต" เพราะเสด็จไปโดยชอบ**

(๔) **เพราะตรัสพระวาจาโดยชอบ**

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคนั้น ย่อมตรัสโดยชอบ คือตรัสแต่พระวาจาที่สมควร ในฐานะอันสมควร จึงทรงได้พระนามว่า "สุคโต" เพราะตรัสโดยชอบ ดังตัวอย่างที่พระองค์ตรัสไว้ในอภัยราชกุมารสูตรว่า

"ตถาคตรู้วาจาใด [หากวาจานั้น] เป็นวาจาไม่จริง ไม่แท้ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ ทั้งไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่เจริญใจของคนอื่นๆ ตถาคตไม่ตรัสวาจานั้น

ตถาคตรู้วาจาใด เป็นวาจาจริง เป็นวาจาแท้ แต่ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ ทั้งไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่เจริญใจของคนอื่นๆ แม้วาจานั้นตถาคตก็ไม่ตรัส

อนึ่ง ตถาคตรู้วาจาใด เป็นวาจาจริง เป็นวาจาแท้ ทั้งประกอบด้วยประโยชน์ แต่ไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่เจริญใจของคนอื่นๆ ในข้อนั้นตถาคตย่อมรู้จักกาลอันควรในการที่จะตรัสวาจานั้น

ตถาคตรู้วาจาใด อันไม่จริง ไม่แท้ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ แต่เป็นที่รัก ที่เจริญใจของคนอื่นๆ ตถาคตไม่ตรัสวาจานั้น

ตถาคตรู้วาจาใด แม้เป็นวาจาจริง เป็นวาจาแท้ แต่ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ แต่เป็นที่รัก เป็นที่เจริญใจของคนอื่นๆ แม้วาจานั้น ตถาคตก็ไม่ตรัส

อนึ่ง ตถาคตรู้วาจาใด เป็นวาจาจริง เป็นวาจาแท้ และประกอบด้วยประโยชน์ ทั้งเป็นที่รัก เป็นที่เจริญใจของคนอื่นๆ ข้อนั้น ตถาคตย่อมรู้กาลอันควรในการที่จะตรัสวาจานั้น."[๑]

ดังนั้น พึงทราบว่า พระผู้มีพระภาคทรงได้พระนามว่า **"สุคโต" แม้เพราะตรัสโดยชอบ** ดังพรรณนามานี้

๕. โลกวิทู

พระผู้มีพระภาคทรงได้พระนามว่า โลกวิทู เพราะทรงรู้แจ้งโลกโดยทุกๆ ประการ เป็นความจริง พระผู้มีพระภาคนั้น ทรงรู้แจ้งขันธโลกอย่างแจ่มแจ้งโดยทุกๆ ประการ คือ

---

[๑] พระไตรปิฎกบาลี ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๑๓ มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปัณณาสก์ ข้อ ๙๔ หน้า ๙๑-๙๒.

โดยสภาวะ ได้แกโดยความเป็นจริง **โดยสมุทัย** ได้แก่เหตุเกิด **โดยนิโรธ** ได้แกโดยความดับ **โดยนิโรธุบาย** ได้แก่อุบายบรรลุถึงความดับ ดังที่ตรัสไว้ว่า

"ดูก่อนอาวุโส ก็แต่ว่า **เราบัญญัติโลก ความเกิดขึ้นแห่งโลก ความดับแห่งโลก และปฏิปทาอันส่งให้ถึงความดับแห่งโลก ตรงที่กเลวระ** [ร่างกาย] **อันยาวประมาณหนึ่งวา ซึ่งมีสัญญา มีใจครอง**นี้นั่นแล"

อีกนัยหนึ่ง **โลกมี ๓** คือ **สังขารโลก** ๑ **สัตวโลก** ๑ **โอกาสโลก** ๑

สังขารโลก

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงรู้แจ้งโลกทั้ง ๓ นั้นโดยทุกๆ ประการ คือทรงทราบ **สังขารโลก** อย่างนี้ว่า **โลก ๑** คือ สัตว์ทุกจำพวกดำรงชีวิตอยู่ได้ด้วยอาหาร, **โลก ๒** คือ นามและรูป, **โลก ๓** คือ เวทนา ๓, **โลก ๔** คือ อาหาร ๔, **โลก ๕** คือ ขันธ์ ๕, **โลก ๖** คือ อายตนะภายใน ๖, **โลก ๗** คือ วิญญาณฐิติ ๗, **โลก ๘** คือ โลกธรรม ๘, **โลก ๙** คือ สัตตาวาส ๙, **โลก ๑๐** คืออายตนะ ๑๐, **โลก ๑๒** คือ อายตนะ ๑๒, **โลก ๑๘** คือธาตุ ๑๘

สัตวโลก

อีกประการหนึ่ง พระผู้มีพระภาคทรงทราบ **สัตวโลก** ทั้งปวงอย่างนี้ คือทรงทราบ **อาสยะ** ทรงทราบ **อนุสัย** ทรงทราบ **อธิมุตติ** ของสัตว์โลกทั้งปวง ทรงทราบสัตว์ทั้งหลาย ผู้มีกิเลสดุจธุลีในดวงตาน้อย ผู้มีกิเลสดุจธุลีในดวงตามาก ผู้มีอินทรีย์แก่ ผู้มีอินทรีย์อ่อน ผู้มีอาการดี มีอาการเลว สอนให้รู้ได้ง่าย สอนให้รู้ได้ยาก เป็นภัพพสัตว์ เป็นอภัพพสัตว์ เพราะเหตุนั้น **สัตวโลก จึงเป็นอันพระองค์ทรงรู้แจ้งโดยประการทั้งปวง**

โอกาสโลก

อีกประการหนึ่ง **โอกาสโลก** พระผู้มีพระภาคก็ทรงรู้แจ้งโดยประการทั้งปวง จริงอย่างนั้น พระผู้มีพระภาคนั้นทรงทราบว่า จักรวาลหนึ่ง โดยส่วนยาวและส่วนกว้าง ประมาณ ๑,๒๐๓,๔๖๐ โยชน์ โดยรอบปริมณฑลทั้งหมด ประมาณ ๓,๖๑๐,๓๕๐ โยชน์

ในจักรวาลนั้น **แผ่นดินนี้** ว่าโดยความหนา ๒๔๐,๐๐๐ โยชน์ **ตั้ง** (ลอย) **อยู่บนน้ำ**

โดยความหนาประมาณ ๔๘,๐๐๐ โยชน์ และ**น้ำตั้งอยู่บนลมที่พัดอุ้มน้ำไว้** โดยความหนาประมาณ ๙๖๐,๐๐๐ โยชน์ นี้เป็นความดำรงอยู่ของ **โอกาสโลก** (น้ำในที่นี้คือมหาสมุทรทั้งหมด รองรับดินไว้ โลกของเรานี้ประกอบด้วยน้ำ ๓ ส่วน ดิน ๑ ส่วน ซึ่งเมื่อเทียบดินกับน้ำแล้ว ดินมีเพียงนิดเดียว เป็นธรรมดาว่า ของเล็กกว่าย่อมรองรับของมากหรือใหญ่กว่าไม่ได้ ดังนั้นดินจึงรองรับน้ำไม่ได้เพราะมีขนาดเล็กเพียง ๑ ใน ๓ ของน้ำทั้งหมด ซึ่งมากเกินไปที่ดินจะรองรับได้ ถ้าจะเปรียบดินหรือโลกใบนี้ก็เท่ากับลูกมะนาว ที่เอาลอยลงไปในแก้วน้ำดื่มที่เกือบเต็มแก้ว มะนาวในแก้วไม่สามารถรองรับน้ำในแก้วได้เพราะมีขนาดเล็กเกินไป แต่น้ำต่างหากที่รองรับมะนาว **เหตุนั้นท่านจึงว่าดินตั้งอยู่บนน้ำ** และที่น้ำในมหาสมุทรไม่ล้นออกไปนอกโลก เพราะมีลมหรืออากาศห่อหุ้มอยู่รอบโลก เป็นเหตุให้เกิดแรงบีบหรือแรงดึงดูดของโลกโอบอุ้มเอาไว้ เหมือนน้ำในแก้ว)

เขาพระสุเมรุ (ภูเขาทิพย์) **แกนกลางของจักรวาล**
มีภูเขาทิพย์ ๗ ลูกล้อมรอบ

และ**ในจักรวาล** อันดำรงอยู่อย่างนั้น มี **ภูเขาสิเนรุ** [เขาพระสุเมรุ] **เป็นภูเขาที่สูงที่สุด** หยั่งลงไปในมหาสมุทร ๘๔,๐๐๐ โยชน์ สูงขึ้นไปข้างบนก็เท่ากัน

ภูเขาใหญ่ ๗ ลูก คือ

๑. **ภูเขายุคันธร** ๒. **ภูเขาอิสินธร** ๓. **ภูเขากรวิก** ๔. **ภูเขาสุทัสสนะ** ๕. **ภูเขาเนมินธร** ๖. **ภูเขาวินตกะ** ๗. **ภูเขาอัสสกัณณะ** วิจิตรไปด้วยรัตนะคือแก้วนานาประการ **เป็นภูเขาทิพย์** (มองด้วยตาเปล่าไม่เห็น แต่เห็นได้ด้วยทิพพจักขุ) หยั่งลึกลงไปในมหาสมุทรและสูงขึ้นไปข้างบนกึ่งหนึ่งๆ ของภูเขาสิเนรุนั้น (ลดหลั่นกันลงมาตามลำดับ) **ภูเขาทั้ง ๗ ลูกนั้น ตั้งอยู่โดยรอบภูเขาสิเนรุ** (เขาพระสุเมรุ) **เป็นที่อยู่ของท้าวมหาราชทั้ง ๔ กับพวกเทวดาและยักษ์** (สวรรค์ชั้นจาตุมมหาราชิกา)

ภูเขาหิมวา (**หิมพานต์** หรือ **หิมาลัย** เป็นภูเขาที่สามารถมองเห็นด้วยตามนุษย์ธรรมดาทั่วไป อยู่ที่ประเทศอินเดีย) สูง ๕๐๐ โยชน์ ยาวและกว้าง ๓,๐๐๐ โยชน์ ประดับด้วยยอด (มียอด) ๘๔,๐๐๐ ยอด (ภูเขาหิมาลัย ประกอบด้วยภูเขาทั้งลูกใหญ่ลูกเล็กเป็นจำนวนมาก)

สาเหตุที่ได้ชื่อว่า ชมพูทวีป

(ในอดีต เมื่อต้นกัป) มีต้นชมพู (ต้นหว้า) ชื่อ นคะ วัดโดยรอบได้ ๑๕ โยชน์ ลำต้นสูง ๕๐ โยชน์ กิ่งยาว ๕๐ โยชน์ แผ่กิ่งออกไปโดยรอบได้ ๑๐๐ โยชน์ (วัดเส้นผ่าศูนย์กลาง) สูงขึ้นไปก็เท่ากัน ด้วยอานุภาพแห่งต้นชมพูนั้น โลกเรานี้จึงได้นามว่า (หรือชื่อว่า) **ชมพูทวีป** (หมายถึงพื้นโลกทั้งหมด) ดังนั้นต้นชมพู จึงเป็นต้นไม้ประจำภพมนุษย์

ต้นไม้เกิดประจำภพ ๗ ต้น

ในจักรวาลนี้ มีต้นไม้ใหญ่เกิดประจำภพ ๗ ต้น มีขนาดเท่าๆ กันกับต้นชมพู ชื่อ นคะ (ในภพมนุษย์) คือ

๑. **ต้นชมพู** (ชมฺพู) ในโลกมนุษย์
๒. **ต้นจิตรปาฏลี** ของพวกอสูร ในภพอสูร (จิตฺรปาฏลี)
๓. **ต้นสิมพลี** ของพวกครุฑ (สิมฺพลี)
๔. **ต้นกระทุ่ม** ในอปรโคยานทวีป (กทมฺโพ)
๕. **ต้นกัลปพฤกษ์** ในอุตตรกุรุทวีป (กปฺปรุกฺโข)
๖. **ต้นซึก** ในปุพพวิเทหทวีป (สิรีสรุกฺโข)
๗. **ต้นปาริจฉัตตกะ** ในภพดาวดึงส์ (ปาริฉตฺตโก)

ภูเขาจักรวาล หยั่งลึกลงไปในมหาสมุทร ๘๒,๐๐๐ โยชน์ สูงขึ้นไปก็เท่ากันนั้น ภูเขาจักรวาลนี้ ตั้งล้อมโลกธาตุทั้งหมดไว้

มีโลกันตริกนรก ในระหว่างจักรวาล

ในโลกธาตุนั้น **ภพดาวดึงส์** (วัดเส้นผ่าศูนย์กลางได้) **๑๐,๐๐๐ โยชน์**

ภพอสูร อเวจีมหานรก และชมพูทวีป เท่ากัน (คือ ๑๐,๐๐๐ โยชน์) **อปรโคยานทวีป ๗,๐๐๐ โยชน์ ปุพพวิเทหทวีป** ก็เหมือนกัน **ส่วนอุตตรกุรุทวีป** (วัดได้) ๘๐,๐๐๐ โยชน์

ในโลกธาตุนั้น **ทวีปใหญ่ทวีปหนึ่งๆ** มีเกาะเล็กเกาะน้อยทวีปละ ๕๐๐ เกาะ

สิ่งทั้งหมดแม้นั้น นับเป็นจักรวาลอันหนึ่ง นับเป็นโลกธาตุอันหนึ่ง และในระหว่างแห่งจักรวาลเหล่านั้น **มีโลกันตริกนรกอันหนึ่งๆ**[๑]

พระผู้มีพระภาค ทรงรู้แจ้ง**อนันตจักรวาล อนันตโลกธาตุ** มากมายไม่มีที่สุด **ด้วยพระพุทธญาณอันไม่มีที่สุด** เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงทรงได้พระนามว่า **โลกวิทู**

๖. อนุตตโร ปุริสทัมมสารถิ

อนุตตโร แปลว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า**เป็นบุคคลผู้ยอดเยี่ยม ไม่มีบุคคลใดยิ่งกว่า ไม่มีบุคคลใดเสมอเหมือน ไม่มีบุคคลใดเปรียบเทียบ ไม่มีบุคคลใดทัดเทียมหรือเทียบเคียงได้** โดยการเปรียบเทียบด้วยพระคุณ คือ **ศีล สมาธิ ปัญญา วิมุตติ และวิมุตติญาณทัสสนะ** ดังที่พระองค์ตรัสไว้ว่า

> **"ภิกษุทั้งหลาย ก็แต่ว่า เรามองไม่เห็นบุคคลที่สมบูรณ์ด้วยศีลยิ่งกว่าเราตถาคต ในโลก พร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก ... ในหมู่สัตว์ พร้อมทั้งเทวดาและมนุษย์"**[๒] ดังนี้เป็นต้น

ปุริสทัมมสารถิ แปลว่า พระผู้มีพระภาคทรงฝึกหัดได้ ทรงนำไปได้ ซึ่งบุรุษบุคคลที่ควรฝึกได้ทั้งหลาย อันได้แก่ **ดิรัจฉานบุรุษบ้าง มนุษยบุรุษบ้าง อมนุษยบุรุษบ้าง**

ดิรัจฉานบุรุษ เช่น พญานาคเป็นจำนวนมาก มีพญานาคชื่อว่าอปลาละเป็นต้น หรือช้างต่างๆ เช่น ช้างชื่อธนปาลกะ (นาฬาคิรี) เป็นต้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงฝึกได้แล้ว ทรงทำให้หมดพยศได้แล้ว ทรงให้ดำรงอยู่ในสรณะและศีลได้แล้ว

แม้มนุษยบุรุษทั้งหลาย เช่น สัจจกนิครนถ์ อัมพัฏฐมาณพ โปกขรสาติพราหมณ์เป็นต้น **แม้อมนุษยบุรุษ** เช่น อาฬวกยักษ์ สูจิโลมยักษ์ และแม้ท้าวสักกเทวราชเป็นต้น **พระองค์ก็ทรงฝึกได้แล้ว ทรงแนะนำได้แล้ว** ด้วยอุบายในการแนะนำอันวิจิตรหลากหลาย

---

[๑] วิสุทธิมรรคฉบับภาษาบาลี ภาคที่ ๑ หน้า ๒๖๒-๒๖๕ โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.

[๒] พระไตรปิฎกบาลี ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๑๕ สังยุตตนิกาย สคาถวรรค ข้อ ๕๖๐ หน้า ๒๐๓. และเล่มที่ ๒๑ อังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต ข้อ ๒๑ หน้า ๒๖.

อีกประการหนึ่ง ทั้งบทว่า **อนุตตโร** และบทว่า **ปุริสทัมมสารถิ** แปลรวมกัน (ไม่แยกแปลทีละบท) ว่า **พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเป็นประดุจนายสารถี ที่สามารถฝึกบุรุษบุคคลที่ควรฝึก ได้อย่างยอดเยี่ยม**

๗. สัตถา เทวมนุสสานัง

บทว่า **สัตถา** แปลว่า **ทรงเป็นพระศาสดา** หรือ **เป็นครูผู้ทรงสั่งสอน** โดยมีความหมายว่า เป็นผู้ทรงสั่งสอนด้วย**ประโยชน์ในชาตินี้ ประโยชน์ในชาติหน้า และปรมัตถ-ประโยชน์** (คือพระนิพพาน) ทั้งหลาย ตามความเหมาะสมแก่เวไนยบุคคล

อีกอย่างหนึ่ง **พระผู้มีพระภาคทรงได้พระนามว่า สัตถา** เพราะทรงเป็นเหมือนนายกองเกวียนผู้เป็นหัวหน้า มีอธิบายว่า นายกองเกวียน ย่อมนำกองเกวียน (เพื่อไปค้าขาย) ให้ข้ามพ้นทางกันดารคือที่คับขัน อันได้แก่ทางกันดารด้วยหมู่โจรคอยดักปล้น ทางกันดารคือคับขันด้วยสัตว์ร้าย ทางที่กันดารด้วยเสบียงอาหาร และทางกันดารด้วยน้ำ ไปได้โดยสวัสดี ฉันใด พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเป็นประดุจนายกองเกวียนผู้เป็นหัวหน้า ทรงนำหมู่สัตว์ทั้งหลายให้ข้ามทางกันดารคือชาติ ชรา มรณะ ไปสู่พระนิพพาน ฉะนั้น

บทว่า **เทวมนุสสานัง** แปลว่า (ทรงเป็นพระศาสดา) ของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย หมายความว่า พระองค์ทรงเป็นศาสดา (ผู้สอน) ทั้งของเทวดา (รวมทั้งพรหม) และมนุษย์ทั้งหลาย รวมไปถึงสัตว์เดรัจฉานทั้งหลายด้วย ดังนั้น **สัตถา เทวมนุสสานัง** จึงแปลว่า **ทรงเป็นพระศาสดา** (ครูผู้สั่งสอน) **ของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย**

๘. พุทโธ

พระผู้มีพระภาคทรงได้พระนามว่า **พุทโธ** เพราะ**ตรัสรู้ธรรมที่ควรรู้ที่มีอยู่ทั้งปวงด้วยพุทธญาณทั้งปวง** หรือ **พระสัพพัญญุตญาณ**

อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงได้พระนาม **พุทโธ** เพราะ**ทรงเป็นผู้ตรัสรู้สัจจะทั้งหลาย** และ**เพราะทรงยังหมู่สัตว์ให้ตรัสรู้สัจจะทั้งหลาย**

๙. ภควา

คำว่า **ภควา** แปลได้หลายนัย ได้แก่ แปลว่า

๑. **ทรงเป็นครูผู้ประเสริฐสูงสุดกว่าสัตว์ทั้งปวง**

๒. **ทรงเป็นผู้ควรแก่การคารวะ** ดังที่พระโบราณาจารย์ทั้งหลายกล่าวไว้ว่า

"คำว่า ภควา เป็นคำประเสริฐ คำว่า ภควา เป็นคำชั้นสูง พระผู้มีพระภาคนั้นทรงเป็นครูและเป็นผู้ควรแก่การคารวะ ด้วยเหตุนั้น นักปราชญ์จึงเฉลิมพระนามว่า ภควา"

๓. **ทรงเป็นผู้มีโชค**

๔. **ทรงเป็นผู้ส้องเสพกุศลธรรมทั้งหลาย**

๕. **ทรงเป็นผู้มีส่วนแห่งธรรม**

๖. **ทรงเป็นผู้มีพระบารมี** (ได้แก่ ทานบารมี เป็นต้นที่ทรงบำเพ็ญบริบูรณ์ดีแล้ว)

๗. **ทรงเป็นผู้หักรานกิเลสทั้งหลายได้หมดสิ้นแล้ว** ดังที่พระโบราณาจารย์ต่างกล่าวไว้ว่า

"พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ทรงเป็นผู้หักรานราคะ หักรานโทสะ และหักรานโมหะ ได้หมดสิ้นแล้ว หาอาสวะมิได้ บาปธรรมทั้งหลายพระองค์ทรงหักรานได้หมดสิ้นแล้ว ดังนั้น นักปราชญ์จึงเฉลิมพระนามว่า ภควา" ฉะนี้

๘. แปลว่า **ทรงเป็นผู้ประกอบด้วยภคธรรม** (ภคธรรม ๖ ประการ คือ **อิสสริยะ** ความเป็นใหญ่ **ธัมมะ** คือโลกุตตรธรรม **ยสะ** คือพระเกียรติยศแผ่ปกคลุมตลอดโลกทั้ง ๓ **สิริ** ได้แก่พระสิริโสภาแห่งอวัยวะทุกส่วนของพระองค์ **กามะ** คือความประสงค์ประโยชน์ **ปยัตตะ** คือพระวิริยะ อันได้แก่ สัมมาวายามะ)

๙. แปลว่า **ทรงเป็นผู้แจก หรือจำแนกธรรม สั่งสอนเวไนยสัตว์**

๑๐. แปลว่า **ทรงเป็นผู้คาย** คือ**ยุติ หรือสิ้นสุด การไปเกิดในภพภูมิทั้งหลาย**

เมื่อผู้บำเพ็ญเพียรนั้นระลึกถึงพุทธคุณทั้งหลายอยู่เนืองๆ ว่า พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น

ทรงเป็นพระอรหันต์ แม้เพราะเหตุนี้และเหตุนี้ ... ทรงเป็น (ทรงได้พระนามว่า) ภควา เพราะเหตุนี้ ดังพรรณนามาฉะนี้ จิตของเธอจะไม่ถูกราคะ โทสะ โมหะ รบกวน ย่อมตรงดิ่งมุ่งถึงพระตถาคตเจ้าอย่างเดียว (มีพระพุทธคุณเป็นอารมณ์)

เมื่อจิตไม่ถูกกิเลสมีราคะเป็นต้นรบกวน ก็ชื่อว่าข่มนิวรณ์ได้ เมื่อตริตรึกและพิจารณาถึงพระพุทธคุณอยู่อย่างนั้น ปีติย่อมเกิดขึ้น เมื่อปีติเกิด ความสุขกายสุขใจย่อมเกิด จิตที่มีพระพุทธคุณเป็นอารมณ์ ย่อมเป็นสมาธิ

กัมมัฏฐานนี้ สำเร็จเพียงอุปจารฌาน

แต่เพราะเหตุที่พระพุทธคุณทั้งหลายเป็นสภาวธรรมที่ล้ำลึก อย่างหนึ่ง และเพราะเหตุที่ผู้บำเพ็ญเพียรน้อมจิตไปในอันระลึกถึงพระคุณนานาประการ อย่างหนึ่ง **ฌานนี้จึงไม่ขึ้นถึงขั้นอัปปนา ถึงเพียงขั้นอุปจาระเท่านั้น**

อานิสงส์การเจริญพุทธานุสสติกัมมัฏฐาน

ก็แหละ ภิกษุผู้ประกอบเนืองๆ ซึ่งพุทธานุสสติกัมมัฏฐานนี้ **ย่อมเป็นผู้มีความเคารพ มีความยำเกรงในพระศาสดา ย่อมบรรลุถึงซึ่งความไพบูลย์ด้วยศรัทธา ความไพบูลย์ด้วยสติ ความไพบูลย์ปัญญา และความไพบูลย์ด้วยบุญ เป็นผู้มากไปด้วยปีติและปราโมทย์ เป็นผู้กำจัดเสียได้ซึ่งโทษภัยอันน่ากลัว เป็นผู้สามารถอดกลั้นได้ต่อทุกขเวทนา ย่อมได้ความมั่นใจว่า กำลังอยู่ร่วมกับพระศาสดา**

แม้สรีระร่างของภิกษุนั้น**อันพุทธานุสสติครอบครองแล้ว ย่อมกลายเป็นสิ่งที่ควรแก่การบูชา เป็นเสมือนเรือนพระเจดียสถาน** ฉะนั้น จิตของภิกษุนั้น**ย่อมน้อมไปใน "พุทธภูมิ"** และเมื่อถึงคราวที่ประจวบกับสิ่งที่จะพึงล่วงละเมิด **หิริและโอตตัปปะ ย่อมจะปรากฏแก่ภิกษุนั้น เป็นเสมือนเห็นพระศาสดาปรากฏอยู่ต่อหน้าฉะนั้น** อนึ่ง ภิกษุผู้ประกอบเนืองๆ ซึ่งพุทธานุสสติกัมมัฏฐานนั้น **เมื่อยังไม่ได้แทงตลอด** (บรรลุ) **คุณวิเศษยิ่งๆ ขึ้นไป** [ในชาตินี้] **ก็จะเป็นผู้มีสุคติเป็นที่ไปในเบื้องหน้า**

๒. ธัมมานุสสติ
วิธีเจริญธัมมานุสสติกัมมัฏฐาน

ผู้บำเพ็ญเพียรผู้ปรารถนาเพื่อที่จะเจริญธัมมานุสสติกัมมัฏฐาน ไปอยู่ในที่ลับ หลีกเร้นอยู่ ณ เสนาสนะอันสมควร พึงระลึกถึงเนืองๆ ซึ่งคุณทั้งหลายของปริยัตติธรรมและโลกุตตรธรรม ๙ อย่างนี้ว่า

(ธรรมคุณ ๖ บท)

๑. สวากขาโต ภควตา ธัมโม พระธรรมอันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ดีแล้ว
๒. สันทิฏฐิโก เป็นธรรมอันผู้ได้บรรลุแล้วจะพึงเห็นได้ด้วยตนเอง
๓. อกาลิโก เป็นธรรมที่ให้ผลแก่ผู้ปฏิบัติได้ ไม่จำกัดกาลเวลา
๔. เอหิปัสสิโก เป็นธรรมที่สามารถเรียกมา [พิสูจน์] ดูได้
๕. โอปนยิโก เป็นธรรมที่ควรน้อมเข้ามาในตน
๖. ปัจจัตตัง เวทิตัพโพ วิญญูหิ เป็นธรรมที่วิญญูชนทั้งหลายจะพึงรู้ได้เฉพาะตน

๑. สวากขาโต

ก็ในบทว่า สวากขาโต “ตรัสไว้ดีแล้ว” นี้ หมายรวมถึงทั้งปริยัตติธรรมและโลกุตตร-ธรรม แต่บทอื่นต่อจากนี้ มีบทว่า “สันทิฏฐิโก” เป็นต้น หมายเอาเฉพาะโลกุตตรธรรมอย่างเดียว

ปริยัตติธรรม เป็นสวากขาตธรรม

ในธรรม ๒ ประเภทนั้น **ประเภทแรก ปริยัตติธรรม** ชื่อว่า **อันพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว เพราะมีความงามในเบื้องต้น งามในท่ามกลาง และงามในที่สุด และเพราะประกาศพรหมจรรย์ พร้อมทั้งอรรถะ พร้อมทั้งพยัญชนะ บริสุทธิ์บริบูรณ์สิ้นเชิง**

ศาสนธรรมแม้ทั้งสิ้น **มีความงามในเบื้องต้นด้วยศีล** อันเป็นเหตุของตน **มีความงามในท่ามกลางด้วยสมถะ วิปัสสนา มรรค และผลทั้งหลาย มีความงามในที่สุดด้วยพระนิพพาน**

อีกประการหนึ่ง ศาสนธรรมทั้งสิ้น **มีความงามในเบื้องต้นด้วยศีลและสมาธิ มีความงามในท่ามกลางด้วยวิปัสสนาและมรรค ๔ มีความงามในที่สุดด้วยผล ๔ และพระนิพพาน**

อีกนัยหนึ่ง ปริยัตติธรรม ชื่อว่าอันพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว **เพราะไม่มีข้อความอันวิปัลลาสคลาดเคลื่อน** เพราะเหตุนั้น ปริยัตติธรรมนั้น จึงชื่อว่า **สวากขาโต** "เป็นธรรมอันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ดีแล้ว"

โลกุตตรธรรมชื่อว่าเป็นสวากขาตธรรม

ก็แหละ **โลกุตตรธรรม** ชื่อว่า เป็นธรรมอันพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว เพราะพระองค์ตรัสข้อปฏิบัติอันสมควรแก่พระนิพพาน และตรัสพระนิพพานอันสมควรแก่ข้อปฏิบัติ สมดังที่ท้าวสักกเทวราชตรัสไว้ว่า "ก็แล ข้อปฏิบัติอันส่งให้ถึงพระนิพพาน อันพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้นได้ทรงบัญญัติไว้ดีแล้วแก่หมู่พระสาวกทั้งหลาย **พระนิพพานกับข้อปฏิบัติย่อมเข้ากันได้ น้ำในแม่น้ำคงคาย่อมเข้ากันได้ ย่อมเสมอเหมือน กับน้ำในแม่น้ำยมุนาแม้ฉันใด** ข้อปฏิบัติอันส่งให้ถึงพระนิพพาน อันพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ทรงบัญญัติไว้ดีแล้ว แก่หมู่พระสาวกทั้งหลาย พระนิพพานกับข้อปฏิบัติย่อมเข้ากันได้เหมือนอย่างนั้นนั่นเทียว

อนึ่ง **ในบรรดาโลกุตตรธรรม** นี้ **อริยมรรค** อันเป็นข้อปฏิบัติสายกลาง ไม่ไปใกล้ทางอันเป็นที่สุดโต่งทั้ง ๒ (กามสุขัลลิกานุโยค และอัตตกิลมถานุโยค) ชื่อว่า **เป็นสวากขาตธรรม** อันพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว

อนึ่ง **สามัญญผล** (การได้บรรลุมรรคผล) **ทั้งหลาย** ที่สงบระงับกิเลสได้แล้วนั่นแล **ก็ชื่อว่า เป็นสวากขาตธรรม** เพราะสามัญญผลเหล่านั้นพระองค์ตรัสว่า เป็นธรรมเครื่องสงบระงับกิเลส

อนึ่ง **พระนิพพาน อันมีสภาวะเที่ยง เป็นอมตะ** เป็นที่ต้านทาน และเป็นที่หลบลี้หนีทุกข์นั่นแล **ก็ชื่อว่าเป็นสวากขาตธรรม** คือธรรมอันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ดีแล้ว **เพราะพระนิพพานนั้นพระองค์ตรัสว่ามีสภาพเที่ยง** เป็นต้น

๒. สันทิฏฐิโก

ประการแรก อันพระอริยบุคคลผู้กำลังกระทำกิเลสทั้งหลายมีราคะเป็นต้น ไม่ให้มีในสันดานของตน **พึงเห็นอริยมรรคได้ด้วยตนเอง** เพราะฉะนั้น **อริยมรรคนั้น จึงชื่อว่าเป็นธรรมอันพระอริยบุคคลพึงเห็นเอง**

สมดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า

> "พราหมณ์ บุคคลผู้กำหนัดแล้ว ถูกราคะครอบงำแล้ว มีจิตอันราคะครอบครองแล้ว ย่อมคิดเพื่อเบียดเบียนตนบ้าง ย่อมคิดเพื่อเบียดเบียนผู้อื่นบ้าง ย่อมคิดเพื่อเบียดเบียนทั้งตนเองและผู้อื่นทั้ง ๒ ฝ่ายบ้าง เขาย่อมได้เสวยทุกข์โทมนัสทางใจ
>
> แต่เมื่อราคะอันเขาละได้แล้ว เขาย่อมไม่คิดเพื่อเบียดเบียนตนเลย ย่อมไม่คิดเพื่อเบียดเบียนผู้อื่นเลย ย่อมไม่คิดเพื่อเบียดเบียนทั้งตนเองผู้อื่นทั้ง ๒ ฝ่าย เขาย่อมไม่ได้เสวยทุกข์โทมนัสทางใจ พราหมณ์ พระธรรมย่อมเป็นสิ่งที่ผู้ปฏิบัติจะพึงเห็นเอง แม้ด้วยประการฉะนี้แล."[๑]

อีกประการหนึ่ง **โลกุตตรธรรมทั้ง ๙ ประการ** อันพระอริยบุคคลใดๆ ได้บรรลุแล้ว พระอริยบุคคลนั้นๆ **จะพึงเห็นเองด้วยปัจจเวกขณญาณ โดยยกเลิกซึ่งภาวะที่จะพึงถึงด้วยการเชื่อผู้อื่นเสียได้** เพราะฉะนั้น โลกุตตรธรรม ๙ นั้น จึงชื่อว่า **เป็นธรรมอันผู้บรรลุจะพึงเห็นเอง**

อีกนัยหนึ่ง ความเห็นเรียกว่า **ทิฏฐ** ทิฏฐศัพท์นั่นแหละ ได้รูปเป็น **สันทิฏฐ** แปลว่า **ความเห็น** ธรรมใดย่อมควรซึ่งการเห็น ธรรมนั้นชื่อว่า สันทิฏฐิโก ควรซึ่งการเห็น

จริงอยู่ **โลกุตตรธรรม** ที่ผู้บำเพ็ญเพียร**เห็นด้วยสามารถการรู้โดยภาวนา และด้วยสามารถการรู้โดยการกระทำให้แจ้ง** [มิใช่เพียงศึกษาตามหลักปริยัติ] เท่านั้น **จึงจะห้ามวัฏฏภัยได้** เพราะเหตุนั้น โลกุตตรธรรมย่อมควรซึ่งการเห็น ดังนั้น จึงชื่อว่า สันทิฏฐิโก ควรซึ่งการเห็น เหมือนบุคคลผู้ควรซึ่งผ้าเขาเรียกว่า วัตถิโก ผู้ควรซึ่งผ้า ฉะนั้น

---
[๑] พระไตรปิฎกบาลี ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๒๐ อังคุตตรนิกาย ติกนิบาต ข้อ ๕๔ หน้า ๒๑๖.

๓. อกาลิโก

พระธรรมนั้น (โลกุตตรธรรม คืออริยมรรค) ไม่มีเวลาสำหรับรอคอยที่จะให้ผล ฉะนั้นจึงชื่อว่า **อกาโล** อกาโล นั่นแหละได้รูปเป็น **อกาลิโก** อธิบายว่า พระธรรมนั้นจะรอกาล ๕ วันและ ๗ วันเป็นต้นให้สิ้นสุดไปแล้วจึงให้ผลก็หามิได้ **แต่ให้ผลต่อลำดับจากที่ตนเกิดเลยทีเดียว**

อีกประการหนึ่ง ธรรมนั้น มีกาลไกลที่จะมาถึง ในการให้ผลของตน ฉะนั้นจึงชื่อว่า กาลิโก แปลว่า **มีกาลไกล** (ในการที่จะให้ผล) ธรรมนั้นได้แก่ธรรมประเภทไหน ? ได้แก่ **กุศลธรรมชั้นโลกิยะ** ส่วน **ธรรมชั้นโลกุตตระ** นี้ ไม่เป็นกาลิโก (รอคอยเวลาให้ผล) เพราะมีผลติดต่อกัน ฉะนั้นจึงชื่อว่า อกาลิโก ไม่มีเวลาไกลออกไปที่จะให้ผล (ไม่รอเวลาให้ผล) บทว่า **อกาลิโก** นี้ ท่านจำกัดเอาเฉพาะ **อริยมรรค** เท่านั้น

๔. เอหิปัสสิโก

พระธรรมย่อมควรแก่วิธีที่เชิญให้มาดู อันเป็นไปทำนองนี้ว่า เชิญท่านมาดูพระธรรมนี้

ถามว่า ก็เพราะเหตุไรหรือ พระธรรมนั้นจึงควรด้วยวิธี (เชิญให้มาดู) นั้น

ตอบว่า เพราะพระธรรมนั้น เป็นสภาพที่มีอยู่จริง และเป็นสภาพที่บริสุทธิ์

อธิบายว่า เมื่อมีแต่กำมือเปล่า ถึงแม้ว่าใครๆ กล้าพูดได้ว่า 'เงินหรือทองคำ มีอยู่ (ในกำมือ)' แต่ก็ไม่กล้าที่จะเชิญ (ใครๆ) ให้มาดูว่า 'ท่านจงมาดูเงินหรือทองคำ (ในกำมือ) นี้' เพราะเหตุไร ? **เพราะเงินหรือทองคำนั้นไม่มีอยู่** (ในกำมือ) **จริงๆ** อนึ่ง คูถหรือมูตร แม้เป็นของมีอยู่จริง ใครๆ ก็ไม่กล้าจะเชิญผู้อื่นให้มาดูว่า 'ท่านจงมาดูคูถหรือมูตรนี้' เพื่อความร่าเริงใจ โดยประกาศถึงสภาพอันเป็นที่น่าฟูใจ แต่เป็นสิ่งที่จำเป็นต้องปกปิดเสียด้วยหญ้าหรือใบไม้ทั้งหลายโดยแท้แล เพราะเหตุไรเล่า ? **เพราะมันเป็นสิ่งที่ไม่สะอาด**

ส่วนว่า **โลกุตตรธรรมทั้ง ๙ ประการ**นี้ ชื่อว่า **เป็นของมีอยู่โดยสภาวะจริงๆ ด้วย** และ**ชื่อว่าเป็นสภาพบริสุทธิ์ด้วย** เหมือนดวงจันทร์วันเพ็ญบนอากาศที่ปราศจากเมฆ และ

เหมือนชาติแก้วมณีที่วางไว้บนผ้ากัมพลเหลือง (มองเห็นได้เด่นชัด) ด้วยเหตุนั้น โลกุตตรธรรมย่อมควรแก่วิธีที่จะเชิญให้มาดู เพราะเป็นสภาพที่มีอยู่จริง และเป็นสภาพที่บริสุทธิ์ ฉะนั้นจึงชื่อว่า **เอหิปัสสิโก** ควรแก่วิธีที่จะเชิญให้มา (พิสูจน์) ดูได้

๕. โอปนยิโก

พระธรรมอันผู้ปฏิบัติพึงน้อมเข้ามาในตน ดังนั้นจึงชื่อว่า **โอปนยิโก** ก็แล ในบทนี้มีวินิจฉัยดังต่อไปนี้

การน้อมเข้ามา ชื่อว่า อุปนยะ **พระธรรมย่อมควรแก่อุปนยะคือการน้อมเข้ามาในจิตของตนด้วยอำนาจภาวนา** เพราะแม้ถึงผืนผ้าหรือศีรษะถูกไฟไหม้ ก็เพ่งดูได้เฉย ฉะนั้นจึงชื่อว่า อุปนยิโก บทว่า อุปนยิโก นั่นเองได้รูปเป็น โอปนยิโก คำอธิบายนี้ย่อมสมควรในโลกุตตรธรรมที่เป็นสังขตะ (คือมรรคผล)

ส่วนในโลกุตตรธรรมที่เป็นอสังขตะ (คือนิพพาน) พระธรรมย่อมควรซึ่งอันน้อมเข้ามาด้วยจิตของตน ฉะนั้นจึงชื่อว่า โอปนยิโก ควรน้อมเข้ามาด้วยจิต อธิบายว่า สมควรถูกต้องด้วยการทำให้แจ้ง

อีกนัยหนึ่ง **พระธรรมคืออริยมรรค** ชื่อว่า อุปเนยโย เพราะอรรถว่า **เป็นสภาวะนำเข้าไปสู่พระนิพพาน** พระธรรมคือ **ผล** และ**พระนิพพาน** ชื่อว่า **อุปเนยโย** เพราะอรรถว่า **อันผู้ปฏิบัติจะพึงนำเข้าไปสู่ภาวะที่จะพึงทำให้แจ้ง** บทว่า อุปเนยโย นั่นเองได้รูปเป็นโอปนยิโก หมายความว่า นำเข้าไปสู่พระนิพพาน หรืออันผู้ปฏิบัติจะพึงนำไปสู่ภาวะที่จะพึงทำให้แจ้ง

๖. ปัจจัตตัง เวทิตัพโพ วิญญูหิ

แปลว่า **พระธรรมอันวิญญูชนทั้งหลายจะพึงรู้เฉพาะตน** หมายความว่า โลกุตตร-ธรรมนั้น อันวิญญูชนทั้งหลายแม้ทุกๆ ระดับมีชนชั้นอุคฆฏิตัญญูเป็นต้น **จะพึงรู้ได้ที่ตนเองว่า 'มรรคเราได้เจริญแล้ว ผลเราได้บรรลุแล้ว นิโรธเราได้ทำให้แจ้งแล้ว'** ฉะนี้

จริงอยู่ กิเลสทั้งหลายของสัทธิวิหาริก จะละได้ด้วยมรรคที่พระอุปัชฌาย์เจริญแล้ว หาได้ไม่ สัทธิวิหาริกนั้นจะอยู่เป็นผาสุกด้วยผลสมาบัติของพระอุปัชฌาย์นั้น ก็หาไม่ สัทธิวิหาริกจะกระทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพานที่พระอุปัชฌาย์นั้นทำให้แจ้งแล้ว ก็หาไม่ เพราะเหตุนั้น โลกุตตรธรรมนี้ อันวิญญูชนทั้งหลายจะพึงเห็นได้เหมือนเห็นอาภรณ์บนศีรษะของคนอื่น หาได้ไม่ **แต่โลกุตตรธรรมนี้ อันวิญญูชนทั้งหลายจะพึงเห็นได้ที่จิตของตนเท่านั้น** อธิบายว่า อันวิญญูชนทั้งหลายจะพึงเสวย แต่อย่างไรก็ตาม โลกุตตรธรรมนี้เป็นสิ่งที่มิใช่วิสัยของพวกพาลชนเลยอย่างแน่แท้

เมื่อผู้บำเพ็ญเพียรระลึกถึงพระธรรมคุณทั้งหลาย อันต่างด้วยบท มีบทว่า พระธรรมอันพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้วเป็นต้น อย่างนี้บ่อยๆ ในสมัยนั้น จิตของเธอก็จะไม่ถูกราคะรบกวน จะไม่ถูกโทสะรบกวน สมัยนั้น จิตของเธอย่อมจะปรารภตรงดิ่งถึงพระธรรม ด้วยประการฉะนี้ องค์ฌานทั้งหลายย่อมบังเกิดขึ้นแก่เธอผู้ข่มนิวรณ์ได้แล้วในขณะเดียวกัน โดยนัยก่อนนั่นแล

แต่เพราะ **พระธรรมคุณทั้งหลายเป็นสภาพที่ลึกซึ้ง** อย่างหนึ่ง เพราะ**ผู้บำเพ็ญเพียรน้อมจิตไปในอันระลึกถึงซึ่งพระคุณมีประการต่างๆ** อย่างหนึ่ง ดังนั้น **ฌานจึงไม่ขึ้นถึงขั้นอัปปนา ขึ้นถึงเพียงขั้นอุปจาระเท่านั้น**

๓. สังฆานุสสติ

เมื่อผู้บำเพ็ญเพียรผู้ประสงค์ที่จะเจริญสังฆานุสสติกัมมัฏฐาน ไปในที่ลับหลีกเร้นอยู่ ณ เสนาสนะอันสมควร พึงระลึกเนืองๆ ถึงคุณทั้งหลายของพระอริยสงฆ์อย่างนี้ว่า **“สุปฏิปันโน ภควโต สาวกสังโฆ อุชุปฏิปันโน ... อนุตตรัง ปุญญักเขตตัง โลกัสสะ”**

พระสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาคเจ้า

๑. สุปฏิปันโน	เป็นผู้ปฏิบัติดี
๒. อุชุปฏิปันโน	เป็นผู้ปฏิบัติตรง
๓. ญายปฏิปันโน	เป็นผู้ปฏิบัติเพื่อพระนิพพาน
๔. สามีจิปฏิปันโน	เป็นผู้ปฏิบัติสมควร

๕. **อาหุเนยโย** เป็นผู้ควรแก่ของบูชา
๖. **ปาหุเนยโย** เป็นผู้ควรแก่ของต้อนรับ
๗. **ทักขิเณยโย** เป็นผู้ควรแก่ของทำบุญ
๘. **อัญชลิกรณีโย** เป็นผู้ควรแก่การกราบไหว้
๙. **อนุตตรัง ปุญญักเขตตัง โลกัสสะ** เป็นนาบุญชั้นยอดเยี่ยมของชาวโลก

๑. สุปฏิปันโน

สุปฏิปันโน แปลว่า เป็นผู้ปฏิบัติด้วยดี ในอธิการนี้ ผู้ศึกษาพึงทราบว่า พระอริยเจ้าจำพวกใดขณะดำรงอยู่ในมรรค พระอริยเจ้าจำพวกนั้นชื่อว่า เป็นผู้ปฏิบัติดี เพราะเป็นผู้กำลังพรั่งพร้อมด้วยข้อปฏิบัติอันถูกต้อง พระอริยเจ้าจำพวกใดขณะดำรงอยู่ในผล พระอริยเจ้าจำพวกนั้นชื่อว่า เป็นผู้ปฏิบัติดี โดยมุ่งเอาข้อปฏิบัติอันเป็นอดีต เพราะมรรคผลที่จะพึงบรรลุด้วยข้อปฏิบัติอันถูกต้อง เป็นสิ่งที่พระอริยเจ้าจำพวกนั้นบรรลุมาแล้ว

อีกนัยหนึ่ง พระสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาคนั้น ชื่อว่า สุปฏิปันโน เพราะเป็นผู้ปฏิบัติตามที่ทรงสั่งสอนในพระธรรมวินัยที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ดีแล้วบ้าง เพราะเป็นผู้ปฏิบัติตามซึ่งข้อปฏิบัติอันไม่ผิดบ้าง

๒. อุชุปฏิปันโน

ชื่อว่า **อุชุปฏิปันโน** เพราะเป็นผู้ปฏิบัติตามปฏิปทาอันเป็นสายกลาง โดยหลีกเลี่ยงปฏิปทาอันเป็นสายริมทั้ง ๒ เสีย และเพราะเป็นผู้ปฏิบัติเพื่อปหาน (ละ) เสียซึ่งโทษคือความคด ความโกง ความโค้ง ของกาย วาจา ใจ

๓. ญายปฏิปันโน

ชื่อว่า **ญายปฏิปันโน** เพราะเป็นผู้ปฏิบัติเพื่อประสงค์ **ญายะ** คือ พระนิพพาน

๔. สามีจิปฏิปันโน

ชื่อว่า **สามีจิปฏิปันโน** เพราะเป็นผู้ปฏิบัติโดยประการที่เป็นผู้สมควรแก่สามีจิกรรม

ยทิทัง จัตตาริ ปุริสยุคานิ

คำว่า **ยทิทัง จัตตาริ ปุริสยุคานิ** ความว่า พระอริยบุคคล จัดเป็นคู่ได้ ๔ คู่ คือ

พระอริยบุคคลผู้ดำรงอยู่ในโสดาปัตติมรรค-โสดาปัตติผล นี้คู่หนึ่ง

พระอริยบุคคลผู้ดำรงอยู่ในสกทาคามิมรรค-สกทาคามิผลนี้คู่หนึ่ง

พระอริยบุคคลผู้ดำรงอยู่ในอนาคามิมรรค-อนาคามิผล นี้คู่หนึ่ง

พระอริยบุคคลผู้ดำรงอยู่ในอรหัตตมรรค-อรหัตตผล นี้คู่หนึ่ง

โดยนัยนี้ จึงเป็นคู่แห่งบุรุษ ๔ คู่ ด้วยประการฉะนี้

อัฏฐ ปุริสปุคคลา

คำว่า **อัฏฐ ปุริสปุคคลา “บุรุษบุคคล ๘ จำพวก”** ความว่า โดยจัดเป็นบุรุษบุคคล คือพระอริยบุคคลผู้ดำรงอยู่ในโสดาปัตติมรรค จัดเป็นบุคคลที่ ๑ พระอริยบุคคลผู้ดำรงอยู่ในโสดาปัตติ-ผล จัดเป็นบุคคลที่ ๒ ดังนี้เป็นต้น (เรียงตามลำดับบุคคล) โดยนัยนี้ จึงเป็นบุรุษบุคคล ๘ จำพวก

๕. อาหุเนยโย

บทว่า อาหุเนยยะ มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้ วัตถุใดอันบุคคลพึงนำมาบูชา วัตถุนั้นชื่อว่า อาหุนะ อธิบายว่า ได้แก่วัตถุอันบุคคลพึงนำมาแม้แต่ที่ไกล แล้วถวายไว้ในท่านผู้มีศีลทั้งหลาย คำว่า อาหุนะ นี้เป็นชื่อของปัจจัย ๔

พระสงฆ์สาวกเป็นผู้ควรเพื่อจะรับซึ่งของ (ปัจจัย ๔) อันบุคคลนำมาบูชานั้น เพราะทำของนั้นให้มีผลมาก ด้วยเหตุนั้นจึงชื่อว่า อาหุเนยโย ผู้ควรรับของที่บุคคลนำมาบูชา

๖. ปาหุเนยโย

บทว่า ปาหุเนยยะ มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้ สิ่งของสำหรับให้แก่อาคันตุกะที่เขาเตรียมไว้โดยเป็นเครื่องสักการะ เพื่อประโยชน์แก่ญาติมิตรผู้เป็นที่รักใคร่เป็นที่เจริญใจซึ่งมาแต่ทิศใหญ่และทิศน้อยทั้งหลาย เรียกว่า **ปาหุนะ** (ของต้อนรับแขก) สิ่งของแม้นั้น

เว้นญาติและมิตรผู้เป็นแขกเหล่านั้นเสีย ควรเพื่อจะถวายเฉพาะแก่พระสงฆ์ พระสงฆ์เท่านั้นควรเพื่อจะรับซึ่งสิ่งของนั้น เพราะว่า ขึ้นชื่อว่าแขกที่จะเหมือนพระสงฆ์หามีไม่

เป็นความจริงอย่างนั้น พระสงฆ์นี้จักปรากฏขึ้นได้ก็ต่อเมื่อพุทธันดร ๑ ล่วงไปแล้ว และเป็นผู้ประกอบด้วยธรรมทั้งหลาย อันสร้างความเป็นที่รักเป็นที่เจริญใจให้ ชนิดที่ไม่เจือปนอีกด้วย ของต้อนรับแขกควรเพื่อจะถวายแก่พระสงฆ์นั้น และพระสงฆ์เป็นผู้ควรเพื่อรับของต้อนรับแขก เหตุนั้น พระสงฆ์จึงชื่อว่า **ปาหุเนยโย** ผู้ควรรับของต้อนรับแขก

๗. ทักขิเณยโย

ก็แหละ **"ทาน" ที่บุคคลให้เพราะเชื่อปรโลก** เรียกว่า **ทักขิณา** พระสงฆ์ย่อมควรซึ่งทักขิณานั้น ฉะนั้นจึงชื่อว่า **ทักขิเณยโย "ผู้ควรซึ่งทักขิณา"**

อีกอย่างหนึ่ง พระสงฆ์เป็นผู้เกื้อกูลแก่ทักขิณา โดยที่ทำทักขิณาให้บริสุทธิ์ด้วยการกระทำให้มีผลมาก ฉะนั้น จึงชื่อว่า **ทักขิเณยโย ผู้เกื้อกูลแก่ทักขิณา**

๘. อัญชลิกรณีโย

พระสงฆ์ย่อมควรซึ่งอัญชลีกรรม **ที่ชาวโลกทั้งมวลพากันยกหัตถ์ทั้ง ๒ ตั้งไว้เหนือเศียร** กระทำอยู่ ฉะนั้นจึงชื่อว่า **อัญชลิกรณีโย ผู้ควรกระทำอัญชลีกรรม**

๙. อนุตตรัง ปุญญักเขตตัง โลกัสสะ

คำว่า "อนุตตรัง ปุญญักเขตตัง โลกัสสะ" แปลว่า **พระสงฆ์เป็นนาบุญชั้นยอดเยี่ยมของชาวโลก** มีอธิบายว่า พระสงฆ์เป็นสถานที่ปลูกบุญของชาวโลกทั้งมวลอย่างไม่มีอะไรเหมือน เหมือนอย่างว่า สถานที่เพาะปลูกข้าวสาลี สถานที่เพาะปลูกข้าวเหนียว ของพระราชา หรือของอำมาตย์ ชาวโลกเรียกว่า นาข้าวสาลีของพระราชา นาข้าวเหนียวของพระราชา ฉันใด พระสงฆ์ก็เป็นสถานที่ปลูกบุญทั้งหลายของชาวโลกทั้งมวล ฉันนั้น

เพราะว่า ได้อาศัยพระสงฆ์แล้ว บุญทั้งหลายอันเป็นไปเพื่อประโยชน์สุขนานาประการของชาวโลก จึงเจริญงอกงามได้ เพราะเหตุฉะนั้น พระสงฆ์จึงเป็นนาบุญชั้นยอดเยี่ยมของชาวโลก ฉะนี้แล

๔. สีลานุสสติ

วิธีเจริญสีลานุสสติ

ผู้บำเพ็ญเพียรผู้มีความประสงค์เพื่อจะเจริญสีลานุสสติกัมมัฏฐาน พึงไปในที่ลับหลีกเร้นอยู่ ณ เสนาสนะอันสมควร แล้วระลึกเนืองๆ ถึงศีลทั้งหลายของตน ด้วยสามารถแห่งคุณมีความเป็นศีลไม่ขาดเป็นต้น ๘ ประการ อย่างนี้ว่า

โอหนอ ... ศีลของเรา

๑. อขัณฑานิ	เป็นศีลไม่ขาด
๒. อัจฉิททานิ	เป็นศีลไม่ทะลุ
๓. อสพลานิ	เป็นศีลไม่ด่าง
๔. อกัมมาสานิ	เป็นไม่พร้อย
๕. ภุชิสสานิ	เป็นศีลที่เป็นไท
๖. วิญญุปสัตถานิ	เป็นศีลอันผู้รู้สรรเสริญ
๗. อปรามัฏฐานิ	เป็นศีลอันตัณหาและทิฏฐิไม่แตะต้อง
๘. สมาธิสังวัตตนิกานิ	เป็นศีลที่เป็นไปเพื่อให้เกิดสมาธิ

อธิบาย

อขัณฑานิ เป็นศีลไม่ขาด

ศีลทั้งหลาย จะเป็นศีลของคฤหัสถ์หรือศีลของบรรพชิตก็ตาม ศีลเหล่าใด ในเบื้องต้นหรือเบื้องปลาย (ข้อต้นหรือข้อปลาย) แม้สิกขาบทเดียวก็ไม่มีขาด ศีลเหล่านั้นเป็นศีลไม่ขาดเหมือนผ้าที่ขาดตรงชาย เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า **อขัณฑานิ เป็นศีลไม่ขาด**

อัจฉิททานิ เป็นศีลไม่ทะลุ

ศีลเหล่าใด ตอนกลางแม้สิกขาบทเดียวก็ไม่มีขาด ศีลเหล่านั้น เป็นศีลไม่ทะลุ เหมือนผ้าที่ทะลุตรงกลางผืน ฉะนั้นจึงชื่อว่า **อัจฉิททานิ เป็นศีลไม่ทะลุ**

อสพลานิ เป็นศีลไม่ด่าง

ศีลเหล่าใด ไม่มีขาดไปตามลำดับ ๒ สิกขาบทบ้าง ๓ สิกขาบทบ้าง ศีลเหล่านั้นเป็นศีลไม่ด่าง เหมือนแม่โคมีสีตัวด่างดำหรือด่างแดง อย่างใดอย่างหนึ่ง ด้วยสีที่ตัดกันมีสัณฐานยาวและกลมเป็นต้น ซึ่งผุดขึ้นตรงหลังหรือตรงท้อง ฉะนั้นจึงชื่อว่า อสพลานิ เป็นศีลไม่ด่าง

อกัมมาสานิ เป็นไม่พร้อย

ศีลเหล่าใด ไม่ขาดในระหว่างๆ สลับกันไป ศีลเหล่านั้นเป็นศีลไม่พร้อย เหมือนแม่โคมีลายเป็นจุดๆ ตัดสีกัน ฉะนั้นจึงชื่อว่า **อกัมมาสานิ เป็นศีลไม่พร้อย**

อีกประการหนึ่ง ว่าโดยที่ไม่แปลกกัน ศีลทั้งหลายแม้ทุกๆ ประเภท ชื่อว่า **เป็นศีลไม่ขาด ไม่ทะลุ ไม่ด่าง ไม่พร้อย** [เพราะ] เป็นศีลไม่ถูกทำลายด้วยเมถุนสังโยค ๗ อย่างและบาปธรรมทั้งหลายมีความโกรธและความผูกโกรธเป็นต้น

ภุชิสสานิ เป็นศีลที่เป็นไท

ศีลทั้งหลายเหล่านั้นนั่นแล ชื่อว่า **ภุชิสสานิ** เพราะทำความเป็นไท โดยปลดเปลื้องออกจากความเป็นทาสแห่งตัณหา

วิญญุปสัตถานิ เป็นศีลอันผู้รู้สรรเสริญ

ศีลทั้งหลายเหล่านั้น ชื่อว่า วิญญุปสัตถานิ เพราะเป็นศีลอันวิญญูชนทั้งหลายมีพระพุทธเจ้าเป็นต้นสรรเสริญแล้ว

อปรามัฏฐานิ เป็นศีลอันตัณหาและทิฏฐิไม่แตะต้อง

ศีลเหล่านั้น ชื่อว่า อปรามัฏฐานิ เพราะเป็นศีลอันตัณหาและทิฏฐิทั้งหลาย มิได้แตะต้อง หรือเพราะเป็นศีลอันใครๆ ไม่พึงกล้าที่จะปรามาสว่า นี้โทษในศีลทั้งหลายของท่าน

สมาธิสังวัตตนิกานิ เป็นศีลที่เป็นไปเพื่อให้เกิดสมาธิ

ศีลเหล่านั้น ชื่อว่า **สมาธิสังวัตตนิกานิ** เพราะเหตุที่เป็นศีล **ยังอุปจารสมาธิ**หรือ**อัปปนาสมาธิให้บังเกิดได้** และ/หรือ แม้ยังมรรคสมาธิและผลสมาธิให้บังเกิดก็ได้ด้วย

ให้ได้สมาธิในระดับอุปจารฌาน

เมื่อผู้บำเพ็ญเพียรระลึกอยู่เนืองๆ ถึงศีลทั้งหลายของตน ด้วยอำนาจแห่งคุณมีความเป็นศีลไม่ขาดเป็นต้นอย่างนี้ สมัยนั้น จิตของเธอก็จะไม่ถูกราคะรบกวน จะไม่ถูกโทสะรบกวน จะไม่ถูกโมหะรบกวน สมัยนั้น จิตของเธอก็จะปรารภตรงดิ่งถึงศีลโดยเฉพาะ ด้วยประการฉะนี้ องค์ฌานทั้งหลายย่อมเกิดขึ้นแก่เธอผู้ข่มนิวรณ์ได้แล้วในขณะเดียวกันโดยนัยก่อนนั่นแล

แต่เพราะเหตุที่คุณของศีลทั้งหลายเป็นสภาพที่ล้ำลึก อย่างหนึ่ง เพราะเหตุที่ผู้บำเพ็ญเพียรน้อมจิตไปในอันระลึกถึงคุณนานาประการ อย่างหนึ่ง **ฌานจึงไม่ขึ้นถึงขั้นอัปปนา ถึงเพียงขั้นอุปจาระ** เท่านั้น

๕. จาคานุสสติ

วิธีเจริญจาคานุสสติกัมมัฏฐาน

ก็แล ผู้บำเพ็ญเพียรที่ประสงค์จะเจริญ **จาคานุสสติกัมมัฏฐาน** พึงเป็นผู้น้อมใจไปในการบริจาคอยู่เป็นปกติ มีทานและการแบ่งปัน ดำเนินไปอยู่เป็นประจำ หรือเมื่อจะเริ่มภาวนา พึงทำการสมาทานไว้ (ในใจ) ว่า **“บัดนี้ นับจำเดิมแต่นี้ ครั้นปฏิคคาหกมีอยู่ หากยังมิได้ให้ทานแม้อย่างน้อยเพียงคำข้าวคำหนึ่งแล้ว เราจักไม่ยอมบริโภค”**

ครั้นแล้วพึงให้ทานตามกำลังในปฏิคคาหกผู้ประเสริฐโดยคุณทั้งหลายในวันนั้น ถือเอานิมิตในทานนั้นแล้ว ไปในที่ลับหลีกเร้นอยู่ ณ เสนาสนะที่สมควร พึงระลึกเนืองๆ ถึงการบริจาคของตน ด้วยสามารถแห่งคุณมีความเป็นผู้ปราศจากมลทินคือความตระหนี่เป็นต้น อย่างนี้ว่า

“ในเมื่อประชาชนถูกความตระหนี่และมลทินครอบงำอยู่ การที่เราเป็นผู้มีใจปราศจากมลทิน [มีราคะและโทสะเป็นต้น] **และความตระหนี่ เป็นผู้มีการเสียสละอย่างเด็ดขาด เป็นผู้มีมืออันสะอาด เป็นผู้ยินดีใจการเสียสละ เป็นผู้ควรในการขอ** [ใครมาขออะไรก็ยินดีให้] **เป็นผู้ยินดีในทานและการแบ่งปัน นั้นนับว่าเป็นลาภของเราหนอ เราได้ดีแล้วหนอ”** ฉะนี้

ให้ได้สมาธิเพียงขั้นอุปจาระ

เมื่อผู้บำเพ็ญเพียรนั้นระลึกอยู่เนืองๆ ถึงการบริจาคของตน ด้วยอำนาจแห่งคุณมีความเป็นผู้มีใจปราศจากมลทินและความตระหนี่เป็นต้น อย่างนี้ สมัยนั้น จิตของเธอก็จะไม่ถูกราคะรบกวน จะไม่ถูกโทสะรบกวน จะไม่ถูกโมหะรบกวน จิตของเธอก็จะปรารภตรงดิ่งถึงการบริจาค ด้วยประการฉะนี้ องค์ฌานทั้งหลายย่อมเกิดขึ้นแก่เธอผู้ข่มนิวรณ์ได้แล้วในขณะเดียวกัน โดยนัยก่อนนั่นแล

แต่โดยเหตุที่คุณแห่งการบริจาคทั้งหลายเป็นสภาพล้ำลึก อย่างหนึ่ง โดยเหตุที่ผู้บำเพ็ญเพียรน้อมจิตไปในอันระลึกถึงคุณแห่งการบริจาคนานาประการ อย่างหนึ่ง **ฌานจึงไม่ขึ้นถึงขั้นอัปปนา ถึงเพียงขั้นอุปจาระ** เท่านั้น

๖. เทวตานุสสติ

วิธีเจริญเทวตานุสสติกัมมัฏฐาน

ก็แล ผู้บำเพ็ญเพียรผู้มีความประสงค์เพื่อจะเจริญเทวตานุสสติกัมมัฏฐาน พึงเป็นผู้ประกอบด้วยคุณทั้งหลายมีศรัทธาเป็นต้น อันสำเร็จมาด้วยอำนาจแห่งอริยมรรค แต่นั้นพึงไปในที่ลับ หลีกเร้นอยู่ ณ เสนาสนะอันสมควร พึงระลึกอยู่เนืองๆ ถึงคุณทั้งหลายมีศรัทธาเป็นต้นของตน โดยตั้งเทวดาทั้งหลายไว้ในฐานะเป็นพยานอย่างนี้ว่า

> **“เทวดาชาวจาตุมมหาราชิกา มีอยู่จริง เทวดาชาวดาวดึงส์ มีอยู่จริง เทวดาชาวยามา มีอยู่จริง เทวดาชาวดุสิต มีอยู่จริง เทวดาชาวนิมมานรดี มีอยู่จริง เทวดาชาวปรนิมมิตวสวัตดี มีอยู่จริง เทวดาชั้นพรหมกายิกา มีอยู่จริง เทวดาชั้นสูงขึ้นไปกว่านั้นก็มีอยู่จริง**
>
> เทวดาเหล่านั้น ประกอบด้วยศรัทธาชนิดใด ครั้นจุติจากโลกนี้แล้วจึงไปบังเกิดในภพนั้นๆ ศรัทธาชนิดนั้นแม้ในเราก็มีอยู่
>
> **เทวดาเหล่านั้น ประกอบด้วยศีลชนิดใด ประกอบด้วยสุตะชนิดใด ประกอบด้วยจาคะชนิดใด ประกอบด้วยปัญญาชนิดใด ครั้นจุติจาก**

โลกนี้แล้วจึงไปบังเกิดในภพนั้นๆ ศีล สุตะ จาคะ และปัญญาชนิดนั้นๆ แม้ในเราก็มีอยู่” ฉะนี้

แต่ว่าในพระสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า “มหานามะ ในสมัยใด อริยสาวกย่อมระลึกเนืองๆ ถึงศรัทธา ศีล สุตะ จาคะ และปัญญา ของตนและของเทวดาเหล่านั้น ในสมัยนั้น จิตของเธอก็จะไม่ถูกราคะรบกวน” ดังนี้เป็นต้น ถึงจะตรัสไว้ดังนั้นก็ตาม แต่นักศึกษาพึงทราบว่า พระพุทธพจน์นั้นตรัสไว้เพื่อประสงค์จะทรงแสดงถึงคุณอันเสมอกัน ทั้งของพวกเทวดาที่ตั้งไว้ในฐานะเป็นพยาน ทั้งของตน โดยคุณทั้งหลายมีศรัทธาเป็นต้น จริงอยู่ในอรรถกถาท่านก็กล่าวไว้อย่างมั่นเหมาะว่า **ย่อมระลึกเนืองๆ ถึงคุณทั้งหลายของตนโดยตั้งเทวดาทั้งหลายไว้ในฐานะเป็นพยาน**

เพราะเหตุนั้น เมื่อผู้บำเพ็ญเพียรระลึกอยู่เนืองๆ ถึงคุณทั้งหลายของเหล่าเทวดาในภาคต้นแล้ว จึงระลึกเนืองๆ ถึงคุณทั้งหลายมีศรัทธาเป็นต้นอันมีอยู่ของตนในภายหลัง ในสมัยนั้น จิตของเธอก็จะไม่ถูกราคะรบกวน จะไม่ถูกโทสะรบกวน จะไม่ถูกโมหะรบกวน ในสมัยนั้น จิตของเธอก็จะปรารภตรงดิ่งถึงเทวดาทั้งหลาย ด้วยประการฉะนี้ องค์ฌานทั้งหลายย่อมบังเกิดขึ้นแก่เธอผู้ข่มนิวรณ์ได้แล้วในขณะเดียวกัน โดยนัยก่อนนั่นแล

แต่เพราะเหตุที่คุณทั้งหลายมีศรัทธาเป็นต้นเป็นสภาพที่ล้ำลึกอย่างหนึ่ง เพราะเหตุที่ผู้บำเพ็ญเพียรน้อมจิตไปในอันระลึกถึงคุณนานาประการอย่างหนึ่ง **ฌานนี้จึงขึ้นไม่ถึงขั้นอัปปนา ขึ้นถึงเพียงขั้นอุปจาระเท่านั้น**

๗. มรณสติ
ระลึกถึงความตาย เป็นอารมณ์

การระลึกถึงความตาย ก็ **เพื่อให้เกิดสติคือไม่ประมาท** เพื่อให้เกิด**สังเวคะ คือความสลดสังเวช** และ**ให้เกิดญาณ อันได้แก่ปัญญา** ท่านให้ระลึกถึงความตายโดยอาการ ๘ อย่างคือ

๑. วธกปัจจุปัฏฐานโต ระลึกถึงความตาย โดยปรากฏดุจนายเพชฌฆาต คือพึงระลึกถึงความตายที่อาจจะเกิดขึ้นเมื่อไรก็ได้ ประดุจนายเพชฌฆาตถือดาบจ่ออยู่ที่คอของนักโทษ จะประหารเมื่อไหร่ก็ได้ เพราะความตายจ่อประชิดติดมาพร้อมกับความเกิด ประดุจดอกเห็ด เมื่อแรกเกิด ก็พาเอาดินติดหัวมาด้วย สัตว์ทั้งหลายก็พาเอาความแก่และความตายมาเกิดด้วยฉันนั้น

เพราะเหตุนั้น สัตว์เหล่านี้ตั้งแต่เวลาที่เกิดมา ก็บ่ายหน้าต่อความตาย มิได้หวนกลับมาแม้สักน้อยเดียว เปรียบดังพระอาทิตย์โผล่ขึ้นมาแล้ว ก็โคจรบ่ายหน้าต่อที่จะตกไปท่าเดียว มิได้กลับมาหาที่ๆ โคจรไปแล้วนั้นๆ แม้สักน้อยหนึ่ง หรือมิฉะนั้น ก็เปรียบเสมือนสายน้ำเล็กๆ ที่ไหลลงจากภูเขา มีกระแสเชี่ยว มีปกติพัดพาเอาสิ่งต่างๆ ที่พอจะพัดไปได้ย่อมไหลรุดไปท่าเดียว มิได้หวนกลับแม้สักน้อยหนึ่ง ฉะนั้น

เพราะเหตุนั้น พระอโยฆรกุมารโพธิสัตว์จึงกล่าวไว้ว่า

> **“สัตว์อยู่ในครรภ์เพียงคืนเดียวซึ่งเป็นคืนแรก ย่อมบ่ายหน้าไป** [สู่ความตาย] **เหมือนเมฆฝนตั้งขึ้นแล้ว ก็ย่อมเคลื่อนไปเรื่อย ไม่หวนกลับมา”** ดังนี้

ก็เมื่อสัตว์นั้นบ่ายหน้าไปอยู่อย่างนี้ ความตายเท่านั้นย่อมใกล้เข้ามา เหมือนความเหือดแห้งไปแห่งแม่น้ำน้อยอันถูกแดดแผดเผาในฤดูร้อน เหมือนการหลุดร่วงลงจากขั้วแห่งผลไม้ที่มีขั้วอันรสแห่งอาโปธาตุซึมซาบแล้วในเวลาเช้า ดุจความแตกแห่งภาชนะดินทั้งหลายที่ถูกทุบด้วยไม้ค้อน และดุจความเหือดแห้งไปแห่งหยาดน้ำค้างทั้งหลายที่ต้องแสงพระอาทิตย์แผดเผา ฉะนั้น

เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า

> “วันและคืนล่วงไป ชีวิตพลอยดับไปด้วย อายุของสัตว์ค่อยๆ สิ้นไป ดั่งน้ำแห่งแม่น้ำน้อยค่อยๆ แห้งไป ฉะนั้น สัตว์ทั้งหลายผู้เกิดมาแล้ว ย่อมมีภัยแต่ความตายเป็นเที่ยงแท้แน่นอน ดุจผลไม้ทั้งหลายที่สุกแล้วย่อมมีภัยแต่ความหล่นลงในเวลาเช้า ฉะนั้น

อนึ่ง เหมือนภาชนะดินที่ช่างหม้อทำขึ้น ทั้งเล็กทั้งใหญ่ ทั้งสุกทั้งดิบ (ที่เผาแล้วและยังไม่ได้เผา) ทุกอย่างล้วนมีความแตกเป็นที่สุดฉันใด ชีวิตของสัตว์ทั้งหลายก็เป็น ฉันนั้น”

“หยาดน้ำค้างบนยอดหญ้า พอพระอาทิตย์ขึ้นมา ก็พลันเหือดแห้งไปฉันใด อายุของสัตว์ทั้งหลายก็เป็น ฉันนั้น คุณแม่จ๋า ขอคุณแม่อย่าห้ามผมบวชเลย”

อนึ่ง ความตายนี้นั้น ย่อมคร่าเอาชีวิตไปถ่ายเดียว ครั้นคร่าเอาไปแล้วก็มิได้ปล่อยให้กลับคืนมา ดังเพชฌฆาตกวัดแกว่งดาบอยู่ที่คอฉะนั้น เพราะเหตุนั้น ความตายจึงชื่อว่าปรากฏดังเพชฌฆาตผู้เงื้อดาบ (จะฟันลงเมื่อไรก็ไม่รู้) เพราะมาพร้อมกับชาติคือความเกิด

๒. สัมปัตติวิปัตติโต ระลึกถึงความตายโดยความวิบัติแห่งสมบัติ อธิบายว่า สมบัติ คือชีวิต และความพรั่งพร้อมด้วยทรัพย์ศฤงคารเป็นต้นในโลกนี้ จะงดงามอยู่ได้ก็ชั่วเวลาที่วิบัติ (ความตาย ความวิบัติฉิบหาย) ยังไม่ย่างกรายเข้ามาครอบงำเท่านั้น และขึ้นชื่อว่าสมบัติ จะรอดพ้นจากวิบัติ (ความเสื่อมสลาย) รอดอยู่ได้ตลอดไปหามีไม่ เพราะสมบัติทั้งหลายมีวิบัติเป็นปริโยสาน (จุดจบ อวสาน)

อนึ่ง **ความไม่มีโรคแม้ทั้งปวง ย่อมมีความเจ็บไข้เป็นปริโยสาน ความเป็นหนุ่มสาวทั้งปวงมีความแก่เป็นปริโยสาน ชีวิตทั้งมวลล้วนมีความตายเป็นปริโยสานทั้งนั้น** โลกสันนิวาสทั้งปวงนี้ ถูกชาติติดตาม ถูกชราไล่ตาม ถูกพยาธิครอบงำ ถูกมรณะทำลายล้างในที่สุด เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า

“อุปมาเหมือน ภูเขาใหญ่อันล้วนแล้วด้วยหิน สูงจรดฟ้า กลิ้งบดสัตว์มาทั้ง ๔ ทิศโดยรอบ แม้ฉันใด ความแก่และความตายก็ฉันนั้น ย่อมครอบงำสัตว์ทั้งหลาย คือพวกกษัตริย์ พวกพราหมณ์ พวกแพศย์ พวกศูทร พวกคนจัณฑาลและคนเทขยะ ไม่เว้นใครๆ ย่อมย่ำยีทั่วไปทั้งหมดเลย

ณ ที่นั้น ไม่มีพื้นที่สำหรับสู้รบ [กับภูเขาใหญ่นั้น] ด้วยกองพลทหารช้าง กองพลทหารม้า กองพลรถ หรือกองทหารราบ และใครๆ ไม่อาจจะเอาชนะได้ด้วยเวทมนต์คาถา หรือด้วยทรัพย์สินเงินทอง [ให้สินบนหรือไถ่ไว้]”

๓. อุปสังหรโต ระลึกถึงความตายโดยเปรียบเทียบ หมายความว่า ให้ระลึกถึงความตายโดยการเปรียบเทียบบุคคลที่ยิ่งใหญ่และมีชื่อเสียงในด้านต่างๆ ในอดีตของโลก ไม่ว่าจะมียศยิ่งใหญ่ มีบุญมาก มีกำลังมาก มีฤทธิ์มาก (เหมือนพระมหาโมคคัลลานะเป็นต้น) หรือมีปัญญามาก (เช่นพระสารีบุตรเป็นต้น) ก็ตาม พระเถระเหล่านั้นในที่สุดก็ไม่รอดพ้นจากความตาย

ยิ่งกว่านั้น แม้กระทั่งองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้ยิ่งใหญ่กว่าโลกทั้งปวง ก็ยังเสด็จดับขันธปรินิพพาน จะป่วยกล่าวไปใยกับคนเช่นเราที่ความตายจะไม่มาถึงเล่า

อันความตายนั่น แผ่อำนาจมาถึงแม้องค์สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า ผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ ผู้มีอานุภาพมากอย่างนี้ โดยไม่กลัว ไม่ละอายเลย ไฉนเจ้าความตายนี้นั้น ซึ่งไร้ยางอาย ปราศจากความเกรงกลัว มุ่งแต่จะย่ำยีสัตว์ทุกถ้วนหน้า จักไม่มาครอบงำสัตว์เช่นเราเล่า ?

๔. กายพหุสาธารณโต ระลึกถึงความตายโดยพิจารณาร่างกายเป็นสาธารณะแก่โรคต่างๆ และเป็นปัจจัยแห่งความตายมากชนิด หมายความว่า ร่างกายนี้เป็นแหล่งสาธารณะที่โรคภัยไข้เจ็บทุกชนิดมาอาศัยหลับนอน และทำให้ร่างกายถึงแก่ความตายได้ทุกเมื่อ หรือค่อยๆ เจ็บป่วยไปทีละน้อย แล้วหนักขึ้นเรื่อยๆ จนกระทั่งสิ้นชีวิต โรคภัยไข้เจ็บต่างๆ ในร่างกายเหล่านี้ ถือว่าเป็นปัจจัยภายใน (สาเหตุที่มาจากภายใน) ที่ทำให้ต้องตาย

อีกอย่างหนึ่ง ปัจจัยภายนอก ก็มีอีกเป็นอันมาก ที่ทำให้ถึงความตาย ดังที่องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสว่า

> “ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ครั้นกลางวันผ่านพ้นไป กลางคืนย่างเข้ามา ย่อมพิจารณาเห็นอย่างนี้ว่า **“ปัจจัยแห่งความตายของเรามีมากหนอ คืองูพึงฉกเราก็ได้ แมงป่องพึงต่อยเราก็ได้ ตะขาบพึงต่อยเราก็ได้ เพราะปัจจัยมีงูฉกเป็นต้นนั้น ความตายพึงมีแก่เราได้ ภาวะคือความตายนั้น พึงเป็นอันตรายแก่เรา**

อนึ่ง **เราอาจพลัดตกเหวตายก็ได้ ภัตตาหารที่เราฉันเข้าไปแล้ว อาจเกิดเป็นพิษก็ได้ น้ำดีของเราพึงกำเริบก็ได้ เสมหะของเราพึงกำเริบก็ได้ ลมสัตถกะ** [ลมเสียดแทงอย่างรุนแรงประดุจถูกแทงด้วยศัสตรา] **ของเราอาจกำเริบขึ้นก็ได้ เพราะปัจจัยมีพลัดตกเหว เป็นต้นนั้น ความตายพึงมีแก่เราได้ ภาวะคือความตายนั้นพึงเป็นอันตรายแก่เรา**" ดังนี้"[๑]

นี้คือการระลึกถึงความตาย โดยพิจารณาร่างกายเป็นสาธารณะแก่โรคต่างๆ และเป็นปัจจัยแห่งความตายมากชนิด

๕. อายุทุพพลโต ระลึกถึงความตาย โดยพิจารณาอายุเป็นของอ่อนแอ

คำว่า อายุ ในที่นี้หมายถึง **ชีวิต** ที่ว่าเป็นของอ่อนแอ เพราะตายง่ายเหลือเกิน ไม่ทนทานเลย ดังโบราณาจารย์กล่าวไว้ว่า ชีวิตผูกพันอยู่กับปัจจัย ๕ อย่าง จึงเป็นไปได้ คือ

๑) **ลมหายใจเข้า-ออก**
๒) **อิริยาบถ**
๓) **ความเย็นความร้อน**
๔) **มหาภูต คือ ธาตุทั้ง ๔**
๕) **อาหาร**

(๑) **ลมหายใจเข้า-ออก** ชีวิตนี้ได้ลมหายใจเข้าและออกประคับประคองไว้อย่างสม่ำเสมอจึงยืนยาวอยู่ได้ แต่ถ้าไม่มีลมหายใจเข้า-ออก หรือเพียงหายใจเข้าไปในท้องแล้วหายใจกลับออกมาไม่ได้ ชีวิตก็ตาย หรือหายใจออกมาข้างนอก แล้วหายใจกลับเข้าไปอีกไม่ได้ ชีวิตก็ตาย ดังนั้นชีวิตจะเป็นหรือตายจึงติดเนื่องอยู่เพียงแค่ปลายจมูก คือลมหายใจเข้า-ออกเท่านั้น

(๒) **อิริยาบถ** หมายถึงอิริยาบถหลัก ๔ อย่าง คือ ยืน เดิน นั่ง นอน และอิริยาบถย่อย เช่น เหลียวซ้าย แลขวา ก้ม เงย เป็นต้น ต้องให้พอเหมาะกับร่างกาย ชีวิตจึงจะดำเนินไปได้ด้วยดี แต่ถ้าหากเดินมากเกินไป หรือวิ่งมากเกินไปเป็นต้น ก็อาจตายได้ (คือค่อยๆ ป่วย

---

[๑] พระไตรปิฎกบาลี ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๒๒ อังคุตตรนิกาย ปัญจกนิบาต ข้อ ๒๙๑ หน้า ๓๔๑-๓๔๒.

ตาย หรือหัวใจวายตายในขณะนั้น) นี่คือชีวิตจะอยู่ได้ก็ด้วยอิริยาบถที่พอเหมาะ

(๓) **ความเย็นความร้อน** ก็ต้องให้พอเหมาะกับร่างกาย ไม่อย่างนั้นร่างกายก็อยู่ไม่ได้ เช่น ถูกไฟไหม้ หรือแช่ในน้ำแข็งทั้งตัวเป็นต้น แม้ไม่ถึงเช่นนั้น เพียงแต่ร่างกายถูกลม หรือฝนมากหรือน้ำค้างมากเกินไป ก็อาจทำให้ไม่สบายได้ นี่แสดงว่าร่างกายหรือชีวิตนี้อ่อนแอ หรือบอบบางเหลือเกิน

(๔) **มหาภูต คือ ธาตุทั้ง ๔** ชีวิตนี้ประกอบด้วยธาตุทั้ง ๔ คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม จึงเป็นตัวเป็นตนขึ้นมาได้ และดำรงอยู่ได้ด้วยธาตุทั้ง ๔ พยุงประคับประคองไว้ ถ้าธาตุทั้ง ๔ ธาตุใดธาตุหนึ่งกำเริบคือแปรปรวนผิดปกติไป ความป่วยไข้ไม่สบายก็เกิดขึ้น นี้คือชีวิตที่ผูกพันอยู่กับธาตุทั้ง ๔

(๕) **อาหาร** เป็นปัจจัยหลักของชีวิต ถ้าขาดอาหารเสียแล้วก็อยู่ไม่ได้ ดังพระพุทธภาษิตว่า "**สพฺเพ สตฺตา อาหารฏฺฐิติกา**" แปลว่า "**สัตว์โลกทั้งปวง มีชีวิตอยู่ได้ด้วยอาหาร**" ดังนั้นถ้าพิจารณาให้ดีแล้วจะเห็นว่า ชีวิตนี้ไม่ทนทานเลย เพียงไม่ได้อาหาร (เช่นน้ำเป็นต้น) ก็อยู่ไม่ได้แล้ว จึงจัดว่าชีวิตเป็นสิ่งอ่อนแอ

๖. อนิมิตตโต ระลึกถึงความตายโดยพิจารณาว่าชีวิตไม่มีนิมิต นิมิตแปลว่า **เครื่องหมาย** หรือ **สัญลักษณ์** เป็นเครื่องบอกให้รู้ว่า จะตายเมื่ออายุเท่านี้เท่านั้น เวลาเท่านั้น ณ สถานที่นั้น ด้วยโรคหรืออุบัติเหตุชนิดนั้น ตายแล้วจะไปเกิดในภพภูมินั้นๆ ดังนี้ นิมิตอย่างนี้ไม่มีเลย ดังท่านกล่าวไว้ว่า

> "**ธรรม ๕ ประการ** คือ **ชีวิต ๑ พยาธิ ๑ กาล** [เวลาตาย] ๑ **สถานที่ทอดร่าง** [ตาย] ๑ **และคติ** [ภพภูมิที่ไปเกิด] ๑ **ของสัตว์ทั้งหลายในชีวโลก ไม่มีนิมิต คือรู้ไม่ได้**" ดังนี้

๑. ชีวิต ไม่มีนิมิต คือไม่มีเครื่องหมายบอกให้รู้ล่วงหน้าได้ว่าจะมีชีวิตยืนยาวเท่าไร เพราะสัตว์โลกทั้งหลายตายตั้งแต่อยู่ในครรภ์ก็มี คลอดจากครรภ์มารดาได้ประเดี๋ยวเดียวตายก็มี อายุได้ ๗ วันตายก็มี ๑ เดือนตายก็มี

๒. พยาธิ ไม่มีนิมิต คือไม่อาจทราบล่วงหน้าได้ว่า จะเจ็บป่วยด้วยโรคอะไร และจะตายด้วยโรคอะไร ก่อนตายทุกข์ทรมานขนาดไหน

๓. กาล (เวลาตาย) **ไม่มีนิมิต** คือไม่อาจรู้ล่วงหน้าได้ว่าจะตายเวลาไหน เพราะบางคนตายเวลาเช้าก็มี ตายเวลาเที่ยงก็มี เวลาเย็นก็มี กลางคืนก็มี แม้แต่ขณะกำลังนั่งกินข้าวอยู่ตายก็มี ดังนั้นเวลาตายนี้จึงชื่อว่า ไม่มีนิมิต

๔. สถานที่ทอดร่าง (ตาย) **ก็ไม่มีนิมิต** คือ ไม่มีเครื่องหมายอะไรบอกให้ทราบล่วงหน้าว่า จะตาย ณ สถานที่ไหน เพราะบางคนตายในบ้านก็มี ตายนอกบ้านก็มี ตายในน้ำก็มี ตายบนบกก็มี ตายบนอากาศก็มี ทุกที่สามารถตายได้ทั้งนั้น แต่ไม่ทราบว่าตรงไหน

๕. **คติ** (ภพภูมิที่ไปเกิด) **ก็ไม่มีนิมิต** ไม่มีอะไรบอกล่วงหน้าว่า ผู้นี้เมื่อตายแล้วจะไปเกิดเป็นอะไร ที่ภพภูมิไหน เพราะบางคนตายจากโลกนี้แล้วไปเกิดเป็นเทวดาก็มี ไปเกิดในนรกก็มี ไปเกิดเป็นสัตว์เดรัจฉานก็มี เป็นเปรตก็มี แม้พวกเทวดาจุติจากสวรรค์แล้ว ไปเกิดในนรกก็มี มาเกิดเป็นมนุษย์ก็มี ล้วนแล้วแต่ต้องวนเวียนอยู่ในคติทั้ง ๕ คือ นิรยะ (นรก) ติรัจฉานโยนิ (สัตว์ดิรัจฉาน) ปิตติวิสยะ (เปรต) มนุษย์ และเทพ นี้ทั้งสิ้น

๗. อัทธานปริจเฉทโต ระลึกถึงความตายโดยพิจารณาชีวิตมีกำหนดกาลนิดหน่อยเพียง ๑๐๐ ปี หรือจะเกินไปบ้างก็มีน้อย จึงไม่ควรประมาท ประดุจว่ามีอายุเป็นหมื่นปี อนึ่ง ผู้ที่จะมีชีวิตอยู่ครบกำหนดอายุขัย ๑๐๐ นั้น มีน้อยนัก อาจจะตายในช่วงเวลาใดก็ได้

ชีวิตนี้ เปรียบเสมือนน้ำค้างบนยอดหญ้า พอต้องแสงอาทิตย์อุทัยขึ้นมาก็เหือดแห้งไปโดยพลัน

เหมือนฟองน้ำ ในทันทีที่เกิดขึ้น ก็พลันแตกสลายไปในชั่วขณะ

เหมือนรอยไม้ที่ขีดลงบนน้ำ พลันหายวับไปในพริบตา

เหมือนธารน้ำที่ไหลพุ่งลงจากภูเขา มีแต่ไหลไปถ่ายเดียว และไหลไปเร็วไม่มีหวนกลับ

เหมือนบุรุษผู้มีกำลังแข็งแรง ถ่มน้ำลายซึ่งอยู่ที่ปลายลิ้นไปได้โดยพลัน

เหมือนชิ้นเนื้อเล็กๆ ที่พอวางลงบนกระทะเหล็กที่ร้อนจัด ก็พลันหายวับไปทันที และ

เหมือนโคที่เขาจูงไปสู่ที่ฆ่า กำลังก้าวเดินใกล้หลักประหารเข้าไปทุกย่างก้าว ชีวิต

ก็เช่นเดียวกัน เมื่อเกิดมาแล้ว ก็บ่ายหน้าสู่ความตายทุกขณะ นิดหน่อย ไม่ยืนยาวเลย

ดังนั้น **พระพุทธองค์จึงตรัสสอนให้พิจารณาถึงความตายที่อาจเกิดขึ้นแม้เพียงชั่วเวลากลืนข้าวลงไปท้องแต่ละคำ หรือเพียงชั่วเวลาหายใจเข้าและหายใจออก จึงจะชื่อว่า เป็นผู้ไม่ประมาท**

๘. ขณปริตตโต ระลึกถึงความตายโดยพิจารณาว่า ชีวิตมีขณะสั้น หมายถึงพิจารณาเห็นชีวิตเกิดดับไปอยู่ทุกขณะ แต่เป็นความเกิดดับที่ต่อเนื่องกัน ยากที่จะมองเห็น เช่น ตัวเราในบัดนี้กับตัวเราในตอนเป็นเด็กไม่ใช่อันเดียวกัน เซลร่างกายตอนเป็นเด็กตายไปหมดแล้ว ที่เห็นอยู่ในปัจจุบันนี้เป็นเซลตัวใหม่ทั้งนั้น แต่เราก็ไม่รู้ รู้แต่ว่าร่างกายตอนนี้ไม่เหมือนเมื่อตอนเป็นเด็ก นี้แสดงว่า ร่างกายมีการเกิดตายอยู่ทุกขณะ ส่วนในทางจิตเล่าก็มีการเกิดดับอยู่ทุกขณะจิต ดังนั้นจึงไม่มีอะไรสักอย่างที่เที่ยงแท้ถาวรตลอดไป เพราะเปลี่ยนแปลงอยู่ทุกขณะ

อานิสงส์การเจริญมรณสติ

ท่านกล่าวอานิสงส์ไว้ (ในวิสุทธิมรรค) ว่า

> "ภิกษุผู้ประกอบเนืองๆ ซึ่งมรณสตินี้ ย่อมเป็นผู้ไม่ประมาทเนืองนิตย์ ได้อนภิรติสัญญา [ความมั่นหมายว่าเป็นสิ่งที่ไม่น่ายินดี] ในภพทั้งปวง ละความใยดีในชีวิตเสียได้ เป็นผู้ตำหนิการทำบาป ไม่เป็นผู้มากไปด้วยการสะสมบริขาร ปราศจากมลทินคือความตระหนี่ในบริขารทั้งหลาย แม้อนิจจสัญญา เธอก็ช่ำชอง อนึ่ง ทุกขสัญญาและอนัตตสัญญาก็ย่อมปรากฏแจ่มแจ้งตามอนิจจสัญญาไปด้วย สัตว์ทั้งหลายผู้ไม่ได้อบรมมรณสติมาก่อน เวลาจะตาย ย่อมถึงความหวาดกลัว ความสะดุ้ง และความหลง ดุจคนถูกสัตว์ร้าย มียักษ์ งู โจร และผู้ร้ายฆ่าคน เป็นต้น จู่โจมเข้ามาโดยไม่ทันรู้ตัว ฉันใด เธอไม่เป็นเช่นนั้น เป็นผู้ไม่กลัว ไม่หลงทำกาลกิริยา ถ้าเธอไม่ได้ชมพระอมตะ [นิพพาน] ในทิฏฐธรรมนี้ไซร้ เพราะกายแตก [ตายไป] ย่อมเป็นผู้มีสุคติเป็นที่ไปในเบื้องหน้า เพราะเหตุนั้นแล **ผู้มีปัญญาดีพึงทำความไม่ประมาทในมรณสติ อันมีอานุภาพมากอย่างนี้ ทุกเมื่อ** เทอญ"

๘. กายคตาสติ

กายคตาสติ มี ๑๔ บรรพ (หัวข้อ/เรื่อง)

คือ **อานาปานบรรพ** ๑ **อิริยาปถบรรพ** ๑ **จตุสัมปชัญญบรรพ** ๑ **ปฏิกูลมนสิการบรรพ** ๑ **ธาตุมนสิการบรรพ** ๑ และ **สิวัฏฐิกบรรพ** ๙

ใน ๑๔ บรรพนั้น ๓ บรรพ คือ **อิริยาปถบรรพ จตุสัมปชัญญบรรพ ธาตุมนสิการบรรพ** พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสโดยเป็น **วิปัสสนากัมมัฏฐาน**

สิวัฏฐิกบรรพ ๙ ตรัสไว้โดยเป็นอาทีนวานุปัสสนา หรืออาทีนวญาณ **ในวิปัสสนาญาณ** เหมือนกัน (ดังนั้นจึงไม่อธิบายไว้ในที่นี้ จะอธิบายเฉพาะสมถะ) อนึ่ง สิวัฏฐิกกัมมัฏฐาน ในส่วนที่เป็นสมถกัมมัฏฐาน ทรงตรัสไว้โดยเป็นอสุภะ ๑๐ (ได้อธิบายมาแล้ว)

เหตุนั้นจึงมีเพียง ๒ บรรพเท่านั้น ที่ตรัสไว้โดยเป็นสมาธิภาวนาหรือสมถภาวนา คือ **อานาปานบรรพ** และ **ปฏิกูลมนสิการบรรพ** ดังจะได้อธิบายต่อไป

กายคตาสติ - ปฏิกูลมนสิการ

กัมมัฏฐานที่กำหนดเอาอาการ ๓๒ เป็นอารมณ์ ที่ตรัสโดยเป็น **ปฏิกูลมนสิการ** (มนสิการโดยเป็นสิ่งปฏิกูล) นั่นเอง ชื่อว่า **"กายคตาสติ"** (ในปฏิกูลมนสิการบรรพนี้)

อาการ ๓๒

พึงทราบอาการ ๓๒ โดยนัยที่พระองค์ตรัสไว้ว่า "ภิกษุทั้งหลาย ก็แลข้ออื่นยังมีอีก ภิกษุพิจารณาเห็นกายนี้นี่แล **เบื้องบนแต่พื้นเท้าขึ้นมา เบื้องล่างแต่ปลายผมลงไป** (ตั้งแต่ปลายเท้าจรดปลายผม และตั้งแต่ปลายผมจรดปลายเท้า) มีหนังหุ้มห่อไว้โดยรอบ **เต็มไปด้วยของไม่สะอาดมีประการต่างๆ** มีอยู่ในกายนี้ คือ

เกสา **(ผม)** โลมา **(ขน)** นขา **(เล็บ)** ทันตา **(ฟัน)** ตโจ **(หนัง)** มังสัง **(เนื้อ)** นหารู **(เอ็น)** อัฏฐี **(กระดูก)** อัฏฐิมิญชัง **(เยื่อในกระดูก)** วักกัง **(ไต)** หทยัง **(หัวใจ)** ยกนัง **(ตับ)** กิโลมกัง **(พังผืด)** ปิหกัง **(ม้าม)** ปัปผาสัง **(ปอด)** อันตัง (**ลำไส้ใหญ่)** อันตคุณัง **(ลำไส้น้อย)** อุทริยัง **(อาหารในกระเพาะ)** กรีสัง **(อุจจาระ)** ปิตตัง (**น้ำดี)** เสมหัง **(เสมหะ)** ปุพโพ **(น้ำหนอง)**

โลหิตัง **(เลือด)** เสโท **(เหงื่อ)** เมโท **(มันข้น)** อัสสุ **(น้ำตา)** วสา **(มันเหลว)** เขโล **(น้ำลาย)** สังฆาณิกา **(น้ำมูก)** ลสิกา **(ไขข้อ)** มุตตัง **(ปัสสาวะ)** และ มัตถลุงคัง **(มันสมอง)** ...” ดังนี้

อาการ ๓๒ นี้ ท่านจัดไว้เป็น ๖ กลุ่ม (หรือ ตอน/วรรค/ชุด) คือ

กลุ่มที่ ๑-๔ เรียกว่า **“ปัญจกะ”**

แปลว่า “**หมวด/กลุ่มละ ๕**” **มี ๔ ปัญจกะ** คือ

๑. **ตจปัญจกะ** แปลว่า **หมวดที่มี “หนัง” เป็น** (ลำดับ) **ที่ ๕** (ที่ ๑ คือ เกสา-ผม) ได้แก่ เกสา โลมา นขา ทันตา ตโจ (ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง)

๒. **วักกปัญจกะ** แปลว่า **หมวดที่มี “ไต” เป็นที่ ๕** ได้แก่ มังสัง นหารู อัฏฐิ อัฏฐิมิญชัง วักกัง (เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ไต)

๓. **ปัปผาสปัญจกะ** แปลว่า **หมวดที่มี “ปอด” เป็นที่ ๕** ได้แก่ หทยัง ยกนัง กิโลมกัง ปิหกัง ปัปผาสัง (หัวใจ ตับ พังผืด ม้าม ปอด)

๔. **มัตถลุงคปัญจกะ** แปลว่า **หมวดที่มี “มันสมอง” เป็นที่ ๕** ได้แก่ อันตัง อันตคุณัง อุทริยัง กรีสัง มัตถลุงคัง (ลำไส้ ลำไส้น้อย อาหารในกระเพาะ อุจจาระ มันสมอง)

กลุ่มที่ ๕-๖ เรียกว่า “ฉักกะ”

แปลว่า “**หมวด/กลุ่มละ ๖**” **มี ๒ ฉักกะ** คือ

๕. **เมทฉักกะ** แปลว่า **หมวดที่มี “มันข้น” เป็นที่ ๖** ได้แก่ ปิตตัง เสมหัง ปุพโพ โลหิตัง เสโท เมโท (น้ำดี เสลด น้ำหนอง โลหิต เหงื่อ มันข้น)

๖. **มุตตฉักกะ** แปลว่า **หมวดที่มี “ปัสสาวะ” เป็นที่ ๖** ได้แก่ อัสสุ วสา เขโฬ สิงฆาณิกา ลสิกา มุตตัง (น้ำตา มันเหลว น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ ปัสสาวะ)

วิธีสาธยาย/ภาวนา ๒ ขั้นตอน

๑. สาธยายด้วยวาจา ๒. สาธยายทางใจ

ในทวัตติงสาการกัมมัฏฐาน (กัมมัฏฐานกำหนดอาการ ๓๒) นี้ ขั้นแรก ท่านแนะ**ให้สาธยายด้วยวาจา** (ท่องออกเสียง) **ให้จำได้คล่องแคล่วก่อน** แล้วจึงสาธยายทางใจ (ภาวนาในใจ) **เพราะหากจำยังไม่ได้คล่องแคล่ว การภาวนาในใจจะติดขัดไปด้วย** ดังนั้นจึง

ต้อง**สาธยายให้จำได้เสียก่อน** ทั้งออกเสียง และท่องในใจ **โดยสาธยายเป็น ๓ วิธี** คือ

๑. โดยอนุโลม สาธยาย/ภาวนา **ตามลำดับ**

๒. **โดยปฏิโลม** สาธยาย/ภาวนา **ย้อนทวนลำดับ**

๓. **โดยอนุโลมและปฏิโลม** สาธยาย/ภาวนา **รวมอนุโลมและปฏิโลมเข้าด้วยกัน** (ย้อนไปย้อนมา จากต้นถึงปลาย และจากปลายถึงต้น) ดังต่อไปนี้

ปัญจกะที่ ๑ ตจปัญจกะ

โดยอนุโลม ว่า "**เกสา** (ผม) **โลมา** (ขน) **นขา** (เล็บ) **ทันตา** (ฟัน) **ตโจ** (หนัง)"

โดยปฏิโลม ว่า "**ตโจ** (หนัง) **ทันตา** (ฟัน) **นขา** (เล็บ) **โลมา** (ขน) **เกสา** (ผม)"

โดยอนุโลมและปฏิโลม ว่า "**เกสา** (ผม) **โลมา** (ขน) **นขา** (เล็บ) **ทันตา** (ฟัน) **ตโจ** (หนัง), ตโจ (หนัง) ทันตา (ฟัน) นขา (เล็บ) โลมา (ขน) เกสา (ผม)"

เมื่อสาธยาย/ภาวนา "ตจปัญจกะ" จนคล่องแคล่วทั้ง ๓ วิธี **จนจำขึ้นใจได้ดีแล้ว** จึงทำการสาธยาย/ภาวนาในปัญจกะที่ ๒ ต่อไป

ปัญจกะที่ ๒ ชื่อ **"วักกปัญจกะ"**

โดยอนุโลม ว่า "**มังสัง** (เนื้อ) **นหารู** (เอ็น) **อัฏฐี** (กระดูก) **อัฏฐิมิญชัง** (เยื่อในกระดูก) **วักกัง** (ไต)"

โดยปฏิโลม ว่า "**วักกัง** (ไต) **อัฏฐิมิญชัง** (เยื่อในกระดูก) **อัฏฐี** (กระดูก) **นหารู** (เอ็น) **มังสัง** (เนื้อ)"

โดยอนุโลมและปฏิโลม ว่า "**มังสัง** (เนื้อ) **นหารู** (เอ็น) **อัฏฐี** (กระดูก) **อัฏฐิมิญชัง** (เยื่อในกระดูก) **วักกัง** (ไต), **วักกัง** (ไต) **อัฏฐิมิญชัง** (เยื่อในกระดูก) **อัฏฐี** (กระดูก) **นหารู** (เอ็น) **มังสัง** (เนื้อ)"

สาธยาย เชื่อมต่อปัญจกะที่ ๑ และปัญจกะที่ ๒

เมื่อสาธยายในวักกปัญจกะ ทั้ง ๓ วิธี จนจำได้คล่องแคล่วขึ้นใจดีแล้ว ให้ทำการสาธยาย **รวมปัญจกะที่ ๑ และปัญจกะที่ ๒ เข้าด้วยกัน** ต่อไป

(หากจำคำ**แปลเป็นไทย**ได้ทุกคำแล้ว ก็ไม่ต้องท่องคำไทย) ดังนี้

โดยอนุโลม ว่า **"เกสา โลมา นขา ทันตา ตโจ, มังสัง นหารู อัฏฐิ อัฏฐิมิญชัง วักกัง"**

โดยปฏิโลม ว่า **"วักกัง อัฏฐิมิญชัง อัฏฐิ นหารู มังสัง, ตโจ ทันตา นขา โลมา เกสา"**

โดยอนุโลมและปฏิโลม ว่า "เกสา โลมา นขา ทันตา ตโจ มังสัง นหารู อัฏฐิ อัฏฐิมิญชัง วักกัง, **วักกัง อัฏฐิมิญชัง อัฏฐิ นหารู มังสัง ตโจ ทันตา นขา โลมา เกสา"**

เมื่อสาธยาย/ภาวนา รวมปัญจกะที่ ๑ และที่ ๒ เข้าด้วยกันได้คล่องแคล่วขึ้นใจดีแล้ว ให้ทำการสาธยาย/ภาวนาในปัญจกะ ที่ ๓ ต่อไป

ปัญจกะที่ ๓ ชื่อ **"ปัปผาสปัญจกะ"**

โดยอนุโลม "หทยัง (หัวใจ) **ยกนัง** (ตับ) **กิโลมกัง** (พังผืด) **ปิหกัง** (ม้าม) **ปัปผาสัง** (ปอด)"

โดยปฏิโลม "ปัปผาสัง (ปอด) **ปิหกัง** (ม้าม) **กิโลมกัง** (พังผืด) **ยกนัง** (ตับ) **หทยัง** (หัวใจ)"

โดยอนุโลมและปฏิโลม "หทยัง (หัวใจ) ยกนัง (ตับ) กิโลมกัง (พังผืด) ปิหกัง (ม้าม) ปัปผาสัง (ปอด), **ปัปผาสัง** (ปอด) **ปิหกัง** (ม้าม) **กิโลมกัง** (พังผืด) **ยกนัง** (ตับ) **หทยัง** (หัวใจ)"

สาธยายเชื่อมต่อปัญจกะ

เมื่อ "ปัญจกะที่ ๓" คล่องแคล่วจำขึ้นใจดีแล้ว **ให้สาธยายเชื่อมเข้ากับ ๒ ปัญจกะแรก** ต่อไปอีก ดังนี้

โดยอนุโลม "เกสา โลมา นขา ทันตา ตโจ มังสัง นหารู อัฏฐิ อัฏฐิมิญชัง วักกัง, **หทยัง ยกนัง กิโลมกัง ปิหกัง ปัปผาสัง"**

โดยปฏิโลม "ปัปผาสัง ปิหกัง กิโลมกัง ยกนัง หทยัง, วักกัง อัฏฐิมิญชัง อัฏฐิ นหารู มังสัง ตโจ ทันตา นขา โลมา เกสา"

โดยอนุโลมและปฏิโลม "เกสา โลมา นขา ทันตา ตโจ มังสัง นหารู อัฏฐิ อัฏฐิมิญชัง วักกัง หทยัง ยกนัง กิโลมกัง ปิหกัง ปัปผาสัง, **ปัปผาสัง ปิหกัง กิโลมกัง ยกนัง หทยัง วักกัง อัฏฐิมิญชัง อัฏฐิ นหารู มังสัง ตโจ ทันตา นขา โลมา เกสา"**

แม้ในปัญจกะที่ ๔ (**มัตถลุงคปัญจกะ)** และ ฉักกะที่ ๕ (**เมทฉักกะ**) และที่ ๖ (**มุตตฉักกะ**) ที่เหลือ ก็ให้สาธยายอย่างเดียวกันนี้

ข้อสังเกต

ปัญจกะ มี ๔ คือ ตจปัญจกะ, วักกปัญจกะ, ปัปผาสปัญจกะ, มัตถลุงคปัญจกะ เป็นธาตุดิน แบ่งเป็นตอนๆ (กลุ่ม) ตอนละ ๕ รวมเป็น ๒๐

ฉักกะ มี ๒ เป็นธาตุน้ำ แบ่งเป็น ๒ ตอนๆ ละ ๖ รวมเป็น ๑๒ และเมื่อรวมทั้ง "ปัญจกะ" และ "ฉักกะ" เข้าด้วยกันจึงเป็น ๓๒ หรือที่เรียกว่า **"อาการ ๓๒"**

อนึ่ง **ปัญจกะที่ ๑** (ตจปัญจกะ) **เป็นกัมมัฏฐานเบื้องต้น ที่พระอุปัชฌาย์จะต้องบอกแก่กุลบุตรผู้เข้ามาขอบรรพชา-อุปสมบท โดยเป็น "มูลกัมมัฏฐาน" แปลว่า "กัมมัฏฐานเบื้องต้นหรือดั้งเดิม" และนำมาบอกเพียงปัญจกะเดียว**

แม้ถึงอย่างนั้น ก็ปรากฏในที่หลายแห่งว่าเพียงขณะโกนผม (ยังไม่เสร็จ) ผู้กำลังจะได้รับการบรรพชา-อุปสมบท ที่พระอุปัชฌาย์-อาจารย์ สอน **ตจปัญจกกัมมัฏฐาน** ให้ในขณะปลงผม ได้บรรลุเป็นอรหันต์ก็มีไม่น้อย ฉะนั้นในเวลาปลงผม (หรือก่อนปลง) จึงควรบอก **ตจปัญจกกัมมัฏฐาน** นี้ ตามแบบโบราณาจารย์ ไม่ควรละเลย หรือจะบอกเพียงปัญจกะหนึ่ง หรือฉักกะหนึ่งนอกจาก "ตจปัญจกกัมมัฏฐาน" ตามที่เห็นว่าเหมาะก็ควร เช่น **วักกปัญจกะ** ที่เกี่ยวกับเนื้อ (มังสัง) และ (โครง) กระดูก (อัฏฐิ) อยู่ด้วย หรือ **ปัญจกะที่เกี่ยวกับอวัยวะภายใน เช่น ตับ ไต ไส้ ปอด** เป็นต้น ซึ่งหลายๆ ท่านอาจจะ**นึกเห็นโดยความเป็นสิ่งปฏิกูลได้ง่ายกว่า "เกสา"** เสียอีก และไม่ต้องเสียเวลาหรือยุ่งอยู่กับการที่ต้องท่องจำให้ได้จนหมดครบอาการ ๓๒ เสียก่อน (แต่หากขยันสาธยายอยู่เนืองๆ ก็เป็นสิ่งที่ดี)

อุคคหโกศล (ความฉลาดในเรียนเอากัมมัฏฐาน) **๗ วิธี** คือ

๑. **โดยวาจา** ๒. **โดย ทางใจ** ๓. **โดยสี** ๔. **โดยสัณฐาน** ๕. **โดยทิศ** ๖. **โอกาส** ๗. **โดยตัดตอน**

วิธีที่ ๑ โดยวาจา

ขั้นแรก เป็นการสาธยาย (ท่อง) **ทางวาจา** สิ่งสำคัญคือต้องจำให้ขึ้นใจ และ **จำคำแปลเป็นไทย**ให้ได้ทุกคำ เมื่อจำหรือเข้าใจคำแปลในภาษาไทยได้แล้ว ก็ไม่ต้องเสียเวลาท่องจำคำไทย (ที่อยู่ในวงเล็บ) เช่น ถ้ารู้หรือจำได้แล้วว่า เกสา หมายถึงผม โลมา หมายถึง

ขน นขา หมายถึงเล็บ ทันตา หมายถึงฟัน ตโจ หมายถึงหนัง เช่นนี้ ให้สาธยายแต่เพียงคำบาลีว่า **เกสา โลมา นขา ทันตา ตโจ** หรือ **ตโจ ทันตา นขา โลมา เกสา**

อนึ่ง **หากไม่ประสงค์ที่จะสาธยายคำบาลี จะสาธยาย/ภาวนาเฉพาะคำแปลเป็นไทยอย่างเดียวก็ได้** (คำแปลที่อยู่ในวงเล็บ) ดังตัวอย่างต่อไปนี้

ปัญจกะที่ ๑ "ตจปัญจกะ"

โดยอนุโลม "ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง"

โดยปฏิโลม "หนัง ฟัน เล็บ ขน ผม"

โดยทั้งอนุโลมและปฏิโลม "ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง, หนัง ฟัน เล็บ ขน ผม"

แม้ใน "ปัญจกะ" และ **"ฉักกะ"** ต่อๆ ไปก็เช่นเดียวกันนี้ **เพียงแต่เว้นคำบาลี เช่น "เกสา" เป็นต้นเสีย สาธยาย/ภาวนาเฉพาะคำไทยเท่านั้นเอง**

การสาธยายหรือภาวนา ด้วยวิธีดังกล่าวข้างต้นนั้น ตามแบบโบราณ ต้องสาธยายแล้วๆ เล่าๆ **ร้อยหน พันหน** หรือยิ่งกว่านั้น ให้จิตจดจ่ออยู่กับคำสาธยายต่อเนื่องกันไป เพื่อที่จิตจะไม่สามารถวิ่งไปทางโน้นทางนี้ได้ ในที่สุดก็จะสงบลงๆ

วิธีที่ ๒ โดยทางใจ

เป็นการสาธยาย/ภาวนา (ท่อง) ในใจ

ได้แก่ สาธยายโดยไม่ต้องออกเสียง และเน้นไปที่ **การนึกเห็นส่วนต่างๆ ของร่างกาย** ควบคู่ไปกับ **การภาวนาคำบาลี** (หรือคำแปลเป็นไทย สำหรับท่านที่ไม่ถนัดคำบาลี) ทั้งโดยอนุโลม และโดยปฏิโลม (ตั้งแต่ต้นจนถึงปลาย และตั้งแต่ปลายจนถึงต้น) ให้ต่อเนื่องกันไปไม่ขาดสาย **ในขณะเดียวกันก็นึก** (จินตนาการ) **ให้เห็นส่วนต่างๆ ของร่างกาย** ควบคู่กันไปด้วย โดย ๕ ลักษณะ

นึกให้เห็นชัด ๕ ลักษณะ (วิธี) คือ โดยสี สัณฐาน ทิศ โอกาส การตัดตอน (ปริจเฉท)

เพื่อช่วยให้นึกเห็นส่วนต่างๆ ของร่างกายได้สะดวกขึ้น ท่านแนะนำให้ใช้วิธีการนึกหรือจินตนาการถึง **องค์ประกอบของอวัยวะส่วนต่างๆ** เหล่านั้น **๕ อย่าง** คือ ให้นึกถึง**สี**ว่า

อวัยวะนั้นสีอะไร นึกถึง**รูปพรรณสัณฐาน**ว่า มีรูปพรรณสัณฐานเป็นอย่างไร นึกถึง**ทิศ**ที่ตั้งอยู่ว่า อยู่ในส่วนทิศไหน (ส่วนบน กลาง ล่าง) ของร่างกาย นึกถึง**ที่เกิด**หรือ**ที่ตั้งอยู่**ว่า เกิดอยู่หรือตั้งอยู่ตรงไหน (โดยโอกาส) และให้นึกถึง**เขตแดน** หรือ **ขอบเขต** ของอวัยวะนั้นๆ โดยรอบว่า อยู่ติดกับอะไรบ้าง (โดยปริจเฉท หรือโดยตัดตอน)

มนสิการโกศล ความฉลาดในการมนสิการ/ภาวนา ๑๐ ประการ

๑. **ไม่มนสิการ/ภาวนาข้ามลำดับ** หรือ ละเว้นบทใดบทหนึ่ง เช่น เกสา นขา ตโจ เป็นต้น เพราะจะทำให้ไม่สะดวกใจในการสาธยาย/ภาวนา และจิตจะสงบได้ยาก

๒. **ไม่มนสิการ/ภาวนาเร่งหรือเร็ว** จนเกินไป เพราะจะพิจารณาไม่ได้ชัดเจน

๓. **ไม่มนสิการ/ภาวนาช้าเกินไป** เพราะข้ออื่นต่อๆ ไปยังมีอยู่ หากช้าเกินไป กัมมัฏฐานจะไม่จบตลอดสาย

๔. **มนสิการโดยป้องกันความฟุ้งซ่าน** คือให้มีสติสัมปชัญญะ ไม่ให้จิตฟุ้งซ่าน ดุจคนเดินไปบนปากเหวที่มีพื้นที่พอวางเท้าได้ข้างเดียว ถ้าไม่ระวังให้ดี ก็ตกเหวได้ทุกขณะ

๕. **มนสิการโดยล่วงบัญญัติ** คือ **ไม่ติดอยู่เพียงบัญญัติ** เมื่อสาธยาย/ภาวนาไปจนแคล่วคล่องดีแล้ว ไม่ต้องใส่ใจอยู่เพียง **คำบัญญัติว่า "ผม ขน"** เป็นต้น แต่**ให้เห็นถึงความปฏิกูลของผม ขน** เป็นต้นนั้นเพียงอย่างเดียว เพราะจุดประสงค์หลักอยู่ที่**เห็นความเป็นปฏิกูลในอาการ ๓๒** เหล่านี้

๖. **มนสิการปล่อยลำดับ** เมื่อภาวนาไปๆ ส่วนต่างๆ ของร่างกาย บางอย่างก็ปรากฏชัด บางอย่างก็ไม่ปรากฏ เมื่อเป็นเช่นนี้ อย่ามัวเสียเวลานึก หรือกังวลใจ ให้ปล่อยทิ้งส่วนนั้นๆ ไปเสีย **ให้ใส่ใจเฉพาะส่วนปรากฏชัด** (นึกเห็นได้) ในขณะนั้น

๗. **มนสิการ/ภาวนาเฉพาะส่วนหรืออาการ ที่สามารถให้เกิด "อัปปนา"** หมายความว่า เมื่อมนสิการ/ภาวนาไปๆ ในบรรดาอาการ ๓๒ นี้ **หากอาการใดปรากฏชัดเจนที่สุด ให้เลือกมนสิการ/ภาวนา เฉพาะส่วนนั้น** เพราะอาการที่ปรากฏชัดแจ้งเช่นนั้น จึงจะสามารถช่วยให้จิตสงบจนถึงสมาธิในระดับ "อัปปนา" ได้ (ข้อนี้แสดงให้เห็นว่าสามารถเลือกเอาเฉพาะข้อใดข้อหนึ่งก็ได้ ที่ปรากฏชัด)

๘. **มนสิการตามแนวที่ตรัสไว้ใน "อธิจิตตสูตร"**[๑] ว่า

"ภิกษุทั้งหลาย **ภิกษุผู้ประกอบอธิจิต ต้องมนสิการนิมิต ๓ ตามกาลอันควร** คือ ต้องมนสิการ**สมาธินิมิต**ตามกาลอันควร ต้องมนสิการ**ปัคคหนิมิต**ตามกาลอันควร ต้องมนสิการ**อุเบกขานิมิต**ตามกาลอันควร. ภิกษุทั้งหลาย

ถ้าว่าภิกษุผู้ประกอบอธิจิต **พึงมนสิการสมาธินิมิตส่วนเดียวเท่านั้นไซร้** ย่อมเป็นได้ที่จิต [ของเธอ] **จะพึงเป็นไปข้างโกสัชชะ** [เกียจคร้าน] **เสีย**

ถ้าภิกษุผู้ประกอบอธิจิต **พึงมนสิการปัคคหนิมิตส่วนเดียวเท่านั้นไซร้** ย่อมเป็นได้ที่จิต [ของเธอ] **จะพึงเป็นไปข้างอุทธัจจะ** [ฟุ้งซ่าน] **เสีย**

ถ้าภิกษุผู้ประกอบอธิจิต **พึงมนสิการอุเบกขานิมิตส่วนเดียวเท่านั้นไซร้** ย่อมเป็นได้ที่จิต [ของเธอ] **จะไม่พึงตั้งมั่นถูกทางเพื่อสิ้นอาสวะทั้งหลาย**

ต่อเมื่อภิกษุผู้ประกอบอธิจิต มนสิการ **สมาธินิมิต ปัคคหนิมิต อุเบกขานิมิต ตามกาลอันควร จิต** [ของเธอ] **นั้นจึงจะเป็นจิตอ่อน ควรแก่การเป็นจิตผ่องใสและไม่แตก ตั้งมั่นถูกทางเพื่อสิ้นอาสวะทั้งหลาย**

อุปมาเหมือนช่างทองหรือลูกมือช่างทอง ก่อเตาเข้า ครั้นก่อเตาแล้ว ก็สุมเบ้า ครั้นสุมเบ้าแล้วใช้คีมจับทองวางลงไปในเบ้าแล้ว [สูบ] **เป่าไปตามกาลอันควร** [ถ้าไฟแรงร้อนมากไปก็] **พรมน้ำ** [ที่ทอง] **ตามกาลอันควร** [ถ้าไฟพอดีก็] **ดูอยู่เฉยๆ ตามกาลอันควร**

ภิกษุทั้งหลาย หากว่าช่างทองก็ตาม ลูกมือช่างทองก็ตาม จะพึง [สูบ] เป่าทองนั้นไปส่วนเดียวไซร้ ย่อมเป็นได้ที่ทองนั้นจะพึงไหม้ไป หากช่างทองก็ตาม ลูกมือช่างทองก็ตาม พรมน้ำทองนั้นไปท่าเดียวไซร้ ย่อมเป็นได้ที่ทองนั้นจะพึงเย็นเสีย

หากช่างทองก็ตาม ลูกมือช่างทองก็ตาม [พัก] **ดูทองนั้นอยู่เฉยๆ ตามกาลอันควร ทองนั้นจึงจะอ่อน ควรแก่การเป็นทองสุกปลั่งและไม่เปราะ**

---

[๑] พระไตรปิฎกบาลี ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๒๐ อังคุตตรนิกาย ติกนิบาต ข้อ ๕๔๒ หน้า ๓๒๙.

ใช้การได้ดี แม้นช่างทองประสงค์ [จะทำเป็น] **เครื่องประดับชนิดใดๆ** เป็นเข็มขัดก็ดี เป็นตุ้มหูก็ดี เป็นเครื่องประดับคอก็ดี เป็นสายสังวาลก็ดี **สิ่งที่ประสงค์นั้นก็ย่อมสำเร็จแก่เขาแล** ฉันใด

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ประกอบอธิจิต [ต้องมนสิการนิมิต ๓ ตามกาลอันควร] ... [จิตของเธอจึงจะ] ตั้งมั่นถูกทางเพื่อสิ้นอาสวะทั้งหลาย **แม้นเธอน้อมจิตไปเพื่อทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่ง ซึ่งธรรมที่เป็นอภิญญา-สัจฉิกรณียะใดๆ เมื่อได้เหตุอันควร เธอย่อมจะถึงความเป็นผู้อาจทำให้ประจักษ์ได้ในอภิญญาสัจฉิกรณียธรรมนั้นๆ โดยแท้"** ดังนี้

๙. **มนสิการ ตามแนวที่ตรัสไว้ใน "สีติภาวสูตร"**[๑] ว่า

"ภิกษุทั้งหลาย **ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๖ ประการ เป็นผู้อาจเพื่อทำให้แจ้งซึ่งสีติภาวะ** [ความดับเย็น] **อันยอดเยี่ยม** ธรรม ๖ ประการคืออะไรบ้าง ? คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ **ข่มจิตในสมัยที่จิตควรข่ม ๑ ยกจิตในสมัยที่จิตควรยก ๑ ทำจิตให้ร่าเริงในสมัยที่จิตควรทำให้ร่าเริง ๑ เพ่งดูจิตอยู่เฉยๆ ในสมัยที่จิตควรเพ่งดูอยู่เฉยๆ ๑ เป็นผู้มีอธิมุตติ** [คืออัธยาศัย] **ประณีต ๑ มุ่งยินดีพระนิพพาน ๑** ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๖ ประการนี้แล เป็นผู้อาจทำให้แจ้งซึ่งสีติภาวะอันยอดเยี่ยม" ดังนี้

๑๐. **ยกจิตในสมัยที่ควรยก** ดังที่ตรัสไว้ว่า[๒]

"ฉันนั้นนั่นแล ภิกษุทั้งหลาย **ในสมัยใดจิตหดหู่อยู่ ในสมัยนั้นมิใช่กาลที่จะเจริญปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ มิใช่กาลที่จะเจริญสมาธิสัมโพชฌงค์ มิใช่กาลที่จะเจริญอุเบกขาสัมโพชฌงค์** นั่นเพราะเหตุไร ภิกษุทั้งหลาย **เพราะจิตหดหู่อยู่ จิตหดหู่นั้นยากที่จะทำให้ฟื้นขึ้นได้ด้วยธรรมเหล่านั้น**

ภิกษุทั้งหลาย ก็แล **ในสมัยใดจิตหดหู่อยู่ ในสมัยนั้น เป็นกาลที่จะเจริญธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ เป็นกาลที่จะเจริญวิริยสัมโพชฌงค์**

---

[๑] พระไตรปิฎกบาลี ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๒๒ อังคุตตรนิกาย ฉักกนิบาต ข้อ ๓๕๖ หน้า ๔๘๕.

[๒] พระไตรปิฎกบาลี ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๑๙ สังยุตตนิกาย มหาวารวรรค ข้อ ๕๖๙ หน้า ๑๕๖.

เป็นกาลที่จะเจริญปีติสัมโพชฌงค์ นั่นเพราะเหตุอะไร ภิกษุทั้งหลาย **เพราะจิตหดหู่อยู่ จิตหดหู่นั้น ผู้บำเพ็ญเพียรพึงทำให้ฟื้นขึ้นได้โดยง่ายด้วยธรรมเหล่านั้น**

เปรียบเหมือน **บุรุษใคร่จะก่อไฟน้อยหนึ่งให้โพลงขึ้น เขาพึงใส่หญ้าแห้งลงไป ใส่มูลโคแห้งลงไป ใส่ฟืนแห้งลงไป เป่าเข้าไป และไม่เอาฝุ่นโปรยลงไปที่ไฟนั้น** ภิกษุทั้งหลาย **บุรุษนั้นจะอาจก่อไฟน้อยหนึ่ง** [นั้น] **ให้โพลงขึ้นได้หรือไม่ ?”** ภิกษุทั้งหลายกราบทูลว่า **“ได้ พระพุทธเจ้าข้า”**

พึงถือเอานิมิต โดยอาการ ๕

กำหนดความปฏิกูล โดยอาการ ๕

ก็แล เมื่อจะเจริญ **เกสา** เป็นอันดับแรก พึงถือเอานิมิตในผมทั้งหลาย ถืออย่างไร ? พึงถอนผมมาเส้น ๑ หรือ ๒ เส้น วางไว้ที่ฝ่ามือแล้วกำหนดสีก่อน ในการดูผม จะกำหนดดูในสถานที่ที่ตัดผมก็ควร หรือแม้ผมที่ตกในน้ำหรือในข้าวยาคูก็ได้เหมือนกัน เมื่อเห็นผมในเวลาเป็นสีดำ ก็พึงมนสิการว่ามีสีดำ เห็นในเวลามีสีขาว พึงมนสิการว่าสีขาว แต่ถ้าในเวลาเห็นผมมีสีเจือกัน พึงมนสิการด้วยสีข้างมากกว่า ในผมเป็นฉันใด แม้ในตจปัญจกะทั้ง ๔ อย่างก็เหมือนกัน พอได้เห็นแล้ว พึงถือเอานิมิตโดยอาการ ๕ คือ โดย **สี สัณฐาน ทิศ โอกาส** และ **ปริจเฉท** (กำหนดแยกส่วน) แล้วกำหนดโดยความเป็นสิ่งปฏิกูล โดยอาการ ๕ คือ โดย **สี สัณฐาน กลิ่น ที่อยู่** และ**โอกาส**

ในส่วนอาการ ๓๒ ทั้งหมดนั้น มีอธิบายตามลำดับดังต่อไปนี้

๑. เกสา - ผม

ว่าโดยสี ปกติเป็นสีดำ ดุจสีลูกประคำดีควายใหม่ๆ

โดยสัณฐาน ยาว กลม มีสัณฐานเหมือนคันชั่ง

โดยทิศ เกิดในทิศเบื้องบน

โดยโอกาส ในด้านข้างทั้ง ๒ กำหนดด้วยหมวกหู ด้านหน้ากำหนดด้วยกรอบหน้าผาก ด้านหลังกำหนดด้วยหลุมคอ และหนังอันชุ่มที่หุ้มกะโหลกศีรษะ เป็นโอกาสที่อยู่ของผม

โดยปริจเฉท ส่วนเบื้องล่าง กำหนดด้วยพื้นรากของตนที่ทแยงเข้าไปในหนังหุ้มศีรษะประมาณเท่าปลายเมล็ดข้าวเปลือกตั้งอยู่ ส่วนเบื้องบน กำหนดด้วยอากาศ เบื้องขวากำหนดด้วยส่วนแห่งกันและกัน การกำหนดแยกกันกับอวัยวะที่เสมอกันหรือเป็นอวัยวะ (ผม) ประเภทเดียวกันเช่นนี้ว่า ผม ๒ เส้น ต่างแยกกัน ไม่ได้รวมเป็นเส้นเดียวกัน นี้เรียกว่ากำหนดโดยสภาคปริจเฉท

การกำหนดว่า ธรรมดาว่าผมทั้งหลาย ธรรมชาติสร้างมามิให้ปนกับอวัยวะส่วนอื่นอีก ๓๑ ประการมีขนเป็นต้น ผมก็ไม่ใช่ขน และแม้ขนก็ไม่ใช่ผม ต่างส่วนต่างแยกกัน แม้จะเกิดใกล้กัน ดังนี้เป็นต้น นี้เรียกว่า กำหนดโดยวิสภาคปริจเฉท คือกำหนดแยกกันกับอวัยวะอื่นที่ต่างกัน นี้คือการกำหนดผม โดยลักษณะมีสีเป็นต้น

กำหนดโดยความเป็นสิ่งปฏิกูล ๕

ส่วนการกำหนดผมเหล่านั้นโดยเป็นสิ่งปฏิกูล ๕ ประการ ด้วยสามารถแห่งสีเป็นต้นพึงทราบดังต่อไปนี้ ธรรมดาผมเหล่านั้น แม้จะว่าโดยสีก็ดี โดยสัณฐานก็ดี โดยกลิ่นก็ดี โดยที่อาศัยก็ดี โดยโอกาสก็ดี ก็เป็นสิ่งปฏิกูล จริงอยู่ พวกมนุษย์เห็นสิ่งอะไรๆ ที่มีสีคล้ายผมในภาชนะยาคูหรือในภาชนะภัตรแม้ที่น่าพึงพอใจ ก็ยังรังเกียจว่าสิ่งนี้ปนกับผมเสียแล้ว พึงนำมันไปเสีย ผมทั้งหลายแม้โดยสีก็ปฏิกูลด้วยประการอย่างนี้

อนึ่ง คนทั้งหลายเมื่อรับประทานอาหารกลางคืน แม้ถูกต้องเปลือกรักหรือเปลือกปอ อันมีสัณฐานดังเส้นผมเข้า ก็จะน่าเกลียดขึ้นมาอย่างนั้นเหมือนกัน ผมทั้งหลายเป็นสิ่งปฏิกูลโดยสัณฐานดังกล่าวมานี้

อนึ่ง ผมที่เว้นจากการตกแต่งมีทาน้ำมันและอบดอกไม้เป็นต้น ย่อมมีกลิ่นน่าเกลียดอย่างยิ่ง เมื่อใส่เข้าในไฟ ย่อมมีกลิ่นน่าเกลียดกว่านี้ ก็ผมทั้งหลายโดยสีสัณฐาน แม้จะถึงเป็นของไม่น่าเกลียด แต่โดยกลิ่นเป็นสิ่งที่น่าเกลียดแท้ เปรียบเหมือนอุจจาระของเด็กเล็กๆ โดยมีสีเหมือนขมิ้น แม้โดยสัณฐานมีสัณฐานเหมือนก้อนขมิ้นและซากสุนัขดำที่ขึ้นพองที่เขาทิ้งไว้ ณ ที่ทิ้งขยะ โดยสีมีเหมือนผลตาลสุก โดยสัณฐานมีสัณฐานเหมือนตะโพนที่เขากลิ้งทิ้งไว้ แม้เขี้ยวของมันเล่า ก็มีสัณฐานเหมือนดอกมะลิตูม เพราะฉะนั้น อุจจาระเด็กและ

ซากสุนัขทั้ง ๒ อย่างนั้น โดยสีและสัณฐานจะไม่เป็นของปฏิกูลก็ได้ แต่ว่าโดยกลิ่นแล้วเป็นสิ่งปฏิกูลแท้แล

อนึ่ง เปรียบเหมือนผักสำหรับแกงที่เกิดในน้ำครำที่ไหลออกจากบ้าน ขังอยู่ในที่ไม่สะอาด ย่อมเป็นสิ่งน่าเกลียดไม่น่าบริโภคของมนุษย์ชาวเมืองฉันใด แม้ผมทั้งหลายก็ฉันนั้น จัดเป็นสิ่งที่น่าเกลียด เพราะเกิดด้วยน้ำที่ซึมออกมาจากส่วนต่างๆ มีน้ำเหลือง เลือด มูตร กรีส น้ำดี และเสมหะ เป็นต้น นี้เป็นความน่าเกลียดโดยที่อาศัยของผมเหล่านั้น อนึ่ง ธรรมดาผมเหล่านี้เกิดในกองแห่งส่วน ๓๑ ส่วน

เปรียบดังผักเกิดที่กองคูถ ผมเหล่านั้นจัดว่าเป็นสิ่งที่น่าเกลียดอย่างยิ่ง เพราะเกิดในที่ไม่สะอาด ดุจผักเกิดในป่าช้าและที่ทิ้งขยะมูลฝอยเป็นต้น และเปรียบดังดอกบัวหลวงและดอกบัวสายเป็นต้น ที่เกิดในที่ไม่สะอาดมีคูเมืองเป็นต้น นี้แลเป็นความปฏิกูลโดยโอกาสแห่งผมเหล่านั้น ผู้บำเพ็ญเพียรพึงกำหนดความเป็นของปฏิกูลโดยส่วน ๕ คือ โดยสี สัณฐาน กลิ่น ที่อาศัย และโอกาส แห่งส่วนอวัยวะทั้งปวง ดุจกำหนดความเป็นของปฏิกูลแห่งผมทั้งหลายฉะนั้นเถิด แต่ว่าโดยสี สัณฐาน ทิศ โอกาส และปริจเฉท (แยกส่วนหรือตัดตอน) ต้องกำหนดเป็นแผนกๆ ทุกๆ ส่วน

๒. โลมา - ขน

ในบรรดาส่วนแห่งอวัยวะเหล่านั้น พึงทราบขน เป็นอันดับแรกก่อน ขุมขนตามปกติมีประมาณ ๙๐,๐๐๐ ขุม ว่า**โดยสี** ปกติก็ไม่เหมือนผม คือไม่ดำล้วน แต่มีสีทั้งดำทั้งเหลือง **โดยสัณฐาน** มีปลายน้อมลง มีสัณฐานดังรากตาล **โดยทิศ** เกิดในทิศทั้ง ๒ **โดยโอกาส** เว้นโอกาสที่ผมตั้งอยู่ และฝ่ามือ ฝ่าเท้า ก็เกิดอยู่ตามหนังหุ้มสรีระเป็นส่วนมาก **โดยปริจเฉท** (โดยแยกส่วน/ตัดตอน) เบื้องล่าง กำหนดด้วยรากพื้นเบื้องล่างของตน อันแยงเข้าไปในหนังหุ้มสรีระประมาณเท่าปลายเหล็กจาร เบื้องบนกำหนดด้วยโอกาส เบื้องขวางกำหนดด้วยส่วนของขนด้วยกันว่า ขน ๒ เส้น ไม่รวมเป็นเส้นเดียวกัน (เส้นใครเส้นมัน) นี้เป็นการกำหนดด้วยส่วนที่เป็นสภาคกันของขนเหล่านั้น ส่วนการกำหนดส่วนที่เป็นวิสภาคกัน (อวัยวะส่วนอื่นนอกจากขน) ก็เช่นเดียวกันกับผมนั่นแล

๓. นขา - เล็บ

คำว่า **นขา** นี้เป็นชื่อของใบเล็บ ๒๐ ใบ เล็บทั้งหมดนั้น **โดยสี** มีสีขาว **โดยสัณฐาน** มีสัณฐานดังเกล็ดปลา **โดยทิศ** เกิดในทิศทั้ง ๒ คือ เล็บเท้าเกิดในทิศเบื้องล่าง เล็บมือเกิดในทิศเบื้องบน **โดยโอกาส** ตั้งอยู่หลังปลายนิ้วทั้งหลาย **โดยปริจเฉท** ในทิศทั้ง ๒ กำหนดด้วยเนื้อปลายนิ้ว ข้างในกำหนดด้วยเนื้อหลังนิ้ว ข้างนอกและปลาย กำหนดด้วยอากาศด้านขวางกำหนดด้วยส่วนของกันและกันของเล็บเอง

การกำหนดโดยนัยว่า เล็บ ๒ อัน ไม่รวมเป็นอันเดียวกัน (ต่างอันต่างอยู่) นี้เป็นการกำหนดด้วยส่วนที่เป็นสภาคกัน (ส่วนที่เป็นอวัยวะประเภทเดียวกัน) ส่วนการกำหนดด้วยส่วนที่ต่างกันกับตน (อวัยวะคนละประเภท) ก็เช่นเดียวกันกับผมนั่นแล (เช่น เล็บก็ส่วนเล็บ เล็บไม่ใช่เนื้อ เนื้อไม่ใช่เล็บ หรือเล็บไม่ใช่ผม ผมไม่ใช่เล็บ ดังนี้เป็นต้น)

๔. ทันตา - ฟัน

คำว่า **ทันตา** ได้แก่กระดูกฟัน ๓๒ ซี่ ของผู้มีฟันเต็ม ฟันแม้เหล่านั้น **โดยสี** มีสีขาว **โดยสัณฐาน** มีสัณฐานหลายอย่าง จริงอยู่ บรรดาฟันเหล่านั้น ว่าด้วยฟัน ๔ ซี่ ตรงกลางแถวฟันข้างล่าง มีสัณฐานเหมือนเมล็ดน้ำเต้าที่เขาตั้งเรียงไว้โดยลำดับที่ก้อนดินเหนียว ฟันแต่ละซี่ในข้างทั้ง ๒ ของฟัน ๔ ซี่นั้น มีรากเดียว มีสัณฐานเหมือนดอกมะลิซ้อนตูม ถัดฟันนั้นไปเป็นฟันข้างละซี่ มี ๒ ง่าม มีสัณฐานเหมือนไม้ค้ำยัน ถัดไปฟันข้างละ ๒ ซี่ มี ๓ ราก ปลายก็ ๓ แง่ ถัดไปฟันข้างละ ๒ ซี่ มี ๔ ราก ปลายก็ ๔ แง่เหมือนกัน แม้ในแถวฟันข้างบนก็นัยนี้เหมือนกัน **โดยทิศ** เกิดในทิศเบื้องบน **โดยโอกาส** ตั้งอยู่ในกระดูกกรามทั้ง ๒ **โดยปริจเฉท** (กำหนดแยกส่วน/ตัดตอน) เบื้องล่างกำหนดด้วยพื้นรากของตนอันตั้งอยู่ในกระดูกกราม เบื้องบนกำหนดด้วยอากาศ เบื้องขวางกำหนดด้วยส่วนแห่งกันและกันของฟันเอง

การกำหนดโดยนัยว่า ฟัน ๒ ซี่ ไม่รวมเป็นซี่เดียวกัน ต่างซี่ต่างแยกกัน นี้เป็นการกำหนดส่วนที่เป็นสภาคกัน (กำหนดแยกส่วนกับฟันด้วยกัน) ส่วนการกำหนดส่วนที่ต่างกันก็เป็นเช่นเดียวกันกับผมนั่นแล

๕. ตโจ - หนัง

ได้แก่หนังที่หุ้มร่างกายทั้งสิ้น เบื้องบนแห่งหนังมีผิวสีดำคล้ำและเหลือง เป็นต้น

โดยสี ก็มีสีขาวเท่านั้น ก็แลภาวะที่หนังขาวนั้นย่อมปรากฏเมื่อผิวถูกลอกออก เพราะเหตุมีเปลวไฟลวกเอาและถูกฟันเป็นต้น

โดยสัณฐาน มีสัณฐานเหมือนร่างกายนั่นเอง นี้เป็นความสังเขปในข้อว่าโดยสัณฐานนี้ แต่ว่าโดยพิสดาร หนังนิ้วเท้ามีสัณฐานดังรังไหม หนังหลังเท้ามีสัณฐานเหมือนรองเท้าหุ้มส้น หนังแข้งมีสัณฐานเหมือนใบตาลห่อข้าว หนังขามีสัณฐานเหมือนถุงยางอันเต็มไปด้วยข้าวสาร หนังตะโพกมีสัณฐานดังผืนผ้ากรองน้ำอันเต็มไปด้วยน้ำ หนังหลังมีสัณฐานดังหนังหุ้มโล่ หนังท้องมีสัณฐานดังหนังหุ้มรางพิณ หนังอกโดยมากมีสัณฐาน ๔ เหลี่ยม หนังแขนทั้ง ๒ มีสัณฐานดังหนังหุ้มแล่งธนู หนังหลังมือมีสัณฐานดังฝักมีด หรือมีสัณฐานดุจถุงใส่โล่ หนังนิ้วมือมีสัณฐานดังฝักกุญแจ หนังคอมีสัณฐานดังเสื้อปิดคอ หนังหน้ามีช่องใหญ่น้อยมีสัณฐานดังรังตั๊กแตน หนังศีรษะมีสัณฐานดังบาตร

ก็แล ผู้บำเพ็ญเพียรที่จะกำหนดหนัง พึงส่งญาณมุ่งตรงขึ้นเบื้องบน ตั้งแต่ริมฝีปากบนแล้วพึงกำหนดหนังที่ตั้งหุ้มรอบปากก่อนเป็นอันดับแรก แต่นั้นจึงกำหนดหนังหุ้มกระดูกหน้าผาก ต่อนั้นจึงส่งญาณเข้าไปโดยระหว่างกระดูกศีรษะและหนังหุ้มศีรษะ ดุจสอดมือเข้าไปโดยระหว่างแห่งบาตรที่สวมถลก ฉะนั้น แล้วแยกความที่หนังเนื่องเป็นอันเดียวกันกับกระดูกออกจากกัน แล้วกำหนดหนังศีรษะ ต่อนั้นพึงกำหนดหนังคอ ต่อนั้นพึงกำหนดหนังมือขวาทั้งโดยอนุโลมและปฏิโลม ครั้นแล้วพึงกำหนดหนังมือซ้ายโดยนัยนั้นเหมือนกัน ต่อนั้นพึงกำหนดหนังหลัง ครั้นกำหนดหนังหลังนั้นแล้ว จึงกำหนดหนังเท้าขวาทั้งโดยอนุโลมและปฏิโลม ครั้นแล้วพึงกำหนดหนังเท้าซ้าย โดยนัยเดียวกันนั้น แต่นั้นพึงกำหนดหนังท้องน้อย หนังหน้าท้อง หนังทรวงอก และหนังคอโดยลำดับ ครั้นแล้วพึงกำหนดหนังใต้คางถัดหนังคอขึ้นมาจนถึงริมฝีปากล่างเป็นที่สุด

โดยทิศ หนังเกิดในทิศทั้ง ๒ **โดยโอกาส** มันหุ้มร่างกายทั้งสิ้นอยู่ **โดยตัดตอน** เบื้องล่างกำหนดด้วยพื้นที่มันตั้งอยู่ เบื้องบนกำหนดด้วยอากาศ ดังนี้เป็นต้น พอเป็นตัวอย่าง

๖. มังสัง - เนื้อ

คำว่า มังสัง ได้แก่เนื้อ ๙๐๐ ชิ้น เนื้อทั้งหมดนั้น **โดยสี** มีสีแดงเช่นเดียวกับดอกทองกวาว **โดยสัณฐาน** เนื้อปลีแข้งมีสัณฐานดังข้าวสุกในห่อใบตาล เนื้อขามีสัณฐานดังลูกหินบด เนื้อตะโพกมีสัณฐานดังก้อนเส้า เนื้อหลังมีสัณฐานดังเยื่อลูกตาลสุก เนื้อสีข้างทั้ง ๒ มีสัณฐานเหมือนดินฉาบไว้บางๆ ที่ท้องฉาง เนื้อนมมีสัณฐานดังก้อนดินที่เขาผูกแขวนไว้ เนื้อแขนทั้ง ๒ ข้างมีสัณฐานดังหนูตัวใหญ่ที่ถลกหนังวางซ้อนกันไว้ เมื่อผู้บำเพ็ญเพียรกำหนดเนื้อหยาบๆ อย่างนี้ได้แล้ว แม้ส่วนที่ละเอียดก็ย่อมปรากฏ **โดยทิศ** เกิดในทิศทั้ง ๒ **โดยโอกาส** มันตั้งหุ้มกระดูกไม่เกิน ๓๐๐ ท่อนไว้ **โดยปริจเฉท** เบื้องล่าง กำหนดด้วยพื้นที่ตั้งอยู่ที่โครงกระดูก เบื้องบนกำหนดด้วยหนัง **ส่วนกว้าง** กำหนดด้วยส่วนของกันและกันของของเนื้อเอง นี้เป็นการกำหนดส่วนที่เป็นสภาคกัน (ประเภทเดียวกัน) ของเนื้อนั้นส่วนการกำหนดส่วนแห่งอวัยวะที่ต่างจากกันกับเนื้อ ก็เป็นเช่นเดียวกับผมนั่นแล

๗. นหารู - เอ็น

คำว่า **นหารู** ได้แก่เอ็น (ใหญ่) ๙๐ เส้น **โดยสี** เอ็นทั้งหมดมีสีขาว **โดยสัณฐาน** มีสัณฐานต่างๆ กัน จริงอยู่ ในเอ็นเหล่านั้น เอ็นใหญ่ที่รึงรัดร่างกาย เริ่มตั้งแต่ส่วนบนแห่งคอหยั่งลงไปทางข้างหน้า ๕ เส้น ทางข้างหลังก็ ๕ เส้น ทางข้างขวาก็ ๕ เส้น ทางข้างซ้ายก็ ๕ เส้น แม้ที่รึงรัดมือขวาทางข้างหน้าก็ ๕ เส้น ทางข้างหลังก็ ๕ เส้น ที่รึงรัดมือซ้ายก็อย่างนั้น แม้ที่รึงรัดเท้าขวาทางข้างหน้าเท้าก็ ๕ เส้น ทางข้างหลังเท้าก็ ๕ เส้น ที่รึงรัดเท้าซ้ายก็อย่างนั้น ดังนี้แล

เอ็นใหญ่ ๖๐ เส้นอันได้นามว่า สรีรธารกา (เอ็นรึงรัดร่าง) รึงรัดร่างกาย การหยั่งลงไป ซึ่งเรียกกันว่า กัณฑรา (เอ็นรากเหง้า) ก็มี เอ็นเหล่านั้นทั้งหมดมีสัณฐานดังต้นคล้าอ่อน ส่วนเอ็นอื่นๆ ตั้งคลุมตำแหน่งนั้นๆ อยู่ ที่เล็กกว่าเอ็นสรีรธารกานั้น มีสัณฐานดังเส้นด้าย เอ็นอื่นที่เล็กกว่านั้นมีสัณฐานดังเถากระพังโหมนั่นแล เอ็นอื่นๆ ที่เล็กกว่านั้นมีสัณฐานดังสายพิณใหญ่ เอ็นชนิดอื่นมีสัณฐานดังเส้นด้ายอ้วนๆ

เอ็นที่หลังมือและเท้ามีสัณฐานดังตีนนก เอ็นที่ศีรษะมีสัณฐานดังข่ายคลุมศีรษะทารก เอ็นที่หลังมีสัณฐานดังอวนเปียกที่เขาผึ่งไว้ที่แดด เอ็นอันแล่นไปตามองค์อวัยวะน้อยใหญ่นั้นๆ ที่เหลือ มีสัณฐานดังเสื้อร่างแหที่สวมร่างกายไว้

โดยทิศ เกิดในทิศทั้ง ๒ **โดยโอกาส** มันตั้งยึดกระดูกในร่างกายทั้งสิ้นอยู่ **โดยปริจเฉท** เบื้องล่าง กำหนดด้วยพื้นที่มันตั้งอยู่บนกระดูก ๓๐๐ ท่อน เบื้องบน กำหนดด้วยตำแหน่งที่มันตั้งจรดเนื้อและหนังอยู่ เบื้องขวางกำหนดด้วยส่วนของกันและกัน

นี้เป็นการกำหนดส่วนที่เป็นสภาคกัน ส่วนการกำหนดที่ต่างกันกับเอ็นก็เป็นเช่นเดียวกับผมนั่นแล

๘. อัฏฐิ - กระดูก

คำว่า **อัฏฐิ** ได้แก่ ยกเว้นกระดูกฟัน ๓๒ ซี่ ที่เหลือเป็นกระดูกประมาณ ๓๐๐ ท่อน อย่างนี้คือ กระดูกมือ ๖๔ ท่อน กระดูกเท้า ๖๔ ท่อน กระดูกอ่อนที่ติดเนื้ออยู่ ๖๔ ท่อน กระดูกส้นเท้า ๒ ท่อน กระดูกข้อเท้าข้างละ ๒ ท่อน กระดูกแข้งข้างละ ๒ ท่อน กระดูกเข่าข้างละ ๑ ท่อน กระดูกขาข้างละ ๑ ท่อน กระดูกสะเอว ๒ ท่อน กระดูกสันหลัง ๑๘ ท่อน

กระดูกซี่โครง ๒๔ ท่อน กระดูกหน้าอก ๑๔ ท่อน กระดูกหัวใจ ๑ ท่อน กระดูกรากขวัญ ๒ ท่อน กระดูกสะบัก ๒ ท่อน กระดูกต้นแขน ๒ ท่อน กระดูกปลายแขนข้างละ ๒ ท่อน กระดูกคอ ๗ ท่อน กระดูกคาง ๒ ท่อน กระดูกจมูก ๑ ท่อน กระดูกเบ้าตา ๒ ท่อน กระดูกหู ๒ ท่อน กระดูกหน้าผาก ๑ ท่อน กระดูกกระหม่อม ๑ ท่อน กระดูกกะโหลกศีรษะ ๙ ท่อน

กระดูกทั้งหมดนั้น **โดยสี** มีสีขาว **โดยสัณฐาน** มีสัณฐานต่างๆ กัน จริงอยู่ในกระดูกเหล่านั้น กระดูกปลายนิ้วเท้ามีสัณฐานดังเมล็ดบัว กระดูกข้อกลางถัดกระดูกปลายนิ้วนั้นเข้ามา มีสัณฐานดังเมล็ดขนุน กระดูกข้อโคนมีสัณฐานดังบัณเฑาะว์ กระดูกหลังเท้ามีสัณฐานดังกองเหง้าคล้าที่ถูกบุบ

กระดูกส้นเท้ามีสัณฐานดังจาวตาลในลอนเดียว กระดูกข้อเท้ามีสัณฐานดังลูกสะบ้าสำหรับเล่นที่ผูกไว้ กระดูกแข้งตรงที่ๆ ตั้งลงในกระดูกข้อเท้า มีสัณฐานดังหน่อเป้งที่ถูกปอกเปลือก กระดูกแขนท่อนเล็กมีสัณฐานดังคันธนู ท่อนใหญ่มีสัณฐานดังหัวงูผอม ดังนี้เป็นต้น

ว่าโดยทิศ กระดูกเกิดในทิศทั้ง ๒ **โดยโอกาส** ว่าโดยไม่แปลกกัน กระดูกตั้งอยู่ทั่วร่างกาย แต่เมื่อว่าโดยแปลกกัน ในกระดูกเหล่านั้น กระดูกศีรษะตั้งอยู่บนกระดูกคอ กระดูกคอตั้งอยู่บนกระดูกสันหลัง กระดูกสันหลังตั้งอยู่บนกระดูกสะเอว กระดูกสะเอวตั้งอยู่บนกระดูกขา กระดูกขาตั้งอยู่บนกระดูกเข่า กระดูกเข่าตั้งอยู่บนกระดูกแข้ง กระดูกแข้งตั้งอยู่บนกระดูกข้อเท้า กระดูกข้อเท้าตั้งอยู่บนกระดูกหลังเท้า

โดยปริจเฉท ภายในกำหนดด้วยเยื่อในกระดูก เบื้องบนกำหนดด้วยเนื้อ ที่ปลายและรากกำหนดด้วยส่วนแห่งกันและกัน นี้เป็นการกำหนดด้วยส่วนอันเป็นสภาคกันแห่งกระดูกเหล่านั้น ส่วนการกำหนดด้วยส่วนที่ต่างกันก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล

๙. อัฏฐิมิญชัง - เยื่อในกระดูก

คำว่า **อัฏฐิมิญชัง** ได้แก่ เยื่อใน อันอยู่เฉพาะภายในแห่งกระดูกนั้นๆ เยื่อในกระดูกนั้น **โดยสี** มีสีขาว **โดยสัณฐาน** เยื่อในที่อยู่ภายในกระดูกท่อนใหญ่ๆ มีสัณฐานดังยอดหวายใหญ่ที่เขาลนไฟแล้วสอดเข้าไว้ในกระบอกไม้ไผ่ เยื่อที่อยู่ภายในกระดูกท่อนเล็กๆ มีสัณฐานดังยอดหวายเล็กที่เขาลนไฟแล้วสอดเข้าไว้ในปล้องไม้อ้อ **โดยทิศ** เกิดในทิศทั้ง ๒ (คือทิศเบื้องบนและทิศเบื้องล่าง) **โดยโอกาส** ตั้งอยู่ภายในกระดูก **โดยปริจเฉท** กำหนดด้วยพื้นข้างในของกระดูกทั้งหลาย นี้เป็นการกำหนดด้วยส่วนที่เป็นสภาคกันแห่งเยื่อในกระดูกนั้น ส่วนการกำหนดด้วยส่วนที่ต่างกันก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล

๑๐. วักกัง - ไต

คำว่า **ไต** ได้แก่ ก้อนเนื้อ ๒ ก้อนที่มีขั้วเดียวกัน ไตนั้น **โดยสี** มีสีแดงอ่อน ดังสีเมล็ดทองหลาง **โดยสัณฐาน** มีสัณฐานดังลูกสะบ้าคู่ของเด็กๆ หรือมีสัณฐานดังผลมะม่วงแฝดติดอยู่ในขั้วเดียวกัน **โดยทิศ** เกิดในทิศเบื้องบน **โดยโอกาส** ไตนี้เป็นธรรมชาติที่ติดอยู่กับเอ็นเส้นใหญ่ที่แล่นออกลำคอ มีโคน รวมเป็นเส้นเดียวกัน ไปได้หน่อยหนึ่งแล้วแยกออกเป็น ๒ เส้น ห่อหุ้มเนื้อหัวใจไว้ **โดยปริจเฉท** ไตกำหนดด้วยส่วนแห่งไตเอง นี้เป็นการกำหนดด้วยส่วนที่เป็นสภาคกันของไตนั้น ส่วนการกำหนดด้วยส่วนที่ต่างกันก็เช่นกับผมนั่นแล

๑๑. หทยัง - หัวใจ [สีน้ำเลี้ยงหัวใจบอกให้รู้ว่า เจ้าของมีจริตอะไร]

คำว่า **หทยัง** ได้แก่ เนื้อหัวใจ หัวใจนั้น **โดยสี** มีสีแดงดังสีหลังกลีบดอกปทุม **โดยสัณฐาน** มีสัณฐานดังดอกปทุมตูมที่เขาปลิดกลีบชั้นนอกออกแล้วตั้งคว่ำลง ภายนอกเกลี้ยง ภายในเหมือนกับภายในแห่งรังบวบขม **สำหรับคนมีปัญญา แย้มหน่อยหนึ่งของพวกคนมีปัญญาอ่อน คงตูมมิดทีเดียว**

อนึ่ง ข้างในหัวใจนั้น **มีแอ่งขนาดที่เมล็ดบุนนาคตั้งอยู่ได้ เป็นที่ขังอยู่แห่งโลหิตประมาณกึ่งซองมือ ที่มโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุอาศัยเป็นไปอยู่** ก็โลหิตนี้นั้น **ของคนราคจริต มีสีแดง ของคนโทสจริต มีสีดำ ของคนโมหจริต มีสีเหมือนน้ำล้างเนื้อ ของคนวิตกจริต เป็นสีดังเยื่อถั่วพู ของคนสัทธาจริต มีสีดังดอกกรรณิการ์ ของคนปัญญาจริต** (พุทธิจริต) **ใสผ่อง ไม่ขุ่นมัว ขาวบริสุทธิ์ ปรากฏดังสีแก้วมณีแท้ที่เจียระไนแล้ว**

โดยทิศ เกิดในทิศเบื้องบน **โดยโอกาส** ตั้งอยู่ระหว่างกลางนมทั้ง ๒ ภายในร่างกาย **โดยปริจเฉท** หัวใจกำหนดด้วยส่วนของเนื้อหัวใจเอง นี้เป็นการกำหนดด้วยส่วนที่เป็นสภาคกันแห่งหัวใจ ส่วนการกำหนดด้วยส่วนที่ต่างกัน ก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล

๑๒. ยกนัง - ตับ

คำว่า **ตับ** ได้แก่แผ่นเนื้อคู่ ตับนั้น **โดยสี** มีสีแดง พื้นเหลืองไม่แดงจัด มีสีดังดอกบัวแดง **โดยสัณฐาน** ที่โคนเป็นแผ่นเดียว ที่ปลายเป็น ๒ ง่าม มีสัณฐานดังใบทองหลาง อนึ่ง ตับนั้น ของพวกคนโง่เป็นแผ่นโตแผ่นเดียวเท่านั้น ของพวกคนมีปัญญาเป็นแผ่นเล็กๆ ๒ หรือ ๓ ชิ้น **โดยทิศ** เกิดในทิศเบื้องบน **โดยโอกาส** ตั้งแนบข้างขวาในระหว่างนมทั้ง ๒ **โดยปริจเฉท** ตับกำหนดด้วยส่วนแห่งตับเอง นี้เป็นการกำหนดด้วยส่วนที่เป็นสภาคกันแห่งตับนั้น ส่วนการกำหนดด้วยส่วนที่ต่างกันก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล

๑๓. กิโลมกัง - พังผืด

คำว่า **พังผืด** ได้แก่ เนื้อสำหรับหุ้ม มี ๒ อย่างโดยแยกเป็นพังผืดปกปิด และพังผืดเปิดเผย พังผืดทั้ง ๒ อย่างนั้น **โดยสี** มีสีขาวดังผ้าสีเปลือกไม้แก่ **โดยสัณฐาน** มีสัณฐานตามโอกาสของตน **โดยทิศ** พังผืดปกปิดเกิดในทิศเบื้องบน พังผืดไม่ปกปิด เกิดในทิศทั้ง ๒

โดยโอกาส พังผืดที่ปกปิดตั้งคลุมหัวใจและตับ พังผืดที่ไม่ปกปิด ตั้งรัดรึงเนื้อภายใต้หนังทั่วร่างกาย **โดยปริจเฉท** เบื้องล่างกำหนดด้วยเนื้อ เบื้องบนกำหนดด้วยหนัง เบื้องขวางกำหนดด้วยส่วนแห่งพังผืดเอง นี้เป็นการกำหนดด้วยส่วนที่เป็นสภาคกันของพังผืดนั้น ส่วนการกำหนดด้วยส่วนที่ต่างกันเช่นเดียวกันกับผมนั่นแล

๑๔. ปิหกัง - ม้าม

คำว่า **ม้าม** ได้แก่ เนื้อเป็นลิ้นอยู่ในท้อง **โดยสี** ม้ามนั้นมีสีเขียวดังดอกคนทิสอ **โดยสัณฐาน** มีสัณฐานดังลิ้นลูกโคดำ มีขั้วยาวประมาณ ๗ นิ้ว **โดยทิศ** เกิดในทิศเบื้องบน **โดยโอกาส** ตั้งแนบอยู่ข้างที่สุดแห่งพื้นท้อง ที่ข้างซ้ายแห่งหัวใจ ซึ่งเมื่อมันออกมาภายนอกเพราะถูกประการด้วยเครื่องประหาร สัตว์ทั้งหลายย่อมสิ้นชีวิต **โดยปริจเฉท** กำหนดด้วยส่วนของม้ามเอง นี้เป็นการกำหนดด้วยส่วนที่เป็นสภาคกันแห่งม้ามนั้น ส่วนการกำหนดด้วยส่วนที่ต่างกัน ก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล

๑๕. ปัปผาสัง – ปอด

คำว่า **ปอด** ได้แก่เนื้อปอด ต่างโดยเป็นชิ้นเนื้อ ๓๒ ชิ้น **โดยสี** ปอดนั้นมีสีแดงดังผลมะเดื่อยังไม่สุกจัด **โดยสัณฐาน** มีสัณฐานดังชิ้นขนมหวานๆ ที่เขาตัดไม่เรียบ เป็นของไม่มีรส ไม่มีโอชา เหมือนก้อนใบไม้ที่คนเคี้ยวแล้ว เพราะมันถูกไอแห่งเตโชธาตุอันเกิดแต่กรรมที่พลุ่งขึ้นมาเผาผลาญแล้ว เพราะในภายในไม่มีอาหารที่ตนกินและน้ำที่ตนดื่ม **โดยทิศ** เกิดในทิศเบื้องบน **โดยโอกาส** ตั้งห้อยปิดอยู่ข้างบนหัวใจและตับในระหว่างนมทั้ง ๒ ภายในร่างกาย **โดยปริจเฉท** กำหนดด้วยส่วนของปอดเอง นี้เป็นการกำหนดด้วยส่วนที่เป็นสภาคกันแห่งปอดนั้น ส่วนการกำหนดด้วยส่วนที่ต่างกันก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล

๑๖. อันตัง - ลำไส้ใหญ่

คำว่า **ไส้ใหญ่** ได้แก่ ขนดไส้อันขดอยู่ในที่ ๒๑ รอบ ของชายยาว ๓๒ ศอก ของหญิงยาว ๒๘ ศอก ไส้ใหญ่นี้นั้น **โดยสี** มีสีขาวดังก้อนกรวดหรือปูนขาว **โดยสัณฐาน** มีสัณฐานดังงูหัวขาดที่เขาขดวางไว้ในรางเลือด **โดยทิศ** เกิดในทิศทั้ง ๒ **โดยโอกาส** ตั้งอยู่ภายในร่างกาย **มีปลายอยู่ที่คอหอยและที่ทวารหนัก เพราะเบื้องบนเลื้อยขึ้นไปถึงหลุมคอ และ**

เบื้องล่างเลื้อยลงมาจรดทวารหนัก **โดยปริจเฉท** กำหนดด้วยส่วนของลำไส้เอง นี้เป็นการกำหนดด้วยส่วนที่เป็นสภาคกันแห่งไส้ใหญ่นั้น ส่วนการกำหนดด้วยส่วนที่ต่างกันก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล

๑๗. อันตคุณัง - ไส้น้อย

คำว่า **ไส้น้อย** ได้แก่ ไส้อันเป็นสายพันอยู่ในฐานขนดไส้ใหญ่ ไส้น้อยนั้น **โดยสี** มีสีขาวดังสีรากบัวจงกลนี **โดยสัณฐาน** มีสัณฐานดังรากจงกลนีนั่นแหละ **โดยทิศ** เกิดในทิศทั้ง ๒ **โดยโอกาส** ไส้น้อยนั้นตั้งยึดขนดไส้ใหญ่ให้เป็นมัดอยู่ด้วยกัน ดุจเชือกยนต์ยึดแป้นยนต์ไว้ในเวลาที่พวกช่างผู้ทำงานต่างๆ มีการงานที่ต้องทำด้วยจอบและขวานเป็นต้นชักยนต์อยู่ในระหว่างแห่งขนดไส้ใหญ่ ๒๑ ทบ เหมือนเชือกเล็กที่เย็บร้อยไปตามในระหว่างแห่งขนดเชือกสำหรับเช็ดเท้า ฉะนั้น **โดยปริจเฉท** กำหนดด้วยส่วนแห่งไส้น้อยเอง นี้เป็นการกำหนดด้วยส่วนที่เป็นสภาคกันแห่งไส้น้อยนั้น ส่วนการกำหนดด้วยส่วนที่ต่างกัน ก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล

๑๘. อุทริยัง - อาหารใหม่

คำว่า **อาหารใหม่** ได้แก่ของที่บริโภค ที่ดื่ม ที่เคี้ยว และที่ลิ้ม ซึ่งมีอยู่ในท้อง อาหารใหม่นั้น **โดยสี** มีสีดังอาหารที่กลืนกินเข้าไป **โดยสัณฐาน** มีสัณฐานดังข้าวสารที่เขาห่อหลวมๆ ในผ้ากรองน้ำ **โดยทิศ** เกิดในทิศเบื้องบน **โดยโอกาส** ตั้งอยู่ในท้อง

ชื่อว่าท้อง ได้แก่อวัยวะที่หุ้ม เสมือนโป่งผ้าที่เกิดขึ้นตรงกลางผ้าเปียกน้ำที่รวบชายทั้ง ๒ ข้างเข้าไว้ ภายนอกเกลี้ยงเกลา ภายในเป็นดังผ้าซับระดูที่เปื้อนแล้วห่อกากเนื้อไว้ แม้จะกล่าวว่าภายในท้องนั้นเป็นดังข้างในของผลขนุนเปื่อยก็ควร มันเป็นที่อยู่ของหมู่พยาธิแยกประเภทเป็นถึง ๓๒ ตระกูล เป็นต้นว่า พยาธิปากขอ พยาธิไส้เดือน พยาธิเสี้ยนตาล พยาธิปากเข็ม พยาธิตัวแบน พยาธิเส้นด้าย พากันอาศัยคลาคล่ำเป็นกลุ่มๆ ไป พากันตรงเข้าบ่อนเนื้อหัวใจ และเวลาคนกลืนอาหารมีน้ำและข้าวลงไป มันก็พากันชูปากตะลีตะลานเข้าแย่งอาหารที่คนกลืนกินลงไปครั้งแรก ๒-๓ คำ

ท้องนั้นซึ่งเป็นเรือนคลอด เป็นเวจกุฎี เป็นโรงพยาบาล และเป็นสุสาน ของพวกพยาธิเหล่านั้น ซึ่งเป็นที่ที่ของกินมีน้ำและข้าวเป็นต้นมีประการต่างๆ ที่แหลกด้วยสากคือฟันอันมือคือลิ้นพลิกไปพลิกมา เกลือกกลั้วด้วยน้ำลายและน้ำย่อย กลับกลายเป็นของปราศจากความสมบูรณ์ด้วยสี กลิ่น รส เป็นต้น เป็นเสมือนกับน้ำข้าวในที่ทอหูกและรากสุนัขตกลงไปแล้วก็เกลือกกลั้วด้วยน้ำดี เสลด และลม ละเอียดแล้วด้วยกำลังความร้อนแห่งไฟในท้องอากูลไปด้วยหมู่พยาธิ ปล่อยเป็นฟองและต่อมขึ้นข้างบนเรื่อยไป ถึงความเป็นกากเป็นของเหม็นและน่าเกลียดอย่างยิ่ง

เปรียบเหมือนเมื่อฝนเม็ดหนาตกลงมาในฤดูแล้ง ซากชนิดต่างๆ เริ่มตั้งแต่ปัสสาวะ อุจจาระ ท่อนหนัง ท่อนกระดูก ท่อนเอ็น น้ำลาย น้ำมูก และเลือด ตกลงไปที่น้ำฝนพัดพามาตกลงไปในแอ่งโสโครกข้างประตูบ้านพวกคนจัณฑาล แล้วประสมเข้ากับน้ำโคลน ๒-๓ ส่วน ก็เกิดเป็นหมู่หนอน เป็นไอขึ้นด้วยกำลังความร้อนแห่งแสงแดด ปล่อยฟองและต่อมขึ้นข้างบน มีสีเขียวคล้ำ เหม็นและน่าเกลียดอย่างยิ่ง ซึ่งเป็นภาพที่ไม่น่าเข้าใกล้ไม่น่าดูเลย จะป่วยกล่าวไปไยถึงการดมและการลิ้มเล่า

ฉะนั้น เพียงแต่ได้ฟัง ก็เกิดความไม่พอใจในน้ำและข้าวเป็นต้นแล้ว จะป่วยกล่าวไปไยถึงการดูด้วยปัญญาจักษุเล่า และในที่ที่ของกินมีน้ำและข้าวเป็นต้นซึ่งตกลงไป ถึงความจำแนกเป็น ๕ ส่วน คือ ส่วนหนึ่งถูกพยาธิกิน ส่วนหนึ่งถูกไฟธาตุในท้องแผดเผา ส่วนหนึ่งเป็นปัสสาวะ ส่วนหนึ่งเป็นอุจจาระ ส่วนหนึ่งถึงความเป็นรสแล้วเพิ่มพูนส่วนแห่งร่างกายมีเลือดและเนื้อเป็นต้น

โดยปริจเฉท อาหารใหม่นั้นกำหนดด้วยกระพุ้งท้องและส่วนแห่งอาหารใหม่นี้เป็นการกำหนดด้วยส่วนที่เป็นสภาคกันแห่งอาหารใหม่นั้น ส่วนการกำหนดด้วยส่วนที่ต่างกันก็เป็นเช่นเดียวกับผมแล

๑๙. กรีสัง - อุจจาระ

คำว่า **กรีสัง** ได้แก่ อุจจาระ อุจจาระนั้น **โดยสี** มีสีดังอาหารที่กลืนเข้าไปนั่นแหละโดยมาก **โดยสัณฐาน** มีสัณฐานตามโอกาส **โดยทิศ** เกิดในทิศเบื้องล่าง **โดยโอกาส** ตั้งอยู่

ในกระเพาะอาหารเก่า (ลำไส้) ที่ชื่อว่าอาหารเก่า เป็นเสมือนกระบอกไม้ไผ่นั่นแล สูงประมาณ ๘ องคุลี อยู่ที่ปลายไส้ใหญ่ ในระหว่างใต้สะดือและโคนข้อสันหลัง ซึ่งเป็นที่ที่ของกินมีน้ำและข้าวเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่งตกลงไปในกระเพาะอาหารใหม่ อันไฟธาตุในท้องเผาผลาญปุดเป็นฟอง ถึงภาวะเป็นของละเอียด ดังถูกบดด้วยหินบดแล้วไหลลงไปตามลำไส้ใหญ่ เป็นของหมักหมมอยู่อย่างนั้น ดังดินเหลืองที่เขาขยำใส่ในปล้องไม้ไผ่ เปรียบเหมือนน้ำฝนตกลงที่ภูมิภาคเบื้องสูงแล้วไหลบ่าลงไปขังเต็มภูมิภาคเบื้องต่ำ ฉะนั้น **โดยปริจเฉท** กำหนดกระพุ้งกระเพาะอาหารเก่า (ลำไส้) และด้วยส่วนแห่งอุจจาระ นี้เป็นการกำหนดส่วนที่เป็นสภาคกันแห่งอุจจาระนั้น ส่วนการกำหนดส่วนที่ต่างกัน ก็เช่นเดียวกันกับผมนั่นแล

๒๐. มัตถลุงคัง - มันสมอง

คำว่า **มันสมอง** ได้แก่ กองเยื่ออันตั้งอยู่ภายในกะโหลกศีรษะ มันสมองนั้น **โดยสี** มีสีขาวดังก้อนเห็ดหัวงู แม้จะกล่าวว่า มีสีดังน้ำนมที่เสีย แต่ยังไม่ทันกลายเป็นน้ำนมส้ม ก็ใช่ **โดยสัณฐาน** มีสัณฐานตามโอกาส **โดยทิศ** เกิดในทิศเบื้องบน **โดยโอกาส** อาศัยแนวประสาน ๔ แนวภายในกะโหลกศีรษะตั้งรวมกันอยู่ดุจก้อนแป้ง ๔ ก้อน ที่เขาตั้งรวมกันไว้ **โดยปริจเฉท** กำหนดด้วยพื้นในภายในกะโหลกศีรษะและส่วนแห่งมันสมองเอง นี้เป็นการกำหนดส่วนที่เป็นสภาคกันแห่งมันสมองนั้น ส่วนการกำหนดส่วนที่ต่างกัน ก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล

๒๑. ปิตตัง - ดี

คำว่า **ดี** ได้แก่ ดี ๒ อย่าง คือ **ดีที่มีฝัก** ๑ **ดีที่ไม่มีฝัก** ๑ ในดี ๒ อย่างนั้น ดีที่มีฝัก **โดยสี** มีสีดังน้ำมันมะซางข้นๆ ดีที่ไม่มีฝัก มีสีดังดอกพิกุลเหี่ยว **โดยสัณฐาน** ดีทั้ง ๒ อย่าง มีสัณฐานตามโอกาส **โดยทิศ** ดีมีฝัก เกิดในทิศเบื้องบน ดีไม่มีฝักเกิดในทิศทั้ง ๒ **โดยโอกาส** ดีที่ไม่มีฝัก ซึมซาบไปทั่วร่าง ยกเว้นที่ที่พ้นจากเนื้อคือ ผม ขน เล็บ ฟัน และหนังที่กระด้างแห้งผาก ดังหยาดน้ำมันซึมซาบไปทั่วน้ำ ฉะนั้น ซึ่งเมื่อมันกำเริบ (เป็นโรคดีซ่าน) ดวงตาของสัตว์ทั้งหลายจะเหลือง วิงเวียนไป ตัวก็จะอักเสบเป็นผื่นคัน

ดีที่มีฝัก ขังอยู่ในฝักดี ซึ่งเป็นดังรังบวบขมใหญ่ ตั้งแนบเนื้อตับในระหว่างหัวใจกับปอด ซึ่งเมื่อมันกำเริบ (ดีเดือด) สัตว์ทั้งหลายมักเป็นบ้า จิตวิปลาสไป **ละทิ้งหิริโอตตัปปะ**

สิ่งที่ไม่น่าทำก็ทำได้ คำที่ไม่น่าพูดก็พูดได้ สิ่งที่ไม่น่าคิดก็คิดได้ โดยปริจเฉท กำหนดด้วยส่วนของตนของดีเอง นี้เป็นการกำหนดส่วนที่เป็นสภาคกันแห่งดีนั้น ส่วนการกำหนดส่วนที่ต่างกัน ก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล

๒๒. เสมหัง - เสลด

คำว่า **เสลด** ได้แก่เสลดซึ่งมีประมาณเต็มบาตรใบหนึ่ง อยู่ภายในร่างกาย เสลดนั้น **โดยสี** มีสีดังน้ำใบแตงหนู **โดยสัณฐาน** มีสัณฐานตามโอกาส **โดยทิศ** เกิดในทิศเบื้องบน **โดยโอกาส** ตั้งอยู่ในกระพุ้งท้อง ซึ่งในเวลาที่กลืนอาหารมีน้ำและข้าวเป็นต้น เมื่อน้ำและข้าวตกลงไป มันก็แยกออกจากกันเป็น ๒ ส่วนแล้วหุ้มห่อเข้าตามเดิม เหมือนอย่างสาหร่ายในน้ำ เมื่อมีไม้หรือกระเบื้องตกลงไป มันก็จะแยกออกเป็น ๒ ส่วน แล้วหุ้มเข้าตามเดิมฉะนั้น

อนึ่ง เมื่อมันน้อยไป ท้องจะส่งกลิ่น ดังซากศพ น่าเกลียดยิ่งนัก ดุจฝีแตกและดุจไข่ไก่เน่า และท้องนั้นจะส่งกลิ่นฟุ้ง การเรอก็ดี พูดก็ดี ก็พลอยเหม็นเช่นกลิ่นศพเน่าไปด้วย และคนผู้นั้นจะต้องถูกต่อว่า เรอออกไป ส่งกลิ่นเหม็นฟุ้งนัก และเมื่อมันมีเพิ่มมากขึ้นแล้ว ก็ปิดกั้นกลิ่นซากศพในภายในกระพุ้งท้องนั้นอยู่ได้ ดังแผ่นกระดานปิดเวจกุฎี ฉะนั้น **โดยปริจเฉท** กำหนดด้วยส่วนของเสลดเอง นี้เป็นการกำหนดด้วยส่วนที่เป็นสภาคกันแห่งเสลดนั้น ส่วนการกำหนดด้วยส่วนที่ต่างกัน ก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล

๒๓. ปุพโพ - น้ำหนอง

คำว่า **น้ำหนอง** ความว่า หนองนั้น **โดยสี** มีสีดังใบไม้เหลือง แต่ในร่างกายคนตายย่อมมีสีดังน้ำข้าวบูดข้นๆ **โดยสัณฐาน** มีสัณฐานตามโอกาส **โดยทิศ** เกิดในทิศทั้ง ๒ **โดยโอกาส** ชื่อว่า โอกาสของหนองซึ่งเป็นที่มันขังตั้งอยู่ประจำหามีไม่ แต่ในตำแหน่งแห่งร่างกายใดๆ ที่ถูกตอหนามตำ ถูกเครื่องประหารกระทบ หรือถูกไฟลวกเอา โลหิตย่อมห้อ สุก หรือว่าเกิดฝี และต่อม เป็นต้นขึ้น มันจึงขังอยู่ในที่นั้นๆ **โดยปริจเฉท** กำหนดด้วยส่วนของตนของฝีเอง นี้เป็นการกำหนดส่วนที่เป็นสภาคกันแห่งหนองนั้น ส่วนการกำหนดด้วยส่วนที่ต่างกัน ก็เช่นกับผมนั่นแล

๒๔. โลหิตัง - โลหิต

คำว่า **โลหิต** นี้มี ๒ อย่าง คือ **โลหิตข้น** อย่างหนึ่ง **โลหิตจาง** อย่างหนึ่ง ในโลหิต ๒ อย่างนั้น โลหิตข้น **โดยสี** มีสีดังน้ำครั่งข้นแก่ไฟ โลหิตจาง มีสีดังน้ำครั่งใส **โดยสัณฐาน** โลหิตทั้ง ๒ อย่าง มีสัณฐานตามโอกาส **โดยทิศ** โลหิตข้น เกิดในทิศเบื้องบน โลหิตจาง เกิดในทิศทั้ง ๒ **โดยโอกาส** โลหิตจาง ซึมซาบทั่วร่างกายที่มีชีวิตทุกแห่ง ตั้งอยู่ตามสายช่องแห่งหลอดเส้นเลือด เว้นที่ผม ขน ฟัน และเล็บ ที่ตั้งพ้นจากเนื้อและหนังอันกระด้างและแห้งผาก

โลหิตข้น ท่วมอยู่ภายใต้แห่งตับ มีประมาณเต็มบาตรใบหนึ่ง ค่อยๆ ซึมไปบนไต หัวใจ ตับ และปอด ทำไต หัวใจ ตับ และปอด ให้ชุ่มอยู่เสมอ เพราะเมื่อมันไม่ทำไตและหัวใจเป็นต้นให้ชุ่มอยู่เสมอ สัตว์ทั้งหลายจะเกิดอาการกระหายน้ำขึ้นบ่อยๆ **โดยปริจเฉท** กำหนดด้วยส่วนของโลหิตเอง นี้เป็นการกำหนดด้วยส่วนที่เหมือนกันแห่งโลหิตนั้น ส่วนการกำหนดด้วยส่วนที่ต่างกัน ก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล

๒๕. เสโท - เหงื่อ

คำว่า **เหงื่อ** ได้แก่ อาโปธาตุที่ไหลออกตามช่องขุมผม ขน เป็นต้น เหงื่อนั้น **โดยสี** มีสีดังสีน้ำมันงาใส **โดยสัณฐาน** มีสัณฐานตามโอกาส **โดยทิศ** เกิดในทิศทั้ง ๒ **โดยโอกาส** ชื่อว่าโอกาสแห่งเหงื่อซึ่งเป็นที่ที่มันจะพึงขังอยู่ทุกขณะดังโลหิต หามีไม่ แต่เมื่อใดร่างกายอบอ้าวอยู่ เพราะเหตุต่างๆ เช่น ร้อนไฟ ร้อนแดด และความเปลี่ยนแปลงแห่งฤดูเป็นต้น เมื่อนั้นมันจึงไหลออกตามช่องขุมผมและขนทั้งปวง ดุจกำสายบัวที่มีรากและเหง้าที่ตัดไว้ไม่เรียบซึ่งคนถอนขึ้นจากน้ำ ฉะนั้น

เพราะฉะนั้น แม้พื้นฐานของเหงื่อนั้น ก็พึงทราบโดยช่องขุมผมและขนนั้นแล ก็ผู้บำเพ็ญเพียรผู้กำหนดเหงื่อ พึงมนสิการเหงื่อตามที่มันขังตั้งเต็มขุมผมและขนนั่นเอง **โดยปริจเฉท** กำหนดด้วยส่วนของเหงื่อเอง นี้เป็นการกำหนดด้วยส่วนที่เหมือนกันแห่งเหงื่อนั้น ส่วนการกำหนดด้วยส่วนที่ต่างกัน ก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล

๒๖. เมโท - มันข้น

คำว่า **เมโท** แปลว่า มันข้น มันข้นนั้น **โดยสี** มีสีดังขมิ้นที่ถูกผ่า **โดยสัณฐาน** สำหรับคนอ้วน มีสัณฐานเหมือนผ้าเก่าเนื้อหยาบ มีสีดังขมิ้นที่วางซ้อนกันไว้ ๒-๓ ชั้น แนบติดเนื้อเหล่านี้ คือเนื้อแข้ง เนื้อขาอ่อน เนื้อหลังที่ติดกระดูกสันหลัง เนื้อช่องท้อง **โดยทิศ** เกิดในทิศทั้ง ๒ **โดยโอกาส** ตั้งแผ่ไปทั่วร่างของคนอ้วน และตั้งติดเนื้อต่างๆ เช่น เนื้อแข้งเป็นต้นของคนผอม ซึ่งแม้นับว่าเป็นมัน แต่เพราะมันเป็นของน่าเกลียดยิ่งนัก คนทั้งหลายจึงไม่ถือเอามาใช้เป็นน้ำมันทาที่ศีรษะ ไม่ถือเอามาใช้เป็นน้ำมันอย่างอื่นๆ มีน้ำมันสำหรับนัตถุ์จมูกเป็นต้น **โดยปริจเฉท** เบื้องต่ำกำหนดด้วยเนื้อ เบื้องบนกำหนดด้วยหนัง เบื้องขวางกำหนดด้วยส่วนของมันเอง นี้เป็นการกำหนดด้วยส่วนที่เหมือนกันแห่งมันข้นนั้น ส่วนการกำหนดด้วยส่วนที่ต่างกันก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล

๒๗. อัสสุ - น้ำตา

คำว่า **อัสสุ** ได้แก่ อาโปธาตุ ซึ่งหลั่งออกจากดวงตาทั้ง ๒ น้ำตานั้น **โดยสี** มีสีดังสีน้ำมันข้น **โดยสัณฐาน** มีสัณฐานตามโอกาส **โดยทิศ** เกิดในทิศเบื้องบน **โดยโอกาส** เกิดอยู่ในกระบอกตา ดังน้ำดีอยู่ในฝักดี แต่เมื่อใด สัตว์ทั้งหลายเกิดความดีใจหัวเราะลั่น หรือเกิดเสียใจร้องไห้คร่ำครวญอยู่ หรือกลืนกินอาหารแสลงเห็นปานนั้นเข้าไป และเมื่อใด ดวงตาของสัตว์เหล่านั้นถูกสิ่งที่ทำให้น้ำตาไหลมีควันละอองและฝุ่นเป็นต้นกระทบ เมื่อนั้น น้ำตาก็เกิดขึ้น เอ่ออยู่เต็มเบ้าตาบ้าง ไหลออกมาบ้าง เพราะความดีใจ ความเสียใจ หรืออาหารที่แสลงเหล่านั้น

ก็ผู้บำเพ็ญเพียรที่ต้องการกำหนดน้ำตา ก็พึงกำหนดเอาตามที่มันเอ่ออยู่เต็มเบ้าตานั่นแหละ **โดยปริจเฉท** กำหนดด้วยส่วนของน้ำตาเอง นี้เป็นการกำหนดด้วยส่วนที่เหมือนกันแห่งน้ำตาเหล่านั้น ส่วนการกำหนดด้วยส่วนที่ต่างกัน ก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล

๒๘. วสา - มันเหลว

คำว่า **วสา** ได้แก่ มันที่เป็นส่วนเหลว มันเหลวนั้น **โดยสี** มีสีดังน้ำมันมะพร้าว แม้จะเรียกว่ามีสีดังสีน้ำมันที่ราดลงไปในน้ำข้าวก็ได้ **โดยสัณฐาน** มีสัณฐานดังหยาดน้ำมัน

ที่ซ่านไปลอยคว้างอยู่เหนือน้ำอันใสในเวลาอาบ **โดยทิศ** เกิดในทิศทั้ง ๒ **โดยโอกาส** โดยมาก มันตั้งอยู่ในฝ่ามือ หลังมือ ฝ่าเท้า หลังเท้า ปลายจมูก หน้าผาก และจะงอยบ่า แต่ว่ามันหาได้ละลายอยู่ในโอกาสเหล่านี้ทุกเมื่อไม่ แต่เมื่อใด ตำแหน่งเหล่านั้นเกิดอบอ้าวขึ้นเพราะร้อนไฟ ร้อนแดด ผิดอากาศ และธาตุพิการ เมื่อนั้น มันจึงกระจัดกระจายไปทางโน้นทางนี้ ในที่เหล่านั้น ดังหยาดน้ำมันที่ซ่านไปบนน้ำใสในเวลาอาบ ฉะนั้น **โดยปริจเฉท** กำหนดด้วยส่วนของมันเหลวเอง นี้เป็นการกำหนดด้วยส่วนที่เหมือนกันแห่งมันเหลวเหล่านั้น ส่วนการกำหนดด้วยส่วนที่ต่างกัน ก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล

๒๙. เขโฬ - น้ำลาย

คำว่า **เขโฬ** น้ำลาย ได้แก่ อาโปธาตุที่ผสมกันเป็นฟองขึ้นภายในปาก น้ำลายนั้น **โดยสี** มีสีดังฟองน้ำ **โดยสัณฐาน** มีสัณฐานตามโอกาส แม้จะกล่าวว่ามีสัณฐานดังฟองน้ำก็ได้ **โดยทิศ** เกิดในทิศเบื้องบน **โดยโอกาส** มันไหลลงมาจากกระพุ้งแก้มทั้ง ๒ แล้วขังอยู่ที่ลิ้น ก็น้ำลายนี้ ขังอยู่ในกระพุ้งแก้มทั้ง ๒ นี้เป็นนิตย์หามิได้ แต่เมื่อใด สัตว์ทั้งหลายเห็นหรือนึกถึงอาหาร หรือวางของมีรสร้อน ขม เผ็ด เค็ม เปรี้ยว อะไรๆ ลงไปที่ปากก็ดี หรือว่า เมื่อใดหัวใจของสัตว์เหล่านั้น ละเหี่ยอยู่ หรือเกิดความสะอิดสะเอียนในสิ่งทุกอย่าง เมื่อนั้น น้ำลายย่อมเกิดขึ้น แล้วไหลลงออกจากกระพุ้งแก้มทั้ง ๒ ขังอยู่ที่ลิ้น

อนึ่ง น้ำลายนั้น ที่ปลายลิ้นใส ที่โคนลิ้นข้น ก็ข้าวเม่าหรือข้าวสาร หรือของเคี้ยวอะไรๆ อย่างอื่นที่ใส่เข้าไปในปาก น้ำลายสามารถจะให้ชุ่มอยู่ได้มิได้สิ้นไปเลย ดุจน้ำในบ่อที่ขุดในหาดทรายไม่รู้จักสิ้น ฉะนั้น **โดยปริจเฉท** กำหนดด้วยส่วนของน้ำลายเอง นี้เป็นการกำหนดด้วยส่วนที่เหมือนกันแห่งน้ำลายนั้น ส่วนการกำหนดด้วยส่วนที่ต่างกัน ก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล

๓๐. สิงฆาณิกา - น้ำมูก

คำว่า **สิงฆาณิกา** น้ำมูก ได้แก่ น้ำอันไม่สะอาดที่ไหลออกจากมันสมอง น้ำมูกนั้น **โดยสี** มีสีดังเยื่อในเม็ดตาลอ่อน **โดยสัณฐาน** มีสัณฐานตามโอกาส **โดยทิศ** เกิดในทิศเบื้องบน **โดยโอกาส** มันตั้งเต็มกระพุ้งจมูก แต่น้ำมูกนั้นมิได้ขังอยู่ในที่นั้นทุกเมื่อ โดยที่แท้

เมื่อใดสัตว์ทั้งหลายร้องไห้ก็ดี เป็นผู้มีความกำเริบแห่งธาตุอันเกิดขึ้นด้วยอำนาจอาหารแสลง และฤดูเปลี่ยนแปลงก็ดี เมื่อนั้น มันในสมองก็กลายเป็นเสมหะแล้ว ไหลเคลื่อนจากภายในศีรษะส่งมาตามช่องเพดานจนเต็มกระพุ้งจมูกอยู่บ้าง หรือออกมาบ้าง

เปรียบเหมือนคนห่อนมส้มไว้ในใบบัว แล้วใช้หนามแทงเบื้องล่าง เมื่อนั้น หยาดนมส้มใสก็จะพึงหยดออกจากช่องนั้น ฉะนั้น ก็แลผู้บำเพ็ญเพียรที่กำหนดน้ำมูก พึงกำหนดตามที่มันขังอยู่เต็มกระพุ้งจมูกนั่นแหละ **โดยปริจเฉท** กำหนดด้วยส่วนของน้ำมูก นี้เป็นการกำหนดด้วยส่วนที่เหมือนกันแห่งน้ำมูกนั้น ส่วนการกำหนดด้วยส่วนที่ต่างกัน ก็เช่นเดียวกับผม

๓๑. ลสิกา - ไขข้อ

คำว่า **ลสิกา** ได้แก่ ไขมีกลิ่นสาง ภายในข้อต่อในร่างกาย ไขข้อนั้น **โดยสี** มีสีเหมือนยางของดอกกรรณิการ์ **โดยสัณฐาน** มีสัณฐานตามโอกาส (ที่อยู่) ของมัน **โดยทิศ** เกิดในทิศทั้ง ๒ **โดยโอกาส** มันอยู่ภายในข้อต่อ ๑๘๐ แห่ง คอยทำหน้าที่ทาข้อต่อกระดูกทั้งหลาย ก็แลไขข้อนั้น ของผู้ใดมีน้อย เมื่อผู้นั้นลุก นั่ง ก้าว ถอย คู้ เหยียด กระดูกทั้งหลายจะลั่นดัง “กฏะๆ” คล้ายคนเที่ยวทำเสียงดีดนิ้วไป ฉะนั้น เมื่อเขาเดินทางแม้สัก ๑ หรือ ๒ โยชน์ วาโยธาตุจะกำเริบ ตัวจะระบม

แต่ว่า ไขของผู้ใดมีมาก กระดูกทั้งหลายของผู้นั้น จะไม่ลั่นดัง “กฏะๆ” เพราะความเคลื่อนไหวมีลุกนั่งเป็นต้น แม้เมื่อเขาเดินทางไกล วาโยธาตุก็ไม่กำเริบ ตัวก็ไม่ระบม **โดยปริจเฉท** กำหนดตัดด้วยส่วนของไขข้อเอง นี้เป็นการกำหนดด้วยส่วนที่เหมือนกันกับตนของไขข้อนั้น ส่วนการกำหนดด้วยส่วนที่ผิดกับตน ก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล

๓๒. มุตตัง - น้ำมูตร

น้ำมูตร หรือ **น้ำปัสสาวะ** นั้น **โดยสี** มีสีดังสีน้ำด่างถั่วราชมาส **โดยสัณฐาน** มีสัณฐานเหมือนน้ำที่อยู่ในหม้อน้ำซึ่งเขาวางคว่ำไว้ **โดยทิศ** เกิดในทิศเบื้องต่ำ **โดยโอกาส** อยู่ในภายในหัวไส้ ที่ว่าหัวไส้นั้น ท่านหมายเอากระเพาะปัสสาวะ ที่น้ำมูตร (หรือน้ำปัสสาวะ) จากสรีระ (ซึม) เข้าไปได้ แต่ว่าทางเข้าไปของมันไม่ปรากฏ ปรากฏแต่ทางออก

เหมือนน้ำครำ (ซึม) เข้าไปในหม้อเนื้อหยาบไม่มีปาก ที่เขาวาง (แช่) ไว้ในแอ่งน้ำครำได้ แต่ทางเข้าไปของมันไม่ปรากฏ ฉะนั้น อนึ่ง เมื่อน้ำมูตรเข้าไปเต็ม (กระเพาะปัสสาวะ) แล้ว สัตว์ทั้งหลายย่อมเกิดความขวนขวายว่าจักถ่ายปัสสาวะ

โดยปริจเฉท กำหนดด้วยภายในแห่งกระเพาะและส่วนแห่งน้ำมูตรเอง นี้เป็นการกำหนดโดยส่วนที่เหมือนกันแห่งน้ำมูตรนั้น ส่วนการกำหนดที่ต่างกัน ก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล

กายนี้เต็มไปด้วยสิ่งปฏิกูล

จะหาสิ่งล้ำค่า เช่น **อัญญมณี** เป็นต้น **แม้สักชิ้น ในกายนี้ หามีไม่**

เพราะเหตุว่า **ร่างกายนี้** ทั้งภายในภายนอก ล้วนเต็มไปด้วยของปฏิกูลทั้งสิ้น ดังนั้น พระพุทธองค์ตรัสว่า “ภิกษุพิจารณาเห็น**กายนี้นี่แล เบื้องสูงแต่ปลายเท้าขึ้นไป เบื้องต่ำแต่ปลายผมลงมา มีหนังหุ้มอยู่โดยรอบ เต็มไปด้วยสิ่งไม่สะอาดนานาประการ.**”

และว่า “แท้จริง ใครสักคน เมื่อค้นดูในกเลวระ (ร่างกาย) อันยาวประมาณ ๑ วานี้ คือ **ตั้งแต่พื้นเท้าขึ้นไป ตั้งแต่ปลายผมลงมา ตั้งแต่หนังเข้าไปโดยรอบนี้ แม้โดยอาการทุกอย่าง จะได้พบภาพของสะอาดอะไรๆ จะเป็นไข่มุกก็ดี แก้วมณีก็ดี แก้วไพฑูรย์ก็ดี กฤษณาก็ดี การบูรก็ดี และของอื่นมีกระแจะเป็นต้นก็ดี แม้สัก “อณู” หนึ่งก็หาไม่** ที่แท้**ก็พบแต่ของไม่สะอาดนานาประการ ต่างโดยโกฏฐาสะ** (ส่วนต่างๆ) **มีผมและขนเป็นอาทิ อันมีกลิ่นเหม็น และน่าเกลียดไม่เป็นขวัญตาเลย** เท่านั้น”

ก็แล เมื่อผู้บำเพ็ญเพียรกำหนดโกฏฐาสะ (ส่วนแห่งอวัยวะต่าง) ทั้งหลายมีผมเป็นอาทิ โดยสี สัณฐาน ทิศ โอกาส และ ปริจเฉท (แยกส่วน/ตัดตอน) อย่างนี้แล้ว มนสิการว่า “ปฏิกูลๆ” โดยอาการ ๕ คือ สี สัณฐาน กลิ่น ที่อาศัย และโอกาส ตามนัยแห่งมนสิการ-โกสลวิธี มีการมนสิการโดยตามลำดับ โดยไม่เร่งนัก เป็นต้นอยู่ ในที่สุดแห่งมนสิการตอนล่วงเสียซึ่งบัญญัติธรรมทั้งหลายทั้งปวงนั้น ย่อมจะปรากฏดังว่าไม่ก่อนไม่หลังกัน อุปมาเหมือนเมื่อบุรุษตาดีมองดูพวงมาลาที่ร้อยดอกไม้ ๓๒ สีไว้ด้วยด้ายเส้นเดียวกัน ดอกไม้ทั้งปวง (ในพวงนั้น) ย่อมจะปรากฏดังว่าไม่ก่อนไม่หลังกัน ฉะนั้น

ก็ถ้าว่า ผู้บำเพ็ญเพียรนั้น จะนำ (ปฏิกูล) มนสิการออกไปนอกตัวบ้างไซร้ ครั้นโกฏฐาสะทั้งปวงปรากฏชัดอย่างนั้นแล้ว ทีนั้น สัตว์ทั้งหลายมีมนุษย์และดิรัจฉานเป็นต้นที่เดินไปมาอยู่ ก็จะละอาการของสัตว์ ปรากฏแก่เธอโดยเป็นเพียงกองโกฏฐาสะ (กองอวัยวะ) ไปหมด อาหารมีน้ำและข้าวเป็นต้นที่สัตว์เหล่านั้นกลืนกินลงไปเล่า ก็จะปรากฏดุจของที่เขาใส่ลงไปในกองโกฏฐาสะไปสิ้น

ในลำดับนั้น เมื่อเธอมนสิการเนืองๆ ว่า "ปฏิกูลๆ" ตามมนสิการโกสลวิธีต่อไป มีวิธีปล่อยลำดับเป็นต้น อัปปนาจะเกิดขึ้นโดยลำดับในการเกิดขึ้นแห่งอัปปนานั้น บัณฑิตพึงทราบว่า ความปรากฏแห่งโกฏฐาสะมีผมเป็นต้น ด้วยอำนาจแห่งสี สัณฐาน ทิศ โอกาส และปริจเฉท (การกำหนดแยกส่วน) เป็นอุคคหนิมิต ความปรากฏแห่งโกฏฐาสะเหล่านั้นด้วยอำนาจแห่งความปฏิกูลโดยอาการทั้งปวง เป็นปฏิภาคนิมิต เมื่อส้องเสพเจริญปฏิภาคนิมิตนั้นไป อัปปนาก็จะเกิดขึ้น ด้วยอำนาจแห่งปฐมฌาน (คือให้ได้สมาธิเพียงขั้นปฐมฌาน) ดุจอัปปนาในอสุภกัมมัฏฐานโดยนัยที่กล่าวมาแล้ว

กัมมัฏฐานนี้ เป็นสมถะก็ได้ เป็นวิปัสสนาก็ได้

ทรงแสดงไว้ ๓ นัย

กัมมัฏฐานที่พิจารณาอาการ ๓๒ มี เกสา (ผม) โลมา (ขน) เป็นต้นนี้ **ตรัสไว้ ๓ นัย คือ**

๑. นัยทางสมถะ ทรงแสดงโดยเป็นสิ่งปฏิกูล

ดังที่ตรัสไว้ในมหาสติปัฏฐานสูตร คือ เมื่อผู้บำเพ็ญเพียร **พิจารณาอาการ ๓๒ โดยเห็นเป็นสิ่งปฏิกูล น่าเกลียด จนกระทั่งจิตสงบ นี้เป็นสมถกัมมัฏฐาน**

๒. นัยทางวิปัสสนา

ทรงแสดงโดยความเป็นธาตุ ดังที่ตรัสไว้ในมหาหัตถิปโทปมสูตร มหาราหุโลวาทสูตร และธาตุวิภังคสูตร คือ **เมื่อพิจารณาเห็นสักว่าเป็นธาตุ ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่บุคคล ไม่ใช่ตัวตน หรือพิจารณาเห็นไตรลักษณ์ ในอาการเหล่านั้น นี้เป็นวิปัสสนากัมมัฏฐาน ดังนั้น จึงเป็นทั้งสมถะและวิปัสสนา รวมอยู่ในสิ่งเดียวกัน ต่างกันเพียงมุมมองในการเจริญภาวนาเท่านั้น และสามารถเจริญควบคู่กันไปทั้งสมถะและวิปัสสนา**

๓. นัยทางกสิณ

ทรงแสดง **โดยสี** ของอวัยวะเหล่านั้น เช่น **สีเขียวของน้ำดีหรือลำไส้ สีเหลืองของดวงตาหรือเปลวมัน สีแดงของเลือด สีขาวของกระดูกเป็นต้น** ดังที่ตรัสไว้ในกายคตาสติ-สูตร **นี้เป็นวัณณกสิณ**

ข้อสังเกต

วัณณกสิณ ในอาการ ๓๒ นี้ ให้ได้สมาธิสูงถึงขั้นจตุตถฌาน (ฌาน ๔)

โดยปกติ **สมถกัมมัฏฐาน ในอาการ ๓๒** (ซึ่งมีอารมณ์เป็นปฏิกูล) **สามารถให้ได้สมาธิขั้นสูงเพียงปฐมฌาน** เท่านั้น (เช่นเดียวกับอสุภกัมมัฏฐาน) แต่สำหรับผู้บำเพ็ญเพียรที่**ไม่พิจารณาโดยปฏิกูล ไม่พิจารณาโดยความเป็นธาตุ** หากแต่ **กำหนดสี**ของอาการ (อวัยวะ) เหล่านั้น**เป็นอารมณ์** จนจิตสงบแน่วแน่ **นี้จัดเป็น วัณณกสิณ** ที่เพ่ง **"สี"** จากอาการ ๓๒ และ**สามารถให้ได้สมาธิสูงถึงจตุตถฌาน** (เหมือนวัณณกสิณอื่นๆ)

เหตุที่เรียกว่า กายคตาสติ

ก็ **กัมมัฏฐานนี้** แม้ว่าสำเร็จด้วยอำนาจปฐมฌาน (ได้เพียงปฐมฌาน) แต่เพราะสำเร็จด้วยเรี่ยวแรงแห่ง **สติ** (อันตามระลึกไป) ในโกฏฐาสะทั้งหลาย อันมีลักษณะต่างๆ มีสี และสัณฐาน เป็นต้น เหตุนั้น จึงเรียกว่า **กายคตาสติ** (ไม่เรียกว่า อสุภะ เพราะอสุภะนั้น พิจารณาร่างกายของคนอื่นที่ตายแล้ว ส่วนกายคตาสติ พิจารณาร่างกายตนเองที่ยังเป็นๆ อยู่)

๙. อานาปานสติกัมมัฏฐาน

กัมมัฏฐานที่กำหนดลมหายใจเข้า-ออกเป็นอารมณ์

องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ตรัสวิธีเจริญอานาปานสติกัมมัฏฐานไว้ ๑๖ ขั้น จัดเป็น ๔ หมวดๆ ละ ๔ ข้อ เรียกว่า "จตุกกะ" แต่ละข้อ มี ๑ คู่ คือ หายใจเข้าและหายใจออก จะขอยกพระบาลีมาแสดง พร้อมทั้งคำแปลเป็นไทย (โดยย่อ) ดังต่อไปนี้

จตุกกะที่ ๑ (๔ ข้อ ชุดที่ ๑)

๑. ทีฆัง วา อัสสะสันโต ทีฆัง อัสสะสามีติ ปะชานาติ
ภิกษุนั้น **เมื่อหายใจเข้ายาว ก็รู้ชัดว่า "เรากำลังหายใจเข้ายาว"**
ทีฆัง วา ปัสสะสันโต ทีฆัง ปัสสะสามีติ ปะชานาติ
หรือ **เมื่อหายใจออกยาว ก็รู้ชัดว่า "เรากำลังหายใจออกยาว"**

๒. รัสสัง วา อัสสะสันโต รัสสัง อัสสะสามีติ ปะชานาติ
เมื่อหายเข้าสั้น ก็รู้ชัดว่า "เรากำลังหายใจเข้าสั้น"
รัสสัง วา ปัสสะสันโต รัสสัง ปัสสะสามีติ ปะชานาติ
หรือ **เมื่อหายใจออกสั้น ก็รู้ชัดว่า "เรากำลังหายใจออกสั้น"**

๓. สัพพะกายะปะฏิสังเวที อัสสะสิสสามีติ สิกขะติ
กำหนดใจว่า **"เราจักรู้ลมหายใจทั้งหมด" หายใจเข้า**
สัพพะกายะปะฏิสังเวที ปัสสะสิสสามีติ สิกขะติ
กำหนดใจว่า **"เราจักรู้ลมหายใจทั้งหมด" หายใจออก**

๔. ปัสสัมภะยัง กายะสังขารัง อัสสะสิสสามีติ สิกขะติ
กำหนดใจว่า **"เราจักทำกายสังขาร (ลมหายใจ) ให้สงบระงับ" หายใจเข้า**
ปัสสัมภะยัง กายะสังขารัง ปัสสะสิสสามีติ สิกขะติ
กำหนดใจว่า **"เราจักทำกายสังขารให้สงบระงับ" หายใจออก**

จตุกกะที่ ๒ (๔ ข้อ ชุดที่ ๒)

๕. ปีติปะฏิสังเวที อัสสะสิสสามีติ สิกขะติ
กำหนดใจว่า **"เราจักรู้แจ้งปีติ" หายใจเข้า**
ปีติปะฏิสังเวที ปัสสะสิสสามีติ สิกขะติ
กำหนดใจว่า **"เราจักรู้แจ้งปีติ" หายใจออก**

๖. สุขะปะฏิสังเวที อัสสะสิสสามีติ สิกขะติ
กำหนดใจว่า **"เราจักรู้แจ้งสุข" หายใจเข้า**
สุขะปะฏิสังเวที ปัสสะสิสสามีติ สิกขะติ
กำหนดใจว่า **"เราจักรู้แจ้งสุข" หายใจออก**

๗. จิตตสังขาระปฏิสังเวที อัสสะสิสสามีติ สิกขะติ

กำหนดใจว่า **"เราจักรู้แจ้งจิตตสังขาร** (คือเวทนาที่เจืออยู่กับสัญญา)**" หายใจเข้า**

จิตตสังขาระปะฏิสังเวที ปัสสะสิสสามีติ สิกขะติ

กำหนดใจว่า **"เราจักรู้แจ้งจิตตสังขาร" หายใจออก**

๘. ปัสสัมภะยัง จิตตะสังขารัง อัสสะสิสสามีติ สิกขะติ

กำหนดใจว่า **"เราจักทำจิตตสังขารให้สงบระงับ" หายใจเข้า**

ปัสสัมภะยัง จิตตะสังขารัง ปัสสะสิสสามีติ สิกขะติ

กำหนดใจว่า **"เราจักทำจิตตสังขารให้สงบระงับ" หายใจออก**

จตุกกะที่ ๓ (๔ ข้อ ชุดที่ ๓)

๙. จิตตะปะฏิสังเวที อัสสะสิสสามีติ สิกขะติ

กำหนดใจว่า **"เราจักรู้แจ้งจิต" หายใจเข้า**

จิตตะปะฏิสังเวที ปัสสะสิสสามีติ สิกขะติ

กำหนดใจว่า **"เราจักรู้แจ้งจิต" หายใจออก**

๑๐. อภิปปะโมทะยัง จิตตัง อัสสะสิสสามีติ สิกขะติ

กำหนดใจว่า **"เราจักทำจิตให้บันเทิงยิ่ง" หายใจเข้า**

อภิปปะโมทะยัง จิตตัง ปัสสะสิสสามีติ สิกขะติ

กำหนดใจว่า **"เราจักทำจิตให้บันเทิงยิ่ง" หายใจออก**

๑๑. สะมาทะหัง จิตตัง อัสสะสิสสามีติ สิกขะติ

กำหนดใจว่า **"เราจักทำจิตให้ตั้งมั่น" หายใจเข้า**

สมาทะหัง จิตตัง ปัสสะสิสสามีติ สิกขะติ

กำหนดใจว่า **"เราจักทำจิตให้ตั้งมั่น" หายใจออก**

๑๒. วิโมจะยัง จิตตัง อัสสะสิสสามีติ สิกขะติ

กำหนดใจว่า **"เราจักทำจิตให้เป็นอิสระ" หายใจเข้า**

วิโมจะยัง จิตตัง ปัสสะสิสสามีติ สิกขะติ

กำหนดใจว่า **"เราจักทำจิตให้เป็นอิสระ" หายใจออก**

จตุกกะที่ ๔ (๔ ข้อ ชุดที่ ๔)

๑๓. อนิจจานุปัสสี อัสสะสิสสามีติ สิกขะติ

กำหนดใจว่า **"เราจักพิจารณาว่า ไม่เที่ยง อยู่เนืองๆ" หายใจเข้า**

อนิจจานุปัสสี ปัสสะสิสสามีติ สิกขะติ

กำหนดใจว่า **"เราจักพิจารณาว่า ไม่เที่ยง อยู่เนืองๆ" หายใจออก**

๑๔. วิราคานุปัสสี อัสสะสิสสามีติ สิกขะติ

กำหนดใจว่า **"เราจักพิจารณาเห็นความคลายกำหนัด อยู่เนืองๆ"** หายใจเข้า

วิราคานุปัสสี ปัสสะสิสสามีติ สิกขะติ

กำหนดใจว่า **"เราจักพิจารณาเห็นความคลายกำหนัด อยู่เนืองๆ"** หายใจออก

๑๕. นิโรธานุปัสสี อัสสะสิสสามีติ สิกขะติ

กำหนดใจว่า **"เราจักพิจารณาเห็นความดับไม่เหลือ อยู่เนืองๆ"** หายใจเข้า

นิโรธานุปัสสี ปัสสะสิสสามีติ สิกขะติ

กำหนดใจว่า **"เราจักพิจารณาเห็นความดับไม่เหลือ อยู่เนืองๆ"** หายใจออก

๑๖. ปฏินิสสัคคานุปัสสี อัสสะสิสสามีติ สิกขะติ

กำหนดใจว่า **"เราจักพิจารณาเห็นความปล่อยวาง อยู่เนืองๆ" หายใจเข้า**

ปฏินิสสัคคานุปัสสี ปัสสะสิสสามีติ สิกขะติ

กำหนดใจว่า **"เราจักพิจารณาเห็นความปล่อยวาง อยู่เนืองๆ"** หายใจออก

อธิบายโดยย่อ

จตุกกะที่ ๑

ข้อที่ ๑ ว่า **ภิกษุเมื่อหายใจเข้ายาว ก็รู้ว่า "เรากำลังหายใจเข้ายาว" หรือหายใจออกยาว ก็รู้ว่า "เรากำลังหายใจออกยาว"**

เมื่อผู้บำเพ็ญเพียรปรารถนาจะเจริญอานาปานสติกัมมัฏฐานนั้น ต้องตั้งสติอยู่กับลมหายใจเข้า-ออก ให้มั่นคง ที่เรียกว่า **"สโตการี"** (ผู้ทำสติ) โดยในเบื้องต้น ให้สูดลมหายใจเข้า-ออกยาวๆ เมื่อหายใจเข้ายาวๆ ก็ให้มีสติรู้ว่าเรากำลังหายใจเข้ายาวๆ ขณะเมื่อ

หายใจออกยาวๆ ก็มีสติรู้ว่า เรากำลังหายใจออกยาวๆ กำหนดอยู่อย่างนี้เรื่อยไป ลมหายใจที่ยาวจะค่อยๆ สั้นลงตามลำดับ

ข้อควรระวัง ก็คือ อย่าเร่งลมหายใจให้เร็วผิดปกติ หรือหายใจเข้า-ออก ยาวจนเกินไป เพราะจะเหนื่อย และจะไม่ได้ผล อีกประการหนึ่ง ระวังอย่าจ้องที่จะดูลมหายใจเข้า-ออกจนเกินไป เพราะจะทำให้เครียด

ข้อที่ ๒ ว่า **เมื่อหายใจเข้าสั้น ก็รู้ว่า "เรากำลังหายใจเข้าสั้น", เมื่อหายใจออกสั้น ก็รู้ว่า "เรากำลังหายใจออกสั้น"**

เมื่อหายใจเข้าสั้นๆ ก็มีสติรู้ว่าเรากำลังหายใจเข้าสั้นๆ เมื่อหายใจออกสั้นๆ ก็มีสติรู้ว่าเรากำลังหายใจออกสั้นๆ คอยประคองลมหายใจไว้ด้วยสติ ทั้งในขณะหายใจเข้าและหายใจออก ให้ต่อเนื่องกัน ทำไปอย่างนี้เรื่อยไป ลมหายใจจะยิ่งสงบและเบาลงตามลำดับ

ข้อที่ ๓ ว่า กำหนดใจว่า **"เราจักรู้ลมหายใจทั้งหมด" หายใจเข้า,** กำหนดใจว่า **"เราจักรู้ลมหายใจทั้งหมด" หายใจออก** นั้น มีคำที่ควรทำความเข้าใจดังต่อไปนี้

คำว่า **กำหนดใจว่า** แปลมาจากคำบาลีว่า **สิกขะติ** ส่วนมากท่านแปลกันว่า **ศึกษาว่า** หรือ **สำเหนียกว่า** ซึ่งหมายความว่า ขณะจะหายใจเข้า หายใจออกนั้น ตั้งใจ หรือใส่ใจให้ดี เสียก่อนที่จะหายใจเข้าหรือหายใจออก ดังนั้นในที่นี้จึงแปลว่า **กำหนดใจว่า** ซึ่งก็มีความหมายอย่างเดียวกัน

ส่วนคำว่า **"เราจักรู้ลมหายใจทั้งหมด" หายใจเข้า, "เราจักรู้ลมหายใจ ทั้งหมด" หายใจออก** หมายความว่า ให้กำหนดใจว่า เราจักตามรู้ลมหายใจเข้า ลมหายใจออก **ให้ต่อเนื่องติดต่อกันไปจนจบกระบวนหายใจเข้า และหายใจออก** แต่ละครั้ง

ท่านใช้คำว่า **จักรู้** แสดงว่าเป็น **อนาคต** ยังไม่เกิดขึ้นจริงในขณะนั้น คือยังไม่ได้หายใจเข้า-ออกในตอนนั้น เพียงแต่เป็นการเตรียมพร้อมล่วงหน้าก่อนลงมือปฏิบัติ คือหายใจเข้า-ออกจริงๆ

คำว่า **"รู้ลมหายใจทั้งหมด"** บาลีใช้คำว่า **สัพพะกายะปฏิสังเวที** ซึ่งส่วนมากแปลกันว่า กำหนดรู้ **กายทั้งปวง** หรือกำหนดรู้ **กองลมทั้งปวง**

คำว่า **“กายะ”** ในคำว่า **สัพพพกายะปฏิสังเวที** หมายถึง **ลมหายใจ** ที่กำลังเข้า-ออกนั่นเอง

ข้อที่ ๔ ว่า กำหนดใจว่า **“เราจักทำกายสังขารให้สงบระงับ” หายใจเข้า,** กำหนดใจว่า **“เราจักทำกายสังขารให้สงบระงับ” หายใจออก** มีอธิบายว่า

คำว่า **กายสังขาร** หมายถึงลมหายใจนั่นเอง แปลว่า **สิ่งปรุงแต่งกาย** อธิบายว่า ร่างกายมีชีวิตอยู่ได้ เคลื่อนไหวในอิริยาบถต่างๆ ได้ เพราะมีลมหายใจปรุงแต่งคือพยุงไว้ให้เป็นไปได้ ถ้าปราศจากลมหายใจเสียแล้ว ชีวิตก็อยู่ไม่ได้ เคลื่อนไหวไม่ได้ ฉะนั้น ท่านจึงเรียกลมหายใจเข้า-ออกว่า **กายสังขาร**

เมื่อกำหนดรู้ลมได้ตลอดต่อเนื่องกันทั้งเข้าและออก ลมหายใจจะสงบระงับลงๆ ตามลำดับ ถึงขั้นนี้ ผู้ปฏิบัติใหม่บางท่านอาจจะเกิดความสงสัยขึ้นในใจว่า เหตุใด ลมหายใจจึงแผ่วลงๆ เหมือนหนึ่งจะหยุดหายใจ เราจะตายหรือเปล่าหนอ ? ซึ่งอาจจะเลิกปฏิบัติเสียกลางคันก็ได้ แต่นั่นเป็นอาการที่จิตกำลังจะสงบเป็นสมาธิ ดังนั้น พระพุทธองค์จึงทรงแนะนำในขั้นที่ ๔ นี้ต่อไป โดยไม่ต้องลังเลสงสัย ด้วยการกำหนดในใจว่า เราจะทำให้ลมหายใจเข้า-ออก สงบตัวลงไปเรื่อยๆ ให้จงได้ **จึงตรัสว่า กำหนดใจว่า “เราจักทำ กายสังขารให้สงบระงับ” หายใจเข้า,** กำหนดใจว่า **“เราจักทำกายสังขาร ให้สงบระงับ” หายใจออก**

จตุกกะที่ ๑ นี้ จัดเป็น **กายานุปัสสนา** เพราะ**ลมหายใจนับว่าเป็นส่วนหนึ่งของกาย** ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว

อธิบาย จตุกกะที่ ๒

ในจตุกกะที่ ๒ (และที่ ๓ ที่ ๔ ที่จะกล่าวต่อไป) นี้ **พระพุทธเจ้าตรัสไว้ สำหรับผู้ที่ได้ปฏิบัติผ่านจตุกกะที่ ๑** จนประสบผลสำเร็จ ในระดับฌานที่ ๑ (ปฐมฌานที่มีปีติเป็นต้นเป็นองค์ประกอบ) มาแล้ว เป็นอย่างน้อย **เพราะในจตุกกะที่ ๒ นี้ เริ่มด้วยการกำหนดรู้ปีติ** เป็นข้อแรก

ข้อที่ ๕ ว่า กำหนดใจว่า **“เราจักรู้แจ้งปีติ” หายใจเข้า,** กำหนดใจว่า **“เราจักรู้แจ้งปีติ” หายใจออก** ดังนี้ คำว่า **รู้แจ้งปีติ** แปลมาจากบาลีว่า **ปีติปฏิสังเวที** ซึ่งอาจแปลว่า **รู้แจ้งปีติ** ก็ได้ หรือ **กำหนดรู้ปีติ** ก็ได้ แต่โดยความหมายก็คือ **กำหนดใจเฝ้าดู เฝ้ารู้ ปีติ** คู่กับลมหายใจเข้าออก ซึ่งมี ๒ ความหมายคือ

๑. รู้แจ้งปีติ โดย**ทางสมาธิ** ๒. รู้แจ้งปีติ โดย**ทางวิปัสสนา**

รู้แจ้งปีติ โดยทางสมาธิ คืออย่างไร ?

คือโดยการเข้าสมาธิจากฌานที่ ๑ (ปฐมฌาน) สู่ฌานที่ ๒ (ทุติยฌาน) ซึ่งมี **ปีติ** เป็นองค์ฌานที่เด่นชัด เพราะวิตก วิจาร สงบระงับไป นี้เรียกว่า **รู้แจ้งปีติ โดยทางสมาธิ**

รู้แจ้งปีติโดยทางวิปัสสนา คืออย่างไร ?

คือ เมื่อผู้ปฏิบัติ กำหนดรู้ปีติ โดยยกปีติขึ้นสู่ไตรลักษณ์ พิจารณาเห็นความสิ้นไปและความเสื่อมไปของปีตินั้น อย่างนี้ชื่อว่า กำหนดรู้ปีติ โดย**ทางวิปัสสนา**

ข้อที่ ๖ ว่า กำหนดใจว่า **“เราจักรู้แจ้งสุข” หายใจเข้า,** กำหนดใจว่า **“เราจักรู้แจ้งสุข” หายใจออก** ดังนี้ คำว่า **รู้แจ้งสุข** ก็มีวิธีปฏิบัติอย่างเดียวกันกับ **รู้แจ้งปีติ** คือ รู้แจ้ง**โดยทางสมาธิ และรู้แจ้งโดยทางวิปัสสนา** (ยกเอาความสุขขึ้นมาพิจารณาเป็นอารมณ์ตามแนวพระไตรลักษณ์) เพียงแต่ **รู้แจ้งปีติ** เป็นทุติยฌาน (ฌานที่ ๒) ส่วน **รู้แจ้งสุข** (ในข้อที่ ๖ นี้) เป็นตติยฌาน (ฌานที่ ๓)

ข้อที่ ๗ ว่า กำหนดใจว่า **“เราจักรู้แจ้งจิตตสังขาร” หายใจเข้า,** กำหนดใจว่า **“เราจักรู้แจ้งจิตตสังขาร” หายใจออก** ดังนี้ คำว่า **รู้แจ้ง** ก็มี ๒ ความหมายเหมือนที่ผ่านมา คือโดยทางสมาธิ และวิปัสสนา (คือสามารถยกเอา **จิตตสังขาร** ขึ้นพิจารณาเป็นอารมณ์ของวิปัสสนาก็ได้)

ส่วนคำว่า **จิตตสังขาร** ได้แก่ **เวทนา** (ธรรมชาติที่ทำหน้าที่รับรู้อารมณ์เช่น สุข และทุกข์เป็นต้น) และ **สัญญา** (ธรรมชาติที่จำอารมณ์เช่น สุข ทุกข์ เป็นต้น) ซึ่งมีอยู่ในทุกฌาน ตั้งแต่ปฐมฌาน จนถึงจตุตถฌาน (ฌานที่ ๑ ถึงฌานที่ ๓ เวทนาเป็นสุขเวทนา ส่วนฌานที่ ๔ เวทนาเป็นอุเบกขาเวทนา) ต่างแต่หยาบละเอียดกว่ากันตามลำดับ **เวทนาและสัญญา** (ที่เจือกันหรือสัมปยุตอยู่ด้วยกัน) นี้แหละเรียกว่า **“จิตตสังขาร”**

ข้อที่ ๘ ว่า กำหนดใจว่า **"เราจักทำจิตตสังขารให้สงบระงับ" หายใจเข้า,** กำหนดใจว่า **"เราจักทำจิตตสังขาร ให้สงบระงับ" หายใจออก** ดังนี้ **ได้แก่ ทำจิตตสังขารตั้งแต่ที่หยาบๆ จนถึงที่ละเอียดๆ ให้สงบลงๆ ตามลำดับ**

ในจตุกกะที่ ๒ นี้ (ข้อ ๕-๘) เป็น**เวทนานุปัสสนา**

จตุกกะที่ ๓

ข้อที่ ๙ ว่า กำหนดใจว่า **"เราจักรู้แจ้งจิต" หายใจเข้า,** กำหนดใจว่า **"เราจักรู้แจ้งจิต" หายใจออก** ดังนี้

ได้แก่ กำหนดรู้จิตในทุกขณะที่หายใจเข้า-ออก คือเมื่อจิตมีราคะ ก็รู้ว่าจิตมีราคะ จิตไม่มีราคะก็รู้ว่าจิตไม่มีราคะ เมื่อจิตมีโทสะ ก็รู้ว่าจิตมีโทสะ เป็นต้น โดยในขณะหายใจเข้า-หายใจออก กำหนดรู้หรือพิจารณาเห็นสภาวะของจิตตามเป็นจริงว่ามีสภาวะอย่างไร

ข้อที่ ๑๐ ว่า กำหนดใจว่า **"เราจักทำจิตให้บันเทิงยิ่ง" หายใจเข้า,** กำหนดใจว่า **"เราจักทำจิตให้บันเทิงยิ่ง" หายใจออก** ดังนี้

คำว่า **ทำจิตให้บันเทิงยิ่ง** มี ๒ อย่าง คือ ทำจิตให้บันเทิงยิ่ง **โดยทางสมาธิ** และ**โดยวิปัสสนา**

โดยทางสมาธิ คือเมื่อผู้ปฏิบัติเข้าฌานที่ ๒ (ทุติยฌาน) ซึ่งมีปีติเป็นองค์ฌานที่โดดเด่น จิตเอิบอิ่มอยู่ด้วยปีติ บันเทิงอยู่ด้วยปีติ อย่างนี้เรียกว่า ทำจิตให้บันเทิงยิ่ง **โดยทางสมาธิ**

โดยวิปัสสนา เมื่อผู้ปฏิบัติ เข้าฌานที่ ๒ ซึ่งมีปีติเป็นองค์ฌานที่โดดเด่นนั้นแล้ว ยกปีติขึ้นสู่อารมณ์วิปัสสนา พิจารณาเห็นความเสื่อมสลาย ความสิ้นไปของปีติ ทำจิตให้บันเทิงอยู่ อย่างนี้เรียกว่า ทำจิตให้บันเทิงยิ่ง **โดยวิปัสสนา**

ข้อที่ ๑๑ ว่า กำหนดใจว่า **"เราจักทำจิตให้ตั้งมั่น" หายใจเข้า,** กำหนดใจว่า **"เราจักทำจิตให้ตั้งมั่น" หายใจออก** ดังนี้

การทำจิตให้ตั้งมั่นมี ๒ ความหมาย ดังอธิบายมาแล้ว คือการทำจิตให้ตั้งมั่น**โดยสมาธิ** และการทำจิตให้ตั้งมั่น**โดยวิปัสสนา**

คือ เมื่อจิตของผู้ปฏิบัติตั้งมั่นด้วยอำนาจของฌานมีปฐมฌานเป็นต้น ชื่อว่าทำจิตให้ตั้งมั่น**โดยทางสมาธิ** หรือเมื่อออกจากฌานแล้วพิจารณาจิต โดยยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ เห็นความสิ้นไปเสื่อมไปของจิตในแต่ละขณะ ความเป็นสมาธิของจิตชั่วขณะ (ขณิกสมาธิ หรือขณิกจิตเตกัคคตา) เกิดขึ้นในขณะเจริญวิปัสสนาเห็นไตรลักษณ์นั้น อย่างนี้ชื่อว่า ทำจิตให้ตั้งมั่น**โดยวิปัสสนา**

ข้อที่ ๑๒ ว่า กำหนดใจว่า **"เราจักทำจิตให้เป็นอิสระ" หายใจเข้า,** กำหนดใจว่า **"เราจักทำจิตให้เป็นอิสระ" หายใจออก** ดังนี้นั้น

การทำจิตให้เป็นอิสระมี ๒ อย่าง คือ**โดยสมาธิ** และ**โดยวิปัสสนา** เช่นเดียวกัน

โดยสมาธิ เมื่อผู้ปฏิบัติ ทำจิตให้เป็นอิสระจาก**นิวรณ์ทั้งหลาย**ด้วยการเข้า**ปฐมฌาน** ทำจิตให้เป็นอิสระจาก **วิตก วิจาร** ด้วยการเข้า**ทุติยฌาน** ทำจิตให้เป็นอิสระจาก**ปีติ** ด้วยการเข้า **ตติยฌาน** ทำจิตให้เป็นอิสระจาก **สุข** ด้วยการเข้า **จตุตถฌาน** อย่างนี้เรียกว่า ทำจิตให้เป็นอิสระโดยสมาธิ

โดยวิปัสสนา เมื่อผู้ปฏิบัติออกจากฌานแล้ว พิจารณาจิตโดยไตรลักษณ์ เห็นความสิ้นไปและความเสื่อมไป (เห็นจิต เกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป หรือเห็นจิตเกิดดับ) แล้ว

ทำจิตให้เป็นอิสระจาก **นิจจสัญญา** (ความสำคัญว่าเป็นสิ่งเที่ยงแท้ถาวร) ด้วย **อนิจจานุปัสสนา** (การเฝ้าพิจารณาเห็นว่าเป็นของไม่เที่ยง อยู่เนืองๆ)

ทำจิตให้เป็นอิสระจาก **สุขสัญญา** (ความสำคัญว่าเป็นสุข) ด้วย **ทุกขานุปัสสนา** (การเฝ้าพิจารณาเห็นว่าเป็นทุกข์อยู่เนืองๆ)

ทำจิตให้เป็นอิสระจาก **อัตตสัญญา** (ความสำคัญว่าเป็นตัวตน) ด้วย**อนัตตานุปัสสนา** (การพิจารณาเนืองๆ ว่าไม่ใช่ตัวตน)

ทำจิตให้เป็นอิสระจาก **นันทิ** (ความหลงเพลิน) ด้วย **นิพพิทานุปัสสนา** (การพิจารณาเห็นว่าเป็นสิ่งที่น่าเบื่อหน่ายอยู่เนืองๆ)

ทำจิตให้เป็นอิสระจาก **ราคะ** (ความกำหนัด) ด้วย **วิราคานุปัสสนา** (การพิจารณาเห็นความคลายกำหนัด คือความเป็นสิ่งที่ไม่น่ายินดี อยู่เนืองๆ)

ทำจิตให้อิสระจาก **ตัณหา** (ความทะยานอยาก) ด้วย **นิโรธานุปัสสนา** (การพิจารณาเห็นความดับไม่เหลือแห่งตัณหา อยู่เนืองๆ)

ทำจิตให้เป็นอิสระจาก **อาทานะ** (ความยึดถือ) ด้วย **ปฏินิสสัคคานุปัสสนา** (การพิจารณาเห็นการสละวางอยู่เนืองๆ) ดังนี้ ชื่อว่าทำจิตให้อิสระ **โดยวิปัสสนา**

ในจตุกกะที่ ๓ นี้ พระพุทธเจ้าตรัสไว้โดยเป็น **จิตตานุปัสสนา** เพราะเป็นเรื่องเกี่ยวกับการพิจารณาจิตทั้งหมด และเกี่ยวข้องกับฌานทั้ง ๔ คือสามารถพิจารณาเห็นจิตโดยทางวิปัสสนาได้ทุกฌาน

จตุกกะที่ ๔

ข้อที่ ๑๓ ว่า กำหนดใจว่า **"เราจักพิจารณาเห็นว่าไม่เที่ยงอยู่เนืองๆ" หายใจเข้า,** กำหนดใจว่า **"เราจักพิจารณาเห็นว่าไม่เที่ยงอยู่เนืองๆ" หายใจออก**

หมายความว่า ตั้งจิตพิจารณาเห็นว่าไม่เที่ยงทั้งในขณะหายใจเข้า และหายใจออกอยู่เนืองๆ ถามว่าพิจารณาอะไร ? ตอบว่า พิจารณา**ขันธ์ ๕** นั่นเอง ว่าเป็นสิ่งไม่เที่ยง

ข้อที่ ๑๔ ว่า กำหนดใจว่า **"เราจักพิจารณาเห็นความคลายกำหนัด อยู่เนืองๆ" หายใจเข้า,** กำหนดใจว่า **"เราจักพิจารณาเห็นความคลายกำหนัดอยู่เนืองๆ" หายใจออก**

คำว่า **ความคลายกำหนัด** มาจากคำบาลีว่า **วิราคะ** ซึ่งมี ๒ อย่าง

๑. **ขยวิราคะ** คือ ความคลายกำหนัดโดยความเสื่อมสลายไป ได้แก่ ความเสื่อมสลายไป สิ้นไปทุกขณะ แห่งสังขารทั้งหลายนั่นเอง

๒. **อัจจันตวิราคะ** คือ ความคลายกำหนัดได้ยอดเยี่ยม หมายเอา **พระนิพพาน**

อธิบายว่า ในขณะหายใจเข้า-ออกอยู่นั้น ผู้บำเพ็ญเพียรพิจารณาเห็นความเสื่อมสลายไปในทุกๆ ขณะแห่งสังขารทั้งหลาย (ขันธ์ ๕) จึงคลายกำหนัด คือคลายความยินดี พอใจในสังขารเหล่านั้น นี้ชื่อว่า **ขยวิราคะ**

เมื่อพิจารณาเห็น**พระนิพพาน**อันเป็นธรรมชาติไม่แก่ ไม่เจ็บ ไม่ตาย **ไม่ตกอยู่ในอำนาจของไตรลักษณ์** คือ **อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา** แต่เป็นธรรมชาติที่เป็น**บรมสุข** (นิพพานัง

ปรมัง สุขัง) ซึ่ง**ตรงกันข้ามกับสังขารทั้งหลาย**ที่เสื่อมสลายไปทุกขณะ **จึงเบื่อหน่ายคลายกำหนัดในสังขาร ยึดเอาพระนิพพานเป็นอารมณ์** นี้ชื่อว่า **อัจจันตวิราคะ**

ข้อที่ ๑๕ ว่า กำหนดใจว่า **"เราจักพิจารณาเห็นความดับไม่เหลือ" หายใจเข้า,** กำหนดใจว่า **"เราจักพิจารณาเห็น ความดับไม่เหลือ" หายใจออก**

คำว่า **ความดับไม่เหลือ** มาจากคำบาลีว่า **นิโรธะ** มี ๒ อย่าง

๑. **ขยนิโรธะ** หมายถึงความดับและความสิ้นไป แห่งตัณหาทั้งหลาย

๒. **อัจจันตนิโรธะ** หมายถึง ความดับโดยไม่เหลือ แห่งตัณหาทั้งหลาย หมายเอา **พระนิพพาน** อันเป็นที่ดับสนิทแห่งตัณหาทั้งหลาย

ข้อที่ ๑๖ ว่า กำหนดใจว่า **"เราจักพิจารณาเห็นความปล่อยวางอยู่เนืองๆ" หายใจเข้า,** กำหนดใจว่า **"เราจักพิจารณาเห็นความปล่อยวางอยู่เนืองๆ" หายใจออก**

คำว่า **ความปล่อยวาง** มาจากบาลีว่า **ปฏินิสสัคคะ** มี ๒ อย่าง

๑. ปริจจาคปฏินิสสัคคะ การปล่อยวางด้วยการบริจาค คือสละทิ้ง ไม่อาลัย

๒. ปักขันทนปริจจาคะ การปล่อยวางด้วยการผละหนีจากกิเลสทั้งหลาย พร้อมทั้งขันธ์ และอภิสังขารคือกรรม บ่ายหน้าตรงดิ่งสู่พระนิพพาน เท่านั้น

อนึ่ง คำว่า **พิจารณาเห็น** ในข้อที่ ๑๖ นี้ หมายถึง วิปัสสนา (ญาณ) และมรรค (ญาณ) อันเป็นตัวปหานหรือฆ่ากิเลสให้หมดไป เข้าสู่พระนิพพาน

จตุกกะที่ ๔ นี้ (ข้อที่ ๑๓-๑๖) จัดเป็น **ธัมมานุปัสสนา** และเป็น**วิปัสสนาล้วน** ส่วน ๓ จตุกกะนอกนี้ (ตั้งแต่ข้อ ๑-๑๒) เป็นทั้ง**สมถะ และวิปัสสนา** เจือกัน ...

๑๐. อุปสมานุสสติ

ระลึกถึงคุณพระนิพพาน

คำว่า "อุปสม" ในคำว่า "อุปสมานุสสติ" นี้แปลว่า ธรรมเป็นที่สงบระงับทุกข์ อันหมายถึง พระนิพพาน นั่นเอง ผู้บำเพ็ญเพียรที่ประสงค์จะเจริญอุปสมานุสสติ ซึ่งท่าน

ยกขึ้นแสดงไว้ในลำดับแห่งอานาปานสติ พึงไปอยู่ในที่ลับหลีกเร้นอยู่ พึงระลึกถึงคุณพระนิพพาน กล่าวคือธรรมที่เข้าไปสงบทุกข์ทั้งปวง โดยนัยพระบาลีอย่างนี้ว่า

> "ภิกษุทั้งหลาย **ธรรมทั้งหลายเป็นสังขตะก็ดี เป็นอสังขตะก็ดี มีประมาณเพียงใด วิราคธรรมเรากล่าวว่าเป็นเลิศกว่าธรรมเหล่านั้น วิราคธรรมนี้คืออะไร ?** คือ ธรรมเป็นที่สร่างเมา ธรรมเป็นที่กำจัดความกระหาย ธรรมเป็นที่ถอนอาลัย ธรรมเป็นที่ตัดวัฏฏะ ธรรมเป็นที่สิ้นตัณหา ธรรมเป็นที่สำรอกตัณหา ธรรมเป็นที่ดับตัณหา คือ **พระนิพพาน."**[๑]

วิราคธรรมคือ พระนิพพาน ในพระบาลีนี้มีคุณบทที่ใช้เรียกหลายคำ คือ

๑.	วิราคะ	ธรรมเป็นที่คลาย/สำรอกตัณหา
๒.	มทนิมมทนะ	ธรรมเป็นที่สร่างเมา
๓.	ปิปาสวินยะ	ธรรมเป็นที่กำจัดความกระหาย
๔.	อาลยสมุคฆาตะ	ธรรมเป็นที่ถอนอาลัย
๕.	วัฏฏูปัจเฉท	ธรรมเป็นที่ตัดวัฏฏะ
๖.	ตัณหักขยะ	ธรรมเป็นที่สิ้นตัณหา
๗.	นิโรธะ	ธรรมเป็นที่ดับสนิทแห่งตัณหา
๘.	นิพพานะ	ธรรมเป็นที่ออกไปจากตัณหา

วิราคธรรม คือพระนิพพาน ท่านเรียกว่า **วิราคะ** คือธรรมเป็นที่คลายตัณหา เพราะตัณหา มาถึงพระนิพพานแล้วย่อมถึงความสิ้นไป

เรียกว่า **มทนิมมทนะ** ธรรมเป็นที่สร่างเมา เพราะความเมาทั้งปวง มีความเมาด้วยอำนาจมานะและความเมาในความเป็นบุรุษเป็นต้น มาถึงพระนิพพานแล้ว (คือเมื่อบรรลุถึงพระนิพพานแล้ว) ย่อมสร่างเมาคือหายเมา

เรียกว่า **ปิปาสวินยะ** ธรรมเป็นที่กำจัดความกระหาย เพราะความกระหายทั้งปวง มาถึงพระนิพพานแล้ว ย่อมถึงความกำจัดออกไปหมดสิ้น

---

[๑] พระไตรปิฎกบาลี ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๒๑ อังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต ข้อ ๓๔ หน้า ๔๔.

เรียกว่า **อาลยสมุคฆาตะ** ธรรมเป็นที่ถอนอาลัย เพราะความอาลัยในกามคุณทั้ง ๕ มาถึงพระนิพพานแล้ว ย่อมถึงความถอนออกโดยเด็ดขาด

เรียกว่า **วัฏฏูปัจเฉทะ** ธรรมเป็นที่ตัดวัฏฏะ เพราะวัฏฏะอันเป็นไปในภูมิ ๓ มาถึงพระนิพพานแล้วย่อมขาดสูญ

เรียกว่า **นิโรธ** ธรรมเป็นที่ดับสนิทแห่งตัณหา เพราะตัณหามาถึงพระนิพพานนั้นแล้ว ย่อมสิ้นไป ดับไป โดยประการทั้งปวง

และเรียกว่า **นิพพาน** เพราะเป็นที่ออกไป คือสลัดตัดขาดจากตัณหา อันได้โวหารว่า วานะ เพราะร้อยรัด ผูกไว้ เย็บ หรือเชื่อมซึ่งกำเนิด ๔, คติ ๕, วิญญาณฐิติ ๗, และสัตตาวาส ๙ เพื่อความเป็น สืบไป

อุปสมะ กล่าวคือ พระนิพพาน อันผู้บำเพ็ญเพียรพึงระลึกถึง ด้วยประการดังกล่าวมานี้

ก็หรือว่าผู้บำเพ็ญเพียรจะพึงระลึกถึงอุปสมะ คือพระนิพพาน แม้ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในพระสูตรทั้งหลายมีอาทิว่า

> “ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดง **อสังขตธรรม** (ธรรมที่ไม่ประกอบด้วยปัจจัยปรุงแต่ง) แก่เธอทั้งหลาย เราจักแสดง **สัจจธรรม** (ธรรมที่เป็นจริง) **ปารธรรม** (ธรรมอันเป็นฝั่งนอก) **สุทุททสธรรม** (ธรรมอันเห็นได้ยาก) **อัชชรธรรม** (ธรรมที่ไม่แก่) **ธุวธรรม** (ธรรมอันยั่งยืน) **นิปปัญจธรรม** (ธรรมอันไม่เนิ่นช้า) **อมตธรรม** (ธรรมอันไม่ตาย) **สิวธรรม (**ธรรมสงบเย็น) **เขมธรรม** (ธรรมเกษม) **อัพภูตธรรม** (ธรรมอันน่าอัศจรรย์) **อนีติกธรรม** (ธรรมอันไม่มีเสนียด) **อัพยาปัชฌธรรม** (ธรรมอันไม่มีความเบียดเบียน) **วิสุทธิธรรม** (ธรรมบริสุทธิ์) **ทีปธรรม** (ธรรมที่เป็นเกาะ) **ตาณธรรม** (ธรรมสำหรับต้านทุกข์) **เลณธรรม** (ธรรมหลบลี้จากทุกข์) แก่เธอทั้งหลาย”
> ดังนี้เป็นต้น ก็ได้

อานิสงส์อุปสมานุสสติ

เมื่อผู้บำเพ็ญเพียรระลึกถึงความสงบ โดยอำนาจคุณมีภาวะที่ธรรมเป็นที่สร่างเมา เป็นต้นอย่างนี้อยู่ ในสมัยนั้น จิตของเธอไม่ถูกราคะกลุ้มรุม ... ไม่ถูกโทสะกลุ้มรุม ... ไม่ถูกโมหะกลุ้มรุมเลย ในสมัยนั้น จิตของเธอเป็นธรรมชาติดำเนินไปตรง ปรารภพระนิพพานตรงดิ่ง เมื่อเธอข่มนิวรณ์ได้แล้วโดยนัยที่กล่าวแล้วในอนุสสติมีพุทธานุสสติเป็นต้นนั้นแล องค์ฌานทั้งหลายย่อมเกิดขึ้นในขณะเดียวกัน แต่เพราะภาวะที่คุณแห่งพระนิพพานเป็นคุณอันลึกซึ้ง หรือเพราะภาวะที่จิตน้อมไปในการระลึกถึงคุณมีประการต่างๆ ฌานนี้จึงเป็นฌานไม่ถึงขั้นอัปปนา ถึงเพียงอุปจาระเท่านั้น

หมวดที่ ๔ พรหมวิหาร ๔ ได้แก่

๑. **เมตตา** ความรักใคร่ ปรารถนาดี อยากให้เขามีความสุข
๒. **กรุณา** ความสงสาร คิดช่วยให้พ้นทุกข์
๓. **มุทิตา** ความยินดีในเมื่อผู้อื่นอยู่ดีมีสุข
๔. **อุเบกขา** ความวางใจเป็นกลาง

๑) เมตตาพรหมวิหาร

เมตตา คือ ความรัก (มิใช่รักอย่างราคะ) และปรารถนาให้ผู้อื่นเป็นสุข

วิธีเจริญเมตตาพรหมวิหาร

ก่อนเจริญเมตตา ควรพิจารณาให้เห็นโทษของความโกรธและอานิสงส์ของขันติเสียก่อน

อันผู้บำเพ็ญเพียรที่ต้องการจะเจริญพรหมวิหารภาวนามีเมตตาเป็นต้น ในเบื้องต้นพึงพิจารณาให้เห็น **โทษของความโกรธ** เสียก่อน เพื่อจะได้เกิดฉันทะในการเจริญเมตตาภาวนาอันเป็นเครื่องช่วยเพิ่มพูนขันติสำหรับระงับความโกรธ โดยนัยที่พระพุทธองค์ตรัสไว้มีอาทิว่า

> “อาวุโส คนที่โกรธขึ้นมาแล้ว ถูกความโกรธครอบงำแล้ว มีจิตอันความโกรธยึดครองไว้แล้ว ย่อมอาจล้างผลาญชีวิตของกันและกันได้ทีเดียว”

จากนั้นให้พิจารณาเห็น **อานิสงส์ของขันติ** ตามที่พระพุทธองค์ตรัสไว้มีอาทิว่า

> "ขันติ คือ ความยับยั้งใจไว้ได้ เป็นธรรมเครื่องเผาบาปให้เหือดแห้งชั้นยอดเยี่ยม เรายกย่องบุคคลผู้มีขันติเป็นกำลัง มีขันติเป็นกองทัพ ว่าเป็นพราหมณ์ คุณธรรมที่จะเป็นเครื่องป้องกันความฉิบหายและนำไปซึ่งประโยชน์อันยิ่งใหญ่มาให้แก่ตนและคนอื่น ที่จะประเสริฐวิเศษยิ่งไปกว่าขันติย่อมไม่มี"

ห้ามเจริญเมตตาในบุคคล ๔ จำพวก เป็นอันดับแรก

เมื่อได้เห็นโทษของความโกรธ และรู้อานิสงส์ของขันติแล้ว ยังต้องรู้บุคคลที่เป็นโทษคือควรเว้น ในการเริ่มต้นเจริญเมตตาภาวนาก่อน

มีมาตรฐานอยู่ว่า เมตตาภาวนานี้ ห้ามไม่ให้ผู้บำเพ็ญเพียรเจริญในบุคคล ๔ จำพวกเป็นอันดับแรก คือ **คนที่เกลียดชัง** ๑ **เพื่อนที่รักกันมาก** ๑ **คนที่เป็นกลางๆ** ๑ **คนที่เป็นคู่เวรกัน** ๑

อนึ่ง **คนที่ต่างเพศกัน** ก็ห้ามมิให้เจริญเมตตาไปโดยเฉพาะเจาะจง และแม้คนที่ตายไปแล้วก็ไม่ควรเจริญเมตตาไป เพราะเหตุใด ?

เพราะเมื่อผู้บำเพ็ญเพียรเจริญเมตตาโดย**เพ่งเอาคนที่เกลียดชังมาตั้งไว้ในฐานะเป็นคนที่รักนั้น ย่อมเป็นสิ่งที่ลำบากใจมาก** (สำหรับผู้เริ่มต้น) **เมื่อจะเพ่งเอาเพื่อนที่รักมากมาตั้งไว้ในฐานะเป็นคนกลางๆ ก็เป็นสิ่งที่ทำได้ยากเช่นเดียวกัน เพราะแม้เพียงแต่เขาได้ประสบทุกข์นิดหน่อยก็เป็นเหตุให้ผู้บำเพ็ญเพียรถึงกับเสียใจ ร้องไห้ได้ทีเดียว** เมื่อจะเพ่งเอาคนที่เป็นกลางๆ มาตั้งไว้ในฐานะเป็นที่รักเล่า ก็ย่อมจะเป็นการยากแก่ใจทำนองเดียวกัน และ**เมื่อระลึกถึงคนที่เป็นคู่เวรกัน ความโกรธแค้นก็จะเกิดขึ้นมา เมตตาภาวนาย่อมบังเกิดขึ้นไม่ได้**

ส่วนในกรณีคนที่ต่างเพศกันนั้น **เมื่อผู้บำเพ็ญเพียรเจริญเมตตาไปโดยเจาะจง คือเพ่งเอาคนต่างเพศนั้นมาเป็นอารมณ์โดยเฉพาะ ราคะคือความกำหนัดยินดีในเพศก็จะเกิดขึ้นมาแทน** เมตตาภาวนาไม่อาจที่จะเกิดขึ้นได้

เคยมีตัวอย่างมาว่า บุตรอำมาตย์คนหนึ่งเรียนถามพระเถระที่ตนอุปัฏฐากว่า "พระผู้เป็นเจ้าขอรับ เมตตาภาวนานี้ ต้องเจริญให้บังเกิดแก่ใครจึงจะดี" พระเถระให้คำตอบว่า "ต้องเจริญให้บังเกิดในคนที่รักจึงจะดี คุณโยม" ก็ภรรยาของเขาเองเป็นที่รักของเขา ดังนั้นเขาจึงได้เจริญเมตตาภาวนาไปในภริยาของตัวเอง ผลปรากฏว่าเขาได้ทำการรบกับฝาเรือนตลอดคืน (เกิดความกำหนัดในภรรยา แต่ไปไม่ได้เพราะยังนอนอยู่ที่วัด)

เจริญเมตตาในตนก่อน

ผู้บำเพ็ญเพียรพึงเจริญเมตตาภาวนาไปในตนเป็นอันดับแรก ก่อนกว่าบุคคลทั้งปวง โดยภาวนาแต่ในใจซ้ำแล้วซ้ำเล่า จนกว่าเมตตาจิตในตนจะปรากฏอย่างเด่นชัดด้วยคำภาวนาว่า

อหัง สุขิโต โหมิ. นิททุกโข โหมิ. ขอข้าพเจ้าจงมีความสุขเถิด จงอย่าได้มีความทุกข์เลย

หรือจะใช้อีกแบบหนึ่งก็ได้ว่า

อหัง อเวโร โหมิ. อัพยาปัชโฌ โหมิ. อนีโฆ โหมิ. สุขี อัตตานัง ปริหรามิ.

ขอข้าพเจ้าจงอย่ามีเวรกับใครๆ เลย ขอข้าพเจ้าจงอย่าได้เบียดเบียนใครๆ เลย ขอข้าพเจ้าอย่าได้มีความทุกข์เลย ขอข้าพเจ้าจงมีความสุขประคองตนให้พ้นจากทุกข์ทั้งปวงเถิด

ข้อที่ท่านสอนให้ตั้งเมตตาลงในตนก่อน แล้วจึงแผ่ไปถึงผู้อื่นนั้น เพราะธรรมดาของบุคคลย่อมมีตนเป็นที่รัก จึงตั้งตนไว้เป็นพยานให้เห็นว่าในเมื่อตนยังรักตนเอง แม้สัตว์อื่นก็เป็นเช่นเดียวกัน

เจริญเมตตาในคนที่รักเป็นอันดับที่สอง

เมื่อผู้บำเพ็ญเพียรได้เจริญเมตตาในตน เพื่อให้สำเร็จเป็นสักขีพยานเป็นอันดับแรกด้วยภาวนาวิธี ดังแสดงมาฉะนี้แล้ว ต่อไปพึงเจริญเมตตาไปในคนที่รักหรือคนที่เคารพ เช่นพระอุปัชฌาย์ หรืออาจารย์ ผู้มีพระคุณ โดยวิธีแผ่กระแสจิตอันประกอบด้วยเมตตาไปยังท่านเหล่านั้น เป็นอันดับที่สอง ด้วยบทภาวนามีอาทิว่า **เอส สัปปุริโส สุขิโต โหตุ, นิททุกโข โหตุ. ขอท่านผู้เป็นสัตบุรุษนั้น จงมีความสุขเถิด จงอย่ามีความทุกข์เลย** หรืออีกแบบหนึ่งว่า

เอสะ สัปปุริโส อเวโร โหตุ, อัพยาปัชโฌ โหตุ, อนีโฆ โหตุ, สุขี อัตตานัง ปริหรันตุ.

ขอท่านผู้เป็นสัตบุรุษนั้น จงอย่ามีเวรกับใครๆ เลย, จงอย่าได้เบียดเบียนใครๆ เลย, จงอย่าได้มีความทุกข์เลย, ขอจงมีความสุขรักษาตนให้พ้นภัยเถิด

ทั้งนี้โดยการเพียรภาวนาซ้ำแล้วซ้ำเล่า ร้อยครั้งพันครั้ง หรือจนกว่าอัปปนาสมาธิ หรือเมตตาฌานจะบังเกิดขึ้น

สีมสัมเภท : การรวมเขตแดน หรือ **ทำลายเขตแดน**

แม้ว่าอัปปนาสมาธิจะได้สำเร็จขึ้น เพราะเหตุที่ได้เจริญเมตตาภาวนาไปในบุคคลผู้เป็นที่รักเป็นที่เคารพเช่นนั้นแล้วก็ดี แต่ผู้บำเพ็ญเพียรก็อย่าได้พอใจด้วยเหตุที่ได้สำเร็จผลเพียงเท่านั้น **จงปรารถนาที่จะทำเมตตาให้เป็นสีมสัมเภทต่อไปอีก** (คือการทำลายขอบเขตแห่งเมตตา ไม่ให้มีจำกัดอยู่เฉพาะแต่ในบุคคลประเภทใดประเภทหนึ่ง) กล่าวคือ

ถัดจากคนที่รักที่เคารพนั้น ผู้บำเพ็ญเพียรพึงเจริญเมตตาไปใน **เพื่อนที่รักมาก** เป็นลำดับที่ ๓ ถัดนั้นพึงเจริญไปใน **คนที่เป็นกลางๆ** เป็นลำดับที่ ๔ ถัดนั้นพึงเจริญไปใน **คนที่เป็นคู่เวรกัน** เป็นลำดับที่ ๕ โดยเพียรภาวนาไปจนกว่าเมตตาจะบังเกิดเป็นคุณภาพอย่างสม่ำเสมอกัน ในบุคคล ๔ จำพวก คือ **ตนเอง คนที่รัก คนที่เป็นกลางๆ** และ**คนคู่เวรกัน** (รวมคนที่รักกับเพื่อนที่รักมากเป็นประเภทเดียวกัน เพราะตั้งอยู่ในฐานเป็นที่รักเหมือนกัน)

ผู้ไม่มีคู่เวร

ส่วนผู้บำเพ็ญเพียรใดไม่มีคู่เวร หรือ**เพราะเป็นผู้มีชาติมหาบุรุษ** (พระโพธิสัตว์) **ผู้มีอัธยาศัยกว้างขวาง** แม้ใครๆ จะก่อทุกข์โทษให้สักปานใด ก็ไม่โกรธเคือง ไม่พยาบาทจองเวรใคร มีแต่ให้อภัยและเมตตาเกื้อกูลแก่สรรพสัตว์ทั้งหลายเสมอกันทุกถ้วนหน้า **ผู้บำเพ็ญเพียรเช่นนี้ไม่จำเป็น ต้องเลือกว่าแผ่เมตตาให้ใครก่อนใครหลัง** เพราะท่านแนะนำไว้สำหรับคนที่เป็นคู่เวรกันเท่านั้น

อุบายละความโกรธ

แต่สำหรับผู้บำเพ็ญเพียรบางท่าน แม้พยายามส่งกระแสจิตไปแล้ว ก็ไม่สามารถละความโกรธในคนที่เป็นคู่เวรกันได้ ท่านให้หาอุบายระงับความโกรธให้ได้โดยวิธีการต่างๆ เช่น ระลึกถึงพระพุทธโอวาททั้งหลาย แล้วน้อมนำมาสอนตนเองเช่นว่า

"นี่แน่ะ เจ้าคนขี้โกรธ พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสสอนไว้แล้วมิใช่หรือ ว่า

> **'ภิกษุทั้งหลาย แม้หากพวกโจรป่า จะพึงตัดองค์อวัยวะของพวกเธอ ด้วยเลื่อยที่มีด้าม ๒ ข้าง แม้ผู้ใดยังใจให้คิดร้ายในพวกโจรนั้น เพียงเพราะเหตุที่ใจร้าย** [ต่อโจร] **นั้น ผู้นั้นหาได้ชื่อว่าเป็นผู้ทำตามคำสอนของเราไม่."**[๑]

ถ้าโกรธตอบคนที่โกรธก่อน ถือว่าเรากลับเลวกว่าเขา แต่ถ้าระงับไว้ได้ เป็นยอดนักรบในสงคราม

> **"ผู้ใดโกรธตอบผู้ที่โกรธ** [ให้ตัวเองก่อน] **เพียงเพราะเหตุที่โกรธตอบนั้น ผู้นั้นกลับเลวกว่าผู้ที่โกรธ** [ต่อตัวเองก่อน] **นั้นเสียอีก ผู้ใดไม่โกรธตอบผู้ที่โกรธ** [ให้ตัวเองก่อน] **ผู้นั้นชื่อว่าชนะสงครามที่ชนะได้แสนยาก ผู้ใดรู้ว่าผู้อื่นขุ่นเคืองขึ้นมาแล้วมีสติระงับใจเสียได้** [ไม่เคืองตอบ] **ผู้นั้นชื่อว่าประพฤติเป็นประโยชน์ด้วยกันทั้ง ๒ ฝ่าย คือทั้งฝ่ายตนและฝ่ายท่าน."**[๒]

คนโกรธเป็นคนอัปปมงคล ดุจดุ้นฟืนเผาศพ

> **"ภิกษุทั้งหลาย ดุ้นฟืนเผาศพ ไฟไหม้ทั้ง ๒ ข้าง ตรงกลางก็เปื้อนคูถ ใช้ประโยชน์เป็นเครื่องไม้ในบ้านก็ไม่ได้ เป็นฟืนในป่าก็ไม่ได้ ฉันใดก็ดี เรากล่าวบุรุษบุคคลผู้** [มักโกรธ] **นี้ว่า มีอุปมาฉันนั้น."**[๓]

แล้วพยายามน้อมนำมาสอนตัวเองให้หายโกรธให้ได้ อย่างนี้ว่า

---

[๑] พระไตรปิฎกบาลี ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๑๒ มัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์ ข้อ ๒๗๒ หน้า ๒๖๐.

[๒] พระไตรปิฎกบาลี ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๑๕ สังยุตตนิกาย สคาถวรรค ข้อ ๖๓๖ หน้า ๒๔๐ .

[๓] พระไตรปิฎกบาลี ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๒๑ อังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต ข้อ ๙๕ หน้า ๑๒๔.

“บัดนี้ หากตัวเจ้านั้นมัวโกรธอยู่อย่างนี้ ก็จะไม่ชื่อว่าเป็นผู้ทำตามคำสอนของพระผู้มีพระภาคเจ้าด้วย มัวโกรธตอบเขา กลับเป็นคนเลวกว่าเขา [ที่มาโกรธเราก่อน] **ด้วย และก็จักไม่ได้ชื่อว่าชนะสงครามที่ชนะได้แสนยากด้วย ทั้งจักเป็นคนเหมือนดุ้นฟืนเผาศพ ใช้ประโยชน์อะไรไม่ได้ด้วยละซิ”**

ทิ้งทุกอย่างทางโลกออกบวชได้ แต่ทำไมทิ้งความโกรธไม่ได้

“ตัวเจ้า เมื่อออกบวช ยังละมารดาบิดาผู้มีอุปการคุณมาก และหมู่ญาติ ผู้ร้องไห้น้ำตาไหลนองหน้าออกมาได้ แล้วทำไมจึงละความโกรธอันเป็นศัตรูทำความฉิบหายใหญ่ให้เสียไม่ได้เล่า ?”

“เจ้าไปพะนอความโกรธอันเป็นตัวตัดมูลรากของศีลทั้งหลายที่เจ้ารักษาเสียเช่นนี้ ขอถามหน่อย ใครโง่เหมือนเจ้าบ้างเล่า”

“เจ้าโกรธว่า คนอื่นทำกรรมป่าเถื่อนให้ แล้วทำไมเล่า เจ้าจึงปรารถนาจะทำกรรมเช่นเดียวกันนั้นเสียเองเล่า”

“ถ้าคนอื่นอยากให้เจ้าโกรธ จึงทำความไม่พอใจให้ ไฉนเจ้าจึงจะช่วยทำมโนรถของเขาให้สำเร็จ โดยปล่อยให้ความโกรธเกิดขึ้นเล่านั่น”

โกรธเขา ตัวเองกลับมีแต่ทุกข์

“อนึ่ง น่าตำหนิ เจ้าโกรธแล้ว จักได้ทำทุกข์ให้แก่เขาหรือไม่ก็ตาม แต่เดี๋ยวนี้เจ้าก็ได้เบียดเบียนตนเองด้วยความทุกข์เพราะความโกรธ [เขา] อยู่เห็นๆ

อนึ่งเล่า ถ้าเห็นว่าพวกศัตรูเกิดความโกรธแล้วไซร้ เหตุไฉนเจ้าจึงโกรธเลียนแบบเขาด้วยเล่า

ศัตรูอาศัยความโกรธอันใดของเจ้าเป็นชนวน จึงทำสิ่งไม่พึงใจให้เจ้าได้ เจ้าจงตัดความโกรธอันนั้นเสียให้ได้เถิด เจ้าจะมาเดือดร้อนในฐานะอันไม่ควรจะเดือดร้อนอยู่ทำไม”

ให้พิจารณาเห็นกฎของกรรม

แม้ถ้าความโกรธยังไม่สงบ ต่อนั้นพึงพิจารณาถึงภาวะที่ตนและคนอื่นมีกรรมเป็นของตน ในเบื้องต้นให้พิจารณากรรมของตัวเองก่อนดังต่อไปนี้

นี่แน่ะพ่อมหาจำเริญ เจ้าโกรธคนอื่นเขาแล้วจักได้ประโยชน์อะไร ? กรรมอันมีความโกรธเป็นเหตุของเจ้านี้มันจักบันดาลให้เป็นไปเพื่อความฉิบหายแก่เจ้าเองมิใช่หรือ ? ด้วยว่าเจ้าเป็นผู้มีกรรมเป็นของแห่งตน มีกรรมเป็นทายาท มีกรรมเป็นกำเนิด มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่พึ่ง เจ้าได้ทำกรรมสิ่งใดไว้ เจ้าจักต้องได้รับผลของกรรมนั้น

อนึ่ง กรรมของเจ้านี้ ไม่สามารถที่จะบันดาลให้สำเร็จสัมมาสัมโพธิญาณ ปัจเจกโพธิญาณ และสาวกภูมิ มันไม่สามารถที่จะบันดาลให้สำเร็จสมบัติอย่างใดอย่างหนึ่งในบรรดาสมบัติต่างๆ เช่น ความเป็นพระพรหม พระอินทร์ พระเจ้าจักรพรรดิ และพระเจ้าประเทศราชได้เลย ตรงกันข้าม กรรมของเจ้านี้ มันจักขับไล่ไสส่งให้เจ้าออกจากพระศาสนาแล้วบันดาลให้ประสบผลอันประหลาดต่างๆ เช่น ทำให้บังเกิดเป็นคนขอทาน คนกินเดนของคนอื่น หรือประสบทุกข์อย่างใหญ่หลวง เช่น ทำให้บังเกิดในนรกเป็นต้น อย่างแน่นอน

อันตัวเจ้านี้นั้น เมื่อขืนทำกรรมอยู่อย่างนี้ ย่อมชื่อว่าเผาตัวของตัวเองทั้งเป็น และทำตัวเองให้มีชื่อเสียงเน่าเหม็นเป็นคนแรกนั่นเทียว

เมื่อได้พิจารณาถึงภาวะที่ตัวเป็นผู้มีกรรมเป็นของแห่งตนอย่างนี้แล้ว จงพิจารณาถึงภาวะที่คนอื่นเป็นผู้มีกรรมเป็นของแห่งตนเช่นเดียวกัน ดังนี้

แม้เขาผู้นั้นโกรธเจ้าแล้ว เขาจักได้ประโยชน์อะไร กรรมอันมีความโกรธเป็นเหตุของเขาผู้นั้น มันจักบันดาลให้เป็นไป เพื่อความฉิบหายแก่เขาเองมิใช่หรือ ? เพราะว่าเขาผู้นั้นเป็นผู้มีกรรมเป็นทายาท เป็นผู้มีกรรมเป็นกำเนิด เป็นผู้มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ เป็นผู้มีกรรมเป็นที่พึ่ง เขาจักได้ทำกรรมสิ่งใดไว้ เขาก็จักต้องได้รับผลของกรรมนั้น

อนึ่ง กรรมของเขาผู้นั้น ไม่สามารถที่จะบันดาลให้สำเร็จสัมมาสัมโพธิญาณ ปัจเจกโพธิญาณ และสาวกภูมิได้ มันไม่สามารถที่จะบันดาลให้สำเร็จสมบัติอย่างใดอย่างหนึ่งในบรรดาสมบัติต่างๆ เช่นความเป็นพระพรหม พระอินทร์ ความเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ เป็นพระเจ้าประเทศราชได้เลย ตรงกันข้าม กรรมของเขาผู้นั้น มันมีแต่จะขับไล่ไสส่งให้เขาออกจากพระศาสนา แล้วบันดาลให้ประสบผลอันประหลาดต่างๆ เช่น ทำให้บังเกิดเป็นคนขอทานกินเดนของคนอื่น หรือทำให้ประสบทุกข์อย่างใหญ่หลวง เช่นทำให้บังเกิดในนรกเป็นต้นอย่างแน่นอน

เขาผู้นั้น เมื่อขืนทำกรรมอยู่อย่างนี้ ย่อมชื่อว่าโปรยธุลีคือความโกรธใส่ตนเอง เหมือนบุรุษผู้จะโปรยธุลีใส่คนอื่น แต่ไปยืนอยู่ทางใต้ลม ฉะนั้น

ระลึกถึงพระพุทธจริยา

อีกวิธีหนึ่งให้ระลึกถึงพระพุทธจริยาในปางก่อน เมื่อยังทรงเป็นพระโพธิสัตว์อยู่ ทรงบำเพ็ญบารมี ๓๐ ทัศ ถึง ๔ อสงไขย กับแสนมหากัปนั้น พระองค์ก็มิได้ทรงทำพระหฤทัยให้โกรธเคืองแม้ในศัตรูทั้งหลาย ผู้พยายามประหัตประหารพระองค์อยู่ในชาตินั้นๆ

อานิสงส์ของเมตตา ๑๑ ประการ

อีกประการหนึ่ง (เพื่อบรรเทาความโกรธ) ให้ระลึกถึงอานิสงส์ของเมตตา ตามที่พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสไว้ว่า

"ภิกษุทั้งหลาย เมตตาเจโตวิมุตติ ที่ภิกษุเจริญ คือทำให้เกิดมีอยู่เสมอ อบรม ทำให้มากอยู่เสมอแล้ว พึงหวังอานิสงส์ได้ ๑๑ ประการ[๑] คือ

๑) **สุขํ สุปติ** หลับก็เป็นสุข [หลับสนิท]
๒) **สุขํ ปฏิพุชฺฌติ** ตื่นก็เป็นสุข [สดชื่น]
๓) **น ปาปกํ สุปินํ ปสฺสติ** ไม่ฝันร้าย
๔) **มนุสฺสานํ ปิโย โหติ** เป็นที่รักของมนุษย์ทั้งหลาย
๕) **อมนุสฺสานํ ปิโย โหติ** เป็นที่รักของอมนุษย์ทั้งหลาย
๖) **เทวตา รกฺขนฺติ** เทวดาทั้งหลาย ย่อมคุ้มครอง
๗) **นาสฺส อคฺคิ วา วิสํ วา สตฺถํ วา กมติ** ไฟก็ดี ยาพิษก็ดี ศัสตราก็ดี ไม่สามารถทำอันตรายต่อร่างกายได้
๘) **ตุวฏํ จิตฺตํ สมาธิยติ** จิตย่อมตั้งมั่นเป็นสมาธิได้เร็ว
๙) **มุขวณฺโณ วิปฺปสีทติ** สีหน้าย่อมผ่องใส
๑๐) **อสมฺมุฬฺโห กาลํ กโรติ** ย่อมเป็นผู้ไม่หลงทำกาลกิริยา [ไม่หลงตาย]
๑๑) **อุตฺตรึ อปฺปฏิวิชฺฌนฺโต** เมื่อยังไม่ตรัสรู้คุณวิเศษ ตายแล้วย่อมเข้าถึงพรหมโลก

[๑] พระไตรปิฎกบาลี ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๒๓ อังคุตตรนิกาย เอกาทสกนิบาต ข้อ ๙๑ หน้า ๑๕๑.

พฺรหฺมโลกูปโค โหติ [ไปเกิดเป็นพรหมในพรหมโลก]”

แล้วสอนตัวเองให้เห็นคุณค่าของอานิสงส์เมตตาเหล่านี้เช่นว่า “หากมัวหลงโกรธคนอื่นอยู่อย่างนี้ ก็มีแต่จะเหินห่างจากอานิสงส์เหล่านี้ไปอย่างน่าเสียดาย จะมามัวผูกใจโกรธอยู่ทำไม” ดังนี้เป็นต้น แล้วพยายามแผ่เมตตาไปบ่อยๆ ให้เมตตาเกิดในบุคคลเหล่านั้นให้จงได้

เจริญเมตตาถึงขั้นสีมสัมเภท

เมื่อผู้บำเพ็ญเพียรได้พยายามบรรเทาความโกรธแค้นในคนที่เป็นคู่เวร ให้ระงับลงได้แล้วด้วยอุบายวิธีต่างๆ มีการระลึกถึงพระพุทธโอวาทในกกจูปมสูตรเป็นต้น ตามที่ได้แสดงมาฉะนี้แล้ว จิตของผู้บำเพ็ญเพียรนั้นก็จะแผ่ไป น้อมไป แม้ในคนที่เป็นคู่เวรนั้นได้ ด้วยวิธีแห่งเมตตาภาวนาเช่นเดียวกับในคนที่รัก เพื่อนที่รักมาก และคนที่เป็นกลางๆ กัน ต่อแต่นั้น พึงเจริญเมตตาในบุคคลเหล่านั้นบ่อยๆ เนืองๆ จนกระทั่งสามารถทำเมตตาให้เป็นสีมสัมเภทได้ กล่าวคือ ทำจิตให้มีเมตตาเสมอกันในบุคคล ๔ จำพวก คือ ตนเอง คนที่รัก คนที่เป็นกลางๆ และคนคู่เวร เมื่อทำได้อย่างนี้ ผู้บำเพ็ญเพียร ชื่อว่า เจริญเมตตาโดยไม่มีเขตแดน ที่ท่านเรียกว่า สีมสัมเภท นั่นเอง

สีมสัมเภทเป็นดุจปฏิภาคนิมิต

ด้วยประการดังกล่าวมานี้ เมตตาภาวนาของผู้บำเพ็ญเพียร ชื่อว่า ได้สำเร็จถึงขั้นปฏิภาคนิมิตหรืออุปจารสมาธิแล้ว อธิบายว่า ในกัมมัฏฐานอื่นๆ เช่น กสิณกัมมัฏฐานเป็นต้น ปฏิภาคนิมิตย่อมปรากฏให้เห็นเป็นอารมณ์ของฌานจิต โดยอาศัยอุคคหนิมิตที่ได้มาด้วยการภาวนา ซึ่งเรียกว่าดวงกสิณเป็นต้น ส่วนในเมตตากัมมัฏฐานนี้ ไม่มีปฏิภาคนิมิตปรากฏให้เห็นเหมือนอย่างนั้น แต่ว่าสีมสัมเภทอันมีลักษณะดังแสดงมา ที่ผู้บำเพ็ญเพียรได้บรรลุแล้วนั้นแล จัดเป็นดุจปฏิภาคนิมิต โดยการขยายเมตตาไปได้ในบุคคลทุกประเภท

อนึ่ง เมื่อผู้บำเพ็ญเพียรเจริญเมตตากัมมัฏฐานถึงขั้นสีมสัมเภทแล้ว พึงทำสีมสัมเภทนั่นแหละให้เป็นนิมิตกัมมัฏฐานแล้ว พยายามส้องเสพนิมิตนั้นให้หนักขึ้น ทำให้เจริญขึ้น เพียรทำให้มากขึ้น ก็จะบรรลุถึงอัปปนาสมาธิ อันได้แก่ปฐมฌาน หรือที่เรียกว่า **เมตตาเจโตวิมุตติ** โดยไม่ลำบาก

เมตตาเจโตวิมุตติ หรือ **เมตตาอัปปนาฌาน**

มีวิธีเจริญ (แผ่) ๓ วิธี

(๑) **อโนธิโสผรณา** เจริญเมตตาโดยไม่เจาะจง**โดยอาการ ๕**

(๒) **โอธิโสผรณา** เจริญเมตตาโดยเจาะจง **โดยอาการ ๗**

(๓) **ทิสาผรณา** เจริญเมตตาไปในทิศต่างๆ**โดยอาการ ๑๐**

(๑) อโนธิโสผรณา เจริญเมตตาโดยไม่เจาะจง โดยอาการ ๕

๑. สัพเพ **สัตตา** อเวรา โหนตุ, อัพยาปัชฌา โหนตุ, อนีฆา โหนตุ, สุขี อัตตานัง ปริหรันตุ. ขอ**สัตว์**ทั้งหลายทั้งปวง จงอย่ามีเวรกันและกัน จงอย่ามีความพยาบาทกันและกัน จงอย่ามีความคับแค้นใจ จงมีความสุข รักษาตนเถิด

๒. สัพเพ **ปาณา** อเวรา โหนตุ, อัพยาปัชฌา โหนตุ, อนีฆา โหนตุ, สุขี อัตตานัง ปริหรันตุ. ขอ**สัตว์ผู้มีลมปราณ/ลมหายใจ** ทั้งหลายทั้งปวง จงอย่ามีเวรกันและกัน จงอย่าพยาบาทกันและกัน จงอย่ามีความคับแค้นใจ จงมีความสุขรักษาตนเถิด

๓. สัพเพ **ภูตา** อเวรา โหนตุ, อัพยาปัชฌา โหนตุ, อนีฆา โหนตุ, สุขี อัตตานัง ปริหรันตุ. ขอ**ภูต** ทั้งหลายทั้งปวง ...

๔. สัพเพ **ปุคคลา** อเวรา โหนตุ, อัพยาปัชฌา โหนตุ, อนีฆา โหนตุ, สุขี อัตตานัง ปริหรันตุ. ขอ**บุคคล** ทั้งหลายทั้งปวง ...

๕. สัพเพ **อัตตภาวปริยาปันนา** อเวรา โหนตุ, อัพยาปัชฌา โหนตุ, อนีฆา โหนตุ, สุขี อัตตานัง ปริหรันตุ. ขอ**สัตว์ผู้มีอัตตภาพ** ทั้งหลายทั้งปวง ...

คำว่า “**สัพเพ**” แปลว่า “**ทั้งหมด/ทั้งปวง/ทั้งสิ้น**” ได้แก่ **ทั้งหมดไม่มียกเว้น/ไม่มีเหลือ** ดังนั้นคำว่า “**สัพเพ สัตตา**” จึงแปลว่า “**สัตว์ทั้งหลายทั้งปวง/ทั้งหมดทั้งสิ้น/ไม่มียกเว้น**” แม้คำว่า “สัพเพ ปาณา, สัพเพ ภูตา” เป็นต้น ก็เหมือนกัน

ส่วนคำว่า “**อเวรา** ไม่มีเวร/ไม่จองเวร”, “**อัพยาปัชฌา** ไม่พยาบาทเบียดเบียน”, “**อนีฆา** ไม่มีความทุกข์กายทุกข์ใจ”, และคำว่า “**สุขี อัตตานัง ปริหรันตุ** จงมีความสุข

รักษาตนให้ปลอดภัย" สามารถเลือกว่า (ภาวนา) เฉพาะคำใดคำหนึ่ง หรือว่ารวมกันทั้งหมดก็ได้ หากเลือกว่าคำใดคำหนึ่ง ให้ว่าดังนี้

สัพเพ สัตตา อเวรา โหนตุ. แปลว่า **"สัตว์ทั้งหลายทั้งปวง จงเป็นผู้ไม่มีเวรอยู่เถิด"** หรือจะแปลเอาความหมายอย่างที่ใช้กันมากในปัจจุบันว่า "สัตว์ทั้งหลายที่เป็นเพื่อนทุกข์ เกิด แก่ เจ็บ ตาย ด้วยกัน ทั้งหมดทั้งสิ้น จงเป็นสุขๆ เถิด อย่าได้มีเวรแก่กันและกันเลย" ดังนี้ก็ได้

สัพเพ สัตตา อัพยาปัชฌา โหนตุ. แปลว่า "สัตว์ทั้งหลายทั้งปวง จงเป็นผู้ไม่พยาบาทเบียดเบียนกันอยู่เถิด" หรือจะแปลตามที่ใช้กันส่วนมากในปัจจุบันว่า "สัตว์ทั้งหลายที่เป็นเพื่อนทุกข์ เกิด แก่ เจ็บ ตาย ด้วยกันทั้งหมดทั้งสิ้น จงเป็นสุขๆ เถิด อย่าได้พยาบาทเบียดเบียนซึ่งกันและกันเลย" ก็ได้

สัพเพ สัตตา อนีฆา โหนตุ. แปลว่า "สัตว์ทั้งหลายทั้งปวง จงเป็นผู้ไม่มีความคับแค้นใจเถิด" หรือจะใช้สำนวนสมัยปัจจุบันว่า "สัตว์ทั้งหลายที่เป็นเพื่อนทุกข์ เกิดแก่ เจ็บ ตาย ด้วยกัน ทั้งหมดทั้งสิ้น จงเป็นสุขๆ เถิด อย่าได้มีความทุกข์กายทุกข์ใจเลย" ดังนี้ก็ได้

สัพเพ สัตตา สุขี อัตตานัง ปริหรันตุ. แปลว่า "สัตว์ทั้งหลายทั้งปวง จงเป็นผู้มีความสุขรักษาตน (ให้ปลอดภัยเถิด)" หรือจะใช้สำนวนสมัยปัจจุบันว่า "สัตว์ทั้งหลาย ที่เป็นเพื่อนทุกข์ เกิดแก่ เจ็บ ตาย ด้วยกัน ทั้งหมดทั้งสิ้น จงมีความสุขกายสุขใจ รักษาตนให้พ้นจากทุกข์ภัยทั้งสิ้นเถิด" ดังนี้ก็ได้

(๒) โอธิโสผรณา เจริญเมตตาโดยเจาะจง โดยอาการ ๗

เป็นการเจริญ (แผ่) เมตตาเจาะจงเฉพาะบุคคล/กลุ่มบุคคลเป็นต้น ท่านแสดง (เป็นตัวอย่าง) ไว้ ๗ ประเภท

๑. สัพพา **อิตถิโย** อเวรา โหนตุ. อัพยาปัชฌา โหนตุ. อนีฆา โหนตุ. สุขี อัตตานัง ปริหรันตุ. ขอหญิงทั้งหลายทั้งปวง จงเป็นผู้ไม่มีเวร จงอย่าพยาบาทกันและกัน จงอย่ามีความคับแค้นใจ มีความสุขรักษาตนเถิด

๒. สัพเพ **ปุริสา** อเวรา โหนตุ. อัพยาปัชฌา โหนตุ. อนีฆา โหนตุ. สุขี อัตตานัง ปริหรันตุ. ขอเหล่าบุรุษทั้งหลาย ทั้งปวง ...

๓. สัพเพ **อริยา** อเวรา โหนตุ. อัพยาปัชฌา โหนตุ. อนีฆา โหนตุ. สุขี อัตตานัง ปริหรันตุ. ขอพระอริยเจ้าทั้งหลาย ทั้งปวง ...

๔. สัพเพ **อนริยา** อเวรา โหนตุ. อัพยาปัชฌา โหนตุ. อนีฆา โหนตุ. สุขี อัตตานัง ปริหรันตุ. ขอเหล่า ผู้ที่ไม่ใช่พระอริยเจ้าทั้งหลายทั้งปวง ...

๕. สัพเพ **เทวา** อเวรา โหนตุ. อัพยาปัชฌา โหนตุ. อนีฆา โหนตุ. สุขี อัตตานัง ปริหรันตุ. ขอเทพดาทั้งหลายทั้งปวง ...

๖. สัพเพ **มนุสสา** อเวรา โหนตุ. อัพยาปัชฌา โหนตุ. อนีฆา โหนตุ. สุขี อัตตานัง ปริหรันตุ. ขอมนุษย์ ทั้งหลายทั้งปวง ...

๗. สัพเพ **วินิปาติกา** อเวรา โหนตุ. อัพยาปัชฌา โหนตุ. อนีฆา โหนตุ. สุขี อัตตานัง ปริหรันตุ. ขอวินิปาติกสัตว์ทั้งหลายทั้งปวง ...

(๓) ทิสาผรณา เจริญเมตตาไปในทุกทิศ โดยอาการ ๑๐

วิธีการแผ่เมตตาไปในทิศนั้น คือแผ่เมตตาไปในบุคคล ๑๒ ประเภท ที่อยู่ในทิศทั้ง ๑๐ ได้แก่ ทิศใหญ่ ๔ ทิศน้อย ๔ ทิศเบื้องล่าง ๑ ทิศเบื้องบน ๑ ทิศหนึ่งนับเป็นอาการแห่งภาวนาอันหนึ่ง จึงเรียกว่า โดยอาการ ๑๐ ดังต่อไปนี้

๑. **ทิศตะวันออก** ว่า สัพเพ ปุรัตถิมาย ทิสาย สัตตา อเวรา โหนตุ. อัพยาปัชฌา โหนตุ. อนีฆา โหนตุ. สุขี อัตตานัง ปริหรันตุ. ขอสัตว์ทั้งหลายทั้งปวง ที่อยู่ในทิศตะวันออก จงเป็นผู้ไม่มีเวร จงอย่าพยาบาทกันและกัน จงอย่ามีความคับแค้นใจ มีความสุขรักษาตนเถิด

๒. **ทิศตะวันตก** ว่า สัพเพ ปัจฉิมาย ทิสาย สัตตา อเวรา โหนตุ. อัพยาปัชฌา โหนตุ. อนีฆา โหนตุ. สุขี อัตตานัง ปริหรันตุ. ขอสัตว์ทั้งหลายทั้งปวง ที่อยู่ในทิศตะวันตก ...

๓. **ทิศเหนือ** ว่า สัพเพ อุตตราย ทิสาย สัตตา อเวรา โหนตุ. อัพยาปัชฌา โหนตุ. อนีฆา โหนตุ. สุขี อัตตานัง ปริหรันตุ. ขอสัตว์ทั้งหลายทั้งปวง ที่อยู่ในทิศตะวันเหนือ ...

๔. **ทิศใต้** ว่า สัพเพ ทักขิณาย ทิสาย สัตตา อเวรา โหนตุ. อัพยาปัชฌา โหนตุ. อนีฆา โหนตุ. สุขี อัตตานัง ปริหรันตุ. ขอสัตว์ทั้งหลายทั้งปวง ที่อยู่ในทิศใต้ ...

ในทิศเฉียง (ทิศน้อย) ๔ ทิศ

๕. **ทิศตะวันออกเฉียงเหนือ** ว่า สัพเพ ปุรัตถิมาย อนุทิสาย สัตตา อเวรา โหนตุ. อัพยาปัชฌา โหนตุ. อนีฆา โหนตุ. สุขี อัตตานัง ปริหรันตุ. ขอสัตว์ทั้งหลายทั้งปวง ที่อยู่ในทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ...

๖. **ทิศตะวันตกเฉียงใต้** ว่า สัพเพ ปัจฉิมาย อนุทิสาย สัตตา อเวรา โหนตุ. อัพยาปัชฌา โหนตุ. อนีฆา โหนตุ. สุขี อัตตานัง ปริหรันตุ. ขอสัตว์ทั้งหลายทั้งปวง ที่อยู่ในทิศตะวันตกเฉียงใต้ ...

๗. **ทิศตะวันตกเฉียงเหนือ** ว่า สัพเพ อุตตราย อนุทิสาย สัตตา อเวรา โหนตุ. อัพยาปัชฌา โหนตุ. อนีฆา โหนตุ. สุขี อัตตานัง ปริหรันตุ. ขอสัตว์ทั้งหลายทั้งปวง ที่อยู่ในทิศตะวันตกเฉียงเหนือ ...

๘. **ทิศตะวันออกเฉียงใต้** ว่า สัพเพ ทักขิณาย อนุทิสาย สัตตา อเวรา โหนตุ. อัพยาปัชฌา โหนตุ. อนีฆา โหนตุ. สุขี อัตตานัง ปริหรันตุ. ขอสัตว์ทั้งหลายทั้งปวง ที่อยู่ในทิศตะวันออกเฉียงใต้ ...

ในทิศเบื้องล่าง เบื้องบน ๒

๙. **ทิศเบื้องล่าง** ว่า สัพเพ เหฏฐิมาย ทิสาย สัตตา อเวรา โหนตุ. อัพยาปัชฌา โหนตุ. อนีฆา โหนตุ. สุขี อัตตานัง ปริหรันตุ. ขอสัตว์ทั้งหลายทั้งปวงที่อยู่ในทิศเบื้องล่าง ...

๑๐. **ทิศเบื้องบน** ว่า สัพเพ อุปริมาย ทิสาย สัตตา อเวรา โหนตุ. อัพยาปัชฌา โหนตุ. อนีฆา โหนตุ. สุขี อัตตานัง ปริหรันตุ. ขอสัตว์ทั้งหลายทั้งปวง ที่อยู่ในทิศเบื้องบน ...

แม้คำอื่นๆ อีก ๑๑ คำที่เหลือ คือ **ปาณา**, **ภูตา**, **ปุคคลา**, **อัตตภาวปริยาปันนา**, **อิตถิโย**, **ปุริสา**, **อริยา**, **อนริยา, เทวา, มนุสสา, วินิปาติกา** ก็เป็นแบบเดียวกัน **เพียงแต่เปลี่ยนแต่ใช้คำว่า "ปาณา" เป็นต้น แทนคำว่า 'สัตตา'** เท่านั้น (ถ้าว่าเฉพาะภาษาไทยยิ่งง่ายขึ้นไปอีก ซึ่งแล้วแต่จะเลือกใช้)

ข้าศึกหรือศัตรูของเมตตา

สิ่งที่คอยขัดขวาง หรือทำลายเมตตา ไม่ให้เกิด หรือที่เกิดแล้ว ให้ดับสูญ หรือไม่เจริญงอกงามได้ ท่านเรียกว่า ข้าศึก หรือศัตรู หรือคู่ปรับ ของเมตตา มีอยู่ ๒ ประเภทคือ

๑. **ข้าศึกใกล้** ๒. **ข้าศึกไกล**

(๑) **ข้าศึกใกล้ของเมตตา** ได้แก่ ราคะ ความกำหนัดยินดี หรือความรักอันประกอบด้วยราคะนั่นเอง ซึ่งแอบแฝงมากับเมตตา เช่นมีเมตตาต่อเพศตรงกันข้ามมากไป อาจกลายเป็นความรักที่ประกอบด้วยราคะไปโดยไม่รู้ตัว เพราะราคะแอบแฝง (ซ่อนตัว) มากับเมตตานั่นเอง เปรียบเสมือนข้าศึกที่คอยซุ่ม หรือหลบซ่อนอยู่ใกล้ๆ ได้โอกาสเมื่อไรก็ทำร้ายเอาเมื่อนั้น ดังนั้นผู้แรกเจริญเมตตา จึงจำเป็นต้องระวังข้าศึกใกล้คือราคะ ให้จงดี อย่าให้เมตตากลับกลายเป็นความรักด้วยราคะไป

(๒) **ข้าศึกไกลของเมตตา** ได้แก่ **พยาปาทะ** คือความพยาบาท เพราะมีลักษณะตรงกันข้ามและเห็นได้ง่าย ในขณะที่มีเมตตา พยาบาทจะไม่มี หรือในขณะมีพยาบาท เมตตาจะไม่มี เปรียบเสมือนข้าศึกที่อยู่ในที่ไกลๆ ระวังได้ง่ายกว่าที่แอบอยู่ใกล้ๆ แต่ไม่รู้

๒) กรุณาพรหมวิหาร

กรุณา คือ ความสงสาร อยากจะให้เขาพ้นทุกข์

มีวิธีปฏิบัติเช่นเดียวกันกับเมตตาพรหมวิหาร เพียงแต่ให้พยายามมองในแง่ที่ให้เกิดความสงสาร เช่น **ได้พบเห็นคนทุกข์ยากเข็ญใจ คนที่เป็นขอทานก็มีขันหรือกะลาในมือ หรือเห็นคนผู้ที่ประสบเคราะห์กรรมอย่างรุนแรง จนถึงกับเป็นคนไร้ญาติขาดมิตร สิ้นเนื้อประดาตัว พิกลพิการ หรือเจ็บป่วยทุกข์ทรมาน ใจเกิดความกรุณาขึ้น** อยากจะช่วยเหลือ นี้คือ **ลักษณะของกรุณา**

เมื่อต้องการเจริญกรุณาพรหมวิหาร ให้ทำจิตประกอบด้วยความกรุณาแผ่ไปในบุคคลที่น่าสงสารดังกล่าวข้างต้นนั้นว่า

“คนผู้นี้/คนเหล่านี้/สัตว์เหล่านี้ น่าสงสารจริงหนอ ! ทำไฉนเล่าหนอ เขาจึงจะพ้นจากความทุกข์นี้ได้”

หรือจะภาวนาเป็นภาษาบาลีด้วย อย่างง่ายๆ ว่า

อยัง สัตโต ทุกขา มุจจตุ. ขอสัตว์ผู้นี้จงพ้นจากทุกข์เถิด *หรือว่า*

สัพเพ สัตตา ทุกขา มุจจันตุ. ขอสัตว์ทั้งปวงจงพ้นจากทุกข์เถิด

แม้ไม่ได้เห็นบุคคลที่ประสบทุกข์เช่นนั้นด้วยตาจริงๆ ในขณะเจริญกรุณาอยู่ เป็นแต่เพียงนึกจินตนาการในใจตามที่เคยพบเห็นมาในอดีต ก็ใช้ได้ เพราะถ้ารอให้พบเห็นด้วยตาเสียก่อนจึงเจริญกรุณาพรหมวิหารเอาตอนนั้น คงเกิดความลำบากที่จะต้องออกเดินทางแสวงหาคนเหล่านั้นทั้งวัน หรือเมื่อพบแล้วจะยืนนิ่งเจริญกรุณาอยู่อย่างนั้นคงไม่เหมาะ ฉะนั้น เมื่อไม่มีโอกาสเห็นคนที่น่าสงสารเช่นนั้นด้วยตา ก็ใช้วิธีนึกหรือจินตนาการเอา ในทุกขณะที่ต้องการเจริญพรหมวิหาร

อนึ่ง **บุคคลอีก ๒ ประเภท** ก็สามารถเจริญกรุณา (มองในแง่ที่น่าสงสารได้) คือ

๑. คนที่พรั่งพร้อมด้วยความสุข แต่เป็นคนชอบทำแต่ความชั่ว

๒. คนที่ทำแต่คุณงามความดี แต่ประสบกับความเสื่อมความวิบัติต่างๆ

(๑) คนที่พรั่งพร้อมด้วยความสุข แต่ชอบทำความชั่ว หรือทำบาป ก็ให้เจริญกรุณาว่า **“น่าสงสารจริงหนอ บุคคลนี้/เหล่านี้ แม้จะพรั่งพร้อมด้วยความสุขในปัจจุบัน แต่เขาต้องได้เสวยทุกข์โทมนัสมิใช่น้อยในอบายทั้งหลายในไม่ช้านี้แน่นอน** (ไม่นาน คือ ไม่เกิน ๑๐๐ ปี คนเหล่านี้ ต้องตายแน่นอน) **เพราะไม่ได้ทำกรรมดีงามอะไรๆ เลย**” ดังนี้

(๒) คนที่ทำแต่คุณงามความดี แต่ประสบกับความเสื่อมความวิบัติต่างๆ ก็ให้เจริญกรุณาว่า **“น่าสงสารจริงหนอ แม้เขาจะพยายามทำแต่คุณงามความดี แต่ก็ยังไม่วายได้รับแต่ความลำบากเดือดร้อน เพราะผลกรรมที่เขาทำไว้แต่อดีต ตราบใดที่ยังต้องเวียนตายเวียนเกิดอยู่ในวัฏฏสงสารนี้ ขึ้นชื่อว่าจะพ้นจากผลกรรมชั่วที่ตัวเองได้ทำไว้หามีไม่ โอ ! ช่างน่าสงสารจริงหนอ”**

เมื่อเจริญกรุณาพรหมวิหาร ในบุคคล ๓ ประเภทดังกล่าวมาแล้ว (จนจิตเกิดมีความกรุณาขึ้นในใจได้ดีแล้ว) **ต่อไปก็ให้เจริญกรุณาไปในตนเอง (นึกสงสารตัวเอง) ในคนที่ตนรัก ในคนที่ตนเคารพนับถือ ในคนที่เป็นกลางๆ หรือทั่วๆ ไป และในคนที่เกลียดหรือเคยเกลียด มีใจกรุณาคือสงสารเสมอกันหมดในบุคคลทุกประเภทไม่แบ่งแยก** อย่างนี้เรียกว่า เจริญกรุณาไปได้อย่างไร้เขตจำกัด (สีมสัมเภท - รวมเขตแดน)

แต่ถ้าเมื่อเจริญกรุณาไปในบุคคลที่มีเวรกันเป็นต้นแล้ว ความโกรธเป็นต้นเกิดขึ้น ก็ให้เว้นบุคคลนั้นไปก่อน (ดังที่ได้กล่าวไว้แล้วในการเจริญเมตตา) จนกว่าความกรุณาเกิดมีมากพอสมควรแล้วจึงเริ่มเจริญไปในบุคคลประเภทนั้นใหม่ ทำแล้วๆ เล่าๆ ในที่สุดก็จะเจริญไปได้ในบุคคลทุกประเภท และในที่สุดจิตที่ประกอบอยู่ด้วยกรุณานั้น จะเข้าถึงสมาธิแน่วแน่มั่นคงที่เรียกว่า "**กรุณาเจโตวิมุตติ**" สามารถแผ่ไปได้โดยไม่มีขีดจำกัด หรือที่เรียกว่า "**อัปปมัญญา**" นั่นเอง

ข้าศึกของกรุณา

ข้าศึกของกรุณา มี ๒ คือ ๑. **ข้าศึกใกล้** ๒. **ข้าศึกไกล**

(๑) **ข้าศึกใกล้ของกรุณา** ได้แก่ **โทมนัส** คือ **ความระทมทุกข์** หรือ**เสียใจ** ไปกับเขาด้วย ในเมื่อบุคคลที่เป็นที่รัก หรือวัตถุที่เคยรักหวงแหน พลัดพรากจากไป หรือวิบัติไป ความโทมนัสจะเกิดขึ้นแทนความกรุณา หรือความกรุณาจะกลายเป็นความทุกข์โทมนัสได้

เช่นเมื่อเจริญกรุณาไปในบุคคลที่น่าสงสารมากๆ **ถึงกับร้องไห้น้ำตาไหลพราก** นั่นคือ **ลักษณะของความโทมนัส** ที่เกิดขึ้นโดยไม่รู้ตัว หรือ **กรุณากลับกลายเป็นโทมนัสไป** จิตไม่สามารถเข้าถึงสมาธิได้ เพราะถูกโทมนัสขัดขวาง ดังนั้นจึงควรระวังไม่ให้ความกรุณากลายเป็นโทมนัส (ซึ่งเป็นข้าศึกใกล้) ไปเสีย

(๒) **ข้าศึกไกลของกรุณา** ได้แก่ วิเหสา หรือ วิหิงสา ความเบียดเบียน เพราะอยู่ไกล คือเป็นสิ่งตรงข้ามกันกับความกรุณา ในขณะที่จิตมีความกรุณาอยู่นั้น วิเหสาก็ไม่มี เพราะถ้ามีวิเหสาอยู่ กรุณาก็เกิดขึ้นไม่ได้ ดังนั้น ในขณะเจริญกรุณานั้น ไม่ต้องกังวลใจว่า ความกรุณาจะกลายเป็นวิเหสา (ความเบียดเบียน) ไปหรือไม่ แต่ **สิ่งที่ควรระวัง**คือ **ศัตรูใกล้ที่แอบซุ่มอยู่ คือ โทมนัส นั่นต่างหาก** ส่วน **วิเหสา** นั้น **เวลาเกิดขึ้น สามารถเห็นได้ง่ายอยู่แล้ว**

๓) มุทิตาพรหมวิหาร

มุทิตา คือ ความพลอยยินดี หรือความบันเทิงใจ สุขใจ ต่อบุคคลหรือกลุ่มคนที่พรั่งพร้อมด้วยความสุข หรือประสบความสำเร็จในด้านใดด้านหนึ่งเป็นต้น เป็นพรหมวิหารข้อที่ ๓

วิธีเจริญมุทิตา ผู้บำเพ็ญเพียรหรือผู้เจริญมุทิตา **ควรเจริญไปในบุคคลที่เป็นสหายรักกันก่อน** (เพราะมุทิตาเกิดได้ง่ายกว่า) หรือเมื่อได้ทราบข่าวบุคคลผู้เป็นที่รักประสบความสุขเบิกบานใจบันเทิงอยู่ ก็แผ่มุทิตาให้เป็นต้นว่า **“ผู้นี้/คนเหล่านี้ มีความสุขบันเทิงใจจริงหนอ โอ สาธุ ดีแท้หนอ”**

ต่อจากนั้นแผ่มุทิตาไปในตนเอง และไปยังคนอื่นๆ ที่อยู่ไกลออกไป ไม่ยกเว้นแม้กระทั่งคนที่มีเวรกัน แต่ถ้าเมื่อเจริญมุทิตาไปในบุคคลที่มีเวรกันแล้วความโกรธเกิดขึ้น ก็ให้เว้นบุคคลที่มีเวรนั้นไปก่อนจนกว่ามุทิตาในบุคคลที่เป็นสหายรักเป็นต้น จนมีพลังพอสมควรแล้วจึงเริ่มเจริญมุทุตาไปยังบุคคลที่มีเวรกันนั้นอีก ทำอย่างนี้บ่อยๆ แล้วๆ เล่าๆ จนมุทิตาพรหมวิหารเกิดเต็มที่ถึงระดับฌาน ที่เรียกว่า **“มุทิตาเจโตสมาธิ”** สามารถแผ่ไปโดยไม่มีเขตจำกัด (อัปปมัญญา) ดังที่ได้อธิบายไว้แล้วในพรหมวิหารข้อก่อนๆ

ข้าศึกของมุทิตา

ข้าศึกของมุทิตามี ๒ คือ ๑. **ข้าศึกใกล้** ๒. **ข้าศึกไกล**

(๑) ข้าศึกใกล้ของมุทิตา ได้แก่ โสมนัส ความร่าเริงยินดี เป็นข้าศึกใกล้ เพราะมีลักษณะคล้ายคลึงกัน เช่นเมื่อได้ทราบว่าบุคคลที่เป็นกลางๆ (ไม่ใช่คนที่รัก หรือคนมีเวรกัน) ประสบโชคลาภ หรือประสบความสำเร็จในด้านใดด้านหนึ่ง ผู้ที่เจริญ **มุทิตาพรหมวิหาร** อยู่เป็นประจำก็จะมีใจพลอยยินดีหรือชื่นชมหรืออนุโมทนาในบุคคลเหล่านั้น นี้คือ มุทิตา

แต่ในทำนองเดียวกัน ถ้าเป็นบุคคลที่เป็นที่รักใคร่ชอบพอกันเป็นพิเศษ **ความดีใจจนเกินประมาณก็เกิดขึ้น นี้คือโสมนัส ไม่ใช่มุทิตา** และ**โสมนัสคือความดีใจเกินประมาณนี้ทำให้จิตหลุดจากสมาธิได้ง่าย** ดังนั้น ในการเจริญมุทิตาจึงควรระวังความดีใจหรือโสมนัสนี้อย่าให้เกิดขึ้น จิตจึงจะเข้าถึงสมาธิในระดับอัปปนาได้

(๒) ข้าศึกไกลของมุทิตา ได้แก่ **อรติ** คือ**ความไม่ยินดีด้วย** หรือ**ความอิจฉาริษยา** เพราะมีลักษณะตรงกันข้ามกันกับมุทิตา สามารถเห็นได้ง่าย รู้ได้ง่าย ในขณะมุทิตาเกิดขึ้น อรติ ก็ไม่เกิด หรือเมื่ออรติเกิดขึ้น มุทิตาก็เกิดขึ้นไม่ได้เช่นกัน ดังนั้น **ในขณะเจริญมุทิตาอยู่นั้น จึงไม่ต้องกังวลว่ามุทิตาจะกลายเป็นอรติ แต่ให้ระวังข้าศึกใกล้คือโสมนัส** อาจจะแฝงเข้ามาได้

พรหมวิหาร ๓ ให้ได้สมาธิถึงขั้น ตติยฌาน

พรหมวิหาร ๓ คือ เมตตา กรุณา มุทิตา ให้ได้สมาธิถึงขั้นตติยฌาน เพราะจตุตถฌานมีองค์ฌานเพียงอุเบกขาและเอกัคตาเท่านั้น ถ้ายังมีปีติและสุข ที่เกิดจากการเจริญพรหมวิหาร ๓ ข้างต้นอยู่ ก็ก้าวขึ้นสู่ฌานที่ ๔ ไม่ได้

๔) อุเบกขาพรหมวิหาร

อุเบกขา คือความวางใจเป็นกลาง ไม่ดีใจไม่เสียใจ จิตตั้งมั่นวางเฉยในสัตว์และบุคคลทั้งหลาย เสมอหน้ากัน ไม่เอนเอียงเข้าข้างใดข้างหนึ่ง โดยพิจารณาเห็นความที่สัตว์ทั้งหลายทั้งปวง ล้วนมีกรรมเป็นของตน ที่กำลังได้ดีมีสุขก็เพราะได้ทำกรรมดีไว้ ที่กำลังได้รับความทุกข์ยากก็เพราะผลของกรรมชั่วที่ได้ทำไว้ทั้งนั้น เมื่อหมดหนทางที่จะช่วยอะไรได้ จึงได้แต่วางใจเป็นอุเบกขา แผ่ไปยังสรรพสัตว์ทั้งหลาย จนจิตวางเฉยเป็นอุเบกขาฌานที่ ๔ คือ จตุตถฌาน

วิธีเจริญอุเบกขาพรหมวิหาร

สำหรับผู้ที่จะเจริญอุเบกขาพรหมวิหาร (เพื่อให้ได้สมาธิในอุเบกขาฌาน) นั้น จะต้องเป็นผู้ได้ฌาน ๓ (หรือฌาน ๔ ในปัญจกนัย - *ดูรายละเอียดในเรื่องฌาน*) ในพรหมวิหาร ๓ ข้างต้นคือ เมตตา (ฌานที่ ๑) กรุณา (ฌานที่ ๒) มุทิตา (ฌานที่ ๓) มาก่อนเท่านั้น จึงจะสามารถเจริญอุเบกขาพรหมวิหาร จนเข้าถึงอุเบกขาฌานได้

เบื้องต้น ผู้บำเพ็ญเพียรใคร่จะเจริญอุเบกขาพรหมวิหาร ออกจากฌานที่ ๓ (หรือฌานที่ ๔ ในจตุกกนัย) ที่ตนคล่องแคล่วดีแล้ว พิจารณาเห็นว่า *ภาวนา* (ฌาน) ทั้ง ๓ (คือเมตตาฌาน กรุณาฌาน มุทิตาฌาน) ข้างต้นนั้นว่า เป็น*ภาวนา*ที่ยังหยาบ เพราะยังมีปีติและสุขอยู่ ส่วนอุเบกขา เป็นธรรมที่สงบและประณีตกว่า ดังนี้เป็นต้น แล้วเจริญอุเบกขา

ควรเจริญอุเบกขา ในบุคคลที่เป็นกลางๆ ก่อน

บุคคลที่เป็นกลางๆ คือที่ไม่รักไม่ชังอยู่โดยปกตินั้น จิตจะวางเฉยเป็นอุเบกขาได้ง่าย เพราะเหตุนั้นท่านจึงแนะนำให้เจริญอุเบกขาในบุคคลที่เป็นกลางๆ ก่อน ดังที่ท่านกล่าวไว้ (ในวิภังค์) ว่า "อนึ่ง ภิกษุมีใจสหรคต (ประกอบ) กับอุเบกขา แผ่ไปตลอดทิศหนึ่งอยู่อย่างไร ? คือ ภิกษุแผ่อุเบกขาไปยังสัตว์ทั้งปวง เหมือนอย่างว่า ได้เห็นบุคคลผู้หนึ่งซึ่งเป็นที่พอใจก็มิใช่ ไม่พอใจก็มิใช่ แล้วพึงวางเฉยอยู่ฉะนั้น" ดังนี้

เพราะเหตุนั้น จึงควรเจริญอุเบกขาไปในบุคคลที่เป็นกลางๆ ก่อนดังกล่าวแล้ว ต่อจากนั้น เมื่อจิตตั้งมั่นเป็นอุเบกขาในบุคคลที่เป็นกลางๆ ดีแล้ว ให้เจริญไปในบุคคลที่เป็นที่รัก และบุคคลที่มีเวรหรือเป็นศัตรูกันตามลำดับ เมื่อทำได้อย่างนี้ชื่อว่าสามารถแผ่ไปได้ในบุคคลทุกจำพวก ต่อจากนั้น ให้แผ่ (เจริญ) อุเบกขารวมกันไปไม่แยกประเภท รวมทั้งในตัวเองด้วย

เมื่อแผ่อุเบกขาไปอย่างนี้บ่อยๆ เนืองๆ จิตก็จะตั้งมั่นเป็นอัปปนา จตุตถฌาน (หรือปัญจมฌาน) ที่มีอุเบกขาในสัตว์ทั้งหลายเป็นอารมณ์ ก็จะเกิดขึ้น

ข้าศึกของอุเบกขา

ข้าศึกของอุเบกขา มี ๒ คือ ๑. **ข้าศึกใกล้** ๒. **ข้าศึกไกล**

(๑) **ข้าศึกใกล้ของอุเบกขา** คือ อัญญานุเบกขา หมายถึง การวางเฉยโดยไม่ใช้ปัญญา (วางเฉยหมดทุกอย่าง โดยไม่ใช้ปัญญาว่าสิ่งไหนควรทำ/ไม่ควรทำ) เป็นข้าศึกใกล้ของอุเบกขา เพราะมีลักษณะวางเฉยเหมือนกัน โดยไม่ใส่ใจคุณและโทษ (วางเฉยอย่างเดียว) ดังนั้น ในการเจริญอุเบกขา จึงต้องคอยระวังข้าศึกใกล้ให้ดี เพราะอาจจะกลายเป็นอัญญาณุเบกขาได้ง่ายๆ

(๒) **ข้าศึกไกลของอุเบกขา** คือ ราคะ (ความกำหนัด หรือพอใจ) และปฏิฆะ (ความขัดเคืองใจ หรือไม่ชอบใจ) เพราะทั้ง ๒ อย่างนี้มีลักษณะตรงข้ามกับอุเบกขา และเห็นได้ง่าย ดังนั้นในขณะเจริญอุเบกขา จึงไม่ต้องกังวลใจว่า อุเบกขาอาจจะกลายเป็นราคะและปฏิฆะไป แต่ควรระวังข้าศึกใกล้ คืออัญญาณุเบกขา

ความต่างกันแห่งพรหมวิหารทั้ง ๔

๑. การยังความรัก ความคิดเกื้อกูลให้เกิดในสัตว์ทั้งหลาย เป็นลักษณะของเมตตา
๒. การได้ฟังข่าว หรือนึกถึงบุคคลที่ประสบความทุกข์ยาก แล้วอยากจะช่วยบำบัดความทุกข์ยากนั้น นี้เป็นลักษณะของกรุณา
๓. การที่ได้เห็นหรือได้ทราบความอยู่ดีมีสุขของคนทั้งหลาย แล้วมีใจชื่นชมยินดี นี้เป็นลักษณะของมุทิตา
๔. เมื่อได้ช่วยคนทั้งหลายให้พ้นทุกข์แล้วก็ดี หรือไม่สามารถช่วยอะไรได้แล้วเพราะเหลือวิสัยก็ดี จึงวางใจเป็นกลาง ไม่ดีใจ ไม่เสียใจ นี้เป็นลักษณะของอุเบกขา

ประโยชน์ของพรหมวิหาร

มี ๒ ประเภท คือ

๑. ประโยชน์ทั่วไป (โดยรวม) ของพรหมวิหารทั้ง ๔ ข้อ มี ๒ คือ
   ๑) **วิปัสสนาสุข** คือ การได้ความสุขในการเจริญวิปัสสนา เพราะพรหมวิหารทุกข้อที่เจริญดีแล้ว เป็นบาท (พื้นฐาน) แห่งวิปัสสนา ได้ทุกข้อ
   ๒) **ได้ภพสมบัติ** คือ การได้ไปบังเกิดในรูปภพคือพรหมโลก

๒. ประโยชน์เฉพาะข้อ คือ การสามารถขจัดปฏิปักขธรรม (ธรรมที่เป็นข้าศึกหรือตรงข้าม) ของพรหมวิหารแต่ละข้อได้ ดังต่อไปนี้

ในพรหมวิหาร ๔ นั้น **เมตตา**มีประโยชน์คือ สามารถ**กำจัดพยาบาท**ได้ **กรุณา**สามารถ**กำจัดวิเหสา** (วิหิงสา) ได้ **มุทิตา**สามารถ**กำจัดอรติ**ได้ **อุเบกขา**สามารถ**กำจัดราคะ**ได้ สมดังคำที่พระสารีบุตรกล่าวไว้ว่า “อาวุโส ... **สิ่งซึ่งเป็นทางออกไปแห่งพยาบาท** ก็คือ **เมตตาเจโตวิมุตติ ... สิ่งซึ่งเป็นทางออกไปแห่งวิเหสา** ก็คือ **กรุณาเจโตวิมุตติ ... สิ่งซึ่งเป็นทางออกไปแห่งอรติ** ก็คือ **มุทิตาเจโตวิมุตติ ... สิ่งซึ่งเป็นทางออกไปแห่งราคะ** ก็คือ **อุเบกขาเจโตวิมุตติ**”[๑]

---

[๑] พระไตรปิฎกบาลี ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๑๑ ทีฆนิกาย ปาฏิกวรรค ข้อ ๓๒๐ หน้า ๒๕๙.

หมวดที่ ๕ อรูปกัมมัฏฐาน ๔

๑. **อากาสานัญจายตนะ**	เพ่งอากาศไม่มีที่สุดเป็นอารมณ์
๒. **วิญญาณัญจายตนะ**	เพ่งวิญญาณไม่มีที่สุดเป็นอารมณ์
๓. **อากิญจัญญายตนะ**	มนสิการเอาความว่างแม้นิดหนึ่ง หน่อยหนึ่งก็ไม่มีเป็นอารมณ์
๔. **เนวสัญญานาสัญญายตนะ**	มนสิการว่า มีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่เป็นอารมณ์

อรูปฌาน ๔ นี้ เป็นฌานที่ละเอียด ประณีตยิ่งกว่ารูปฌาน ๔ ที่กล่าวมาแล้ว ผู้ที่จะเจริญอรูปฌานนี้ได้ ต้องเป็นผู้ได้รูปฌานมาก่อน โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ต้องได้รูปาวจร-จตุตถฌาน (รูปฌานที่ ๔) อันได้จากการเจริญกสิณ ๑๐ (ยกเว้นอากาสกสิณ) ข้อใดข้อหนึ่งมาก่อน เพราะต้องอาศัยรูปกสิณในรูปฌานเป็นบาทฐาน เพื่อก้าวขึ้นไปสู่การเจริญอรูปฌานต่อไป

๑) อากาสานัญจายตนะ

ผู้บำเพ็ญเพียรที่ใคร่จะเจริญอรูปฌาน ๔ มีอากาสานัญจายตนฌาน เป็นอันดับแรกนั้น ต้องอบรมวสี ในรูปาวจรจตุตถฌาน โดยอาการ ๕ ให้คล่องแคล่วเชี่ยวชาญดีเสียก่อน ออกจากรูปาวจรจตุตถฌานแล้ว พิจารณาเห็นโทษในฌานนั้นว่า จตุตถฌานนี้มีโสมนัสเป็นข้าศึกอยู่ใกล้ และเป็นฌานที่ยังหยาบกว่าอรูปฌาน ส่วนในอรูปฌานนี้ ไม่มีความเป็นองค์ฌานที่หยาบเลย ดังนี้

วิธีเพิกกสิณ

ผู้บำเพ็ญเพียรนั้นเห็นโทษในจตุตถฌานนั้นอย่างนี้แล้ว คลายความพอใจในฌานนั้นเสีย ใฝ่ใจถึงอากาสานัญจายตนฌาน โดยเป็นฌานที่สงบ ประณีต แล้วแผ่ (เพิก) กสิณไปจนสุดเขตจักรวาล หรือเท่าที่ต้องการ มนสิการถึงโอกาสที่กสิณนั้นแผ่ไปถึงว่า “โอกาโสๆ” (ว่างๆ) หรือว่า “อนันโต โอกาโสๆ” (อากาสว่าง ไม่มีที่สิ้นสุด ดังนี้ ย่อมเพิกกสิณได้

ก็แลเมื่อจะเพิก (กสิณ) หาใช่ม้วนเอา เหมือนม้วนเสื่อลำแพนก็หาไม่ หรือไม่ใช่ยกเอาเหมือนยกขนมจากกระทะ หากเป็นแต่ไม่คิดถึง ไม่ใส่ใจถึง ไม่พิจารณาถึงกสิณนั้นเสียเท่านั้น และเมื่อไม่คิดถึง ไม่ใส่ใจถึง ไม่พิจารณาถึงกสิณนั้น โดยที่แท้ ใส่ใจถึง ทำในใจถึงเฉพาะโอกาสที่กสิณนั้นแผ่ไปถึงเท่านั้นว่า “อากาโสๆ” (อากาสว่างๆ) ดังนี้ ชื่อว่า **เพิกกสิณ**

แม้กสิณเล่า เมื่อถูกเพิก ก็ไม่ใช่ว่าจะหลุดขึ้นมา หรือกระจัดกระจายไป เป็นแต่อาศัยการไม่ทำในใจถึง ไม่ใส่ใจถึง หากแต่ว่าทำในใจถึง ส่งใจถึงแต่ว่า “อากาโสๆ” (อากาสว่างๆ) เท่านี้ กสิณนั้นก็ชื่อว่าถูกเพิกแล้ว กสิณุคฆาฏิมากาสนิมิต (นิมิตคืออากาสว่างตรงที่กสิณเพิกไป) ก็จะปรากฏขึ้น

คำว่า กสิณุคฆาฏิมากาส (อากาสว่างตรงที่กสิณรูปเพิกไป) ก็ดี

คำว่า กสิณผุฏโฐกาส (โอกาสเท่าที่กสิณแผ่ไปถึง) ก็ดี

คำว่า กสิณวิวิตโตกาส (โอกาสที่ว่างจากกสิณรูป) ก็ดี

ทั้งหมดนี้ก็อันเดียวกันนั่นเอง

ผู้บำเพ็ญเพียรนั้น นึกหน่วงเอากสิณุคฆาฏิมากาสนิมิตนั้น แล้วๆ เล่าๆ ว่า “อากาโสๆ” ทำไปจนเป็นนิมิตที่นึกเอามาได้ ตรึกเอามาได้ อยู่อย่างนั้น นิวรณ์ทั้งหลายก็จะสงบระงับ สติก็จะตั้งมั่น จิตก็จะเป็นสมาธิชั้นอุปจาระ

เมื่อเธอส้องเสพ เจริญ ทำให้มาก ซึ่งนิมิตนั้นบ่อยๆ เนืองๆ อย่างนั้น อากาสานัญจายตนจิตย่อมแนบแน่นในอากาศ ดุจดังรูปาวจรจิตแนบแน่นในกสิณมีปฐวีกสิณเป็นต้น ฉะนั้น คำ พรรณนาที่เหลือ ก็มีนัยดังกล่าวแล้วในปฐวีกสิณนั่นแล

ข้อต่างกันกับการเพ่งกสิณ

ส่วนความต่างกัน ในอากาสานัญจายตนฌาน กับการเพ่งกสิณ ก็คือ เมื่ออรูปาวจรจิตเกิดขึ้นแล้วเช่นนั้น ผู้บำเพ็ญเพียรนั้นเคยเพ่งดวงกสิณด้วยฌานจักษุมาก่อนอยู่แล้ว ครั้นกสิณนิมิตนั้นมาถูกพราก (เพิก) ออกไปโดยฉับพลันเสียแล้ว ด้วยการมนสิการว่า “อากาโสๆ” ดังนี้ ผู้บำเพ็ญเพียรนั้นก็คงเพ่งแต่อากาสว่างเปล่าอยู่อย่างนั้น

เปรียบเหมือนบุรุษผู้หนึ่ง ผูกช่องต่างๆ มีช่องประตูเล็กของยาน (วอ) หรือช่องปากหม้อเป็นต้น ด้วยท่อนผ้าสีเขียว หรือสีอื่นๆ มีสีแดง สีเหลือง สีขาว เป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่ง (แล้วเพ่งดูอยู่) ครั้นท่อนผ้าที่ผูกนั้นถูกลมแรงพัดไป หรือมีใครกระชากออกไปเสียโดยพลัน บุรุษนั้นก็ยังคงยืนเพ่งมองช่องอากาศว่างของช่องหน้าต่าง หรือช่องว่างของปากหม้อเป็นต้นอยู่ ฉะนั้น

ก็แล ผู้บำเพ็ญเพียรนั้น ได้ชื่อว่า **เข้าอากาสานัญจายตนฌาน** อยู่ ก็เพราะ (เธอ) ก้าวล่วงรูปสัญญาได้โดยประการทั้งปวง เพราะปฏิฆสัญญาดับลงไป (และ) เพราะเธอไม่ใส่ใจถึงนานัตตสัญญา (สัญญาในเรื่องต่างๆ) ภายนอก ใส่ใจอยู่แต่ว่า **“อนันโต อากาโสๆ”** (อากาสว่าง ไม่มีที่สุดๆ)

ความหมายของคำว่า อนันโต อากาโส

ที่สุดของอากาศ ทั้งข้างเกิดและข้างเสื่อมสลาย ไม่ปรากฏ เหตุนั้น อากาศนั้นจึงชื่อว่าเป็นอนันตะ (อนันโต - ไม่มีที่สุด)

กสิณุคฆาฏิมากาส คือ อากาศว่างตรงที่กสิณเพิกออกไป เรียกว่า อากาศ (อากาโส)

อนึ่ง ความเป็นอนันตะในอากาศนั้น พึงทราบว่าเป็นเพราะการมนสิการก็ได้ เพราะเหตุนั้น ในวิภังค์จึงว่า “ภิกษุตั้งคือดำรงจิตไว้ในอากาศนั้น แผ่ไปหาที่สุดมิได้ เหตุนั้นจึงเรียกว่า อนันโต อากาโส (อากาสว่าง ไม่มีที่สุด) ดังนี้

วิเคราะห์คำว่า อากาสานัญจายตนะ

สิ่งที่ชื่อว่า อนันตะ เพราะไม่มีที่สุด อากาศเป็นอนันตะ จึงชื่อว่า อากาสานันตะ อากาสานันตะ นั่นเอง เป็นอากาสานัญจะ

อายตนะ แปลว่า เป็นที่อาศัยอยู่

อากาสานัญจะนั้น ชื่อว่าเป็นอายตนะ โดยอรรถว่า **เป็นที่อาศัยอยู่** แห่งฌานนี้พร้อมทั้งสัมปยุตตธรรม ดังคำว่า เทวายตนะ (คือเทวสถาน) ของเทวดาทั้งหลาย เหตุนั้น ฌานนั้น จึงชื่อว่า อากาสานัญจายตนะ (ฌานมีอากาศว่างหาที่สุดมิได้ เป็นที่อาศัยอยู่)

๒) วิญญาณัญจายตนะ

ส่วนผู้บำเพ็ญเพียรที่ใคร่จะเจริญวิญญาณัญจายตนะ พึงเป็นผู้ประพฤติวสีภาวะ (ทำให้ชำนาญ) ในอากาสานัญจายตนสมาบัติ โดยอาการ ๕ แล้ว พิจารณาเห็นโทษในอากาสานัญจายตนะว่า "สมาบัตินี้ มีข้าศึกคือรูปาวจรฌานอยู่ใกล้ และยังไม่ละเอียดดังวิญญาณัญจายตนะ" ดังนี้แล้ว ตัดความพอใจในอากาสานัญจายตนะนั้นเสีย ใส่ใจถึงวิญญาณัญจายตนะโดยว่าเป็นธรรมละเอียด แล้วนึกหน่วงเอาความรู้สึกที่เป็นไปแผ่อยู่ทั่วอากาศนั้น (คำว่า "ความรู้สึก" หมายถึงความรู้สึก หรือ วิญญาณของผู้บำเพ็ญเพียรเอง) มนสิการไป ปัจจเวกขณ์ไปเนืองๆ ว่า "วิญญาณังๆ" (วิญญาณๆ) ทำจนเป็นสิ่งที่นึกเอามาได้ เป็นสิ่งที่ตรึกเอามาได้ แต่ไม่ควรมนสิการเพียงว่า "อนันตังๆ" (ไม่มีที่สุดๆ) (เพราะต้องมีคำว่า "วิญญาณัง" รวมอยู่ด้วย)

เมื่อเธอยังจิตให้ท่องไปในนิมิตนั้นเนืองๆ อย่างนั้น นิวรณ์ทั้งหลายจะระงับลง สติจะตั้งมั่น จิตจะเป็นสมาธิชั้นอุปจาระ เธอส้องเสพ เจริญ ทำให้มาก ซึ่งนิมิตนั้นเนืองๆ ไปเช่นนั้น เมื่อเธอทำไปอยู่อย่างนั้น วิญญาณัญจายตนจิต ย่อมจะแนบแน่น (เป็นอัปปนา) อยู่ในวิญญาณ (คือความรู้สึกหรือความรู้แจ้งของผู้บำเพ็ญเพียร) ที่แผ่อยู่ทั่วอากาศ ดุจอากาสานัญจายตนะแนบแน่นอยู่ในอากาศ ฉะนั้น

ก็แล ด้วยภาวนานุกรมเพียงเท่านี้ ผู้บำเพ็ญเพียรนั้นเรียกว่า ก้าวล่วงอากาสานัญจายตนะ โดยประการทั้งปวง แล้วทำในใจว่า "อนันตัง วิญญาณัง" (วิญญาณไม่มีที่สิ้นสุด) ดังนี้ เข้าถึงวิญญาณัญจายตนะอยู่

อธิบายคำว่า "อนันตัง วิญญาณัง" เป็นต้น

คำว่า "อนันตัง วิญญาณัง" มีอธิบายว่า ผู้บำเพ็ญเพียรมนสิการเอาความรู้สึกที่เป็นไปแผ่อยู่ทั่วอากาศ (ที่เป็นนิมิตในใจขณะนั้น) นั้นนั่นแหละมาว่า "อนันตัง วิญญาณัง" (วิญญาณไม่มีที่สิ้นสุด)

อีกนัยหนึ่ง วิญญาณนั้นเป็นอนันตะคือไม่มีที่สุด ด้วยอำนาจมนสิการ จริงอยู่ ผู้บำเพ็ญเพียรนั้น เมื่อมนสิการถึงวิญญาณซึ่งมีอากาศเป็นที่ยึดหน่วงอยู่นั้นโดยไม่มีส่วนเหลือ ก็เท่ากับมนสิการว่า "วิญญาณไม่มีที่สุด" เช่นกัน

วิเคราะห์คำว่า วิญญาณัญจายตนะ

ที่สิ้นสุดแห่งวิญญาณนั้นไม่มี เหตุนั้น วิญญาณนั้น จึงชื่อว่า อนันตะ อนันตะนั่นเอง เป็น อานัญจะ (อานัญจะ มาจากคำว่า อนันตะ) ท่านไม่กล่าววิเคราะห์ว่า วิญญาณเป็น อานัญจะ ชื่อว่า "วิญญาณานัญจะ" แต่กลับกล่าวว่า "วิญญาณัญจะ" ไปเสีย นี่แหละเป็น รุฬหิศัพท์ (ศัพท์งอก) ในอรรถนี้

วิญญาณัญจะนั้น ชื่อว่าเป็นอายตนะ เพราะอรรถว่าเป็นที่อาศัยอยู่แห่งฌานนั้น พร้อมทั้งสัมปยุตตธรรม ดุจคำว่า เทวายตนะ (เทวสถาน หรือที่อาศัยอยู่ของเทวดา) ของเทวดาทั้งหลาย เพราะเหตุนั้น ฌานนั้นจึงชื่อว่า วิญญาณัญจายตนะ (ฌานมีวิญญาณหาที่สุดมิได้เป็นที่อาศัยอยู่)

(มหาฎีกาว่า คำว่า "อายตนะ" มีหลายความหมาย เป็นเหตุ ก็ได้ เป็นบ่อเกิด ก็ได้ เป็นที่เกิด ก็ได้)

๓) อากิญจัญญายตนะ

ผู้บำเพ็ญเพียรที่ใคร่จะเจริญอากิญจัญญายตนะ พึงเป็นผู้ประพฤติวสีภาวะ (ทำให้ชำนิชำนาญ) ในวิญญาณัญจายตนสมาบัติ โดยอาการ ๕ แล้ว พิจารณาเห็นโทษในวิญญาณัญ-จายตนะว่า "สมาบัตินี้มีข้าศึกคืออากาสานัญจายตนะอยู่ใกล้ และไม่ละเอียดดังอากิญจัญ-ญายตนะ" ดังนี้แล้ว ตัดความพอใจในวิญญาณัญจายตนะนั้นเสีย ใส่ใจถึงอากิญจัญญายตนะ โดยว่าเป็นธรรมละเอียด แล้วทำในใจถึงความไม่มี ความว่างเปล่า อาการที่ว่างเปล่าไปแห่งความรู้สึกในอากาสานัญจายตนะ ที่เป็นอารมณ์แห่งวิญญาณัญจายตนะนั้นนั่นแหละ

ถามว่า พึงทำอย่างไร ? ตอบว่า อย่าใส่ใจถึง **ความรู้สึก** (วิญญาณ) อันนั้น (ที่เคยทำในฌานก่อน) แต่ให้นึกหน่วงทำในใจกำหนดใจอยู่แต่ว่า "นัตถิๆ" (ไม่มีๆ) หรือว่า "สุญญังๆ" (เปล่าๆ) หรือว่า "วิวิตตังๆ" (ว่างๆ) ดังนี้ แล้วๆ เล่าๆ ทำจนเป็นสิ่งที่นึกเอามาได้ ตรึกเอามาได้ เมื่อเธอยังจิตให้ท่องไปในนิมิตนั้นเนืองๆ อย่างนั้น นิวรณ์ทั้งหลายจะระงับ สติจะตั้งมั่น จิตจะเป็นสมาธิชั้นอุปจาระ เธอส้องเสพ เจริญ กระทำให้มาก ซึ่งนิมิตนั้นเนืองๆ ไป เมื่อเธอทำไปอย่างนั้น อากิญจัญญายตนจิต ย่อมจะแนบแน่นเป็นอัปปนา อยู่ในความเปล่า

ความว่าง หรือความไม่มีแห่งมหัคคตวิญญาณ (วิญญาณที่เข้าถึงความเป็นฌาน) ที่แผ่ไปอยู่ทั่วอากาศนั้นนั่นแล ดังวิญญาณัญจายตนะแนบแน่นอยู่ในมหัคคตวิญญาณที่แผ่อยู่ที่อากาศฉะนั้น

เพ่งความไม่มีหรือความว่างนั้น คืออย่างไร ?

เมื่ออัปปนาจิตนั้นเกิดขึ้นแล้ว ผู้บำเพ็ญเพียรนั้นเห็นความรู้สึก (วิญญาณ) ที่เป็นไปอยู่ในอากาศ ด้วยนัยน์ตาวิญญาณัญจายตนฌานอยู่ก่อนแล้ว (คือเพ่งวิญญาณัญจายตนฌานอยู่ก่อนแล้ว) ครั้นความรู้สึกนั้นมาหายไป เพราะมนสิการด้วยบริกรรมว่า **“ไม่มีๆ”** เป็นต้นเสียแล้ว **ก็เห็นแต่ความไม่มี** กล่าวคือความปราศไปแห่ง **ความรู้สึก** (วิญญาณ) นั้นอยู่เท่านั้นเอง

เปรียบเหมือนบุรุษผู้หนึ่ง เห็นภิกษุสงฆ์กำลังนั่งประชุมกันด้วยกิจบางอย่างอยู่ในสถานที่ประชุมมีหอประชุมเป็นต้น (บุรุษนั้น) จึงหลีกไปในอื่นเสีย ต่อเมื่อเสร็จกิจประชุมภิกษุทั้งหลายลุกเลิกไปแล้ว บุรุษนั้นจึงมายืนที่ประตู มองดูหอประชุมนั้นอีกที ก็เห็นแต่ความว่างเปล่าเท่านั้น ความคิดทำนองนี้ย่อมไม่มีแก่เขาว่า “ตายจริง ภิกษุมากตั้งเท่านั้น มรณภาพหมด หรือว่าต่างองค์ต่างไปไหนหมด” โดยแท้จริงแล้ว **เขาเห็นแต่ความไม่มี** โดยอาการว่า **“ที่นี่ว่างเปล่า”** เท่านั้น ฉะนี้

ก็แล ด้วยภาวนานุกรมเพียงเท่านี้ ผู้บำเพ็ญเพียรนั้น เรียกว่า ก้าวล่วงวิญญาณัญ-จายตนะ โดยประการทั้งปวงแล้ว ทำในใจว่า “นัตถิ กิญจิ” (หน่อยหนึ่งก็ไม่มี) ดังนี้ เข้าถึงอากิญจัญญายตนะอยู่

วิเคราะห์ศัพท์ในคำว่า อากิญจัญญายตนะ

คำว่า “นัตถิ กิญจิ” (หน่อยหนึ่งก็ไม่มี) นั้น มีอธิบายว่า เมื่อผู้บำเพ็ญเพียรมนสิการว่า “นัตถิ กิญจิ” (หน่อยหนึ่งก็ไม่มี) ก็เท่ากับบริกรรมว่า “นัตถิๆ” (ไม่มีๆ) หรือ “สุญญังๆ” (เปล่าๆ) หรือ “วิวิตตังๆ” (ว่างๆ) นั่นเอง เพราะเมื่อผู้บำเพ็ญเพียรไม่นึกถึง ไม่ใส่ใจถึงไม่กำหนดใจถึง วิญญาณนั้นเสีย ใส่ใจแต่ **ความไม่มี ความเปล่า ความว่าง** ของมันอย่างเดียวเท่านั้น จึงจะเรียกได้ว่า **ทำไม่ให้มี ให้ปราศไป ให้อันตรธานไป** มิใช่โดยอย่างอื่นเลย

ส่วนในคำว่า "เข้าถึงอากิญจัญญายตนะอยู่" นั้น มีอรรถวิเคราะห์ว่า "น้อยหนึ่งแห่งวิญญาณนั้นไม่มี" เพราะเหตุนั้น วิญญาณนั้น จึงชื่อว่า **อกิญจนะ** มีอธิบายว่า สิ่งที่เหลืออยู่แห่งวิญญาณนั้น โดยที่สุดแม้แต่เพียงความดับก็ไม่มี ความเป็นอกิญจนะ ชื่อว่า **อากิญจัญญะ** คำนี้เป็นคำเรียกความปราศไปแห่งวิญญาณ (ความรู้สึกที่มีอยู่) ในอากาสานัญ-จายตนะนั่นเอง

อากิญจัญญะนั้น ชื่อว่าเป็น **อายตนะ** โดยอรรถว่า เป็นที่อาศัยอยู่แห่งฌานนั้น ดังคำว่า **"เทวายตนะ"** ของเทวดาทั้งหลาย เพราะเหตุนั้น ฌานนั้นจึงชื่อว่า อากิญจัญญายตนะ (ฌานมีความไม่มีวิญญาณแม้หน่อยหนึ่งเป็นที่อาศัยอยู่)

๔) เนวสัญญานาสัญญายตนะ

ผู้บำเพ็ญเพียรที่ปรารถนาจะเจริญเนวสัญญานาสัญญายตนะต่อไป พึงเป็นผู้ประพฤติวสีภาวะ (ทำให้ชำนิชำนาญ) ในอากิญจัญญายตนสมาบัติโดยอาการ ๕ แล้ว พิจารณาให้เห็นโทษในอากิญจัญญายตนะอย่างนี้ว่า "สมาบัตินี้ มีข้าศึกคือวิญญาณัญจายตนะอยู่ใกล้ และยังไม่ละเอียดดังเนวสัญญานาสัญญายตนะ" หรือพิจารณาเห็นโทษว่า "สัญญาเป็นดุจโรค สัญญาเป็นดุจฝี สัญญาเป็นดุจลูกศร ส่วนธรรมชาตินั่นละเอียด ธรรมชาตินั่นประณีต ธรรมชาตินั่นคืออะไร ธรรมชาตินั่นคือเนวสัญญานาสัญญายตนะ" และเห็นอานิสงส์ในคุณที่สูงขึ้นไป (คืออรูปฌานที่ ๔)

ตัดความพอใจในอากิญจัญญายตนะเสีย ใส่ใจถึงเนวสัญญานาสัญญายตนะ โดยว่าเป็นธรรมละเอียด แล้วนึกหน่วงเอาอากิญจัญญายตนสมาบัติ ที่ทำความไม่มีเป็นอารมณ์เป็นไปอยู่นั่นแหละ มามนสิการไปปัจจเวกขณ์ไปเนืองๆ ว่า "สันตาๆ - ละเอียดๆ" ทำจนเป็นสิ่งที่นึกเอามาได้ ตรึกเอามาได้ เมื่อเธอยังจิตให้ท่องไปในนิมิตนั้นเนืองๆ อย่างนั้น นิวรณ์ทั้งหลายจะระงับ สติจะตั้งมั่น จิตจะเป็นสมาธิชั้นอุปจาระ

เธอส้องเสพเจริญทำให้มากซึ่งนิมิตนั้นเนืองๆ เมื่อเธอทำไปอย่างนั้น เนวสัญญา-นาสัญญายตนจิต ย่อมจะแนบแน่นเป็นอัปปนาอยู่ในอากิญจัญญายตนสมาบัติ ดุจอากิญจัญ-ญายตนจิต แนบแน่นอยู่ในความปราศไปแห่งวิญญาณ ฉะนั้น

ก็แล ด้วยภาวนานุกรมเพียงเท่านี้ ผู้บำเพ็ญเพียรนั้น เรียกว่า ก้าวล่วงอากิญจัญ-ญายตนะ โดยประการทั้งปวงแล้ว เข้าถึงเนวสัญญานาสัญญายตนะอยู่

จะก้าวล่วงขึ้นไปสู่ฌานที่สูงขึ้นไปได้อย่างไร ?

หากจะมีคำทักท้วงว่า "ผู้บำเพ็ญเพียรมัวทำในใจซึ่งอากิญจัญญายตนะ โดยว่าเป็นธรรมละเอียดอยู่เช่นนั้น ความก้าวล่วงจะมีได้อย่างไร ? (เมื่อไรจะผ่านขึ้นไปถึงเนวสัญญา-นาสัญญายตนฌานได้)

พึงเฉลยว่า "ความก้าวล่วงมีได้ เพราะความที่ผู้บำเพ็ญเพียรมิได้เป็นผู้ปรารถนาจะเข้าอากิญจัญญายตนฌานนั้น"

จริงอยู่ ผู้บำเพ็ญเพียรนั้น ทำในใจซึ่งอากิญจัญญายตนะนั้น โดยว่าเป็นธรรมละเอียดอยู่เช่นนั้น ก็จริง ถึงกระนั้น ความคิดคำนึง ความรวมใจ ความใส่ใจว่า "เราจักนึกหน่วง เราจักเข้า เราจักยั้งอยู่ เราจักออก เราจักปัจจเวกขณ์ ถึงสมาบัตินั่น" ดังนี้ หามีแก่เธอไม่

ถามว่า เพราะเหตุไร ? ตอบว่า เพราะความที่เนวสัญญานาสัญญายตนะ ละเอียดกว่า ประณีตกว่าอากิญจัญญายตนะ

อุปมาเหมือนอย่างว่า พระราชาประทับบนคอช้างตัวประเสริฐ เสด็จไปตามถนนในพระนคร ด้วยราชานุภาพอันยิ่งใหญ่อยู่ ต่างว่า ทอดพระเนตรเห็นพวกช่างฝีมือมีช่างงาเป็นต้น ซึ่งนุ่งผ้าผืนหนึ่งไว้มั่น โพกศีรษะด้วยผ้าผืนหนึ่ง มีตัวเปื้อนด้วยผงทั้งหลายมีผงงาเป็นต้น ทำการฝีมือต่างๆ มีประดิษฐ์งาเป็นรูปต่างๆ เป็นต้น ก็ทรงพอพระหฤทัยในความฉลาดของพวกเขา รับสั่งว่า "เออแน่ะ เจ้าพวกอาจารย์นี่ฉลาดนะ ดูรึ ทำการฝีมือถึงเช่นนี้ก็ได้" ดังนี้ แต่จะทรงดำริว่า "เออ เราละสมบัติไปเป็นช่างฝีมือเช่นนั้นเถิดนะ" อย่างนี้หามีแก่พระองค์ไม่ เพราะเหตุไร ? เพราะสิริราชสมบัติมีคุณใหญ่กว่า พระองค์ก็เสด็จล่วงเลยพวกช่างฝีมือไปเสียเท่านั้นเอง ฉันใด

อันผู้บำเพ็ญเพียรนั้น ก็ฉันนั้นเหมือนกัน ทำในใจถึงสมาบัตินั้น โดยว่าเป็นธรรมละเอียดก็จริงแล แต่ทว่า ความคิดคำนึง ความรวมใจ ความใส่ใจว่า "เราจักนึกหน่วง เราจักเข้า

เราจักยั้งอยู่ เราจักออก เราจักปัจจเวกขณ์ ถึงสมาบัตินั่น” ดังนี้ ไม่มีแก่เธอเลย เธอเมื่อทำในใจถึงสมาบัตินั้น โดยว่าเป็นธรรมละเอียดโดยนัยที่กล่าวมาก่อนแล้วนั้นแล ก็จะบรรลุถึงสัญญาอันถึงอัปปนาที่ละเอียดยิ่งนั้น ซึ่งเป็นสัญญาที่เป็นเหตุให้ได้ชื่อว่าเป็นเนวสัญญี-นาสัญญี ชื่อว่า ทำจนเป็นสังขาราวเสสสมาบัติ

คำว่า “สังขาราวเสสสมาบัติ” ก็คือ อารูปสมาบัติที่ ๔ (เนวสัญญานาสัญญายตนะ) อันมีสังขารถึงซึ่งความละเอียดที่สุด

ความหมายแห่งคำ

ส่วนความหมายแห่งคำในคำว่า “เนวสัญญานาสัญญายตนะ” นั้น พึงทราบดังต่อไปนี้ ฌานนั้นพร้อมทั้งสัมปยุตตธรรม ชื่อว่า มีสัญญาก็มิใช่ ไม่มีสัญญาก็มิใช่ โดยแท้ เพราะไม่มีสัญญาหยาบ แต่ว่ามีสัญญาละเอียด เหตุนั้น ฌานนั้นจึงชื่อว่า เนวสัญญานาสัญญะ (ฌานมีสัญญาก็มิใช่ ไม่มีสัญญาก็มิใช่) เนวสัญญานาสัญญะ (ฌาน) นั้น ชื่อว่าเป็นอายตนะ เพราะนับเนื่องอยู่ในมนายตนะ และธัมมายตนะ เหตุนั้นจึงชื่อ เนวสัญญานาสัญญายตนะ (อายตนะคือฌานมีสัญญาก็มิใช่ ไม่มีสัญญาก็มิใช่)

ความหมายอีกนัยหนึ่ง

สัญญาใด ในอารูปที่ ๔ นี้ สัญญานั้นจะนับว่าเป็นสัญญาก็มิใช่แท้ เพราะไม่สามารถจะทำสัญญากิจ (หน้าที่ของสัญญา) ที่ชัดแจ้งได้ จัดว่าไม่เป็นสัญญาก็มิใช่ เพราะเป็นสิ่งที่มีอยู่โดยความเป็นเศษสังขารที่ละเอียด เพราะเหตุนั้น สัญญานั้น จึงชื่อว่า เนวสัญญานาสัญญา (สัญญาที่นับว่าเป็นสัญญาก็มิใช่ ไม่เป็นสัญญาก็มิใช่)

เนวสัญญานาสัญญา นั้น ชื่อว่าเป็นอายตนะ โดยอรรถว่า เป็นที่อาศัยอยู่แห่งธรรมที่เหลือ (คือสัมปยุตตธรรม) ด้วย เหตุนั้น จึงชื่อว่า เนวสัญญานาสัญญายตนะ

อุปมาด้วยน้ำมันทาบาตร

เล่ากันมาว่า สามเณรทาบาตรด้วยน้ำมันแล้วตั้งเก็บไว้ เมื่อถึงเวลาดื่มยาคู พระเถระเรียกเธอให้นำบาตรมา เธอเรียนว่า “ในบาตรมีน้ำมัน ขอรับ” ทีนั้น พระเถระจึงบอกว่า “นำมาเถิดสามเณร เราจักเติมใส่กะโหลกน้ำมันเก็บไว้” สามเณรกลับเรียนท่านว่า “น้ำมันไม่มี ขอรับ”

ในคำของสามเณรนั้น คำว่า “ในบาตรมีน้ำมัน” ก็ถูก โดยหมายถึงน้ำมันจะเปื้อนกับยาคู เพราะมันติดอยู่ในบาตร ยังไม่แห้ง

คำว่า “น้ำมันไม่มี” ก็ถูก เพราะมีไม่พอที่จะนำมาใช้งาน เช่นเติมลงในกะโหลกน้ำเต้าเป็นต้น อุปมานี้ฉันใด แม้สัญญานี้ก็ฉันนั้น จัดว่าเป็นสัญญา ก็มิใช่แท้ เพราะไม่สามารถจะทำหน้าที่สัญญากิจ (การจำ) ที่ชัดแจ้งได้ จัดว่าไม่เป็นสัญญา ก็มิใช่ เพราะเป็นสิ่งที่มีอยู่โดยความเป็นเศษสังขารที่ละเอียด

สัญญากิจ คืออะไร ?

ถามว่า “ก็ สัญญากิจ ในคำนั้น คืออะไร ?” ตอบว่า “สัญญากิจ ก็คือการจำอารมณ์ได้อย่างหนึ่ง การเข้าถึงความเป็นวิสัย (คืออารมณ์) แห่งวิปัสสนา แล้วยังนิพพิทาให้เกิดอย่างหนึ่ง ก็สัญญานั่น แม้กิจคือการจำ (อารมณ์) ก็มิอาจทำให้ชัดได้ ดังธาตุไฟในน้ำร้อน มิอาจทำกิจ คือการเผาไหม้ได้ ฉะนั้น แม้การเข้าถึงความเป็นวิสัย (อารมณ์) แห่งวิปัสสนา แล้วยังนิพพิทาให้เกิด ดังเช่นสัญญาในสมาบัติที่เหลือ ก็มิอาจทำได้ เพราะว่า ภิกษุผู้มิได้ทำวิปัสสนาในขันธ์อื่นๆ มาเลย การที่จะสามารถพิจารณาเนวสัญญานาสัญญายตนะขันธ์แล้วถึงนิพพิทาได้ หามีไม่ นอกจากพระสารีบุตรหรือท่านผู้มีปัญญามากเป็นปกติวิปัสสกะ (พิจารณาเห็นแจ้งอยู่โดยปกติ) ดุจดังพระสารีบุตรนั่นแหละจึงจะทำได้

แม้พระสารีบุตรนั้นก็อาจแต่พิจารณาได้แต่โดยเป็นกลาป (คือเป็นกลุ่มเป็นหมวด) เท่านั้น หาอาจพิจารณาโดยแยกสัมปยุตตธรรมมีผัสสะเป็นต้น ออกเป็นบทย่อยๆ ไม่ เพราะท่านเห็นอยู่ว่า “อันธรรมเหล่านี้ (มีสัญญาเป็นต้น) ก็เป็นอย่างนั้น คือจะว่าไม่มี ก็มีอยู่ จะว่ามี ก็บอกไม่ได้ (คือไม่ชัด)” สมาบัตินี้ถึงซึ่งความละเอียด ด้วยประการฉะนี้

อุปมาด้วยน้ำในหนทาง

สามเณรรูปหนึ่ง เดินนำหน้าพระเถระไปก่อน (เดินเลี่ยงตามข้างทาง) เห็นน้ำหน่อยหนึ่งในหนทางเดิน จึงเรียนพระเถระว่า “น้ำขอรับ โปรดถอดรองเท้า” ทีนั้น พระเถระบอกว่า “สามเณร ถ้าน้ำมี ก็จงนำผ้าอาบมา เราจักอาบน้ำ” สามเณรเรียนว่า “น้ำไม่มีดอกขอรับ”

คำว่า "น้ำมี" ก็ใช่ โดยมุ่งถึงว่า มีพอเปียกรองเท้า คำว่า "น้ำไม่มี" ก็ใช่ โดยมุ่งถึงว่า ไม่มีพอที่จะอาบได้ อุปมานี้ฉันใด แม้สัญญาก็ฉันนั้น จัดว่าเป็นสัญญาก็ไม่ใช่ เพราะไม่สามารถทำสัญญากิจให้ชัดแจ้งได้ จัดว่าไม่เป็นสัญญาก็ไม่ได้ เพราะเป็นสิ่งที่มีอยู่โดยความเป็นเศษสังขารที่ละเอียด ฉะนั้น

หมวดที่ ๖ อาหาเรปฏิกูลสัญญา

พึงพิจารณาอาหาร โดยอาการอันปฏิกูล ๑๐ ประการ คือ

๑) **ปฏิกูลโดยการไป** ให้พิจารณาเห็นความปฏิกูลแม้ตั้งแต่การออกไปบิณฑบาต โดยพิจารณาความสกปรกของทางเดิน (พื้นดิน) ที่จำต้องเดินเหยียบย่ำไป ซึ่งอาจจะมีสิ่งสกปรกต่างๆ อยู่ตามทางเดิน อย่างนี้ก็จัดเป็นความปฏิกูลอย่างหนึ่ง

๒) **ปฏิกูลโดยการแสวงหา** เมื่อออกไปบิณฑบาต บางครั้งกว่าจะได้อาหาร ต้องลำบากแสวงหา บ้านที่เขามีศรัทธาถวาย ต้องผ่านสิ่งสกปรกตามทางเดินและข้างทางมากมาย แม้อย่างนี้ ก็จัดเป็นความสกปรกอย่างหนึ่งด้วย

๓) **ปฏิกูลโดยการบริโภค** คือเมื่ออาหารตกเข้าไปในปากแล้ว ย่อมเกลือกกลั้วด้วยเสลด น้ำลาย และขี้ฟัน แต่ที่กลืนลงท้องไปได้ ก็เพราะไม่สามารถเห็นด้วยจักษุ

๔) **ปฏิกูลโดยอาสยะ (สิ่งแปดเปื้อนที่อยู่ภายใน)** อาหารที่กลืนลงไปถึงกระเพาะก็ระคนด้วยน้ำดี เสมหะ น้ำเหลือง และน้ำเลือด ทำให้มีสีต่างๆ ล้วนเป็นของน่าเกลียด

๕) **ปฏิกูลโดยที่เก็บอาหาร (กระเพาะ)** อาหารที่ตกเข้าไปอยู่ในกระเพาะกลายเป็นสิ่งสกปรกยิ่งขึ้น เพราะเหตุว่าภายในกระเพาะเองก็เป็นสิ่งไม่สะอาดอยู่ก่อนแล้ว เปรียบเหมือนภาชนะสำหรับบรรจุของสกปรกที่ไม่ได้ชำระล้างมานาน ของเก่าที่มีอยู่ก่อนก็ปะปนกับของที่เข้ามาใหม่ สะสมกันมีกลิ่นเหม็น

๖) **ปฏิกูลในกาลยังมิได้ย่อย** เมื่ออาหารอยู่ในกระเพาะนั้นเล่า ถูกเสลดหุ้มห่อไว้ ถูกไฟธาตุเผาผลาญ ค่อยๆ เดือดเป็นฟองขึ้นน่าเกลียด เหมือนสิ่งปฏิกูลต่างๆ มีซากศพสุนัขเป็นต้นที่กำลังเน่าในหลุมขยะ

๗) **ปฏิกูลในกาลย่อยแล้ว** อาหารที่ร้อนด้วยไฟธาตุ เดือดเป็นฟองแล้ว ย่อมเกรอะลงไปเป็นมูตรคูถน่าเกลียด หากมองเห็นได้ด้วยจักษุแล้ว จักดูเป็นของน่าเกลียดยิ่งนัก

๘) **ปฏิกูลโดยผล** อาหารถ้าย่อยออกแล้ว ก็ไปบำรุงส่วนต่างๆ แห่งร่างกาย มีผมขนเป็นต้นให้เจริญ ถ้าย่อยออกไม่ได้ ก็เป็นเหตุให้เกิดโรค ได้รับทุกขเวทนาต่างๆ

๙) **ปฏิกูลโดยอันหลั่งไหลออกมา** อาหารที่กลืนเข้าไป ก็เข้าไปโดยทวารอันเดียว เมื่อออกย่อมออกตามทวารทั้ง ๙ เป็นมูลหู (ขี้หู) มูลตา (ขี้ตา) น้ำมูก มูตร (ปัสสาวะ) คูถ (อุจจาระ) เป็นต้น แม้เมื่อไหลออกมาเป็นมูตรคูถ ก็น่าเกลียด ไม่ปรารถนาแม้แต่จะมอง

๑๐) **ปฏิกูลด้วยการทำให้แปดเปื้อน** อาหารตั้งแต่บริโภคก็เปื้อนมือ เปื้อนปากเป็นต้น เมื่อกลายเป็นสิ่งปฏิกูลเช่น น้ำมูก น้ำลาย อุจจาระ ปัสสาวะ เป็นต้น หากถูกเข้าที่ไหนก็สกปรกที่นั่น สุดแต่จะไปถูกที่ไหน ทำให้แปดเปื้อนกลายเป็นของปฏิกูลไปด้วยทุกแห่ง

อานิสงส์ของการเจริญอาหาเรปฏิกูลสัญญา

เมื่อผู้บำเพ็ญเพียรนั้น พิจารณาเห็นความปฏิกูลโดยอาการ ๑๐ อย่างนี้ จนสามารถตรึกตรองเอาเป็นนิมิตอารมณ์ได้ (ความปฏิกูลปรากฏ) เมื่อส้องเสพ เจริญ ทำให้มากซึ่งนิมิตนั้นแล้วๆ เล่าๆ นิวรณ์ทั้งหลายจะระงับลง จิตจะตั้งมั่นโดยเป็นอุปจารสมาธิ แต่ไม่ถึงอัปปนา

อีกประการหนึ่ง จิตของภิกษุผู้ประกอบเนืองๆ ซึ่งอาหาเรปฏิกูลสัญญานี้ ย่อมถอย ย่อมหด ย่อมกลับ จากรสตัณหา เธอเป็นผู้ปราศจากความมัวเมา กลืนกินอาหารเพียงเพื่อต้องการจะข้ามทุกข์ไปได้ ดุจคนผู้มีความต้องการจะข้ามทางกันดารให้ได้ เมื่อเสบียงหมดลง จำต้องกินเนื้อบุตรของตัวเอง (ที่ตายไปก่อน) ฉะนั้น

เมื่อกำหนดความปฏิกูลในอาหารได้ แม้รูปขันธ์ (ร่างกาย) เธอก็สามารถกำหนดเห็นโดยความเป็นสิ่งปฏิกูลได้ เพราะเป็นสิ่งที่เนื่องกันกับอาหาร เมื่อรูปขันธ์ปรากฏโดยความเป็นสิ่งปฏิกูล แม้นามขันธ์ ๔ ที่เนื่องกันกับรูปขันธ์ ก็พลอยปรากฏเป็นสิ่งปฏิกูล (น่ารังเกียจน่าเบื่อหน่าย) ไปด้วยกัน เมื่อเป็นเช่นนี้ แม้พระไตรลักษณ์ (อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา) ก็ปรากฏแก่เธอ และจิตย่อมเบื่อหน่าย เมื่อเบื่อหน่าย เธอย่อมคลายความกำหนัดในขันธ์ทั้งปวง เมื่อคลายกำหนัดจิตย่อมหลุดพ้น

หมวดที่ ๗ จตุธาตุววัฏฐาน (ความกำหนดธาตุ ๔)

ธาตุ คือภาวะความเป็นเอง จำแนกเป็น ๔ คือ

(๑) **ปฐวีธาตุ** ธาตุดิน

(๒) **อาโปธาตุ** ธาตุน้ำ

(๓) **เตโชธาตุ** ธาตุไฟ

(๔) **วาโยธาตุ** ธาตุลม

ก. **ปฐวีธาตุ** คือ สิ่งที่มีลักษณะแข้นแข็ง อันมีอยู่ในกาย จำแนกเป็น ๑๙ ส่วน (หรือ ๒๐ ส่วน ทั้งมันสมอง) ตั้งแต่ เกสา (ผม) โลมา (ขน) เป็นต้น จนถึงกรีสัง (อุจจาระ) เป็นที่สุด (ถ้านับ มัตถลุงคัง มันสมอง เข้าด้วย ก็เป็น ๒๐ ดังที่แสดงไว้ใน **กายคตาสติ**)

ข. **อาโปธาตุ** คือ สิ่งที่มีลักษณะเหลวเอิบอาบซาบซึมไป อันมีอยู่ในกาย จำแนกเป็น ๑๒ ส่วน ตั้งแต่ ปิตตัง (น้ำดี) เป็นต้น จนถึง มุตตัง (น้ำมูตร/ปัสสาวะ) เป็นที่สุด

ค. **เตโชธาตุ** คือ สิ่งที่มีลักษณะทำกายให้อบอุ่น จำแนกเป็น ๔ คือ

๑) **สันตัปปัคคิ** ไฟที่ยังกายให้อบอุ่น

๒) **ชิรณัคคิ** ไฟที่ยังกายให้ทรุดโทรม

๓) **ปริทัยหัคคิ** ไฟที่ยังกายให้ร้อนกระวนกระวาย

๔) **ปริณามัคคิ** ไฟที่ยังอาหารให้ย่อย

ฆ. **วาโยธาตุ** คือสิ่งที่มีลักษณะพัดไปมา จำแนกเป็น ๖ คือ

๑) **อุทธังคมาวาตา** ลมพัดขึ้นเบื้องบน

๒) **อโธคมาวาตา** ลมพัดลงเบื้องต่ำ

๓) **กุจฉิสยาวาตา** ลมพัดในท้อง

๔) **โกฏฐาสยาวาตา** ลมพัดในลำไส้

๕) **อังคมังคานุสารีวาตา** ลมพัดซ่านไปทั่วอวัยวะ

๖) **อัสสาสปัสสาสวาตา** ลมหายใจเข้าออก

วิธีเจริญ จตุธาตุววัฏฐานนี้ พึงทราบตามนัยที่ตรัสไว้ในมหาสติปัฏฐานสูตร ดังนี้ว่า

> "ภิกษุทั้งหลาย โคฆาตก์ [คนฆ่าโค] ผู้ชำนาญ หรือลูกมือโคฆาตก์ ฆ่าโคแล้ว แบ่งเนื้อออกเป็นส่วนๆ แล้วพึงนั่ง [ขาย] อยู่ที่ทางใหญ่สี่แพร่ง ฉันใดก็ดี ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุก็ฉันนั้น พิจารณาดูกายนี้นี่แหละ ที่มันตั้งอยู่ท่าไร ที่เธอตั้งไว้ท่าไร โดยเป็นเพียงสักว่าธาตุว่า ในกายนี้ มี "ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม"

อธิบาย

มีคำอธิบายว่า "เมื่อคนฆ่าโค ให้อาหารโคอยู่ก็ดี จูงมาสู่โรงฆ่าก็ดี จูงมาถึงแล้วผูกไว้ที่โรงฆ่านั้นก็ดี กำลังฆ่าก็ดี เห็นมันกำลังถูกฆ่าก็ดี มันตายก็ดี ความรู้สึกว่า **โค** ยังไม่หายไป ตราบเท่าที่เขายังมิได้ชำแหละมันออกเป็นส่วนๆ แต่เมื่อ (เขาชำแหละเป็นส่วนๆ) แบ่งไปนั่ง (ขาย) แล้วนั่นแหละ ความรู้สึกว่าโค จึงหายไป กลายเป็นความรู้สึกว่า **"เนื้อ"** ไป

เขามิได้มีความคิดว่า "เรากำลังขายโค, คนเหล่านี้ (คือคนที่ซื้อเนื้อไป) กำลังนำเอาโคไป" แต่ที่แท้ เขาย่อมมีความคิดอย่างนี้ว่า "เรากำลังขายเนื้อ, ชนเหล่านี้กำลังนำเอาเนื้อไป" ดังนี้ ฉันใด **แม้เมื่อภิกษุนี้** ยังเป็นคฤหัสถ์ก็ดี บวชแล้วก็ดี ในกาลก่อนที่ยังเป็นปุถุชนโง่ๆ อยู่ (นั้น) ความรู้สึกว่าสัตว์ (ว่า "บุรุษ" ว่า "บุคคล") ยังไม่หายไป ตราบเท่าที่เธอยังมิได้พิจารณาดูกายนี้นี่แหละ ที่มันตั้งอยู่ท่าไร ที่เธอตั้งไว้ท่าไร โดย [เห็นเป็นเพียงสักว่า] ธาตุ ด้วยการพิจารณาแยกออกเป็นส่วนๆ ต่อเมื่อเธอพิจารณาเห็นโดยเป็นสักว่าธาตุ [นั่นแหละ] ความรู้สึกว่าสัตว์ [ว่าบุคคล] จึงหายไป จิตจึงตั้งมั่นอยู่โดยว่าเป็นเพียงสักว่าธาตุเท่านั้น"

ดังนั้นผู้บำเพ็ญเพียร พึงกำหนดกายของตนให้เห็นเป็นสักว่าธาตุแล้ว พึงกำหนดกายผู้อื่นให้เห็นเป็นสักว่าธาตุประชุมกันขึ้น สมมติว่าเป็นสัตว์เป็นบุคคล และพึงกำหนดให้รู้จักธาตุภายในภายนอก คือ สิ่งที่มีชีวิตจิตใจครองอยู่สิงอยู่ ชื่อว่า ธาตุภายใน เพราะดิน น้ำ ไฟ ลม ปราศจากอินทรีย์ จัดเป็นธาตุภายนอก ให้เห็นเป็นเพียงว่าธาตุอันหนึ่งๆ จนถอนสัตตูปลัทธิสัตตสัญญา คือความเข้าไปยึดถือว่าสัตว์ (ว่าเป็นตัวบุคคล) และความสำคัญว่าสัตว์ (ว่าเป็นตัวบุคคล) เสียได้ ฉะนี้

อธิปัญญาสิกขา

อธิปัญญาสิกขา

ตอนที่ ๑
ประเภทของปัญญา

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสพระคาถานี้ไว้ดังนี้ว่า

สีเล ปติฏฺฐาย นโร สปญฺโญ จิตฺตํ ปญฺญญฺจ ภาวยํ
อาตาปี นิปโก ภิกฺขุ โส อิมํ วิชฏเย ชฏํ.[๑]

แปลความว่า

ภิกษุผู้ฉลาด มีความเพียร มีปัญญารักษาตน ดำรงมั่นในศีล อบรมจิตและปัญญาให้เจริญอยู่ จะพึงถางชัฏนี้ได้.[๒]

ผู้บำเพ็ญสมถวิปัสสนากัมมัฏฐาน ประสงค์จะไปให้ถึงพระนิพพานอันเป็นจุดหมายปลายทางของพระพุทธศาสนา จำต้องศึกษาสัมมาปฏิบัติให้ถูกต้องตามหลัก **ไตรสิกขา** ได้แก่ อธิศีล-สิกขา อธิจิตตสิกขา ตั้งมั่นในศีล ดำรงตนให้ห่างไกลจากบาปธรรมทั้งปวง ประกอบด้วยความเพียร และมีปัญญารักษาตนดีแล้ว พึงอบรมตนให้ยิ่งขึ้นไปในอธิปัญญาสิกขา เพื่อละสังโยชน์กิเลสที่ติดแน่นในขันธสันดาน ด้วยการเจริญภาวนาบำเพ็ญวิปัสสนาปัญญาให้แก่กล้า เป็นกำลังหนุนเนื่องให้โพธิปักขิยธรรม ๓๗ และบารมี ๑๐ ประการ เพิ่มพูนบริบูรณ์เต็มที่ จึงจะสามารถละกิเลสและสังโยชน์ทั้งหลาย ดำเนินไปสู่หนทางที่สิ้นทุกข์คือพระนิพพานได้สำเร็จ

แนวทางการศึกษาสัมมาปฏิบัติ ในส่วนที่ว่าด้วย **อธิศีลสิกขา** และ**อธิจิตตสิกขา** มีปริยายดังได้แสดงมาแล้วโดยลำดับ ต่อไปนี้จะแสดงส่วนที่ว่าด้วย **ปัญญาสิกขา** ต่อไป

ในตอนที่ว่าด้วย **ปัญญาสิกขา** นี้ มีข้อคำถามเพื่อนำเข้าสู่การศึกษาสัมมาปฏิบัติ ดังนี้

๑. ปัญญา คืออะไร ?

---

[๑] พระไตรปิฎกบาลี ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๑๕ สังยุตตนิกาย สคาถวรรค ข้อ ๖๑ หน้า ๒๐.

[๒] ชัฏ ในที่นี้ หมายถึง ตัณหาซึ่งเกี่ยวสอดตรึงรัดใจไว้อย่างเหนียวแน่นมั่นคง ยากหนักหนาที่จะละทิ้งไปได้ เพราะมันเกิดขึ้นซ้ำแล้วซ้ำเล่าที่จิต ด้วยอำนาจแห่งอารมณ์ ๖ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์.

๒. คำว่า ปัญญา หมายความว่าอย่างไร ?

๓. ลักษณะเป็นต้น ของปัญญานั้น เป็นอย่างไร ?

๔. ปัญญา มีกี่อย่าง ?

๕. ผู้ประสงค์จะเจริญปัญญา พึงปฏิบัติอย่างไร? และ

๖. เมื่อปัญญาเจริญขึ้นแล้ว จะได้อานิสงส์อย่างไร ?

สำหรับคำตอบและอธิบายข้อคำถามดังกล่าว มีตามลำดับดังต่อไปนี้

๑. คำว่า ปัญญา คืออะไร ?

คำว่า **ปัญญา** ในที่นี้ ได้แก่ **วิปัสสนาญาณอันสัมปยุตด้วยกุศลจิต**

มีอธิบายว่า เพราะว่าปัญญามีหลายอย่างต่างประการ ครั้นจะตอบคำถามชี้แจงปัญญาไปทุกอย่าง จะไม่พึงยังประโยชน์ให้สำเร็จ ทั้งจะพึงเป็นไปเพื่อความสงสัยมากยิ่งขึ้นด้วย เพราะฉะนั้น จะขอกล่าวมุ่งหมายเฉพาะปัญญาที่ประสงค์ในที่นี้ ว่าคือ **วิปัสสนาญาณอันสัมปยุตด้วยกุศลจิต** เท่านั้น

๒. คำว่า ปัญญา หมายความว่าอย่างไร ?

คำว่า **ปัญญา** หมายความว่า **ความรู้ชัด** หรือ **ความรู้แจ้งโดยประการต่างๆ** ที่พิเศษยิ่งกว่าความหมายรู้ทั่วไปที่เกิดจากสัญญาคือความจำ เป็นต้น

อธิบายว่า **ปัญญา** คือ **ความรู้ชัด** หรือ **ความรู้แจ้ง** พิเศษยิ่งกว่า **ความหมายรู้** ที่แปลมาจากคำบาลีว่า **สัญญา** และ **ความรู้แจ้ง** ที่มาจากคำบาลีว่า **วิญญาณ** นี้ เพราะคำว่า **สัญญา วิญญาณ** และ**ปัญญา** ต่างก็เป็นธรรมชาติที่มีลักษณะเหมือนกันคือความรู้ด้วยกัน แต่ **สัญญา** เป็นอาการสักแต่ว่าความหมายรู้อารมณ์ เช่น รู้จักว่าสีเขียว สีเหลือง เป็นต้นเท่านั้น ยังไม่อาจรู้ทั่วถึงลักษณะที่ว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตาได้ ส่วน **วิญญาณ** ย่อมรู้ทั้งอารมณ์ที่ว่าสีเขียวสีเหลืองเป็นต้นด้วย และยังให้รู้ตลอดถึงลักษณะไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตาได้ แต่ยังไม่อาจจะให้ก้าวล่วงไปถึงความปรากฏแห่งมรรคได้ ส่วน **ปัญญา** นั้น ย่อมรู้แจ้งอารมณ์มีสีเขียวสีเหลืองเป็นต้น ตลอดถึงรู้แจ้งลักษณะของสังขาร ตามนัยดังกล่าวแล้ว ทั้งให้ก้าวหน้าไปถึงอริยมรรคได้ด้วย

อนึ่ง คำว่า **สัญญา วิญญาณ** และ**ปัญญา ทั้ง ๓ นี้** มีความแตกต่างกันที่ความสามารถในการรู้ไม่เท่ากันดังกล่าวแล้ว อุปมาเหมือนความไม่เท่ากันแห่งความรู้ในการใช้จ่ายเงินของคน ๓ คน คือ คนที่หนึ่งเป็นเด็กไร้เดียงสา ยังไม่มีความรอบรู้ในเรื่องการใช้จ่ายเงิน คนที่สองเป็นชาวบ้านมีความรู้ในเรื่องการใช้จ่ายเงินบ้าง แต่ไม่มาก ส่วนคนที่สามเป็นเจ้าหน้าที่การเงิน

เมื่อพวกเขาเห็นกองเหรียญกษาปณ์ เด็กที่ยังไร้เดียงสาย่อมรู้แต่เพียงว่าเหรียญกษาปณ์เหล่านี้ สวย งาม ยาว สั้น สี่เหลี่ยมหรือกลมเท่านั้น แต่หารู้ไม่ว่า ของชนิดนี้เขาสมมติใช้ซื้อขายแลกเปลี่ยนเครื่องอุปโภคบริโภคเป็นต้น คนชาวบ้านย่อมรู้ว่า เหรียญกษาปณ์นั้นเป็นของสวยงาม และรู้ว่าเป็นของที่เขาสมมติใช้ซื้อขายแลกเปลี่ยนเครื่องอุปโภคบริโภคได้ แต่ไม่รู้จักเลือกว่า เหรียญนี้แท้ เหรียญนี้ปลอม เหรียญนี้มีราคาเพียงครึ่งหนึ่ง ส่วนเจ้าหน้าที่ดูเงิน ย่อมรู้ประการเหล่านี้ทั้งหมด และรู้ด้วยว่าเหรียญนี้ทำที่ประเทศชื่อนี้ ที่เมืองชื่อนี้ และรู้จนกระทั่งส่วนผสมของโลหะที่ทำเหรียญ ดังนี้เป็นต้น ฉันใด **สัญญา วิญญาณ** และ**ปัญญา นี้ ก็เปรียบได้ดั่งบุคคลทั้ง ๓ ที่มีความรู้ไม่เท่ากัน ฉันนั้นแล** กล่าวคือ **สัญญา** เปรียบเสมือนการเห็นเหรียญกษาปณ์ของเด็กที่ยังไม่มีความรู้ เพราะรู้เพียงสักว่าอาการคือความปรากฏแห่งอารมณ์ด้วยอำนาจสีเขียวเป็นต้น ส่วน **วิญญาณ** รู้มากกว่า เหมือนการเห็นเหรียญกษาปณ์ของชาวบ้าน เพราะรอบรู้อารมณ์ที่ปรากฏเช่น สีเขียวเป็นต้น และยังรู้ค่าของเงินที่สมมติมูลค่าขึ้นเพื่อใช้ซื้อขายแลกเปลี่ยนเครื่องอุปโภคบริโภคได้ ส่วน **ปัญญา** ซึ่งรอบรู้มากกว่า ย่อมเป็นเหมือนการเห็นเหรียญกษาปณ์ของเจ้าหน้าที่การเงิน เพราะความรอบรู้โดยประการต่างๆ เกี่ยวกับส่วนผสมและสถานที่ผลิตเหรียญที่พิเศษยิ่งกว่า เหมือนปัญญาที่มีความรอบรู้และความรู้แจ้ง สามารถรู้แจ้งชัดอารมณ์ด้วยอำนาจสีเขียวเป็นต้นและให้ถึงการแทงตลอดสามัญญลักษณะและให้ถึงความปรากฏแห่งมรรคแม้ที่สูงขึ้นไปกว่านั้นได้ ฉะนั้น

สรุปได้ว่า คำว่า **ปัญญา** ในที่นี้หมายถึง **วิปัสสนาปัญญา** หรือ ปัญญาเจตสิกที่เกิดพร้อมกับกุศลจิต อันมีลักษณะรู้แจ้งสภาวะของสังขารธรรมทั้งปวงว่า มีสามัญญลักษณะคือ อนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา และรู้แจ้งชัดตลอดไปจนถึงสภาวะของวิสังขารธรรมคือพระนิพพาน และอริยสัจ ๔ เป็นต้นตามที่เป็นจริง ชื่อว่า **“วิปัสสนาญาณอันสัมปยุตด้วยกุศลจิต”** นั้นเอง

๓. ลักษณะ หน้าที่ เหตุให้เกิด และผล ของปัญญานั้น เป็นอย่างไร ?

ลักษณะของปัญญา คือ ความรู้แจ้ง เห็นแจ้งสภาวธรรมตามเป็นจริง

หน้าที่ของปัญญา คือ กำจัดโมหะ

เหตุให้เกิดปัญญา คือ **สมาธิ ความตั้งมั่นแห่งจิต**

ผลของความมีปัญญาที่ปรากฏชัด คือ ความไม่หลง

อธิบายว่า

ปัญญา มี**ลักษณะ**รู้แจ้งสภาวะปกติแห่งรูปธรรมและนามธรรมทั้งปวง อาการไม่เที่ยง ไม่แท้ ที่ประกอบด้วยทุกข์ ที่ไม่เป็นแก่นสาร หาใช่ตน หาใช่ของตน นี่แหละเป็นสภาวะปกติแห่งรูปธรรมและนามธรรม

ว่าโดยหน้าที่ วิปัสสนาปัญญานี้ มีหน้าที่คือการขจัดเสียซึ่งมืดคือโมหะอันปกปิดไว้ซึ่งสภาวะปกติแห่งรูปธรรมและนามธรรมทั้งปวง

ว่าโดยเหตุเกิดของวิปัสสนาปัญญานั้น มิใช่อื่นไกล ได้แก่ สมาธิ สมาธินี่แลเป็นเหตุอันใกล้ สมาธิเกิดก่อน แล้ววิปัสสนาปัญญาจึงเกิดภายหลัง ดังมีพระบาลีว่า “สมาธึ ภิกฺขเว ภาเวถ, สมาหิโต ภิกฺขเว ภิกฺขุ ยถาภูตํ ปชานาติ”[๑] แปลว่า “ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงเจริญสมาธิเถิด, ภิกษุมีจิตตั้งมั่นแล้ว ย่อมรู้ชัดตามเป็นจริง.”

ว่าโดยผล ที่วิปัสสนาปัญญาให้สำเร็จ คือความไม่หลง กล่าวคือ เมื่อวิปัสสนาปัญญาบังเกิดกล้าเชี่ยวแรงอยู่แล้ว จิตตสันดานแห่งผู้บำเพ็ญเพียรก็จะปราศจากความหลง จะหนักแน่นแม่นยำอยู่ในกิริยาที่รู้ชัดเจนแจ่มแจ้งว่า นามและรูปเป็นต้น ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา.

---

[๑] พระไตรปิฎกบาลี ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๑๗ สังยุตตนิกาย ขันธวรรค ข้อ ๒๗ หน้า ๑๘.

สรุปความว่า ปัญญาอันรู้แจ้งเห็นแจ้งสภาวะตามเป็นจริง ของสังขารคือธรรมชาติที่ประกอบด้วยปัจจัยปรุงแต่ง (สังขตธรรม) **ทั้งปวง ว่าเป็นอนิจจัง ทุกขัง และเป็นอนัตตา** และ**อริยสัจทั้ง ๔** อันนำไปสู่**สภาวะของวิสังขารที่ไม่ประกอบด้วยปัจจัยปรุงแต่ง** (อสังขตธรรม) **คือ พระนิพพานธาตุ อันเป็นที่สิ้นทุกข์ ด้วย "ญาณ" จากการเจริญทั้งสมถะและวิปัสสนากัมมัฏฐาน** เป็น **"ภาวนามยปัญญา"** ชื่อว่า **"วิปัสสนาปัญญา" นั้นเอง ที่เกื้อหนุนให้ผู้บำเพ็ญเพียรสามารถบรรลุถึงมรรคผล นิพพาน ที่สิ้นสุดแห่งทุกข์ทั้งปวง** และ**ที่เป็นบรมสุข ตามระดับภูมิธรรมที่ปฏิบัติได้.**

๔. ปัญญามีกี่อย่าง ?

ปัญญามีหลายอย่าง ดังนี้

อันดับแรกว่าโดยลักษณะ คือการรู้แจ้งสภาวธรรม ปัญญามีอย่างเดียวเท่านั้น

ปัญญา มี ๒ อย่าง เป็นต้นว่า

โลกิยปัญญา ๑ และโลกุตตรปัญญา ๑
ปัญญามีอาสวะ ๑ และไม่มีอาสวะ ๑
ปัญญาที่กำหนดรูป ๑ และที่กำหนดนาม ๑
ปัญญาที่เกิดร่วมโสมนัส ๑ และที่เกิดร่วมกับอุเบกขา ๑
ปัญญาที่เป็นทัสสนภูมิ ๑ และที่เป็นภาวนาภูมิ ๑

ปัญญา มี ๓ อย่าง เป็นต้นว่า

จินตามยปัญญา ๑ สุตมยปัญญา ๑ และภาวนามยปัญญา ๑
ปัญญาที่เป็นปริตตารัมมณะ ๑ มหัคคตารัมมณะ ๑ และอัปปมาณารัมมณะ ๑
ปัญญาที่เป็นอายโกศล ๑ ที่เป็นอปายโกศล ๑ และที่เป็นอุปายโกศล ๑

ปัญญา มี ๔ อย่าง เช่น ญาณในสัจจะ ๔ และปฏิสัมภิทา ๔

สรุปได้ว่า การเรียกชื่อปัญญามีหลายอย่าง แตกต่างกันไปตามลักษณะและที่มีชื่อเรียกตามหน้าที่ของปัญญานั้นๆ แต่เมื่อกล่าวโดยความสามารถในการเห็นแจ้งรู้แจ้ง

ลักษณะสภาวะของสังขารธรรม ซึ่งมีสามัญญลักษณะ คือ อนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา เป็นเช่นเดียวกัน ต่างกันเพียงรายละเอียดเท่านั้น

ดังนั้น เพื่อให้ผู้ศึกษาสัมมาปฏิบัติเกิดความเข้าใจในปัญญาเพื่อการปฏิบัติวิปัสสนาโดยตรง ท่านพระพุทธโฆสาจารย์จึงระบุว่า ปัญญาในที่นี้ท่านมุ่งหมายวิปัสสนาญาณอันสัมปยุตด้วยกุศลจิตนั่นเอง ชื่อว่า **"วิปัสสนาปัญญา"** อันจะ**เป็นอุปการะให้สามารถเจริญสมถวิปัสสนากัมมัฏฐานต่อไป เพื่อให้เห็นแจ้งรู้แจ้ง ทั้งในสภาวะของสังขารธรรมทั้งปวง และทั้งในวิสังขารธรรมคือพระนิพพานธาตุ**และ**อริยสัจ ๔** ให้**สามารถบรรลุถึงพระนิพพาน ดำรงตนอยู่ในฐานะพระอเสขบุคคลได้อย่างแท้จริง**

๕. ผู้ประสงค์จะเจริญปัญญา พึงปฏิบัติอย่างไร?

ผู้ประสงค์จะเจริญปัญญา เมื่อศึกษาให้เข้าใจปัญญาที่มุ่งหมาย กล่าวคือ **วิปัสสนาญาณอันสัมปยุตด้วยกุศลจิตแล้ว** ต่อไปพึงศึกษาสัมมาปฏิบัติให้ทราบชัดในธรรมอัน**เป็นภูมิเป็นอารมณ์ของวิปัสสนาปัญญา** อันแยกประเภทเป็น **ขันธ์ อายตนะ ธาตุ อินทรีย์ สัจจะ** และ **ปฏิจจสมุปบาทธรรม** ด้วยการปฏิบัติตามแนวทางแห่ง**วิสุทธิ** ๒ คือ **สีลวิสุทธิ** และ **จิตตวิสุทธิ** ซึ่งจะเป็นเหตุให้วิปัสสนาปัญญาเกิดทำหน้าที่เป็นฐานรองรับการเจริญวิปัสสนาปัญญา อันมีลำดับการปฏิบัติปรากฏใน**วิสุทธิ ๕** ซึ่งเป็นสรีระคือ**ตัววิปัสสนาปัญญา**โดยตรง ได้แก่ **ทิฏฐิวิสุทธิ กังขาวิตรณวิสุทธิ มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ** และ **ญาณทัสสนวิสุทธิ** ต่อไป.

ตอนที่ ๒

หลักปฏิบัติสมถวิปัสสนากัมมัฏฐานเพื่อทำนิพพานให้แจ้ง และ ปฏิปทาเพื่อความหลุดพ้น

๑. หลักทำนิพพานให้แจ้ง

สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ตรัสรู้ คือทั้งได้ทรงเห็นแจ้งและทั้งได้ทรงรู้แจ้ง ดัง

พระพุทธดำรัสในธัมมจักกัปปวัตนสูตรว่า[๑]

"ภิกษุทั้งหลาย จักษุได้เกิดขึ้นแล้ว ญาณได้เกิดขึ้นแล้ว ปัญญาได้เกิดขึ้นแล้ว วิชชาได้เกิดขึ้นแล้ว แสงสว่างได้เกิดขึ้นแล้วแก่เรา ในธรรมทั้งหลายที่เราไม่เคยได้ฟังมาก่อน ว่า 'นี้เป็นทุกขอริยสัจ"

และได้ทรงประทานหลักสมถวิปัสสนากัมมัฏฐานเพื่อทำนิพพานให้แจ้ง ไว้ดังต่อไปนี้

"ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ที่พอใจในความคลุกคลีกันเป็นหมู่ๆ, ยินดีในความคลุกคลีกันเป็นหมู่ๆ, ตามประกอบความพอใจในความคลุกคลีกันเป็นหมู่ๆ, เป็นผู้พอใจในหมู่, ยินดีในหมู่, ตามประกอบความพอใจในหมู่อยู่แล้วหนอ **เธอนั้น จักมาเป็นผู้โดดเดี่ยวยินดียิ่งในความสงัดเงียบนั้น ข้อนี้ไม่เป็นฐานะที่มีได้.**

เมื่อไม่เป็นผู้โดดเดี่ยวยินดียิ่งในความสงัดเงียบแล้ว **จักถือเอานิมิตแห่งสมาธิจิตวิปัสสนาจิตได้นั้น ข้อนี้ก็ไม่เป็นฐานะที่มีได้.**

เมื่อไม่ได้ถือเอานิมิตแห่งสมาธิจิตวิปัสสนาจิตแล้ว **จักยังสัมมาทิฏฐิแห่งวิปัสสนาให้บริบูรณ์นั้น ข้อนี้ก็ไม่เป็นฐานะที่มีได้**

เมื่อไม่ทำสัมมาทิฏฐิแห่งวิปัสสนาให้บริบูรณ์แล้ว **จักยังสัมมาสมาธิแห่งมรรคและผลให้บริบูรณ์นั้น ข้อนี้ก็ไม่เป็นฐานะที่มีได้.**

เมื่อไม่ทำสัมมาสมาธิแห่งมรรคและผลให้บริบูรณ์แล้ว **จักละสังโยชน์ทั้งหลายนั้น ข้อนี้ก็ไม่เป็นฐานะที่มีได้.**

เมื่อไม่ละสังโยชน์ทั้งหลายแล้ว **จักทำนิพพานให้แจ้งนั้น ข้อนี้ก็ไม่เป็นฐานะที่มีได้เลย.**

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ที่ไม่พอใจในความคลุกคลีกันเป็นหมู่ๆ, ไม่ยินดีในความคลุกคลีกันเป็นหมู่ๆ, ไม่ตามประกอบความพอใจในความคลุกคลีกันเป็นหมู่ๆ, ไม่เป็นผู้พอใจในหมู่, ไม่ยินดีในหมู่, ไม่ตามประกอบความพอใจ

---

[๑] พระไตรปิฎกบาลี ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๔ วินัยปิฎก มหาวรรค ธัมมจักกัปปวัตนสูตร ข้อ ๑๕ หน้า ๑๙-๒๑.

ในหมู่ อยู่แล้วหนอ **เธอนั้น จักมาเป็นผู้โดดเดี่ยวยินดียิ่งในความสงัดเงียบนั้น ข้อนี้เป็นฐานะที่มีได้เป็นได้.**

เมื่อเป็นผู้โดดเดี่ยวยินดียิ่งในความสงัดเงียบแล้ว **จักถือเอานิมิตแห่งสมาธิจิตและวิปัสสนาจิตได้นั้น ข้อนี้เป็นฐานะที่มีได้เป็นได้.**

เมื่อถือเอานิมิตแห่งสมาธิจิตและวิปัสสนาจิตแล้ว **จักยังสัมมาทิฏฐิแห่งวิปัสสนาให้บริบูรณ์นั้น ข้อนี้เป็นฐานะที่มีได้เป็นได้.**

เมื่อทำสัมมาทิฏฐิแห่งวิปัสสนาให้บริบูรณ์แล้ว **จักยังสัมมาสมาธิแห่งมรรคและผลให้บริบูรณ์นั้น ข้อนี้เป็นฐานะที่มีได้เป็นได้.**

เมื่อทำสัมมาสมาธิแห่งมรรคและผลให้บริบูรณ์แล้ว **จักละสังโยชน์ทั้งหลายได้นั้น ข้อนี้เป็นฐานะที่มีได้เป็นได้.**

เมื่อละสังโยชน์ทั้งหลายได้แล้ว **จักทำนิพพานให้แจ้งได้นั้น ข้อนี้เป็นฐานะที่มีได้เป็นได้แล.”**[๑]

๒. ปฏิปทาเพื่อความหลุดพ้น

อนึ่ง ท่าน**พระอานนท์ พระพุทธอุปัฏฐาก ได้แสดงปฏิปทาเพื่อความหลุดพ้นด้วยสมถะและวิปัสสนากัมมัฏฐาน** และท่าน**พระสารีบุตร** ได้อธิบายความไว้ ดังต่อไปนี้[๒]

ก) เจริญวิปัสสนา โดยมีสมถะเป็นเบื้องต้น ธรรมภาษิตว่า

“อาวุโสทั้งหลาย ภิกษุในศาสนานี้ ย่อมเจริญวิปัสสนาอันมีสมถะเป็นเบื้องต้น. เมื่อภิกษุนั้นเจริญวิปัสสนาอันมีสมถะเป็นเบื้องต้นอยู่ มรรคย่อมเกิด. ภิกษุนั้นเสพ เจริญ ทำให้มาก ซึ่งมรรคนั้น. เมื่อภิกษุนั้นเสพ เจริญ ทำให้มาก ซึ่งมรรคนั้นอยู่ ย่อมละสังโยชน์ได้. อนุสัยย่อมสิ้นไป.”

---

[๑] พระไตรปิฎกบาลี ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๒๒ อังคุตตรนิกาย ฉักกนิบาต ข้อ ๓๓๙ หน้า ๔๗๒-๔๗๓. (คำแปลจากหนังสือขุมทรัพย์จากพระโอษฐ์ ของกองตำราคณะธรรมทานไชยา พ.ศ.๒๕๑๔, หน้า ๒๘๕-๒๘๖).

[๒] พระไตรปิฎกบาลี ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๒๑ อังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต ข้อ ๑๗๐ หน้า ๒๑๑-๒๑๒ และเล่มที่ ๓๑ ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค ข้อ ๕๓๔-๕๔๓ หน้า ๔๓๒-๔๔๘.

ท่านพระสารีบุตรได้อธิบายความไว้ว่า

"ภิกษุเจริญวิปัสสนามีสมถะเป็นเบื้องต้นอย่างไร ?

ความที่จิตมีอารมณ์เดียวไม่ฟุ้งซ่านด้วยสามารถแห่งเนกขัมมะ เป็นสมาธิ วิปัสสนาด้วยอรรถว่าพิจารณาเห็นธรรมที่เกิดในสมาธินั้น โดยความเป็นสภาพไม่เที่ยง โดยความเป็นทุกข์ โดยความเป็นอนัตตา ด้วยประการดังนี้ สมถะจึงมีก่อน วิปัสสนามีภายหลัง เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า เจริญวิปัสสนามีสมถะเป็นเบื้องต้น...

ความที่จิตมีอารมณ์เดียวไม่ฟุ้งซ่านด้วยสามารถความไม่พยาบาท เป็นสมาธิ ความที่จิตมีอารมณ์เดียวไม่ฟุ้งซ่านด้วยสามารถแห่งอาโลกสัญญาเป็นสมาธิ ... ความที่จิตมีอารมณ์เดียวไม่ฟุ้งซ่าน ด้วยสามารถความเป็นผู้พิจารณาเห็นความสละคืนหายใจออก ด้วยสามารถความเป็นผู้พิจารณาเห็นความสละคืนหายใจเข้า เป็นสมาธิ วิปัสสนาด้วยอรรถว่าพิจารณาเห็นธรรมที่เกิดในสมาธินั้น โดยความเป็นสภาพไม่เที่ยง โดยความเป็นทุกข์ โดยความเป็นอนัตตา ด้วยประการดังนี้ สมถะจึงมีก่อน วิปัสสนามีภายหลัง เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า เจริญวิปัสสนามีสมถะเป็นเบื้องต้น...

คำว่า มรรคย่อมเกิด ความว่า มรรคย่อมเกิดอย่างไร ?

สัมมาทิฏฐิด้วยอรรถว่า**เห็น** เป็นมรรคย่อมเกิด **สัมมาสังกัปปะ**ด้วยอรรถว่า**ดำริ** เป็นมรรคย่อมเกิด **สัมมาวาจา**ด้วยอรรถว่า**กำหนด** เป็นมรรคย่อมเกิด **สัมมากัมมันตะ**ด้วยอรรถว่า**เป็นสมุฏฐาน** เป็นมรรคย่อมเกิด **สัมมาอาชีวะ**ด้วยอรรถว่า**ผ่องแผ้ว** เป็นมรรคย่อมเกิด **สัมมาวายามะ** ด้วยอรรถว่า**ประคองไว้** เป็นมรรคย่อมเกิด **สัมมาสติ**ด้วยอรรถว่า**ตั้งมั่น** เป็นมรรคย่อมเกิด **สัมมาสมาธิ**ด้วยอรรถว่า**ไม่ฟุ้งซ่าน** เป็นมรรคย่อมเกิด มรรคย่อมเกิดอย่างนี้

เมื่อภิกษุนั้นเสพ เจริญ ทำให้มาก ซึ่งมรรคนั้นอยู่ กล่าวคือ นึกถึงอยู่ รู้อยู่ เห็นอยู่ พิจารณาอยู่ อธิษฐานจิตอยู่ น้อมจิตไปด้วยศรัทธา ประคอง

ความเพียรไว้ ตั้งสติไว้มั่น ตั้งจิตไว้อยู่ ทราบชัดด้วยปัญญา รู้ยิ่งซึ่งธรรมที่ควรรู้ยิ่งอยู่ กำหนดรู้ซึ่งธรรมที่ควรกำหนดรู้ ละธรรมที่ควรละ เจริญธรรมที่ควรเจริญ ทำให้แจ้งซึ่งธรรมที่ควรทำให้แจ้ง ย่อมละสังโยชน์ได้ อนุสัยย่อมสิ้นไป”

ข) เจริญสมถะ โดยมีวิปัสสนาเป็นเบื้องต้น ธรรมภาษิตว่า

“ภิกษุเจริญสมถะมีวิปัสสนาเป็นเบื้องต้น เมื่อภิกษุนั้นเจริญสมถะมีวิปัสสนาเป็นเบื้องต้นอยู่ มรรคย่อมเกิดขึ้น ภิกษุนั้นเสพ เจริญ ทำให้มาก ซึ่งมรรคนั้น เมื่อภิกษุนั้นเสพ เจริญ ทำให้มากซึ่งมรรคนั้นอยู่ ย่อมละสังโยชน์ได้ อนุสัยย่อมสิ้นไป.”

พระสารีบุตรได้อธิบายความไว้ว่า

“ภิกษุนั้นย่อมเจริญสมถะมีวิปัสสนาเป็นเบื้องต้นอย่างไร ?

วิปัสสนาด้วยอรรถว่าพิจารณาเห็นโดยความเป็นสภาพไม่เที่ยง โดยความเป็นทุกข์ โดยความเป็นอนัตตา ความที่จิตมีการปล่อยธรรมทั้งหลายที่เกิดในวิปัสสนานั้นเป็นอารมณ์ เพราะความที่จิตมีอารมณ์เดียวไม่ฟุ้งซ่านเป็นสมาธิ ด้วยประการดังนี้ วิปัสสนาจึงมีก่อน สมถะจึงมีภายหลัง เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า เจริญสมถะมีวิปัสสนาเป็นเบื้องต้น.”

ค) เจริญสมถะและวิปัสสนาคู่กัน ธรรมภาษิตว่า

“ภิกษุเจริญสมถะและวิปัสสนาคู่กันไป เมื่อภิกษุนั้นเจริญสมถะและวิปัสสนาคู่กันไป มรรคย่อมเกิด ภิกษุนั้นเสพ เจริญ ทำให้มาก ซึ่งมรรคนั้น เมื่อภิกษุนั้นเสพ เจริญ ทำให้มาก ซึ่งมรรคนั้นอยู่ ย่อมละสังโยชน์ได้ อนุสัยย่อมสิ้นไป.”

พระสารีบุตรได้อธิบายความไว้ว่า

"ภิกษุย่อมเจริญสมถะและวิปัสสนาคู่กันไปอย่างไร?

ภิกษุย่อมเจริญสมถะและวิปัสสนาคู่กันไปด้วยอาการ ๑๖ คือ ด้วยความเป็นอารมณ์ ๑ ด้วยความเป็นโคจร ๑ ด้วยความละ ๑ ด้วยความสละ ๑ ด้วยความออก ๑ ด้วยความหลีกไป ๑ ด้วยความเป็นธรรมละเอียด ๑ ด้วยความเป็นธรรมประณีต ๑ ด้วยความหลุดพ้น ๑ ด้วยความไม่มีอาสวะ ๑ ด้วยความเป็นเครื่องข้าม ๑ ด้วยความไม่มีนิมิต ๑ ด้วยความไม่มีที่ตั้ง ๑ ด้วยความว่างเปล่า ๑ ด้วยความเป็นธรรมมีกิจเป็นอันเดียวกัน ๑ ด้วยความไม่ล่วงเกินกันและกัน ๑ ด้วยความเป็นคู่กัน ๑..."

ง) ธัมมุทธัจจาวิคคหิตมานัส

การเจริญภาวนาที่จิตใจของผู้ปฏิบัติถูกชักให้เขวด้วยธัมมุทธัจ หรือวิปัสสนูปกิเลส ๑๐ ประการ แต่ครั้นถึงคราวเหมาะที่จิตนั้นตั้งแน่วแน่สงบสนิทลงได้ ณ ภายใน เด่นชัดเป็นสมาธิมรรคก็เกิด (วิธีเอาผิดเป็นครู)

"ภิกษุมีใจนึกถึงโอภาสอันเป็นธรรมถูกอุทธัจจะกั้นไว้ สมัยนั้น จิตย่อมตั้งมั่นสงบอยู่ภายใน เป็นธรรมเอกผุดขึ้น ตั้งมั่นอยู่ มรรคย่อมเกิดแก่ภิกษุนั้น ภิกษุนั้นเสพ เจริญ ทำให้มากซึ่งมรรคนั้น เมื่อภิกษุนั้นเสพ เจริญ ทำให้มากซึ่งมรรคนั้นอยู่ ย่อมละสังโยชน์ได้ อนุสัยย่อมสิ้นไป."

เย ฌานปสุตา ธีรา เนกฺขมฺมูปสเม รตา
เทวาปิ เตสํ ปิหยนฺติ สมฺพุทฺธานํ สตีมตํ.

ผู้มีปัญญาใด ขวนขวายในฌาน ยินดีในความสงบอันเกิดแต่เนกขัมมะ เทวดาทั้งหลายก็พอใจต่อผู้มีปัญญา ผู้รู้ดีแล้ว มีสติ เหล่านั้น.

(พุทธ) ขุ.ธ. ๒๕/๒๔/๓๙.

ตอนที่ ๓
ธรรมอันเป็นภูมิเป็นอารมณ์ ของวิปัสสนาปัญญา

อนึ่ง ผู้ที่ควรแก่การเจริญวิปัสสนาปัญญา (ปัญญาเป็นเครื่องเห็นแจ้งรู้แจ้งในสภาวธรรมทั้งหลาย) นั้น พึงทราบธรรมอันเป็นภูมิเป็นอารมณ์[๑] ของวิปัสสนาปัญญาอย่างนี้ว่า **"ธรรมทั้งหลายอันแยกประเภทเป็นขันธ์ อายตนะ ธาตุ อินทรีย์ สัจจะ และปฏิจจสมุปบาท[๒] เป็นภูมิ เป็นอารมณ์ ของวิปัสสนาปัญญา"**

ธรรมทั้งหลายเหล่านั้นมีขันธ์เป็นต้น เมื่อผู้บำเพ็ญเพียรน้อมนึกมาพิจารณาเป็นอารมณ์แล้ว ก็จะมีปัญญาบังเกิดขึ้นเป็นโลกิยวิปัสสนาปัญญา ซึ่งเป็นอุปการะให้ถึงโลกุตตรปัญญาได้ ดังจะได้กล่าวในตอนต่อไป

หมวดที่ ๑ ได้แก่ **ขันธ์ ๕** คือ

ฝ่าย**รูปธรรม** ได้แก่ **รูปขันธ์**

ฝ่าย**นามธรรม** ได้แก่ **เวทนาขันธ์** (การเสวยอารมณ์) **สัญญาขันธ์** (ความจำได้) **สังขารขันธ์** (ความคิด) **วิญญาณขันธ์** (ความรู้)

หมวดที่ ๒ ได้แก่ **อายตนะ ๑๒** คือ

อายตนะภายใน ๖ *คือ*		**อายตนะภายนอก ๖** *คือ*	
จักขายตนะ	อายตนะคือตา	**รูปายตนะ**	อายตนะคือรูป
โสตายตนะ	อายตนะคือหู	**สัททายตนะ**	อายตนะคือเสียง
ฆานายตนะ	อายตนะคือจมูก	**คันธายตนะ**	อายตนะคือกลิ่น
ชิวหายตนะ	อายตนะคือลิ้น	**รสายตนะ**	อายตนะคือรส

---

[๑] ภูมิ หมายถึง ชั้น หรือ ระดับความรู้พื้นฐานที่จะต้องรู้โดยละเอียดก่อนที่จะเจริญวิปัสสนาปัญญา ความรู้พื้นฐานนี้เป็นเรื่องที่ต้องใช้ในการภาวนา เพื่อความรู้แจ้งชัดในเรื่องขันธ์ เป็นต้น
ส่วน อารมณ์ หมายถึง ธรรมชาติเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวของจิต

[๒] ปฏิจจสมุปบาทธรรม คือ ธรรมทั้งหลายที่เป็นปัจจัย (ของกันและกันเกิดขึ้น) มี อวิชชา เป็นต้น

กายายตนะ อายตนะคือกาย **โผฏฐัพพายตนะ** อายตนะคือสิ่งสัมผัสทางกาย

มนายตนะ อายตนะคือใจ **ธัมมายตนะ** อายตนะคืออารมณ์เกิดกับใจ

หมวดที่ ๓ ได้แก่ **ธาตุ ๑๘** คือ

ธาตุ ๖ *คือ*		**ธาตุกระทบ ๖** *คือ*	
จักขุธาตุ	ธาตุคือตา	**รูปธาตุ**	ธาตุคือรูป
โสตธาตุ	ธาตุคือหู	**สัททธาตุ**	ธาตุคือเสียง
ฆานธาตุ	ธาตุคือจมูก	**คันธธาตุ**	ธาตุคือกลิ่น
ชิวหาธาตุ	ธาตุคือลิ้น	**รสธาตุ**	ธาตุคือรส
กายธาตุ	ธาตุคือกาย	**โผฏฐัพพธาตุ**	ธาตุคือสิ่งสัมผัสทางกาย
มโนธาตุ	ธาตุคือใจ	**ธัมมธาตุ**	ธาตุคืออารมณ์เกิดกับใจ

ธาตุรับรู้ ๖ *คือ*

จักขุวิญญาณธาตุ ธาตุคือวิญญาณทางตา

โสตวิญญาณธาตุ ธาตุคือวิญญาณทางหู

ฆานวิญญาณธาตุ ธาตุคือวิญญาณทางจมูก

ชิวหาวิญญาณธาตุ ธาตุคือวิญญาณทางลิ้น

กายวิญญาณธาตุ ธาตุคือวิญญาณทางกาย

มโนวิญญาณธาตุ ธาตุคือวิญญาณทางใจ

หมวดที่ ๔ ได้แก่ **อินทรีย์ ๒๒** คือ

๑. **จักขุนทรีย์** ความเป็นใหญ่ทางตา

๒. **โสตินทรีย์** ความเป็นใหญ่ทางหู

๓. **ฆานินทรีย์** ความเป็นใหญ่ทางจมูก

๔. **ชิวหินทรีย์** ความเป็นใหญ่ทางลิ้น

๕. **กายินทรีย์** ความเป็นใหญ่ทางกาย

๖. **มนินทรีย์** ความเป็นใหญ่ทางใจ

๗. **อิตถินทรีย์** ความเป็นใหญ่ในความเป็นหญิง

๘. **ปุริสินทรีย์** ความเป็นใหญ่ในความเป็นชาย

๙. **ชีวิตินทรีย์** ความเป็นใหญ่ในความเป็นอยู่

๑๐. **สุขินทรีย์** ความเป็นใหญ่ในความสุข

๑๑. **ทุกขินทรีย์** ความเป็นใหญ่ในความทุกข์

๑๒. **โสมนัสสินทรีย์** ความเป็นใหญ่ในความโสมนัส

๑๓. **โทมนัสสินทรีย์** ความเป็นใหญ่ในความโทมนัส

๑๔. **อุเปกขินทรีย์** ความเป็นใหญ่ในการวางเฉย

๑๕. **สัทธินทรีย์** ความเป็นใหญ่ในความเชื่อ

๑๖. **วิริยินทรีย์** ความเป็นใหญ่ในความเพียร

๑๗. **สตินทรีย์** ความเป็นใหญ่ในความระลึก

๑๘. **สมาธินทรีย์** ความเป็นใหญ่ในความตั้งจิตมั่น

๑๙. **ปัญญินทรีย์** ความเป็นใหญ่ในความรอบรู้

๒๐. **อนัญญตัญญัสสามีตินทรีย์** อินทรีย์ของพระอริยบุคคลผู้ปฏิบัติด้วยคิดว่า เราจักตรัสรู้พระนิพพาน. ได้แก่อินทรีย์ของพระโสดาบัน

๒๑. **อัญญินทรีย์** อินทรีย์อันมิได้ล่วงซึ่งแดน อันพระโสดาปัตติมัคคญาณเห็นแล้ว ตรัสรู้อริยสัจและนิพพาน ได้แก่ อินทรีย์ของพระอริยบุคคล ตั้งแต่พระสกทาคามีถึงพระผู้ตั้งอยู่ในอรหัตตมรรค

๒๒. **อัญญาตาวินทรีย์** อินทรีย์ของพระอริยบุคคลผู้ตรัสรู้แล้ว ได้แก่อินทรีย์ของพระอรหันต์

(ตั้งแต่ข้อ ๒๐ ถึง ข้อ ๒๒ เป็นอินทรีย์ของพระอริยบุคคล)

หมวดที่ ๕ ได้แก่ **อริยสัจ ๔** คือ

๑. ทุกขสัจ ได้แก่ ธรรม ๑๒ ประการดังต่อไปนี้ คือ

ชาติ	ความเกิด
ชรา	ความแก่
มรณะ	ความตาย
โสกะ	ความแห้งใจ
ปริเทวะ	ความคร่ำครวญ
ทุกข์	ความไม่สบายกาย (ทุกข์ทางกาย)
โทมนัสสะ	ความไม่สบายใจ (ทุกข์ทางใจ)
อุปายาสะ	ความคับแค้นใจ
อัปปิยสัมปโยค	ความประสบกับสัตว์และสังขารอันไม่เป็นที่รัก
ปิยวิปโยค	ความพลัดพรากจากสัตว์และสังขารอันเป็นที่รัก
อิจฉิตาลาภ	ความปรารถนาไม่ได้สมหวังก็เป็นทุกข์ [ความไม่ได้สิ่งที่ปรารถนา ก็เป็นทุกข์]
อุปาทานขันธ์	กล่าวโดยสรุป อุปาทานขันธ์เป็นทุกข์

๒. สมุทัยสัจ ได้แก่ ตัณหา ๓ คือ

กามตัณหา	ความทะยานอยากในกาม
ภวตัณหา	ความทะยานอยากในความมี ความเป็น
วิภวตัณหา	ความทะยานอยากในความไม่มี ไม่เป็น อันมี **อวิชชา** เป็น **มูลรากฝ่ายเกิดทุกข์ทั้งปวง**

๓. นิโรธสัจ คือ

สภาวะที่ทุกข์ดับ เพราะเหตุ (สมุทัย) ดับ ซึ่งมีทั้ง**อาการดับแห่งนิโรธ** อันเป็น**สังขตธรรม** และ**ทั้งความบรรลุนิโรธธาตุ** คือ **ความบรรลุพระนิพพานธาตุ โดยปรมัตถ์** อันเป็น**อสังขตธรรม**

๔. มรรคสัจ (อริยมรรคมีองค์ ๘) คือ

ข้อปฏิบัติอันเป็นเครื่องดำเนินถึงความดับทุกข์ ท่านจำแนกเป็น ๘ คือ

๑. **สัมมาทิฏฐิ** ความเห็นชอบ ได้แก่ เห็นอริยสัจ ๔

๒. **สัมมาสังกัปปะ** ความดำริชอบ ได้แก่ กุศลวิตก ๓ คือ *เนกขัมมวิตก* ดำริออกจากกาม ๑ *อัพยาบาทวิตก* ดำริในอันไม่พยาบาท ๑ *อวิหิงสาวิตก* ดำริในอันไม่เบียดเบียน ๑

๓. **สัมมาวาจา** เจรจาชอบ ได้แก่ เว้นจากวจีทุจริต ๔ คือ เว้นจากพูดปด ๑ เว้นจากพูดส่อเสียด ๑ เว้นจากพูดคำหยาบ ๑ เว้นจากพูดเพ้อเจ้อ ๑

๔. **สัมมากัมมันตะ** การงานชอบ ได้แก่ เว้นจากฆ่าสัตว์ ๑ เว้นจากลักทรัพย์ ๑ เว้นจากประพฤติผิดในกาม ๑

๕. **สัมมาอาชีวะ** เลี้ยงชีพชอบ ได้แก่ การแสวงหาเครื่องเลี้ยงชีพในทางไม่ผิดศีลธรรม

๖. **สัมมาวายามะ** ทำความเพียรชอบ ได้แก่ ปธาน ๔ คือ เพียรไม่ให้อกุศลเกิด ๑ เพียรละอกุศลที่เกิดแล้ว ๑ เพียรให้กุศลเกิด ๑ เพียรรักษากุศลที่เกิดแล้ว [ให้ตั้งมั่นและให้เจริญ] ๑

๗. **สัมมาสติ** ระลึกชอบ ได้แก่ ระลึกในสติปัฏฐาน ๔ คือ กายานุปัสสนา เวทนานุปัสสนา จิตตานุปัสสนา ธัมมานุปัสสนา

๘. **สัมมาสมาธิ** ตั้งจิตชอบ ได้แก่ ตั้งอยู่ในฌาน ๔ คือ ปฐมฌาน ทุติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน.

หมวดที่ ๖ ได้แก่ **ปฏิจจสมุปบาทธรรม ๑๒** คือ ธรรมทั้งหลายที่เป็นปัจจัย (ของกันและกันเกิดขึ้น) มี อวิชชา เป็นต้น

๑. อวิชชา เป็นปัจจัยให้เกิด สังขาร

๒. สังขาร เป็นปัจจัยให้เกิด วิญญาณ

๓. วิญญาณ เป็นปัจจัยให้เกิด นามรูป

๔. นามรูป เป็นปัจจัยให้เกิด สฬายตนะ

๕. สฬายตนะ เป็นปัจจัยให้เกิด ผัสสะ

๖. ผัสสะ เป็นปัจจัยให้เกิด เวทนา

๗. เวทนา เป็นปัจจัยให้เกิด ตัณหา

๘. ตัณหา เป็นปัจจัยให้เกิด อุปาทาน

๙. อุปาทาน เป็นปัจจัยให้เกิด ภพ

๑๐.ภพ เป็นปัจจัยให้เกิด ชาติ

๑๑.ชาติ เป็นปัจจัยให้เกิด **ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาสะ**

เมื่อนับ **ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาสะ** ทั้งหมดนี้ ซึ่งเป็นผลสุดท้ายเข้าด้วย **จึงเป็น ๑๒**

ตอนที่ ๔
ธรรมอันเป็นภูมิเป็นอารมณ์ของวิปัสสนา : ขันธ์ ๕

เมื่อผู้ปฏิบัติดำเนินตาม**แนวทางแห่งปฏิปทาเพื่อความหลุดพ้น** โดยเริ่มแต่ **วิสุทธิ** ๒ คือ **สีลวิสุทธิ** และ **จิตตวิสุทธิ** ซึ่งจะเป็นเหตุให้วิปัสสนาปัญญาเกิดบริบูรณ์ดีแล้ว ประสงค์จะเจริญวิปัสสนาปัญญาต่อไป พึงศึกษาให้ทราบชัดในธรรมทั้งหลายอันเป็นภูมิเป็นอารมณ์ของวิปัสสนาปัญญา ซึ่งได้แก่ **ขันธ์ ๕ อายตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ อริยสัจ ๔** และ **ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ ธรรมแต่ละหมวดเหล่านี้** มีรายละเอียดที่พึงศึกษาตามลำดับดังต่อไปนี้

คำว่า **“ภูมิ”** หมายถึง **ลำดับชั้นของอารมณ์ที่ผู้ปฏิบัติกัมมัฏฐานยกขึ้นสู่การพิจารณา เพื่อความรู้แจ้ง เห็นแจ้ง โดยในชั้นวิปัสสนากัมมัฏฐานนั้น ผู้ปฏิบัติจะต้องพิจารณาให้เห็นสามัญญลักษณะซึ่งเป็นลักษณะปรากฏอยู่ในสังขารธรรมทั้งปวงตามที่เป็นจริง**

คำว่า **“อารมณ์” ในที่นี้หมายถึง นิมิต หรือเครื่องหมาย เป็นที่ยึดหน่วงสำหรับจิต** อันได้แก่ ขันธ์ ธาตุ อายตนะ รูป เสียง กลิ่น รส เป็นต้น ตลอดจนเรื่องราวต่างๆ ที่คิดนึก มิได้หมายความดังที่ใช้กันทั่วไป เช่น อารมณ์ดี อารมณ์เสีย หรือมิได้หมายถึงสภาพนิสัย

ใจคอ เช่น อารมณ์เย็น อารมณ์ร้อน อารมณ์ขัน เป็นต้น

ส่วนธรรมอันเป็นภูมิเป็นอารมณ์ของวิปัสสนาปัญญานั้น จะแสดงขันธ์ ๕ เป็นลำดับแรก

๑. ขันธ์ ๕

ขันธ์ ๕ หมายถึง กองแห่ง**รูปธรรม** และ**นามธรรม ๕ อย่าง** ขันธ์ ๕ ที่ประชุมกันเข้าเป็นหน่วยรวม สมมติกันเรียกว่า **สัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา** เป็นต้น ที่รวมเข้าเป็น**ชีวิต**นี้ **เป็นภูมิเป็นอารมณ์ของวิปัสสนา** ที่ผู้ปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานพึง**กำหนดรู้** เพื่อให้เกิด**ปริญญา** คือความรอบรู้ ความเข้าใจอย่างแจ่มแจ้ง ตามสภาวะที่เป็นจริงโดยละเอียด ดังมีพระพุทธพจน์ที่แสดงว่า **ธรรมที่ควรกำหนดรู้ คือ ขันธ์ ๕ เพื่อปริญญา** คือความรู้**เพื่อความสิ้นไปแห่งราคะ โทสะ และโมหะ** ปรากฏใน**ปริญญาสูตร**ว่า[๑]

> "ภิกษุทั้งหลาย ธรรมที่ควรกำหนดรู้ คืออะไร ? รูปเป็นธรรมที่ควรกำหนดรู้ เวทนาเป็นธรรมที่ควรกำหนดรู้ สัญญาเป็นธรรมที่ควรกำหนดรู้ สังขารเป็นธรรมที่ควรกำหนดรู้ วิญญาณเป็นธรรมที่ควรกำหนดรู้ ภิกษุทั้งหลาย ธรรมเหล่านี้ เรียกว่า ธรรมที่ควรกำหนดรู้.
>
> ภิกษุทั้งหลาย ปริญญาคืออะไร ? คือ ความสิ้นไปแห่งราคะ ความสิ้นไปแห่งโทสะ ความสิ้นไปแห่งโมหะ นี้เรียกว่า ปริญญา."

รูปธรรมและนามธรรม ที่ประชุมรวมกันขึ้นเป็นขันธ์ ๕ นี้ มีสามัญญลักษณะ คือ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา กล่าวอีกนัยหนึ่งคือ ขันธ์ ๕ นี้ แท้จริงแล้ว เป็นเพียงสภาวะ คือความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป ของธรรมชาติ ๓ อย่าง คือ รูป จิต และเจตสิก โดยจิตเป็นประธาน และจิตนี้มีความเกิดดับเป็นไปอย่างรวดเร็ว ดังมีพระพุทธดำรัสตรัสไว้ว่า

> "ภิกษุทั้งหลาย เราไม่เห็นธรรมอย่างอื่น แม้อย่างเดียวที่เปลี่ยนแปลงได้รวดเร็วเหมือนจิต ภิกษุทั้งหลาย แม้จะเปรียบเทียบให้เห็นว่า จิตเปลี่ยนแปลงได้รวดเร็วเพียงใดนั้น ก็ไม่อาจกระทำได้โดยง่ายเลย."[๒]

---

[๑] พระไตรปิฎกบาลี ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๑๗ สังยุตตนิกาย ขันธวรรค ข้อ ๕๕ หน้า ๓๓.

[๒] พระไตรปิฎกบาลี ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๒๐ อังคุตตรนิกาย เอกนิบาต ข้อ ๔๙ หน้า ๑๑.

กล่าวโดยสรุป ขันธ์ ๕ คือ กองแห่ง**รูปธรรม และ นามธรรม ๕ อย่าง** ที่ประชุมกันเข้าเป็นหน่วยรวม สมมติกันเรียกว่า **สัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา** เป็นต้น แต่โดยความเป็นจริงแล้ว ขันธ์ ๕ เป็นเพียงสภาวะของธรรมชาติ ๕ อย่าง ที่ประกอบกันทำหน้าร่วมกัน

ความสัมพันธ์ระหว่าง รูปและนาม หรือขันธ์ ๕ นั้น เป็น ๓ องค์ประกอบ หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งว่า สิ่งมีชีวิตต่างๆ ประกอบไปด้วยธรรมชาติ ๓ อย่าง คือ รูป จิต และเจตสิก

รูป คือ	รูปขันธ์
จิต คือ	วิญญาณขันธ์
เจตสิก ได้แก่	เวทนาขันธ์
	สัญญาขันธ์
	สังขารขันธ์

๑. รูปขันธ์ คือ กลุ่มรูป หรืออวัยวะน้อยใหญ่ ที่ประกอบกันอยู่ในร่างกายทั้งหมด

๒. วิญญาณขันธ์ หรือ **จิต** คือ ธรรมชาติที่รู้สิ่งต่างๆ ที่มาปรากฏทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ และเป็นประธานของเจตสิกหรือนามขันธ์ ๓ ที่เหลือ

๓. เวทนาขันธ์ คือ ธรรมชาติที่รับความรู้สึก เป็นสุข เป็นทุกข์ ดีใจ เสียใจ หรือเฉย ๆ

๔. สัญญาขันธ์ คือ ธรรมชาติที่มีหน้าที่ในการจำ หรือเป็นหน่วยความจำของจิตนั่นเอง

๕. สังขารขันธ์ คือ ธรรมชาติที่คิดปรุงแต่งจิตให้เป็นกุศลบ้าง เป็นอกุศลบ้าง สังขารขันธ์จึงเปรียบดังสีต่างๆ ที่หยดลงไปในแก้วน้ำ เป็นเหตุให้น้ำในแก้วเปลี่ยนไปตามสีที่หยดลงไป

บุคคลทั้งหลายในโลกนี้ ที่ไม่ได้ศึกษาและตามกำหนดรู้ลักษณะที่แท้จริงแห่งสามัญญ-ลักษณะ ของรูป จิตและเจตสิก จึงมักพากัน**สำคัญผิดคิดว่า** รูป จิตและเจตสิก **นี้เป็น "เรา" เป็น "ตัวตนของเรา"** และเมื่อ**ไม่รู้เท่าทันธรรมชาติที่เป็นจริงนี้ โดยมีกิเลสตัณหาที่คอยบงการให้กระทำกรรมต่างๆ ทั้งที่เป็นบุญและเป็นบาปแล้ว วิบากที่เป็นผลของกรรมนั้น ก็จะส่งผลให้ต้องเวียนเกิดเวียนตาย ในสังสารวัฏอย่างไม่มีที่สิ้นสุด**

ดังมีพระพุทธดำรัสตรัสไว้ในอุปาทานปริตัสสนาสูตรที่ ๑[๑] ความว่า

"ภิกษุทั้งหลาย ปุถุชนผู้มิได้เรียนรู้ในโลกนี้ มิได้เห็นพระอริยะ ไม่ฉลาดในธรรมของพระอริยะ ย่อมเห็นรูป ... เวทนา ... สัญญา ... สังขาร ... วิญญาณ ว่าเป็นตน ย่อมเห็นตนมีรูป ... เวทนา ... สัญญา ... สังขาร ... วิญญาณ ย่อมเห็นรูป [เป็นต้น] ในตน ย่อมเห็นตนในรูป [เป็นต้น].

รูป ... เวทนา ... สัญญา ... สังขาร ... วิญญาณ ของเขานั้น ย่อมแปรปรวนไป ย่อมเป็นอย่างอื่นไป เพราะเหตุที่รูป [เป็นต้น] ของเขาแปรปรวนและเป็นอย่างอื่นไป วิญญาณ [จิต] ของเขาจึงพลอยผันแปรไปตามความผันแปรแห่งรูป [เป็นต้นนั้น] ความสะดุ้งและความทุกข์อันเกิดแต่ความหมุนเวียนเปลี่ยนแปรแห่งรูป [เป็นต้น] ย่อมเข้าครอบงำจิตของปุถุชนนั้น เพราะจิตถูกครอบงำ ปุถุชนนั้นย่อมมีความหวาดเสียว มีความลำบากใจ มีความห่วงใย และมีความสะดุ้งอยู่ เพราะความถือมั่น ... ความสะดุ้งและความถือมั่นย่อมมีอย่างนี้แล."

สรุปได้ว่า คำว่า **"ชีวิต"** ของสัตว์ทั้งหลาย ในโลกนี้ มิได้หมายถึงเฉพาะมนุษย์หรือสัตว์เดรัจฉานเท่านั้น แต่หมายถึงสิ่งมีชีวิตทั้งหมด ที่ยังเวียนว่ายตายเกิดใน ๓๑ ภพภูมิ ซึ่งในทางธรรมเรียกว่า **รูป** กับ **นาม** รวมเป็น **"ขันธ์ ๕"** ส่วน **รูป** หมายถึง **ร่างกาย** หรือส่วนของอวัยวะต่างๆ ที่ประกอบขึ้นเป็นร่างกายนั้น ในทางธรรมเรียกว่า **รูปธรรม เป็นธรรมชาติที่ไม่มีความรู้สึก นึกคิดใดๆ ทั้งสิ้น** เปรียบได้ดั่งท่อนไม้ ส่วน **จิต** และ**เจตสิก คือธรรมชาติที่รู้แจ้งสิ่งต่างๆ และสามารถคิดนึกเรื่องราวต่างๆ ได้** โดย**มีสามัญญลักษณะร่วมกันที่สำคัญ คือความเปลี่ยนแปลง**ได้แก่ เกิดขึ้นและดับไปอย่างรวดเร็ว ชื่อว่า เป็นอนิจจัง ไม่เที่ยง ทุกขัง เป็นทุกข์ และอนัตตา เป็นของมิใช่ตน นั่นเอง

อนึ่ง **ขันธ์ ๕** กล่าวย่อลงเป็น ๒ คือ **รูป**และ**นาม**นั้น **กองรูป**จัดเป็น ๒, ที่เหลือนอกนั้นอีก **๔ ขันธ์** เป็น **นาม** ดังต่อไปนี้

---

[๑] พระไตรปิฎกบาลี ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๑๗ สังยุตตนิกาย ขันธวรรค ข้อ ๓๑-๓๓ หน้า ๒๐-๒๓.

๑. ฝ่าย**รูปขันธ์** แบ่งเป็น ๒ ได้แก่

๑) **มหาภูตรูป ๔**

๒) **อุปาทายรูป ๒๔**

๒. ฝ่าย**นามขันธ์** แบ่งเป็น ๔ ได้แก่

๑) **เวทนาขันธ์** (ความเห็น)

๒) **สัญญาขันธ์** (ความจำ)

๓) **สังขารขันธ์** (ความคิด)

๔) **วิญญาณขันธ์** (ความรู้)

ในขันธ์ ๕ นั้น จะอธิบายความหมาย และลักษณะเป็นต้นแห่งรูปขันธ์โดยพิสดารก่อน ดังนี้

๑. **รูปขันธ์**

คือ กองรูป, ส่วนที่เป็นรูป, ร่างกาย พฤติกรรม และคุณสมบัติต่างๆ ของส่วนที่เป็นร่างกาย, ส่วนประกอบฝ่ายรูปธรรมทั้งหมด, สิ่งที่เป็นร่างพร้อมทั้งคุณและอาการ

คำว่า **รูปขันธ์** มาจากคำบาลี ๒ คำ คือคำว่า **รูป** แปลว่า ธรรมชาติที่มีลักษณะสลายไป โทรมไป เพราะปัจจัยที่เป็นข้าศึกทั้งหลาย เช่น อุณหภูมิมีหนาวและร้อนเป็นต้น ส่วนคำว่า **ขันธ์** แปลว่า **กอง** หรือ **หมวด** รวมเป็น **รูปขันธ์** แปลว่า หมวดแห่งธรรมที่มีลักษณะสลายไป แตกดับไป เพราะปัจจัยทั้งหลายมีความร้อนเป็นต้น ที่มากระทบ เบียดเบียนบีบคั้น

รูปขันธ์ คือ กองแห่งรูปนี้ นอกจากมีสามัญญลักษณะ (ลักษณะที่เหมือนกัน) คือไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตาแล้ว รูปขันธ์นี้ ยังจำแนกเป็น **ภูตรูป ๔** และ**อุปาทายรูป ๒๔** เพราะมีวิเสสลักษณะ คือ ลักษณะเฉพาะที่แตกต่างกัน ไม่เหมือนกัน ดังนี้

๑) **ภูตรูป** คือธาตุทั้งหลายนี้ บางครั้งก็เรียกว่า **มหาภูตรูป** เพราะเป็นสิ่งที่ปรากฏชัดแต่กำหนดได้ยาก คือมักมีปกติหลอกลวงให้หลงเหมือนภูต (ผี) ทั้งหลายที่คอยเที่ยวหลอกหลอนมนุษย์ **ภูตรูป** จำแนกออกโดยลักษณะเฉพาะของธาตุเป็น ๔ อย่าง คือ

(๑) **ปฐวีธาตุ** คือ ธาตุดิน ได้แก่ รูปแข็ง และอ่อน
ลักษณะของปฐวีธาตุ คือ ความแข็ง
หน้าที่ของปฐวีธาตุ คือ การทรงอยู่
เหตุให้เกิดปฐวีธาตุ คือ มีธาตุทั้ง ๓ ที่เหลือ
ผลที่ปรากฏของปฐวีธาตุ คือ การรับไว้

(๒) **อาโปธาตุ** คือ ธาตุน้ำ ได้แก่ รูปที่ไหล หรือเกาะกุม
ลักษณะของอาโปธาตุ คือ การไหล
หน้าที่ของอาโปธาตุ คือ ทำให้รูปที่เกิดร่วมด้วยมีความเจริญ
เหตุให้เกิดอาโปธาตุ คือ ธาตุทั้ง ๓ ที่เหลือ
ผลที่ปรากฏของอาโปธาตุ คือ เกาะกุมรูปที่เกิดร่วมกัน

(๓) **เตโชธาตุ** คือ ธาตุไฟ ได้แก่ รูปที่เย็น และร้อน
ลักษณะของเตโชธาตุ คือ ความอบอุ่น
หน้าที่ของเตโชธาตุ คือ ทำให้รูปที่เกิดร่วมให้สุกงอม
เหตุให้เกิดเตโชธาตุ คือ ธาตุทั้ง ๓ ที่เหลือ
ผลที่ปรากฏของเตโชธาตุ คือ ทำให้รูปที่เกิดร่วมด้วยให้อ่อนนิ่ม

(๔) **วาโยธาตุ** คือ ธาตุลม ได้แก่ รูปที่หย่อน และตึง
ลักษณะของวาโยธาตุ คือ ความเคร่งตึง
หน้าที่ของวาโยธาตุ คือ การไหว
เหตุให้เกิดวาโยธาตุ คือ ธาตุทั้ง ๓ ที่เหลือ
ผลที่ปรากฏของวาโยธาตุ คือ การเคลื่อนย้าย

ภูตรูป คือธาตุทั้งหลายนี้ แม้เป็นสิ่งที่รู้เท่าทันได้ยากและมักหลอกให้หลง แต่ก็เป็นธรรมชาติที่มีอยู่จริง และมีสามัญญลักษณะ คือมีสภาวะไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา

อนึ่ง **ภูตรูป** คือธาตุทั้ง ๔ ได้ชื่อว่า **มหาภูตรูป** เพราะเป็นใหญ่ เป็นประธาน และเป็นที่อาศัยของอุปาทายรูปที่เหลือ รูปเหล่านั้นหากไม่มีมหาภูตรูปรองรับ ก็เกิดขึ้นไม่ได้

พระพุทธโฆสาจารย์แสดงไว้ในวิสุทธิมรรคแสดงว่า ที่ได้ชื่อว่า มหาภูตรูป เพราะ

๑. **มหันตปาตุภาวโต** เป็นธาตุที่ปรากฏอยู่ เป็นใหญ่ เป็นประธาน เป็นที่อาศัยแห่งรูปทั้งหลาย

๒. **มหาภูตสามัญญโต** มีลักษณะที่หลอกลวง เกิดดับดุจปีศาจ

๓. **มหาปริหารโต** เป็นสิ่งที่ต้องบริหารมากเลี้ยงดูมาก เพราะย่อยยับอยู่เสมอ

๔. **มหาวิการโต** มีอาการเปลี่ยนแปลงมาก เคลื่อนไหวมาก

๕. **มหัตตภูตัตตา** เป็นของใหญ่และมีจริง

มหาภูตรูป คือธาตุทั้ง ๔ นี้ อาศัยกันและกันเกิดขึ้น และเป็นที่ตั้งอาศัยของจิต หรือธาตุรู้ ได้แก่ วิญญาณขันธ์ และนามขันธ์ ๓ คือ เวทนา (เห็น) สัญญา (จำ) สังขาร (คิด) ที่ประกอบกันเป็นขันธ์ ๕ นี้ สามารถแสดงความสัมพันธ์ของธาตุทั้ง ๔ และวิญญาณขันธ์ โดยเป็นที่รองรับและอาศัยซึ่งกันและกัน ดังนี้

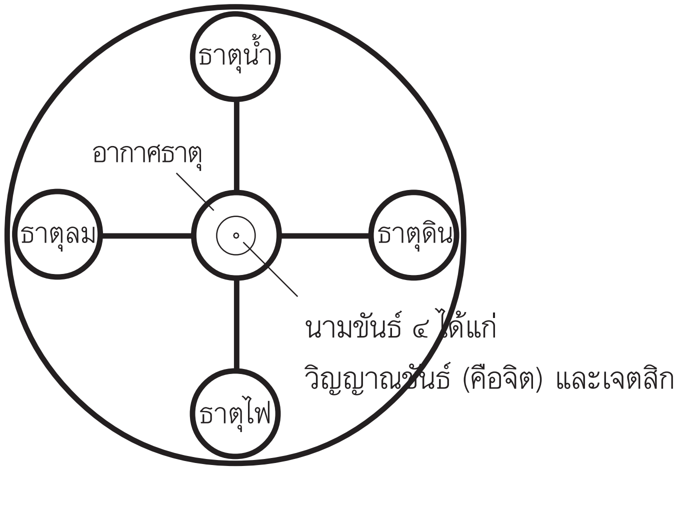

ภาพแสดง รูปขันธ์คือมหาภูตรูป ๔ และนามขันธ์ ๔ มีวิญญาณขันธ์เป็นต้น

๒) **อุปาทายรูป**

มี ๒๔ แบ่งออกเป็น ๑๐ กลุ่ม ดังนี้

(๑) **ปสาทรูป** รูปคือประสาทสำหรับรับรู้อารมณ์ เป็นส่วนประกอบของอายตนะภายใน เป็นที่ตั้งของวิญญาณ มี ๕ อย่าง คือ

๑.๑) **จักขุปสาทรูป** คือ รูปที่เป็นฐานรับรู้ภาพที่ปรากฏทางตาได้

ลักษณะของจักขุปสาทรูป คือ ความใสของมหาภูตรูปที่รับรูปารมณ์

หน้าที่ของจักขุปสาทรูป คือ การนำเข้ามาซึ่งรูปารมณ์

เหตุให้เกิดจักขุปสาทรูป คือ ความใคร่ที่จะเห็นรูปารมณ์คือรูปตัณหา

ผลที่ปรากฏของจักขุปสาทรูป คือ มหาภูตรูปอันเกิดจากกรรม

๑.๒) **โสตปสาทรูป** คือ รูปที่เป็นฐานรับรู้เสียงที่มากระทบหูได้

ลักษณะของโสตปสาทรูป คือ ความใสของมหาภูตรูปที่กระทบสัททารมณ์

หน้าที่ของโสตปสาทรูป คือ การแสวงหาสัททารมณ์

เหตุให้เกิดโสตปสาทรูป คือ มหาภูตรูปอันเกิดจากกรรมคือสัททตัณหา

ผลที่ปรากฏของโสตปสาทรูป คือ การทรงอยู่ของโสตวิญญาณ

๑.๓) **ฆานปสาทรูป** คือ รูปที่เป็นฐานรับรู้กลิ่นที่มากระทบจมูกได้

ลักษณะของฆานปสาทรูป คือ ความใสของมหาภูตรูปที่กระทบคันธารมณ์

หน้าที่ของฆานปสาทรูป คือ การแสวงหาคันธารมณ์

เหตุให้เกิดฆานปสาทรูป คือ มหาภูตรูปอันเกิดจากกรรมคือคันธตัณหา

ผลที่ปรากฏของฆานปสาทรูป คือ การทรงอยู่ของฆานวิญญาณ

๑.๔) **ชิวหาปสาทรูป** คือ รูปที่เป็นฐานรับรู้รสที่มากระทบลิ้นได้

ลักษณะของชิวหาปสาทรูป คือ ความใสของมหาภูตรูปที่กระทบรสารมณ์

หน้าที่ของชิวหาปสาทรูป คือ การแสวงหารสารมณ์

เหตุให้เกิดชิวหาปสาทรูป คือ มหาภูตรูปอันเกิดจากกรรมคือรสตัณหา

ผลที่ปรากฏของชิวหาปสาทรูป คือ การทรงอยู่ของชิวหาวิญญาณ

๑.๕) **กายปสาทรูป** คือ รูปที่เป็นฐานรับรู้การสัมผัสถูกต้องเย็นร้อนอ่อนแข็ง

ลักษณะของกายปสาทรูป คือ ความใสของมหาภูตรูปที่กระทบโผฏฐัพพารมณ์

หน้าที่ของกายปสาทรูป คือ การแสวงหาโผฏฐัพพารมณ์

เหตุให้เกิดกายปสาทรูป คือ มหาภูตรูปอันเกิดจากกรรมคือโผฏฐัพพตัณหา

ผลที่ปรากฏของกายปสาทรูป คือ การทรงอยู่ของกายวิญญาณ

(๒) **วิสยรูป** มี ๗ คือ

๒.๑) **รูปารมณ์** คือ **สีต่างๆ ที่เห็นได้โดยอาศัยตา** (จักขุปสาท) เช่น สีแดง เหลือง เขียว ขาว เป็นต้น ที่จักขุวิญญาณจะเห็นสีแล้วทำให้รู้ถึงรูปร่างลักษณะผิวพรรณสัณฐานต่างๆ เช่น คนอ้วนคนผอมเดินมาก็มองเห็นรูปร่างสัณฐานว่า อ้วนหรือผอม ผิวขาวหรือผิวดำ เป็นต้นปรากฏให้เห็น

๒.๒) **สัททารมณ์** คือ **เสียงที่มากระทบหู** (โสตประสาท) ที่โสตวิญญาณจะรับไปแล้วทำให้**เกิดการได้ยิน** ถ้าเสียงไพเราะก็เป็นเหตุเกิดสุขเวทนา ถ้าเสียงไม่ไพเราะก็เป็นเหตุให้เกิดทุกขเวทนา เช่น เสียงด่าเป็นต้น

๒.๓) **คันธารมณ์** คือ **กลิ่น ซึ่งเป็นไอระเหยของวัตถุสิ่งของที่มีกลิ่น** เช่น กลิ่นหอมของดอกไม้ หรือน้ำหอม เป็นต้น **ที่มากระทบกับจมูก** (ฆานปสาท) ทำให้รู้กลิ่นด้วยฆานวิญญาณทำหน้าที่รู้กลิ่นต่างๆ เหล่านั้นได้

๒.๔) **รสารมณ์** คือ **รสต่างๆ เช่น รสเปรี้ยว หวาน เค็ม เผ็ด ขม ฝาด ที่ปรากฏที่ลิ้น** (ชิวหาปสาท) ชิวหาวิญญาณก็จะทำหน้าที่รู้รสต่างๆ เหล่านั้นได้

๒.๕) **โผฏฐัพพารมณ์** คือ **สิ่งที่มากระทบกับร่างกาย** (กายปสาท) เช่น **แข็ง-อ่อน ร้อน-เย็น หย่อน-ตึง** เป็นต้น **โผฏฐัพพารมณ์** นี้ มี ๓ คือ (๑) **ปฐวีโผฏฐัพพารมณ์ คือ** ความแข็งหรืออ่อน (๒) **เตโช-โผฏฐัพพารมณ์** ได้แก่ ความร้อนหรือเย็น (๓) **วาโยโผฏฐัพพารมณ์** ได้แก่ ความตึงหรือหย่อน

อนึ่ง ที่เรียกว่า วิสยรูป ๗ นี้ เป็นการเรียกรวมเอาโผฏฐัพพารมณ์ ซึ่งมี ๓ อย่าง ได้แก่ ปฐวี-เตโช-วาโยโผฏฐัพพารมณ์ รวมเข้าเป็น ๗ อย่าง เพราะเป็นอารมณ์ให้แก่จิตและเจตสิกได้

(๓) **ภาวรูป** มี ๒ คือ

๓.๑) **อิตถีภาวรูป** เป็นรูปที่ซึมซาบอยู่ทั่วกาย ทำให้ปรากฏเป็นทรวดทรง สัณฐาน อาการ กิริยา ท่าทางของเพศหญิง

๓.๒) **ปุริสภาวรูป** เป็นรูปที่ซึมซาบอยู่ทั่วกาย ทำให้ปรากฏเป็นทรวดทรง สัณฐาน อาการ กิริยา ท่าทางของเพศชาย

(๔) **ชีวิตรูป** คือ **รูปที่มีหน้าที่รักษารูปทั้งหลายมิให้เน่าเปื่อยแตกสลาย** ทำให้คนเรามีชีวิตอยู่ได้ ไม่ตาย เป็นรูปที่เกิดจากกรรมอย่างหนึ่ง ที่อุปการะให้คนสัตว์ทั้งหลาย ได้มีชีวิตอยู่ได้เพื่อสร้างกรรม คือบุญบาปกันต่อไปไม่มีที่สิ้นสุด คำว่า ชีวิต มี ๒ อย่าง คือ รูปชีวิต และ นามชีวิต รูปชีวิต ได้แก่ ชีวิตรูปนี้เอง ส่วนนามชีวิต ได้แก่ ชีวิตินทริยเจตสิก

(๕) **อาหารรูป** หรือ **กพฬีการาหาร** คือ **อาหารที่เรารับประทานเข้าไป**เป็นคำๆ **ที่ยังไม่ย่อย** ชื่อว่า **กพฬีการาหาร เมื่อย่อยแล้วกลายเป็นเลือด เป็นเนื้อ** นำไปบำรุงเลี้ยงส่วนต่างๆ ของร่างกาย **จึงชื่อว่า โอชารูป**

(๖) **หทยรูป** มี ๒ อย่าง คือ **มังสหทยรูป** ได้แก่ หัวใจ มีสัณฐานคล้ายดอกบัวตูมที่แกะกลีบออกมาแล้วเอาปลายห้อยลง ภายในเหมือนรังบวบขม และ **วัตถุหทยรูป** ได้แก่ รูปที่อาศัยเกิดอยู่ภายในมังสหทยรูป เป็นรูปที่เกิดจากกรรม ส่วนที่ตั้งของวัตถุหทยรูปนั้น ตั้งอยู่ภายในช่องมังสหทยรูป มีลักษณะ

เหมือนบ่อ มีโลหิตเป็นน้ำเลี้ยงหัวใจอยู่ประมาณ ๑ ซองมือ โตเท่าเมล็ดบุนนาค เป็นแหล่งที่อาศัยเกิดของมโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุ

(๗) **วิญญัติรูป** มี ๒ คือ

๗.๑) **กายวิญญัติรูป** รูปที่มีใจครองนั้น เมื่อจิตต้องการให้รูปแสดงความหมายทางกาย ตามที่จิตรู้ในอาการนั้นขณะใด ขณะนั้นจิตเป็นสมุฏฐานให้เกิด **กายวิญญัติรูป** คือปฏิกิริยาที่เกิดขึ้นตามที่จิตรู้อาการนั้น ทางสีหน้าหรือท่าทาง เช่น ถลึงตา ยิ้มเยาะ เหยียดหยามเป็นต้น และเมื่อจิตไม่ต้องการให้รูปแสดงความหมาย **กายวิญญัติรูป** ก็ไม่เกิด

๗.๒) **วจีวิญญัติรูป** ขณะใดที่จิตเป็นปัจจัยให้เกิดเสียงทางวาจา การเปล่งเสียงให้รู้ความหมาย ขณะนั้นจิตเป็นสมุฏฐาน คือเป็นปัจจัยให้**วจีวิญญัติรูป**เกิดขึ้นกระทบฐานที่เกิดเสียงต่างๆ เช่นริมฝีปากเป็นต้น ถ้าวจีวิญญัติรูปไม่เกิด การพูดหรือการเปล่งเสียงต่างๆ ก็มีไม่ได้ กายวิญญัติรูปและวจีวิญญัติรูป เป็นรูปที่เกิดและดับพร้อมกับจิต

(๘) **ปริจเฉทรูป** หรือ **อากาสธาตุ** ซึ่งคั่นอยู่ระหว่างรูปทุกๆ รูป ทำให้รูปแต่ละรูปไม่ติดกัน ไม่ว่ารูปที่ปรากฏจะมีขนาดเล็ก ใหญ่ และมีรูปร่างอย่างใดก็ตาม ก็เพราะมีอากาสรูปคั่นอยู่นั่นเอง ถ้าไม่มีปริจเฉทรูปคั่นรูปทั้งหลายก็จะติดกันหมด จะไม่ปรากฏเป็นรูปร่างเล็กใหญ่เลย แต่เพราะมีอากาสธาตุคือปริจเฉทรูปคั่นอยู่นั่นเอง จึงปรากฏมีรูปร่างต่างๆ ได้

(๙) **วิการรูป ๓** คือ

๙.๑) **ลหุตา** ความเบาแห่งรูป มีความไม่อืดอาดเป็นลักษณะ มีหน้าที่บรรเทาความหนักแห่งรูปทั้งหลาย มีรูปที่เบาเป็นเหตุใกล้ มีการเปลี่ยนได้เร็วเป็นผล

๙.๒) **มุทุตา** ความอ่อนสลวยแห่งรูป มีความไม่แข็งเป็นลักษณะ มีหน้าที่บรรเทาเสียซึ่งความกระด้างทั้งหลาย มีรูปที่อ่อนเป็นเหตุใกล้ มีความไม่ขัดในกิริยาทั้งปวงเป็นผล

๙.๓) **กัมมัญญตา** ความควรแก่การงานแห่งรูป มีความคล่องแคล่วอันอนุกูลแก่กิริยาทางร่างกายเป็นลักษณะ มีหน้าที่บรรเทาความไม่คล่องแคล่ว มีรูปที่ใช้การได้เป็นเหตุใกล้ มีความไม่ทุพพลภาพเป็นผล

(๑๐) **ลักขณรูป ๔**

๑๐.๑) **อุปจยะ** ความเติบขึ้นแห่งรูป มีการก่อขึ้นแห่งลักษณะ มีหน้าที่ยังรูปทั้งหลายให้ผุดขึ้นในภายหน้า มีรูปที่เติบแล้วเป็นเหตุใกล้ มีความบริบูรณ์แห่งรูปเป็นผล

๑๐.๒) **สันตติ** ความสืบเนื่องแห่งรูป มีความเป็นไปเป็นลักษณะ มีหน้าที่สืบต่อไว้ซึ่งรูป มีรูปที่สืบต่อกันมาได้เป็นเหตุใกล้ มีความไม่ขาดสายแห่งรูปเป็นผล

๑๐.๓) **ชรตา** ความทรุดโทรมแห่งรูป มีความแก่แห่งรูปเป็นลักษณะ มีหน้าที่นำเข้าไปใกล้ความชรา มีรูปแก่อยู่เป็นเหตุใกล้ มีความใหม่แห่งรูปที่หายไปเป็นผล

๑๐.๔) **อนิจจตา** ความไม่ยั่งยืนแห่งรูป มีการแตกทำลายเป็นลักษณะ มีความทรุดลงไปเป็นกิจ มีรูปแตกทำลายอยู่เป็นเหตุใกล้ มีความสิ้นความเสื่อมเป็นผล

สรุป **รูปขันธ์** ประกอบด้วย **มหาภูตรูป ๔** และ **อุปาทายรูป ๒๔** รวมเป็นรูป ๒๘ ล้วนมีสามัญญลักษณะคือ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา และมีลักษณะพิเศษเฉพาะตน กล่าวคือ ลักษณะ กิจ (หน้าที่) เหตุใกล้ (สมุฏฐาน) และผลที่ปรากฏ (ปทัฏฐาน) ต่างๆ กันไปตามสภาวะที่ปรากฏแห่งรูปนั้นๆ

๒. **วิญญาณขันธ์**

สำหรับการอธิบายวิญญาณขันธ์นี้ ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค พระพุทธโฆสาจารย์ ได้ยกวิญญาณขันธ์ขึ้นแสดงเป็นลำดับต้นของนามขันธ์ทั้งหมด เพราะเหตุผลที่ว่า เมื่อผู้ศึกษาสัมมาปฏิบัติเข้าใจวิญญาณขันธ์นี้แล้ว ขันธ์อื่นๆ ที่เหลือนอกนี้ก็จะเข้าใจได้ง่ายขึ้น ดังนั้น ในส่วนนามขันธ์นี้ จักอธิบาย โดยเริ่มจากวิญญาณขันธ์ เป็นต้นไป

ถามว่า **ธรรมชาติที่ชื่อว่าวิญญาณนั้นเป็นไฉน ?**

ตอบว่า ธรรมชาติอันมีลักษณะคือความรู้แจ้ง ชื่อว่า **วิญญาณ** คือรู้แจ้งอารมณ์ต่างๆ ได้ เช่น ความรู้อารมณ์ทางอายตนะทั้ง ๖ มีการเห็น การได้ยิน เป็นต้น นั่นเอง

ดังปรากฏมีพระพุทธดำรัสตรัสแสดงไว้ว่า

> “เพราะอะไรจึงเรียกว่า วิญญาณ ? เพราะรู้แจ้ง จึงเรียกว่า วิญญาณ รู้แจ้งอะไร ? รู้แจ้งรสเปรี้ยวบ้าง รสขมบ้าง รสเผ็ดบ้าง รสหวานบ้าง รสขื่นบ้าง รสไม่ขื่นบ้าง รสเค็มบ้าง รสไม่เค็มบ้าง.”[๑]

อนึ่ง ในเรื่องนี้ยังมีพระพุทธดำรัสตรัสไว้อีกว่า

> “ภิกษุทั้งหลาย **วิญญาณ** ย่อมเกิดมีขึ้นเพราะอาศัยธรรมเป็นคู่กัน **จักขุวิญญาณ** ย่อมเกิดขึ้นเพราะอาศัยตาและรูป **โสตวิญญาณ** ย่อมเกิดขึ้นเพราะอาศัยหูและเสียง **ฆานวิญญาณ** ย่อมเกิดขึ้นเพราะอาศัยจมูกและกลิ่น **ชิวหาวิญญาณ** ย่อมเกิดขึ้นเพราะอาศัยลิ้นและรส **กายวิญญาณ** ย่อมเกิดมีขึ้นเพราะอาศัยกายและการสัมผัส **มโนวิญญาณ** ย่อมเกิดมีขึ้นเพราะอาศัยใจและธรรมารมณ์
>
> ตา ... หู ... จมูก ... ลิ้น ... กาย ... ใจ ไม่เที่ยง มีความแปรปรวน มีความเป็นอื่นไป รูป ... เสียง ... กลิ่น ... รส ... การสัมผัส... ธรรมารมณ์ ไม่เที่ยง มีความแปรปรวน มีความเป็นอย่างอื่นไป จักขุวิญญาณ ... โสตวิญญาณ ... ฆานวิญญาณ ... ชิวหาวิญญาณ ... กายวิญญาณ ... มโนวิญญาณ ที่เกิดเพราะอาศัยปัจจัยอันไม่เที่ยง จักเป็นของเที่ยงได้แต่ที่ไหน ?
>
> ภิกษุทั้งหลาย บุคคลถูกกระทบแล้วจึงเสวยเวทนา ถูกกระทบแล้วจึงคิด ถูกกระทบแล้วจึงจำได้หมายรู้ แม้ธรรมเหล่านี้ก็เคลื่อนไหว เสื่อมสิ้น ไม่เที่ยง แปรปรวน ...”[๒]

---

[๑] พระไตรปิฎกบาลี ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๑๗ สังยุตตนิกาย ขันธวรรค ข้อ ๑๕๙ หน้า ๑๐๕-๑๐๖.

[๒] พระไตรปิฎกบาลี ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๑๘ สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค ทวยสูตรที่ ๒ ข้อ ๑๒๔-๑๒๗ หน้า ๘๕-๘๗.

คำว่า **วิญญาณ จิต มโน** มีความหมายอย่างเดียวกันโดยสภาวะลักษณะคือความรู้แจ้ง นอกจากนี้ **วิญญาณ** หรือ **จิต นี้ ยังมีชื่อเรียกอีกหลายชื่อ เช่น หทัย, ปัณฑระ, มนัส, มนินทรีย์, มโนธาตุ, มโนวิญญาณธาตุ, วิญญาณขันธ์, มนายตนะ** เป็นต้น จึงขอให้เข้าใจว่า แม้จะเรียกชื่ออย่างไรก็ตาม ชื่อเหล่านั้นก็คง**หมายถึง จิต** นั่นเอง

ถามว่า **กองแห่งสภาวธรรมที่ชื่อว่า วิญญาณขันธ์ นั้นเป็นไฉน ?**

คำว่า **"วิญญาณ"** หมายถึง ความรู้แจ้งอารมณ์ หรือสภาวธรรมที่มีความรู้แจ้งเป็นลักษณะเช่น ความรู้อารมณ์ทางอายตนะทั้ง ๖ มีการเห็น การได้ยิน เป็นต้น คำว่า **ขันธ์** หมายถึง กอง ส่วน หมวด หมู่ หรือ พวก คำว่า **"วิญญาณขันธ์"** จึงหมายถึง กองวิญญาณ, ส่วนที่เป็นความรู้แจ้งอารมณ์, ความรู้อารมณ์ทางอายตนะทั้ง ๖ มีการเห็น การได้ยิน เป็นต้น เช่น จักขุวิญญาณที่รู้แจ้งเป็นลักษณะของรูป ที่ปรากฏจักขุประสาททางอายตนะคือตา โสตวิญญาณรู้แจ้งเป็นลักษณะของเสียงที่มากระทบโสตประสาททางอายตนะคือหู เป็นต้น

วิญญาณนั้น มีลักษณะคือความรู้แจ้ง แต่เมื่อเรียกตามลักษณะของการเกิด แบ่งเป็น ๓ ดังนี้

๑) **กุสลวิญญาณ** หรือ **กุสลจิต** เป็นจิตที่ปราศจากโทษและให้ผลเป็นความสุข คือ มหากุสลจิต ๘ ดวง มหัคคตกุสลจิต ๙ ดวง โลกุตตรกุสลจิต ๔ ดวง **รวมเป็น**จิต ๒๑ ดวง

๒) **อกุสลวิญญาณ** หรือ **อกุสลจิต** ได้แก่ จิต ๑๒ ดวง ล้วนแต่เป็นจิตที่มีโทษและให้ผลเป็นทุกข์

๓) **อัพยากตวิญญาณ** หรือ **อัพยากตจิต** ประกอบด้วย**วิบากจิต ๓๖ ดวง** ได้แก่ จิตที่เป็นผลของบาปและผลของบุญ คือ อกุสลวิบาก ๗ ดวง อเหตุกกุสลวิบาก ๘ ดวง มหาวิบาก ๘ ดวง มหัคคตวิบาก ๙ ดวง โลกุตตรวิบาก ๔ ดวง และ **กิริยาจิต ๒๐ ดวง** คือจิตที่ไม่เป็นบุญและไม่เป็นบาป ทั้งไม่ใช่ผลของบาปหรือผลของบุญด้วย เป็นจิตที่สักแต่ว่ากระทำเท่านั้นเอง คือ อเหตุกกิริยา ๓ ดวง มหากิริยา ๘ ดวง มหัคคตจิต ๙ ดวง **วิบากจิต** ๓๖ ดวง และ**กิริยาจิต** ๒๐ ดวง เหล่านี้ รวมเรียกว่า **อัพยากตจิต** คือ จิตเหล่านี้ไม่เป็นทั้งกุศลและอกุศลนั่นเอง

วิญญาณทั้งปวงเป็นไปโดยอาการ ๑๔

นอกจากนี้ **วิญญาณ** ทั้ง ๓ ประเภท คือ กุสลวิญญาณ อกุสลวิญญาณ อัพยากตวิญญาณ เหล่านี้ ยังมีหน้าที่ กล่าวคืออาการที่จิตเป็นไป ๑๔ ประการ คือ

๑) ปฏิสนธิ มีหน้าที่สืบต่อภพใหม่ คือเป็นตัวนำสัตว์ไปเกิดในภพใหม่ ตามอำนาจกรรมดีกรรมชั่วที่ได้ทำไว้แล้ว

๒) ภวังคะ มีหน้าที่เป็นองค์ประกอบของภพ คือ เมื่อปฏิสนธิวิญญาณทำหน้าที่เกิดในภพใหม่สำเร็จแล้ว ภวังควิญญาณเป็นผลของกรรมคือรักษาภพ แต่ภวังควิญญาณยังไม่มีความคิดเกิดขึ้นในช่วงนี้ เหมือนนอนหลับแล้วไม่ฝัน

๓) อาวัชชนะ มีหน้าที่คำนึงถึงอารมณ์ใหม่ คือ เมื่อสามารถรับอารมณ์ได้ ภวังควิญญาณจะดับไป แล้วจึงเกิดการรับรู้รูป เกิดการคิดถึงอารมณ์คือรูปนั้นได้

๔) ทัสสนะ มีหน้าที่เห็นรูป ได้แก่ จักขุวิญญาณ คือในขณะที่จิตที่ทำหน้าที่เห็น จักขุวิญญาณจะมาเกิดที่ประสาทตา ทำหน้าที่เห็น ฉะนั้น อาการที่เห็นนั้นก็คือจิตประเภทหนึ่ง ถ้าเจริญวิปัสสนาก็จะต้องกำหนดรู้เวลาเห็น คือกำหนดสภาพอาการของจิตที่กำลังเห็นรูปารมณ์ในขณะหนึ่งๆ ซึ่งจะเกิดขึ้นและดับไปอย่างรวดเร็ว

๕) สวนะ มีหน้าที่ได้ยินเสียง ได้แก่ โสตวิญญาณ คือ ในขณะที่จิตที่ทำหน้าที่ได้ยินทางหู โสตวิญญาณจะมาเกิดที่ประสาทหู ทำหน้าที่ได้ยิน ฉะนั้น อาการที่ได้ยินนั้นก็คือจิตประเภทหนึ่ง ถ้าเจริญวิปัสสนาก็จะต้องกำหนดรู้เวลาได้ยิน คือกำหนดสภาพอาการของจิตที่กำลังได้ยินเสียงในขณะหนึ่งๆ ดังขึ้น จะเกิดขึ้นและดับไปอย่างรวดเร็ว

๖) ฆายนะ มีหน้าที่รู้กลิ่น ได้แก่ ฆานวิญญาณ คือในขณะที่จิตที่ทำหน้าที่รับรู้กลิ่นที่มากระทบทางจมูก ฆานวิญญาณจะเกิดที่ประสาทรับกลิ่น ฉะนั้น อาการที่จิตรับรู้กลิ่นนั้นก็คือจิตประเภทหนึ่ง ถ้าเจริญวิปัสสนาก็จะต้องกำหนดรู้เวลาได้กลิ่น คือกำหนดสภาพอาการของจิตที่กำลังได้รับรู้กลิ่นนั้น ซึ่งจะเกิดขึ้นและดับไปอย่างรวดเร็ว

๗) สายนะ มีหน้าที่ลิ้มรส ได้แก่ ชิวหาวิญญาณ คือในขณะที่จิตที่ทำหน้าที่รับรสทางลิ้น ชิวหาวิญญาณจะมาเกิดที่ประสาทรับรส ทำหน้าที่ได้รู้รสเปรี้ยว หวาน มัน เค็ม เป็นต้น

ฉะนั้น อาการที่ได้รับรู้รสนั้น ก็คือจิตประเภทหนึ่ง ถ้าเจริญวิปัสสนาก็จะต้องกำหนดรู้เวลาได้รับรู้รสต่างๆ คือต้องกำหนดสภาพอาการของจิตที่กำลังรับรสในขณะหนึ่งๆ ซึ่งจะเกิดขึ้นและดับไปอย่างรวดเร็ว

๘) **ผุสนะ** มีหน้าที่รู้โผฏฐัพพารมณ์ ได้แก่ กายวิญญาณ คือ การที่จิตรับรู้การสัมผัสที่เกิดทางกายประสาท กล่าวคือ กายวิญญาณนี้จะเกิดที่ประสาท กายทุกๆ ส่วนของอวัยวะมีกายประสาท เช่น ที่มือ ที่เท้า ที่แขนขา อวัยวะในท้อง ในศีรษะ เป็นต้น ทุกส่วนของกายจะมีประสาท สามารถรับสัมผัสได้ จิตย่อมเกิดขึ้นรับรู้โผฏฐัพพารมณ์ได้ เช่น รับรู้ความเย็น-ร้อน ความอ่อน-แข็ง ความหย่อน-ตึง เป็นต้น ดังนั้น โผฏฐัพพารมณ์ที่มากระทบทางกายเมื่อจิตรับรู้ ความรู้สึกเกิดขึ้น ผู้เจริญวิปัสสนาย่อมตามระลึกรู้กายวิญญาณ ในขณะหนึ่งๆ ซึ่งจะเกิดขึ้นและดับไปอย่างรวดเร็ว

๙) **สัมปฏิจฉันนะ** มีหน้าที่รับอารมณ์ คือเมื่อมีการรับรู้ ใจจะเป็นตัวรับอารมณ์ที่ดี-ไม่ดี แล้วเก็บผลที่ดี-ไม่ดีไว้

๑๐) **สันตีรณะ** มีหน้าที่พิจารณาอารมณ์ คือขณะที่จิตพิจารณาอารมณ์ที่รับมาแล้วจิตก็จะสร้างความรู้สึกชอบ-ไม่ชอบ-เฉยๆ ต่ออารมณ์ที่รับไว้นั้น

๑๑) **โวฏฐัพพะ** มีหน้าที่ตัดสินอารมณ์ คือขณะที่จิตพิจารณาแล้วตัดสินอารมณ์ความรู้สึกชอบ-ไม่ชอบ-เฉยๆ ที่รับมาไว้แล้วนั้นเอง

๑๒) **ชวนะ** มีหน้าที่แล่นไปรับอารมณ์ ถือว่าเป็นช่วงที่ทำกรรม กล่าวคือ วิญญาณที่แล่นไปในทวารทั้ง ๖ ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ก็จะมีผลเกิดขึ้น คือ ดี (กุศล) ไม่ดี (อกุศล) หรือเป็นเพียงการกระทำ (กิริยา) นั้นเอง

๑๓) **ตทาลัมพนะ** มีหน้าที่รับอารมณ์ต่อจากชวนจิต ก่อนที่จะตกลงสู่ภวังค์ จิตจะเกาะเกี่ยวอารมณ์ใดอารมณ์หนึ่งที่เกิดในชวนะนั้น และตทาลัมพนจิตก็อาศัยอารมณ์นั้นเป็นไป

๑๔) **จุติ** มีหน้าที่เคลื่อน คือตายจากภพปัจจุบัน จุติจิตจึงเป็นภวังคจิตดวงสุดท้ายก่อนตายและเคลื่อนไปเกิดในภพใหม่

ลักษณะการทำหน้าที่ของวิญญาณหรือจิต กล่าวคือ วิญญาณหรือจิตเหล่านี้ จะสืบทอดความรู้แจ้งอารมณ์ในแต่ละช่วงไม่ขาดสาย สภาพความรู้แจ้งของวิญญาณจึงเป็นตัวเชื่อมอายตนะภายใน (ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ) กับอารมณ์/อายตนะภายนอก (รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์) ทำให้เกิดการสืบทอดทางความรู้ไม่มีที่สิ้นสุด ตราบเท่าที่ยังไม่สามารถหลุดพ้นจากการเวียนว่ายตายเกิดหรือสังสารวัฏไปได้ เพราะยังมีอารมณ์ให้เข้าไปยึดเกาะไว้ตลอดเวลา ความรู้ระดับวิญญาณก็ยังคงดำเนินไปได้ ดังนั้น ความรู้แจ้งในวิญญาณนี้ ซึ่งมีลักษณะคือความเกิดและดับ และทำหน้าที่เป็นตัวเชื่อมต่อถ่ายทอดความรู้กับความรู้ให้จิตดวงอื่นๆ เกิดและดับ และดำเนินต่อไป แล้วๆ เล่าๆ ไม่สิ้นสุด ตราบเท่าที่อวิชชายังไม่ถูกกำจัดไปได้อย่างถาวร

จิต หรือ **วิญญาณขันธ์** มีสภาวะคือความสืบต่ออันไม่ขาดสายของสัตว์ทั้งหลาย ผู้ท่องเที่ยวอยู่ในภพ คติ ฐิติ และนิวาส ทั้งหลาย ย่อมเป็นไปดังนี้ คือจากจุติก็ปฏิสนธิอีก ต่อจากปฏิสนธิก็ภวังค์อีกอยู่อย่างนั้นนั่นเอง แต่ในสัตว์ทั้งหลายเหล่านั้น ท่านผู้ใดได้บรรลุพระอรหัตตผล เมื่อจุติจิตของท่านดับแล้ว จิตก็เป็นอันดับโดยไม่ปฏิสนธิแล

ดังนั้น วิญญาณขันธ์จึงมีลักษณะทั้ง ๒ อย่าง คือ สามัญญลักษณะ และวิเสสลักษณะ

๑) **สามัญญลักษณะ** หรือ **ไตรลักษณ์** คือ อนิจจลักษณะ ทุกขลักษณะ และอนัตตลักษณะ
   - เป็นอนิจจัง คือ ไม่เที่ยง ต้องเปลี่ยนแปลง จึงมีอาการเกิดดับตลอดเวลา
   - เป็นทุกขัง คือ ทนได้ยาก
   - เป็นอนัตตา คือ ไม่ใช่อัตตา ไม่ยั่งยืน ไม่มีแก่น ไม่มีสาระ เป็นของสูญ

๒) **วิเสสลักษณะ** หรือ **ลักขณาทิจตุกะ** ของจิต ทั้ง ๔ ประการ คือ
   - มีการรู้อารมณ์ เป็นลักษณะ
   - มีหน้าที่เป็นประธานของรูปธรรมและนามธรรมทั้งปวง
   - มีการเกิดขึ้นดับไปต่อเนื่องกันไม่ขาดสายเป็นอาการปรากฏ
   - มีรูป (รูป ๒๘) นาม (เจตสิก หรือนามขันธ์ ๓ ที่เหลือ) เป็นเหตุใกล้ให้เกิด

อนึ่ง จิตซึ่งมีสภาพรู้อารมณ์เป็นลักษณะนี้ เป็นเพียงธาตุรู้เท่านั้น ตามสภาวะแล้ว จิตจะเกิดโดยลำพังไม่ได้ จะต้องมีเจตสิก (ธรรมชาติที่ประกอบกับจิต) เกิดร่วมอยู่ด้วยเสมอ กล่าวคือ เมื่อจิตเกิด เจตสิกก็เกิดร่วมด้วย เมื่อจิตดับ เจตสิกก็ดับพร้อมกับจิตด้วย ประดุจความร้อนและแสงสว่างของไฟ ที่แยกออกจากกันไม่ได้ ฉะนั้น **โดยเหตุที่จิตมีเจตสิกธรรมเข้าประกอบปรุงแต่งจิต แล้วทำให้จิตมีลักษณะแตกต่างกันไป ท่านจึงได้จำแนกจิตออกเป็น ๓ ประเภทใหญ่ๆ ตามลักษณะของเจตสิกที่เป็นกุศลหรืออกุศลเป็นต้น** ดังนี้

วิญญาณขันธ์ หรือ **จิต** แบ่งออกเป็น ๓ ฝ่าย เจตสิกธรรมที่ประกอบคือ

๑. **กุสลวิญญาณ** หรือ กุสลจิต **ประกอบด้วยกุสลเจตสิก มีไม่โลภ ไม่โกรธ ไม่หลง** เป็นต้น

๒. **อกุสลวิญญาณ** หรือ อกุสลจิต **ประกอบด้วยอกุสลเจตสิก มีโลภะ โทสะ โมหะ** เป็นต้น

๓. **อัพยากตวิญญาณ** หรืออัพยากตจิต **ประกอบด้วยเจตสิกฝ่ายกลางๆ** เป็นได้ทั้งกุศลและอกุศล

สรุป สภาพหรือลักษณะของวิญญาณขันธ์ หรือ จิต ที่เกิดดับตลอดชีวิตในชาติหนึ่งๆ จะมีจิตที่เกิดขึ้นและดับไป จำนวนมากมายสุดที่จะนับได้ ซึ่งก็หมายความว่า ในชาติหนึ่งๆ นั้นเรามีการเกิดและตาย นับครั้งไม่ถ้วนเช่นกัน เพราะจิตเกิดขึ้น ๑ ครั้ง ก็เท่ากับเราเกิด ๑ ครั้ง จิตดับลง ๑ ครั้ง ก็เท่ากับเราตายลง ๑ ครั้ง ความตายชั่วขณะนี้ ท่านเรียกว่า **ขณิกมรณะ** แต่เพราะจิตเกิดดับสืบต่อกันรวดเร็วมาก จึงปิดบังความจริงในเรื่องนี้ไว้ ทำให้หลงผิดคิดว่า เป็นตัวเรา เป็นของเรา อยู่ตลอดเวลา ปัญญาที่เห็นประจักษ์แจ้งสภาพธรรมตามความเป็นจริงดังกล่าวนี้ จะเกิดขึ้นได้ ก็ด้วย**การเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน** ซึ่งจะต้องศึกษาและปฏิบัติด้วยตนเองเท่านั้น

๓. **เวทนาขันธ์**

๑) **ความหมายของเวทนา**

คำว่า **เวทนา** แปลว่า ธรรมชาติที่รู้สึก คือเสวยรสแห่งอารมณ์ หมายถึง ความรู้สึกของจิตเมื่อรับรู้อารมณ์ต่างๆ ผ่านทางอายตนะภายใน ๖

คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และ ใจ

คำว่า **ขันธ์** แปลว่า กอง, หมวด หรือ ส่วน

คำว่า **เวทนาขันธ์** จึงแปลว่า กองเวทนา, ส่วนที่เป็นการเสวยอารมณ์ ความรู้สึกสุข ทุกข์ หรือเฉยๆ ดังมีพระพุทธดำรัสตรัสแสดงไว้ต่อไปนี้

"ภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุไรจึงเรียกว่าเวทนา ? เพราะเสวยอารมณ์ จึงเรียกว่าเวทนา เสวยอารมณ์อะไร ? เสวยอารมณ์สุขบ้าง เสวยอารมณ์ทุกข์บ้าง เสวยอารมณ์ที่ไม่ใช่ทุกข์ไม่ใช่สุขบ้าง"

อนึ่ง **เวทนา** คือ **เจตสิกธรรม**ที่เกิดพร้อมจับจิต ทำหน้าที่เสวยอารมณ์ หรือมีหน้าที่รับความรู้สึกซึ่งเกิดจากอารมณ์ที่มาปรากฏ และที่เรียกว่า **เวทนาขันธ์** ก็เพราะรวมธรรมชาติที่มีลักษณะคือการเสวยรสอารมณ์ทุกอย่างเข้าด้วยกัน

๒) **ประเภทของเวทนา**

เวทนา นั้นถ้าว่าโดยลักษณะ คือ การเสวยรสอารมณ์ก็มีอย่างเดียว

เวทนา มี ๓ เมื่อจำแนกตามประเภทของจิตเกิดร่วม ได้แก่

(๑) **เวทนาที่เป็นกุศล** เกิดพร้อมด้วยกุสลจิต

(๒) **เวทนาที่เป็นอกุศล** เกิดพร้อมด้วยอกุสลจิต

(๓) **เวทนาที่เป็นอัพยากต** เกิดพร้อมด้วยอัพยากตจิต

เวทนา มี ๒ เมื่อจำแนกลักษณะการเสวยอารมณ์ คือ

ก. **จำแนกตามลักษณะของการเสวยอารมณ์** แบ่งเวทนาออกเป็น ๓ คือ

๑) **สุขเวทนา** การเสวยอารมณ์เป็นสุข (หมายถึงความสุขกายและสุขใจ)

๒) **ทุกขเวทนา** การเสวยอารมณ์ที่เป็นทุกข์ (หมายถึงความทุกข์กายและทุกข์ใจ)

๓) **อทุกขมสุขเวทนา** การเสวยอารมณ์เป็นกลาง คือ ไม่สุข ไม่ทุกข์ ได้แก่เฉยๆ (หมายถึงไม่ทุกข์และไม่สุข ก็คืออุเบกขานั่นเอง)

ข. **จำแนกตามประเภทแห่งความเป็นใหญ่ในการเสวยอารมณ์** เรียกว่า **อินทรีย์** มี ๕ คือ

๑) **สุขเวทนา** รู้สึกสบายกาย หมายเฉพาะความสุขทางกาย

๒) **ทุกขเวทนา** รู้สึกไม่สบายกาย หมายเฉพาะความทุกข์ทางกาย

๓) **โสมนัสสเวทนา** รู้สึกสบายใจ หมายเฉพาะความสุขทางใจ ดีใจ

๔) **โทมนัสสเวทนา** รู้สึกไม่สบายใจ หมายเฉพาะความทุกข์ทางใจ เสียใจ

๕) **อุเบกขาเวทนา** รู้สึกเฉยๆ หมายถึงความไม่ทุกข์ไม่สุข เป็นกลางๆ

๓) **ลักษณะเป็นต้นของเวทนา** ทั้ง ๕ มีดังนี้

(๑) **สุขเวทนา** คือ ความสุขความสบายทางกาย
มีลักษณะคือ การสัมผัสถูกต้องกับอารมณ์ที่ดี เป็นความสบายทางกาย
มีหน้าที่ทำให้สัมปยุตตธรรม [คือธรรมที่ประกอบ] ทั้งหลายเจริญ
มีกายประสาท เป็นเหตุให้เกิด
มีผลที่ปรากฏ คือความสบายทางกาย

๒) **ทุกขเวทนา** คือ ความทุกข์ทางกาย
มีการเสวยโผฏฐัพพะที่ไม่น่าปรารถนา เป็นลักษณะ
มีการทำให้สัมปยุตตธรรมเศร้าหมอง เป็นกิจ
มีกายินทรีย์ เป็นเหตุใกล้
มีความไม่สบายทางกาย เป็นผล

๓) **โสมนัส** คือ ความสุขใจ
มีการเสวยอิฏฐารมณ์ เป็นลักษณะ
มีการทำจิตให้อยู่ร่วมกับอารมณ์ที่ดี เป็นกิจ
มีความระงับแห่งนามกาย เป็นเหตุใกล้
มีความสบายใจ ความชื่นชมยินดีทางใจ เป็นผล

๔) **โทมนัส** คือ ความทุกข์ใจ

มีการเสวยอนิฏฐารมณ์ อารมณ์ที่ไม่ดี เป็นลักษณะ

มีการตามเสวยอารมณ์ด้วยอาการที่ไม่พอใจ เป็นกิจ

มีหทยวัตถุ เป็นเหตุใกล้

มีความไม่สบายใจ ความอาพาธทางใจ เป็นผล

๕) **อุเบกขา** คือ ความรู้สึกเฉยๆ ไม่ทุกข์ ไม่สุข

มีการเสวยมัชฌัตตารมณ์ อารมณ์เป็นกลางๆ เป็นลักษณะ

มีการไม่ลดและไม่เพิ่มสัมปยุตตธรรม รักษาสัมปยุตตธรรมไม่ให้เจริญ ไม่ให้เศร้าหมอง เป็นกิจ

มีจิตที่ปราศจากปีติ เป็นเหตุใกล้

มีความละเอียดประณีต ความวางเฉยในอารมณ์ เป็นผล

อธิบายว่า **เวทนาเจตสิก** นี้ มีลักษณะคือการเสวยอารมณ์ มีหน้าที่รับรู้รสอารมณ์โดยส่วนเดียว ไม่ทำหน้าที่อื่นๆ ส่วนสัมปยุตตธรรมที่เกิดร่วมกับเวทนา มีการเสวยอารมณ์ได้เพียงบางส่วน เพราะไม่เป็นใหญ่ในหน้าที่ของเวทนา กล่าวคือ **ผัสสเจตสิก** ก็มีหน้าที่เพียงกระทบกับอารมณ์เท่านั้น **สัญญาเจตสิก** ก็เพียงจำอารมณ์เท่านั้น **เจตนาเจตสิก** ก็เพียงตั้งใจหรือจงใจในอารมณ์เท่านั้น ส่วน **เวทนาเจตสิก** นี้ เป็นเจ้าของ คือเป็นใหญ่ในหน้าที่เสวยรสอารมณ์ เปรียบเหมือนพระราชาผู้เป็นเจ้าของโภชนะอันเลิศ ย่อมเสวยพระกระยาหารนั้นได้ตามพระหทัย ส่วนสัมปยุตตธรรมที่เกิดร่วมด้วยเสวยได้เล็กน้อย เปรียบเหมือนพนักงานที่ชิมพระกระยาหาร บัณฑิตจึงกล่าวว่า เวทนามีหน้าที่ คือการเสวยรสอารมณ์ เวทนานั้น ย่อมมีสุข ทุกข์ หรือมิใช่สุขและทุกข์ เป็นอาการปรากฏให้รู้ได้ และเวทนาที่จะเกิดได้ ก็อาศัยผัสสะเป็นปัจจัย

๔) **พระพุทธดำรัสว่าด้วยเวทนานุปัสสนา** ในมหาสติปัฏฐานสูตร[๑]

พระพุทธองค์ตรัส **เวทนานุปัสสนา** ความมีสติตามระลึกถึงเวทนา ดังนี้

"ภิกษุทั้งหลาย ก็ ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาเนืองๆ อยู่อย่างไร ? ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เมื่อเสวยสุขเวทนา ก็รู้ชัดว่า บัดนี้เราเสวยสุขเวทนา เมื่อเสวยทุกขเวทนา ก็รู้ชัดว่า บัดนี้เราเสวยทุกขเวทนา เมื่อเสวยอทุกขมสุขเวทนา [ไม่สุขไม่ทุกข์ คือ อุเบกขาเวทนา] ก็รู้ชัดว่า บัดนี้เราเสวยอทุกขมสุข-เวทนา หรือเมื่อเสวยสุขเวทนามีอามิส [คือเจือกามคุณ] ก็รู้ชัดว่า บัดนี้เราเสวยสุขเวทนามีอามิส หรือเมื่อเสวยสุขเวทนาไม่มีอามิส [คือไม่เจือกามคุณ] ก็รู้ชัดว่า บัดนี้เราเสวยสุขเวทนาไม่มีอามิส หรือเมื่อเสวยทุกขเวทนามีอามิส ก็รู้ชัดว่า บัดนี้เราเสวยทุกขเวทนามีอามิส หรือเมื่อเสวยทุกขเวทนาไม่มีอามิส ก็รู้ชัดว่า บัดนี้เราเสวยทุกขเวทนาไม่มีอามิส หรือเมื่อเสวยอทุกขมสุขเวทนามีอามิส ก็รู้ชัดว่า บัดนี้เราเสวยอทุกขมสุขเวทนามีอามิส หรือเมื่อเสวยอทุกขมสุขเวทนาไม่มีอามิส ก็รู้ชัดว่า บัดนี้เราเสวยอทุกขมสุขเวทนาไม่มีอามิส ดังนี้

ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาเป็นภายในบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาเป็นภายนอกบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งภายในภายนอกบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรมดาคือความเกิดขึ้นในเวทนาบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรมดา คือความเสื่อมไปในเวทนาบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรมดา คือทั้งความเกิดขึ้นทั้งความเสื่อมไปในเวทนาบ้าง ก็หรือสติของเธอที่ตั้งมั่นอยู่ว่าเวทนามีอยู่ แต่เพียงสักว่าเป็นที่รู้ แต่เพียงสักว่าเป็นที่อาศัยระลึก เธอเป็นผู้อันตัณหาและทิฏฐิไม่อาศัยอยู่ด้วย ย่อมไม่ถือมั่นอะไรๆ ในโลกด้วย

[๑] พระไตรปิฎกบาลี ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๑๐ ทีฆนิกาย มหาวรรค ข้อ ๒๘๘ หน้า ๓๓๒-๓๓๓.

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาเนืองๆ อยู่ อย่างนี้.”

๔) **สัญญาขันธ์**

คำว่า **สัญญา** แปลว่า ธรรมชาติที่จำหมายอารมณ์, การกำหนดหมายไว้และจำได้ซึ่งอารมณ์ต่างๆ เช่นสีเขียวเป็นต้น

คำว่า **สัญญาขันธ์** หมายถึง กองสัญญา ได้แก่ สัญญาเจตสิก

อนึ่ง เพราะวิญญาณที่ไม่ประกอบด้วยสัญญาเจตสิกหามีไม่ ฉะนั้น ประเภทแห่งวิญญาณมีเท่าใด ประเภทแห่งสัญญาก็มีเท่านั้นแล

ดังนั้น ธรรมชาติที่มีความจำได้เป็นลักษณะ จึงชื่อว่า สัญญา นั่นเอง ดังที่พระสารีบุตรเถระกล่าวว่า “**ดูก่อนอาวุโส เพราะเหตุที่รู้จำได้นั้น** จึงชื่อว่า **สัญญา**” ดังนี้

สัญญา ๑ และ **สัญญา ๓**

สัญญาเจตสิก ว่าโดยสภาวะแล้ว ก็มีอย่างเดียว คือความจำได้

แต่ว่าโดยสภาวธรรมที่เกิดร่วมกับจิต (คือวิญญาณ) ก็มี ๓ คือ

๑) **สัญญาที่เกิดร่วมกับกุสลวิญญาณ** จัดเป็นกุศล

๒) **สัญญาที่เกิดร่วมกับอกุสลวิญญาณ** จัดเป็นอกุศล

๓) **สัญญาที่เกิดร่วมกับอัพยากตวิญญาณ** จัดเป็นอัพยากต (คือกลางๆ ไม่เป็นกุศลหรืออกุศล)

ลักษณะเป็นต้นแห่งสัญญา

สัญญามีประเภทเท่ากันกับวิญญาณ เมื่อว่าโดยอาการมีลักษณะเป็นต้น

สัญญามีลักษณะ คือ ความจำได้

มีหน้าที่ คือ การกำหนดหมายไว้และจำได้

มีเหตุให้เกิด คือ อารมณ์ที่ปรากฏ

มีผล คือ จำสิ่งที่กำหนดหมายไว้ได้

อธิบายว่า **สัญญา** นี้ล้วนมีความจำ เป็นลักษณะ หน้าที่ของสัญญาคือการทำเครื่องหมายอันจะเป็นปัจจัยให้ระลึกได้อีก เปรียบเหมือนช่างถากทำเครื่องหมายไว้ที่ไม้ เพื่อให้รู้ว่าตรงนี้ยังไม่เรียบร้อย แต่สัญญานั้น ถ้าไม่ทำกิจของสัญญาก็ไม่ชื่อว่าสัญญา ดุจสัญญาในอรูปฌานที่ ๔ คือเนวสัญญานาสัญญายตนะ สัญญานี้ไม่ชื่อว่าสัญญา เพราะไม่ทำกิจของสัญญา คือความเป็นอารมณ์แห่งวิปัสสนาแล้วช่วยให้เกิดความเบื่อหน่าย สัญญามีอารมณ์ตามที่ปรากฏเป็นเหตุใกล้ เหมือนสัญญาที่เกิดกับลูกเนื้อ ในหุ่นคนที่ผูกด้วยหญ้าว่าเป็นคนจริงๆ ฉะนั้น สัญญาย่อมอำนวยให้ผลปรากฏขึ้นได้ก็เพราะอาศัยเครื่องหมายตามที่ตนกำหนดไว้ อีกอย่างหนึ่ง ผลที่ปรากฏจากสัญญาที่ถือเอาจากความจำได้ตามที่ตนกำหนดไว้ ย่อมจำกัด ไม่แจ้งชัด เหมือนคนตาบอดคลำช้าง แสดงช้างแก่พระราชาด้วยความมั่นใจ โดยอาศัยประสบการณ์จากการคลำช้างที่ผ่านมาได้ ฉะนั้นแล

๕) **สังขารขันธ์**

คำว่า **สังขาร** แปลว่า ความปรุงแต่ง คำว่า **ขันธ์** แปลว่า กอง

สังขารขันธ์ คือ กองสังขาร ได้แก่ เจตสิกธรรมทั้งหลายที่ปรุงแต่งจิต หมายเอาเจตสิกที่เหลือทั้งหมด ๕๐ ดวง (เว้นเวทนาเจตสิก และสัญญาเจตสิก) นี้ ชื่อว่า **สังขารขันธ์**

สังขารขันธ์ คือ เจตสิก ๕๐ ประการที่เกิดร่วมกับจิต ทำหน้าที่ปรุงแต่งจิตให้เป็นกุศลหรืออกุศล หรือเป็นอัพยากตะ (ไม่เป็นทั้งกุศลหรืออกุศล) และมีลักษณะคือ มีความเกิดขึ้นและดับไปตลอดเวลา ที่ดับไปแล้วนั้นเป็นอดีต ที่กำลังดำรงอยู่เป็นปัจจุบัน และที่จะเกิดต่อไปภายหน้าเป็นอนาคต ตรงข้ามกับพระนิพพานซึ่งเป็นธรรมที่เที่ยง ไม่มีการเกิดดับ ไม่ขึ้นกับกาล หรือพ้นจากกาลทั้ง ๓ ที่เรียกว่า กาลวิมุตติ

ลักษณะแห่งสังขาร สังขารขันธ์เหล่านั้น

มีการประสมเป็นลักษณะ

มีการประมวลเข้าเป็นกิจ

มีขันธ์ ๓ ที่เหลือเป็นเหตุใกล้

มีความเผยออกไปเป็นผล

สังขาร ๑ และ **สังขาร ๓**

สังขารทั้งหลาย แม้เป็นอย่างเดียวโดยลักษณะเป็นต้นดังกล่าวมานี้

แต่ว่าโดยการเกิดร่วมกับจิตก็เป็น ๓ โดยแบ่งตามประเภทของจิต ได้แก่

สังขารที่สัมปยุตด้วยกุศลจิต (วิญญาณ) จัดเป็นกุศล

สังขารที่สัมปยุตด้วยอกุศลจิต (วิญญาณ) จัดเป็นอกุศล

สังขารที่สัมปยุตด้วยอัพยากตจิต (วิญญาณ) จัดเป็นอัพยากต (ไม่เป็นกุศลหรืออกุศล)

มีอธิบายดังต่อไปนี้

๑) **กุศลสังขาร**

กุศลสังขาร คือ กุศลเจตสิกที่เกิดพร้อมกับจิตที่เป็นกุศล ทำหน้าที่ปรุงแต่งจิตให้เป็นจิตฝ่ายกุศล หรือในการประกอบกรรมที่เป็นกุศลคุณความดี มี ๓๖ ประการ ได้แก่ *ก)* **กุศลเจตสิกที่เป็นนิยตสังขาร** ๒๗ ประการ *ข)* **เป็นเยวาปนกสังขาร** คือ เจตสิกที่เป็นกลางๆ มี ๔ ประการ และ *ค)* **เป็นอนิยตสังขาร** คือ เจตสิกที่มีฐานะไม่แน่นอน มี ๕ ประการ ดังนี้

ก) **กุศลเจตสิกที่เป็นนิยตสังขาร** คือ กุศลเจตสิกที่เกิดพร้อมกับจิตที่ปรุงแต่งจิตให้เป็นจิตฝ่ายกุศล ในการประกอบกรรมที่เป็นกุศล อันจะให้ผลเป็นความสุข และเป็นเจตสิกที่เป็นนิยตะ คือประกอบได้เฉพาะในกุสลจิตเท่านั้น มี ๒๗ ประการคือ ผัสสะ เจตนา วิตก วิจาร ปีติ วิริยะ ชีวิต สมาธิ สัทธา สติ หิริ โอตตัปปะ อโลภะ อโทสะ อโมหะ กายปัสสัทธิ จิตตปัสสัทธิ กายลหุตา จิตตลหุตา กายมุทุตา จิตตมุทุตา กายกัมมัญญตา จิตตกัมมัญญตา กายปาคุญญตา จิตตปาคุญญตา กายุชุกตา จิตตุชุกตา มีอธิบายดังต่อไปนี้

(๑) **ผัสสเจตสิก** หมายถึง การกระทบอารมณ์

ลักษณะของผัสสะ คือ การสัมผัสถูกต้องอารมณ์

หน้าที่ของผัสสะ คือ ประสานกันระหว่างอารมณ์ วัตถุ และวิญญาณ

เหตุให้เกิดผัสสะ คือ มีอารมณ์มาปรากฏเฉพาะหน้า

ผลของผัสสะ คือ การประชุมพร้อมกันปรากฏ

ผัสสะ นี้ ต้องมีธรรม ๓ ประการมาประชุมพร้อมกัน จึงจะเกิดผัสสเจตสิก ธรรม ๓ ประการนั้นคือ อารมณ์ วัตถุ และวิญญาณ ไม่ใช่เพียงกระทบกันเฉยๆ

(๒) **เจตนาเจตสิก** คือ ความจงใจ, ความตั้งใจ หรือ ธรรมชาติที่กระตุ้นเตือนสัมปยุตตธรรมให้ทำงานตามหน้าที่ของตนๆ เช่น ความโลภเกิดก็กระตุ้นให้โลภะทำหน้าที่ ความโกรธเกิดขึ้นก็กระตุ้นให้โทสะทำหน้าที่ ความหลงเกิดขึ้นก็กระตุ้นให้โมหะทำหน้าที่ มหากุสลจิตเกิดขึ้นก็กระตุ้นให้ทำบุญทำกุศล

เจตนา คือ กรรมที่ทำหน้าที่ทาง กาย วาจา ใจ

ลักษณะของเจตนา คือ มีการชักชวน มีความจงใจ

หน้าที่ของเจตนา คือ การขวนขวาย

เหตุให้เกิดเจตนา คือ นามขันธ์ ๓ ที่เหลือ (คือเวทนา สัญญา วิญญาณ)

ผลที่ปรากฏจากเจตนา คือ การจัดแจง

(๓) **วิตกเจตสิก** คือ การยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ หรือตรึกไปในเรื่องราวต่างๆ

ลักษณะของวิตก คือ การยกจิตขึ้นสู่อารมณ์

หน้าที่ของวิตก คือ การทำให้จิตกระทบอารมณ์บ่อยๆ

เหตุให้เกิดวิตก คือ ขันธ์ ๓ (เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ วิญญาณขันธ์)

ผลของวิตกเจตสิก คือ การนำจิตสู่อารมณ์

วิตกเจตสิก คือ การยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ นี้มีความหมายใกล้เคียงกับเจตนาเจตสิก ความตั้งใจในอารมณ์ และมนสิการเจตสิก ความใส่ใจในอารมณ์ เพื่อให้เห็นความแตกต่างกัน จึงมีข้ออุปมาด้วยเรือแข่งว่า เจตนาเจตสิก อุปมาดังคนพายหัว ต้องคว้าธงให้ได้ อันหมายถึงความสำเร็จคือชัยชนะ มนสิการเจตสิก อุปมาดังคนถือ

ท้าย ต้องคัดวาดเรือให้ตรงไปยังธงอันเป็นหลักชัย วิตก-เจตสิกอุปมาดังคนพายกลางลำ มุ่งหน้าจ้ำพายไปแต่อย่างเดียว

(๔) **วิจารเจตสิก** คือ การประคองจิตให้อยู่ในอารมณ์ หรือคิดบ่อยๆ นั่นเอง

วิจารมีลักษณะ คือ การพิจารณาอารมณ์บ่อยๆ

หน้าที่ของวิจาร คือ การทำให้จิตและเจตสิกที่เกิดร่วมกันประกอบในอารมณ์

เหตุให้เกิดวิจาร คือ นามขันธ์ทั้ง ๓ (เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ วิญญาณ-ขันธ์)

ผลของวิจาร คือ มีการตกแต่งจิตให้อยู่ในอารมณ์

(๕) **ปีติเจตสิก** คือ ความปลาบปลื้ม หรือความอิ่มใจในอารมณ์

ลักษณะของปีติ คือ ความอิ่มใจ

หน้าที่ของปีติ คือ การทำให้กายและใจอิ่มเอิบ

เหตุให้เกิดปีติ คือ นามขันธ์ ๓ (เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ วิญญาณขันธ์)

ผลของปีติ คือ มีกายและใจเฟื่องฟู

(๖) **วิริยเจตสิก** คือ ความเพียรเพื่อให้ได้อารมณ์

ลักษณะของวิริยะ คือ ความอุตสาหะ ความพยายาม

หน้าที่ของวิริยะ คือ การอุดหนุนค้ำชูสภาวธรรมอื่นๆ ที่เกิดร่วมด้วย

เหตุให้เกิดวิริยะ คือ สังเวควัตถุ (ความสลด) ๘ ประการ

ผลของวิริยะ คือ การไม่ย่อท้อถดถอย

ความเพียร ย่อมเกิดเพราะพิจารณาเห็นสังเวควัตถุ ๘ ประการ คือ

(ก) ความเกิด พิจารณาเห็นความเกิดบ่อยๆ

(ข) ความแก่ พิจารณาโทษและภัยของความแก่

(ค) ความเจ็บไข้ พิจารณาเห็นความเจ็บไข้เป็นทุกข์

(ง) ความตาย พิจารณาเห็นคนตายบ่อยๆ

(จ) พิจารณาเห็นทุกข์ในนรก ย่อมเกิดความกลัว

(ฉ) พิจารณาเห็นการเกิดเป็นสัตว์เดรัจฉานเป็นทุกข์

(ช) พิจารณาเห็นทุกข์จากการเกิดเป็นเปรต

(ซ) พิจารณาเห็นทุกข์จากการเกิดเป็นอสุรกาย

(๗) **ชีวิตินทริยเจตสิก** คือ สภาวธรรมที่รักษานามธรรมที่เกิดพร้อมกับจิตให้เป็นไปตลอดอายุขัยของตน

ลักษณะของชีวิตินทรีย์ คือ ความเป็นไปได้แห่งธรรมที่เกิดร่วมกัน

หน้าที่ของชีวิตินทรีย์ คือ การเลี้ยงรักษานามธรรมที่เกิดร่วมกัน

เหตุแห่งชีวิตินทรีย์ คือ นามขันธ์ ๓ (เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ วิญญาณ-ขันธ์)

ผลของชีวิตินทรีย์ คือ การดำรงอยู่แห่งนามธรรมที่เกิดร่วมกัน

(๘) **สมาธิ** หรือ **เอกัคคตาเจตสิก** คือ ธรรมชาติที่จิตตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์เดียว

ลักษณะของเอกัคคตา คือ ความไม่ฟุ้งซ่าน

หน้าที่ของเอกัคคตา คือ การรวบรวมสภาวธรรมอื่นๆ ที่เกิดร่วมด้วย

เหตุให้เกิดเอกัคคตา คือ สุขเวทนา

ผลของเอกัคคตา คือ เกิดความสงบระงับ

(๙) **สัทธาเจตสิก** หมายถึง ความเลื่อมใส ความเชื่อที่ประกอบด้วยเหตุผล

ลักษณะของสัทธา คือ ความเลื่อมใสในกุศลธรรม

หน้าที่ของสัทธา คือ ทำใจให้เลื่อมใสในอารมณ์เป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใส

เหตุให้เกิดสัทธา คือ ปูชนียวัตถุอันเป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใส

ผลที่ปรากฏของสัทธา คือ ความไม่ขุ่นมัว

สัทธานี้จัดเป็นธรรมเบื้องต้น เพียงเชื่อว่าสัตว์นั้นมีกรรมเป็นของตน คือ ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว เพียงเท่านี้ก็เป็นคุณยิ่ง ในอันที่จะทำให้บุคคลได้ประกอบคุณงามความดี เป็นบุญกุศลขึ้นมา และสัทธา

ที่จะเกิดขึ้นได้นั้น ย่อมต้องอาศัยวัตถุอันเป็นที่ตั้งแห่งความเชื่อ ได้แก่ พระรัตนตรัย ผลของกรรม เป็นต้น และสัทธานี้เมื่อเกิดขึ้น ย่อมทำให้เกิดความผ่องใส ไม่ขุ่นมัว สามารถดำเนินไปจนเข้าถึงปีติได้

เหตุอันเป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใสศรัทธา ได้แก่

ก) รูปประมาณ เลื่อมใสศรัทธา เพราะเห็นรูปสมบัติสวยงาม

ข) ลูขประมาณ เลื่อมใสศรัทธา เพราะเห็นความประพฤติเรียบร้อย เคร่งในธรรมวินัย

ค) โฆสประมาณ เลื่อมใสศรัทธา เพราะได้ฟังเสียงอันไพเราะ

ง) ธรรมประมาณ เลื่อมใสศรัทธา เพราะได้สดับฟังธรรมของผู้ที่ฉลาดในการแสดง

(๑๐) **สติเจตสิก** คือ ความระลึกรู้อารมณ์และยับยั้งมิให้จิตตกไปในอกุศล, ความระลึกอารมณ์ที่เป็นกุศล, ความระลึกได้ที่รู้ทันอารมณ์

ลักษณะของสติ คือ ความระลึกได้ในอารมณ์เนืองๆ หรือ ความไม่ประมาท

หน้าที่ของสติ คือ การไม่หลงลืม

เหตุให้เกิดสติ คือ การจำอารมณ์ได้แม่นยำ

ผลของสติ คือ การรักษาอารมณ์

สติเจตสิก เป็นเครื่องชักนำใจให้ยึดถือกุศลธรรมเป็นอุดมคติ ถ้าหากว่าขาดสติเป็นประธานเสียแล้ว สมาธิก็ไม่สามารถจะมีได้เลย และเมื่อไม่มีสมาธิแล้ว ปัญญาก็เกิดไม่ได้ ดังนั้น สติจึงเป็นธรรมที่มีอุปการะมาก ต้องใช้สติต่อเนื่องกัน ในทางเจริญวิปัสสนา หรือเจริญสมาธิ มุ่งทางปฏิบัติ ซึ่งเป็นทางสายเดียวที่จะหลุดพ้นจากกิเลสไปได้ โดยเจริญสติปัฏฐานทางกาย เวทนา จิต ธรรม ด้วยการมีสติระลึกรู้อยู่เนืองๆ เป็นต้น

(๑๑) **หิริเจตสิก** คือ ความละอายต่อการทำบาป การทำชั่ว ทั้งทางกาย ทางวาจา ทางใจ บาป คือธรรมชาติที่ทำให้จิตเศร้าหมอง บุญ คือ ธรรมชาติที่ชำระจิตให้สะอาดผ่องแผ้ว ในขณะที่จิตอกุศลเกิดขึ้น อยากจะประพฤติผิดศีล ๕ เครื่องยับยั้งมิให้เกิดอกุสลจิตนั้นก็คือ หิริ คือเกิดความละอายต่อบาปที่จะกระทำ จึงยับยั้งไว้ช่วยไม่ให้ทำอกุศล ฉะนั้น หิริจึงเป็นธรรมที่เป็นโลกบาล คือเป็นธรรมชาติที่คุ้มครองโลก หิริ เกิดขึ้นทำให้ละอายต่อบาป จึงไม่กล้าทำบาป ทั้งในที่ลับและที่แจ้ง สิ่งที่ทำให้เกิดหิริ คือ มีการเคารพตนเอง จึงละอายต่อการทำบาป

ลักษณะของหิริ คือ ความเกลียดต่อบาป

หน้าที่ของหิริ คือ การไม่ทำบาป

เหตุใกล้ให้เกิดหิริ คือ มีความเคารพในตน

ผลของหิริ คือ มีความละอายต่อบาป

(๑๒) **โอตตัปปเจตสิก** คือ ธรรมชาติที่มีความสะดุ้งกลัวต่อผลของบาป จึงไม่ทำบาป

ลักษณะของโอตตัปปะ คือ มีความสะดุ้งกลัวต่อบาป

หน้าที่ของโอตตัปปะ คือ การไม่ทำบาป

เหตุของโอตตัปปะ คือ ความเคารพผู้อื่น

ผลของโอตตัปปะ คือ ความละอายต่อบาป

หิริกับโอตตัปปะ จะเกิดได้ต้องอาศัยเหตุภายนอก ๔ หรือเหตุภายใน ๘ อย่างใดอย่างหนึ่ง

เหตุภายนอก ๔ ได้แก่

(ก) อัตตานุวาทภัย กลัวต่อการถูกติเตียนตนด้วยตนเอง

(ข) ปรวาทานุภัย กลัวต่อการถูกติเตียนตนจากผู้อื่น

(ค) ทัณฑภัย กลัวต่อราชทัณฑ์ คือ กฎหมายบ้านเมือง

(ง) ทุคคติภัย กลัวต่อภัยในอบายภูมิ

เหตุภายใน ๘ ได้แก่

(ก) ละอายบาปกลัวบาป โดยคำนึงถึงตระกูลของตน

(ข) ละอายบาปกลัวบาป โดยคำนึงถึงวัยของตน

(ค) ละอายบาปกลัวบาป โดยคำนึงถึงการศึกษาของตน

(ง) ละอายบาปกลัวบาป โดยคำนึงถึงชาติอันประเสริฐของตน

(จ) ละอายบาปกลัวบาป โดยคำนึงถึงพระพุทธเจ้า บิดามารดา ครูอาจารย์

(ฉ) ละอายบาปกลัวบาป โดยคำนึงถึงมรดกของพระพุทธเจ้า ของบิดา มารดา ซึ่งตนเองจะต้องรับมรดกนั้น

(ช) ละอายบาปกลัวบาป โดยคำนึงถึงเพื่อนที่ดีที่เคยคบมา

(ซ) ละอายบาปกลัวบาป โดยคำนึงถึงความกล้าหาญและความสงบเสงี่ยมเจียมตัว

(๑๓) **อโลภเจตสิก** คือ ธรรมชาติที่ไม่อยากได้ ไม่ข้องในอารมณ์ ไม่ติดในอารมณ์ เมื่อประสบอารมณ์นั้น

ลักษณะของอโลภะ คือ ความไม่ติดใจอารมณ์

หน้าที่ของอโลภะ คือ การไม่หวงแหน

เหตุให้เกิดอโลภะ คือ ความเอาใจใส่เป็นอันดีต่ออารมณ์นั้น

ผลของอโลภะ คือ ความไม่ยึดมั่น

(๑๔) **อโทสเจตสิก** คือ ธรรมชาติที่ไม่โกรธ ไม่หยาบคาย ไม่มีปองร้าย ไม่ประทุษร้าย (อโทสเจตสิกนี้ คือเมตตาในพรหมวิหารนั่นเอง)

ลักษณะของอโทสะ คือ ความไม่ดุร้าย

หน้าที่ของอโทสะ คือ ทำลายความอาฆาต

เหตุของอโทสะ คือ การเอาใจใส่เป็นอันดีต่ออารมณ์นั้น

ผลของอโทสะ คือ มีความสงบร่มเย็น

ขันติ คือ ความอดทน ทนตรากตรำ ทนลำบาก ทนต่อเหตุที่ทำให้เจ็บใจ

อักโกธะ คือ ความไม่โกรธ

ส่วน **เมตตา** ยังประสงค์ให้ผู้อื่นมีความสุขอีกด้วย

ทั้ง ขันติ อักโกธะ และเมตตา เหล่านี้ องค์ธรรมได้แก่ อโทสะ

เมตตา มีการเพ่งเล็งเห็นความงดงามแห่งจิตใจของผู้อื่น เป็นฐานที่เกิด

ส่วนราคะ มีการเพ่งเล็งเห็นความงดงามแห่งร่างกายของผู้อื่น เป็นฐานที่เกิด

(๑๕) **อโมหะ** หรือ **ปัญญินทริยเจตสิก** ได้แก่ **ปัญญา** คือ ความรู้ในเหตุผลแห่งความจริงของสภาวธรรมและทำลายความเห็นผิด หรือเป็นเจตสิกที่มีความรู้เป็นใหญ่ ปกครองซึ่งสหชาตธรรม (ธรรมที่เกิดพร้อมกัน) ทั้งปวง

ลักษณะของปัญญินทรีย์ คือ ความรู้แจ้งสภาวธรรม

หน้าที่ของปัญญินทรีย์ คือ กำจัดความไม่รู้

เหตุให้เกิดปัญญินทรีย์ คือ มีสมาธิ

ผลของปัญญินทรีย์ คือ มีความไม่หลงผิด หรือ ไม่เห็นผิด

ปัญญา หรือ **ปัญญินทริยเจตสิก** นี้ มีอธิบายอย่างกว้างขวาง และแจกแจงได้หลายนัย แต่ในที่นี้จะกล่าวโดยสังเขปเท่านั้นว่า ปัญญา มี ๓ นัย คือ

(ก) **กัมมสกตาปัญญา** ปัญญาที่รู้ว่า กรรมเป็นสมบัติของตน

(ข) **วิปัสสนาปัญญา** ปัญญาที่รู้ขันธ์ ๕ รูปนาม เป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

(ค) **โลกุตตรปัญญา** ปัญญาที่รู้แจ้งแทงตลอดในอริยสัจ ๔

กัมมสกตาปัญญา มี ๑๐ ประการ คือ

ปัญญารู้เห็นว่า ทานที่บุคคลให้แล้ว ย่อมมีผล

ปัญญารู้เห็นว่า การบูชาย่อมมีผล

ปัญญารู้เห็นว่า การบวงสรวงเทวดา ย่อมมีผล

ปัญญารู้เห็นว่า ผลวิบากของกรรมดีและชั่วมีอยู่ (ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว)

ปัญญารู้เห็นว่า โลกนี้มีอยู่ (ผู้จะมาเกิดนั้นมี)

ปัญญารู้เห็นว่า โลกหน้ามีอยู่ (ผู้จะไปเกิดนั้นมี)

ปัญญารู้เห็นว่า มารดามีอยู่ (การทำดีทำชั่วต่อมารดา ย่อมจะได้รับผล)

ปัญญารู้เห็นว่า บิดามีอยู่ (การทำดีทำชั่วต่อบิดา ย่อมจะได้รับผล)

ปัญญารู้เห็นว่าโอปปาติกสัตว์นั้นมีอยู่ (สัตว์นรก เปรต อสุรกาย เทวดา พรหมนั้นมี)

ปัญญารู้เห็นว่าสมณพราหมณ์ ผู้ปฏิบัติดี ปฏิบัติชอบ ประกอบด้วยความรู้ยิ่ง เห็นจริงประจักษ์ซึ่งโลกนี้ และโลกหน้าด้วยตนเอง แล้วประกาศให้ผู้อื่นรู้นั้น มีอยู่ในโลกนี้

(๑๖) **กายปัสสัทธิเจตสิก** คือ สภาวะที่ทำให้เจตสิกสงบจากอกุศล ความสงบจากอกุศลของเจตสิก

ลักษณะของกายปัสสัทธิ คือ การทำให้เจตสิกสงบจากความเร่าร้อน

หน้าที่ของกายปัสสัทธิ คือ กำจัดความเร่าร้อนของเจตสิก

เหตุของกายปัสสัทธิ คือ เจตสิก

ผลของกายปัสสัทธิ คือ ความเยือกเย็น ไม่เปลี่ยนแปลง

(๑๗) **จิตตปัสสัทธิเจตสิก** คือ สภาวะที่ทำให้จิตสงบจากอกุศล

ลักษณะของจิตตปัสสัทธิ คือ การทำให้จิตสงบจากความเร่าร้อน

หน้าที่ของจิตตปัสสัทธิ คือ กำจัดความเร่าร้อนของจิต

เหตุของจิตตปัสสัทธิ คือ จิต

ผลของจิตตปัสสัทธิ คือ ความเยือกเย็น ไม่เปลี่ยนแปลง

(๑๘) **กายลหุตาเจตสิก** คือ สภาวะที่ทำให้เจตสิกเบาจากอกุศล

(๑๙) **จิตตลหุตาเจตสิก** คือ สภาวะที่ทำให้จิตเบาจากอกุศล

เจตสิกทั้ง ๒ นี้ มีลักษณะเป็นต้น ดังนี้

ลักษณะของจิตตลหุตา คือ การทำให้เจตสิก-จิต สงบจากความหนัก

หน้าที่ของจิตตลหุตา คือ ทำลายความหนักของเจตสิก-จิต

เหตุของจิตตลหุตา คือ เจตสิก-จิต

ผลของจิตตลหุตา คือ ความไม่หนักของเจตสิก-จิต

(๒๐) **กายมุทุตาเจตสิก** คือ สภาวะที่ทำให้เจตสิกมีความอ่อนโยน ความอ่อนโยนของเจตสิก ทำให้เป็นไปง่ายดายในอารมณ์ที่เป็นกุศล

(๒๑) **จิตตมุทุตาเจตสิก** คือ สภาวะที่ทำให้จิตอ่อนโยน เจตสิกที่ทำให้จิตอ่อนโยน เป็นไปได้ง่ายดายในอารมณ์ที่เป็นกุศล

เจตสิก ๒ ดวงนี้ มีลักขณาทิจตุกะ ดังนี้

มีการทำให้จิตและเจตสิกสงบจากความแข็ง กระด้าง เป็นลักษณะ

มีการทำลายความแข็งกระด้างของเจตสิกและของจิต เป็นกิจ

มีเจตสิก มีจิต เป็นเหตุใกล้ให้เกิด

มีความไม่โกรธ ไม่อาฆาต เป็นผล

(๒๒) **กายกัมมัญญตาเจตสิก** คือ เจตสิกที่ควรแก่การงานอันเป็นกุศล ความควรแก่การงานของเจตสิก

(๒๓) **จิตตกัมมัญญตาเจตสิก** คือ เจตสิกที่ทำให้จิตควรแก่การงานอันเป็นกุศล

ลักษณะเป็นต้นของเจตสิกทั้ง ๒ นี้ คือ

มีการทำให้เจตสิกจิตสงบจากความไม่ควรแก่การงาน เป็นลักษณะ

มีการทำลายความไม่ควรแก่การงานของเจตสิก ของจิต เป็นกิจ

มีเจตสิก มีจิต เป็นเหตุใกล้

มีการทำให้เจตสิก ทำให้จิตมีอารมณ์สมควรแก่การงาน เป็นผลที่ปรากฏ

จิตที่ไม่ควรแก่การงาน จะใช้จิตทำสมาธิ ก็มีผลน้อย เช่น จิตที่มีร่างกายอ่อนเพลีย หรือป่วย เช่น ปวดหัว ปวดท้อง เมื่อร่างกายไม่

สบาย การทำสมาธิก็ได้ผลน้อย เสียเวลา ทำสมาธิ ๒ ชั่วโมง ก็ทำไม่ได้ เพราะจิตไม่มีกัมมัญญตาเจตสิกประกอบ

(๒๔) **กายปาคุญญตาเจตสิก** คือ สภาวะที่ทำให้เจตสิกคล่องแคล่วต่อกุศล

(๒๕) **จิตตปาคุญญตาเจตสิก** คือ สภาวะที่ทำให้จิตคล่องแคล่วต่อกุศล

เจตสิกทั้ง ๒ นี้ มีลักษณะเป็นต้น ดังนี้

มีความไม่อาพาธของเจตสิก ของจิต เป็นลักษณะ

มีการทำลายความอาพาธ ของเจตสิก ของจิต เป็นกิจ

มีเจตสิก มีจิต เป็นเหตุให้เกิด

มีความปราศจากโทษ เป็นผลที่ปรากฏ

(๒๖) **กายุชุกตาเจตสิก** คือ สภาวะที่ทำให้เจตสิกมุ่งตรงต่อกุศล

(๒๗) **จิตตุชุกตาเจตสิก** คือ สภาวะที่ทำให้จิตมุ่งตรงต่อกุศล

เจตสิกทั้ง ๒ นี้ มีลักษณะเป็นต้น ดังนี้

มีลักษณะ คือ ความซื่อตรงของเจตสิก ของจิต

มีหน้าที่ คือ การทำลายความไม่ซื่อตรงของเจตสิก ของจิต

มีเหตุใกล้ คือ เจตสิก จิต

มีผลที่ปรากฏ คือ มีความซื่อตรงของเจตสิก ของจิต

ข) **เยวาปนกสังขาร** คือ เจตสิกที่เป็นกลางๆ ประกอบได้ทั้งในกุสลจิตก็ได้ และในอกุสลจิตก็ได้ มี ๔ ประการ ได้แก่ ฉันทะ อธิโมกข์ มนสิการ ตัตรมัชฌัตตตา มีอธิบายดังต่อไปนี้

(๑) **ฉันทเจตสิก** คือ ความพอใจ ความปลงใจที่จะทำ

ลักษณะของฉันทเจตสิก คือ ความปรารถนาเพื่อจะกระทำ

หน้าที่ของฉันทเจตสิก คือ การแสวงหาอารมณ์

เหตุให้เกิดฉันทเจตสิก คือ อารมณ์

ผลของฉันทเจตสิก คือ มีความต้องการอารมณ์

(๒) **อธิโมกข์เจตสิก** คือ ความน้อมใจเชื่อ

ลักษณะของอธิโมกข์ คือ การลงความเห็น

หน้าที่ของอธิโมกข์ คือ การไม่รวนเร ความนิ่งในอารมณ์

มีเหตุให้เกิด คือ การปลงใจ

มีผลที่ปรากฏ คือ การตัดสินใจ

(๓) **มนสิการเจตสิก** คือ ความใส่ใจในอารมณ์

ลักษณะของมนสิการ คือ การใส่ใจในอารมณ์

หน้าที่ของมนสิการ คือ ทำให้ธรรมที่เกิดร่วมกันประกอบในอารมณ์

เหตุให้เกิดมนสิการ คือ อารมณ์

ผลของมนสิการ คือ การทำให้ธรรมที่เกิดร่วมกันมีหน้าที่เฉพาะต่ออารมณ์

มนสิการเจตสิก คือความใส่ใจในอารมณ์นี้ ถ้ามีความใส่ใจเป็นอันดีต่ออารมณ์ หรือใส่ใจในอารมณ์ด้วยอุบายอันแยบคาย คือใส่ใจให้ถูกต้องตรงตามสภาวะแห่งความเป็นจริงแล้ว ย่อมก่อให้เกิดจิตที่ดีงาม ความใส่ใจเป็นอันดี เรียกว่า **โยนิโสมนสิการ**

(๔) **ตัตรมัชฌัตตตาเจตสิก** คือ การทำใจเป็นกลาง ไม่มีอคติ ไม่ลำเอียง การวางใจเฉยในอารมณ์ (ตัตรมัชฌัตตตาเจตสิกนี้ คืออุเบกขาในพรหมวิหารนั่นเอง)

ลักษณะของตัตรมัชฌัตตตา คือ การนำจิตและเจตสิกไปโดยเสมอภาค

หน้าที่ของตัตรมัชฌัตตตา คือ ห้ามความยิ่งหย่อน หรือความเป็นฝักฝ่าย

เหตุให้เกิดตัตรมัชฌัตตตา คือ สัมปยุตตธรรม

ผลของตัตรมัชฌัตตตา คือ มีความเป็นกลาง (อุเบกขา)

ค) **กุสลเจตสิกที่เป็นอนิยตสังขาร** หมายถึง กุสลเจตสิกที่เกิดพร้อมกับจิตปรุงแต่งจิตให้เป็นจิตฝ่ายกุศล ในการประกอบกรรมที่เป็นกุศล อันจะให้ผลเป็นความสุข แต่เพราะเป็นเจตสิกที่เป็นนิยตะ จึงมีฐานะไม่แน่นอน

คือ เกิดเฉพาะบางโอกาส และเมื่อเกิดก็ไม่เกิดร่วมกับเจตสิกอื่นๆ มี ๕ ประการ ได้แก่ **กรุณา มุทิตา สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ** และ **สัมมาอาชีวะ** ดังนี้

(๑) **กรุณาเจตสิก** คือ ความสงสาร อยากจะช่วยเหลือสัตว์ที่กำลังได้รับทุกข์ หรือที่จะได้รับทุกข์ในภายหน้า

ลักษณะของกรุณาเจตสิก คือการเห็นผู้อื่นเป็นทุกข์แล้วมีความสงสารเห็นใจ

หน้าที่ของกรุณาเจตสิก คือ การไม่ชอบเห็นผู้อื่นประสบทุกข์

เหตุให้เกิดกรุณาเจตสิก คือ การได้เห็นผู้อื่นถูกทุกข์ครอบงำ

ผลของกรุณาเจตสิก คือ มีความไม่เบียดเบียน

(๒) **มุทิตาเจตสิก** คือ พลอยยินดีด้วยเมื่อเห็นผู้อื่นมีความสุข

ลักษณะของมุทิตา คือ มีความยินดีด้วยในความสุขของผู้อื่น

หน้าที่ของมุทิตา คือ การไม่ริษยา

ผลของมุทิตา คือ ความปรารถนาให้ผู้อื่นเจริญ

เหตุของมุทิตา คือ การได้เห็นสัตว์มีสมบัติหรือประสบความสุข

(๓) **สัมมาวาจาเจตสิก** คือ การพูดชอบ พูดสิ่งที่เป็นกุศล เว้นจากวจีทุจริตทั้ง ๔ มีพูดปด พูดส่อเสียด พูดหยาบคาย พูดเพ้อเจ้อไร้สาระ

สัมมาวาจา มี ๓ ประการ

(ก) **กถาสัมมาวาจา** ได้แก่ การกล่าววาจาที่ดี มีศีลธรรม เพื่อหวังประโยชน์แก่ผู้ฟัง เช่น อาจารย์สอนศิษย์ เป็นต้น

(ข) **เจตนาสัมมาวาจา** ได้แก่ ผู้มีเจตนาสมาทานศีล ว่าจะละเว้นวจีทุจริต มีการไม่กล่าวมุสา เป็นต้น

(ค) **วีรตีสัมมาวาจา** ได้แก่ การเว้นจากวาจาทุจริตทั้ง ๔ มีเว้นจากมุสาวาท ปิสุณาวาท ผรุสวาท สัมผัปปลาปะ ในเมื่อมีสิ่งที่อาจจะล่วงละเมิดได้มาปรากฏอยู่เฉพาะหน้า (เมื่อประสบ

กับอารมณ์เฉพาะหน้าจึงงดเว้น)

(๔) **สัมมากัมมันตเจตสิก** คือ ประกอบการงานชอบ การงานที่ไม่ทุจริต เว้นจากกายทุจริตทั้ง ๓ มีการฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ และล่วงประเวณี มี ๓ คือ

(ก) **ยถาพลสัมมากัมมันตะ** ได้แก่ การกระทำการงานโดยชอบ การงานที่ไม่ทุจริตมีการประกอบกุศลเป็นต้น ตามกำลังของตน

(ข) **เจตนาสัมมากัมมันตะ** ได้แก่ เจตนาที่ตั้งใจสมาทานว่าจะละเว้นกายทุจริต มีการไม่ฆ่าสัตว์ ไม่ลักทรัพย์ ไม่ล่วงประเวณี

(ค) **วีรตีสัมมากัมมันตะ** ได้แก่ การเว้นจากกายทุจริตทั้ง ๓ มีเว้นการฆ่าสัตว์ การลักทรัพย์ การล่วงประเวณี ในเมื่อมีอารมณ์ที่ควรจะอาจจะล่วงละเมิดได้มาปรากฏอยู่เฉพาะหน้า หมายความว่าไม่ได้ตั้งใจไว้ก่อนว่าจะงดเว้น แต่มาประสบกับอารมณ์จึงงดเว้น

(๕) **สัมมาอาชีวเจตสิก** คือ การเลี้ยงชีพชอบ ประกอบอาชีพที่สุจริต เว้นจากทุจริตทั้ง ๗ คือ เว้นกายทุจริต ๓ และเว้นวจีทุจริต ๔ ที่เกี่ยวกับอาชีพ สัมมาอาชีวะ มี ๒ ประการ คือ

(ก) **วิริยสัมมาอาชีวะ** ได้แก่ ความเพียรในการทำการงานหาเลี้ยงชีพโดยชอบธรรม

(ข) **วีรตีสัมมาอาชีวะ** ได้แก่ การงดเว้นจากกายทุจริต ๓ วจีทุจริต ๔ ที่เกี่ยวแก่อาชีพ

โดยสรุป เจตสิกคือ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ ทั้ง ๓ นี้ มีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า วีรตีเจตสิก มีลักษณะเป็นต้น ดังนี้

ลักษณะของวีรตีเจตสิก คือ การไม่ล่วงกายทุจริตเป็นต้น

หน้าที่ของวีรตีเจตสิก คือ การเว้นจากกายทุจริตเป็นต้น

ผลของวีรตีเจตสิก คือ การไม่ทุจริต

เหตุให้เกิดวีรตีเจตสิก คือ สัทธา หิริ โอตตัปปะ เป็นต้น

๒) **อกุสลสังขาร**

ก) **อกุสลสังขารโลภมูล** มี ๑๗ ประการ

อกุสลสังขารทั้งหลาย คือ สังขารที่ประกอบกับอกุสลวิญญาณ ในโลภมูล มี ๑๗ คือ เป็นนิยตมาโดยรูปของตน ๑๓ เป็นเยวาปนกะ ๔ ในสังขาร ๑๓ คือ ผัสสะ เจตนา วิตก วิจาร ปีติ วิริยะ ชีวิต สมาธิ เจตสิกทั้ง ๘ นี้ เกิดร่วมกับจิตทั้งที่เป็นกุศลหรืออกุศล และเจตสิกที่เป็นอกุศลโดยตรง ๔ คือ อหิริกกะ อโนตตัปปะ โลภะ โมหะ มิจฉา-ทิฏฐิ เหล่านี้เป็นนิยตะมาโดยรูปของตน เยวาปนกะ คือ เจตสิกที่เป็นกลางๆ ประกอบในกุสลจิตก็ได้ และในอกุสลจิตก็ได้ มี ๔ ประการ คือ ฉันทะ อธิโมกข์ อุทธัจจะ มนสิการ

อกุสลสังขาร พึงทราบดังต่อไปนี้

(๑) **อหิริกกเจตสิก** คือ ความไม่ละอายต่อการทำบาป ไม่ละอายต่อการทำอกุศล

อหิริกกะมีลักษณะ คือ การไม่เกลียดต่อกายทุจริต เป็นต้น

หน้าที่ของอหิริกกะ คือ การกระทำบาป

เหตุใกล้ให้เกิดอหิริกกะ คือ การไม่เคารพตน

ผลของอหิริกกะ คือ ความไม่เกลียดต่อบาปธรรม

(๒) **อโนตตัปปเจตสิก** คือ ความไม่สะดุ้งกลัวต่อการทำบาป

ลักษณะของอโนตตัปปะ คือ ความไม่สะดุ้งกลัวต่อบาป

หน้าที่ของอโนตตัปปะ คือ การกระทำบาป

เหตุให้เกิดอโนตตัปปะ คือ การไม่เคารพผู้อื่น

ผลของอโนตตัปปะ คือ ความไม่เกลียดต่อบาปธรรม

(๓) **โลภเจตสิก คือ** สภาวะที่ปรุงแต่งจิต ทำให้ติดใจในอารมณ์ ๖ หรือความอยากได้

โลภะมีลักษณะ คือ ความถือมั่นอารมณ์

หน้าที่ของโลภะ คือ ความติดใจในอารมณ์

เหตุให้เกิดโลภะ คือ ความยินดีในสังโยชน์

ผลของโลภะ คือ การไม่บริจาค

ความหมายของโลภะ จำแนกออกได้ ๑๐ ประการ คือ

๓.๑) **ตัณหา** ความต้องการ

๓.๒) **ราคะ** ความกำหนัด

๓.๓) **กามะ** ความใคร่

๓.๔) **นันทิ** ความเพลิดเพลิน

๓.๕) **อภิชฌา** ความเพ่งเล็ง

๓.๖) **ชเนตติ** ความก่อให้เกิดกิเลส

๓.๗) **โปโนพภวิก** ความนำให้เกิดในภพใหม่

๓.๘) **อิจฉา** ความปรารถนา

๓.๙) **อาสา** ความหวัง

๓.๑๐) **สังโยชน์** ความเกี่ยวข้อง ความผูกพันธ์ ผูกมัด รัดไว้ ล่ามไว้

ความกระหายอยากได้อารมณ์นั้น เรียกว่า **ตัณหา** คือ ความอยากได้ซึ่งกามคุณอารมณ์ เรียกว่า กามตัณหา ตัณหาที่เกิดพร้อมด้วยสัสสตทิฏฐิ เรียกว่า ภวตัณหา ตัณหาที่เกิดพร้อมด้วยอุจเฉททิฏฐิ เรียกว่า วิภวตัณหา

(๔) **โมหเจตสิก** คือ ธรรมชาติที่เป็นความหลง ความไม่รู้จริงตามสภาวะของอารมณ์ มีความหลงเข้าใจไม่ตรงกับสภาวธรรม อารมณ์ที่ดีงามกลับเห็นเป็นไม่ดีไม่งาม อารมณ์ที่ไม่ดีไม่งามเป็นอกุศล กลับเห็นว่าดีแล้วทำลงไป

ลักษณะของโมหะ คือ ความไม่รู้

หน้าที่ของโมหะ คือ การปกปิดไว้ซึ่งสภาวะที่แท้จริง

เหตุให้เกิดโมหะ คือ การไม่เอาใจใส่เป็นอันดีต่ออารมณ์นั้น

ผลของโมหะ คือ มีความมืดไม่รู้จริง

ความไม่รู้ หมายความว่า ไม่รู้ในสิ่งที่ควรรู้ แต่ไปรู้ในสิ่งที่ไม่ควรรู้ ดังนั้น ความไม่รู้ในที่นี้ จึงหมายเฉพาะไม่รู้ในธรรม ๘ ประการ คือ

๔.๑) ไม่รู้ในทุกข์ว่า ทุกข์นั้นมีอยู่เท่าไร อะไรบ้าง

๔.๒) ไม่รู้ว่า อะไรเหตุที่ทำให้เกิดทุกข์

๔.๓) ไม่รู้ธรรมอันเป็นที่ดับทุกข์ คือ นิพพาน

๔.๔) ไม่รู้ทางที่จะปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์

๔.๕) ไม่รู้ขันธ์ ธาตุ อายตนะ ฯลฯ ที่เป็นอดีต

๔.๖) ไม่รู้ขันธ์ ธาตุ อายตนะ ฯลฯ ที่เป็นอนาคต

๔.๗) ไม่รู้ขันธ์ ธาตุ อายตนะ ฯลฯ ที่เป็นทั้งอดีต และอนาคต

๔.๘) ไม่รู้ธรรมคือปฏิจจสมุปบาท

(๕) **ทิฏฐิเจตสิก** คือ ธรรมชาติที่ปรุงแต่งจิต ทำจิตให้เห็นผิดจากความเป็นจริง

ลักษณะของมิจฉาทิฏฐิ คือ ความถือมั่นโดยปราศจากปัญญา

หน้าที่ของมิจฉาทิฏฐิ คือ การถือผิดจากสภาวะที่เป็นจริง

เหตุใกล้อันให้เกิดมิจฉาทิฏฐิ คือ ไม่ต้องการเห็นพระอริยะ

ผลที่ปรากฏของมิจฉาทิฏฐิ คือ การยึดถือความเห็นผิด

คำว่า *ทิฏฐิ* นี้ ถ้ากล่าวโดยลำพัง ก็หมายถึง *มิจฉาทิฏฐิ* คือ ความเห็นผิด เว้นไว้แต่ที่ใดบ่งว่าเป็น *สัมมาทิฏฐิ* จึงมีความหมายว่าเป็นความเห็นชอบ ความเห็นถูก

(๖) **อุทธัจจเจตสิก** คือ ความฟุ้งซ่าน ไม่สงบ คิดฟุ้งไปในอารมณ์ต่างๆ

ลักษณะของอุทธัจจะ คือ ความไม่สงบ

หน้าที่ของอุทธัจจะ คือ ความไม่ตั้งมั่นในอารมณ์เดียว

เหตุใกล้ให้เกิดอุทธัจจะ คือ การไม่เอาใจใส่เป็นอันดีต่ออารมณ์นั้น

ผลของอุทธัจจะ คือ ความหวั่นไหว

(๗) **ถีนเจตสิก** คือ เจตสิกที่ทำให้จิตท้อถอยหดหู่ เซื่องซึม ไม่ใส่ใจในอารมณ์

ลักษณะของถีนะ คือ การไม่อุตสาหะ

หน้าที่ของถีนะ คือ การทำลายความเพียร

เหตุให้เกิดถีนะ คือ การไม่เอาใจใส่เป็นอันดีต่ออารมณ์นั้น

ผลของถีนะ คือ ความท้อถอย

(๘) **มิทธเจตสิก** คือ เจตสิกที่ทำให้เจตสิกที่เกิดร่วมด้วยตนให้หดหู่ท้อถอย ง่วงเหงาหาวนอน และง่วงซึมหลับ จับอารมณ์ไม่ติด

ลักษณะของมิทธะ คือ ความไม่ควรแก่การงาน

หน้าที่ของมิทธะ คือ การกั้นกำบังกุศล

เหตุใกล้ให้เกิดมิทธะ คือ การไม่เอาใจใส่เป็นอันดีต่ออารมณ์นั้น

ผลของมิทธะ คือ ความท้อถอย

(๙) **มานเจตสิก** คือ ความถือตน ความทะนงตน

ลักษณะของมานะ คือ ความทะนงตน

หน้าที่ของมานะ คือ การยกย่องสัมปยุตตธรรม

เหตุใกล้ให้เกิดมานะ คือ โลภจิตที่เป็นทิฏฐิวิปปยุต

ผลของมานะ คือ ความอยากเป็นคนเด่น

มานะ นี้ท่านจัดไว้ ๙ ประการ คือ

๙.๑) เป็นผู้เลิศกว่าเขา สำคัญตัวว่า เลิศกว่าเขา

๙.๒) เป็นผู้เลิศกว่าเขา สำคัญตัวว่า เสมอเขา

๙.๓) เป็นผู้เลิศกว่าเขา สำคัญตัวว่า เลวกว่าเขา

๙.๔) เป็นผู้เสมอเขา สำคัญตัวว่า เลิศกว่าเขา

๙.๕) เป็นผู้เสมอเขา สำคัญตัวว่า เสมอเขา

๙.๖) เป็นผู้เสมอเขา สำคัญตัวว่า เลวกว่าเขา

๙.๗) เป็นผู้เลวกว่าเขา สำคัญตัวว่า เลิศกว่าเขา

๙.๘) เป็นผู้เลวกว่าเขา สำคัญตัวว่า เสมอเขา

๙.๙) เป็นผู้เลวกว่าเขา สำคัญตัวว่า เลวกว่าเขา

อนึ่ง กิเลสเหล่านี้ คือ อติมานะ ดูหมิ่นท่าน, สารัมภะ แข่งดี, ถัมภะ หัวดื้อ, สาเถยยะ โอ้อวด เหล่านี้จัดเป็นมานะทั้งสิ้น

ข) **อกุสลสังขารโทสมูล** ๑๘

ส่วนในโทสมูล ๒ อันดับแรก สังขารที่สัมปยุตด้วยอกุสลวิญญาณ มี ๑๘ คือเป็นนิยตะมาโดยรูปของตน ๑๑ เป็นเยวาปนกะ ๔ เป็นอนิยตะ ๓ ในอกุสลสังขาร ๑๘ นั้น สังขาร ๑๑ คือ ผัสสะ เจตนา วิตก วิจาร วิริยะ ชีวิต สมาธิ อหิริกกะ อโนตตัปปะ โทสะ โมหะ เหล่านี้ เป็นนิยตะ มาโดยรูปของตน สังขาร ๔ คือ ฉันทะ อธิโมกข์ อุทธัจจะ มนสิการ เป็นเยวาปนกะ ส่วน สังขาร ๓ คือ อิสสา มัจฉริยะ กุกกุจจะ เป็นอนิยตะ จะอธิบายอกุสลสังขารโทสมูลบางข้อ ต่อไป

(๑) **โทสเจตสิก** คือ ความโกรธ ความไม่ชอบใจในอารมณ์ทั้ง ๖

โทสะมีลักษณะ คือ ความหยาบกระด้าง

หน้าที่ของโทสะ คือ มีการทำให้จิตตนและผู้อื่นหม่นไหม้

เหตุใกล้ให้เกิดโทสะ คือ เรื่องที่จะให้เกิดความอาฆาต

ผลของโทสะ คือ การประทุษร้าย การทำลาย

อาฆาตวัตถุ อันเป็นเหตุใกล้ให้เกิดโทสะนั้นมี ๑๐ ประการ คือ

๑.๑) อาฆาตเขา เพราะคิดว่าเขาได้ทำความเสื่อมเสียให้แก่เรา

๑.๒) อาฆาตเขา เพราะคิดว่าเขากำลังทำความเสื่อมเสียให้แก่เรา

๑.๓) อาฆาตเขา เพราะคิดว่าเขาจักทำความเสื่อมเสียให้แก่เรา

๑.๔) อาฆาตเขา เพราะคิดว่าเขาได้ทำความเสื่อมเสียให้แก่ผู้ที่เรารักเราชอบ

๑.๕) อาฆาตเขา เพราะคิดว่าเขากำลังทำความเสื่อมเสียให้แก่ผู้ที่เรารักเราชอบ

๑.๖) อาฆาตเขา เพราะคิดว่าเขาจักทำความเสื่อมเสียให้แก่ผู้ที่เรารักเราชอบ

๑.๗) อาฆาตเขา เพราะคิดว่าเขาได้ทำคุณประโยชน์ให้แก่ผู้ที่เราเกลียดชัง

๑.๘) อาฆาตเขา เพราะคิดว่าเขากำลังทำคุณประโยชน์ให้แก่ผู้ที่เราเกลียดชัง

๑.๙) อาฆาตเขา เพราะคิดว่าเขาจักทำคุณประโยชน์ให้แก่ผู้ที่เราเกลียดชัง

๑.๑๐) ความอาฆาตเกิดขึ้นในฐานะอันไม่สมควร เช่น โกรธเมื่อเดินสะดุดตอไม้ หรือเหยียบหนาม เป็นต้น

(๒) **อิสสาเจตสิก** คือ ธรรมชาติที่ปรุงแต่งจิต ให้จิตเกิดความไม่ยินดี ความริษยาในการได้ลาภได้ยศของผู้อื่น

อิสสามีลักษณะ คือ ความริษยาในสมบัติของผู้อื่น

หน้าที่ของอิสสา คือ การไม่ชอบใจในความมั่งมีของผู้อื่น

เหตุใกล้ให้เกิดอิสสา คือ สมบัติของผู้อื่น

ผลของอิสสา คือ การเบือนหน้าหนีจากสมบัติของผู้อื่น

(๓) **มัจฉริยเจตสิก** คือ ธรรมชาติที่ปรุงแต่งจิต ให้จิตเกิดความตระหนี่เหนียวแน่น ไม่ยอมเสียสละ

ลักษณะของมัจฉริยะ คือ การซ่อนสมบัติของตน

หน้าที่ของมัจฉริยะ คือ การไม่ชอบให้สมบัติของตนเป็นสาธารณะแก่ผู้อื่น

เหตุใกล้ให้เกิดมัจฉริยะ คือ สมบัติของตน

ผลของมัจฉริยะ คือ ความหดหู่ หวงแหน ไม่เผื่อแผ่

มัจฉริยะ มี ๕ ประการ ได้แก่

๓.๑) **อาวาสมัจฉริยะ** ตระหนี่ที่อยู่

๓.๒) **กุลมัจฉริยะ** ตระหนี่สกุล

๓.๓) **ลาภมัจฉริยะ** ตระหนี่ลาภ

๓.๔) **วัณณมัจฉริยะ** ตระหนี่วรรณะ

๓.๕) **ธรรมมัจฉริยะ** ตระหนี่ธรรม

(๔) **กุกกุจจเจตสิก** คือ ธรรมชาติที่เดือดร้อนรำคาญใจ ในอกุศลกรรมความชั่วที่ได้ทำไปแล้ว และร้อนใจในกุศลกรรมความดีที่ยังไม่ได้ทำ

กุกกุจจะมีลักษณะ คือ ความเดือดร้อนอยู่เนืองๆ ในภายหลัง

หน้าที่ของกุกกุจจะ คือ การตามเดือดร้อนถึงบาปที่ได้ทำแล้ว และบุญที่ไม่ได้ทำ

เหตุใกล้ให้เกิดกุกกุจจะ คือ การทำบาป มิได้กระทำบุญ

ผลของกุกกุจจะ คือ ความเดือดร้อนใจ

ค) **อกุสลสังขารโมหมูล ๑๓**

ในโมหมูล มีอกุสลสังขาร ๒ ประการ คือ

(๑) อกุสลสังขารโมหมูลที่สัมปยุตด้วยวิจิกิจฉา มี ๑๓ ประการ คือ เป็นนิยตะมาโดยรูปของตน ๑๑ ได้แก่ ผัสสะ เจตนา วิตก วิจาร วิริยะ ชีวิตินทรีย์ จิตตฐิติ (ความหยุดแห่งจิต) อหิริกกะ อโนตตัปปะ โมหะ วิจิกิจฉา และเป็นเยวาปนกะ ๒ คือ อุทธัจจะ และ มนสิการ

วิจิกิจฉาเจตสิก คือ ความสงสัย ความลังเลใจ ตัดสินอารมณ์ไม่ได้

ลักษณะของวิจิกิจฉา คือ มีความสงสัย

หน้าที่ของวิจิกิจฉา คือ ความหวั่นไหวในอารมณ์

เหตุใกล้ของวิจิกิจฉา คือ การไม่เอาใจใส่เป็นอันดีต่ออารมณ์นั้น

ผลของวิจิกิจฉา คือ ไม่สามารถตัดสินใจได้

วิจิกิจฉาเจตสิก คือ ความสงสัยนี้ หมายเฉพาะสงสัยในธรรม ๘

ประการเท่านั้น

๑.๑) สงสัยในพระพุทธเจ้า เช่น สงสัยในพระพุทธเจ้าว่าเห็นจะไม่มีตัวจริง น่าจะสมมุติขึ้น เป็นต้น

๑.๒) สงสัยในพระธรรม เช่นสงสัยว่า มรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑ มีจริงหรือไม่ และธรรมนี้นำออกจากทุกข์ได้จริงหรือไม่ เป็นต้น

๑.๓) สงสัยในพระสงฆ์ เช่นสงสัยว่า สงฆ์ผู้ตั้งอยู่ในมรรค ๔ ผล ๔ มีจริงหรือ สงฆ์ที่ปฏิบัติดีมีจริงหรือ ผลแห่งทานที่ถวายแก่สงฆ์ มีจริงหรือ เป็นต้น

๑.๔) สงสัยในสิกขา ๓ เช่น สงสัยว่า ศีล สมาธิ ปัญญามีจริงหรือไม่ ผลานิสงส์แห่งการศึกษาปฏิบัติในสิกขา ๓ มีจริงหรือไม่ เป็นต้น

๑.๕) สงสัยในขันธ์ อายตนะ ธาตุที่เป็นส่วนอดีต เช่น สงสัยว่าชาติก่อนมีจริงหรือไม่ เป็นต้น

๑.๖) สงสัยในขันธ์ อายตนะ ธาตุ ที่เป็นอนาคต เช่น สงสัยว่าชาติหน้ามีจริงหรือไม่ เป็นต้น

๑.๗) สงสัยในขันธ์ อายตนะ ธาตุ ทั้งที่เป็นส่วนอดีตและอนาคต เช่น สงสัยว่า ทั้งชาติก่อนและชาติหน้ามีจริงหรือไม่ เป็นต้น

๑.๘) สงสัยในปฏิจจสมุปบาทธรรม คือ ธรรมที่เป็นเหตุเป็นผลอาศัยกันเกิดขึ้นต่อเนื่องกันไปโดยไม่ขาดสาย

(๒) อกุสลสังขารโมหมูลที่สัมปยุตด้วยอุทธัจจะ เพราะสังขารทั้งหลายที่เป็นอุทธัจจสัมปยุตนี้ เว้นจากวิจิกิจฉาเจตสิก ดังนั้น อธิโมกขเจตสิก (ความตัดสินใจ) จึงเกิดขึ้น แต่เพราะรวมกับอธิโมกข์ จึงเป็น ๑๓ เหมือนกัน และเพราะมีอธิโมกข์ร่วม จิตตฐิติจึงเป็นสมาธิมีกำลังมากกว่า อนึ่ง อุทธัจจะใดในอุทธัจจสัมปยุตนี้ อุทธัจจะนั้นมาโดยรูปของตนแท้ แต่อธิโมกข์ และมนสิการ มาโดยเป็นเยวาปนกะ สังขารที่เป็นอกุศลทั้งหลาย พึงทราบโดยประการที่กล่าวมาฉะนี้แล

อัพยากตสังขารฝ่ายวิบาก

อเหตุกวิบาก

ในอัพยากตสังขารทั้งหลาย อันดับแรก อัพยากตสังขารฝ่ายวิบากมี ๒ โดยแยกเป็นอเหตุกะและสเหตุกะ ใน ๒ อย่างนั้น อัพยากตสังขารที่สัมปยุตด้วยอเหตุกวิปากวิญญาณ จัดเป็นอเหตุกสังขาร ในอเหตุกสังขารทั้งหลายนั้น ข้อแรก สังขารที่สัมปยุตด้วยจักขุวิญญาณ ทั้งที่เป็นกุสลวิบากและอกุสลวิบาก มี ๕ คือ สังขารที่มาโดยรูปของตน ๔ คือ ผัสสะ เจตนา ชีวิต จิตตฐิติ ที่เป็นเยวาปนกะมีแต่มนสิการอย่างเดียว แม้ที่สัมปยุตด้วยโสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ และกายวิญญาณ ก็ ๕ นั่นแหละ ในมโนธาตุที่เป็นวิบากทั้งสองฝ่าย (คือทั้งฝ่ายกุศลและอกุศล) มี ๘ คือ อสังขาร ๕ นั้น และวิตก วิจาร อธิโมกข์ด้วย แม้ในอเหตุกมโนวิญญาณธาตุทั้ง ๓ (คืออุเบกขาสหคต สุขสหคต โสมนัสสหคต) ก็อย่างนั้น แต่ในอเหตุกมโนวิญญาณธาตุนี้ มโนวิญญาณธาตุใดเป็นโสมนัสสหคต ปีติ (ที่เกิด) พร้อมกับมโนวิญญาณธาตุนั้น พึงทราบว่า เป็นอธิกปีติ (ปีติยิ่ง)

สเหตุกวิบาก

ส่วนอัพยากตสังขารที่สัมปยุตด้วยสเหตุกวิปากวิญญาณ จัดเป็นสเหตุกสังขารในสเหตุกสังขารทั้งหลายนั้น ข้อแรก สังขารที่สัมปยุตด้วยกามาวจรวิปากวิญญาณ ๘ ก็เป็นเช่นเดียวกับสังขารที่สัมปยุตด้วยกามาวจรกุสลวิญญาณ ๘ นั่นเอง แต่กรุณาและมุทิตาใดในจำพวกนิยตสังขาร กรุณาและมุทิตานั้น ไม่มีในพวกวิปากสังขาร เพราะกรุณาและมุทิตาเป็นสัตตารมณ์ (มีสัตว์เป็นอารมณ์) ฝ่ายกามาวจรวิปากสังขารทั้งหลาย เป็นปริตตารมณ์ (มีกามาวจรธรรมเป็นอารมณ์) ส่วนเดียว และมิใช่แต่กรุณาและมุทิตาเท่านั้น แม้วิรัติทั้งหลาย ก็ไม่มีในพวกวิปากสังขาร เพราะท่านกล่าวว่า “สิกขาบท ๕ เป็นกุศลเท่านั้น” ส่วนอัพยากตสังขารทั้งหลาย ที่สัมปยุตด้วยวิปากวิญญาณแห่งวิปากวิญญาณเหล่านั้นนั่นเอง

อัพยากตสังขารฝ่ายกิริยา

แม้อัพยากตสังขารฝ่ายกิริยาก็เป็น ๒ โดยแยกเป็นอเหตุกะและสเหตุกะ ใน ๒ อย่างนั้น อัพยากตสังขารทั้งหลายที่สัมปยุตด้วยอเหตุกกิริยาวิญญาณ จัดเป็นอเหตุกะ อเหตุกกิริยา

สังขารเหล่านั้น ก็เสมอกับสังขารที่ประกอบด้วยกุสลวิปากมโนธาตุ และอเหตุกมโนวิญญาณธาตุทั้งคู่ แต่วิริยะ (ที่ประกอบ) ด้วยมโนวิญญาณธาตุทั้งคู่เป็นอธิกวิริยะ (วิริยะยิ่ง) และสมาธิก็เป็นสมาธิถึงซึ่งความมีกำลังเพราะมีวิริยะร่วม นี่เป็นความแปลกในสังขารที่ประกอบด้วยมโนวิญญาณธาตุทั้งคู่นั้น

ส่วนอัพยากตสังขารทั้งหลาย ที่สัมปยุตด้วยสเหตุกกิริยาวิญญาณ จัดเป็นสเหตุกะ ในสเหตุกกิริยาสังขารเหล่านั้น ข้อแรก สังขารที่สัมปยุตด้วยกามาวจรกิริยาวิญญาณ ๘ เว้นวิรัติ ก็เป็นเช่นกับสังขารที่สัมปยุตด้วยกามาวจรกุสล ๘ สังขารที่สัมปยุตด้วยรูปาวจรกิริยา-วิญญาณและอรูปาวจรกิริยาวิญญาณเล่า ก็เป็นเช่นสังขารที่สัมปยุตกับตัวกุสลวิญญาณแห่งกิริยาวิญญาณเหล่านั้นทุกประการเหมือนกันแล

ตอนที่ ๕
ปฏิปทาเพื่อความหลุดพ้น: ทิฏฐิวิสุทธิ

ผู้บำเพ็ญเพียรอบรมปัญญาด้วยการศึกษาในธรรมทั้งหลาย ที่เป็นภูมิแห่งวิปัสสนาปัญญาเหล่านี้ (โดยทางปริยัติ) แล้วควรทำวิสุทธิที่เป็นรากเหง้า ๒ ประการ คือ สีลวิสุทธิ และจิตตวิสุทธิ ให้สมบูรณ์ โดยการปฏิบัติศีล ๔ อย่างมีความสำรวมในพระปาติโมกข์เป็นต้นบริสุทธิ์ดีแล้ว เรียกว่า สีลวิสุทธิ ซึ่งกล่าวไว้โดยพิสดารแล้วในสีลนิเทศ

สมาบัติ ๘ พร้อมทั้งอุปจารสมาธิ เรียกว่า จิตตวิสุทธิ แม้จิตตวิสุทธินั้นก็กล่าวไว้โดยพิสดารในอาการทุกอย่างแล้วเช่นกัน ในสมาธินิเทศ ซึ่งท่านกล่าวไว้ด้วยคำว่า “จิตฺตํ ปญฺญญฺจ ภาวยํ - พึงทำสมาธิจิตและอริยปัญญาให้เกิด” เป็นต้น เพราะฉะนั้น พึงทราบจิตตวิสุทธินั้นโดยนัยที่กล่าวแล้วในสมาธินิเทศนั้น

ส่วน **วิสุทธิ ๕** เหล่านี้ คือ **ทิฏฐิวิสุทธิ** (ความเห็นบริสุทธิ์) ๑ **กังขาวิตรณวิสุทธิ** (ความบริสุทธิ์ด้วยข้ามพ้นความสงสัย) ๑ **มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ** (ความบริสุทธิ์ด้วยความรู้เห็นว่าเป็นทางปฏิบัติถูกและทางปฏิบัติไม่ถูก) ๑ **ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ** (ความบริสุทธิ์ด้วยความรู้ความเห็นในทางปฏิบัติถูก) ๑ **ญาณทัสสนวิสุทธิ** (ความบริสุทธิ์ของความ

รู้ความเห็น) ๑ อัน**เป็น "สรีระวิปัสสนาปัญญา"** นั้น

บัดนี้ พึงศึกษา **ทิฏฐิวิสุทธิ** โดยการพิจารณาเห็นนามและรูปตามเป็นจริง ตามที่กล่าวแล้วในตอนว่าด้วย**ธรรมอันเป็นภูมิของวิปัสสนา** โดยเริ่มจากการพิจารณาขันธ์ ๕ เป็นต้นต่อไป

๑. แนวทางการกำหนดนามรูป สำหรับสมถยานิก

ผู้บำเพ็ญเพียรผู้ปรารถนาจะบรรลุ **ทิฏฐิวิสุทธิ** นั้น ถ้าเป็น**สมถยานิก** เจริญสมถะก่อนแล้วเจริญวิปัสสนาภายหลัง ครั้นออกจากฌานๆ ใดฌานหนึ่ง ก่อนอื่นพึงกำหนดองค์ฌานมีวิตกเป็นต้น และธรรมทั้งหลายมีเวทนา สัญญา เป็นต้น **โดยวิเสสลักษณะ** (ลักษณะเฉพาะของตนๆ มีลักษณะ รส ปัจจุปัฏฐาน และปทัฏฐาน) **แล้วกำหนดนามรูปทั้งหลายโดยลักษณะทั่วไป** (สามัญญลักษณะหรือไตรลักษณ์) ของธรรมนั้นๆ เป็นต้นว่า "**นาม**" โดยความหมายว่า "น้อมไป" เพราะมุ่งหน้าน้อมไปสู่อารมณ์ แต่นั้นเมื่อผู้บำเพ็ญเพียรพิจารณาดูว่า **นาม** นี้อาศัยอะไร จึงเป็นไป ? ก็เห็นรูปเป็นที่อาศัยของนาม และภูตรูปเหล่านี้เป็นที่อาศัยของอุปาทายรูปทั้งหลาย เปรียบเหมือนบุรุษเห็นงูภายในเรือน จึงติดตามมันไป ก็พบที่อาศัยของมัน ฉะนั้น ผู้บำเพ็ญเพียรพึงกำหนด**รูป**แม้ทั้งหมดนั้นว่า "**รูป**" เพราะเสื่อมสลายไป ดังนี้เป็นต้น ครั้นแล้ว ก็กำหนด**นามรูป**โดยสังเขปว่า **นาม** มีการน้อมไปเป็นลักษณะ **รูป** มีการเสื่อมสลายเป็นลักษณะ ดังนี้

๒. แนวทางการกำหนดนามรูปทางธาตุ ๔ สำหรับวิปัสสนายานิก

ส่วนผู้บำเพ็ญเพียรที่เป็นวิปัสสนายานิก เจริญวิปัสสนาก่อนแล้วเจริญสมถะภายหลัง หรือ ผู้เป็นสมถยานิกก็ได้ พึงกำหนดธาตุ ๔ โดยสังเขป หรือโดยพิสดาร ตามที่ได้กล่าวไว้แล้วในจตุธาตุววัฏฐาน ข้อใดข้อหนึ่ง **พึงพิจารณาเห็นธาตุเหล่านั้นโดยลักษณะเฉพาะของตนๆ (วิเสสลักษณะ) และลักษณะทั่วไป (สามัญญลักษณะ) และแห่งธรรมที่เป็นสภาพว่างเปล่า และด้วยอำนาจประเภทแห่งธรรมมีธรรมอันสงบเป็นต้น**

ส่วนผู้บำเพ็ญเพียรที่เป็นวิปัสสนายานิก เจริญวิปัสสนาก่อนแล้วเจริญสมถะภายหลัง

หรือว่า ผู้เป็นสมถยานิกนั้นนั่นเอง กำหนดธาตุ ๔ โดยสังเขปหรือโดยพิสดาร ด้วยหัวข้อคือ การกำหนดธาตุเหล่านั้นๆ ตามที่ได้กล่าวไว้แล้วในจตุธาตุววัฏฐานข้อใดข้อหนึ่ง ครั้นแล้ว เมื่อธาตุทั้งหลายปรากฏชัดแจ้งแก่ผู้บำเพ็ญเพียรนั้นโดย**วิเสสลักษณะ** (ลักขณาทิจตุกกะ คือ ลักษณะ รส ปัจจุปัฏฐาน และปทัฏฐาน) ของธาตุทั้ง ๔ ตามเป็นจริง

รูป ๑๐ ในเส้นผม ซึ่งมีกรรมเป็นสมุฏฐาน ก็ปรากฏ**โดยกายทสกะ** อย่างนี้ก่อน คือ ธาตุ ๔ สี ๑ กลิ่น ๑ รส ๑ โอชา ๑ ชีวิต ๑ กายปสาท ๑ และ**รูปอีก ๑๐** ก็ปรากฏ **โดยภาวทสกะ** เหมือนกายทสกะ ต่างกันแต่เปลี่ยนกายปสาทรูปเป็นภาวรูป คือ เพศชาย หรือ เพศหญิง เพราะมีปุริสภาวะหรืออิตถีภาวะอยู่ในเส้นผมซึ่งมีกรรมเป็นสมุฏฐานนั้นเหมือนกัน และ**รูปอีก ๒๔** คือ **โอชัฏฐมกะ** (รูปมีโอชะเป็นที่ ๘ ได้แก่ ธาตุ ๔ สี ๑ กลิ่น ๑ รส ๑ และ โอชะ ๑) ซึ่งมีอาหารเป็นสมุฏฐาน ๑ โอชัฏฐมกะ ซึ่งมีฤดูเป็นสมุฏฐาน ๑ โอชัฏฐมกะ ซึ่งมีจิตเป็นสมุฏฐาน ๑ ก็ปรากฏในเส้นผมที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานนั้นด้วยเช่นกัน เพราะฉะนั้น จึงปรากฏเป็นรูป ๔๔-๔๔ ในโกฏฐาสะ ๔ ซึ่งมีสมุฏฐาน ๔ ด้วยอาการดังกล่าวนี้

แต่ทว่า ในรูปซึ่งมีฤดูและจิตเป็นสมุฏฐาน ๔ อย่างเหล่านี้ คือ น้ำเหงื่อ ๑ น้ำตา ๑ น้ำลาย ๑ น้ำมูก ๑ ปรากฏรูป ๑๖-๑๖ โดยโอชัฏฐมกะ ๒ ส่วนในรูปซึ่งมีฤดูเป็นสมุฏฐาน ๔ เหล่านี้ คือ อาหารใหม่ ๑ อุจจาระ ๑ น้ำเหลือง ๑ น้ำมูตร ๑ ปรากฏรูป ๘-๘ โดย โอชัฏฐมกะ ซึ่งมีฤดูเป็นสมุฏฐานแต่อย่างเดียวเท่านั้นด้วยประการฉะนี้

นี้เป็นนัยแห่งการกำหนดรูป ในอาการ ๓๒ ก่อน

แต่เมื่ออาการ ๓๒ นี้ปรากฏชัดแจ้งแล้ว อาการอีก ๑๐ อย่างก็ปรากฏชัดแจ้ง ใน ๑๐ อย่างนั้น ส่วนที่เป็นความร้อน (เตโช) อันเกิดแต่กรรมซึ่งเป็นเครื่องย่อยอาหารที่กินเข้าไปเป็นต้น ปรากฏรูป ๙ คือ โอชัฏฐมกะ (๘) และชีวิต (๑) ในส่วนที่เป็นลมอัสสาสะปัสสาสะ อันเกิดแต่จิต ก็ปรากฏ ๙ เหมือนกัน คือ โอชัฏฐมกะ (๘) และเสียง (๑) แต่ในส่วนที่เหลืออีก ๘ ซึ่งสมุฏฐาน ๔ ปรากฏรูปเป็น ๓๓-๓๓ คือ ชีวิตนวกะ (๙) และโอชัฏฐมกะ (๘) อีก ๓ (๙ + ๒๔ = ๓๓) เมื่อภูตรูปและอุปาทายรูปทั้งหลายเหล่านี้เกิดปรากฏแก่ผู้บำเพ็ญเพียร นั้นด้วยอาการ ๔๒ โดยพิสดาร ด้วยประการดังกล่าวนี้ รูปทั้งหลายอีก ๖๐ คือ จักขุทสกะ

(๑๐) เป็นต้น และหทยวัตถุทสกะ (๑๐) ก็เป็นรูปที่ปรากฏโดยวัตถุและทวารด้วย

ผู้บำเพ็ญเพียรนั้น ครั้นรวมรูปแม้ทั้งหมดเหล่านั้นเข้าเป็นอันเดียวกัน โดยลักษณะคือความเสื่อมสลาย ก็เห็นว่า นี่คือรูป เมื่อผู้บำเพ็ญเพียรกำหนดเห็นรูปอย่างนี้แล้ว อรูปธรรมทั้งหลายก็ปรากฏในทวาร อรูปธรรมนี้คืออะไรบ้าง ? คือ โลกิยจิต ๘๑ ได้แก่ ปัญจ-วิญญาณ ๒ (๕+๕ = ๑๐) มโนธาตุ ๓ (และ) มโนวิญญาณธาตุ ๖๘ (รวม ๘๑) และเจตสิก ๗ เหล่านี้คือ ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา ชีวิต จิตตัฏฐิติ และมนสิการ ซึ่งเกิดร่วมกับ (โลกิย) จิตเหล่านั้นโดยไม่แตกต่างกัน แต่โลกุตตรจิตทั้งหลายไม่ไปสู่การกำหนดรู้แก่ผู้บำเพ็ญเพียรที่เป็น **สุทธวิปัสสกะ** (ผู้บำเพ็ญวิปัสสนาล้วน) และแก่ผู้บำเพ็ญเพียรเป็นสมถยานิกะ เพราะยังมิได้บรรลุ (โลกุตตรจิตเหล่านั้น)

ผู้บำเพ็ญเพียรนั้น ครั้นรวมอรูปธรรมแม้ทั้งหมดเหล่านั้นเข้าเป็นอันเดียวกันโดยลักษณะคือความน้อมไป ก็เห็นว่า นี่คือ **นาม**

ผู้บำเพ็ญเพียรผู้หนึ่งกำหนด **นาม** และ **รูป** โดยพิสดาร ด้วยการกำหนดธาตุ ๔ เป็นหลักด้วยอาการดังกล่าวนี้

เมื่อผู้บำเพ็ญเพียร**พิจารณาไป** **นาม** และ **รูป** ย่อมปรากฏทีละอย่าง ทางทวารทั้ง ๖ นามและรูปโดยลักษณะต่างๆ กัน ผู้บำเพ็ญเพียรควรรู้ลักษณะเหล่านี้ว่า **รูปนาม** แต่ละส่วน มี **ลักษณะ**เฉพาะซึ่งต่างจากสภาพธรรมอื่นๆ เช่น รูปที่ปรากฏทางตา มีลักษณะต่างจากเสียง รูปที่ปรากฏทางตา ปรากฏได้ทางจักขุปสาท แต่ปรากฏทางหูไม่ได้ เสียงปรากฏได้ทางหู แต่ปรากฏทางตาไม่ได้ รูปที่ปรากฏทางตา เป็นรูปซึ่งไม่สามารถรู้อะไรเลย จิตหรือวิญญาณทำหน้าที่เห็น สิ่งที่ปรากฏทางตา ตาเห็นเองไม่ได้ แต่เรามักโน้มเอียงที่จะ "รวม" **การเห็น** กับ**สิ่งที่ปรากฏทางตา** ว่าเป็น "สิ่งเดียวกัน" แทนที่จะมีสติระลึกรู้ลักษณะที่ต่างกัน ตามที่ปรากฏทีละอย่าง

ดังนั้น ก่อนอื่น ผู้บำเพ็ญเพียรจะต้องรู้ลักษณะเฉพาะ (วิเสสลักษณะ) ของนามและรูปให้ชัดเจนเสียก่อน กล่าวคือ นามรูปทั้งหลายต่างมีลักขณาทิจตุกกะ ลักษณะที่เป็นพิเศษเฉพาะของตนประกอบด้วย

ธรรมของพระพุทธองค์แบ่งเป็นวิเสสลักษณะ (ลักษณะเฉพาะตน) กับสามัญญลักษณะ (ลักษณะทั่วไปที่เหมือนกัน) ดังนี้

วิเสสลักษณะประกอบด้วย ลักษณะ รส ปัจจุปัฏฐาน และปทัฏฐาน

ลักษณะ หมายถึง สภาวลักษณะเฉพาะของรูปธรรมและนามธรรมแต่ละอย่าง

รส หรือ **กิจ** หมายถึง หน้าที่ของรูปธรรมและนามธรรมแต่ละอย่าง

ปัจจุปัฏฐาน หมายถึง ผลที่ปรากฏของรูปธรรมและนามธรรมแต่ละอย่าง

ปทัฏฐาน หมายถึง เหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดของรูปธรรมและนามธรรมแต่ละอย่าง

การกำหนดพิจารณาลักขณาทิจตุกกะ กล่าวคือ ลักษณะ รส ปัจจุปัฏฐาน ปทัฏฐาน นี้ ย่อมเป็นเหตุให้ไตรลักษณ์ หรือสามัญญลักษณะ ปรากฏแจ้งชัดแก่ผู้บำเพ็ญเพียร สามัญญลักษณะ ๓ คือ

อนิจจลักษณะ ลักษณะไม่เที่ยง

ทุกขลักษณะ ลักษณะเป็นทุกข์

อนัตตลักษณะ ลักษณะอนัตตา

การทำงานของลักษณะทั้ง ๒ อย่างนี้ เกิดผลเป็นอนิจจลักษณะ ทุกขลักษณะ และอนัตตลักษณะ เมื่อปัญญารู้แจ้งตามเป็นจริงว่า **นามเป็นเพียงนาม** และรู้รูปว่า **เป็นเพียงรูป** ได้เจริญขึ้นแล้ว ก็จะสามารถประจักษ์แจ้ง **สามัญญลักษณะ** (ติลักษณะ หรือลักษณะ ๓) ของนามและรูป วิปัสสนาปัญญาจะ**สั่งสม**เจริญขึ้นตามลำดับ

๑. การกำหนดนามและรูปทางขันธ์ ๕

ถามว่า **ผู้บำเพ็ญเพียรที่จะกำหนดขันธ์ ๕ ควรกำหนดอย่างไร ?**

ตอบว่า ควรกำหนดรูปและนามอย่างนี้ คือ

๑) ส่วน**รูป** ควรกำหนด **รูป ๒๗** คือ **รูป ๑๗** ในสรีรกายนี้ ได้แก่ **ธาตุ ๔** ซึ่งมีสมุฏฐาน ๔ และมีสี ๑ กลิ่น ๑ รส ๑ โอชา ๑ ซึ่งอาศัยธาตุ ๔ นั้น กับปสาทรูป ๕ มีจักขุปสาทรูปเป็นต้น และหทยรูป ๑ ภาวรูป ๑ ชีวิตินทรีย์ ๑ เสียงซึ่งมีสมุฏฐานสอง ๑ เหล่านี้เป็นรูปแท้ เป็นรูปสำเร็จ ควรแก่การกำหนด ส่วนรูปอีก ๑๐ คือ กายวิญญัตติรูป ๑

วจีวิญญัตติรูป ๑ อากาสธาตุ ๑ **ลหุตา** ความเบาของรูป ๑ **มุทุตา** ความอ่อนของรูป ๑ **กัมมัญญตา** ความควรแก่การงานของรูป ๑ **อุปจยะ** ความเติบโตของรูป ๑ **สันตติ** ความสืบต่อของรูป ๑ **ชรตา** ความ ชราแห่งรูป ๑ **อนิจจตา** ความไม่เที่ยง ๑ เหล่านี้มิใช่รูปแท้ มิใช่รูปสำเร็จ เป็นแต่เพียงอาการ วิการ และขอบเขตในระหว่างของรูป ซึ่งไม่ควรแก่การกำหนด แม้กระนั้นก็นับว่า "**รูป**" กำหนดรูปแม้ทั้งหมดเหล่านี้ว่า "**รูปขันธ์**" ด้วยประการฉะนี้

๒) ส่วน **นาม** ควรกำหนดว่า เวทนาเจตสิกซึ่งเกิดร่วมกับโลกิยจิต ๘๑ ดวง ว่า "**เวทนา-ขันธ์**" กำหนดสัญญาเจตสิกซึ่งเกิดพร้อมกับจิตที่เป็นโลกิยะว่า "**สัญญาขันธ์**" กำหนดสังขารเจตสิกทั้งหลายซึ่งเกิดพร้อมกับจิตที่เป็นโลกิยะว่า "**สังขารขันธ์**" กำหนดวิญญาณคือจิตว่า "**วิญญาณขันธ์**" ผู้บำเพ็ญเพียรกำหนดรูปขันธ์ว่า "**รูป**" กำหนดนามขันธ์ ๔ ที่ไม่ใช่รูปว่า "**นาม**" ด้วยประการฉะนี้

๒. กำหนดนาม (และรูปโดยสังเขป)

ผู้บำเพ็ญเพียรที่ประสงค์จะกำหนดรูปในร่างกายนี้โดยย่อ พึงกำหนดอย่างนี้ว่า "รูปทั้งหลายทั้งปวง ก็คือ มหาภูตรูป ๔ และรูปที่อาศัยมหาภูตรูป ๔ เท่านั้น" แล้วกำหนดมนายตนะด้วย และ เอกเทศของธัมมายตนะด้วยว่า "นาม" แล้วกำหนดนามและรูปโดยสังเขปว่า "นาม" นี้ด้วย "รูป" นี้ด้วย นี้ท่านเรียกว่า "นาม-รูป" ด้วยประการฉะนี้

แต่หากเมื่อผู้บำเพ็ญเพียรกำหนดรูปอย่างนั้นแล้ว จึงกำหนดนาม แต่นามไม่ปรากฏ เพราะนามขันธ์เป็นของละเอียด ผู้บำเพ็ญเพียรนั้นมิควรละเลิกกำหนดเสีย ควรพิจารณาใส่ใจ ใคร่ครวญ กลับมากำหนดรูปนั่นแหละซ้ำแล้วซ้ำเล่า เพราะว่า รูปที่ผู้บำเพ็ญเพียรนั้นกำหนดทำให้บริสุทธิ์ดีแล้ว ด้วยอาการใดๆ นามทั้งหลายซึ่งมีรูปนั้นเป็นอารมณ์ ก็จะปรากฏขึ้นมาเองด้วยอาการนั้นๆ โดยแท้ เหมือนบุรุษผู้มีดวงตา เมื่อมองดูหน้าในกระจกที่เงามัว เงาก็จะไม่ปรากฏ แต่เพราะบุรุษนั้นไม่คิดว่า "เงาไม่ปรากฏ" แล้วทิ้งกระจกไปเสีย เช็ดถูกระจกนั้นซ้ำแล้วซ้ำเล่า เมื่อกระจกใสบริสุทธิ์แล้ว เงาหน้าของบุรุษผู้นั้นก็ปรากฏขึ้นมาเองฉันใด อนึ่ง บุรุษผู้มีความต้องการน้ำมันงา เอาเมล็ดงาโรยลงไปในชามอ่าง แล้วเอาน้ำประพรมลงไป เมื่อน้ำมันงายังไม่ไหลออกมา เพราะบีบคั้นเพียงครั้ง ๒ ครั้ง ไม่ทิ้ง

เมล็ดงาเสีย เอาน้ำอุ่นประพรมลงไป แล้วนวดเค้นบีบคั้นอยู่บ่อยๆ เมื่อบุรุษนั้นทำอยู่อย่างนี้ น้ำมันงาที่ใสดี ก็ไหลออกมาโดยแท้แล ฉันใด ผู้บำเพ็ญเพียรนั้นก็ฉันนั้นเหมือนกัน ไม่ทอดธุระ ไม่เลิกปฏิบัติเสีย พิจารณาใส่ใจใคร่ครวญกำหนดรูปนั่นแหละซ้ำแล้วซ้ำเล่า อนึ่ง อารมณ์คือรูปของผู้บำเพ็ญเพียรนั้นจะเป็นสิ่งที่ชำระให้บริสุทธิ์ดีแล้วโดยอาการใดๆ บรรดากิเลสทั้งหลายที่เป็นข้าศึกต่อการกำหนดนามนั้น ก็สงบลงด้วยอาการนั้นๆ จิตของผู้บำเพ็ญเพียรนั้นก็จะผ่องใส นามธรรมทั้งหลายที่มีรูปนั้นเป็นอารมณ์ ก็ย่อมจะปรากฏขึ้นเองแล

เมื่อผู้บำเพ็ญเพียรนั้นกำหนดรูปบริสุทธิ์ดีอย่างนี้แล้ว นามขันธ์ทั้งหลาย จะปรากฏขึ้นโดยอาการ ๓ ทาง คือ ทางผัสสะ หรือ ทางเวทนา หรือ ทางวิญญาณ

ทางผัสสะปรากฏขึ้นอย่างไร ?

ผู้บำเพ็ญเพียรกำหนดธาตุทั้งหลายทางผัสสะ โดยนัยเป็นต้นว่า “**ธาตุดิน** มีลักษณะแข้นแข็ง” ดังนี้อยู่ ผัสสะย่อมปรากฏกระทบขึ้นมาก่อน ครั้นแล้วเวทนาซึ่งประกอบพร้อมด้วยผัสสะนั้น คือ **เวทนาขันธ์** ก็ปรากฏขึ้น **สัญญาขันธ์** คือ ความจำ ก็ปรากฏขึ้น เจตนาร่วมกับผัสสะ คือ **สังขารขันธ์** ก็ปรากฏขึ้น แล้ว **จิต** คือ **วิญญาณขันธ์** ก็ปรากฏขึ้น

อนึ่ง เมื่อผู้บำเพ็ญเพียรนั้นกำหนดธาตุทั้งหลายโดยนัยเป็นต้นว่า “**ธาตุดิน**ในเส้นผมมีลักษณะแข้นแข็ง” ดังนี้อยู่ ผัสสะก็ปรากฏกระทบขึ้นมาก่อน ครั้นแล้วเวทนาซึ่งประกอบด้วยผัสสะนั้น คือ **เวทนาขันธ์** ก็ปรากฏขึ้น **สัญญาขันธ์** คือ ความจำก็ปรากฏขึ้น เจตนาร่วมกับผัสสะ คือ**สังขารขันธ์** ก็ปรากฏขึ้น **จิต**คือ**วิญญาณขันธ์** ก็ปรากฏขึ้น

ทางเวทนาปรากฏขึ้นอย่างไร?

ผู้บำเพ็ญเพียรพึงกำหนดธาตุทั้งหลายทางเวทนาโดยนัยเป็นต้นว่า “ธาตุดินมีลักษณะแข้นแข็ง” ดังนี้อยู่ เวทนาซึ่งเสวยรส (คือสุข ทุกข์ อุเบกขา) ของธาตุนั้น คือ**เวทนาขันธ์** ก็ปรากฏขึ้น สัญญาซึ่งสัมปยุตด้วยเวทนานั้น คือ **สัญญาขันธ์** ก็ปรากฏขึ้น ผัสสะและเจตนาซึ่งสัมปยุตด้วยเวทนานั้น คือ **สังขารขันธ์**ก็ปรากฏขึ้น จิตที่สัมปยุตด้วยเวทนานั้น คือ **วิญญาณขันธ์** ก็ปรากฏขึ้น

อนึ่ง เมื่อผู้บำเพ็ญเพียรนั้นกำหนดธาตุทั้งหลาย โดยนัยเป็นต้นว่า "ธาตุดินในเส้นผมมีลักษณะแข้นแข็ง" ดังนี้อยู่ เวทนาซึ่งเสวยรส (คือ สุข ทุกข์ อุเบกขา) ของธาตุนั้น คือ **เวทนาขันธ์** ก็ปรากฏขึ้น จิตซึ่งสัมปยุตด้วยเวทนานั้น คือ **วิญญาณขันธ์** ก็ปรากฏขึ้น

ทางวิญญาณปรากฏขึ้นอย่างไร?

ผู้บำเพ็ญเพียรพึงกำหนดธาตุทั้งหลายทางวิญญาณ โดยนัยเป็นต้นว่า "ธาตุดินมีลักษณะแข้นแข็ง" ดังนี้อยู่ วิญญาณซึ่งเจาะจงรู้อารมณ์ คือ **วิญญาณขันธ์**ก็ปรากฏขึ้น เวทนาที่สัมปยุตด้วยวิญญาณนั้น คือ **เวทนาขันธ์**ก็ปรากฏขึ้น สัญญาคือ **สัญญาขันธ์**ก็ปรากฏขึ้น ผัสสะและเจตนาคือ **สังขารขันธ์** ก็ปรากฏขึ้น

อนึ่ง เมื่อผู้บำเพ็ญเพียรกำหนดอยู่ว่า "ธาตุดินในเส้นผมมีลักษณะแข้นแข็ง" ดังนี้อยู่ วิญญาณซึ่งเจาะจงรู้อารมณ์ คือ **วิญญาณขันธ์** ก็ปรากฏขึ้น เวทนาที่สัมปยุตด้วยวิญญาณนั้น คือ **เวทนาขันธ์** ก็ปรากฏขึ้น สัญญาคือ **สัญญาขันธ์** ก็ปรากฏขึ้น ผัสสะและเจตนาคือ **สังขารขันธ์** ก็ปรากฏขึ้น

๓. กำหนดนามและรูปทางอายตนะ ๑๒

ผู้บำเพ็ญเพียรพึงกำหนดนามและรูปทางอายตนะ ๑๒ อย่างไร ?

ผู้บำเพ็ญเพียรนั้นพึงเว้นรูป ๕๓ ตามนัยที่กล่าวแล้วในตอนว่าด้วยจักขุธาตุนั่นแล แล้วกำหนดจักขุปสาทรูปว่า **จักขายตนะ** และกำหนดโสตธาตุ ฆานธาตุ ชิวหาธาตุ และกายธาตุ ตามนัยที่กล่าวแล้วในตอนว่าด้วยจักขุธาตุนั้นเช่นกันว่า **โสตายตนะ ฆานายตนะ ชิวหายตนะ กายายตนะ** กำหนดธรรม ๕ ซึ่งเป็นวิสัยของอายตนะเหล่านั้นว่า **รูปายตนะ สัททายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ โผฏฐัพพายตนะ** กำหนดโลกิยจิตและวิญญาณธาตุ ๗ ว่า **มนายตนะ** กำหนดธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นต้น ซึ่งประกอบด้วยวิญญาณธาตุและรูปนอกนั้นว่า **ธัมมายตนะ** ในอายตนะ ๑๒ นี้ ผู้บำเพ็ญเพียรกำหนดอายตนะ ๑๐ กับครึ่งว่า **รูป** กำหนดอายตนะ ๑ กับครึ่งว่า **นาม** ด้วยประการดังกล่าวนี้

ผู้บำเพ็ญเพียรผู้หนึ่งกำหนดนามและรูปด้วยอายตนะ ๑๒ ด้วยอาการดังกล่าวนี้

๔. กำหนดนามและรูปทางธาตุ ๑๘

ผู้บำเพ็ญเพียรกำหนดนามและรูปด้วยธาตุ ๑๘ อย่างไร ?

ผู้บำเพ็ญเพียรพึงกำหนดนามและรูปด้วยธาตุ ๑๘ โดยคำนึงว่าถึงธาตุทั้งหลายว่า "ในอัตตภาพนี้ มีจักขุธาตุ รูปธาตุ จักขุวิญญาณธาตุ โสตธาตุ สัททธาตุ โสตวิญญาณธาตุ ... มีมโนธาตุ ธัมมธาตุ มโนวิญญาณธาตุ" ดังนี้แล้ว ไม่ยึดถือก้อนเนื้อที่สายเอ็นรึงรัดไว้ในเบ้าตา รูปยาวและกว้าง วิจิตรด้วยวงสีขาวและสีดำ ซึ่งชาวโลกหมายรู้กันว่า "จักขุ" แต่กำหนดเอาจักขุปสาทรูปมีประการดังกล่าวแล้วในอุปาทายรูปทั้งหลายว่า "จักขุธาตุ"

ส่วนรูป ๕๓ นอกนั้น ซึ่งมีอยู่ดังนี้ คือ สหชาตรูป ๙ ได้แก่ธาตุ ๔ อันเป็นที่อาศัยของจักขุปสาทรูปนั้น กับรูปคือ สี กลิ่น รส และโอชา รวมอีก ๔ อันเป็นรูปบริวาร และชีวิตินทรีย์เป็นรูปอนุบาล ๑ กัมมชรูป ๒๐ โดยเป็นกายทสกะ ๑๐ และภาวทสกะ ๑๐ ซึ่งอยู่ในจักขุปสาทรูปนั้นนั่นเอง กับทั้งอนุปาทินนรูป ๒๔ โดยเป็นโอชัฏฐมกรูป ๘ ทั้ง ๓ มีโอชัฏฐมกะซึ่งมีอาหารเป็นสมุฏฐานเป็นต้น จึงเป็นรูป ๕๓ ผู้บำเพ็ญเพียรไม่กำหนดเอารูป ๕๓ เหล่านั้นว่า "จักขุธาตุ" ถึงแม้ในธาตุทั้งหลายมีโสตธาตุเป็นต้น ก็มีนัยนี้

โลกิยจิตแม้ทั้งหมด ๘๑ เป็นวิญญาณธาตุ ๗ ธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นต้น ซึ่งประกอบด้วยวิญญาณธาตุ ๗ นั้น เป็นธรรมธาตุ ฉะนี้ ในธาตุ ๑๘ นี้ ธาตุ ๑๐ กับครึ่ง เป็นรูป ธาตุอีก ๗ กับครึ่ง เป็นนาม รวมเป็นธาตุ ๑๘ ฉะนี้แล

อนึ่ง เพราะว่าเมื่อผู้บำเพ็ญเพียรกำหนดให้บริสุทธิ์ดีอย่างนั้นนั่นแล สิ่งที่เป็นนามขันธ์ทั้งหลายจึงปรากฏขึ้นโดย ๓ ทาง เพราะฉะนั้น ผู้บำเพ็ญเพียรพึงทำความเพียรในการกำหนดนามขันธ์ด้วยการกำหนดรูปที่บริสุทธิ์ดีแล้วนั่นเอง มิใช่ด้วยการกำหนดอย่างอื่น เพราะถ้าว่า เมื่อรูปอย่างหนึ่งหรือสองปรากฏขึ้นแล้ว ผู้บำเพ็ญเพียรละทิ้งรูปนั้นเสีย แล้วตั้งต้นกำหนดนามขันธ์อื่นๆ ต่อไปใหม่ ผู้บำเพ็ญเพียรนั้นก็จะเสื่อมจากกัมมัฏฐานไปด้วย แต่เมื่อผู้บำเพ็ญเพียรทำความเพียรในการกำหนดรูปนั้นให้บริสุทธิ์ดีแล้ว กัมมัฏฐานก็จะถึงความเจริญไพบูลย์

ผู้บำเพ็ญเพียรนั้นกำหนดนามขันธ์ ๔ อย่าง ซึ่งปรากฏขึ้นทางผัสสะเป็นต้นว่า "**นาม**" และกำหนดมหาภูตรูป ๔ ซึ่งเป็นอารมณ์ของนามขันธ์ ๔ เหล่านั้น กับอุปาทายรูปของมหาภูตรูป ๔ ว่า "**รูป**" ด้วยประการดังกล่าวมาฉะนี้

ผู้บำเพ็ญเพียรกำหนดธรรมทั้งหลายที่เป็นไปในภูมิ ๓ คือ ขันธ์ ๕ อายตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ แม้ทั้งหมดเป็น ๒ ส่วนว่า **“นาม”** และ **“รูป”** ด้วยประการฉะนี้ ก็จะถึงความตกลงว่า “นอกจากนามและรูปแล้ว หามีสัตว์ หรือบุคคล หรือเทวดา หรือพรหม อื่นอีกไม่”

ผู้บำเพ็ญเพียรนั้น ครั้นกำหนดนามและรูปโดยหน้าที่ของมันตามความเป็นจริง ด้วยอาการดังกล่าวนี้แล้ว เพื่อต้องการละชื่อสมมติทางโลกว่า “สัตว์” ว่า “บุคคล” นี้ ๑ เพื่อต้องการให้ก้าวพ้นความลุ่มหลงว่า มีสัตว์ มีบุคคล ๑ เพื่อต้องการวางจิตไว้ในภูมิแห่งความไม่ลุ่มหลง ๑ ให้ดียิ่งขึ้น จึงเปรียบเทียบความนี้ กำหนดตามหลักที่มีอยู่ในพระสุตตันตะเป็นอันมากว่า “นี้เป็นแต่เพียงนามและรูปเท่านั้น ไม่มีสัตว์ ไม่มีบุคคล” ดังนี้

ความจริง เรื่องนี้ นางวชิราภิกษุณีก็กล่าวไว้แล้วว่า

> **“ความจริง เมื่อขันธ์ทั้งหลายมีอยู่ การสมมติเรียกกันว่า “สัตว์” ก็มีขึ้น เหมือนการเรียกว่า “รถ” มีขึ้นก็เพราะการนำส่วนต่างๆ มาประกอบเข้าด้วยกัน.”**

และนางวชิราภิกษุณีนั้นเองกล่าวไว้อีกว่า

> **“ความจริง ทุกข์เท่านั้นเกิดขึ้น ทุกข์เท่านั้นตั้งอยู่และดับไป นอกจากทุกข์ ไม่มีอะไรเกิด นอกจากทุกข์ ไม่มีอะไรดับ.”**

พระสุตตันตะมากมายหลายร้อยที่ แสดงถึงนามและรูปนั่นแลด้วยประการดังกล่าวนี้ หาได้แสดงถึงสัตว์ไม่ หาได้แสดงถึงบุคคลไม่ เพราะฉะนั้น เมื่อส่วนและสัมภาระทั้งหลาย มีเพลา ล้อ ตัวถัง และงอน เป็นต้น ตั้งอยู่ร่วมกันโดยอาการอันเดียวกัน คำเรียกว่า “รถ” ก็มีขึ้น แต่เมื่อเข้าไปพิจารณาดูส่วนอันหนึ่งๆ โดยปรมัตถ์แล้ว ชื่อว่า “รถ” หามีไม่

อนึ่ง เมื่อเครื่องประกอบของเรือนทั้งหลาย เช่นเสาและฝา เป็นต้น ตั้งล้อมเอาอากาศเข้าไว้ โดยอาการเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน คำร้องเรียกว่า “บ้าน” ก็มีขึ้น แต่โดยปรมัตถ์แล้ว ชื่อที่เรียกว่า “บ้าน” หามีไม่

เมื่ออุปาทานขันธ์ ๕ มีอยู่ คำเรียกว่า "สัตว์ บุคคล" ก็มีขึ้น แต่เมื่อเข้าไปพิจารณาธรรมอย่างหนึ่งๆ โดยปรมัตถ์ ชื่อที่เรียกว่า "สัตว์" อันเป็นที่ตั้งแห่งความยึดถือว่า "เป็นเรา" หรือ "ของเรา" หามีไม่ เพราะว่าโดยปรมัตถ์ มีอยู่แต่เพียงนามและรูปเท่านั้น

การพิจารณาเห็นนามรูปโดยประการดังกล่าวมานี้ ชื่อว่า **ยถาภูตทัสสนะ** คือการเห็นตามความเป็นจริง และผู้บำเพ็ญเพียรใดละทิ้งยถาภูตทัสสนะนี้เสีย แล้วยึดถือว่าสัตว์มีอยู่ บุคคลมีอยู่ ผู้บำเพ็ญเพียรนั้นย่อมรับรู้ถึงความพินาศหรือความไม่พินาศของสัตว์บุคคล นั้นด้วย เพราะหากไม่ยอมรับรู้ความไม่พินาศ ก็จะตกไปอยู่ในฝ่ายสัสสตทิฏฐิ คือเห็นว่ายั่งยืน เมื่อยอมรับรู้ความพินาศ ก็จะตกไปในฝ่ายอุจเฉททิฏฐิ คือเห็นว่าขาดสูญ

ถามว่า เพราะเหตุไร ?

ตอบว่า เพราะผู้บำเพ็ญเพียรนั้น เมื่อยึดถือว่า "สัตว์ยั่งยืน" ก็เรียกได้ว่า ล้าหลังอยู่ เมื่อยึดถือว่า "สัตว์ขาดสูญ" ก็เรียกได้ว่า ล้ำหน้าไป เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสไว้ว่า

> "ภิกษุทั้งหลาย เทวดาและมนุษย์ทั้งหลายถูกครอบงำด้วยทิฏฐิ ๒ ประการ พวกหนึ่งล้าหลังอยู่ พวกหนึ่งล้ำหน้าไป แต่พวกที่มีธรรมจักษุคือปัญญาย่อมเห็นได้
>
> ภิกษุทั้งหลาย เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย พวกหนึ่งล้าหลังอยู่อย่างไร ? ภิกษุทั้งหลาย เทวดาและมนุษย์ **พวกหนึ่งยินดีในภพ** พอใจในภพ เพลิดเพลินอยู่ในภพ เมื่อตถาคตแสดงธรรมเพื่อดับภพ จิตของพวกเขาก็ไม่แล่นเข้าไป ไม่เลื่อมใส ไม่ตั้งมั่น ไม่น้อมใจเชื่อ ภิกษุทั้งหลาย เทวดาและมนุษย์พวกหนึ่งล้าหลังอยู่ด้วยอาการอย่างนี้แล.
>
> อนึ่ง ภิกษุทั้งหลาย เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย พวกหนึ่งล้ำหน้าไปอย่างไร ? เทวดาและมนุษย์ **พวกหนึ่งเบื่อหน่าย ระอา เกลียดชังอยู่ด้วยภพ**นั่นเอง ชื่นชม **ยินดีความปราศจากภพ**อยู่ ด้วยการปรารภว่า 'ท่านผู้เจริญ เขาว่า ในกาลใด อัตตานี้จะขาดสูญพินาศไป เพราะร่างกาย

แตกดับ ภายหลังมรณะ ไม่มีอยู่ภายหลังตายแล้ว นั่นเป็นความสงบ นั่นเป็นสิ่งประณีต นั่นเป็นความจริงแท้' ภิกษุทั้งหลาย เทวดาและมนุษย์พวกหนึ่ง ล้ำหน้าไปด้วยอาการอย่างนี้แล.

อนึ่ง ภิกษุทั้งหลาย ท่านผู้มีธรรมจักษุคือปัญญาทั้งหลายเป็นอยู่อย่างไร ? ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในพระศาสนานี้ **เห็นภูต** [คือขันธ์ ๕] **ด้วยอนิจจานุปัสสนาเป็นต้น โดยความเป็นภูตตามความจริง** ครั้นเห็นภูต [ขันธ์ ๕] โดยความเป็นจริงแล้ว เป็นผู้ปฏิบัติ เพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อคลายกำหนัด เพื่อความดับภูตนั้น ภิกษุทั้งหลาย ท่านผู้มีจักษุทั้งหลายเป็นอยู่ด้วยอาการอย่างนี้แล."

เพราะฉะนั้น ตัวหุ่นเป็นของว่างเปล่า ไม่มีชีวิต เคลื่อนไหวไม่ได้ ก็แต่ว่า ด้วยการประกอบไม้และเส้นเชือกชัก ตัวหุ่นนั้นก็เดินบ้าง ยืนบ้าง มีการเคลื่อนไหว ปรากฏคล้ายกับมีชีวิตชีวาขึ้นในขณะนั้น ฉันใด ถึงแม้นามและรูปนี้ก็พึงเห็นว่าฉันนั้นเหมือนกัน คือเป็นของว่างเปล่า ไม่มีชีวิตไม่มีความเคลื่อนไหว ก็แต่ว่า ด้วยการประกอบร่วมกันและกัน นามและรูปนั้นก็เดินบ้าง ยืนบ้าง มีการเคลื่อนไหว ปรากฏมีชีวิตชีวาขึ้นในขณะนั้น เพราะฉะนั้น ท่านผู้รู้แต่โบราณทั้งหลายจึงกล่าวไว้ว่า

"โดยปรมัตถธรรม นามและรูป มีอยู่ในโลกนี้ แต่ทว่าสัตว์และมนุษย์หามีอยู่ในโลกนี้ไม่ นามและรูปนี้เป็นของว่างเปล่า ถูกปัจจัยปรุงแต่งขึ้นเหมือนตัวหุ่น เป็นกองทุกข์เช่นเดียวกับกองหญ้าและไม้."

เพราะฉะนั้นท่านผู้รู้แต่โบราณทั้งหลายจึงกล่าวไว้ว่า

"นามและรูปเป็นของคู่กัน ทั้ง ๒ อย่างต่างอาศัยกันและกัน เมื่ออย่างหนึ่งแตกทำลายไป สิ่งอาศัยกันทั้งสองอย่างก็ย่อมมีอันแตกทำลายด้วย."

อนึ่ง เสียงกลองที่ดังขึ้น เพราะอาศัยกลองที่เขาตีด้วยไม้ กลองและเสียงไม่ปะปนกัน กลองเป็นอย่างหนึ่ง เสียงเป็นอีกอย่างหนึ่ง มิใช่สิ่งเดียวกัน กลองก็ว่างจากเสียง

เสียงก็ว่างจากกลอง ฉันใด นามก็เป็นไปเพราะอาศัยรูปกล่าวคือ วัตถุ ทวาร และอารมณ์ รูปเป็นอย่างหนึ่ง นามและรูปไม่ปะปนกัน มิใช่สิ่งเดียวกัน นามก็ว่างเปล่าจากรูป รูปก็ว่างเปล่าจากนาม ฉันนั้นนั่นแล

อีกประการหนึ่ง บรรดานามและรูปนี้ นามไม่มีเดช ไม่สามารถเป็นไปได้ด้วยเดชของตนเอง ไม่กิน ไม่ดื่ม ไม่พูด ไม่สำเร็จอิริยาบถ ถึงแม้รูปก็ไม่มีเดช ไม่สามารถเป็นไปได้ด้วยเดชของตนเอง เพราะรูปนั้นไม่มีความต้องการที่จะกิน อีกทั้งไม่มีความต้องการที่จะดื่ม ไม่มีความต้องการที่จะพูด ไม่มีความปรารถนาที่จะสำเร็จอิริยาบถ รูปเป็นไปได้ก็เพราะอาศัยนาม และนามก็เป็นไปได้เพราะอาศัยรูปโดยแท้แล แต่ทว่า เมื่อนามนั้นมีความปรารถนาที่จะกิน มีความปรารถนาที่จะดื่ม มีความปรารถนาที่จะพูด มีความปรารถนาที่จะสำเร็จอิริยาบถ รูปจึงกิน จึงดื่ม จึงพูด จึงสำเร็จอิริยาบถ

เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวคำนี้ไว้ว่า

> "มนุษย์ทั้งหลายเดินทางไปในห้วงน้ำ โดยอาศัยเรือ แม้ฉันใด นามกายเป็นไปได้เพราะอาศัยรูปกาย ก็ฉันนั้น เรือแล่นไปในห้วงน้ำเพราะอาศัยมนุษย์ ฉันใด รูปกายเป็นไปได้เพราะอาศัยนามกาย ก็ฉันนั้นเหมือนกัน.
>
> มนุษย์และเรือ ทั้งสองต่างอาศัยกัน จึงเดินทางไปในห้วงน้ำได้ นามและรูปก็ฉันนั้น ทั้งสองต่างอาศัยกันและกัน ด้วยประการฉะนี้."

สรุป การพิจารณาเห็นนามและรูปตามเป็นจริง ย่อมครอบงำสัตตสัญญา (คือความสำคัญว่ามีสัตว์ มีบุคคล) เสียได้ แล้วตั้งอยู่ในภูมิที่ไม่ลุ่มหลง ผู้บำเพ็ญเพียรที่กำหนดรู้นามและรูปโดยนัยต่างๆ ดังกล่าวมานี้ พึงทราบว่าเป็น "**ทิฏฐิวิสุทธิ** (คือความเห็นบริสุทธิ์)" แม้คำว่า "**นามรูปววัฏฐาน** - การกำหนดรู้นามและรูป" ก็ดี คำว่า "**สังขารปริจเฉท** - การกำหนดรู้สังขาร" ก็ดี เป็นชื่อของการเห็นนามและรูปตามเป็นจริงนี้เหมือนกัน.

ตอนที่ ๖
วิปัสสนาญาณ ๑๖ และวิปัสสนูปกิเลส ๑๐

๑. วิปัสสนาญาณ ๑๖[๑]

ครั้นผู้บำเพ็ญเพียร ทำ **สีลวิสุทธิ** และ **จิตตวิสุทธิ** (วิสุทธิ ๒ ข้อข้างต้นอันจะเป็นไปเพื่อปัญญารู้แจ้ง ดังได้กล่าวมาแล้ว) ให้ถึงพร้อมแล้ว โดยทางปฏิบัติ ต่อไปก็พึงทำวิสุทธิ ๕ ที่เหลือ (ซึ่งจะกล่าวไว้ในตอนที่ ๗) อันเป็นตัววิปัสสนาปัญญา ด้วยการน้อมเอาธรรมทั้งหลายมีขันธ์ ๕ เป็นต้น อันเป็นภูมิ เป็นอารมณ์ ของวิปัสสนาปัญญา มาพิจารณาเห็นตามที่เป็นจริงแล้ว ก็จะผ่าน **วิปัสสนาญาณ ๑๖** ดังต่อไปนี้ คือ

๑. **นามรูปปริจเฉทญาณ** ญาณกำหนดรู้นามรูปว่า ธรรมทั้งหลายมีขันธ์ ๕ เป็นต้นนั้น โดยย่อแล้วก็คือ นามรูปนั่นเอง อันเป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา. **การกำหนดรู้เห็นนามรูปตามที่เป็นจริงเช่นนี้ชื่อว่า ทิฏฐิวิสุทธิ** (ความบริสุทธิ์แห่งความเห็นแจ้งในไตรลักษณ์) ความรู้ที่จัดเป็นทิฏฐิวิสุทธิ จึงต้องเป็นความเห็นที่เกิดจากญาณดังกล่าว จนจิตไม่ลุ่มหลงมัวเมาในนามรูปนั่นเอง.

๒. **ปัจจยปริคคหญาณ** ญาณกำหนดรู้ปัจจัยของนามรูป คือ การกำหนดดูปัจจัยต่างๆ ที่ก่อให้เกิดเป็นนามรูป เมื่อกล่าวโดยย่อจะพบว่า

- **อวิชชา ตัณหา อุปาทาน กรรม อาหาร เป็นปัจจัยให้เกิดรูป**
- **อวิชชา ตัณหา อุปาทาน กรรม ผัสสะ เป็นปัจจัยของนาม ๓ คือ เวทนา สัญญา สังขาร**
- **อวิชชา ตัณหา อุปาทาน กรรม นามรูป เป็นปัจจัยของวิญญาณ**

เมื่อผู้บำเพ็ญเพียรกำหนดเห็นเหตุปัจจัยของนามรูป โดยการเจริญญาณไปโดยวิธีนี้ ก็ย่อมข้ามพ้นความสงสัยในกาลทั้ง ๓ ได้.

ญาณซึ่งข้ามพ้นความสงสัยในกาลทั้ง ๓ ด้วยการกำหนดรู้ปัจจัยของนามรูปนั้นนั่นแหละ ชื่อว่า **กังขาวิตรณวิสุทธิ** (คือความบริสุทธิ์ ด้วยการข้ามพ้นความสงสัย)

---

[๑] วิปัสสนาญาณ ๑๖ เป็นญาณที่เกิดแก่ผู้บำเพ็ญวิปัสสนา โดยลำดับตั้งแต่ต้นจนถึงจุดหมาย คือ มรรค ผล นิพพาน

๓. **สัมมัสสนญาณ** ญาณความรู้ในการพิจารณานามรูปเป็นไตรลักษณ์ คือการพิจารณาธรรมทั้งหลายมีขันธ์ ๕ เป็นต้น โดยความเป็นของไม่เที่ยง โดยความเป็นทุกข์ โดยความเป็นอนัตตา **เมื่อผู้บำเพ็ญเพียรปฏิบัติถึงญาณนี้แล้ว ก็จะบรรลุมัคคามัคคญาณ-ทัสสนวิสุทธิ** (ความบริสุทธิ์ของความรู้ความเห็นว่า นี้เป็นทางปฏิบัติถูก นี้ไม่ใช่ทางปฏิบัติถูก เพราะมีวิปัสสนูปกิเลสเกิดขึ้น ซึ่งจะได้กล่าวต่อไป)

๔. **อุทยัพพยานุปัสสนาญาณ** (ญาณคำนึงเห็นทั้งความเกิดทั้งความดับแห่งสังขาร) เป็นญาณที่พ้นจากอุปกิเลสแล้ว เป็นวิปัสสนาที่ดำเนินไปตามวิถีของวิปัสสนาอันจะสามารถกำหนดรู้พระไตรลักษณ์ได้ เพราะฉะนั้น ผู้บำเพ็ญเพียรเมื่อผ่านมาถึงญาณนี้แล้ว ก็พึงทำความเพียรในญาณนี้อีกต่อไป เพื่อจะได้กำหนดลักษณะพระไตรลักษณ์ให้ชัดเจนขึ้น ซึ่งผู้บำเพ็ญเพียรควรทราบวิภาค (คือการจำแนก) ๖ อย่าง ในพระไตรลักษณ์ คือ

   ๑. **อนิจจัง** สิ่งที่ไม่เที่ยง ได้แก่ ขันธ์ ๕ เพราะมีความเกิดขึ้นเสื่อมไป และเปลี่ยนแปลงไปเป็นอย่างอื่น หรือเพราะมีแล้วกลับไม่มี

   ๒. **อนิจจลักษณะ** เครื่องหมายที่กำหนดให้รู้ว่าเป็นของไม่เที่ยง

   ๓. **ทุกขัง** สิ่งที่เป็นทุกข์ได้แก่ ขันธ์ ๕ นั่นเอง เป็นสิ่งที่สัตว์ทนได้ยาก เพราะมีการเบียดเบียนอยู่เนืองๆ

   ๔. **ทุกขลักษณะ** เครื่องหมายที่กำหนดให้รู้ว่าเป็นทุกข์ ได้แก่ อาการที่เบียดเบียนอยู่เนืองๆ

   ๕. **อนัตตา** สิ่งที่ไม่ใช่ตัวตน ได้แก่ ขันธ์ ๕ นั่นเอง เพราะไม่เป็นไปในอำนาจ (ของใครๆ)

   ๖. **อนัตตลักษณะ** เครื่องที่กำหนดให้รู้ว่าเป็นอนัตตา ได้แก่ อาการที่ไม่เป็นไปในอำนาจ (ของใครๆ)

๕. **ภังคานุปัสสนาญาณ** ญาณคำนึงเห็นเฉพาะความดับแห่งสังขารเท่านั้นเป็นอารมณ์ คือปัญญาในการพิจารณาอารมณ์ แล้วตามเห็นแต่ความแตกดับ โดยความเป็นของ

ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา. เมื่อผู้บำเพ็ญเพียรพิจารณาเห็นอย่างนี้ (คือเห็นแต่ความดับ) แล้ว ย่อมเบื่อหน่าย (ในสังขาร) ละความเพลิดเพลินยินดี คลายกำหนัด ละราคะ สุดท้ายจนถึงละความยึดถือในสังขารได้

๖. **ภยตุปัฏฐานญาณ** ญาณกำหนดเห็นสังขารปรากฏเป็นของน่ากลัว เพราะเห็นสังขารมีแต่ความดับอย่างเดียว คือเมื่อผู้บำเพ็ญเพียรเสพโดยเอื้อเฟื้ออยู่ เจริญอยู่ ทำให้มากอยู่ ซึ่งภังคานุปัสสนาญาณนั่นแหละ ภยตุปัฏฐานญาณย่อมเกิดขึ้น

๗. **อาทีนวานุปัสสนาญาณ** ญาณกำหนดเห็นโทษของสังขาร เพราะเมื่อผู้บำเพ็ญเพียรเสพโดยเอื้อเฟื้ออยู่ เจริญอยู่ ทำให้มากอยู่ ซึ่งภยตุปัฏฐานญาณนั้น สังขารทั้งปวงย่อมปรากฏเป็นของน่ากลัวด้วยอำนาจภังคานุปัสสนา (เห็นเฉพาะความดับ) แล้ว ก็ย่อมเห็นแต่อาทีนพ (โทษ คือทุกข์นั่นเอง) อันไร้คุณที่น่าพอใจ ปราศจากวิสัยที่น่ายินดีอยู่โดยรอบ เช่น สังขารทั้งปวงย่อมปรากฏเป็นเหมือนเรือนที่ถูกไฟไหม้เป็นต้น เมื่อเห็นอยู่อย่างนั้น อาทีนวานุปัสสนาญาณย่อมเกิดขึ้น

๘. **นิพพิทานุปัสสนาญาณ**[๑] ญาณคำนึงเห็นถึงความเบื่อหน่ายในสังขาร ได้แก่ความเบื่อหน่ายในการครองและบริหารเบญจขันธ์เป็นต้น เพราะเมื่อผู้บำเพ็ญเพียรนั้นเห็นโทษของสังขารแล้ว ย่อมไม่ยินดีในสังขาร ซึ่งมีแต่ความแตกดับ จึงเป็นของน่ากลัวมีแต่โทษ จึงเบื่อหน่ายในสังขาร เมื่อเห็นอยู่อย่างนี้ นิพพิทานุ-ปัสสนาญาณย่อมเกิดขึ้น อนึ่ง นิพพิทานุปัสสนาญาณนี้นั้น โดยอรรถ (โดยความหมาย) ก็เป็นญาณเดียวกับ ๒ ญาณข้างต้น (คือ ภยตุปัฏฐานญาณและอาทีนวานุปัสสนาญาณ) ญาณทั้ง ๓ นี้ ต่างกันโดยพยัญชนะเท่านั้น

๙. **มุญจิตุกัมยตาญาณ** ญาณกำหนดรู้ด้วยความปรารถนาจะพ้นไปจากสังขารที่น่าเบื่อหน่ายนี้ ดุจสัตว์ที่ติดอยู่ในข่ายใคร่จะหลุดไปเสียจากข่าย เช่น ปลาติดอยู่ในตาข่าย เป็นต้น เมื่อผู้บำเพ็ญเพียร เบื่อหน่ายอยู่ ระอาอยู่ ไม่ยินดีอย่าง

---

[๑] ปัญญาที่จะถึงมรรค ๔ ได้นั้น จะต้องได้นิพพิทาญาณมาก่อน และการบรรลุมรรคผลนิพพานนั้น จะต้องผ่านขั้นตอนของนิพพิทาญาณเสมอ ดังพระบาลีที่ว่า นิพฺพิทา ปฏิเวธปญฺญา (ปัญญาในมรรค ๔ ย่อมเกิดจากความเบื่อหน่าย และแทงตลอดอริยสัจ ๔) อนึ่ง เมื่อจะเข้าสู่ปฏิเวธ (การแทงตลอด) ได้นั้น อินทรีย์ทั้ง ๕ คือ สัทธินทรีย์ วิริยินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธินทรีย์ ปัญญินทรีย์ นี้ จะต้องแก่กล้าขึ้นเป็นพละ (คือ กำลัง) จึงจะแทงตลอดได้.

ยิ่ง อยู่ในสังขาร ด้วยนิพพิทาญาณนั้น ก็จะเป็นผู้มีจิตใคร่จะเปลื้องไป จะออกไปจากสังขารทั้งปวงอยู่อย่างนี้ มุญจิตุกัมยตาญาณก็บังเกิดขึ้น

๑๐.**ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ** ญาณกำหนดรู้ด้วยการพิจารณา ทบทวนสังขาร เพื่อหาทางเป็นเครื่องพ้นไปเสีย เมื่อผู้บำเพ็ญเพียรเป็นผู้ใคร่จะพ้นไปจากสังขารทั้งหลายอันแตกดับอยู่ทั่วไปแล้ว กำหนดรู้ด้วยการพิจารณาทบทวนสังขารเหล่านั้นนั่นแหละอีก โดยยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ ปฏิสังขานุปัสสนาญาณย่อมจะบังเกิดขึ้น

๑๑.**สังขารุเปกขาญาณ** ญาณกำหนดรู้ด้วยความวางเฉยในสังขารเสีย ดุจบุรุษผู้วางเฉยในภรรยาที่หย่าขาดจากกันแล้ว เมื่อผู้บำเพ็ญเพียร **ใคร่จะปลดเปลื้อง** ไปจากสังขาร (เพราะเป็นผู้เบื่อหน่ายด้วยนิพพิทาญาณ) **ในตอนต้น** แล้ว **พิจารณาทบทวนในตอนกลาง** เพื่อหาอุบายหรือหาทางให้พ้นไปเสียจากสังขาร โดยยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์แล้ว ปลดเปลื้อง **วางเฉย**ได้ อยู่**ในตอนท้าย**นั้น สังขารุเปกขาญาณย่อมจะบังเกิดขึ้น ด้วยเหตุดังกล่าวมานี้ ญาณทั้ง ๓ คือ มุญจิตุกัมยตาญาณ (เกิดขึ้นในตอนต้น) ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ (เกิดขึ้นในตอนกลาง) และสังขารุเปกขาญาณ (เกิดขึ้นในตอนท้าย) นั้น จึงมีความหมายเป็นอันเดียวกัน ต่างกันแต่พยัญชนะ อนึ่ง พึงทราบว่า สังขารุเปกขาญาณนี้ เป็นญาณที่ถึงยอดแห่งวิปัสสนาญาณ (ญาณที่นับเข้าในวิปัสสนา หรือญาณที่เป็นวิปัสสนา) ทั้งสิ้น

๑๒. **สัจจานุโลมิกญาณ** (หรือ **อนุโลมญาณ**) คือ ญาณที่เป็นไปโดยสมควรแก่การกำหนดรู้อริยสัจ ญาณนี้เป็นไปในขณะแห่งจิตอันได้ชื่อว่า อนุโลม เกิดขึ้นในลำดับแห่งมโนทวาราวัชชนะจิต[๑] อันเกิดขึ้นตัดภวังค์ ในขณะที่อริยมรรคจักเกิดในที่สุดแห่งสังขารุเปกขาญาณ เมื่อผู้บำเพ็ญเพียรส้องเสพอยู่เนืองๆ เจริญอยู่ ทำให้มากขึ้นซึ่งสังขารุเปกขาญาณนั้นอยู่ สัทธาความเชื่อมั่นย่อมเกิดมีกำลังยิ่งขึ้น ความเพียรก็ย่อมได้รับการประคับประคองอย่างดี สติเข้าไปตั้งอยู่เป็นอย่างดี จิตเป็นสมาธิดีขึ้น สังขารุเปกขา ก็บังเกิดแก่กล้ายิ่งขึ้น สามารถเป็น

---
[๑] จิตที่มีการนึกหน่วงทางมโนทวาร คือ ทางใจ

ปัจจัยแห่งสัจจานุโลมิกญาณได้ ดังนั้น สัจจานุโลมิกญาณจึงเกิดในที่สุดแห่งสังขารุเปกขาญาณ

อนึ่ง ญาณทั้ง ๙ ตั้งแต่ญาณที่ ๔ คือ อุทยัพพยานุปัสสนาญาณจนถึงญาณที่ ๑๒ คือ สัจจานุโลมิกญาณดังกล่าวข้างต้นนี้ ชื่อว่า **วิปัสสนาญาณ ๙** และ **วิปัสสนาญาณที่ถึงยอดด้วยอำนาจแห่งวิปัสสนาญาณ ๙ นี้ชื่อว่า ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ** (ความบริสุทธิ์ของความรู้ความเห็น ในทางปฏิบัติถูก คือ ในทางที่จะให้อริยมรรคเกิดขึ้น)

๑๓. โคตรภูญาณ ญาณข้ามพ้นปุถุชน เข้าโคตรพระอริยเจ้า ก็ในปฏิสัมภิทามรรค ท่านกล่าวไว้ว่า “ความรู้ในอันหมุนกลับ คือออกจากสิ่งภายนอก [คือสังขาร] ชื่อว่า โคตรภูญาณ” และ**โคตรภูญาณนี้** เมื่อทำพระนิพพาน[๑] อันไม่มีนิมิต ไม่มีปวัตตะ (ไม่มีความเป็นไป) ปราศจากสังขารเป็นนิโรธ (ที่ดับกิเลสทั้งหลาย) ให้เป็นอารมณ์แล้ว ย่อมข้ามพ้นโคตรปุถุชน พ้นการเรียกว่า ปุถุชน พ้นภูมิปุถุชน ก้าวลงสู่โคตรพระอริยะ สู่การเรียกว่าพระอริยะ สู่ภูมิพระอริยะ ดังนี้แล. อนึ่ง ญาณนี้ไม่นับเป็นปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ และญาณทัสสนวิสุทธิ เพราะตั้งอยู่ในฐานะหันเข้าสู่มรรค แต่นับว่าเป็น **วิปัสสนา** เพราะตกอยู่ในกระแสแห่งวิปัสสนา อีกประการหนึ่ง จิตที่สัมปยุตด้วยโคตรภูญาณนี้ ชื่อว่า โคตรภูจิต ย่อมยึดพระนิพพานเป็นอารมณ์นั่นเอง

๑๔. มรรคญาณ ได้แก่ ญาณในอริยมรรค ๔ จะทำหน้าที่กำหนดรู้ทุกข์ ละสมุทัยเหตุให้เกิดทุกข์ ทำนิโรธ (ความดับทุกข์) ให้แจ้ง และทำอริยมรรคมีองค์ ๘ ให้เกิด แล้วลงสู่อัปปนาภาวนา (คือ ภาวนาขั้นแน่วแน่ ได้แกฝึกสมาธิจนเป็นสมาธิที่แน่วแน่ บรรลุปฐมฌาน)

อนึ่ง **ญาณในมรรค ๔** (คือ โสดาปัตติมรรค ๑ สกทาคามิมรรค ๑ อนาคามิมรรค ๑ อรหัตตมรรค ๑) **ชื่อว่า ญาณทัสสนวิสุทธิ (ความบริสุทธิ์แห่งความรู้ความเห็นซึ่งเป็นโลกุตตระ คือ รู้เห็นในมรรคทั้ง ๔)** ก็จิตที่สัมปยุตด้วยมรรค ชื่อว่า **มรรคจิต** อันจะเกิดขึ้นในลำดับของโคตรภูจิต จัดเป็น **โลกุตตรกุศล**

---

[๑] พึงทราบว่า พระนิพพานไม่มีอารมณ์.

มรรคจิตนี้ เมื่อเกิดขึ้น ย่อมยึดเอาพระนิพพานเป็นอารมณ์ กำหนดอริยสัจ ๔ (ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค) ทำกิจในสัจจะ ๔ แล้วย่อมทำลายกองกิเลส คือ โลภะ โทสะ โมหะ สังโยชน์ ๓[๑] เบื้องต้น ให้ขาดเป็นสมุจเฉท เกิดขึ้นขณะจิตเดียวแล้วดับไป เสวยอริยผลทันใดนั่นเอง

๑๕.ผลญาณ ญาณในอริยผล ก็จิตที่สัมปยุตด้วยผลญาณนี้ชื่อว่า **ผลจิต** ซึ่งหน่วงเอาพระนิพพานเป็นอารมณ์ เกิดขึ้นในลำดับมรรคจิต

๑๖.ปัจจเวกขณญาณ ญาณนี้เกิดขึ้นในลำดับต่อจากผลญาณแล้ว พิจารณาทบทวน ๕ อย่าง คือ

๑. พิจารณา มรรค
๒. พิจารณา ผล
๓. พิจารณา กิเลสที่ละได้แล้ว
๔. พิจารณา กิเลสที่ยังเหลืออยู่
๕. พิจารณา พระนิพพาน

ปัจจเวกขณญาณ ๕ นี้ ย่อมมีแก่ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี ส่วนพระอรหันต์ ไม่มีการพิจารณากิเลสที่ยังเหลืออยู่ เพราะท่านมีกิเลสละสิ้นแล้ว

๒. วิปัสสนูปกิเลส ๑๐ (ธรรมเครื่องเศร้าหมองของวิปัสสนา)

เกิดขึ้นในลำดับแห่งวิปัสสนาญาณที่ ๓ (สัมมัสสนญาณ) ซึ่งจะเป็นอุปการะแก่วิปัสสนาญาณที่ ๔-๕ (อุทยัพพยานุปัสสนาญาณ และ ภังคานุปัสสนาญาณ) ขณะเมื่อพิจารณาเห็นสังขาร หรือเบญจขันธ์ นามรูป และทั้งปัจจัย มีสภาพไม่เที่ยง (อนิจฺจํ) เป็นทุกข์ (ทุกฺขํ) และมิใช่ตัวตน (อนตฺตา) **ธรรม ๑๐ ประการดังต่อไปนี้อาจเกิดขึ้น แล้วผู้บำเพ็ญพิศวงหลงไปว่า ‘มรรค ผล เกิดแล้วแก่เรา, เราได้สำเร็จมรรคผลแล้ว’ เป็นเหตุให้หยุดความเพียร และ/หรือ เกิดตัณหา มานะ ทิฏฐิ หลงตัวหลงตนเอง ถ้าไม่หลง ก็ไม่เป็นวิปัสสนูปกิเลส** คือ

---

[๑] สังโยชน์ ๓ เบื้องต้น คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพัตตปรามาส.

๑. โอภาส แสงสว่างซ่านออกจากสรีราพยพ

๒. ปีติ ทำกายและจิตให้อิ่มแผ่ซ่านไปทั่วสรีรกาย

๓. วิปัสสนาญาณ ความเห็นแจ้งแก่กล้า เห็นนามรูปแจ้งชัด

๔. ปัสสัทธิ ความสงบกาย สงบจิต ระงับความกระวนกระวายเสียได้

๕. สุข ความสุขอันประณีตเป็นไปในกายและจิต

๖. อธิโมกข์ ความเชื่อมั่นมีกำลังกล้าเป็นที่ผ่องใสของจิตและเจตสิก

๗. ปัคคหะ ความเพียรไม่ยิ่งไม่หย่อน ประคองจิตไว้ด้วยดีในอารมณ์ ทำจิตให้เป็นไปเสมออยู่ได้

๘. อุปัฏฐาน สติตั้งมั่นรักษาอารมณ์ไว้ด้วยดี

๙. อุเบกขา ความเป็นธรรมมัธยัสถ์ในสังขารทั้งสิ้นมีกำลังกล้านัก

๑๐.นิกกันติ ความรักใคร่ ทำความอาลัยในวิปัสสนานัก มีอาการสุขุมละเอียด

เมื่อธรรม ๑๐ อย่าง อย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้น ผู้บำเพ็ญก็ไม่ยินดี ไม่หลงในธรรมที่เป็นอุปกิเลส ไม่หยุดความเพียร เพราะเข้าใจว่าไม่ใช่ทางมรรคผล ไม่ใช่ทางวิปัสสนา ทางวิปัสสนาอย่างอื่นต่างหาก รู้เห็นแจ้งชัดว่า นี้ทาง นี้มิใช่ทาง เช่นนี้ชื่อว่า มัคคามัคคญาณ-ทัสสนวิสุทธิ

ผู้ปฏิบัติสมถวิปัสสนาภาวนา ตามแบบที่ หลวงพ่อวัดปากน้ำ พระมงคลเทพมุนี (สด จนฺทสโร) **ท่านปฏิบัติแล้วสอนถึงธรรมกายที่สุดละเอียดและถึงอายตนะนิพพาน ไม่ปรากฏวิปัสสนูปกิเลส คือไม่หลงติดอยู่ในธรรม (วิปัสสนูปกิเลส) เหล่านี้แต่อย่างใด เพราะเป็นการปฏิบัติภาวนาที่ผ่านกายในกาย เวทนาในเวทนา จิตในจิต** และ **ธรรมในธรรม เป็น ณ ภายใน ละเอียดเข้าไป จากสุดหยาบไปถึงสุดละเอียด ถึงธรรมกาย เมื่อใช้ญาณธรรมกายพิจารณาสภาวธรรม แล้วธรรมกายก็ทำนิโรธ (ไม่ใช่นิโรธสมาบัติ) ดับสมุทัย ดับหยาบไปหาละเอียด** เป็นการละ (ปหาน) อกุศลจิตของกายในภพ ๓ (ของกายมนุษย์-ทิพย์-พรหม-อรูปพรหม) เป็นแต่ธรรมกายอรหัตในอรหัตๆๆๆ ที่บริสุทธิ์ผ่องใสต่อๆ ไป **จนสุดละเอียด ถึงอายตนะคือพระนิพพาน ยึดหน่วงพระนิพพานเป็นอารมณ์ (นิพพานเป็นปรมัตถธรรมที่ไม่มีอารมณ์)** เมื่อ **“มรรคจิต”** เกิดและเจริญขึ้น จากการศึกษาสัมมาปฏิบัติ

ศีล-สมาธิ อบรมสัมมาวาจา, สัมมากัมมันตะ, สัมมาอาชีวะ, สัมมาวายามะ, สัมมาสติ และ สัมมาสมาธิ เป็น **อธิศีล อธิจิต, ปฐมมรรค มรรคจิต** และ **"มรรคปัญญา"** เกิดและเจริญขึ้นจากการอบรมสัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ และรวมกันเป็น**เอกสมังคี ธรรมกายมรรค** ก็จะปรากฏขึ้นปหานสังโยชน์ กิเลสเครื่องร้อยรัดให้ติดอยู่กับโลกให้หมดสิ้นไป ตามระดับภูมิธรรมที่ปฏิบัติได้ แล้ว**ธรรมกายผล**ก็จะปรากฏขึ้นเข้าผลสมาบัติ พิจารณาปัจจเวกขณญาณ ๕ แล้วก็จะได้ทราบ**ความบรรลุมรรค ผล นิพพาน ตามระดับภูมิธรรมที่ปฏิบัติได้**

ตอนที่ ๗
วิสุทธิ ๗: ธรรมอันเป็นรากเหง้าและตัววิปัสสนา[๑]

วิสุทธิ ๗

(๑) **ธรรมอันเป็นรากเหง้า** (ให้เกิด-ให้เจริญขึ้น-ให้ตั้งอยู่) **ของวิปัสสนา**

๑. **สีลวิสุทธิ** ความบริสุทธิ์แห่งศีล

๒. **จิตตวิสุทธิ ความบริสุทธิ์แห่งจิต** คือ จิตที่ปราศจากกิเลสนิวรณ์เครื่องกั้นปัญญา

(๒) **ธรรมอันเป็นตัววิปัสสนา** ตามนัยในคัมภีร์วิสุทธิมรรค (ได้แก่ ข้อที่ ๓ ถึงข้อที่ ๗ ดังต่อไปนี้)

๓. **ทิฏฐิวิสุทธิ ความบริสุทธิ์แห่งความเห็นแจ้งในไตรลักษณ์ คือ สภาวะของนาม-รูป ตามที่เป็นจริง** ว่าเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

๔. **กังขาวิตรณวิสุทธิ** ความบริสุทธิ์แห่งปัญญา เป็นเครื่องข้ามพ้นความสงสัยในเหตุและปัจจัยที่ให้เกิดนามรูป

๕. **มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ ความบริสุทธิ์แห่งญาณเครื่องรู้เห็น ว่าเป็นทางหรือมิใช่ทาง** กล่าวคือ เมื่อเห็นไตรลักษณ์ เห็นความเกิดดับแห่งนามรูป (อุทยัพพยานุปัสสนา หรือตรุณานุปัสสนา)[๒] จนเห็นแต่ความดับ (ภังคญาณ) เกิด

---

[๑] พระไตรปิฎกบาลี ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๓๑ ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค ข้อ ๑ หน้า ๕.

[๒] ธรรมปริทรรศน์ ๒ (อธิบายธรรมวิภาค ปริเฉทที่ ๒) พระราชธรรมนิเทศ (ระแบบ ฐิตญาโณ) วัดบวรนิเวศวิหาร รวบรวมเรียบเรียง

วิปัสสนูปกิเลส และละวิปัสสนูปกิเลสนั้นได้[๑]

๖. **ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ ความบริสุทธิ์แห่งญาณเป็นเครื่องเห็นทางปฏิบัติ ที่จะให้อริยมรรคเกิด** (รวมวิปัสสนาญาณที่เจริญขึ้นเป็นลำดับ ถึงมุญจิตุกัมยตาญาณ ปฏิสังขาญาณ สังขารุเปกขาญาณ และ สัจจานุโลมิกญาณ)

๗. **ญาณทัสสนวิสุทธิ ความบริสุทธิ์แห่งญาณทัสสนะ** กล่าวคือ ในลำดับแห่งอนุโลมญาณ (สัจจานุโลมิกญาณ) โคตรภูจิตยึดหน่วงพระนิพพานเป็นอารมณ์ มรรคจิตเกิดขึ้นในลำดับของโคตรภูจิต เมื่อมรรคจิตเกิดและยึดหน่วงพระนิพพานเป็นอารมณ์ แทงตลอดในพระอริยสัจ ๔ ด้วยญาณ ๓ คือ สัจจญาณ กิจจญาณ และกตญาณ แล้ว **ย่อมทำลายอวิชชา กิเลส ตัณหา อุปาทาน** และกำจัดสังโยชน์อย่างน้อย ๓ ประการ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาส ได้โดยเด็ดขาดเป็นสมุจเฉทปหาน แล้วผลจิตอันหน่วงพระนิพพานเป็นอารมณ์ ก็เกิดขึ้นในลำดับมรรคจิต เข้าผลสมาบัติไป

ธรรมอันเป็นตัววิปัสสนา ตั้งแต่ทิฏฐิวิสุทธิ กังขาวิตรณวิสุทธิ ถึงมัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ (รวมวิปัสสนาญาณที่เจริญขึ้นโดยลำดับ ตั้งแต่อุทยัพพยญาณ ภังคญาณ ภยตูปัฏฐานญาณ อาทีนวญาณ ถึงนิพพิทาญาณ) จัดเป็น **ขั้นอนุปัสสนา ที่ให้เจริญปัญญาจากการที่ได้เห็นแจ้งรู้แจ้งในสภาวะของสังขารธรรมทั้งปวง** ว่า **ประกอบด้วยปัจจัยปรุงแต่งอย่างไร** มีสภาวะที่เสมอกันคือ **มีสามัญญลักษณะที่เป็นอนิจฺจํ ทุกฺขํ อนตฺตา** อย่างไร เป็น **"วิปัสสนาปัญญา"** ที่จะเป็นบาทฐานให้เจริญขึ้นถึงโลกุตตรปัญญาต่อไป

ตั้งแต่ **ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ** ถึง **ญาณทัสสนวิสุทธิ** (รวมวิปัสสนาญาณที่เจริญขึ้นโดยลำดับ ตั้งแต่มุญจิตุกัมยตาญาณ ปฏิสังขาญาณ สังขารุเปกขาญาณ สัจจานุโลมิกญาณ ถึงมรรคญาณผลญาณ จัดเป็น **ขั้นโลกุตตรวิปัสสนา** อันให้เจริญ **"โลกุตตรปัญญา"** จาก

---

[๑] การเจริญภาวนาตามแนววิชชาธรรมกาย เป็นการเจริญภาวนาที่เป็นทั้งสมถะและวิปัสสนากัมมัฏฐานคู่กัน ผ่านกายในกาย เวทนาในเวทนา จิตในจิต และธรรมในธรรม ทั้ง ณ ภายนอกและ ณ ภายใน จากสุดหยาบถึงสุดละเอียด ถึงธรรมกายแล้ว พิจารณาสภาวะของสังขารธรรมและอริยสัจ ๔ ดับหยาบไปหาละเอียด ตรงต่อพระนิพพาน มีพระนิพพานเป็นอารมณ์ จึงไม่เกิดวิปัสสนูปกิเลส ดังที่ผู้เจริญวิปัสสนาภาวนาในขณะที่สมถภาวนายังอ่อนอยู่ จึงเกิดวิปัสสนูปกิเลสได้ง่าย.

การที่ได้ **เห็นแจ้งรู้แจ้ง** ใน

๑) **สัจจลักษณะ** คือ **ลักษณะของอริยสัจ ๔** ได้แก่ สัจจลักษณะ ๒ คือ สังขตลักษณะและอสังขตลักษณะ (สัจจะที่มีสังขตลักษณะคือทุกขสัจ สมุทัยสัจ และมรรคสัจ สัจจะที่มีอสังขตลักษณะคือนิโรธสัจ แต่ละสัจจะมีลักษณะ ๓ จึงรวมกันมีลักษณะ ๑๒)[๗] **ด้วยญาณ ๓ กลุ่ม** คือ **สัจจญาณ กิจจญาณ** และ **กตญาณ** ในแต่ละสัจจะ (รวมมีรอบ ๑๒ หรืออาการ ๑๒ - ทฺวาทสาการํ ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงแสดงไว้ในธัมมจักกัปปวัตตนสูตร) และ

๒) **เห็นแจ้งรู้แจ้งในวิสังขารธรรม** คือ **พระนิพพานธาตุโดยปรมัตถ์ ทั้งโดยสภาวะนิพพาน ธรรมธาตุที่ทรงสภาวะ** และ **อายตนะ คือที่สถิตอยู่ของพระนิพพานธาตุ** ซึ่งเป็น**อสังขตธรรม** ว่า**มีอสังขตลักษณะ** คือ ไม่ปรากฏความเกิด ๑ ไม่ปรากฏความเสื่อมสลาย (แตกดับ) ๑ และเมื่อตั้งอยู่ ไม่ปรากฏความแปรปรวน ๑ และ**มีภาวะที่เที่ยง (นิจฺจํ) เป็นบรมสุข (ปรมํ สุขํ) ยั่งยืน (ธุวํ)** และ**มีอัตตลักษณะที่ตรงข้ามกับอนัตตลักษณะอย่างไร ในลำดับปัจจเวกขณญาณ ๕** คือ พิจารณามรรค ๑ พิจารณาผล ๑ พิจารณากิเลสที่ละได้แล้ว ๑ พิจารณากิเลสที่ยังเหลือ ๑ (เฉพาะกรณีพระเสขบุคคล) และ**พิจารณาพระนิพพาน** ๑

ตอนที่ ๘
ลักษณะของวิปัสสนา

วิปัสสนา มีลักษณะให้จำแนกสังขารธรรม และวิสังขารธรรม แล้วพิจารณาเห็นตามสภาวะที่เป็นจริง ซึ่งมีดังนี้ คือ

๑. ลักษณะอนุปัสสนา คือ **ไตรลักษณ์** หรือ**สามัญญลักษณะของสังขารธรรมทั้งปวง**

๒. ลักษณะโลกุตตรวิปัสสนา มี ๒ นัย คือ

ก) สัจจลักษณะอันมีลักษณะ ๒ แห่งอริยสัจ ๔ กล่าวคือ **สังขตลักษณะ** (ทุกขสัจ สมุทัยสัจ และมรรคสัจ) **อสังขตลักษณะ** (นิโรธสัจ)

---

[๗] พระไตรปิฎกบาลี ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๓๑ ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค ข้อ ๕๕๐ หน้า ๔๕๔.

ข) อัตตลักษณะของวิสังขารธรรม คือ **พระนิพพานธาตุโดยปรมัตถ์**

ดังจะได้อธิบายแต่เพียงสังเขป พอเป็นเครื่องประดับสติปัญญาสัมมาปฏิบัติต่อไป

๑. ลักษณะอนุปัสสนา (ติลักขณานุปัสสนา)

คือ **ไตรลักษณ์** หรือ **สามัญญลักษณะ คือ ความเป็นสภาวะที่เป็นเอง** และ **มีลักษณะที่เสมอกันหมดของสังขารธรรม** (สังขตธรรม) **ทั้งปวง** หรือ**ของธรรมทั้งปวงที่เป็นไปในภูมิ ๓ ทั้งหมด อันเป็นอารมณ์แห่งวิปัสสนา โดยไม่มีส่วนเหลือ** ดังที่พระอรรถกถาจารย์ได้แสดงไว้ว่า

> **“วิปสฺสนาย อารมฺมณภูตา เตภูมกธมฺมา หิ อิธ ‘สพฺพนฺติ อนวเสสโต คหิตา.”**[๑]

แปลความว่า

> **“ก็ ด้วยบทว่า สพฺพํ ในที่นี้ ท่านถือเอาธรรมเป็นไปในภูมิ ๓ อันเป็นอารมณ์แห่งวิปัสสนา โดยไม่มีส่วนเหลือ.”**

ซึ่งจะปรากฏเป็น **วิปัสสนาปัญญา** แก่พระผู้บำเพ็ญเพียรใน **ขั้นอนุปัสสนา** ขณะเมื่อพิจารณา **สภาวะของสังขารธรรม**มีเบญจขันธ์เป็นต้น ซึ่งมีดังต่อไปนี้

ก) อนิจฺจตา ความเป็นของไม่เที่ยง เพราะ

๑. **เป็นธรรมที่มีความแปรปรวน (วิปริณามธมฺมํ)**[๒]

๒. **เมื่อตั้งอยู่มีความแปรปรวนปรากฏ (ฐิตสฺส อญฺญถตฺตํ ปญฺญายติ)**[๓]

ข) ทุกฺขตา ความเป็นทุกข์ เพราะ

๑. **มีความเกิดปรากฏ (อุปฺปาโท ปญฺญายติ)**[๔]

๒. **ไม่เป็นไปในอำนาจ (อวสวตฺตนตฺเถน)** ว่า (สังขาร/สังขต) ธรรมทั้งปวง **จงอย่าแก่ (มา ชีรนฺตุ) จงอย่าตาย (มา มียนฺตุ)**[๕] **ต้องแปรปรวนไปเป็นธรรมดา**

---

[๑] พระธรรมปาลเถระ, อรรถกถาขุททกนิกาย อิติวุตตกะ, โรงพิมพ์วิญญาณ, พ.ศ.๒๕๓๓, หน้า ๕๙.

[๒] พระธรรมปาลเถระ, อรรถกถาขุททกนิกาย อุทานคาถา, โรงพิมพ์วิญญาณ, พ.ศ.๒๕๓๓, หน้า ๒๒๗-๒๒๘.

[๓-๔] พระไตรปิฎกบาลี ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๒๐ อังคุตตรนิกาย ติกนิบาต ข้อ ๔๘๖ หน้า ๑๙๒.

[๕] พระพุทธโฆสาจารย์, อรรถกถาขุททกนิกาย ธรรมบท ภาค ๗, โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย พ.ศ.๒๕๓๒, หน้า ๖๒.

(วิปริณามธมฺมโต) และ**ต้องเสื่อมสลายไปในที่สุด** จึงเป็นธรรมที่ต้องตาย (มตธรรม)

๓. **เป็นธรรมที่ต้องเป็นไปเพื่ออาพาธ (อาพาธาย สํวตฺตติ)**[๑]

ค) **อนตฺตตา ความเป็นของมิใช่ตน** (คือ**เป็นเพียงอัตตาเทียม** ที่ชาวโลกสมมุติว่าเป็นตัวตน บุคคล เรา เขา ของเรา ของเขา) เพราะสังขารทั้งหลายเป็นธรรมชาติที่ประกอบด้วยปัจจัยปรุงแต่ง (สงฺขตา) จึง

๑. **เป็นธรรมที่เป็นไปตามเหตุปัจจัย (ยถาปจฺจยํ ปวตฺตมานา สงฺขารา)**[๒] **จึงไม่เที่ยง (อนิจฺจํ) สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ (ยทนิจฺจํ ตํ ทุกฺขํ) สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา (ยํ ทุกฺขํ ตทนตฺตา)**

๒. **เป็นธรรมที่มีความเสื่อมสลายปรากฏ (วโย ปญฺญายติ)**[๓]

๓. **เป็นธรรมที่ไม่มีแก่นสาร (อสารโต)**[๔]

๔. **เป็นธรรมที่ไม่เป็นไปในอำนาจ (อวสวตฺตนโต)**[๕]

๕. **เป็นธรรมที่ว่างเปล่า (สุญฺญโต)**[๖] และ

๖. **ปฏิเสธ คือ มีลักษณะที่เป็นตรงกันข้ามกับอัตตา (อตฺตปฏิกฺเขปโต)**[๗]

๗. **เป็นธรรมที่ไม่มีใครเป็นเจ้าของ (อสฺสามิกา)**[๘]**, ไม่มีอิสระ (อนิสฺสรา)**[๙]

ดังที่สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ว่า

> **“สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจา**ติ ยทา ปญฺญาย ปสฺสติ
> อถ นิพฺพินฺทติ ทุกฺเข เอส มคฺโค วิสุทฺธิยา
> **สพฺเพ สงฺขารา ทุกฺขา**ติ ยทา ปญฺญาย ปสฺสติ
> อถ นิพฺพินฺทติ ทุกฺเข เอส มคฺโค วิสุทฺธิยา

---

[๑] พระไตรปิฎกบาลี ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๔ วินัยปิฎก มหาวรรค ข้อ ๒๐ หน้า ๒๔-๒๖.

[๒] พระธรรมปาลเถระ, อรรถกถาขุททกนิกาย เถรคาถา ภาค ๒, โรงพิมพ์วิญญาณ, พ.ศ.๒๕๓๓, หน้า ๒๙๘.

[๓] พระไตรปิฎกบาลี ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๒๐ อังคุตตรนิกาย ติกนิบาต ข้อ ๔๘๖ หน้า ๑๙๒.

[๔-๕-๖-๗] พระธรรมปาลเถระ, อรรถกถาขุททกนิกาย เถรคาถา ภาค ๒, โรงพิมพ์วิญญาณ, พ.ศ.๒๕๓๓, หน้า ๒๘๓.

[๘-๙] พระพุทธโฆสาจารย์, อรรถกถาขุททกนิกาย ธรรมบท ภาค ๗, โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย พ.ศ.๒๕๓๒, หน้า ๖๒.

สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตาติ ยทา ปญฺญาย ปสฺสติ
อถ นิพฺพินฺทติ ทุกฺเข เอส มคฺโค วิสุทฺธิยา”[๑]

แปลความว่า

“เมื่อใดบุคคลเห็นอยู่ด้วยปัญญาว่า **สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง**
เมื่อนั้นย่อมเบื่อหน่ายในทุกข์ ข้อนี้เป็นทางแห่งความหมดจด
เมื่อใดบุคคลเห็นอยู่ด้วยปัญญาว่า **สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์**
เมื่อนั้นย่อมเบื่อหน่ายในทุกข์ ข้อนี้เป็นทางแห่งความหมดจด
เมื่อใดบุคคลเห็นอยู่ด้วยปัญญาว่า **ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา**
เมื่อนั้นย่อมเบื่อหน่ายในทุกข์ ข้อนี้เป็นทางแห่งความหมดจด”

พระพุทธดำรัสว่า **“ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา”** นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสในลำดับแห่ง**นิพพิทาญาณ** ซึ่งผู้บำเพ็ญเพียร**ยังไม่ได้ถึงโคตรภูญาณที่จะให้ได้พระนิพพาน (วิสังขาร) เป็นอารมณ์เลย** จึง**ทรงหมายเอาเฉพาะสังขารที่ประกอบด้วยปัจจัยปรุงแต่ง (สังขตธรรม)** ได้แก่ **เบญจขันธ์ อายตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘** หรือ**ธรรมที่เป็นไปในภูมิ ๓ เท่านั้น** แม้พระอรรถกถาจารย์จะได้แสดง**สงเคราะห์ธรรมที่เป็นไปในภูมิที่ ๔ เข้าด้วยพระคาถาว่า “สพฺเพ ธมฺมา” ท่านก็เพียงหมายถึงบรรดาธรรมที่เกี่ยวเนื่องในกายของตน (อัตตาโลกิยะ) เท่านั้น หาได้รวมไปถึงวิสังขารที่ไม่ประกอบด้วยปัจจัยปรุงแต่ง (อสังขตธรรม) คือพระนิพพานธาตุโดยปรมัตถ์ด้วยไม่** ดังปรากฏในอรรถกถาต่อไปนี้ว่า

“ตตฺถ สพฺพธมฺมมูลปริยายนฺติ สพฺเพสํ ธมฺมานํ มูลปริยายํ. สพฺเพสนฺติ อนวเสสานํ. อนวเสสวาจโก หิ อยํ **สพฺพสทฺโท. โส เยน เยน สมฺพนฺธํ คจฺฉติ, ตสฺส ตสฺส อนวเสสตํ ทีเปติ.** ยถา ‘สพฺพํ รูปํ อนิจฺจํ สพฺพา เวทนา อนิจฺจา **สพฺพสกฺกายปริยาปนฺเนสุ** ธมฺเมสูติ.”[๒]

แปลความว่า

“บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **สพฺพธมฺมมูลปริยายํ** แปลว่า พระสูตร

---

[๑] พระไตรปิฎกบาลี ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๒๕ ขุททกนิกาย คาถาธรรมบท ข้อ ๓๐ หน้า ๕๑-๕๒.

[๒] พระพุทธโฆสาจารย์, อรรถกถามัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์ ภาค ๑, โรงพิมพ์วิญญาณ, พ.ศ.๒๕๓๒, หน้า ๑๙.

ว่าด้วยเหตุที่เป็นมูลฐานแห่งธรรมทั้งปวง. บทว่า **สพฺเพสํ** แปลว่า ไม่มีส่วนเหลือ. จริงอยู่ ศัพท์ว่า **สัพพะ** นี้ บ่งถึงความไม่มีส่วนเหลือ. ศัพท์ว่า **สัพพะ** นั้น **ย่อมแสดงถึงสิ่งที่เกี่ยวเนื่องกันไม่ให้เหลือ** เหมือนอย่างในประโยคเป็นต้นว่า **รูปทั้งปวงไม่เที่ยง เวทนาทั้งปวงไม่เที่ยง ในบรรดาธรรมที่เกี่ยวเนื่องในกายของตนทั้งหมด** ดังนี้."

พึงเข้าใจ **"สพฺพ"** ศัพท์ ในพระพุทธดำรัสว่า **"สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตา"** นี้ **เมื่อใช้ในความหมายว่า ธรรมที่เป็นไปในภูมิ ๔ พึงเข้าใจว่าเป็นการแสดงความหมาย "สพฺเพ ธมฺมา (ธรรมทั้งปวง)" โดยมีส่วนเหลือ (สาวเสสโต) เพราะยังมีเนื้อความที่จะต้องแนะนำ (เนยฺยตฺถตฺตา) ความหมายให้ชัดเจนลงไปอีก แต่เมื่อใช้ในความหมายว่า "ธรรมที่เป็นไปในภูมิ ๓ เท่านั้น" พึงเข้าใจว่า เป็นการแสดงความหมาย "สพฺเพ ธมฺมา (ธรรมทั้งปวง)" โดยไม่มีส่วนเหลือ (อนวเสสโต)** ดังมีอรรถาธิบายแสดงไว้ในอรรถกถามูลปริยายสูตรว่า

> **"เนยฺยตฺถตฺตา จสฺส สุตฺตสฺส น จตุภูมิกาปิ สภาวธมฺมา สพฺพธมฺมาติ เวทิตพฺพา. สกฺกายปริยาปนฺนา ปน เตภูมิกธมฺมาว อนวเสสโต เวทิตพฺพา."**[๑]

แปลความว่า

> **"อนึ่ง สภาวธรรมทั้งหลาย แม้ที่เป็นไปในภูมิ ๔ ไม่พึงเข้าใจว่า ชื่อว่า ธรรมทั้งปวง** [โดยสิ้นเชิง] **เพราะเหตุที่สูตรนั้นมีเนื้อความที่จะต้องแนะนำ. แต่สภาวธรรมที่เป็นไปในภูมิ ๓ เท่านั้น ที่นับเนื่องในสักกายทิฏฐิ พึงเข้าใจว่าธรรมทั้งปวงโดยไม่มีส่วนเหลือ."**

ดังมีพระพุทธดำรัสว่า

> "วุตฺตํ เหตํ ภควตา วุตฺตมรหตาติ เม สุตํ สพฺพํ ภิกฺขเว อนภิชานํ อปริชานํ ตตฺถ จิตฺตํ อวิราชยํ อปฺปชหํ อภพฺโพ ทุกฺขกฺขยาย สพฺพญฺจ โข ภิกฺขเว อภิชานํ ปริชานํ ตตฺถ จิตฺตํ วิราชยํ ปชหํ ภพฺโพ ทุกฺขกฺขยายาติ.

[๑] พระพุทธโฆสาจารย์, อรรถกถามัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์ ภาค ๑, โรงพิมพ์วิญญาณ, พ.ศ.๒๕๓๒, หน้า ๑๙.

เอตมตฺถํ ภควา อโวจ. ตตฺเถตํ อิติ วุจฺจติ.

โย สพฺพํ สพฺพโต ญตฺวา สพฺพตฺเถสุ น รชฺชติ
สเว สพฺพํ ปริญฺญา โส สพฺพํ ทุกฺขํ อุปจฺจคาติ.

อยมฺปิ อตฺโถ วุตฺโต ภควตา อิติ เม สุตนฺติ.”[๑]

แปลความว่า

“จริงอยู่ พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสแล้ว...

‘ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่รู้ยิ่งซึ่งธรรมทั้งปวงที่ควรรู้ยิ่ง ไม่กำหนดรู้ธรรมทั้งปวงที่ควรกำหนดรู้นั้น ไม่ยังจิตให้คลายกำหนัดในธรรมที่ควรรู้ยิ่งและในธรรมที่ควรกำหนดรู้นั้น ยังละกิเลสวัฏไม่ได้ เป็นผู้ไม่ควรเพื่อความสิ้นทุกข์.

ภิกษุทั้งหลาย ส่วนภิกษุรู้ยิ่งซึ่งธรรมที่ควรรู้ยิ่งทั้งปวง กำหนดรู้ธรรมที่ควรกำหนดรู้ทั้งปวง ยังจิตให้คลายกำหนัดในธรรมที่ควรรู้ยิ่งและธรรมที่ควรกำหนดรู้นั้น ละกิเลสวัฏได้ เป็นผู้ควรเพื่อความสิ้นทุกข์.’

และพระผู้มีพระภาคได้ตรัสคาถาประพันธ์นี้ไว้ว่า

‘ผู้ใด รู้ธรรมเป็นไปในภูมิ ๓ ทั้งปวง โดยส่วนทั้งปวง ย่อมไม่กำหนัดในสักกายธรรมทั้งปวง ผู้นั้นกำหนดรู้ธรรมเป็นไปในภูมิ ๓ ทั้งปวง ล่วงทุกข์ทั้งปวงได้โดยแท้.”

ดังมีตัวอย่างการใช้ **“สพฺพ”** ศัพท์ ในความหมายว่า **ธรรมที่เป็นไปในภูมิ ๔** ซึ่งเป็นการแสดงความหมายของคำว่า **“สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตา ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา” โดยมีส่วนเหลือ เพราะยังมีเนื้อความที่จะต้องแนะนำหรืออธิบายให้ชัดเจนยิ่งขึ้นอีก** ดังนี้ (ด้วย ๕ ตัวอย่างต่อไปนี้)

ตัวอย่างที่ ๑

“สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตาติ สพฺเพปิ จตุภูมิกา ธมฺมา อนตฺตา. **อิธ ปน**

---

[๑] พระไตรปิฎกบาลี ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๒๕ ขุททกนิกาย อิติวุตตกะ ข้อ ๑๘๕ หน้า ๒๓๒.

เตภูมิกธมฺมา ว คเหตพฺพา. เต หิ อสารโต อวสวตฺตนโต สุญฺญโต อตฺต-ปฏิกฺเขปโต จ อนตฺตาติ วิปสฺสิตพฺพา.”[๑]

แปลความว่า

“คำว่า **สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตา** ความว่า **ธรรมที่เป็นไปในภูมิ ๔ แม้ทั้งหมด เป็นอนัตตา แต่ในที่นี้ควรถือเอาเฉพาะธรรมที่เป็นไปในภูมิ ๓ เท่านั้น. จริงอยู่ ธรรมเหล่านั้น พึงพิจารณาเห็นว่าเป็นอนัตตา เพราะไม่มีแก่นสาร เพราะไม่เป็นไปในอำนาจ เพราะว่างเปล่า** และ **เพราะปฏิเสธอัตตา.**”

“ตตฺถ **สพฺเพ ธมฺมาติ ปญฺจกฺขนฺธาเอว อธิปฺเปตา**. **อนตฺตา**ติ ‘มา ชีรนฺตุ มา มียนฺตูติ วเส วตฺเตตุํ น สกฺกาติ อวสวตฺตนตฺเถน อนตฺตา สุญฺญา อสฺสามิกา อนิสฺสราติ อตฺโถ.”[๒]

แปลความว่า

“คำว่า **สพฺเพ ธมฺมา** ในพระคาถานั้น **พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประสงค์เอาขันธ์ ๕ เท่านั้น.** คำว่า อนัตตา ความว่า **ชื่อว่า อนัตตา** คือ **ว่างเปล่า ไม่มีเจ้าของ** คือ **ไม่มีอิสระ เพราะอรรถว่าไม่เป็นไปในอำนาจว่า ‘ใครๆ ไม่อาจให้เป็นไปในอำนาจว่า ธรรมทั้งปวง จงอย่าแก่ จงอย่าตาย.**”

ตัวอย่างที่ ๒

“ยสฺมา ปน โลกุตฺตรธมฺมา เหตุสมุจฺเฉเทน สมุจฺฉินฺทิตพฺพา น โหนฺติ, ตสฺมา สพฺพธมฺมสทฺเทน สงฺคหิตาปิ โลกุตฺตรธมฺมา สมุจฺเฉทวเสน สมฺภวโต อิธ น คเหตพฺพา, เหตุสมุจฺเฉเทน สมุจฺฉินฺทิตพฺพา เอว เตภูมก-ธมฺมา คเหตพฺพา.”[๓]

---

[๑] พระธรรมปาลเถระ, อรรถกถาขุททกนิกาย เถรคาถา ภาค ๒: โรงพิมพ์วิญญาณ, พ.ศ.๒๕๓๓, หน้า ๒๘๓.

[๒] พระพุทธโฆสาจารย์, อรรถกถาขุททกนิกาย ธรรมบท ภาค ๗: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, พ.ศ.๒๕๓๒, หน้า ๖๒.

[๓] พระมหานามเถระ, อรรถกถาขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค ภาค ๑: โรงพิมพ์วิญญาณ, พ.ศ.๒๕๓๔, หน้า ๓๓๘.

แปลความว่า

“ก็เพราะโลกุตตรธรรมมิใช่ธรรมที่ต้องตัดขาด ด้วยการตัดขาดเหตุ, ฉะนั้นโลกุตตรธรรม [ธรรมที่เป็นไปในภูมิที่ ๔] **แม้ท่านสงเคราะห์เข้าด้วยศัพท์ว่า สพฺพธมฺม ก็ไม่พึงถือเอาในที่นี้ เพราะเป็นธรรมที่เกิดพร้อมด้วยอำนาจแห่งการตัดขาด** [สมุจเฉท], **พึงถือเอาเตภูมกธรรม** [ธรรมที่เป็นไปในภูมิที่ ๓] **ที่ต้องตัดขาดด้วยการตัดขาดเหตุเท่านั้น.”**

ตัวอย่างที่ ๓

อรรถกถาแสดงว่า “นิพพาน” ซึ่งเป็นธรรมที่เป็นไปในภูมิที่ ๔ ก็รวมอยู่ในคำว่า “สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตา” ก็มีเนื้อความที่จะต้องอธิบายแนะนำให้ชัดเจนยิ่งขึ้นอีกว่า “เพราะอรรถว่าไม่เป็นไปในอำนาจ” เป็นต้น ดังตัวอย่าง

ตัวอย่างที่ ๓.๑

“สพฺเพ ธมฺมาติ นิพฺพานมฺปิ อนฺโตกริตฺวา วุตฺตา. **อนตฺตา อวสวตฺตนฏฺเฐน.”**[๑]

แปลความว่า

“บทว่า **สพฺเพ ธมฺมา** ท่านกล่าวทำแม้นิพพานไว้ภายใน. ชื่อว่า **เป็นอนัตตา เพราะอรรถว่าไม่เป็นไปในอำนาจ**.”

ตัวอย่างที่ ๓.๒

“สพฺเพ ธมฺมาติ นิพฺพานมฺปิ อนฺโต กตฺวา วุตฺตา. **อนตฺตา**ติ อวสวตฺตนฏฺเฐน.”[๒]

แปลความว่า

“บทว่า **สพฺเพ ธมฺมา ท่านกล่าวทำแม้นิพพานไว้ภายใน. ชื่อว่าเป็นอนัตตา เพราะอรรถว่าไม่เป็นไปในอำนาจ**.”

อนึ่ง **อาจจะมีอรรถกถาบางแห่ง (แต่ก็เป็นส่วนน้อย) ที่แสดงเนื้อความสั้นๆ ว่า**

---

[๑] พระอุปเสนเถระ, อรรถกถาขุททกนิกาย มหานิทเทส: โรงพิมพ์วิญญาณ, พ.ศ.๒๕๓๔, หน้า ๒๑๙.

[๒] พระมหานามเถระ, อรรถกถาขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค ภาค ๑: โรงพิมพ์วิญญาณ, พ.ศ.๒๕๓๔, หน้า ๖๘.

นิพพานนับรวมอยู่ใน "สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตา" ด้วย โดยมิได้อธิบายหรือแนะนำเพิ่มเติม ก็ย่อมเป็นที่เข้าใจได้ว่า ที่ว่า พระนิพพาน หรือ ธรรมที่เป็นไปในภูมิที่ ๔ ซึ่งรวมอยู่ใน ความหมายของ "สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตา" ด้วยนั้นเพราะเหตุไร ? หมายเอาธรรมส่วน ไหน ? ผู้ศึกษาสัมมาปฏิบัติสมถวิปัสสนาที่ได้ผลดีพอสมควรย่อมเข้าใจได้เลยว่า **"เพราะ ไม่มีแก่นสาร เพราะอรรถว่าไม่เป็นไปในอำนาจ เพราะว่างเปล่า** และ**เพราะปฏิเสธอัตตา"** นั่นเอง ดังตัวอย่างเช่น

ตัวอย่างที่ ๓.๓

"**สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตา**ติ นิพฺพานํ อนฺโตกริตฺวา วุตฺตํ."[๑]

แปลความว่า

"คำในพระคาถาว่า **สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตา** ท่านกล่าวทำนิพพานไว้ภายใน."

"**สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตา**ติ สพฺเพ จตุภูมกธมฺมา อนตฺตา."[๒]

แปลความว่า

"คำว่า **สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตา** ความว่า ธรรมที่เป็นไปในภูมิ ๔ ทั้งหมด เป็นอนัตตา."

ตัวอย่างที่ ๔

"พึงทราบวินิจฉัยในอุปปาทสูตรที่ ๔ ดังต่อไปนี้

บทว่า **ธมฺมฏฺฐิตตฺตา ได้แก่ภาวะที่ทรงตัวอยู่ได้เองตามสภาพ.** บทว่า **ธมฺมนิยามตา ได้แก่ ความแน่นอนตามสภาพ. บทว่า สพฺเพ สงฺขารา ได้แก่ สังขารอันเป็นไปในภูมิ ๔.** บทว่า **อนิจฺจา** ความว่า **ชื่อว่า อนิจฺจา** ด้วยอรรถว่า **เป็นแล้วกลับไม่เป็น.** บทว่า **ทุกฺขา** ความว่า **ชื่อว่าทุกข์ ด้วยอรรถว่าบีบคั้นเสมอ.** บทว่า **อนตฺตา** ความว่า ***ชื่อว่า อนตฺตา เพราะอรรถว่า ไม่เป็นไปตามอำนาจ.*** ในพระสูตรนี้ เป็นอัน

---

[๑] พระอุปเสนเถระ, อรรถกถาขุททกนิกาย จูฬนิทเทส: โรงพิมพ์วิญญาณ, พ.ศ.๒๕๓๔, หน้า ๘.

[๒] พระพุทธโฆสาจารย์, อรรถกถาสังยุตตนิกาย ขันธวารวรรค ภาค ๒: โรงพิมพ์วิญญาณ, พ.ศ.๒๕๓๓, หน้า ๓๔๖.

> **พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสลักษณะ ๓ อย่างไว้คละกัน** ดังพรรณนามาฉะนี้."[๑]

ข้อนี้แสดงว่า พระพุทธดำรัสว่า "สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตา" แม้ธรรมที่เป็นไปในภูมิที่ ๔ จะสงเคราะห์เข้าด้วยศัพท์ "ธรรมทั้งปวง" ด้วย แต่ก็ทรงหมายเฉพาะส่วนที่เป็นสังขารคือ ธรรมชาติที่ประกอบด้วยปัจจัยปรุงแต่ง (สังขตธรรม) เท่านั้น หาได้หมายความรวมถึงวิสังขาร อันเป็นธรรมชาติที่ไม่ประกอบด้วยปัจจัยปรุงแต่ง (อสังขตธรรม) คือ **พระนิพพานธาตุโดยปรมัตถ์ด้วยไม่ เพราะสังขาร (สังขตธรรม) เท่านั้นที่เป็นธรรมที่ไม่เป็นไปในอำนาจ** เพราะเป็น**ธรรมที่เมื่อตั้งอยู่ก็แปรปรวนไป** (วิปริณามธมฺมโต) ส่วน **พระนิพพานธาตุโดยปรมัตถ์ เป็นอสังขตธรรม ซึ่งเป็นธรรมที่เมื่อตั้งอยู่ หาได้ปรากฏความแปรปรวนไม่**

ตัวอย่างที่ ๕

แม้ในพระพุทธดำรัสว่า **"ธรรมทั้งปวง ไม่ควรยึดมั่น" ก็หมายถึงแต่เฉพาะสังขาร (สังขตธรรม)** อันได้แก่ **ขันธ์ ๕ อายตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ เป็นต้น เท่านั้น** ดังมีอธิบายว่า

> "ในคำว่า **สพฺเพ ธมฺมา นาลํ อภินิเวสาย** นี้ มีวินิจฉัยดังต่อไปนี้ ชื่อว่า **ธรรมทั้งปวงคือ ขันธ์ ๕ อายตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘. ธรรมทั้งหมดนั้น ไม่ควร คือไม่ถูก ไม่ชอบ ไม่เหมาะ ที่จะยึดมั่นด้วยอำนาจตัณหาและทิฏฐิ.** เพราะเหตุไร ธรรมจึงไม่ควรถือมั่น **เพราะธรรมเหล่านั้น** ไม่ตั้งอยู่โดยอาการที่จะยึดถือไว้. จริงอยู่ ธรรมเหล่านั้นแม้ตนจะยึดถือเอาว่า สังขารทั้งหลายเป็นของเที่ยง เป็นสุข และเป็นอัตตา ก็ย่อมสำเร็จผลว่า **เป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตาอยู่นั่นเอง** เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า ไม่ควรถือมั่น ดังนี้."[๒]

เพราะเหตุนั้น **ผู้ศึกษาและปฏิบัติธรรมพึงต้องกำหนดพิจารณาถึงเหตุปัจจัยที่ธรรมทั้งปวงเป็น อนิจฺจํ ทุกฺขํ อนตฺตา ให้ดี มิฉะนั้นจะกลายเป็นอุจเฉททิฏฐิ** หรือ

---

๑ พระสูตรและอรรถกถาแปล อังคุตตรนิกาย ติกนิบาต เล่มที่ ๓๔, โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, พ.ศ.๒๕๒๖, หน้า ๕๗๕.

๒ พระสูตรและอรรถกถาแปล อังคุตตรนิกาย สัตตกนิบาต เล่มที่ ๓๗, โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, พ.ศ.๒๕๒๕, หน้า ๑๘๙.

อนัตตสัญญาตกขอบไป และจงสำเหนียกพระพุทธดำรัสของสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า ที่ได้ประทานหลักในการพิจารณาสภาวะอันเป็นเองของธรรมใดที่เป็น อนิจฺจํ ทุกฺขํ และอนตฺตา ว่า

“ยทนิจฺจํ ตํ ทุกฺขํ ยํ ทุกฺขํ ตทนตฺตา.”[๑]

แปลความว่า

“สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา.”

อนึ่ง **สำหรับผู้สนใจศึกษาสัมมาปฏิบัติ พึงสำเหนียกอรรถาธิบายของพระอรรถกถาจารย์**ว่า **อนิจฺจตา ทุกฺขตา อนตฺตตา นั้นเป็นเหมือนโซ่ ๓ ห่วงคล้องติดกัน คือมีความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกันหมด เมื่อเห็นลักษณะหนึ่ง ก็เป็นอันเห็นอีก ๒ ลักษณะที่เหลือ** เพราะฉะนั้นลักษณะ ๓ นี้จึงชื่อว่า **“ไตรลักษณ์” คือเป็นลักษณะทั้ง ๓ ที่ไม่แยกเป็นอิสระจากกัน** ดังมีอรรถาธิบายว่า

> **“อนตฺตสญฺญา สณฺฐาตี**ติ อสารกโต อวสวตฺตนโต ปรโต ริตฺตโต สุญฺญโต จ “สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตาติ เอวํ ปวตฺตา อนตฺตานุปสฺสนา-สงฺขาตา อนตฺตสญฺญา จิตฺเต สณฺฐาติ, อติทหฺหํ ปติฏฺฐาติ. **อนิจฺจ-ลกฺขเณ หิ ทิฏฺเฐ อนตฺตลกฺขณํ ทิฏฺฐเมว โหติ. ตีสุ หิ ลกฺขเณสุ เอกสฺมึ ทิฏฺเฐ อิตรทฺวยํ ทิฏฺฐเมว โหติ**. เตน วุตฺตํ **“อนิจฺจสญฺญิโน หิ เมฆิย อนตฺตสญฺญา สณฺฐาตี**ติ. อนตฺตลกฺขเณ ทิฏฺเฐ อสฺมีติ อุปฺปชฺชนกมาโน สุปฺปชโหว โหตีติ อาห **“อนตฺตสญฺญี อสฺมิมาน-สมุคฺฆาตํ ปาปุณาตี**ติ.”[๒]

แปลความว่า

> “คำว่า **‘อนัตตสัญญาย่อมดำรงอยู่’** ความว่า **อนัตตสัญญา** กล่าวคือ อนัตตานุปัสสนาที่เป็นไปอย่างนี้ว่า **“ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา” เพราะไม่มีแก่นสาร เพราะไม่เป็นไปในอำนาจ เพราะเป็นอื่น เพราะว่าง และเพราะสูญ ย่อมดำรงอยู่ คือย่อมตั้งมั่นคงยิ่งในจิต. จริงอยู่ เมื่อเห็นอนิจจลักษณะ ก็เป็นอันเห็นอนัตตลักษณะเหมือนกัน. ก็บรรดา**

---

[๑] พระไตรปิฎกบาลี ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๑๗ สังยุตตนิกาย ขันธวรรค ข้อ ๙๑, หน้า ๕๖.

[๒] พระธรรมปาลเถระ, อรรถกถาขุททกนิกาย อุทานคาถา, โรงพิมพ์วิญญาณ, พ.ศ.๒๕๓๓, หน้า ๒๕๑.

ลักษณะทั้ง ๓ เมื่อเห็นลักษณะ ๑ ก็เป็นอันเห็นลักษณะ ๒ อย่างนอกนี้เหมือนกัน. เหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า “ดูก่อนเมฆิยะ ก็**อนัตตสัญญาย่อมดำรงอยู่แก่ผู้ได้อนิจจสัญญา เมื่อเห็นอนัตตลักษณะ มานะที่เกิดขึ้นว่า ‘เรามี’ ก็ชื่อว่าละได้ด้วยดีนั่นเอง** เหตุนั้นพระองค์จึงตรัสว่า **‘ผู้มีความสำคัญในสังขารว่าเป็นอนัตตา ย่อมถึงการถอนอัสมิมานะเสียได้.**”

เพราะฉะนั้น **ตามที่มีผู้หลงเข้าใจผิดว่า ธรรมที่เที่ยง เป็นสุข คือพระนิพพานธาตุโดยปรมัตถ์ซึ่งเป็นวิสังขาร**หรือ**อสังขตธรรม ก็เป็นอนัตตาได้นั้น ไม่ถูกต้อง เพราะขัดกับสภาวะที่เป็นจริงของธรรมชาติสองฝ่าย คือ สังขาร (สังขตธรรม) กับวิสังขาร (อสังขตธรรม) แล้วยังเป็นการค้านแย้งต่อพระพุทธพจน์** และ**ขัดกับมติอรรถกถา**ดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้น

๒. ลักษณะโลกุตตรวิปัสสนา

ก) สัจจลักษณะแห่งอริยสัจ ๔

สัจจลักษณะ คือ **สังขตลักษณะ ๑ อสังขตลักษณะ ๑; สังขตลักษณะ**ย่อมมีแก่**ทุกขสัจ สมุทัยสัจ** และ **มรรคสัจ อสังขตลักษณะ**ย่อมมีแก่**นิโรธสัจ** (ในความหมายเดียว คือ ที่เป็น**อสังขตธาตุ**) ซึ่งผู้บำเพ็ญเพียรจะเห็นแจ้ง ขณะเมื่อพิจารณาอริยสัจ ๔ เจริญโลกุตตรปัญญาอันเห็นแจ้งรู้แจ้ง ด้วยญาณ ๓ คือ สัจจญาณ กิจจญาณ และกตญาณ มีรอบ ๑๒ ดังต่อไปนี้

(๑) **สัจจญาณ** คือ **ความกำหนดรู้อริยสัจ ๔ ว่า**

ก. **นี้คือ ทุกขอริยสัจ**

ข. **นี้คือ ทุกขสมุทัยอริยสัจ**

ค. **นี้คือ ทุกขนิโรธอริยสัจ** และ

ง. **นี้คือ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ**

ว่ามีอย่างไร

(๒) **กิจจญาณ** คือ **ความกำหนดรู้** ว่า

ก. **ทุกข์ ควรกำหนดรู้**

ข. **ทุกขสมุทัย ควรละ**

ค. **ทุกขนิโรธ ควรทำให้แจ้ง**

ง. **ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ควรทำให้เจริญ**

(๓) **กตญาณ** คือ **ความกำหนดรู้** ว่า

ก. **ทุกข์ กำหนดรู้ได้แล้ว**

ข. **ทุกขสมุทัย ละได้แล้ว**

ค. **ทุกขนิโรธ ได้ทำให้แจ้งแล้ว**

ง. **ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ได้ทำให้เจริญแล้ว**

ข) อัตตลักษณะของวิสังขารธรรม

อัตตลักษณะของวิสังขารธรรม คืออัตตลักษณะของพระนิพพานธาตุโดยปรมัตถ์ อันเป็นลักษณะที่ตรงกันข้ามกับความเป็นสภาพมิใช่ตัวตน (อนตฺตปฏิกฺเขป) ของสังขารธรรม (สังขตธรรม) ทั้งปวง ซึ่งจะปรากฏเป็น**โลกุตตรปัญญา**แก่ผู้บำเพ็ญเพียรขณะเมื่อเจริญโลกุตตรวิปัสสนา **หยั่งลงสู่สัมมัตตนิยาม จนถึงได้บรรลุมรรคผลนิพพาน แล้วพิจารณาปัจจเวกขณ์ ๕** คือ **พิจารณามรรค พิจารณาผล พิจารณากิเลสที่ละได้แล้ว พิจารณากิเลสที่ยังเหลือ** (ในกรณีพระเสขบุคคล) และ**พิจารณาพระนิพพาน ทั้งโดยสภาวะนิพพานธรรมที่ทรงสภาวะนิพพาน** และ**อายตนะคือนิพพาน จากการที่ได้ทั้งเห็นแจ้งรู้แจ้ง** และ**ได้บรรลุเป็นพระนิพพานธาตุโดยปรมัตถ์นั้น โดยความเป็นสภาพเที่ยง (นิจฺจตา) เป็นบรมสุข (ปรมํ สุขํ)** และ**โดยความมีประโยชน์อย่างยิ่ง (ปรมตฺถํ) แท้** ดังนี้

(๑) **นิจฺจตา ความเป็นธรรมที่เที่ยง**[๑] เพราะ

(ก) **เป็นธรรมอันไม่เคลื่อน (อจฺจุตํ) อันไม่ตาย (อมตํ)**[๒]

(ข) **เป็นธรรมที่มั่นคง (สสฺสตํ) ไม่กำเริบ (อกุปฺปํ) ยั่งยืน (ธุวํ)**[๓]

---

[๑] พระสูตรและอรรถกถาแปล ขุททกนิกาย อิติวุตตกะ เล่มที่ ๔๕, โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, พ.ศ.๒๕๒๕, หน้า ๓๑๐.

[๒-๓] พระสูตรและอรรถกถาแปล ขุททกนิกาย ธรรมบท เล่มที่ ๔๒, โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, พ.ศ.๒๕๒๖, หน้า ๔๕๕.

(ค) **เมื่อตั้งอยู่ไม่ปรากฏความแปรปรวน (น ฐิตสฺส อญฺญถตฺตํ ปญฺญายติ) จึงเป็นธรรมที่ไม่มีความเสื่อมสลาย (น วโย ปญฺญายติ)**[๑] ดังที่ท่านพระสารีบุตรมหาเถระได้แสดง**อมตนิพพาน** ว่า

> **"ความเกิดขึ้นแห่งนิพพานใดย่อมปรากฏ ความเสื่อมแห่งนิพพานนั้น มิได้มี** ย่อมปรากฏอยู่โดยแท้ **นิพพานเป็นคุณชาตเที่ยง ยั่งยืนมั่นคง มิได้มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา** เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า **อันอะไรๆ นำไปไม่ได้ ไม่กำเริบ."**[๒]

(๒) **ปรมํ สุขํ เป็นสุขอย่างยิ่ง** เพราะ

เป็นอสังขตธรรมที่ไม่มีเหตุปัจจัยให้เกิดทุกข์ จึง**เป็นธรรมที่ไม่ปรากฏความเกิด (น อุปฺปาโท ปญฺญายติ)**[๓] **จึงไม่แก่ ไม่เจ็บ** คือ**ไม่เป็นไปเพื่ออาพาธ**[๔] และ**เป็นธรรมที่ไม่ตาย (อมตํ ปทํ)** ดังพระอรรถกถาจารย์ได้อธิบายว่า

> **"ด้วยบทว่า 'น อุปฺปาโท ปญฺญายติ'** เป็นต้น **พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสถึงความไม่มีแห่งความเกิดขึ้น ทั้งความแก่** และ**ความแตกดับ ก็เพราะไม่มีลักษณะมีการเกิดขึ้นเป็นต้น จึงปรากฏเป็นอสังขตะ."**[๕]

(๓) **ปรมตฺถํ มีประโยชน์อย่างยิ่ง** เพราะ

(ก) **เป็นธรรมที่ปฏิเสธ คือมีลักษณะที่ตรงกันข้ามกับอนัตตา (อนตฺตปฏิกฺเขปโต)**

(ข) **เป็นธรรมที่พระผู้มีพระภาคได้ตรัสแสดงหลักเปรียบเทียบให้เห็นลักษณะของธรรม ๒ ฝ่าย คือฝ่ายที่เป็น "อนัตตา" กับฝ่ายที่เป็น "อัตตา" แท้ๆ โดยนัย**ว่า **รูปเป็นอนัตตา ก็ (ถ้า) รูปนี้จักได้**

---

[๑] พระไตรปิฎกบาลี ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๒๐ อังคุตตรนิกาย ติกนิบาต ข้อ ๔๘๗, หน้า ๑๙๒.

[๒] พระไตรปิฎกบาลี ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๒๐ อังคุตตรนิกาย ติกนิบาต ข้อ ๔๘๗, หน้า ๑๙๒ และเล่มที่ ๓๐ ขุททกนิกาย จูฬนิทเทส ข้อ ๖๕๙ หน้า ๓๑๕.

[๓] พระไตรปิฎกบาลี ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๒๐ อังคุตตรนิกาย ติกนิบาต ข้อ ๔๘๗ หน้า ๑๙๒.

[๔] พระไตรปิฎกบาลี ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๓๑ ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค ข้อ ๗๓๕ หน้า ๖๓๐-๖๓๑.

[๕] พระสูตรและอรรถกถาแปล อังคุตตรนิกาย ติกนิบาต เล่มที่ ๓๔, โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, พ.ศ.๒๕๒๖, หน้า ๒๐๖.

เป็นอัตตา แล้ว **รูปนี้ก็ไม่พึงเป็นไปเพื่ออาพาธ ก็เพราะว่ารูปนี้เป็นอนัตตา ฉะนั้น รูปนี้จึงเป็นไปเพื่ออาพาธ** เป็นต้น ดังพระพุทธดำรัสที่ตรัสว่า

“รูปํ ภิกฺขเว อนตฺตา. รูปญฺจ หิทํ ภิกฺขเว อตฺตา อภวิสฺส. นยิทํ รูปํ อาพาธาย สํวตฺเตยฺย ... ยสฺมา จ โข ภิกฺขเว รูปํ อนตฺตา. ตสฺมา รูปํ อาพาธาย สํวตฺตติ.”[๑]

แปลความว่า

“ภิกษุทั้งหลาย **รูป [คือสังขารร่างกายนี้] เป็นอนัตตา [มิใช่ตน]** ภิกษุทั้งหลาย **ก็ [ถ้า] รูปนี้จักได้เป็นอัตตา [ตน] แล้ว รูปนี้ก็ไม่พึงเป็นไปเพื่ออาพาธ [ความลำบาก]** ... ภิกษุทั้งหลาย **ก็เพราะรูป** [นี้] **แล เป็นอนัตตา ฉะนั้นรูป** [นี้] **จึงเป็นไปเพื่ออาพาธ”**

เป็นอันแสดงว่า **พระผู้มีพระภาคได้ตรัสแสดงหลักการพิจารณาความเป็นอนัตตา (อนตฺตตา) และความเป็นอัตตา (อตฺตตา) ให้ทราบโดยนัยไว้แล้ว**ว่า **ธรรมที่เป็นอนัตตา ย่อมเป็นไปเพื่ออาพาธ ส่วนธรรมที่เป็นอัตตา ย่อมไม่เป็นไปเพื่ออาพาธ ธรรมที่ไม่เป็นไปเพื่ออาพาธ**นี้ ก็คือ**พระนิพพานธาตุโดยปรมัตถ์ ซึ่งเป็นอสังขตธรรมที่ไม่ประกอบด้วยปัจจัยปรุงแต่งให้ต้องแตกดับ (ตาย) จึงไม่ต้องมีความเกิด เพราะไม่มีเหตุปัจจัยให้เกิดอีก ไม่ต้องแก่ ไม่ต้องเจ็บ และไม่ต้องตายอีก**

พระนิพพานธาตุโดยปรมัตถ์นั้น มีลักษณะเป็นตรงกันข้ามกับสังขารธรรม (สังขตธรรม) โดยสิ้นเชิง คือ**มีประโยชน์อย่างยิ่ง เพราะความที่มีอัตตลักษณะ ตามพระพุทธดำรัสที่ตรัสไว้ในอนัตตลักขณสูตร จึงมีลักษณะที่เป็นอัตตา (แท้)** (มิใช่อัตตาเทียมอย่างที่ชาวโลกเขาสมมุติหรือบัญญัติกันว่าเป็นอัตตา) ด้วยประการฉะนี้

(ค) **เป็นธรรมที่มีเจ้าของ (สามิกโต) คือเป็นของพระอริยเจ้าผู้บรรลุเฉพาะตน อันพระผู้มีพระภาคได้ตรัสถึงพระนิพพานธรรม ว่า “เป็นของตน”** คือตรัสว่า **“ชญฺญา นิพฺพานมตฺตโนติ”** ซึ่งแปลความ

---

[๑] พระไตรปิฎกบาลี ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๔ วินัยปิฎก มหาวรรค ข้อ ๒๐ หน้า ๒๔-๒๖.

ว่า **"พึงรู้พระนิพพานของตน"** ดังนี้ ได้มีอรรถกถาอธิบายไว้ว่า

"ชญฺญา **นิพฺพานมตฺตโนติ** อญฺเญสํ ปุถุชฺชนานํ สุปินนฺเตปิ อโคจรภาวโต อริยานํ ปน ตสฺส ตสฺเสว อาเวณิกตฺตา อตฺตสทิสตฺตา จ **"อตฺตาติ** ลทฺธโวหารสฺส มคฺคผลญาณสฺส สาติสยวิสยภาวโต **เอกนฺต-สุขาวหํ นิพฺพานํ อสงฺขตธาตุ "อตฺตโนติ** วุตฺตํ, ตํ นิพฺพานํ ชญฺญา ชาเนยฺย, มคฺคผลญาเณหิ ปฏิวิชฺเฌยฺย, สจฺฉิกเรยฺยาติ อตฺโถ, เอเตน อริยานํ นิพฺพาเน อธิมุตฺตตํ ทสฺเสติ."[๑]

แปลความว่า

"บทว่า **ชญฺญา นิพฺพานมตฺตโน** *(พึงรู้พระนิพพานของตน)* ความว่า **พระนิพพานอันเป็นอสังขตธาตุนำมาซึ่งความสุขโดยส่วนเดียว** โดยเป็นอารมณ์อันดีเยี่ยมแก่มรรคญาณ และผลญาณ **ซึ่งได้โวหาร** (ชื่อเรียก) **ว่า "อัตตา"** เพราะพระนิพพานไม่เป็นอารมณ์ของปุถุชนอื่น แม้โดยที่สุดความฝัน แต่เพราะพระนิพพานเป็นแผนกหนึ่งแห่งมรรคญาณและผลญาณนั้นๆ ของพระอริยเจ้าทั้งหลาย และเพราะ**พระนิพพานเป็นเช่นกับอัตตา** จึงตรัสว่า **"อตฺตโน"** *(ของตน),* พึงรู้ คือพึงทราบพระนิพพานนั้น, อธิบายว่า พึงรู้แจ้ง คือพึงทำให้แจ้งด้วยมรรคญาณและผลญาณทั้งหลาย ด้วยคำนั้น ทรงแสดงถึงความที่พระอริยเจ้าทั้งหลายมีจิตน้อมไปในพระนิพพาน."

(ง) **เป็นธรรมที่เป็นแก่นสาร (ธมฺมสารํ นิพฺพานํ)** โดยความเป็นสภาพเที่ยงและโดยความเป็นสภาพประเสริฐที่สุด (นิจฺจภาวโต เสฏฺฐภาวโต จ)[๒]

(จ) **พระนิพพานเป็นธรรมที่ไม่ว่าง (อริตฺตํ) ไม่เปล่า (อตุจฺฉํ)** [คือเป็นธรรมที่มีสาระแก่นสาร ในความเป็นตัวตนแท้นั่นเอง] **แต่เป็นธรรมที่สูญอย่างยิ่ง (ปรมํ สุญฺญํ)**[๓] **คือเป็นธรรมที่สูญ กล่าวคือว่างอย่างยิ่งจากกิเลส ตัณหา อุปาทาน** และ**ว่างเปล่า (สุญฺญโต) จากสังขาร**

---

[๑] พระธรรมปาลเถระ, อรรถกถาขุททกนิกาย อุทานคาถา, โรงพิมพ์วิญญาณ, พ.ศ.๒๕๓๓, หน้า ๒๐๑.

[๒] พระสูตรและอรรถกถาแปล ขุททกนิกาย อิติวุตตกะ เล่มที่ ๔๕, โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, พ.ศ.๒๕๒๕, หน้า ๓๑๐.

[๓] พระไตรปิฎกบาลี ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๓๑ ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค ข้อ ๗๓๕ หน้า ๖๓๒.

หรืออัตตาเทียมอันชาวโลกสมมติว่าเป็นตัวตน และ **ว่างจากสิ่งที่เนื่องด้วยตนนั้น เช่น บริขาร เป็นต้น อุปมาดัง “เรือนว่างหม้อว่าง” ซึ่งหมายความว่า เรือนหรือหม้อนั้น ว่างจากสิ่งที่ไม่มีแก่นสารเท่านั้น ส่วนเรือน**และ**หม้อที่เป็นแก่นสารนั้น ยังคงมีปรากฏอยู่ หาได้เสื่อมสลาย** (น วโย, น อญฺญถตฺตํ ปญฺญายติ) **สูญสิ้นหมดไป** (ดังเช่นสิ่งที่ไม่มีแก่นสารที่ต้องตกอยู่ในอาณัติแห่งพระไตรลักษณ์ คือความเป็นอนิจฺจํ ทุกฺขํ อนตฺตา) **ด้วยไม่** ดังเช่นพระมหานามเถระได้อธิบายว่า

“สุญฺญํ อตฺเตน วา อตฺตนิเยน วาติ “การโก เวทโก สยํวสีติ เอวํ โลกปริกปฺปิเตน อตฺตนา จ อตฺตาภาวโตเยว อตฺตโน สนฺตเกน ปริกฺขาเรน จ สุญฺญํ. สพฺพํ จกฺขาทิ โลกิยํ ธมฺมชาตํ, ตํเยว ลุชฺชนปลุชฺชนฏฺเฐน โลโก นาม. ยสฺมา จ อตฺตา จ เอตฺถ นตฺถิ อตฺตนิยญฺจ เอตฺถ นตฺถิ, **ตสฺมา สุญฺโญ โลโกติ วุจฺจตีติ** อตฺโถ. โลกุตฺตโรปิ จ ธมฺโม **อตฺตตฺตนิเยหิ สุญฺโญ เอว. ปุจฺฉานุรูเปน ปน โลกิโยว ธมฺโม วุตฺโต. สุญฺโญติ** จ ธมฺโม นตฺถีติ วุตฺตํ น โหติ, ตสฺมึ ธมฺเม อตฺตตฺตนิยสารสฺส นตฺถิภาโว วุตฺโต โหติ. โลเก จ “สุญฺญํ ฆรํ สุญฺโญ ฆโฏติ วุตฺเต ฆรสฺส ฆฏสฺส จ นตฺถิภาโว วุตฺโต น โหติ. ตสฺมึ ฆเร ฆเฏ จ อญฺญสฺส นตฺถิภาโว วุตฺโต โหติ. ภควตา จ “อิติ ยํ หิ โข ตตฺถ น โหติ, เตน ตํ สุญฺญํ สมนุปสฺสติ. ยํ ปน **ตตฺถ อวสิฏฺฐํ โหติ. ตํ สนฺตํ อิทมตฺถีติ ปชานาตีติ อยเมว อตฺโถ วุตฺโต. ตถา ญายคนฺเถ จ สทฺทคนฺเถ จ อยเมว อตฺโถ อิติ อิมสฺมึ สุตฺตนฺเต อนตฺตลกฺขณเมว กถิตํ.**”[๑]

แปลความว่า

“คำว่า **“สูญ (ว่างเปล่า) จากอัตตาหรือสิ่งที่เนื่องด้วยอัตตา”** ความว่า **สูญจากอัตตาที่โลกกำหนดไว้อย่างนี้ว่า “ผู้ทำ ผู้เสวย ผู้มีอำนาจเอง”** และ**จากบริขารอันเป็นของตน เพราะความไม่มีอัตตานั่นแหละ.**

[๑] พระมหานามเถระ, อรรถกถาขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค ภาค ๒: โรงพิมพ์วิญญาณ, พ.ศ.๒๕๓๔, หน้า ๒๗๘-๒๗๙.

จักษุเป็นต้นทั้งหมดเป็นธรรมชาติที่เป็นของโลก, จักษุเป็นต้นนั่นแหละชื่อว่า โลก เพราะย่อมสลายสูญสิ้นไป. **อนึ่ง เพราะอัตตาไม่มีในโลกนี้** และ**สิ่งที่เนื่องด้วยอัตตาก็ไม่มีในโลกนี้,** ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า **"โลกสูญ" แม้โลกุตตรธรรม ก็สูญจากอัตตาและสิ่งที่เนื่องด้วยอัตตานั่นเอง. แต่ท่านกล่าวถึงโลกิยธรรมเท่านั้น โดยสมควรแก่คำถาม.**

อนึ่ง คำว่า **"สูญ" ท่านไม่กล่าวว่า "ธรรมไม่มี", ท่านกล่าวถึงความไม่มีสาระในอัตตาและสิ่งที่เนื่องด้วยอัตตาในธรรมนั้น.** อนึ่ง **เมื่อเขาพูดกันในโลกว่า "เรือนสูญ หม้อสูญ" ก็มิใช่กล่าวถึงความไม่มีเรือนและหม้อ,** [แต่] **กล่าวถึงความไม่มีสิ่งอื่นในเรือนและในหม้อนั้น.**

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสความนี้ไว้ว่า **"ก็สิ่งใดแลไม่มีในสิ่งนั้น ภิกษุย่อมพิจารณาสิ่งนั้นว่าสูญด้วยเหตุนั้น แต่สิ่งใดมีเหลืออยู่ในสิ่งนั้น สิ่งนั้นมีอยู่ ภิกษุย่อมรู้ว่า สิ่งนั้นมีอยู่."**

ตอนที่ ๙

เปรียบเทียบวิธีพิจารณาสภาวธรรม ๒ ฝ่าย คือ

เบญจขันธ์ (สังขาร/สังขตธรรม) กับนิพพาน (วิสังขาร/อสังขตธรรม)

พระสารีบุตรมหาเถระ ได้แสดงวิปัสสนาวิธี โดยการพิจารณาเห็นสภาวธรรม ๒ ฝ่าย คือ พิจารณาเห็นสภาวะของสังขาร/สังขตธรรม โดยการพิจารณาสภาวะของเบญจขันธ์ ในขั้นอนุปัสสนา (ติลักขณานุปัสสนา) เพื่อ**เจริญวิปัสสนาปัญญา** (โลกิยปัญญา) คือ **ได้อนุโลม-ขันติ** เริ่มตั้งแต่การกำหนดกลาปะ กำหนดนามรูป และปัจจัยแห่งนามรูป **พิจารณาเห็นแจ้งสภาวะเบญจขันธ์ โดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา จนถึงพิจารณาเห็นแจ้งสภาวะวิสังขารธรรม** คือ **พระนิพพานอันเป็นอสังขตธรรม เจริญโลกุตตรปัญญา** คือ **เมื่อพิจารณาเห็นความดับแห่งเบญจขันธ์ เป็นนิพพานว่างอย่างยิ่ง** (จากกิเลสตัณหาและจากอัตตาโลกิยะอันเป็นสังขารทั้งหมด) **เที่ยง เป็นบรมสุข** และ **ยั่งยืน เป็นลักษณะ**

ที่ปฏิเสธอนัตตา ฯลฯ **ย่อมหยั่งลงสู่สัมมัตตนิยาม ได้แก่ หยั่งลงในขณะแห่งมรรคและผล** โดย**การพิจารณาเปรียบเทียบระหว่างธรรม ๒ ฝ่าย** คือ

ฝ่ายสังขาร/สังขตธรรม มีเบญจขันธ์เป็นต้น ซึ่งมีสภาวะไม่เที่ยง (อนิจฺจํ) เป็นทุกข์ (ทุกฺขํ) และมิใช่ตัวตน (อนตฺตา) รวมทั้ง**ลักษณะที่แสดงความไม่เที่ยง เป็นทุกข์** และ**ความเป็นของมิใช่ตัวตน อันเป็นลักษณะที่แย้งต่ออัตตา (อตฺตปฏิกฺเขป)** ฝ่ายหนึ่ง กับ

พระนิพพานธรรม อันเป็นวิสังขาร/อสังขตธรรม อันมีสภาวะที่**เที่ยง (นิจฺจํ) เป็นสุข (สุขํ)** และ**ยั่งยืน (ธุวํ)** รวมทั้ง**ลักษณะที่แสดงความเป็นธรรมที่เที่ยง เป็นบรมสุข** และลักษณะที่แสดงความเป็น**ตัวตนที่วิมุตติ** (หลุดพ้นจากกิเลสทั้งปวง) **อันเป็นลักษณะที่แย้งต่ออนัตตา** (อนตฺตปฏิกฺเขป) อีกฝ่ายหนึ่ง ในวิปัสสนากถา[๑] โดยละเอียด ดังต่อไปนี้

> “ภิกษุย่อมได้อนุโลมขันติด้วยอาการเท่าไร หยั่งลงสู่สัมมัตตนิยามด้วยอาการเท่าไร ภิกษุย่อมได้อนุโลมขันติด้วยอาการ ๔๐ หยั่งลงสู่สัมมัตต-นิยามด้วยอาการ ๔๐
>
> ภิกษุย่อมได้อนุโลมขันติด้วยอาการ ๔๐ เป็นไฉน ? หยั่งลงสู่สัมมัตตนิยามด้วยอาการ ๔๐ เป็นไฉน ?
>
> ภิกษุพิจารณาเห็นเบญจขันธ์ โดยความเป็นของไม่เที่ยง ๑ เป็นทุกข์ ๑ เป็นโรค ๑ เป็นดังหัวฝี ๑ เป็นดังลูกศร ๑ เป็นความลำบาก ๑ เป็นอาพาธ ๑ เป็นอย่างอื่น ๑ เป็นของชำรุด ๑ เป็นเสนียด ๑ เป็นอุบาทว์ ๑ เป็นภัย ๑ เป็นอุปสรรค ๑ เป็นความหวั่นไหว ๑ เป็นของผุพัง ๑ เป็นของไม่ยั่งยืน ๑ เป็นของไม่มีอะไรต้านทาน ๑ เป็นของไม่มีอะไรป้องกัน ๑ เป็นของไม่เป็นที่พึ่ง ๑ เป็นของว่าง ๑ เป็นของเปล่า ๑ เป็นของสูญ ๑ เป็นอนัตตา ๑ เป็นโทษ ๑ เป็นของมีความแปรปรวนเป็นธรรมดา ๑ เป็นของหาสาระมิได้ ๑ เป็นมูลแห่งความลำบาก ๑ เป็นดังเพชฌฆาต ๑ เป็นความเสื่อมไป ๑ เป็นของมีอาสวะ ๑ เป็นของอันปัจจัยปรุงแต่ง ๑ เป็นเหยื่อแห่งมาร ๑ เป็นของมีความเกิดเป็นธรรมดา ๑ เป็นของมีความ

---

[๑] พระไตรปิฎกบาลี ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๓๑ ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค ข้อ ๗๓๕ หน้า ๖๒๙-๖๓๔.

แก่เป็นธรรมดา ๑ เป็นของมีความป่วยไข้เป็นธรรมดา ๑ เป็นของมีความตายเป็นธรรมดา ๑ เป็นของมีความเศร้าโศกเป็นธรรมดา ๑ เป็นของมีความร่ำไรเป็นธรรมดา ๑ เป็นของมีความคับแค้นใจเป็นธรรมดา ๑ เป็นของมีความเศร้าหมองเป็นธรรมดา ๑

เมื่อพิจารณาเห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นของไม่เที่ยง ย่อมได้อนุโลมขันติ เมื่อพิจารณาเห็นว่า ความดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพานเที่ยง ย่อมหยั่งลงสู่สัมมัตตนิยาม

เมื่อพิจารณาเห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นทุกข์ ย่อมได้อนุโลมขันติ เมื่อพิจารณาเห็นว่า ความดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพานเป็นสุข ย่อมหยั่งลงสู่สัมมัตตนิยาม

เมื่อพิจารณาเห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นโรค ย่อมได้อนุโลมขันติ เมื่อพิจารณาเห็นว่า ความดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพานไม่มีโรค ย่อมหยั่งลงสู่สัมมัตตนิยาม

เมื่อพิจารณาเห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นดังหัวฝี ย่อมได้อนุโลมขันติ เมื่อพิจารณาเห็นว่า ความดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพานไม่มีหัวฝี ย่อมหยั่งลงสู่สัมมัตตนิยาม

เมื่อพิจารณาเห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นดังลูกศร ย่อมได้อนุโลมขันติ เมื่อพิจารณาเห็นว่า ความดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพานไม่มีลูกศร ย่อมหยั่งลงสู่สัมมัตตนิยาม

เมื่อพิจารณาเห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นลำบาก ย่อมได้อนุโลมขันติ เมื่อพิจารณาเห็นว่า ความดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพานไม่มีความลำบาก ย่อมหยั่งลงสู่สัมมัตตนิยาม

เมื่อพิจารณาเห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นอาพาธ ย่อมได้อนุโลมขันติ เมื่อพิจารณาเห็นว่า ความดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพานไม่มีอาพาธ ย่อมหยั่งลงสู่สัมมัตตนิยาม

เมื่อพิจารณาเห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นอื่น ย่อมได้อนุโลมขันติ เมื่อพิจารณาเห็นว่า ความดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพานไม่มีสิ่งอื่นเป็นปัจจัย ย่อมหยั่งลงสู่สัมมัตตนิยาม

เมื่อพิจารณาเห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นของชำรุด ย่อมได้อนุโลมขันติ เมื่อพิจารณาเห็นว่า ความดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพานไม่มีความชำรุดเป็นธรรมดา ย่อมหยั่งลงสู่สัมมัตตนิยาม

เมื่อพิจารณาเห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นเสนียด ย่อมได้อนุโลมขันติ เมื่อพิจารณาเห็นว่า ความดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพานไม่มีเสนียด ย่อมหยั่งลงสู่สัมมัตตนิยาม

เมื่อพิจารณาเห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นอุบาทว์ ย่อมได้อนุโลมขันติ เมื่อพิจารณาเห็นว่า ความดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพานไม่มีอุบาทว์ ย่อมหยั่งลงสู่สัมมัตตนิยาม

เมื่อพิจารณาเห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นภัย ย่อมได้อนุโลมขันติ เมื่อพิจารณาเห็นว่า ความดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพานไม่มีภัย ย่อมหยั่งลงสู่สัมมัตตนิยาม

เมื่อพิจารณาเห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นอุปสรรค ย่อมได้อนุโลมขันติ เมื่อพิจารณาเห็นว่า ความดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพานไม่มีอุปสรรค ย่อมหยั่งลงสู่สัมมัตตนิยาม

เมื่อพิจารณาเห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นของหวั่นไหว ย่อมได้อนุโลมขันติ เมื่อพิจารณาเห็นว่า ความดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพานไม่มีความหวั่นไหว ย่อมหยั่งลงสู่สัมมัตตนิยาม

เมื่อพิจารณาเห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นของผุพัง ย่อมได้อนุโลมขันติ เมื่อพิจารณาเห็นว่า ความดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพานไม่มีความผุพัง ย่อมหยั่งลงสู่สัมมัตตนิยาม

เมื่อพิจารณาเห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นของไม่ยั่งยืน ย่อมได้อนุโลมขันติ เมื่อพิจารณาเห็นว่า ความดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพานมีความยั่งยืน ย่อมหยั่งลงสู่สัมมัตตนิยาม

เมื่อพิจารณาเห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นของไม่มีอะไรต้านทาน ย่อมได้อนุโลมขันติ เมื่อพิจารณาเห็นว่า ความดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพานเป็นที่ต้านทาน ย่อมหยั่งลงสู่สัมมัตตนิยาม

เมื่อพิจารณาเห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นของไม่มีอะไรป้องกัน ย่อมได้อนุโลมขันติ เมื่อพิจารณาเห็นว่า ความดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพานเป็นที่ป้องกัน ย่อมหยั่งลงสู่สัมมัตตนิยาม

เมื่อพิจารณาเห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นของไม่มีที่พึ่ง ย่อมได้อนุโลมขันติ เมื่อพิจารณาเห็นว่า ความดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพานเป็นที่พึ่ง ย่อมหยั่งลงสู่สัมมัตตนิยาม

เมื่อพิจารณาเห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นของว่าง ย่อมได้อนุโลมขันติ เมื่อพิจารณาเห็นว่า ความดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพานไม่ว่าง ย่อมหยั่งลงสู่สัมมัตตนิยาม

เมื่อพิจารณาเห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นของเปล่า ย่อมได้อนุโลมขันติ เมื่อพิจารณาเห็นว่า ความดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพานไม่เปล่า ย่อมหยั่งลงสู่สัมมัตตนิยาม

เมื่อพิจารณาเห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นของสูญ ย่อมได้อนุโลมขันติ เมื่อพิจารณาเห็นว่า ความดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพานสูญอย่างยิ่ง ย่อมหยั่งลงสู่สัมมัตตนิยาม

เมื่อพิจารณาเห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นอนัตตา ย่อมได้อนุโลมขันติ เมื่อพิจารณาเห็นว่า ความดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพานมีประโยชน์อย่างยิ่ง ย่อมหยั่งลงสู่สัมมัตตนิยาม

เมื่อพิจารณาเห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นโทษ ย่อมได้อนุโลมขันติ เมื่อพิจารณาเห็นว่า ความดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพานไม่มีโทษ ย่อมหยั่งลงสู่สัมมัตตนิยาม

เมื่อพิจารณาเห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นของแปรปรวนเป็นธรรมดา ย่อมได้อนุโลมขันติ เมื่อพิจารณาเห็นว่า ความดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพานไม่มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา ย่อมหยั่งลงสู่สัมมัตตนิยาม

เมื่อพิจารณาเห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นของหาสาระมิได้ ย่อมได้อนุโลมขันติ เมื่อพิจารณาเห็นว่า ความดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพานมีสาระ ย่อมหยั่งลงสู่สัมมัตตนิยาม

เมื่อพิจารณาเห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นมูลแห่งความลำบาก ย่อมได้อนุโลมขันติ เมื่อพิจารณาเห็นว่า ความดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพานไม่มีมูลแห่งความลำบาก ย่อมหยั่งลงสู่สัมมัตตนิยาม

เมื่อพิจารณาเห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นดังเพชฌฆาต ย่อมได้อนุโลมขันติ เมื่อพิจารณาเห็นว่า ความดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพานไม่เป็นดังเพชฌฆาต ย่อมหยั่งลงสู่สัมมัตตนิยาม

เมื่อพิจารณาเห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นของเสื่อมไป ย่อมได้อนุโลมขันติ เมื่อพิจารณาเห็นว่า ความดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพานไม่มีความเสื่อมไป ย่อมหยั่งลงสู่สัมมัตตนิยาม

เมื่อพิจารณาเห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นของมีอาสวะ ย่อมได้อนุโลมขันติ เมื่อพิจารณาเห็นว่า ความดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพานไม่มีอาสวะ ย่อมหยั่งลงสู่สัมมัตตนิยาม

เมื่อพิจารณาเห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นของอันปัจจัยปรุงแต่ง ย่อมได้อนุโลมขันติ เมื่อพิจารณาเห็นว่า ความดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพานไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง ย่อมหยั่งลงสู่สัมมัตตนิยาม

เมื่อพิจารณาเห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นเหยื่อแห่งมาร ย่อมได้อนุโลมขันติ เมื่อพิจารณาเห็นว่า ความดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพานไม่เป็นเหยื่อแห่งมาร ย่อมหยั่งลงสู่สัมมัตตนิยาม

เมื่อพิจารณาเห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นของมีความเกิดเป็นธรรมดา ย่อมได้อนุโลมขันติ เมื่อพิจารณาเห็นว่า ความดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพานไม่มีความเกิด ย่อมหยั่งลงสู่สัมมัตตนิยาม

เมื่อพิจารณาเห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นของมีความแก่เป็นธรรมดา ย่อมได้อนุโลมขันติ เมื่อพิจารณาเห็นว่า ความดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพานไม่มีความแก่ ย่อมหยั่งลงสู่สัมมัตตนิยาม

เมื่อพิจารณาเห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นของมีความป่วยไข้เป็นธรรมดา ย่อมได้อนุโลมขันติ เมื่อพิจารณาเห็นว่า ความดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพานไม่มีความป่วยไข้ ย่อมหยั่งลงสู่สัมมัตตนิยาม

เมื่อพิจารณาเห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นของมีความตายเป็นธรรมดา ย่อมได้อนุโลมขันติ เมื่อพิจารณาเห็นว่า ความดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพานไม่มีความตาย ย่อมหยั่งลงสู่สัมมัตตนิยาม

เมื่อพิจารณาเห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นของมีความเศร้าโศกเป็นธรรมดา ย่อมได้อนุโลมขันติ เมื่อพิจารณาเห็นว่า ความดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพานไม่มีความเศร้าโศก ย่อมหยั่งลงสู่สัมมัตตนิยาม

เมื่อพิจารณาเห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นของมีความคร่ำครวญเป็นธรรมดา ย่อมได้อนุโลมขันติ เมื่อพิจารณาเห็นว่า ความดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพานไม่มีความคร่ำครวญ ย่อมหยั่งลงสู่สัมมัตตนิยาม

เมื่อพิจารณาเห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นของมีความคับแค้นเป็นธรรมดา ย่อมได้อนุโลมขันติ เมื่อพิจารณาเห็นว่า ความดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพานไม่มีความคับแค้น ย่อมหยั่งลงสู่สัมมัตตนิยาม

เมื่อพิจารณาเห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นของมีความเศร้าหมองเป็นธรรมดา ย่อมได้อนุโลมขันติ เมื่อพิจารณาเห็นว่า ความดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพานไม่มีความเศร้าหมอง ย่อมหยั่งลงสู่สัมมัตตนิยาม”

เปรียบเทียบลักษณะที่ตรงกันข้าม (แย้งกัน)
ระหว่างเบญจขันธ์ (สังขาร/สังขตธรรม)
กับ พระนิพพาน (วิสังขาร/อสังขตธรรม)
(โดยวิภาค ๖)

ลักษณะเบญจขันธ์ (สังขาร/สังขตธรรม)	**ลักษณะนิพพาน (วิสังขาร/อสังขตธรรม)**
(๑) **อนิจฺจํ** (เป็นของไม่เที่ยง)	(๑) **นิจฺจํ นิพฺพานํ** (นิพพานเที่ยง)
(๒) **อนิจฺจลกฺขณํ** (ลักษณะแสดงความเป็นของไม่เที่ยง)	(๒) **นิจฺจลกฺขณํ** (ลักษณะแสดงความที่นิพพานมีสภาพเที่ยง)
เป็นของชำรุด	นิพพานไม่มีความชำรุดเป็นธรรมดา
เป็นความหวั่นไหว	นิพพานไม่มีความหวั่นไหว
เป็นของผุพัง	นิพพานไม่มีความผุพัง
เป็นของไม่ยั่งยืน	นิพพานเป็นของยั่งยืน
เป็นของมีความแปรปรวนเป็นธรรมดา	นิพพานไม่มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา
เป็นของหาสาระมิได้	นิพพานมีสาระ
เป็นความเสื่อมไป	นิพพานไม่มีความเสื่อม
เป็นของอันปัจจัยปรุงแต่ง	นิพพานไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง
เป็นของมีความตายเป็นธรรมดา	นิพพานไม่มีความตาย
(๓) **ทุกฺขํ** (เป็นทุกข์)	(๓) **สุขํ นิพฺพานํ** (นิพพานเป็นสุข)
(๔) **ทุกฺขลกฺขณํ** (ลักษณะแสดงความเป็นทุกข์)	(๔) **สุขลกฺขณํ** (ลักษณะแสดงความเป็นสุข)
เป็นโรค	นิพพานไม่มีโรค
เป็นดังหัวฝี	นิพพานไม่มีหัวฝี

เป็นดังลูกศร
เป็นความลำบาก
เป็นอาพาธ
เป็นอย่างอื่น
เป็นเสนียด
เป็นอุบาทว์
เป็นภัย
เป็นอุปสรรค
เป็นของไม่มีอะไรต้านทาน
เป็นของไม่มีอะไรป้องกัน
เป็นโทษ
เป็นมูลแห่งความลำบาก
เป็นดังเพชฌฆาต
เป็นของมีอาสวะ
เป็นเหยื่อแห่งมาร
เป็นของมีความเกิดเป็นธรรมดา
เป็นของมีความแก่เป็นธรรมดา
เป็นของมีความป่วยไข้เป็นธรรมดา
เป็นของมีความตายเป็นธรรมดา
เป็นของมีความเศร้าโศกเป็นธรรมดา
เป็นของมีความคร่ำครวญเป็นธรรมดา
เป็นของมีความคับแค้นใจเป็นธรรมดา

(๕) **อนตฺตา เป็นของมิใช่ตัวมิใช่ตนที่ถาวรแท้จริงของใคร** (เป็นเพียงอัตตาเทียมที่ชาวโลกบัญญัติขึ้นหรือกำหนดขึ้นว่า "ผู้ทำ ผู้เสวย ผู้มีอำนาจเอง"

นิพพานไม่มีลูกศร
นิพพานไม่มีความลำบาก
นิพพานไม่มีอาพาธ
นิพพานไม่มีสิ่งอื่นเป็นปัจจัย
นิพพานไม่มีเสนียด
นิพพานไม่มีอุบาทว์
นิพพานไม่มีภัย
นิพพานไม่มีอุปสรรค
นิพพานเป็นที่ต้านทาน
นิพพานเป็นที่ป้องกัน
นิพพานไม่มีโทษ
นิพพานไม่มีมูลแห่งความลำบาก
นิพพานไม่เป็นดังเพชฌฆาต
นิพพานไม่มีอาสวะ
นิพพานไม่เป็นเหยื่อแห่งมาร
นิพพานไม่มีความเกิด
นิพพานไม่มีความแก่
นิพพานไม่มีความป่วยไข้
นิพพานไม่มีความตาย
นิพพานไม่มีความเศร้าโศก
นิพพานไม่มีความคร่ำครวญ
นิพพานไม่มีความคับแค้นใจ

(๕) **ปรมตฺถํ นิพฺพานํ พระนิพพานเป็นประโยชน์อย่างยิ่ง เพราะเป็นธรรมที่มีอัตตลักษณะ ที่วิมุตติหลุดพ้นแล้วจากกิเลสาสวะ ของพระอริยเจ้า** ที่ **พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัส**

	ว่า **“พึงรู้นิพพานของตน”** และว่า **“ไม่เป็นไปเพื่ออาพาธ”**
(๖) **อนตฺตลกฺขณํ เครื่องหมายที่แสดงความมิใช่ตัวตน เป็นลักษณะที่แย้งอัตตา (อตฺตปฏิกฺเขป)**	(๖) **เป็นธรรมที่มีอัตตลักษณะ (อตฺต-ลกฺขณํ) เครื่องหมายที่แสดงความเป็นอัตตา (แท้) ที่วิมุตติหลุดพ้นจากกิเลสาสวะ** และ**ที่ว่างจากสังขาร เป็นลักษณะที่แย้งอนัตตา (อนตฺตปฏิกฺเขป)**
เป็นของไม่เป็นที่พึ่ง	**นิพพานเป็นที่พึ่ง** (สรณํ)
เป็นของว่าง (จากอัตตาเทียม คือ อัตตาโลกิยะ ที่โลกบัญญัติหรือกำหนดขึ้นว่า ผู้ทำ ผู้เสวย ผู้มีอำนาจเอง)	**นิพพานไม่ว่าง** (อริตฺตํ) จากอัตตาที่แท้ที่วิมุตติหลุดพ้นจากกิเลสาสวะ
เป็นของเปล่า (ไม่มีแก่นสารสาระ)	**นิพพานไม่เปล่า** (อตุจฺฉํ) จากความมีแก่นสารสาระ
เป็นของสูญ (ต้องสูญสลายหมดสภาพเดิมของมันไปในที่สุด)	**นิพพานสูญอย่างยิ่ง** (ปรมํ สุญฺญํ) จากกิเลสาสวะ จากอัตตาเทียม (โลกิยะ) และจากสิ่งที่เนื่องด้วยอัตตาโลกิยะนั้น
เป็นของมีความเศร้าหมองด้วยกิเลสเป็นธรรมดา	**นิพพานไม่มีความเศร้าหมองด้วยกิเลสาสวะ** (อสงฺกิลิฏฺฐํ)
ไม่เกษมจากโยคะ (ไม่ปลอดจากธรรมเป็นเครื่องประกอบสัตว์ไว้กับภพต่างๆ คือ กามโยคะ, ภวโยคะ, ทิฏฐิโยคะ, อวิชชาโยคะ)	**นิพพานเกษมจากโยคะ** ปลอดจากธรรมเป็นเครื่องประกอบสัตว์ไว้กับภพต่างๆ (โยคกฺเขมํ)

ตอนที่ ๑๐
ธรรมเครื่องยังวิชชาให้เกิดและเจริญขึ้น เพื่อดับอวิชชามูลรากฝ่ายเกิดทุกข์

สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ตรัสรู้พระอริยสัจ ๔ และ**พระอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ** ใต้ควงไม้ศรีมหาโพธิ์ในตอนรุ่งอรุณของวันเพ็ญเดือนวิสาขะ (เดือน ๖) เมื่อ ๒๕๙๖ ปีที่ล่วงมาแล้วนี้ (นับถึง พ.ศ.๒๕๕๑) **ทรงเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยวิชชา** (วิชชา ๓ และวิชชา ๘) และ **จรณะ** ๑๕ (วิชฺชาจรณสมฺปนฺโน) ส่วน **พระอริยสาวก** ผู้ฟังพระสัทธรรมของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า แล้วปฏิบัติตามพระสัทธรรมอันพระองค์ตรัสไว้ดีแล้ว ได้ถึงความบรรลุมรรค ผล นิพพาน ตามรอยบาทพระพุทธองค์แล้วนั้น ต่างได้บรรลุคุณธรรมตามระดับภูมิธรรมและสาวกบารมีของแต่ละท่านไม่เท่ากัน แต่อย่างน้อยก็**ได้บรรลุ "อาสวักขยญาณ" อันเป็นวิชชาที่ ๓ ด้วยกันทุกองค์**

ธรรมเครื่องยังวิชชาให้เกิดและเจริญขึ้น เพื่อดับอวิชชามูลรากฝ่ายเกิดทุกข์ทั้งปวง คือ **สมถวิปัสสนากัมมัฏฐาน** และ **จรณะ ๑๕** มีดังต่อไปนี้

๑. วิชชาภาคิยธรรม: สมถวิปัสสนา โดยมีศีลเป็นบาท[๑]

ดังมีพระพุทธดำรัสตรัสไว้ว่า

> "เทฺวเม ภิกฺขเว ธมฺมา วิชฺชาภาคิยา. กตเม เทฺว. **สมโถ** จ **วิปสฺสนา** จ. สมโถ ภิกฺขเว ภาวิโต กิมตฺถมนุโภติ. จิตฺตํ ภาวิยติ. จิตฺตํ ภาวิตํ กิมตฺถมนุโภติ. โย ราโค โส ปหียติ. วิปสฺสนา ภิกฺขเว ภาวิตา กิมตฺถมนุโภติ. ปญฺญา ภาวิยติ. ปญฺญา ภาวิตา กิมตฺถมนุโภติ. ยา อวิชฺชา สา ปหียติ.
>
> ราคุปกฺกิลิฏฺฐํ วา ภิกฺขเว จิตฺตํ น วิมุจฺจติ. อวิชฺชูปกฺกิลิฏฺฐา วา ปญฺญา น ภาวิยติ. อิติ โข ภิกฺขเว ราควิราคา **เจโตวิมุตฺติ** อวิชฺชาวิราคา **ปญฺญาวิมุตฺติ.**"

---

[๑] พระไตรปิฎกบาลี ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๒๐ อังคุตตรนิกาย ทุกนิบาต ข้อ ๒๗๕-๒๗๖ หน้า ๗๗-๗๘.

"ภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๒ อย่างเป็นไปในส่วนแห่งวิชชา. ธรรม ๒ อย่างเป็นไฉน ? คือ **สมถะ** ๑ **วิปัสสนา** ๑. ภิกษุทั้งหลาย สมถะที่ภิกษุเจริญแล้ว ย่อมเสวยประโยชน์อะไร ? ย่อมอบรมจิต. จิตที่อบรมแล้ว ย่อมเสวยประโยชน์อะไร ? ย่อมละราคะได้. วิปัสสนาที่อบรมแล้ว ย่อมเสวยประโยชน์อะไร ? ย่อมอบรมปัญญา. ปัญญาที่อบรมแล้ว ย่อมเสวยประโยชน์อะไร ? ย่อมละอวิชชาได้.

ภิกษุทั้งหลาย จิตที่เศร้าหมองด้วยราคะ ย่อมไม่หลุดพ้น. หรือปัญญาที่เศร้าหมองด้วยอวิชชา ย่อมไม่เจริญ. ด้วยประการฉะนี้แล ภิกษุทั้งหลาย เพราะสำรอกราคะได้ จึงชื่อว่า **เจโตวิมุตติ** เพราะสำรอกอวิชชาได้ จึงชื่อว่า **ปัญญาวิมุตติ**."

๒. จรณะ ๑๕[๑]

๑. **สีลสัมปทา** ความถึงพร้อมด้วยศีล

อปัณณกปฏิปทา ๓

๒. **อินทรียสังวร** การสำรวมอินทรีย์

๓. **โภชเนมัตตัญญุตา** ความรู้จักประมาณในการบริโภค

๔. **ชาคริยานุโยค** การประกอบความตื่น

สัทธรรม ๗

๕. **ศรัทธา** ความเชื่อในบุคคล ในข้อปฏิบัติ และในสิ่งที่ควรเชื่อ

๖. **หิริ** ความละอายแก่ใจ ต่อความชั่ว

๗. **โอตตัปปะ** ความเกรงกลัวต่อความชั่วหรือบาปอกุศล

๘. **พาหุสัจจะ** ความเป็นผู้ได้ยินได้ฟัง ได้เรียนรู้ มีประสบการณ์มามาก

๙. **อารัทธวิริยะ** มีความเพียรอันปรารภแล้ว

๑๐. **สติ** ความระลึกได้ ไม่เผลอ ในการควบคุมจิตใจให้เป็นไปใน

[๑] พระไตรปิฎกบาลี ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๑๓ มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปัณณาสก์ ข้อ ๒๖ หน้า ๒๕-๒๖.

ทางที่ดีที่ชอบ ไม่ไปในทางชั่ว (ความระลึกได้ เป็นใน กาย เวทนา จิต ธรรม)

๑๑. **ปัญญา** ความรู้ทั่ว ปรีชาหยั่งรู้เหตุผลในทางเจริญและทางเสื่อม โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ความเห็นแจ้งรู้แจ้งในกองสังขารและวิสังขารธรรมคือพระนิพพานและอริยสัจ ๔ ตามที่เป็นจริง

ฌาน ๔ (สามารถเจริญฌานทั้ง ๔ ได้)

๑๒. **ปฐมฌาน**

๑๓. **ทุติยฌาน**

๑๔. **ตติยฌาน**

๑๕. **จตุตถฌาน**

๓. **วิชชา: ธรรมเครื่องดับอวิชชามูลรากฝ่ายเกิดทุกข์** ได้แก่

ก) วิชชา ๓[๑]

๑.	**ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ**	ความรู้ที่ให้ระลึกชาติได้
๒.	**จุตูปปาตญาณ**	ความรู้จุติและอุบัติของสัตว์ทั้งหลาย
๓.	**อาสวักขยญาณ**	ญาณหยั่งรู้วิธีทำอาสวะให้สิ้น

ข) วิชชา ๘[๒] *(รวมอภิญญา ๖)*

๑.	**วิปัสสนาญาณ**	ญาณในวิปัสสนา
๒.	**มโนมยิทธิ**	ฤทธิ์ทางใจ
๓.	**อิทธิวิธี**	แสดงฤทธิ์ได้ต่าง ๆ
๔.	**ทิพพโสต**	หูทิพย์
๕.	**เจโตปริยญาณ**	รู้จักกำหนดใจผู้อื่นได้
๖.	**ปุพเพนิวาสานุสสติ**	ระลึกชาติได้

---

[๑] พระไตรปิฎกบาลี ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๑๓ มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปัณณาสก์ ข้อ ๗๕๕-๗๕๗ หน้า ๖๘๖-๖๘๘.

[๒] พระไตรปิฎกบาลี ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๙ ทีฆนิกาย สีลขันธวรรค ข้อ ๑๓๑-๑๓๘ หน้า ๑๐๑-๑๑๒.
มโนมยิทธิ สำเร็จด้วยใจ สามารถรู้เห็นได้ด้วยทิพพจักขุวิญญาณธาตุเท่านั้น เช่นการทำให้หายตัว การล่องหนเป็นต้น ส่วนอิทธิวิธี สำเร็จด้วยใจ สามารถรู้เห็นได้แม้ด้วยมังสจักขุวิญญาณธาตุ เช่น คนเดียวทำเป็นหลายคน การเกณฑ์ฝน การเก็บฝน เป็นต้น.

๗. **ทิพพจักขุ** ตาทิพย์

๘. **อาสวักขยญาณ** ญาณหยั่งรู้วิธีทำอาสวะให้สิ้น

๔. อวิชชา ๘[๑] (ความไม่รู้) **มูลรากฝ่ายเกิดทุกข์**

๑.	**ทุกฺเข อญฺญาณํ**	ความไม่รู้ในทุกข์
๒.	**ทุกฺขสมุทเย อญฺญาณํ**	ความไม่รู้ในเหตุเกิดแห่งทุกข์
๓.	**ทุกฺขนิโรเธ อญฺญาณํ**	ความไม่รู้ในความดับทุกข์
๔.	**ทุกฺขนิโรธคามินิยา อญฺญาณํ**	ความไม่รู้ทางให้ถึงความดับทุกข์
๕.	**ปุพฺพนฺเต อญฺญาณํ**	ความไม่รู้อดีต
๖.	**อปรนฺเต อญฺญาณํ**	ความไม่รู้อนาคต
๗.	**ปุพฺพนฺตาปรนฺเต อญฺญาณํ**	ความไม่รู้ทั้งอดีตทั้งอนาคต
๘.	**อิทปฺปจฺจยตาปฏิจฺจ-สมุปฺปนฺเนสุ ธมฺเมสุ อญฺญาณํ**	ความไม่รู้ปฏิจจสมุปบาท.

๕. โพธิปักขิยธรรม: ธรรมเป็นฝักฝ่ายแห่งความตรัสรู้ (เครื่องเกื้อหนุนอริยมรรค)[๒]

๑. สติปัฏฐาน ๔[๓] มีสติพิจารณา เป็นไปในกาย เวทนา จิต ธรรม

๒. สัมมัปปธาน ๔[๔] (ความเพียรชอบใน ๔ สถาน)

๑) **สังวรปธาน** เพียรระวังบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิด มิให้เกิดขึ้น

๒) **ปหานปธาน** เพียรละบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว

๓) **ภาวนาปธาน** เพียรเจริญกุศลธรรมที่ยังไม่เกิด ให้เกิดมีขึ้น

๔) **อนุรักขนาปธาน** เพียรรักษากุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ให้ตั้งมั่นและให้เจริญยิ่งขึ้นไป

๓. อิทธิบาท ๔[๕] (คุณเครื่องให้ถึงความสำเร็จ)

---

[๑] พระไตรปิฎกบาลี ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๓๔ อภิธรรมปิฎก ธรรมสังคณีปกรณ์ ข้อ ๖๙๑ หน้า ๒๗๒-๒๗๔.

[๒] พระมหานามเถระ อรรถกถาขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค ภาค ๒ โรงพิมพ์วิญญาณ พ.ศ.๒๕๓๔ หน้า ๑๙๖.

[๓] พระไตรปิฎกบาลี ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๑๐ ทีฆนิกาย มหาวรรค ข้อ ๒๗๓-๓๐๐ หน้า ๓๒๕-๓๕๑.

[๔] พระไตรปิฎกบาลี ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๒๑ อังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต ข้อ ๖๙ หน้า ๙๖-๙๗.

[๕] พระไตรปิฎกบาลี ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๑๑ ทีฆนิกาย ปาฏิกวรรค ข้อ ๒๓๑ หน้า ๒๓๓.

๑) **ฉันทะ** ความพอใจ

๒) **วิริยะ** ความเพียร

๓) **จิตตะ** ความเอาใจฝักใฝ่

๔) **วิมังสา** ความไตร่ตรอง คือหมั่นใช้ปัญญาพิจารณาใคร่ครวญหาเหตุผล

๔. **อินทรีย์ ๕**[๑] (ธรรมที่เป็นใหญ่ในกิจของตน)

๕. **พละ ๕**[๒] (ธรรมอันเป็นกำลัง)

๑) **สัทธา** ความเชื่อ

๒) **วิริยะ** ความเพียร

๓) **สติ** ความระลึกได้

๔) **สมาธิ** ความตั้งจิตมั่น

๕) **ปัญญา** ความรู้ทั่วชัด

๖. **โพชฌงค์ ๗**[๓] (ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้)

๑) **สติ** ความระลึกได้

๒) **ธัมมวิจยะ** ความเลือกเฟ้นธรรม

๓) **วิริยะ** ความเพียร

๔) **ปีติ** ความอิ่มใจ

๕) **ปัสสัทธิ** ความสงบกาย สงบใจ

๖) **สมาธิ** ความมีใจตั้งมั่น

๗) **อุเบกขา** ความมีใจเป็นกลาง เพราะเห็นตามเป็นจริง

๗. **อริยมรรคมีองค์ ๘**[๔]

๑) **สัมมาทิฏฐิ** เห็นชอบ

---

[๑] พระไตรปิฎกบาลี ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๑๑ ทีฆนิกาย ปาฏิกวรรค ข้อ ๓๐๐ หน้า ๒๕๒.

[๒] พระไตรปิฎกบาลี ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๒๒ อังคุตตรนิกาย ปัญจกนิบาต ข้อ ๑๓ หน้า ๑๑.

[๓] พระไตรปิฎกบาลี ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๑๑ ทีฆนิกาย ปาฏิกวรรค ข้อ ๓๒๗ หน้า ๒๖๔.

[๔] พระไตรปิฎกบาลี ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๑๐ ทีฆนิกาย มหาวรรค ข้อ ๒๙๙ หน้า ๓๔๘-๓๕๐.

๒) **สัมมาสังกัปปะ** ดำริชอบ

๓) **สัมมาวาจา** เจรจาชอบ

๔) **สัมมากัมมันตะ** กระทำการงานชอบ

๕) **สัมมาอาชีวะ** เลี้ยงชีพชอบ

๖) **สัมมาวายามะ** พยายามชอบ

๗) **สัมมาสติ** ระลึกชอบ

๘) **สัมมาสมาธิ** ตั้งจิตมั่นชอบ

ตอนที่ ๑๑
อานิสงส์ของการเจริญปัญญา

ความจริง ขึ้นชื่อว่า **ปัญญาภาวนา** (คือ การทำวิปัสสนามรรคปัญญาให้เกิด) นี้มีอานิสงส์หลายร้อยอย่าง การที่จะประกาศอานิสงส์ของปัญญาภาวนานั้นโดยพิสดาร แม้จะใช้เวลายาวนานก็ทำมิได้ง่ายเลย แต่พึงทราบอานิสงส์ของปัญญาภาวนานั้นโดยสังเขปไว้ดังนี้ คือ

๑. **นานากิเลสวิทฺธํสนํ** ทำลายกิเลสต่างๆ ได้

๒. **อริยผลรสานุภวนํ** เสวยรสแห่งอริยผล

๓. **นิโรธสมาปตฺติสมาปชฺชนสมตฺถตา** ความเป็นผู้สามารถเข้านิโรธสมาบัติได้

๔. **อาหุเนยฺยภาวาทิสิทฺธิ** ความสำเร็จแห่งความเป็นผู้ทรงอริยคุณมีความเป็นอาหุไนยบุคคลเป็นต้น

๑. นานากิเลสวิทฺธํสนํ ทำลายกิเลสต่างๆ ได้

ในอานิสงส์ทั้งหลายนั้น การทำลายกิเลสต่างๆ โดยการกำหนดรู้เห็นนามรูปตามที่เป็นจริง ดังที่กล่าวมาไว้แล้ว ตั้งต้นแต่นามรูปปริจเฉทญาณ (ญาณกำหนดนามรูป) นั้น พึงทราบว่า เป็นอานิสงส์แห่งการเจริญปัญญาฝ่ายโลกิยะ ส่วนการทำลายกิเลสต่างๆ โดย

ความเป็นสังโยชน์มีสักกายทิฏฐิเป็นต้น ในขณะบรรลุพระอริยมรรคดังที่กล่าวมาแล้วนั้น พึงทราบว่า เป็นอานิสงส์แห่งการเจริญปัญญาฝ่ายโลกุตตระ

แท้จริง **วิปัสสนาปัญญา** ที่ผู้บำเพ็ญเพียรทำให้เกิดขึ้นแล้ว **ย่อมทำลายข่ายคือกิเลส** ซึ่งติดตามมาตลอดกาลนาน (และ) กระทำสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ทุกอย่าง **ให้พินาศไป** ดังอุทาหรณ์ดังต่อไปนี้

๑. เหมือนสายฟ้าฟาดลงมาที่กองหิน ด้วยกำลังแรงอันน่าสะพรึงกลัว แล้วทำลายหินให้แตกกระจายไปฉะนั้น

๒. เหมือนไฟป่าที่ลุกฮือขึ้นด้วยกำลังลม แล้วทำลายป่าให้ราบไปฉะนั้น

๓. เหมือนดวงอาทิตย์ (อุทัยขึ้น) เป็นดวงเจิดจ้าด้วยความร้อนของตน แล้วทำลายความมืดให้สลายไปฉะนั้น

บัณฑิตพึงทราบว่า นี้เป็นอานิสงส์ที่ผู้บำเพ็ญเพียรจะพึงเห็นได้โดยประจักษ์ด้วยตนเองในปัญญาภาวนานี้

๒. อริยผลรสานุภวนํ เสวยรสแห่งอริยผล

อนึ่ง มิใช่แต่การทำลายกิเลสต่างๆ ได้อย่างเดียวเท่านั้นที่เป็นอานิสงส์ของปัญญา-ภาวนา แม้**การเสวยรสแห่งอริยผล ก็เป็นอานิสงส์ของปัญญาภาวนาด้วยเช่นกัน** การเสวยรสของแห่งอริยผลนั้นย่อมมีได้ด้วยอาการ ๒ อย่าง คือ ในอาการดำเนินไปในมรรควิถี (ในขณะมรรคจิตเกิด) ๑ และในอาการดำเนินไปด้วยอำนาจผลสมาบัติ (การเข้าอยู่อย่างแนบแน่นในนิโรธคือพระนิพพานของอริยผลจิต) ๑ ความจริง สามัญญผลมีโสดาปัตติผลเป็นต้น ท่านเรียกว่า **อริยผล** ก็อริยผลนั้นเป็นสามัญญผลอันอุดม (สูงสุด) มีความกระวนกระวายอันระงับแล้ว มีอมตธรรม (คือพระนิพพาน) เป็นอารมณ์ เป็นผลที่ละเมียดละไมคายโลกามิส (กามารมณ์เครื่องล่อใจของโลก) แล้ว เป็นผลที่ซาบซ่านไปด้วยความสุขอันสะอาด มีโอชะแช่มชื่นอ่อนหวานเป็นอย่างยิ่ง ประดุจน้ำผึ้งที่เจือด้วยน้ำอมฤตฉะนั้น เพราะเหตุที่ผู้บำเพ็ญเพียร ซึ่งเป็นบัณฑิตทำวิปัสสนาปัญญาให้เกิดขึ้นแล้ว จึงได้ประสบความสุขนั้นอันนับเป็นรสยอดเยี่ยมของอริยผล ดังกล่าวมานี้ เป็นอานิสงส์ของวิปัสสนาปัญญาภาวนาในปัญญาภาวนานี้

๓. นิโรธสมาปตฺติสมาปชฺชนสมตฺถตา ความเป็นผู้สามารถเข้านิโรธสมาบัติได้

ดังมีมาในบาลี ว่า

"อิติ สนฺตํ สมาปตฺตึ	อิมํ อริยเสวิตํ
ทิฏฺเฐว ธมฺเม นิพฺพาน-	มิติ สงฺขํ อุปคตํ
ภาเวตฺวา อริยปญฺญํ	สมาปชฺชนฺติ ปณฺฑิตา
ยสฺมา ตสฺมา อิมิสฺสาปิ	สมาปตฺติสมตฺถตา
อริยมคฺเคสุ ปญฺญาย	อานิสํโสติ วุจฺจติ."

แปลความว่า

"เพราะเหตุที่บัณฑิตทั้งหลายทำอริยปัญญา [อริยมรรคและอริยผลด้วยสมถวิปัสสนากัมมัฏฐาน] ให้เกิด แล้วจึงเข้าสมาบัติอันละเอียด [สุขุม] ที่อริยเจ้าเสพแล้ว ซึ่งถึงการนับว่าเป็นนิพพานในทิฏฐธรรมทีเดียวนี้ ดังกล่าวมาฉะนี้ เพราะฉะนั้น ความเป็นผู้สามารถเข้านิโรธสมาบัติแม้นี้ได้ ท่านกล่าวว่า เป็นอานิสงส์ของปัญญา [ปัญญาภาวนา] ในอริยมรรคทั้งหลายแล"

๔. อาหุเนยฺยภาวาทิสิทฺธิ ความสำเร็จแห่งความเป็นผู้ทรงอริยคุณมีความเป็นอาหุไนยบุคคลเป็นต้น

อนึ่ง มิใช่แต่ความเป็นผู้สามารถเข้านิโรธสมาบัติได้อย่างเดียวเท่านั้น ที่เป็นอานิสงส์ของปัญญาภาวนา แม้ **ความสำเร็จแห่งความเป็นผู้ทรงอริยคุณมีความเป็นอาหุไนยบุคคลเป็นต้น นี้ก็เป็นอานิสงส์ของโลกุตตรปัญญาภาวนาด้วยเช่นกัน** ความจริง เมื่อว่าโดยไม่แปลกกัน บุคคลผู้ทำปัญญาให้เกิดแล้ว ย่อมเป็นผู้ควรของคำนับ (อาหุไนย) ผู้ควรของต้อนรับ (ปาหุไนย) ผู้ควรของทำบุญ (ทักขิไณย) ผู้ควรแก่การทำอัญชลี (อัญชลีกรณียะ) แห่งสัตว์โลกพร้อมทั้งเทวดา (และ) เป็นเนื้อนาบุญอันยอดเยี่ยมของโลก แต่เมื่อว่าโดยแปลกกัน ในโลกุตตรปัญญานี้ บุคคลผู้ทำปัญญาให้เกิดแล้ว ย่อมได้แก่บุคคล ๔ จำพวก ดังต่อไปนี้

๑. **พระโสดาบันบุคคล** ผู้ทำ **มรรคปัญญาที่ ๑ (ปฐมมรรคปัญญา)** ให้เกิด แล้วก็จะเป็นผู้สามารถ **ละสังโยชน์เบื้องต้น ๓ ประการ**[๑] **ได้ เป็นพระโสดาบัน** (ผู้ถึงกระแสพระนิพพาน) เป็นผู้มีอันไม่ตกต่ำเป็นธรรมดา เป็นผู้เที่ยงแท้ต่อการตรัสรู้ข้างหน้า สมดังพระพุทธพจน์ที่ได้ทรงแสดงไว้ว่า

"ภิกษุทั้งหลาย **ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ในศีล ทำพอประมาณในสมาธิ ทำพอประมาณในปัญญา** เธอยังล่วงสิกขาบทเล็กน้อยบ้าง และต้องออกจากอาบัติเล็กน้อยเหล่านั้นบ้าง ข้อนั้นเพราะเหตุไรเล่า ?

ข้อนั้นเพราะเหตุว่าไม่มีผู้รู้ใดๆ กล่าวความอาภัพต่อการบรรลุโลกุตตรธรรม จักเกิดขึ้น เพราะเหตุสักว่าการล่วงสิกขาบทเล็กน้อยและการต้องออกจากอาบัติเล็กน้อยเหล่านี้

อนึ่ง สิกขาบทเหล่าใดที่เป็นเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์ ที่เหมาะสมแก่พรหมจรรย์ เธอเป็นผู้มีศีลยั่งยืน มีศีลมั่นคง ในสิกขาบทเหล่านั้น สมาทานศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งหลาย **ภิกษุนั้นเพราะความสิ้นไปรอบแห่งสังโยชน์ ๓ เป็นโสดาบัน** (ผู้ถึงกระแสแห่งนิพพาน) เป็นผู้มีอันไม่ตกต่ำเป็นธรรมดา เป็นผู้เที่ยงแท้ต่อการตรัสรู้ข้างหน้า."

๒. **พระสกทาคามีบุคคล** ผู้ทำ**มรรคปัญญาที่ ๒ (ทุติยมรรคปัญญา)** ให้เกิด แล้วละสังโยชน์เบื้องต้น ๓ ประการได้ พร้อมทั้ง **ทำราคะ โทสะ โมหะ ให้เบาบางลงไปกว่าเดิม เป็นพระสกทาคามี** ซึ่งเป็นผู้ที่จะมาสู่โลกนี้อีกครั้งเดียวเท่านั้น แล้วย่อมกระทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ สมดังพระพุทธพจน์ที่ได้ทรงแสดงไว้ว่า

"ภิกษุทั้งหลาย **ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ในศีล ทำพอประมาณในสมาธิ ทำพอประมาณในปัญญา** เธอยังล่วงสิกขาบท

---

[๑] สังโยชน์เบื้องต่ำ ๓ ประการ คือ สักกายทิฏฐิ (ความเห็นเป็นเหตุให้ถือตัวถือตน ซึ่งเกิดจากการเข้าใจผิดในนามรูปจากที่เป็นจริง) ๑ วิจิกิจฉา (ความลังเลสงสัยในคุณของพระรัตนตรัย หรือต่อการพ้นทุกข์ตามแบบของพระพุทธเจ้า) ๑ สีลัพพตปรามาส (การถือศีลและวัตรที่ถูกลูบคลำด้วยตัณหาและทิฏฐิคือความปรารถนาผิดทาง โง่เขลา และดื้อรั้น) ๑.

เล็กน้อยบ้าง และต้องออกจากอาบัติเล็กน้อยเหล่านั้นบ้าง

ข้อนั้นเพราะเหตุไรเล่า ?

ข้อนั้นเพราะเหตุว่าไม่มีผู้รู้ใดๆ กล่าวความอาภัพต่อการบรรลุโลกุตตรธรรม จักเกิดขึ้น เพราะเหตุสักว่าการล่วงสิกขาบทเล็กน้อยและการต้องออกจากอาบัติเล็กน้อยเหล่านี้

อนึ่ง สิกขาบทเหล่าใดที่เป็นเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์ ที่เหมาะสมแก่พรหมจรรย์ เธอเป็นผู้มีศีลยั่งยืน มีศีลมั่นคง ในสิกขาบทเหล่านั้น สมาทานศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งหลาย **ภิกษุนั้นเพราะความสิ้นไปรอบแห่งสังโยชน์ ๓ และเพราะความที่ ราคะ โทสะ โมหะ ก็เบาบางน้อยลง เป็นสกิทาคามี** จะมาสู่โลกนี้อีกครั้งเดียวเท่านั้น แล้วย่อมกระทำที่สุดแห่งทุกข์ได้.”

๓. **พระอนาคามีบุคคล** ผู้ทำ **มรรคปัญญาที่ ๓ (ตติยมรรคปัญญา)** ให้เกิด แล้ว **ละสังโยชน์เบื้องต่ำได้อีก ๒ ประการ** คือ **กามราคะ และปฏิฆะ**[๑] **เป็นพระอนาคามี** ผู้จะไม่มาสู่โลกนี้อีก หลังจากตายไปแล้ว ก็จะบังเกิดเป็นพรหมในพรหมโลกชั้นสุทธาวาส และจะบรรลุพระนิพพานในพรหมโลกนั้น สมดังพระพุทธพจน์ที่ได้ทรงแสดงไว้ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย **ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ในศีล ทำให้บริบูรณ์ในสมาธิ ทำพอประมาณในปัญญา** เธอยังล่วงสิกขาบทเล็กน้อยบ้าง และต้องออกจากอาบัติเล็กน้อยเหล่านั้นบ้าง ข้อนั้นเพราะเหตุไรเล่า ? ข้อนั้นเพราะเหตุว่า ไม่มีผู้รู้ใดๆ กล่าวความอาภัพต่อการบรรลุโลกุตตรธรรม จักเกิดขึ้น เพราะเหตุสักว่าการล่วงสิกขาบทเล็กน้อยและการต้องออกจากอาบัติเล็กน้อยเหล่านี้

อนึ่ง สิกขาบทเหล่าใดที่เป็นเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์ ที่เหมาะสมแก่พรหมจรรย์ เธอเป็นผู้มีศีลยั่งยืน มีศีลมั่นคง ในสิกขาบทเหล่านั้น สมาทาน

---

[๑] **กามราคะ** ความกำหนัดยินดีในวัตถุกาม (วัตถุอันเป็นที่ตั้งแห่งความใคร่ คือ กามคุณ ๕ ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ อันเกิดจากอำนาจกิเลสกาม (กิเลสเป็นเหตุให้ใคร่ ได้แก่ความโลภเป็นต้น). **ปฏิฆะ** ความหงุดหงิด ขัดเคืองใจ.

ศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งหลาย **ภิกษุนั้น เพราะความสิ้นไปรอบแห่งสังโยชน์เบื้องต่ำ ๕**[๑] **เป็นอนาคามี**ผู้อุบัติขึ้นในทันที มีการปรินิพพานในภพนั้นๆ ไม่เวียนกลับจากโลกนั้นๆ เป็นธรรมดา”

๔. **พระอรหันต์** ผู้ทำ **มรรคปัญญาที่ ๔ (จตุตถมรรคปัญญา)** ให้เกิด แล้ว **ละสังโยชน์เบื้องสูงได้อีก ๕ ประการ คือ รูปราคะ**[๒] **อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และอวิชชา เป็นพระอรหันต์** ผู้ไกลจากกิเลส หักกรรมแห่งสังสารจักร อนึ่ง พระอรหันต์นั้น ชื่อว่า ถางชัฏได้ในขณะบรรลุอริยมรรค ชื่อว่า ถางชัฏเสร็จแล้วได้ในขณะบรรลุอริยผล เป็นผู้ควรไหว้ ควรบูชา ควรเคารพสักการะ ของบุคคลทั้งหลาย จัดเป็นพระอริยบุคคลระดับสูงสุดในพระพุทธศาสนา สมดังพระพุทธพจน์ที่ได้ทรงแสดงไว้ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย **ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ในศีล ทำให้บริบูรณ์ในสมาธิ ทำให้บริบูรณ์ในปัญญา** เธอยังล่วงสิกขาบทเล็กน้อยบ้าง และต้องออกจากอาบัติเล็กน้อยเหล่านั้นบ้าง ข้อนั้นเพราะเหตุไรเล่า ? ข้อนั้นเพราะเหตุว่าไม่มีผู้รู้ใดๆ กล่าวความอาภัพ ต่อการบรรลุโลกุตตรธรรม จักเกิดขึ้น เพราะเหตุสักว่าการล่วงสิกขาบทเล็กน้อย และการต้องออกจากอาบัติเล็กน้อยเหล่านี้

อนึ่ง สิกขาบทเหล่าใดที่เป็นเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์ ที่เหมาะสมแก่พรหมจรรย์ เธอเป็นผู้มีศีลยั่งยืน มีศีลมั่นคง ในสิกขาบทเหล่านั้น สมาทานศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งหลาย **ภิกษุนั้นได้กระทำให้แจ้งซึ่งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันหาอาสวะมิได้ เพราะความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย ด้วยปัญญาอันยิ่งเองในทิฏฐธรรม เข้าถึงแล้วแลอยู่.”**[๓]

---

[๑] สังโยชน์เบื้องต่ำ ๕ คือ **สักกายทิฏฐิ, วิจิกิจฉา, สีลัพพตปรามาส, กามราคะ** ความยินดีในวัตถุอันเป็นที่ตั้งแห่งความใคร่, **ปฏิฆะ** ความหงุดหงิดด้วยอำนาจความขัดใจ

[๒] สังโยชน์เบื้องสูง ๕ คือ **รูปราคะ** ความพอใจในรูปภพ, **อรูปราคะ** ความพอใจในอรูปภพ, **มานะ** ความถือตน, **อุทธัจจะ** ความฟุ้งซ่าน, **อวิชชา** ความไม่รู้จริง

[๓] **พระอรหันต์** ละสังโยชน์ได้อีก ๕ ประการ คือ **รูปราคะ** ความพอใจในรูปภพ **อรูปราคะ** ความพอใจในอรูปภพ **มานะ** ความถือตน **อุทธัจจะ** ความฟุ้งซ่าน และ **อวิชชา** ความไม่รู้จริง

เพราะเหตุที่การทำอริยปัญญาให้เกิด มีอานิสงส์มากมายดังกล่าวมานี้ ฉะนั้น บัณฑิตผู้มีปัญญาเป็นเครื่องเห็นแจ้ง พึงทำความอภิรมย์ยินดีในการทำอริยปัญญานั้นให้เกิดเถิด ข้อนี้สมดังพระพุทธพจน์ที่ได้ยกขึ้นไว้ในตอนต้นแห่งปัญญาสิกขา ซึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงแสดงไว้ด้วย **หลักธรรมอันเป็นประธาน คือ ศีล สมาธิ และปัญญา** ไว้ในพระคาถานี้ว่า

“สีเล ปติฏฺฐาย นโร สปญฺโญ จิตฺตํ ปญฺญญฺจ ภาวยํ
อาตาปี นิปโก ภิกฺขุ โส อิมํ วิชฏเย ชฏํ.”

แปลว่า

“ภิกษุ ผู้เป็นคนฉลาด มีความเพียร มีปัญญาเป็นเครื่องบริหารตน ดำรงมั่นอยู่ในศีลแล้ว นั้น อบรมจิตและปัญญาให้เจริญอยู่ จะพึงถางชัฏนี้ได้.”

บรรณานุกรม

พระไตรปิฎก

กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. (๒๕๑๔). **พระไตรปิฎก ภาษาไทยฉบับหลวง**.

พระไตรปิฎก ภาษาไทย (ฉบับอนุสรณ์งานฉลอง ๒๕ พุทธศตวรรษ). ๒๕๓๓.

มหามกุฏราชวิทยาลัย. (๒๕๓๘). **พระไตรปิฎกบาลี ฉบับสยามรัฐ** เล่มที่ ๔, ๘-๑๕, ๑๗-๒๕, ๒๗, ๓๐-๓๕. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.

มหาเถรสมาคม. (๒๕๔๙). **พระไตรปิฎกภาษาไทย พระบาลีวินัยปิฎก ปริวาร** ฉบับเฉลิมพระเกียรติ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เนื่องในการจัดงานฉลองสิริราชสมบัติครบ ๖๐ ปี พุทธศักราช ๒๕๔๙.

อรรถกถา

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (๒๕๓๐-๒๕๓๙). **อรรถกถาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. สำนักค้นคว้าทางวิญญาณตรวจชำระจัดพิมพ์เผยแพร่, กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์วิญญาณ.

พระพุทธโฆสาจารย์. (๒๕๓๒). **ธัมมปทัฏฐกถา** อรรถกถาขุททกนิกาย ธรรมบทคาถา ภาค ๖-๗. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.

พระธรรมปาลเถระ. (๒๕๓๓). **ปรมัตถทีปนี** อรรถกถาขุททกนิกาย จริยาปิฎก. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์วิญญาณ.

พระธรรมปาลเถระ. (๒๕๓๓). **ปรมัตถทีปนี** อรรถกถาขุททกนิกาย เถรคาถา ภาค ๒. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์วิญญาณ.

พระธรรมปาลเถระ. (๒๕๓๓). **ปรมัตถทีปนี** อรรถกถาขุททกนิกาย อิติวุตตกะ. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์วิญญาณ.

พระธรรมปาลเถระ. (๒๕๓๓). **ปรมัตถทีปนี** อรรถกถาขุททกนิกาย อุทาน. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์วิญญาณ.

พระพุทธโฆสาจารย์. (๒๕๓๒). **ปปัญจสูทนี** อรรถกถามัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์ เล่ม ๑-๒. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์วิญญาณ.

พระพุทธโฆสาจารย์. **ปรมัตถโชติกา** อรรถกถาขุททกนิกาย สุตตนิบาต เล่ม ๒.

พระพุทธโฆสาจารย์. (๒๕๓๓). **สารัตถปกาสินี** อรรถกถาสังยุตตนิกาย ขันธวารวรรค ภาค ๒. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์วิญญาณ.

พระพุทธโฆสาจารย์. (๒๔๖๒). **สุมังคลวิลาสินี** อรรถกถาทีฆนิกาย ปาฏิกวรรค เล่ม ๓. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย.

พระมหานามเถระ. (๒๕๓๔). **สัทธัมมัปปกาสินี** อรรถกถาขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค ภาค ๑-๒. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์วิญญาณ.

พระอุปเสนเถระ. (๒๕๓๔). **สัทธัมมัปปัชโชติกา** อรรถกถาขุททกนิกาย จูฬนิเทส. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์วิญญาณ.

พระอุปเสนเถระ. (๒๕๓๔). **สัทธัมมัปปัชโชติกา** อรรถกถาขุททกนิกาย มหานิเทส. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์วิญญาณ.

พระสูตรและอรรถกถาแปล

มหามกุฏราชวิทยาลัย. (๒๕๒๕). พระวินัยปิฎก เล่มที่ ๘ ปริวาร และอรรถกถา. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย.

มหามกุฏราชวิทยาลัย. (๒๕๒๖). พระสูตรและอรรถกถาแปล เล่มที่ ๓๔, ๓๗, ๔๒, ๔๕,. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย.

ฎีกา

พระธรรมปาลเถระ. (๒๕๓๘). **เนตติวิภาวินีฎีกา**. กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. โรงพิมพ์วิญญาณ.

พระธรรมปาลเถระ. ลีนัตถปกาสนา **สังยุตตฎีกา** มหาวรรค เล่ม ๒.

สัททาวิเสส

กรมพระจันทบุรีนฤนาท พระเจ้าบรมวงศ์เธอ. (๒๕๑๒). **ปทานุกรมบาลี-ไทย-สันสกฤต**.

ป. หลงสมบุญ, พันตรี. (๒๕๔๐). **พจนานุกรม มคธ-ไทย**. สำนักเรียนวัดปากน้ำ ภาษีเจริญ กทม. จัดพิมพ์เผยแพร่, กรุงเทพฯ: อาทรการพิมพ์.

พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหลวงชินวรสิริวัฒน์, สมเด็จพระสังฆราชเจ้า. (๒๕๓๐). **พระคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย.

พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช). (๒๕๕๐). **ศัพท์วิเคราะห์**. วัดปากน้ำ ภาษีเจริญ กทม. จัดพิมพ์เผยแพร่, กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์เลี่ยงเชียง.

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต). (๒๕๔๓). **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ ๙. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

พระมหาโมคคัลลานเถระ. (๒๕๔๗). **คัมภีร์อภิธานวรรณนา**. แปลและเรียบเรียงโดย พระมหาสมปอง มุทิโต. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ: ประยูรวงศ์พริ้นติ้ง.

พระอัคควังสเถระ. (๒๕๔๖). **สัททนีติ** เล่ม ๑-๓. แปลโดย พระมหานิมิตร ธมฺมสาโร และจำรูญ ธรรมดา. มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆษ นครปฐม จัดพิมพ์เผยแพร่, กรุงเทพฯ: ไทยรายวันการพิมพ์.

มหามกุฏราชวิทยาลัย. (๒๕๓๐). **อภิธานัปปทีปิกา**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย.

หลวงเทพดรุณานุศิษฏ์ (ทวี ธรมธัช ป.๙). (๒๕๔๐). **ธาตุปฺปทีปิกา** หรือ พจนานุกรม บาลี-ไทย. พิมพ์ครั้งที่ ๗. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย.

ปกรณวิเสส วิสุทธิมรรค

พระพุทธโฆสเถระ. (๒๕๔๘). **คัมภีร์วิสุทธิมรรค.** แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสมหาเถร). พิมพ์ครั้งที่ ๖. ไทเป: The Corporate Body of the Buddha Educational Foundation.

พระพุทธโฆสาจารย์. (๒๕๔๙). **คัมภีร์วิสุทธิมรรค (ฉบับแปล-รักษาแก่นธรรม)**. รวบรวมและเรียบเรียงโดย พระเมธีวราภรณ์ (ยุ้ย อุปสนฺโต ป.ธ.๙). ราชบุรี: สามลดา.

พระพุทธโฆสาจารย์. (๒๕๓๑). **วิสุทธิมรรค** (บาลี) ภาค ๑. พิมพ์ครั้งที่ ๗. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย.

พระพุทธโฆสาจารย์. (๒๕๓๒). **วิสุทธิมรรคแปล**. แปลโดย มหามกุฏราชวิทยาลัย, พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย.

พระธรรมปาลเถระ. (๒๕๓๗). **วิสุทธิมรรคฎีกา** (บาลี) ภาค ๑. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย.

อื่นๆ

กลุ่มสอนปรัชญาและพุทธธรรม. (๒๕๓๖). **อาจาริยธัมโมทยาน**. โรงพิมพ์หอรัตนชัยการพิมพ์.

ชีวประวัติฉบับปรับปรุง. (๒๕๓๕).

พระญาณวโรดม (สนธิ์ ป.๕). (๒๕๓๒). **อุปกรณ์กัมมัฏฐาน**. มูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัย.

พระพรหมมุนี (สุวจเถร). (๒๕๒๗). **ปาฐกถาเรื่องกายสาม**. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.

พระมงคลเทพมุนี (สด จนฺทสโร). **วิชชามรรคผลพิสดาร** เล่ม ๓.

พระมหาโชติปุญฺโญ (ใจ ยโสธรรัตน์). (๒๔๗๙). **พุทธรังษีธฤษดีญาณ ว่าด้วยสมถะและวิปัสสนากัมมัฏฐาน ๔ ยุค**. ชลบุรี: โรงพิมพ์กมลศิลป์การพิมพ์.

พระราชธรรมนิเทศ (ระแบบ ฐิตญาโณ). **ธรรมปริทรรศน์ ๒** (อธิบายธรรมวิภาค ปริเฉทที่ ๒).

พระราชญาณวิสิฐ (เสริมชัย ชยมงฺคโล). (๒๕๕๑). **คู่มือปฏิบัติไตรสิกขา** (ศีลสิกขา จิตตสิกขา ปัญญาสิกขา). พิมพ์ครั้งที่ ๓. นครปฐม: เพชรเกษมการพิมพ์.

พระอาจารย์มั่น ภูริทัตตมหาเถระ. **มุตโตทัย**. โรงพิมพ์รุ่งแสงการพิมพ์.

พระสิริมังคลาจารย์. (๒๕๓๘). **มังคลัตถทีปนีแปล** เล่ม ๒. แปลโดย มูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัย. พิมพ์ครั้งที่ ๑๐. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.

สมเด็จพระสังฆราชสา (ปุสฺสเทวมหาเถร). (๒๕๓๘). **ปฐมสมโพธิ.** ทรงชำระโดย สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส. พิมพ์ครั้งที่ ๒๓, มูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัย.

แผ่นจารึกในพิพิธภัณฑ์พระอาจารย์มั่น ภูริทัตตมหาเถระ วัดป่าสุทธาวาส อ.เมือง จ.สกลนคร.

ภาคผนวก

พระนิพพาน ๓ นัย

พระราชญาณวิสิฐ

(เสริมชัย ชยมงฺคโล ป.ธ.๖)

ประธานศูนย์ประสานงานสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดแห่งประเทศไทย

(ศปท.)

วัดหลวงพ่อสดธรรมกายาราม อ.ดำเนินสะดวก จ.ราชบุรี

เจ้าอาวาสและเจ้าสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดราชบุรี (แห่งที่ ๑)

ผู้อำนวยการสถาบันพุทธภาวนาวัดหลวงพ่อสดฯ

สถาบันในเครือข่ายมหาวิทยาลัยพระพุทธศาสนาแห่งโลก

พระนิพพาน ๓ นัย

บัญญัติธรรมชื่อว่า **“พระนิพพาน (นิพฺพานํ)”** นั้น เมื่อพิจารณาจากหลักฐานหรือข้อมูลจากเอกสาร**พระไตรปิฎก** อันเป็นข้อมูลปฐมภูมิ **อรรถกถา**-ข้อมูลทุติยภูมิ และ**ฎีกา**-ข้อมูลตติยภูมิ ฯลฯ อันนับเป็นข้อมูลที่ถูกต้อง เชื่อถือได้ และตรงประเด็นแล้ว **ย่อมแสดงความหมายหลักๆ ที่สำคัญ ๓ ประการ** หรือ **๓ นัย** คือ **โดยความเป็น “สภาวะพระนิพพาน”** ๑ **โดยความเป็น “ธาตุ”** ชื่อว่า **“พระนิพพานธาตุ” อันเป็นธรรมที่ทรงสภาวะพระนิพพาน** ๑ และ **โดยความเป็น “อายตนะ” ที่สถิตอยู่**[๑] **ของพระนิพพาน-ธาตุอันเป็นอมตธรรม** ได้แก่ **อนุปาทิเสสนิพพานธาตุ** ๑ ดังต่อไปนี้

พระนิพพาน ๓ นัย นี้ พระอริยเจ้าผู้บรรลุมรรค-ผล-นิพพาน ในระดับต่างๆ ระดับสูงสุด คือ “**พระอรหันต์**” เมื่อท่านได้บรรลุมรรค-ผล-นิพพาน โดยความสิ้นกิเลส คือละสังโยชน์เบื้องต่ำ ๕ และสังโยชน์เบื้องสูง ๕ ด้วยพระอรหัตตมรรค-พระอรหัตตผล ชื่อว่า ท่านบรรลุ “**สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ**” แล้วเข้าผลสมาบัติ และพิจารณาปัจจเวกขณ์ กล่าวคือ พิจารณามรรค-ผล-นิพพาน ที่ท่านได้บรรลุแล้วนั้น เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็ย่อมมีญาณหยั่งรู้ว่าหลุดพ้นแล้ว ตามพระพุทธดำรัสว่า **“วิมุตฺตสฺมึ วิมุตฺตมิติ ญาณํ โหติ”** และย่อมรู้แจ้งเห็นแจ้งพระนิพพานทั้ง ๓ นัยนี้ ด้วยการที่ได้ทั้งรู้และทั้งเห็น ส่วนพระอริยเจ้าที่บรรลุโลกุตตรธรรมที่รองลงมา ได้แก่ พระโสดาบัน พระสกทาคามี และพระอนาคามี แล้วเข้าผลสมาบัติและพิจารณาปัจจเวกขณ์ ท่านก็พิจารณากิเลสที่ละได้ กิเลสที่ยังเหลือ และพิจารณามรรค-ผล-นิพพาน ย่อมรู้แจ้ง/เห็นแจ้ง พระนิพพานทั้ง ๓ นัย ตามระดับภูมิธรรมที่ปฏิบัติได้

พระนิพพาน ๓ นัย นี้ คือ

---

[๑] คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา, พิมพ์ครั้งที่ ๓ (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๐), หน้า ๒๒๖.

นัยที่ ๑ : สภาวะพระนิพพาน

ได้แก่ พระนิพพานเป็นธรรมที่เที่ยง (นิจฺจํ นิพฺพานํ) พระนิพพานเป็นสุข (สุขํ นิพฺพานํ) พระนิพพานเป็นธรรมที่ไม่มีอาพาธ (อนาพาโธ นิพฺพานํ) พระนิพพานเป็นธรรมที่ยั่งยืน (ธุวํ นิพฺพานํ) พระนิพพานเป็นธรรมที่มีประโยชน์อย่างยิ่ง (ปรมฏฺฐํ นิพฺพานํ) พระนิพพานเป็นธรรมที่มีสาระ (สารํ นิพฺพานํ) **พระนิพพานไม่มีความเกิด** (อชาตํ นิพฺพานํ) **พระนิพพานไม่มีความแก่** (อชรํ นิพฺพานํ) **พระนิพพานไม่มีความเจ็บไข้** (อพฺยาธิธมฺมํ นิพฺพานํ) **พระนิพพานเป็นธรรมที่ไม่ตาย** (อมตํ นิพฺพานํ) ฯลฯ ซึ่งเป็นสภาวะที่ตรงกันข้ามกับเบญจขันธ์ ซึ่งเป็น**สังขารธรรมที่มีชีวิตมีวิญญาณครอง** (อุปาทินนกสังขาร) ที่มีสภาวะ**เป็นธรรมที่ไม่เที่ยง** (อนิจฺจํ) **เป็นทุกข์** (ทุกฺขํ) **เป็นธรรมที่อาพาธ** (อาพาโธ) **ที่ไม่ยั่งยืน** (อทฺธุวโต) **เป็นอนัตตา** (อนตฺตโต) **เป็นธรรมที่ไม่มีสาระ** (อสารกโต) **เป็นธรรมที่มีความเกิด** (ชาติธมฺโม) **ที่มีความแก่** (ชราธมฺมโต) **เป็นธรรมที่มีความเจ็บไข้** (พฺยาธิธมฺโม) **เป็นธรรมที่มีความตาย** (มรณธมฺโม) เป็นต้น

ตามที่พระสารีบุตรมหาเถระ พระธรรมเสนาบดี ได้แสดงวิปัสสนาวิธี โดยการพิจารณาของผู้บำเพ็ญเพียรภาวนา เห็นสภาวธรรมทั้ง ๒ ฝ่าย จึงหยั่งลงสู่ **“สัมมัตตนิยาม”** (แปลว่า ความแน่นอนด้วยสภาวะโดยชอบ หมายถึงโลกุตตรมรรค เมื่อว่าโดยพิเศษ ได้แก่ โสดาปัตติมรรค ซึ่งมีสภาวะแน่นอนที่จะตรัสรู้ภายหน้า)[๑] คือหยั่งลงสู่ความเที่ยงต่อการบรรลุมรรค-ผล-นิพพาน ว่า

เมื่อผู้บำเพ็ญเพียรภาวนาพิจารณาเห็นเบญจขันธ์ (อุปาทินนกสังขาร) โดยความเป็นธรรมชาติที่ไม่เที่ยง ๑ เป็นทุกข์ ๑ เป็นโรค ๑ เป็นดังหัวฝี ๑ เป็นดังลูกศร ๑ เป็นความลำบาก ๑ เป็นอาพาธ ๑ เป็นอย่างอื่น ๑ เป็นของชำรุด ๑ เป็นเสนียด ๑ เป็นอุบาทว์ ๑ เป็นภัย ๑ เป็นอุปสรรค ๑ เป็นความหวั่นไหว ๑ เป็นของผุพัง ๑ เป็นของไม่ยั่งยืน ๑ เป็นของไม่มีอะไรต้านทาน ๑ เป็นของไม่มีอะไรป้องกัน ๑ เป็นของไม่เป็นที่พึ่ง ๑ เป็นของว่าง ๑ เป็นของเปล่า ๑ เป็นของสูญ ๑ เป็นอนัตตา ๑ เป็นโทษ ๑ เป็นของมีความแปรปรวน

[๑] คัมภีร์สัทธัมมปกาสินี อรรถกถาขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค เล่ม ๒ หน้า ๓๖๗.

เป็นธรรมดา ๑ เป็นของหาสาระมิได้ ๑ เป็นมูลแห่งความลำบาก ๑ เป็นดังเพชฌฆาต ๑ เป็นความเสื่อมไป ๑ เป็นของมีอาสวะ ๑ เป็นของอันปัจจัยปรุงแต่ง ๑ เป็นเหยื่อแห่งมาร ๑ เป็นของมีความเกิดเป็นธรรมดา ๑ เป็นของมีความแก่เป็นธรรมดา ๑ เป็นของมีความป่วยไข้เป็นธรรมดา ๑ เป็นของมีความตายเป็นธรรมดา ๑ เป็นของมีความเศร้าโศกเป็นธรรมดา ๑ เป็นของมีความร่ำไรเป็นธรรมดา ๑ เป็นของมีความคับแค้นใจเป็นธรรมดา ๑ เป็นของมีความเศร้าหมองเป็นธรรมดา ๑ [รวม ๔๐ ข้อ]

เธอนั้นย่อมได้ **"อนุโลมขันติ"** (ในที่นี้ หมายถึง วิปัสสนาญาณนั่นแหละ ที่คล้อยตามโลกุตตรมรรค ได้แก่ โคตรภูญาณ[๑]) คือย่อมได้ **"วิปัสสนาปัญญา"** ว่า สังขารทั้งปวงเป็นสภาพไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา เป็นต้น

เมื่อผู้บำเพ็ญเพียร พิจารณาเห็นความดับแห่งเบญจขันธ์ เป็นนิพพาน (วิสังขาร-ธรรม) **ที่มีสภาวะที่ตรงกันข้ามกับสภาวะของสังขารธรรมทั้งปวง (๔๐ ข้อ)** ดังกล่าวข้างต้น **เธอนั้นย่อมย่างลงสู่ "สัมมัตตนิยาม"** คือ **หยั่งลงสู่ความเที่ยงต่อการบรรลุมรรคผล นิพพาน** กล่าวคือ **หยั่งลงสู่ขณะมรรคญาณ-ผลญาณ** แล้วเข้าผลสมาบัติ และพิจารณาปัจจเวกขณ์ดังที่กล่าวแล้วข้างต้น ดังตัวอย่าง **พระบาลีธรรมภาษิต**[๒] ที่ท่านพระสารีบุตร-มหาเถระได้แสดง **"วิปัสสนากถา"** ไว้มีเป็นต้นว่า

> "โส วต ภิกฺขเว ภิกฺขุ นิพฺพานํ ทุกฺขโต สมนุปสฺสนฺโต อนุโลมิกาย ขนฺติยา สมนฺนาคโต ภวิสฺสตีติ เนตํ ฐานํ วิชฺชติ; อนุโลมิกาย ขนฺติยา อสมนฺนาคโต สมฺมตฺตนิยามํ โอกฺกมิสฺสตีติ เนตํ ฐานํ วิชฺชติ; สมฺมตฺตนิยามํ อโนกฺกมมาโน โสตาปตฺติผลํ วา สกทาคามิผลํ วา อนาคามิผลํ วา อรหตฺตผลํ วา สจฺฉิกริสฺสตีติ เนตํ ฐานํ วิชฺชติ.
>
> โส วต ภิกฺขเว ภิกฺขุ นิพฺพานํ สุขโต สมนุปสฺสนฺโต อนุโลมิกาย ขนฺติยา สมนฺนาคโต ภวิสฺสตีติ ฐานเมตํ วิชฺชติ; อนุโลมิกาย ขนฺติยา สมนฺนาคโต สมฺมตฺตนิยามํ โอกฺกมิสฺสตีติ ฐานเมตํ วิชฺชติ; สมฺมตฺตนิยามํ

---

[๑] คัมภีร์สัทธัมมปกาสินี อรรถกถาขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค เล่ม ๒ หน้า ๓๖๖-๓๖๗.

[๒] พระไตรปิฎกบาลี ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๓๑ ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค ข้อ ๗๓๔-๗๓๕ หน้า ๖๒๙-๖๓๔.

อโนกฺกมมาโน โสตาปตฺติผลํ วา สกทาคามิผลํ วา อนาคามิผลํ วา อรหตฺตผลํ วา สจฺฉิกริสฺสตีติ ฐานเมตํ วิชฺชติ.”

แปลความว่า

“ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุนั้นหนอ พิจารณาเห็นนิพพานโดยความเป็นทุกข์อยู่ จักเป็นผู้ประกอบด้วยอนุโลมขันติ ข้อนี้ไม่เป็นฐานะที่จะมีได้; ผู้ไม่ประกอบด้วยอนุโลมขันติ จักย่างลงสู่สัมมัตตนิยาม ข้อนี้ไม่เป็นฐานะที่จะมีได้; เมื่อไม่ย่างลงสู่สัมมัตตนิยาม จักทำให้แจ้งซึ่งโสดาปัตติผล สกทาคามิผล อนาคามิผล หรืออรหัตตผล ข้อนี้ไม่เป็นฐานะที่จะมีได้.

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุนั้นหนอ พิจารณาเห็นนิพพานโดยความเป็นสุขอยู่ จักเป็นผู้ประกอบด้วยอนุโลมขันติ ข้อนี้เป็นฐานะที่มีได้; ผู้ประกอบด้วยอนุโลมขันติ จักย่างลงสู่สัมมัตตนิยาม ข้อนี้เป็นฐานะที่มีได้; ผู้ย่างลงสู่สัมมัตตนิยาม จักทำให้แจ้งซึ่งโสดาปัตติผล สกทาคามิผล อนาคามิผล หรืออรหัตตผล ข้อนี้เป็นฐานะที่มีได้”

“กติหากาเรหิ อนุโลมิกํ ขนฺตึ ปฏิลภติ ? กติหากาเรหิ สมฺมตฺตนิยามํ โอกฺกมติ ? จตฺตารีสาย อากาเรหิ อนุโลมิกํ ขนฺตึ ปฏิลภติ, จตฺตารีสาย อากาเรหิ สมฺมตฺตนิยามํ โอกฺกมติ.

กตเมหิ จตฺตารีสาย อากาเรหิ อนุโลมิกํ ขนฺตึ ปฏิลภติ, กตเมหิ จตฺตารีสาย อากาเรหิ สมฺมตฺตนิยามํ โอกฺกมติ ?

ปญฺจกฺขนฺเธ อนิจฺจโต ทุกฺขโต โรคโต คณฺฑโต สลฺลโต อฆโต อาพาธโต ปรโต ปโลกโต อีติโต อุปทฺทวโต ภยโต อุปสคฺคโต จลโต ปภงฺคโต อทฺธุวโต อตฺตาณโต อเลณโต อสรณโต ริตฺตโต ตุจฺฉโต สุญฺญโต อนตฺตโต อาทีนวโต วิปริณามธมฺมโต อสารกโต อฆมูลโต วธกโต วิภวโต สาสวโต สงฺขตโต มารามิสโต ชาติธมฺมโต ชราธมฺมโต พฺยาธิธมฺมโต มรณธมฺมโต โสกธมฺมโต ปริเทวธมฺมโต อุปายาสธมฺมโต สงฺกิเลสิกธมฺมโต

ปญฺจกฺขนฺเธ อนิจฺจโต ปสฺสนฺโต อนุโลมิกํ ขนฺตึ ปฏิลภติ. “ปญฺจนฺนํ ขนฺธานํ นิโรโธ นิจฺจํ นิพฺพานนฺติ ปสฺสนฺโต สมฺมตฺตนิยามํ โอกฺกมติ.

ปญฺจกฺขนฺเธ ทุกฺขโต ปสฺสนฺโต อนุโลมิกํ ขนฺตึ ปฏิลภติ. “ปญฺจนฺนํ ขนฺธานํ นิโรโธ สุขํ นิพฺพานนฺติ ปสฺสนฺโต สมฺมตฺตนิยามํ โอกฺกมติ.

ปญฺจกฺขนฺเธ โรคโต ปสฺสนฺโต อนุโลมิกํ ขนฺตึ ปฏิลภติ. “ปญฺจนฺนํ ขนฺธานํ นิโรโธ อาโรคฺยํ นิพฺพานนฺติ ปสฺสนฺโต สมฺมตฺตนิยามํ โอกฺกมติ.

ปญฺจกฺขนฺเธ คณฺฑโต ปสฺสนฺโต อนุโลมิกํ ขนฺตึ ปฏิลภติ. “ปญฺจนฺนํ ขนฺธานํ นิโรโธ นิคณฺโฑ นิพฺพานนฺติ ปสฺสนฺโต สมฺมตฺตนิยามํ โอกฺกมติ.

ปญฺจกฺขนฺเธ สลฺลโต ปสฺสนฺโต อนุโลมิกํ ขนฺตึ ปฏิลภติ. “ปญฺจนฺนํ ขนฺธานํ นิโรโธ นิสลฺลํ นิพฺพานนฺติ ปสฺสนฺโต สมฺมตฺตนิยามํ โอกฺกมติ.

ปญฺจกฺขนฺเธ อฆโต ปสฺสนฺโต อนุโลมิกํ ขนฺตึ ปฏิลภติ. “ปญฺจนฺนํ ขนฺธานํ นิโรโธ อนโฆ นิพฺพานนฺติ ปสฺสนฺโต สมฺมตฺตนิยามํ โอกฺกมติ.

ปญฺจกฺขนฺเธ อาพาธโต ปสฺสนฺโต อนุโลมิกํ ขนฺตึ ปฏิลภติ. “ปญฺจนฺนํ ขนฺธานํ นิโรโธ อนาพาโธ นิพฺพานนฺติ ปสฺสนฺโต สมฺมตฺตนิยามํ โอกฺกมติ ...” [จนครบอาการ ๔๐]

แปลความว่า

“ภิกษุย่อมได้อนุโลมขันติด้วยอาการเท่าไร ? ย่างลงสู่สัมมัตตนิยามด้วยอาการเท่าไร ? ภิกษุย่อมได้อนุโลมขันติด้วยอาการ ๔๐. ย่างลงสู่สัมมัตตนิยามด้วยอาการ ๔๐.

ภิกษุย่อมได้อนุโลมขันติด้วยอาการ ๔๐ เป็นไฉน ? ย่างลงสู่สัมมัตตนิยามด้วยอาการ ๔๐ เป็นไฉน ?

ภิกษุพิจารณาเห็นเบญจขันธ์ โดยความเป็นของไม่เที่ยง ๑ เป็นทุกข์ ๑ เป็นโรค ๑ เป็นดังหัวฝี ๑ เป็นดังลูกศร ๑ เป็นความลำบาก ๑ เป็นอาพาธ ๑ เป็นอย่างอื่น ๑ เป็นของชำรุด ๑ เป็นเสนียด ๑ เป็นอุบาทว์ ๑ เป็นภัย ๑ เป็นอุปสรรค ๑ เป็นความหวั่นไหว ๑ เป็นของผุพัง

๑ เป็นของไม่ยั่งยืน ๑ เป็นของไม่มีอะไรต้านทาน ๑ เป็นของไม่มีอะไรป้องกัน ๑ เป็นของไม่เป็นที่พึ่ง ๑ เป็นของว่าง ๑ เป็นของเปล่า ๑ เป็นของสูญ ๑ เป็นอนัตตา ๑ เป็นโทษ ๑ เป็นของมีความแปรปรวนเป็นธรรมดา ๑ เป็นของหาสาระมิได้ ๑ เป็นมูลแห่งความลำบาก ๑ เป็นดังเพชฌฆาต ๑ เป็นความเสื่อมไป ๑ เป็นของมีอาสวะ ๑ เป็นของอันปัจจัยปรุงแต่ง ๑ เป็นเหยื่อแห่งมาร ๑ เป็นของมีความเกิดเป็นธรรมดา ๑ เป็นของมีความแก่เป็นธรรมดา ๑ เป็นของมีความป่วยไข้เป็นธรรมดา ๑ เป็นของมีความตายเป็นธรรมดา ๑ เป็นของมีความเศร้าโศกเป็นธรรมดา ๑ เป็นของมีความร่ำไรเป็นธรรมดา ๑ เป็นของมีความคับแค้นใจเป็นธรรมดา ๑ เป็นของมีความเศร้าหมองเป็นธรรมดา ๑

เมื่อภิกษุพิจารณาเห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นของไม่เที่ยง [อนิจฺจโต] ย่อมได้อนุโลมขันติ เมื่อพิจารณาเห็นว่า ความดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพานเที่ยง [นิจฺจํ นิพฺพานํ] ย่อมย่างลงสู่สัมมัตตนิยาม

เมื่อภิกษุพิจารณาเห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นทุกข์ [ทุกฺขโต] ย่อมได้อนุโลมขันติ เมื่อพิจารณาเห็นว่า ความดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพานเป็นสุข [สุขํ นิพฺพานํ] ย่อมย่างลงสู่สัมมัตตนิยาม

เมื่อภิกษุพิจารณาเห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นโรค [โรคโต] ย่อมได้อนุโลมขันติ เมื่อพิจารณาเห็นว่า ความดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพานไม่มีโรค [อาโรคฺยํ นิพฺพานํ] ย่อมย่างลงสู่สัมมัตตนิยาม

เมื่อพิจารณาเห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นดังหัวฝี [คณฺฑโต] ย่อมได้อนุโลมขันติ เมื่อพิจารณาเห็นว่า ความดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพานไม่มีหัวฝี [นิคณฺโฑ นิพฺพานํ] ย่อมย่างลงสู่สัมมัตตนิยาม

เมื่อพิจารณาเห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นดังลูกศร [สลฺลโต] ย่อมได้อนุโลมขันติ เมื่อพิจารณาเห็นว่า ความดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพานไม่มีลูกศร [นิสลฺลํ นิพฺพานํ] ย่อมย่างลงสู่สัมมัตตนิยาม

เมื่อพิจารณาเห็นเบญจขันธ์โดยความลำบาก [อฆโต] ย่อมได้อนุโลม-ขันติ เมื่อพิจารณาเห็นว่า ความดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพานไม่มีความลำบาก [อนโฆ นิพฺพานํ] ย่อมย่างลงสู่สัมมัตตนิยาม

เมื่อพิจารณาเห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นอาพาธ [อาพาธโต] ย่อมได้อนุโลมขันติ เมื่อพิจารณาเห็นว่า ความดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพานไม่มีอาพาธ [อนาพาโธ นิพฺพานํ] ย่อมย่างลงสู่สัมมัตตนิยาม

เมื่อพิจารณาเห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นอื่น [ปรโต] ย่อมได้อนุโลม-ขันติ เมื่อพิจารณาเห็นว่า ความดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพานไม่มีสิ่งอื่นเป็นปัจจัย [อปรปฺปจฺจยํ นิพฺพานํ] ย่อมย่างลงสู่สัมมัตตนิยาม

เมื่อพิจารณาเห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นของชำรุด [ปโลกโต] ย่อมได้อนุโลมขันติ เมื่อพิจารณาเห็นว่า ความดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพานไม่มีความชำรุดเป็นธรรมดา [อปฺปโลกธมฺโม นิพฺพานํ] ย่อมย่างลงสู่สัมมัตตนิยาม

เมื่อพิจารณาเห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นเสนียด [อีติโต] ย่อมได้อนุโลมขันติ เมื่อพิจารณาเห็นว่า ความดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพานไม่มีเสนียด [อนีติกํ นิพฺพานํ] ย่อมย่างลงสู่สัมมัตตนิยาม

เมื่อพิจารณาเห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นอุบาทว์ [อุปทฺทวโต] ย่อมได้อนุโลมขันติ เมื่อพิจารณาเห็นว่า ความดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพานไม่มีอุบาทว์ [อนุปทฺทวํ นิพฺพานํ] ย่อมย่างลงสู่สัมมัตตนิยาม

เมื่อพิจารณาเห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นภัย [ภยโต] ย่อมได้อนุโลม-ขันติ เมื่อพิจารณาเห็นว่า ความดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพานไม่มีภัย [อภยํ นิพฺพานํ] ย่อมย่างลงสู่สัมมัตตนิยาม

เมื่อพิจารณาเห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นอุปสรรค [อุปสคฺคโต] ย่อมได้อนุโลมขันติ เมื่อพิจารณาเห็นว่า ความดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพานไม่มีอุปสรรค [อนุปสคฺคํ นิพฺพานํ] ย่อมย่างลงสู่สัมมัตตนิยาม

เมื่อพิจารณาเห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นของหวั่นไหว [จลโต] ย่อมได้อนุโลมขันติ เมื่อพิจารณาเห็นว่า ความดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพานไม่มีความหวั่นไหว [อจลํ นิพฺพานํ] ย่อมย่างลงสู่สัมมัตตนิยาม

เมื่อพิจารณาเห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นของผุพัง [ปภงฺคโต] ย่อมได้อนุโลมขันติ เมื่อพิจารณาเห็นว่า ความดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพานไม่มีความผุพัง [อปฺปภงฺคํ นิพฺพานํ] ย่อมย่างลงสู่สัมมัตตนิยาม

เมื่อพิจารณาเห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นของไม่ยั่งยืน [อทฺธุวโต] ย่อมได้อนุโลมขันติ เมื่อพิจารณาเห็นว่า ความดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพานมีความยั่งยืน [ธุวํ นิพฺพานํ] ย่อมย่างลงสู่สัมมัตตนิยาม

เมื่อพิจารณาเห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นของไม่มีอะไรต้านทาน [อตฺตาณโต] ย่อมได้อนุโลมขันติ เมื่อพิจารณาเห็นว่า ความดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพานเป็นที่ต้านทาน [ตาณํ นิพฺพานํ] ย่อมย่างลงสู่สัมมัตตนิยาม

เมื่อพิจารณาเห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นของไม่มีอะไรป้องกัน [อเลณโต] ย่อมได้อนุโลมขันติ เมื่อพิจารณาเห็นว่า ความดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพานเป็นที่ป้องกัน [เลณํ นิพฺพานํ] ย่อมย่างลงสู่สัมมัตตนิยาม

เมื่อพิจารณาเห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นของไม่มีที่พึ่ง [อสรณโต] ย่อมได้อนุโลมขันติ เมื่อพิจารณาเห็นว่า ความดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพานเป็นที่พึ่ง [สรณํ นิพฺพานํ] ย่อมย่างลงสู่สัมมัตตนิยาม

เมื่อพิจารณาเห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นของว่าง [ริตฺตโต] ย่อมได้อนุโลมขันติ เมื่อพิจารณาเห็นว่า ความดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพานไม่ว่าง [อริตฺตํ นิพฺพานํ] ย่อมย่างลงสู่สัมมัตตนิยาม

เมื่อพิจารณาเห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นของเปล่า [ตุจฺฉโต] ย่อมได้อนุโลมขันติ เมื่อพิจารณาเห็นว่า ความดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพานไม่เปล่า [อตุจฺฉํ นิพฺพานํ] ย่อมย่างลงสู่สัมมัตตนิยาม

เมื่อพิจารณาเห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นของสูญ [สุญฺญโต] ย่อมได้อนุโลมขันติ เมื่อพิจารณาเห็นว่า ความดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพานสูญอย่างยิ่ง [ปรมํ สุญฺญํ นิพฺพานํ] ย่อมย่างลงสู่สัมมัตตนิยาม

เมื่อพิจารณาเห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นอนัตตา [อนตฺตโต] ย่อมได้อนุโลมขันติ เมื่อพิจารณาเห็นว่า ความดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพานมีประโยชน์อย่างยิ่ง [ปรมฏฺฐํ นิพฺพานํ] ย่อมย่างลงสู่สัมมัตตนิยาม

เมื่อพิจารณาเห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นโทษ [อาทีนวโต] ย่อมได้อนุโลมขันติ เมื่อพิจารณาเห็นว่า ความดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพานไม่มีโทษ [อนาทีนวํ นิพฺพานํ] ย่อมย่างลงสู่สัมมัตตนิยาม

เมื่อพิจารณาเห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นของแปรปรวนเป็นธรรมดา [วิปริณามธมฺมโต] ย่อมได้อนุโลมขันติ เมื่อพิจารณาเห็นว่า ความดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพานไม่มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา [อวิปริณามธมฺมํ นิพฺพานํ] ย่อมย่างลงสู่สัมมัตตนิยาม

เมื่อพิจารณาเห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นของหาสาระมิได้ [อสารกโต] ย่อมได้อนุโลมขันติ เมื่อพิจารณาเห็นว่า ความดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพานมีสาระ [สารํ นิพฺพานํ] ย่อมย่างลงสู่สัมมัตตนิยาม

เมื่อพิจารณาเห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นมูลแห่งความลำบาก [อฆมูลโต] ย่อมได้อนุโลมขันติ เมื่อพิจารณาเห็นว่า ความดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพานไม่มีมูลแห่งความลำบาก [อนฆมูลํ นิพฺพานํ] ย่อมย่างลงสู่สัมมัตตนิยาม

เมื่อพิจารณาเห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นดังเพชฌฆาต [วธกโต] ย่อมได้อนุโลมขันติ เมื่อพิจารณาเห็นว่า ความดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพานไม่เป็นดังเพชฌฆาต [อวธกํ นิพฺพานํ] ย่อมย่างลงสู่สัมมัตตนิยาม

เมื่อพิจารณาเห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นของเสื่อมไป [วิภวโต] ย่อมได้อนุโลมขันติ เมื่อพิจารณาเห็นว่า ความดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพาน

ไม่มีความเสื่อมไป [อวิภวํ นิพฺพานํ] ย่อมย่างลงสู่สัมมัตตนิยาม

เมื่อพิจารณาเห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นของมีอาสวะ [สาสวโต] ย่อมได้อนุโลมขันติ เมื่อพิจารณาเห็นว่า ความดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพานไม่มีอาสวะ [อนาสวํ นิพฺพานํ] ย่อมย่างลงสู่สัมมัตตนิยาม

เมื่อพิจารณาเห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นของอันปัจจัยปรุงแต่ง [สงฺขตโต] ย่อมได้อนุโลมขันติ เมื่อพิจารณาเห็นว่า ความดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพานไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง [อสงฺขตํ นิพฺพานํ] ย่อมย่างลงสู่สัมมัตตนิยาม

เมื่อพิจารณาเห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นเหยื่อแห่งมาร [มารามิสโต] ย่อมได้อนุโลมขันติ เมื่อพิจารณาเห็นว่า ความดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพานไม่เป็นเหยื่อแห่งมาร [นิรามิสํ นิพฺพานํ] ย่อมย่างลงสู่สัมมัตตนิยาม

เมื่อพิจารณาเห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นของมีความเกิดเป็นธรรมดา [ชาติธมฺมโต] ย่อมได้อนุโลมขันติ เมื่อพิจารณาเห็นว่า ความดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพานไม่มีความเกิด [อชาตํ นิพฺพานํ] ย่อมย่างลงสู่สัมมัตตนิยาม

เมื่อพิจารณาเห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นของมีความแก่เป็นธรรมดา [ชราธมฺมโต] ย่อมได้อนุโลมขันติ เมื่อพิจารณาเห็นว่า ความดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพานไม่มีความแก่ [อชรํ นิพฺพานํ] ย่อมย่างลงสู่สัมมัตตนิยาม

เมื่อพิจารณาเห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นของมีความป่วยไข้เป็นธรรมดา [พฺยาธิธมฺมโต] ย่อมได้อนุโลมขันติ เมื่อพิจารณาเห็นว่า ความดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพานไม่มีความป่วยไข้ [อพฺพยาธิธมฺมํ นิพฺพานํ] ย่อมย่างลงสู่สัมมัตตนิยาม

เมื่อพิจารณาเห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นของมีความตายเป็นธรรมดา [มรณธมฺมโต] ย่อมได้อนุโลมขันติ เมื่อพิจารณาเห็นว่า ความดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพานไม่มีความตาย [อมตํ นิพฺพานํ] ย่อมย่างลงสู่สัมมัตตนิยาม

เมื่อพิจารณาเห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นของมีความเศร้าโศกเป็นธรรมดา [โสกธมฺมโต] ย่อมได้อนุโลมขันติ เมื่อพิจารณาเห็นว่า ความดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพานไม่มีความเศร้าโศก [อโสกํ นิพฺพานํ] ย่อมย่างลงสู่สัมมัตตนิยาม

เมื่อพิจารณาเห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นของมีความคร่ำครวญเป็นธรรมดา [ปริเทวธมฺมโต] ย่อมได้อนุโลมขันติ เมื่อพิจารณาเห็นว่า ความดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพานไม่มีความคร่ำครวญ [อปริเทวํ นิพฺพานํ] ย่อมย่างลงสู่สัมมัตตนิยาม

เมื่อพิจารณาเห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นของมีความคับแค้นเป็นธรรมดา [อุปายาสธมฺมโต] ย่อมได้อนุโลมขันติ เมื่อพิจารณาเห็นว่า ความดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพานไม่มีความคับแค้น [อนุปายาสํ นิพฺพานํ] ย่อมย่างลงสู่สัมมัตตนิยาม

เมื่อพิจารณาเห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นของมีความเศร้าหมองเป็นธรรมดา [สงฺกิเลสิกธมฺมโต] ย่อมได้อนุโลมขันติ เมื่อพิจารณาเห็นว่า ความดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพานไม่มีความเศร้าหมอง [อสงฺกิลิฏฺฐํ นิพฺพานํ] ย่อมย่างลงสู่สัมมัตตนิยาม”

นี้เป็น **“วิปัสสนาวิธี”** ที่จะนำไปสู่การเจริญปัญญาเห็นแจ้งในสภาวะของสังขารธรรมทั้งปวง ชื่อว่าได้ **“อนุโลมขันติ”** คือ **ปัญญาอันเห็นแจ้งในพระไตรลักษณะ** (**ลักษณะ ๓** คือ **ความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์** และ**เป็นอนัตตา**) ตามพระพุทธดำรัสใน **ติลักขณคาถา**[๑] ว่า

“สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจาติ ยทา ปญฺญาย ปสฺสติ
อถ นิพฺพินฺทติ ทุกฺเข เอส มคฺโค วิสุทฺธิยา
สพฺเพ สงฺขารา ทุกฺขาติ ยทา ปญฺญาย ปสฺสติ
อถ นิพฺพินฺทติ ทุกฺเข เอส มคฺโค วิสุทฺธิยา

[๑] พระไตรปิฎกบาลี ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๒๕ ขุททกนิกาย ธรรมบทคาถา ข้อ ๓๐ หน้า ๕๑-๕๒.

สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตาติ ยทา ปญฺญาย ปสฺสติ
อถ นิพฺพินฺทติ ทุกฺเข เอส มคฺโค วิสุทฺธิยา.”

แปลความว่า

“เมื่อใดผู้บำเพ็ญเพียรเห็นด้วยปัญญาว่า **สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง** เมื่อนั้นผู้บำเพ็ญเพียรย่อมหน่ายในสิ่งที่เป็นทุกข์ นั่นเป็นทางแห่งความหมดจด.

เมื่อใดผู้บำเพ็ญเพียรเห็นด้วยปัญญาว่า **สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์** เมื่อนั้นผู้บำเพ็ญเพียรย่อมหน่ายในสิ่งที่เป็นทุกข์ นั่นเป็นทางแห่งความหมดจด.

เมื่อใดผู้บำเพ็ญเพียรเห็นด้วยปัญญาว่า **ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา** เมื่อนั้น ผู้บำเพ็ญเพียรย่อมหน่ายในสิ่งที่เป็นทุกข์ นั่นเป็นทางแห่งความหมดจด.”

อันนำไปสู่โลกุตตรปัญญาเห็นแจ้งในอริยสัจ ๔ มีรอบ ๓ (โดยญาณ ๓ คือ สัจจญาณ กิจจญาณ และกตญาณ) มีอาการ ๑๒ **เป็นอาการบรรลุมรรค-ผล-นิพพาน** (มรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑ ชื่อว่า พระนพโลกุตตรธรรมเจ้า ๙ ประการ) **ตามระดับภูมิธรรมที่ปฏิบัติได้** นั้น

ท่านพระสารีบุตรมหาเถระ ได้แสดงวิปัสสนาวิธี ที่จะนำไปสู่การบรรลุมรรค ผล นิพพาน โดยอาการที่ผู้บำเพ็ญเพียรนั้นย่อมต้องได้รู้-ได้เห็นสภาวธรรมทั้ง ๒ ฝ่าย ที่มีสภาวะเป็นตรงกันข้ามกัน ตัวอย่างเช่น เมื่อภิกษุพิจารณา**เห็นเบญจขันธ์** (อุปาทินนก-สังขาร) **โดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์** และ**เป็นอนัตตา** ย่อมได้ “**อนุโลมขันติ**” เมื่อพิจารณาเห็นว่า ความดับแห่งเบญจขันธ์ (ของพระอรหันต์) **เป็นพระนิพพาน** (วิสังขารธรรม) **เที่ยง พระนิพพานเป็นสุข** และ**พระนิพพานเป็นประโยชน์อย่างยิ่ง ภิกษุนั้นย่อมย่างลงสู่สัมมัตตนิยาม** คือ **ย่างลงสู่ความเที่ยงต่อการบรรลุมรรคญาณ/ผลญาณ**

อนึ่ง ให้มีข้อสังเกตและให้ถือเป็นข้อเตือนใจผู้บำเพ็ญเพียรทั้งหลายว่า

ตามพระพุทธดำรัสตรัสวิปัสสนาวิธีในติลักขณคาถาก็ดี และตามพระธรรมภาษิตที่พระสารีบุตรมหาเถระได้แสดงไว้ในขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรคนี้ก็ดี **สมเด็จพระสัมมา-สัมพุทธเจ้า ได้ตรัสหลักธรรม เพื่อใช้พิจารณาสภาวธรรมทั้งปวง** (อุปาทินนกสังขารและอนุปาทินนกสังขาร) **ให้เห็นแจ้งแทงตลอดในพระไตรลักษณ์** (ลักษณะ ๓) ไว้แล้ว ว่า

"ยทนิจฺจํ ตํ ทุกฺขํ, ยํ ทุกฺขํ ตทนตฺตา"[๑]

แปลความว่า

"สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์, สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา"

และ **ตรัสแสดงลักษณะ/สภาวธรรม ๒ อย่าง** คือ **"อัตตลักษณะ"** เปรียบเทียบกับ **"อนัตตลักษณะ"** ไว้ใน **อนัตตลักขณสูตร**[๒] ไว้อย่างชัดเจนแล้ว ว่า

ธรรมที่เป็น "อัตตา" (ที่ทรงยกเบญจขันธ์ขึ้นเป็นตัวอย่าง) นั้น **ย่อม "เป็นธรรมที่ไม่อาพาธ"** ส่วน **ธรรมที่เป็น "อนัตตา"** มีรูปเป็นต้นนั้น **"เป็นธรรมที่อาพาธ"** และตรัสว่า **"เพราะรูปเป็นอนัตตา รูปจึงเป็นไปเพื่ออาพาธ"** ดังพระพุทธดำรัสตรัสใน**อนัตตลักขณสูตร**ว่า

"อถโข ภควา ปญฺจวคฺคิเย ภิกฺขู อามนฺเตสิ.

รูปํ ภิกฺขเว อนตฺตา. รูปญฺจ หิทํ ภิกฺขเว อตฺตา อภวิสฺส. นยิทํ รูปํ อาพาธาย สํวตฺเตยฺย. ลพฺเภถ จ รูเป 'เอวํ เม รูปํ โหตุ. เอวํ เม รูปํ มา อโหสีติ. ยสฺมา จ โข ภิกฺขเว รูปํ อนตฺตา. ตสฺมา รูปํ อาพาธาย สํวตฺตติ. น จ ลพฺภติ รูเป 'เอวํ เม รูปํ โหตุ. เอวํ เม รูปํ มา อโหสีติ.

เวทนา อนตฺตา. เวทนา จ หิทํ ภิกฺขเว อตฺตา อภวิสฺส. นยิทํ เวทนา อาพาธาย สํวตฺเตยฺย. ลพฺเภถ จ เวทนาย 'เอวํ เม เวทนา โหตุ. เอวํ เม เวทนา มา อโหสีติ. ยสฺมา จ โข ภิกฺขเว เวทนา อนตฺตา. ตสฺมา เวทนา อาพาธาย สํวตฺตติ. น จ ลพฺภติ เวทนาย 'เอวํ เม เวทนา โหตุ. เอวํ เม เวทนา มา อโหสีติ.

สญฺญา อนตฺตา. สญฺญา จ หิทํ ภิกฺขเว อตฺตา อภวิสฺส. นยิทํ สญฺญา อาพาธาย สํวตฺเตยฺย. ลพฺเภถ จ สญฺญาย 'เอวํ เม สญฺญา โหตุ. เอวํ เม สญฺญา มา อโหสีติ. ยสฺมา จ โข ภิกฺขเว สญฺญา อนตฺตา. ตสฺมา สญฺญา อาพาธาย สํวตฺตติ. น จ ลพฺภติ สญฺญาย 'เอวํ เม สญฺญา โหตุ. เอวํ เม

---

๑ พระไตรปิฎกบาลี ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๑๗ สังยุตตนิกาย ขันธวรรค ข้อ ๔๒ หน้า ๒๘.

๒ พระไตรปิฎกบาลี ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๔ พระวินัยปิฎก มหาวรรค ข้อ ๒๐ หน้า ๒๔-๒๖.

สญฺญา มา อโหสีติ.

สงฺขารา อนตฺตา. สงฺขารา จ หิทํ ภิกฺขเว อตฺตา อภวิสฺสํสุ. นยิทํ สงฺขารา อาพาธาย สํวตฺเตยฺยุํ ลพฺเภถ จ สงฺขาเรสุ 'เอวํ เม สงฺขารา โหนฺตุ. เอวํ เม สงฺขารา มา อเหสุนฺติ. ยสฺมา จ โข ภิกฺขเว สงฺขารา อนตฺตา. ตสฺมา สงฺขารา อาพาธาย สํวตฺตนฺติ. น จ ลพฺภติ สงฺขาเรสุ 'เอวํ เม สงฺขารา โหนฺตุ. เอวํ เม สงฺขารา มา อเหสุนฺติ.

วิญฺญาณํ อนตฺตา. วิญฺญาณญฺจ หิทํ ภิกฺขเว อตฺตา อภวิสฺส. นยิทํ วิญฺญาณํ อาพาธาย สํวตฺเตยฺย. ลพฺเภถ จ วิญฺญาเณ 'เอวํ เม วิญฺญาณํ โหตุ. เอวํ เม วิญฺญาณํ มา อโหสีติ. ยสฺมา จ โข ภิกฺขเว วิญฺญาณํ อนตฺตา. ตสฺมา วิญฺญาณํ อาพาธาย สํวตฺตติ. น จ ลพฺภติ วิญฺญาเณ 'เอวํ เม วิญฺญาณํ โหตุ. เอวํ เม วิญฺญาณํ มา อโหสีติ."

แปลความว่า

"ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาครับสั่งกะพระปัญจวัคคีย์ว่า

"ภิกษุทั้งหลาย รูปเป็นอนัตตา. ภิกษุทั้งหลาย **ถ้ารูปนี้จักได้เป็นอัตตาแล้ว รูปนี้ไม่พึงเป็นไปเพื่ออาพาธ** และบุคคลพึงได้ในรูปว่า 'รูปของเราจงเป็นอย่างนี้เถิด รูปของเราอย่าได้เป็นอย่างนั้นเลย. ภิกษุทั้งหลาย **ก็เพราะรูปเป็นอนัตตา ฉะนั้น รูปจึงเป็นไปเพื่ออาพาธ** และบุคคลย่อมไม่ได้ในรูปว่า 'รูปของเราจงเป็นอย่างนี้เถิด รูปของเราอย่าได้เป็นอย่างนั้นเลย'

เวทนาเป็นอนัตตา. ภิกษุทั้งหลาย **ถ้าเวทนานี้จักได้เป็นอัตตาแล้ว เวทนานี้ไม่พึงเป็นไปเพื่ออาพาธ** และบุคคลพึงได้ในเวทนาว่า 'เวทนาของเราจงเป็นอย่างนี้เถิด เวทนาของเราอย่าได้เป็นอย่างนั้นเลย. ภิกษุทั้งหลาย **ก็เพราะเวทนาเป็นอนัตตา ฉะนั้น เวทนาจึงเป็นไปเพื่ออาพาธ** และบุคคลย่อมไม่ได้ในเวทนาว่า 'เวทนาของเราจงเป็นอย่างนี้เถิด เวทนาของเราอย่าได้เป็นอย่างนั้นเลย.

สัญญาเป็นอนัตตา. ภิกษุทั้งหลาย **ถ้าสัญญานี้จักได้เป็นอัตตาแล้ว สัญญานี้ไม่พึงเป็นไปเพื่ออาพาธ** และบุคคลพึงได้ในสัญญาว่า 'สัญญาของเราจงเป็นอย่างนี้เถิด สัญญาของเราอย่าได้เป็นอย่างนั้นเลย. ภิกษุทั้งหลาย **ก็เพราะสัญญาเป็นอนัตตา ฉะนั้น สัญญาจึงเป็นไปเพื่ออาพาธ** และบุคคลย่อมไม่ได้ในสัญญาว่า 'สัญญาของเราจงเป็นอย่างนี้เถิด สัญญาของเราอย่าได้เป็นอย่างนั้นเลย.

สังขารทั้งหลายเป็นอนัตตา. ภิกษุทั้งหลาย **ถ้าสังขารเหล่านี้จักได้เป็นอัตตาแล้ว สังขารเหล่านี้ไม่พึงเป็นไปเพื่ออาพาธ** และบุคคลพึงได้ในสังขารทั้งหลายว่า 'สังขารทั้งหลายของเราจงเป็นอย่างนี้เถิด สังขารทั้งหลายของเราอย่าได้เป็นอย่างนั้นเลย. ภิกษุทั้งหลาย **ก็เพราะสังขารทั้งหลายเป็นอนัตตา ฉะนั้น สังขารทั้งหลายจึงเป็นไปเพื่ออาพาธ** และบุคคลย่อมไม่ได้ในสังขารทั้งหลายว่า 'สังขารทั้งหลายของเราจงเป็นอย่างนี้เถิด สังขารทั้งหลายของเราอย่าได้เป็นอย่างนั้นเลย.

วิญญาณเป็นอนัตตา. ภิกษุทั้งหลาย **ถ้าวิญญาณนี้จักได้เป็นอัตตาแล้ว วิญญาณนี้ไม่พึงเป็นไปเพื่ออาพาธ** และบุคคลพึงได้ในวิญญาณว่า 'วิญญาณของเราจงเป็นอย่างนี้เถิด วิญญาณของเราอย่าได้เป็นอย่างนั้นเลย. ภิกษุทั้งหลาย **ก็เพราะวิญญาณเป็นอนัตตา ฉะนั้น วิญญาณจึงเป็นไปเพื่ออาพาธ** และบุคคลย่อมไม่ได้ในวิญญาณว่า 'วิญญาณของเราจงเป็นอย่างนี้เถิด วิญญาณของเราอย่าได้เป็นอย่างนั้นเลย."

เพราะเหตุนั้น ใครจะอ้าง ว่า **"สิ่งที่เป็นอนัตตา ไม่จำเป็นต้องเป็นของไม่เที่ยงและเป็นทุกข์เสมอไป"** นั้น **ย่อมค้านพระพุทธพจน์นี้** !

อนึ่ง ขอย้ำว่า คำว่า **"อนัตตา"** นั้น มีปรากฏใน เทสนาหารวิภังควิภาวนา ว่า

"อนตฺตาติ นิจฺจสารสุขสารอตฺตสารรหิตตฺตา อสารกฏฺเฐน อนตฺตา อวสวตฺตนฏฺเฐน วา อนตฺตา."[๑]

แปลความว่า

"คำว่า '**อนัตตา**' นั้นคือ [ทรงหมายถึง] **สภาวธรรมที่เว้นจากสาระในความเป็นของเที่ยง เว้นจากสาระในความเป็นสุข** และ**เว้นจากสาระในความเป็นตัวตน** หรือหมายถึง **ธรรมที่ไม่อยู่ในอำนาจ** [ว่า **ธรรมทั้งปวง** ได้แก่ ขันธ์ ๕ อายตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ จงอย่าแก่ อย่าเจ็บ อย่าตาย เลย]."

เพราะฉะนั้น **ไตรลักษณะ** คือ **ลักษณะ ๓** ได้แก่ **อนิจฺจํ ทุกฺขํ** และ **อนตฺตา**" นั้น **เป็นลักษณะประจำสังขารธรรมทั้งปวง** คือ **อุปาทินนกสังขาร** (สังขารที่มีชีวิตมีวิญญาณครอง) ได้แก่ **ขันธ์ ๕ อายตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘** ซึ่ง**เป็นมตธรรม** และ **เป็นธรรมที่ไม่มีสาระ** และ**อนุปาทินนกสังขาร** (สังขารที่ไม่มีวิญญาณครอง) เท่านั้นเอง หรืออีกนัยหนึ่ง หมายถึงลักษณะของธรรมในภพ ๓ (กามภพ, รูปภพ, อรูปภพ) เท่านั้น

หาได้หมายความรวมไปถึง "วิสังขาร" คือ "**พระนิพพานธาตุ**" ซึ่งเป็น **อมตธรรม** และ "**เป็นธรรมที่มีสาระ" ด้วยไม่** เพราะพระนิพพานซึ่งเป็น **"วิสังขารธรรม"** นั้น **มีสภาวะที่เป็นตรงกันข้ามกับเบญจขันธ์ซึ่งเป็น "สังขารธรรม" โดยสิ้นเชิง**

โดยเฉพาะอย่างยิ่ง **พระนิพพาน** นั้นเป็นธรรมที่ **เป็นสาระ (สารํ นิพฺพานํ)** ในความ**เป็นของเที่ยง (นิจฺจํ)** ใน**ความเป็นสุข (สุขํ)** และ **เป็นประโยชน์อย่างยิ่ง (ปรมฏฺฐํ)** ตามพระธรรมภาษิตในปฏิสัมภิทามรรคที่ได้นำมาแสดงในข้างต้นนั้นแล้ว

แม้พระพุทธองค์จะได้ตรัส "**สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตาติ** ..." **(เมื่อใดที่ภิกษุพิจารณาเห็นด้วยปัญญาว่า 'ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา' เมื่อนั้น เธอย่อมเบื่อหน่ายในทุกข์ ...)** ในติลักขณคาถานั้น **พระพุทธโฆสาจารย์** ก็ได้อธิบายความหมายของ **สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตา (ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา)** ว่า **พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงหมายถึงเบญจขันธ์** (อันเป็นสังขาร-ธรรม) **เท่านั้น** ดังได้แสดงว่า

"ตตฺถ '**สพฺเพ ธมฺมา**ติ **ปญฺจกฺขนฺธาเอว อธิปฺเปตา**. **อนตฺตา**ติ

---

๑ คัมภีร์เนตติวิภาวินีฎีกา : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย โรงพิมพ์วิญญาณ กรุงเทพฯ ๑๐๒๐๐, พ.ศ.๒๕๓๘, หน้า ๗๕.

'มา ชีรนฺตุ. มา มียนฺตูติ วเส วตฺเตตุํ น สกฺกาติ อวสวตฺตนตฺเถน อนตฺตา สุญฺญา อสฺสามิกา อนิสฺสราติ อตฺโถ."[๑]

แปลความว่า

"คำว่า **สพฺเพ ธมฺมา [ธรรมทั้งปวง]** ในพระคาถานั้น **พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประสงค์เอาขันธ์ ๕ เท่านั้น.** คำว่า **อนัตตา** มีอธิบายว่า ชื่อว่า**อนัตตา** คือ**ว่างเปล่า** ได้แก่ **ไม่มีเจ้าของ ไม่มีอิสระ** เพราะหมายถึง **ความไม่เป็นไปในอำนาจว่า ใครๆ ไม่อาจทำขันธ์ ๕ ให้เป็นไปในอำนาจ**ว่า '**ขันธ์ ๕ จงอย่าแก่. จงอย่าตาย.**"

แม้ที่มีพระพุทธดำรัสว่า "**สพฺเพ ธมฺมา นาลํ อภินิเวสาย**" (ธรรมทั้งปวงไม่ควรเพื่อจะยึดมั่น) พระพุทธโฆสาจารย์ก็ได้อรรถาธิบายคำว่า "**ธรรมทั้งปวง**" นี้ว่า

"สพฺเพ ธมฺมา นาลํ อภินิเวสายาติ เอตฺถ สพฺเพ ธมฺมา นาม ปญฺจกฺขนฺธา ทฺวาทสายตนานิ อฏฺฐารสธาตุโย, เต สพฺเพปิ ตณฺหาทิฏฺฐิวเสน อภินิเวสาย นาลํ น ปริยตฺตา น สมตฺตา น ยุตฺตา. กสฺมา ? คหิตาการเรน อติฏฺฐนโต. เต หิ 'นิจฺจา สุขา อตฺตาติ คหิตาปิ อนิจฺจา ทุกฺขา อนตฺตาว สมฺปชฺชนฺติ. ตสฺมา นาลํ อภินิเวสาย."[๒]

แปลความว่า

"ในคำว่า **สพฺเพ ธมฺมา นาลํ อภินิเวสาย** [ธรรมทั้งปวงไม่ควรเพื่อจะยึดมั่น] นี้ มีวินิจฉัยดังต่อไปนี้ **ชื่อว่าธรรมทั้งปวง คือขันธ์ ๕ อายตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘. ธรรมแม้ทั้งหมดนั้น ไม่ควร คือ ไม่ถูก ไม่ชอบ ไม่เหมาะ เพื่อจะยึดมั่นด้วยอำนาจตัณหาและทิฏฐิ.** เพราะเหตุไรจึงไม่ควรถือมั่น ? เพราะธรรมเหล่านั้นไม่ตั้งอยู่โดยอาการที่จะยึดถือไว้ได้. จริงอยู่ ธรรมทั้งหลายมีขันธ์ ๕ เป็นต้นเหล่านั้น แม้ใครๆ จะยึดถือเอาว่า **"สังขารทั้งหลาย เที่ยง เป็นสุข** และ**เป็นอัตตา" ก็คงกลับเป็นของไม่**

---

๑ คัมภีร์ธัมมปทัฏฐกถา อรรถกถาขุททกนิกาย ธรรมบทคาถา ภาค ๗ หน้า ๖๒.

๒ คัมภีร์ปปัญจสูทนี อรรถกถามัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์ เล่ม ๒ หน้า ๒๐๕-๒๐๖.

เที่ยง เป็นทุกข์ และ**เป็นอนัตตา**อยู่นั่นเอง เพราะเหตุนั้นจึงไม่ควรถือมั่น."

อนึ่ง บัญญัติธรรมที่เป็นคำเรียกชื่อว่า **"พระนิพพาน"** นั้นมิใช่ **"พระนิพพานโดยปรมัตถ์"** ท่านจึงสงเคราะห์เข้าในลักษณะที่เป็น **"อนัตตา"** ด้วย พระเถระในปางก่อนจึงมีมติแสดงไว้ในพระวินัยปิฎก บริวาร[๑] ว่า

"อนิจฺจา สพฺพสงฺขารา ทุกฺขานตฺตา จ สงฺขตา
นิพฺพานญฺเจว ปณฺณตฺติ 'อนตฺตา อิติ นิจฺฉยา."

แปลความว่า

"สังขารทั้งปวงที่ปัจจัยปรุงแต่ง ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา
และ **บัญญัติ คือ พระนิพพาน ท่าน/ควร วินิจฉัยว่า** เป็น **'อนัตตา'."**[๒]

กล่าวโดยสรุป พระพุทธดำรัสตรัส **"สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตาติ (ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา)"** ในติลักขณคาถานั้น **สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงหมายถึงเฉพาะธรรมทั้งปวงที่ประกอบด้วยปัจจัยปรุงแต่ง (สังขารธรรม)** ได้แก่ **อุปาทินนกสังขาร** (สังขารที่มีวิญญาณครอง) และ **อนุปาทินนกสังขาร** (สังขารที่ไม่มีวิญญาณครอง) **อันเป็นธรรมในภูมิ ๓ เท่านั้น** แม้จะมีอรรถาธิบายของอาจารย์บางท่านว่า **"ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตานั้น รวมความหมายถึงธรรมในภูมิที่ ๔ (โลกุตตรภูมิ) ด้วย"** ก็ตาม

ก็ หมายเฉพาะแต่ธรรมที่ไม่เป็นไปในอำนาจ และ/หรือ **บัญญัติธรรมเท่านั้น หาได้หมายความรวมถึง พระนิพพานโดยปรมัตถ์ อันเป็นธรรมที่ไม่ประกอบด้วยปัจจัยปรุงแต่ง (วิสังขารธรรม) ด้วยไม่** ดังที่พระพุทธโฆสาจารย์ได้อรรถาธิบายไว้ใน

---

[๑] พระไตรปิฎกบาลี ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๘ พระวินัยปิฎก บริวาร ข้อ ๘๒๖ หน้า ๒๒๔.

[๒] คำแปลพระบาลี "**นิพฺพานญฺเจว ปณฺณตฺติ** อนตฺตา อิติ นิจฺฉยา" ว่า "และ**บัญญัติ คือ พระนิพพาน** ท่าน/ควรวินิจฉัยว่า **เป็นอนัตตา**" นี้ มีปรากฏคำแปลใน :

(๑) พระไตรปิฎก ภาษาไทย (ฉบับอนุสรณ์งานฉลอง ๒๕ พุทธศตวรรษ) พ.ศ.๒๕๐๐;

(๒) พระไตรปิฎก ภาษาไทยฉบับหลวง กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ พ.ศ.๒๕๑๔;

(๓) พระไตรปิฎก ภาษาไทยฉบับหลวง กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ พ.ศ.๒๕๒๑;

(๔) พระวินัยปิฎก เล่มที่ ๘ ปริวาร และอรรถกถา ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย พ.ศ.๒๕๒๕;

(๕) พระไตรปิฎกภาษาไทย พระบาลีวินัยปิฎก ปริวาร ฉบับเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเนื่องในการจัดงานฉลองสิริราชสมบัติครบ ๖๐ ปี พุทธศักราช ๒๕๔๙ จัดพิมพ์โดยมหาเถรสมาคม.

คัมภีร์ปปัญจสูทนีว่า

"เนยฺยตฺถตฺตา จสฺส สุตฺตสฺส น จตุภูมิกาปิ สภาวธมฺมา 'สพฺพธมฺมาติ เวทิตพฺพา. สกฺกายปริยาปนฺนา ปน เตภูมิกธมฺมาว อนวเสสโต เวทิตพฺพา."[๑]

แปลความว่า

"อนึ่ง **สภาวธรรมทั้งหลาย แม้ที่เป็นไปในภูมิ ๔ ไม่พึงเข้าใจว่า** ชื่อว่า **ธรรมทั้งปวง** [โดยสิ้นเชิง] เพราะเหตุที่สูตรนั้นมีเนื้อความที่จะต้องแนะนำ [ขยายความต่อไป]. แต่สภาวธรรมที่เป็นไปในภูมิ ๓ [ทั้งปวง] **เท่านั้น ที่นับเนื่องในสักกายทิฏฐิ พึงเข้าใจว่า** [ชื่อว่า] **ธรรมทั้งปวง โดยไม่มีส่วนเหลือ.**"

เพราะ**พระนิพพานโดยปรมัตถ์** ได้แก่ **สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ** และ/หรือ **อนุปาทิ-เสสนิพพานธาตุ** อันพระอริยเจ้า/พระอรหันต์ท่านได้บรรลุแล้วนั้น เป็น **"วิสังขารธรรม"** (ธรรมที่ไม่ประกอบด้วยปัจจัยปรุงแต่ง) เป็น **"อมตธรรม"** (ธรรมที่ไม่ตาย) และเป็น **"อสังขตธรรม"** (ธรรมที่ไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง) ซึ่งมีสภาวะเป็นตรงกันข้ามกับเบญจขันธ์อันเป็น **"สังขารธรรม"** (ธรรมที่ประกอบด้วยปัจจัยปรุงแต่ง) เป็น **"มตธรรม"** (ธรรมที่ต้องตาย/แตกสลาย) และเป็น **"สังขตธรรม"** (ธรรมที่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง) โดยสิ้นเชิง ดังจะได้เปรียบเทียบ**ลักษณะของอสังขตธรรม** (อสังขต-ลักษณะ) และลักษณะของ**สังขตธรรม** (สังขตลักษณะ) ตามพระพุทธดำรัส ให้เห็นลักษณะที่แตกต่างกันของธรรม ๒ ฝ่ายนี้ ได้ดังนี้

---

[๑] คัมภีร์ปปัญจสูทนี อรรถกถามัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์ เล่ม ๑ หน้า ๑๙.

อสังขตลักษณะ[๑]	**สังขตลักษณะ**[๒]
น อุปฺปาโท ปญฺญายติ (เป็นธรรมที่ไม่ปรากฏความเกิด)	**อุปฺปาโท ปญฺญายติ** (เป็นธรรมที่ปรากฏความเกิด)
น วโย ปญฺญายติ (เป็นธรรมที่ไม่ปรากฏความเสื่อมสลาย)	**วโย ปญฺญายติ** (เป็นธรรมที่ปรากฏความเสื่อมสลาย)
น ฐิตสฺส อญฺญถตฺตํ ปญฺญายติ (เมื่อตั้งอยู่ ไม่ปรากฏความแปรปรวน)	**ฐิตสฺส อญฺญถตฺตํ ปญฺญายติ** (เมื่อตั้งอยู่ ปรากฏความแปรปรวน)
อสังขตลักษณะ	**สังขตลักษณะ**
จึงคงที่ (ธุวํ) เป็นสภาพเที่ยง (นิจฺจํ) เป็นสุข (สุขํ) พระนิพพานเป็นธรรมที่ไม่ตาย/ไม่แตกสลาย (อมตํ นิพฺพานํ) พระนิพพานเป็นธรรมที่มีสาระ (สารํ นิพฺพานํ) ***จึงไม่มีสภาวะที่เป็นอนัตตา*** *แต่ประการใดเลย*	*จึงต้องเปลี่ยนแปลงไปตามเหตุปัจจัย (อนิจฺจํ) ทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้นาน (ทุกฺขํ) และต้องแตกสลายหมดสภาพเดิมของมันไปในที่สุด* ***ไม่มีสาระในความเป็นของเที่ยง ในความเป็นสุข และในความเป็นตัวตนของใครทั้งสิ้นเลย จึงมีสภาวะที่เป็นอนัตตา***

มีข้อสังเกตว่า เมื่อข้อมูลปฐมภูมิ ทุติยภูมิ เป็นต้น ที่ถูกต้อง ที่เชื่อถือได้ และที่ตรงประเด็น บ่งชัดว่า **พระนิพพานโดยปรมัตถ์ ไม่มีลักษณะที่เป็น "อนัตตา"** คือ **เป็นธรรมธาตุที่มีลักษณะเป็นตรงกันข้ามกับสังขารธรรมทั้งปวงมีเบญจขันธ์เป็นต้น** แล้วอย่างนี้ **มีข้อมูลที่ถูกต้อง ที่เชื่อถือได้ และที่ตรงประเด็นอย่างไร ที่แสดงอัตตลักษณะของพระนิพพานบ้างหรือไม่** ? นี้เป็นข้อที่บัณฑิตพึงศึกษาสัมมาปฏิบัติ เพื่อเจริญปัญญาเห็นแจ้ง-รู้แจ้ง**สภาวธรรมทั้ง ๒ ฝ่าย** คือ **สภาวะของสังขารธรรม** ได้แก่ **เบญจขันธ์** เป็นต้น **กับสภาวะของวิสังขารธรรม** คือ **พระนิพพานโดยปรมัตถ์** ได้แก่ **สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ** และ/หรือ **อนุปาทิเสสนิพพานธาตุ** อันพระอรหันตเจ้าท่านได้บรรลุแล้ว ให้รู้แจ้ง/เห็นแจ้งด้วยตนเอง **เป็น สนฺทิฏฺฐิโก อกาลิโก เอหิปสฺสิโก โอปนยิโก ปจฺจตฺตํ เวทิตพฺโพ วิญฺญูหิ" โดยการศึกษา-สัมมาปฏิบัติ ทั้งปริยัติ-ปฏิบัติ-ปฏิเวธ ให้เจริญทั้งสุตมยปัญญา จินตามยปัญญา**

---

[๑] พระไตรปิฎกบาลี ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๒๐ อังคุตตรนิกาย ติกนิบาต ข้อ ๔๘๗ หน้า ๑๙๒.
[๒] พระไตรปิฎกบาลี ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๒๐ อังคุตตรนิกาย ติกนิบาต ข้อ ๔๘๖ หน้า ๑๙๒.

และ**ภาวนามยปัญญา เพื่อความเข้าถึงให้ได้ทั้งรู้และทั้งเห็น** และ**เป็นพระนิพพานธาตุด้วยตน ก็จะสามารถสลัดตนออกจากทุกข์ทั้งปวง** และ**ทำนิพพานให้แจ้ง** (สพฺพทุกฺข-นิสฺสรณนิพฺพานสจฺฉิกรณตฺถาย) ตามรอยบาทพระพุทธองค์ ตามระดับภูมิธรรมที่ปฏิบัติได้เอง

เฉพาะจากข้อมูล ตามหลักพระปริยัติสัทธรรมที่ถูกต้อง ที่เชื่อถือได้ และที่ตรงประเด็น ยังไม่เห็นพระพุทธดำรัส และ/หรือ พระบาลีในพระไตรปิฎกที่แสดงโดยตรงว่า **พระนิพพานโดยปรมัตถ์เป็น "อัตตา" โดยตรง** และ**ก็ไม่เห็นมีแสดงว่าเป็นอนัตตา ณ ที่ไหนเลย**

เห็นมีแต่ที่ทรงแสดงไว้โดยปริยาย ดังต่อไปนี้

๑. พระพุทธดำรัสตรัสเปรียบเทียบ "อัตตลักษณะ" กับ "อนัตตลักษณะ" ไว้มีปรากฏในอนัตตลักขณสูตร ดังนี้

ตรัสแก่พระปัญจวัคคีย์ ผู้ได้ดวงตาเห็นธรรม-เห็นแจ้งในพระไตรลักษณ์ (ลักษณะ ๓ คือ อนิจฺจํ ทุกฺขํ อนตฺตา) แล้ว และได้บรรลุมรรคผล เป็น "**พระโสดาบัน**" ตกกระแสพระนิพพานอยู่แล้ว

เมื่อพระปัญจวัคคีย์ ได้สดับพระธรรมเทศนา "อนัตตลักขณสูตร" นี้ โดยที่พระพุทธองค์ได้**ตรัสเปรียบเทียบลักษณะของธรรม ๒ ฝ่าย** คือ **ลักษณะของธรรม** ที่เป็น **"อัตตา" ย่อมไม่เป็นไปเพื่ออาพาธ (เป็นสุข)** ส่วน **ลักษณะของธรรม** ที่เป็น**อนัตตา มีเบญจขันธ์เป็นต้นนั้น ย่อมเป็นไปเพื่ออาพาธ (เป็นทุกข์) ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว จึงได้บรรลุพระอรหัตตผล ณ บัดนั้น ทันทีทุกองค์**

อนึ่ง ในปฏิสัมภิทามรรคที่ **พระสารีบุตรมหาเถระก็ได้แสดงวิปัสสนากถาไว้ แสดงลักษณะของพระนิพพานธรรม (โดยปรมัตถ์)** และ**แสดง ลักษณะของเบญจขันธ์อันเป็นสังขารธรรม ตรงตามพระพุทธดำรัสที่ตรัสในอนัตตลักขณสูตร** ว่า

> "เมื่อพระภิกษุพิจารณาเห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ... เป็นธรรมที่มีอาพาธ-มีความเกิด-แก่-เจ็บ และตาย ... **ย่อมได้อนุโลมขันติ** [เห็นแจ้งในพระไตรลักษณ์]

เมื่อพิจารณาเห็นความดับแห่งเบญจขันธ์ว่า ***เป็นนิพพานเที่ยง เป็นสุข เป็นธรรมมีประโยชน์อย่างยิ่ง เป็นธรรมที่ไม่มีอาพาธ ไม่มีความเกิด-แก่-เจ็บ-ตาย ... ย่อมย่างลงสู่สัมมัตตนิยาม*** [เที่ยงต่อการหยั่งลงสู่มรรคญาณ ผลญาณ คือ**เที่ยงต่อการบรรลุมรรค-ผล-นิพพาน**].”

๒. พระพุทธดำรัส**แก่พระภิกษุทั้งหลาย ให้มีตน** (อตฺตา) เป็นที่พึ่ง (ทีปา) ให้มีตนเป็นที่อาศัย (สรณา) **ให้มีธรรม** (ธมฺม) เป็นที่พึ่ง (ทีปา) ให้มีธรรมเป็นที่อาศัย (สรณา) ตามพระพุทธดำรัสว่า

“อตฺตทีปา ภิกฺขเว วิหรถ อตฺตสรณา อนญฺญสรณา ธมฺมทีปา ธมฺมสรณา อนญฺญสรณา.”[๑]

“ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลาย จงเป็นผู้มีตน [อตฺตา] เป็นที่พึ่ง [ทีปา] มีตน [อตฺตา] เป็นที่อาศัย [สรณา] ไม่มีสิ่งอื่นเป็นสรณะ จงเป็นผู้มีธรรม [ธมฺม] เป็นที่พึ่ง [ทีปา] มีธรรม [ธมฺม] เป็นที่อาศัย [สรณา] ไม่มีสิ่งอื่นเป็นสรณะ อยู่เถิด.”

มีคำถามว่า “ตน (อตฺตา)” ณ ที่นี้ พระพุทธองค์จะทรงหมายถึง **“ตนสมมติ”** อันเป็น **“ตนโลกิยธรรม”** ได้แก่ คำว่า **ตัวตน บุคคล เรา-เขา ของเรา-ของเขา** ? หรือว่า **จะทรงหมายถึง “ตนปรมัตถ์”** อันเป็น **“ตนโลกุตตรธรรม”** ได้แก่ **“พระนิพพานธาตุ”** ? หรือว่า **จะทรงหมายถึงทั้ง ๒ อย่าง** ?

ประเด็นข้อถามนี้มี **คำตอบ** โดยพระอรรถกถาจารย์ท่านได้อธิบายว่า **อัตตา** ในพระสูตรนี้ คือ **“โลกิยธรรม**” และ **“โลกุตตรธรรม**” ดังนี้

“โก ปเนตฺถ อตฺตา นาม ?
โลกิยโลกุตฺตโร ธมฺโม”[๒]

---

๑ พระไตรปิฎกบาลี ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๑๑ ทีฆนิกาย ปาฏิกวรรค ข้อ ๔๙ หน้า ๘๔.
๒ คัมภีร์สุมังควิลาสินี อรรถกถาทีฆนิกาย ปาฏิกวรรค เล่ม ๓ หน้า ๓๐. และ
คัมภีร์สารัตถปกาสินี อรรถกถาสังยุตตนิกาย ขันธวารวรรค เล่ม ๒ หน้า ๒๙๕.

แปลความว่า

"ถามว่า ก็อะไรชื่อว่า อัตตา ในคำว่า อตฺตทีปา เป็นต้น นี้ **แก้ว่า โลกิยธรรมและโลกุตตรธรรม** (ชื่อว่า **อัตตา**)"

อนึ่ง ฎีกาจารย์ก็ได้อธิบายว่า **โลกุตตรธรรม ๙** คือ **อัตตา** และ**เป็นที่พึ่งดุจเกาะ** คือ **พระนิพพาน (ปรมัตถธรรม)** ดังนี้

"อตฺตทีปาติ เอตฺถ อตฺตสทฺเทน ธมฺโม เอว วุตฺโต, สฺวายมตฺโถ เหฏฺฐา วิภาวิโต เอว. **นววิโธ โลกุตฺตรธมฺโม** เวทิตพฺโพ. โส หิ จตูหิ โอเฆหิ อนชฺโฌตฺถณียโต **ทีโป**ติ วุตฺโต."[๑]

แปลความว่า

"ด้วย **อัตต** ศัพท์ ในบทว่า **อตฺตทีปา** นี้ ท่านกล่าวถึงธรรมนั่นเอง, เนื้อความนี้นั้น ซึ่งพระผู้มีพระภาคทรงประกาศไว้ก่อนแล้วนั่นเทียว. **พึงทราบ** ว่า [คือ] **โลกุตตรธรรม ๙ อย่าง** เพราะว่า **โลกุตตรธรรม ๙ อย่าง** นั้น **พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกว่า "เกาะ" [ทีโป]** [คือ **พระนิพพานโดยปรมัตถ์**] เพราะไม่พึงถูกห้วงน้ำทั้ง ๔ ได้แก่ ห้วงน้ำคือกาม ภพ ทิฏฐิ และอวิชชา ท่วมทับเอา."

๓. พระนิพพาน : ปรมํ สุญฺญํ หรือ อคฺคสุญฺญํ

พระนิพพานนั้น เป็นสภาวะที่สูญแต่กิเลส อวิชชา ตัณหา อุปาทาน และ**สูญจากสังขารทั้งปวง** จึงชื่อว่า "**ปรมะ สูญญะ**" หรือ "**อัคคสูญ**" คือ**ความสูญอันเป็นเลิศจากตัวตน** (โลกิยอัตตา) และ**สิ่งที่เนื่องด้วยตนนั้น** และอีกอย่างหนึ่งคือ **สูญจากสังขาร** (ความปรุงแต่ง) **ทั้งปวง**[๒] นี้ได้ในกรณี**พระอเสขมุนีผู้บรรลุ "สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ" แต่ยังครองเบญจขันธ์อยู่** และชื่อว่า "**ปรมัตถสูญ**" คือ**ความสูญอันเป็นประโยชน์สูงสุด เพราะไม่มีสังขารทั้งปวง**[๓] กล่าวคือ **ไม่มีทั้งความปรุงแต่งและทั้งเบญจขันธ์** นี้ได้ในกรณี

---

[๑] คัมภีร์ลีนัตถปกาสนา สังยุตตฎีกา มหาวรรค เล่ม ๒ หน้า ๕๕๗.

[๒] คัมภีร์สัทธัมมัปปกาสินี อรรถกถาขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค ภาค ๒ หน้า ๒๗๘.

[๓] คัมภีร์สัทธัมมัปปกาสินี อรรถกถาขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค ภาค ๒ หน้า ๒๘๐.

พระอเสขมุนีผู้ดับเบญจขันธ์ (ตาย) **แล้ว** และ**ปรินิพพานด้วย "อนุปาทิเสสนิพพานธาตุ"** อันเป็น**อมตธรรมที่ไม่มีความเกิด แก่ เจ็บ ตาย อีกต่อไป** จึงชื่อว่าเป็นสภาพ **"เที่ยง"** (นิจฺจํ) **"เป็นบรมสุข"** (ปรมํ สุขํ) และ **"ยั่งยืน/มั่นคง"** (ธุวํ/สสฺสตํ)

พระนิพพานธาตุ คือ**ธรรมที่ทรงสภาวะพระนิพพาน หาได้สูญสิ้นหมดไปด้วยไม่ อุปมาดังเรือนว่าง หม้อว่าง มิได้หมายความว่า เรือนและหม้อไม่มี หรือสูญสิ้นหมดไป เพียงแต่ว่า เรือนหรือหม้อนั้นว่างจากสิ่งอื่น อันไม่มีแก่นสารสาระในความเป็นเรือนหรือหม้อนั้น เท่านั้น**

คำว่า **สุญฺญ** (สูญหรือว่าง) ในอนัตตลักษณะนี้ พระผู้มีพระภาคมิได้หมายความว่า **"ธรรม** (โดยปรมัตถ์) ไม่มี" **แต่ตรัสหมายถึง ความไม่มีสาระในอัตตา** (อัตตาสมมติ กล่าวคือ ผู้ทำ ผู้เสวย เป็นต้น) และสิ่งที่เนื่องด้วยอัตตาในธรรมนั้น ในเรื่องนี้ **พระมหานาม-เถระ** ท่านได้อรรถาธิบายว่า **เปรียบดั่งเรือนว่าง**หรือ**หม้อว่าง** ซึ่ง**มิได้หมายความว่า "เรือนหรือหม้อ ไม่มี"** แต่**หมายความว่า "ไม่มีสิ่งอื่นในเรือนหรือหม้อ" เท่านั้น** ดังปรากฏใน**คัมภีร์สัทธัมมัปปกาสินี** ว่า

> **"สุญฺญํ อตฺเตน วา อตฺตนิเยน วาติ "การโก เวทโก สยํวสีติ เอวํ โลกปริกปฺปิเตน อตฺตนา จ อตฺตาภาวโตเยว อตฺตโน สนฺตเกน ปริกฺขาเรน จ สุญฺญํ. สพฺพํ จกฺขาทิ โลกิยํ ธมฺมชาตํ, ตํเยว ลุชฺชน-ปลุชฺชนฏฺเฐน โลโก นาม. ยสฺมา จ อตฺตา จ เอตฺถ นตฺถิ, อตฺตนิยญฺจ เอตฺถ นตฺถิ, ตสฺมา สุญฺโญ โลโกติ** วุจฺจตีติ อตฺโถ. **โลกุตฺตโรปิ จ ธมฺโม อตฺตตฺตนิเยหิ สุญฺโญ** เอว. ปจฺฉานุรูเปน ปน โลกิโยว ธมฺโม วุตฺโต.
>
> **สุญฺโญ**ติ จ **ธมฺโม นตฺถี**ติ วุตฺตํ น โหติ, ตสฺมึ ธมฺเม อตฺตตฺตนิย-สารสฺส นตฺถิภาโว วุตฺโต โหติ. โลเก จ **"สุญฺญํ ฆรํ, สุญฺโญ ฆโฏ**ติ วุตฺเต, ฆรสฺส ฆฏสฺส จ นตฺถิภาโว วุตฺโต น โหติ, ตสฺมึ ฆเร ฆเฏ จ อญฺญสฺส นตฺถิภาโว วุตฺโต โหติ.
>
> ภควตา จ **"อิติ ยํ หิ โข ตตฺถ น โหติ, เตน ตํ สุญฺญํ สมนุปสฺสติ.**

ยํ ปน ตตฺถ อวสิฏฺฐํ โหติ. ตํ สนฺตํ อิทมตฺถีติ ปชานาตีติ อยเมว อตฺโถ วุตฺโต.”[๑]

แปลความว่า

“คำว่า **สุญฺญํ อตฺเตน วา อตฺตนิเยน วา** [ว่างเปล่าจากอัตตาหรือสิ่งที่เนื่องด้วยอัตตา] ความว่า **สูญจากอัตตาที่ชาวโลกดำริไว้อย่างนี้ว่า “ผู้ทำ ผู้เสวย ผู้มีอำนาจเอง”** และ**จากบริขารอันเป็นของตน เพราะความไม่มีอัตตา** [สมมติ] นั่นแหละ. **จักษุเป็นต้นทั้งหมดเป็นธรรมชาติที่เป็นของโลก, จักษุเป็นต้น**นั่นแหละชื่อว่า**โลก เพราะย่อมสลายไป**. อนึ่ง **เพราะอัตตาไม่มีในโลกนี้** และ**สิ่งที่เนื่องด้วยอัตตาก็ไม่มีในโลกนี้**, ฉะนั้นท่านจึงกล่าวว่า “**โลกสูญ**” **แม้โลกุตตรธรรม** [อัตตาแท้] **ก็สูญจากอัตตา** [สมมติ] และ**สิ่งที่เนื่องด้วยอัตตา** [สมมติ] นั่นแหละ. แต่**ท่านกล่าวถึงโลกิยธรรมเท่านั้น** โดยสมควรแก่คำถาม.

อนึ่ง คำว่า “**สูญ**” **ท่านไม่ได้กล่าวว่า “ธรรมไม่มี” ท่านกล่าวถึงความไม่มีสาระในอัตตาและสิ่งที่เนื่องด้วยอัตตาในธรรมนั้น**, อนึ่ง **เมื่อเขาพูดกันในโลกว่า “เรือนสูญ หม้อสูญ” ก็มิใช่กล่าวถึงความไม่มีเรือนและหม้อ,** [แต่] **กล่าวถึงความไม่มีสิ่งอื่นในเรือนและในหม้อนั้น.**

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสความนี้ไว้ว่า **“ก็สิ่งใดแลไม่มีในสิ่งนั้น ภิกษุย่อมพิจารณาสิ่งนั้นว่าสูญ ด้วยเหตุนั้น. แต่สิ่งใดมีเหลืออยู่ในสิ่งนั้น. สิ่งนั้นมีอยู่ ภิกษุย่อมรู้ว่าสิ่งนั้นมีอยู่.”**

กล่าวโดยสรุป

สภาวะพระนิพพาน อันพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า พระอรหันตปัจเจกพุทธเจ้า พระอรหันตสาวก/พระอริยเจ้า ท่านได้บรรลุนั้น มี **อัตตลักษณะ ตามพระพุทธดำรัส**

---

[๑] คัมภีร์สัทธัมมัปปกาสินี อรรถกถาขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค ภาค ๒ หน้า ๒๗๘-๒๗๙.

ตรัสในอนัตตลักขณสูตรและตามพระธรรมภาษิตในปฏิสัมภิทามรรคว่า **เป็นธรรมที่มีสาระ (สารํ นิพฺพานํ) ในความเป็นของเที่ยง (นิจฺจํ นิพฺพานํ) ในความเป็นสุข (สุขํ นิพฺพานํ) และในความเป็นธรรมที่มีประโยชน์สูงสุดยิ่ง (ปรมฏฺฐํ นิพฺพานํ) เป็นอมตธรรม (อมตํ นิพฺพานํ) ที่ไม่ตาย จึงไม่มีความเกิด-แก่-อาพาธ-ป่วยไข้ และตาย อีก (อชาตํ-อชรํ-อนาพาโธ-อพฺยาธิธมฺมํ-อมตํ นิพฺพานํ) เป็นธรรมที่คงที่/ยั่งยืน (ธุวํ นิพฺพานํ) เป็นที่ต้านทาน (ตาณํ นิพฺพานํ) เป็นที่ป้องกัน/หลีกเร้น (เลณํ นิพฺพานํ) เป็นที่พึ่ง/ที่อาศัย (สรณํ นิพฺพานํ) และเป็นธรรมที่สูญอย่างยิ่ง (ปรมํ สุญฺญํ นิพฺพานํ) คือสูญจากกิเลสและสังขาร/ตัวตนโลกิยะ เป็นธรรมที่ไม่มีความเสื่อม (อวิภวํ นิพฺพานํ) ไม่มีอาสวะ (อนาสวํ นิพฺพานํ) ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง (อสงฺขตํ นิพฺพานํ) และเป็นธรรมที่ไม่มีกิเลสเครื่องเศร้าหมอง (อสงฺกิลิฏฺฐํ นิพฺพานํ)** เป็นต้น

พระนิพพานโดยปรมัตถ์ ได้แก่ **พระนิพพานธาตุ/นิโรธธาตุ จึงไม่มีสภาวะที่เป็นอนัตตา แต่อย่างใดเลย**

ผู้ใดมีอัตตโนมติด้วยทิฏฐิว่า ***"สิ่งที่เป็นอนัตตา ไม่จำเป็นต้องไม่เที่ยงและเป็นทุกข์ เสมอไป"*** นั้น **ย่อมเป็นมติที่ค้านพระพุทธพจน์ในอนัตตลักขณสูตร** และ**ค้านพระธรรมภาษิตในปฏิสัมภิทามรรค** นี้ และ**ค้านอรรถกถา/ฎีกา** ดังตัวอย่างที่ได้ยกขึ้นมาอ้างไว้แล้วเป็นต้นนั้น อีกด้วย.

นัยที่ ๒ พระนิพพานธาตุ : ธรรมที่ทรงสภาวะพระนิพพาน

พระนิพพานคืออย่างไร

พระนิพพาน ภาษาบาลีว่า "**นิพฺพาน**" ภาษาสันสกฤตว่า "**นิรฺวาณ**" หมายความถึง[๑]

(๑) ความดับ (อตฺถคมน)

(๒) วิราคธรรมเป็นที่สิ้นไปแห่งสรรพกิเลส (อปวคฺค)

ส่วนความหมายของนิพพานศัพท์ ดังที่ปรากฏในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาคาถาที่ ๖ ดังนี้

"(๑) วานสงฺขาตาย ตณฺหาย นิกฺขนฺตตฺตา, นิพฺพาติ วา เอเตน ราคคฺคิ-อาทโกติ **นิพฺพานํ**.

(๒) สพฺพกิเลสานํ ขยเหตุภูเต วิราคธมฺเม **นิพฺพานํ**.

(๓) สพฺพสงฺขารสมโถ สพฺพูปฏฺฐินิสฺสคฺโค ตณฺหกฺขโย นิโรโธ **นิพฺพานํ**.

(๔) วานาภาเวน **นิพฺพานํ"**

แปลความว่า

"(๑) สภาพที่ดับสนิทจากตัณหาที่เรียกว่า วานะ หรือ ธรรมอันเป็นเครื่องดับไฟราคะเป็นต้น ชื่อว่า **พระนิพพาน**

(๒) **พระนิพพาน** เป็นไปในวิราคธรรมอันเป็นเหตุสิ้นไปแห่งกิเลสทั้งปวง

(๓) พระนิพพาน เป็นสภาพที่สงบระงับจากสังขารธรรมทั้งปวง สลัดอุปธิทั้งปวง สิ้นตัณหา ปราศจากราคะ ดับราคะ

(๔) **เพราะไม่มีตัณหา** จึงชื่อว่า **พระนิพพาน"**

พระนิพพานโดยปรมัตถ์ อันพระอรหันตเจ้าท่านได้บรรลุแล้ว ตามพระพุทธดำรัสตรัสไว้ มีปรากฏในขุททกนิกาย อิติวุตตกะ มี ๒ อย่าง คือ **สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ** และ

---

[๑] พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหลวงชินวรสิริวัฒน์ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า วัดราชบพิธฯ, พระคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา, พิมพ์ครั้งที่ ๓ (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๐), หน้า ๒๕๙

อนุปาทิเสสนิพพานธาตุ ดังพระบาลีพุทธดำรัสว่า

> “**เทฺวมา** ภิกฺขเว **นิพฺพานธาตุโย** กตมา เทฺว **สอุปาทิเสสา** จ **นิพฺพานธาตุ อนุปาทิเสสา** จ **นิพฺพานธาตุ**”[๑]

แปลความว่า

> “ภิกษุทั้งหลาย **นิพพานธาตุ ๒ ประการนี้** ๒ ประการเป็นไฉน คือ **สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ** ๑ **อนุปาทิเสสนิพพานธาตุ** ๑.”

และพระพุทธองค์ได้ตรัสอธิบายต่อไปอีกว่า

๑.๑ สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ อันพระอรหันต์ท่านได้บรรลุขณะที่ยังครองเบญจขันธ์ (อุปาทิ) อยู่ ดังพระพุทธดำรัสตรัสอธิบายต่อไปอีก ว่า

> “กตมา จ ภิกฺขเว **สอุปาทิเสสา นิพฺพานธาตุ** อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขุ อรหํ โหติ **ขีณาสโว** วุสิตวา กตกรณีโย โอหิตภาโร อนุปฺปตฺตสทตฺโถ ปริกฺขีณภวสํโยชโน สมฺมทญฺญา วิมุตฺโต ตสฺส ติฏฺฐนฺเตว ปญฺจินฺทฺริยานิ เยสํ อวิฆาตตฺตา มนาปามนาปํ ปจฺจนุโภติ สุขทุกฺขํ ปฏิสํเวทยติ **ตสฺส โย ราคกฺขโย โทสกฺขโย โมหกฺขโย อยํ วุจฺจติ ภิกฺขเว สอุปาทิเสสา นิพฺพานธาตุ** ...
>
> **เอกา หิ ธาตุ อิธ ทิฏฺฐธมฺมิกา**
> สอุปาทิเสสา ภวเนตฺติสงฺขยา.”[๒]

แปลความว่า

> “ภิกษุทั้งหลาย ก็ **สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ** เป็นไฉน **ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เป็นพระอรหันตขีณาสพ** อยู่จบพรหมจรรย์ ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ปลงภาระลงได้แล้ว บรรลุประโยชน์ของตนแล้ว มีสังโยชน์ในภพสิ้นรอบแล้ว หลุดพ้นแล้วเพราะรู้โดยชอบ **ภิกษุนั้นย่อมเสวยอารมณ์ทั้งที่พึงใจและไม่พึงใจ ยังเสวยสุขและทุกข์อยู่ เพราะความที่อินทรีย์ ๕ ทั้งหลายของเธอตั้งอยู่นั่นเทียว เป็นธรรมชาติไม่บุบสลาย ภิกษุ**

[๑-๒] พระไตรปิฎกบาลี ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๒๕ ขุททกนิกาย อิติวุตตกะ ข้อ ๒๒๒ หน้า ๒๕๘-๒๕๙.

ทั้งหลาย เราเรียกความสิ้นไปแห่งราคะ ความสิ้นไปแห่งโทสะ ความสิ้นไปแห่งโมหะนี้ ของภิกษุนั้นว่าเป็น **สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ** ...

ธาตุอย่างหนึ่ง แล เป็นไปในธรรมอันแลเห็นแล้ว [คือในอัตตภาพปัจจุบัน] **ในโลกนี้ ชื่อว่า [นิพพานธาตุ] มีอุปาทิ [คือเบญจขันธ์] ยังเหลือ เพราะสิ้นตัณหาอันนำไปสู่ภพ.”**

๑.๒ อนุปาทิเสสนิพพานธาตุ อันพระอรหันต์ท่านตาย (เบญจขันธ์แตกทำลาย) แล้ว (คงแต่พระนิพพานธาตุ เพราะเป็นอมตธรรม จึงมิได้แตกสลายตามเบญจขันธ์ไปด้วย) ดังพระพุทธดำรัสต่อไปว่า

“กตมา จ ภิกฺขเว **อนุปาทิเสสา นิพฺพานธาตุ** อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขุ **อรหํ** โหติ **ขีณาสโว** วุสิตวา กตกรณีโย โอหิตภาโร อนุปฺปตฺตสทตฺโถ ปริกฺขีณภวสํโยชโน สมฺมทญฺญา วิมุตฺโต ตสฺส อิเธว ภิกฺขเว สพฺพ-เวทยิตานิ อนภินนฺทิตานิ สีติภวิสฺสนฺติ. อยํ วุจฺจติ ภิกฺขเว **อนุปาทิเสสา นิพฺพานธาตุ**

... อนุปาทิเสสา ปน สมฺปรายิกา
ยมฺหิ นิรุชฺฌนฺติ ภวานิ สพฺพโส.”[๑]

แปลความว่า

“ภิกษุทั้งหลาย ก็ **อนุปาทิเสสนิพพานธาตุ** เป็นไฉน. **ภิกษุในธรรมวินัยนี้เป็นพระอรหันตขีณาสพ** อยู่จบพรหมจรรย์ ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ปลงภาระลงได้แล้ว บรรลุประโยชน์ของตนแล้ว มีสังโยชน์ในภพสิ้นรอบแล้ว หลุดพ้นแล้วเพราะรู้โดยชอบ. **เวทนาทั้งปวงในอัตภาพนี้แหละของภิกษุนั้น เป็นธรรมชาติ [อันกิเลสทั้งหลายมีตัณหาเป็นต้น] ให้เพลิดเพลินมิได้แล้ว จัก [ดับ] เย็น** ภิกษุทั้งหลาย นี้เราเรียกว่า **อนุปาทิเสสนิพพานธาตุ** ...”

---

[๑] พระไตรปิฎกบาลี ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๒๕ ขุททกนิกาย อิติวุตตกะ ข้อ ๒๒๒ หน้า ๒๕๙.

ส่วน ธาตุเป็นไปในธรรมอันจะพึงถึงข้างหน้า เป็นที่ซึ่งภพทั้งหลายดับโดยประการทั้งปวง เป็น นิพพานธาตุ หาอุปาทิ [คือเบญจขันธ์] เหลือมิได้."

อนึ่ง **พระธรรมปาลเถระ** ได้อรรถาธิบาย **"พระนิพพานธาตุ"** ตามพระพุทธดำรัสนี้ว่า **"เป็นธรรมที่ทรงสภาวะพระนิพพาน"** ดังมีปรากฏในคัมภีร์ปรมัตถทีปนีว่า

"**ตเทว** นิสฺสตฺตนิชฺชีวฏฺเฐน **สภาวธารณฏฺเฐน จ ธาตูติ นิพฺพาน-ธาตุ**."[๑]

แปลความว่า

"พระนิพพานนั้น นั่นแล ชื่อว่า**เป็นธาตุ** เพราะความหมายว่าไม่มีสัตว์และไม่มีชีวะ และ**เพราะความหมายว่า เป็นธรรมที่ทรงสภาวะ [พระนิพพาน] ไว้** เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า **พระนิพพานธาตุ."**

๑.๓ พระนิพพานธาตุ : นิโรธธาตุ

นิโรธสัจจะ โดยความหมายเดียว ชื่อว่า **นิโรธธาตุ** เป็น **อสังขตธาตุ** เช่นเดียวกันกับ**พระนิพพานธาตุ** ดังมีอรรถาธิบายในคัมภีร์สัทธัมมัปปกาสินี ความว่า

"นิโรโธปิ เอกวิโธ อสงฺขตธาตุภาวโต, ปริยายโต ปน ทุวิโธ สอุปาทิ-เสสอนุปาทิเสสโต, ติวิโธ ภวตฺตยวูปสมโต, จตุพฺพิโธ จตุมคฺคาธิคมนีโย, ปญฺจวิโธ ปญฺจาภินนฺทนวูปสมโต, ฉพฺพิโธ ฉตณฺหากายกฺขยเภทโต."[๒]

แปลความว่า

"แม้นิโรธก็เป็นอย่างเดียวกันโดยความเป็น "อสังขตธาตุ" แต่โดยปริยายมี ๒ อย่าง โดยเป็น **สอุปาทิเสสะ และ อนุปาทิเสสะ**, **เป็น ๓ อย่าง** โดยเข้าไปสงบภพทั้ง ๓, **เป็น ๔ อย่าง** โดยควรบรรลุ

---

[๑] คัมภีร์ปรมัตถทีปนี อรรถกถาขุททกนิกาย อิติวุตตกะ หน้า ๑๘๘.

[๒] คัมภีร์สัทธัมมัปปกาสินี อรรถกถาขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค ภาค ๑ หน้า ๒๑๕.

มรรค ๔, **เป็น ๕ อย่าง** โดยเข้าไปสงบความยินดียิ่ง ๕, **เป็น ๖ อย่าง** โดยประเภทแห่งความสิ้นหมู่ตัณหา ๖.”

อธิบายว่า ความหมายของนิโรธสัจ มีความหมายเป็น ๒ ประการ คือ

ประการที่ ๑ **เป็นความหมายเดียว** ซึ่งหมายถึง**นิโรธธาตุ** คือ**พระนิพพานธาตุ**โดยปรมัตถ์ ที่พระอริยเจ้าพระอรหันต์เจ้าท่านบรรลุ ที่พระอรรถกถาจารย์ได้แสดงว่า **แม้นิโรธก็เป็นอย่างเดียวกันโดยความเป็นอสังขตธาตุ** คือ ธรรมธาตุที่ไม่ประกอบด้วยปัจจัยปรุงแต่ง ที่สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ตรัส **อสังขตลักษณะ** ไว้ว่า **ไม่ปรากฏความเกิด ๑ ไม่ปรากฏความเสื่อมสลาย ๑ เมื่อตั้งอยู่ ไม่ปรากฏความแปรปรวน ๑**

นี้เป็นพระพุทธดำรัสมีอยู่ในอสังขตสูตร ได้ทรงแสดงอสังขตลักษณะไว้อย่างนี้ นิโรธธาตุ กล่าวคือ พระนิพพานธาตุในความหมายของนิโรธซึ่งเป็นความหมายอย่างเดียวโดยความเป็นอสังขตธาตุอย่างนี้

ประการที่ ๒ **นิโรธโดยปริยาย** ความหมายทางอ้อม เพื่อชี้แจงให้เข้าใจรายละเอียดให้ถ่องแท้ มี ๒ อย่าง มี ๓ อย่าง มี ๔ อย่าง มี ๕ อย่าง มี ๖ อย่าง

ที่ว่ามี ๒ อย่าง ก็คือ โดยเป็น**สอุปาทิเสสะ**และ**อนุปาทิเสสะ**

สอุปาทิเสสะ แปลว่า **มีอุปาทิเหลืออยู่**

อนุปาทิเสสะ แปลว่า **ไม่มีอุปาทิเหลืออยู่**

เป็นความหมายเดียวกันกับพระนิพพานธาตุที่พระอริยเจ้าพระอรหันต์เจ้าท่านบรรลุ มี ๒ อย่าง ก็คือ การบรรลุมรรค-ผล-นิพพาน ที่ยัง **มีอุปาทิเหลือ** คือ **สอุปาทิเสสนิพพาน-ธาตุ** กับที่ **ไม่มีอุปาทิเหลือ** คือ **อนุปาทิเสสนิพพานธาตุ**

อุปาทิ ณ ที่นี้ มีความหมายเป็น ๒ นัย คือ

นัยหนึ่ง **สภาพที่ถูกกรรมกิเลสถือครอง** หรือ**สภาพที่ถูกอุปาทิยึดมั่น** ซึ่งก็คือ**เบญจขันธ์**นั่นเอง **อุปาทิ** ณ ที่นี้ มีความหมายว่า **“เบญจขันธ์”**

อีกนัยหนึ่งคือ **ตัวกิเลสเป็นเหตุถือมั่น** หรือ**ความยึดติดถือมั่น** กล่าวคือ **อุปาทาน** นั่นเอง

เพราะฉะนั้น ถ้าจะกล่าวย่อๆ คำว่า **อุปาทิ** จึงมีความหมายเป็น ๒ นัย ได้แก่ **อวิชชา กิเลส ตัณหา อุปาทาน** เป็นต้น นี่นัย ๑ กับอีกนัย ๑ คือ เบญจขันธ์

รวมกันทั้ง **เบญจขันธ์**และ**กิเลสมีอุปาทานเป็นต้น**นั้น ชื่อว่า “**อุปาทิ**”

๑.๔ “พระนิพพาน” : เป็นธรรมที่มีเจ้าของ (สามิกโต)

คือ **เป็นของพระอริยเจ้าผู้บรรลุเฉพาะตน อันพระผู้มีพระภาคได้ตรัสถึงพระนิพพานธรรม**ว่า **“เป็นของตน”** คือตรัสว่า “**ชญฺญา นิพฺพานมตฺตโน**” ซึ่งแปลความว่า **“พึงรู้พระนิพพานของตน”** ดังนี้

พระธรรมปาลเถระ ได้อรรถาธิบายไว้ว่า

> “ชญฺญา **นิพฺพานมตฺตโนติ** อญฺเญสํ ปุถุชฺชนานํ สุปินนฺเตปิ อโคจรภาวโต อริยานํ ปน ตสฺส ตสฺเสว อาเวณิกตฺตา อตฺตสทิสตฺตา จ “**อตฺตาติ** ลทฺธโวหารสฺส มคฺคผลญาณสฺส สาติสยวิสยภาวโต **เอกนฺตสุขาวหํ นิพฺพานํ อสงฺขตธาตุ “อตฺตโน**ติ วุตฺตํ. ตํ นิพฺพานํ ชญฺญา ชาเนยฺย มคฺคผลญาเณหิ ปฏิวิชฺเฌยฺย สจฺฉิกเรยฺยาติ อตฺโถ, เอเตน อริยานํ นิพฺพาเน อธิมุตฺตตํ ทสฺเสติ.”[๑]

แปลความว่า

> “บทว่า **ชญฺญา นิพฺพานมตฺตโน** [พึงรู้พระนิพพานของตน] ความว่า **พระนิพพานอันเป็นอสังขตธาตุ นำมาซึ่งความสุขโดยส่วนเดียว** โดยเป็นอารมณ์อันดีเยี่ยมแก่มรรคญาณและผลญาณ **ซึ่งได้โวหาร** [ชื่อเรียก] **ว่า “อัตตา” เพราะพระนิพพานไม่เป็นอารมณ์ของปุถุชนอื่นแม้โดยที่สุดความฝัน แต่เพราะพระนิพพานเป็นแผนกหนึ่งแห่งมรรคญาณและผลญาณนั้นๆ ของพระอริยเจ้าทั้งหลาย** และ**เพราะพระนิพพานเป็นเช่นกับอัตตา** จึงตรัสว่า “**อตฺตโน**” [ของตน]. **พึงรู้** คือ**พึงทราบพระนิพพานนั้น**, อธิบายว่า **พึงรู้แจ้ง** คือ **พึงทำให้แจ้ง**

[๑] คัมภีร์ปรมัตถทีปนี อรรถกถาขุททกนิกาย อุทาน หน้า ๒๐๑-๒๐๒.

ด้วยมรรคญาณและผลญาณทั้งหลาย ด้วยคำนั้น ทรงแสดงถึงความที่พระอริยเจ้าทั้งหลายมีจิตน้อมไปในพระนิพพาน."

๒. ธรรมกาย : ได้แก่ พระโลกุตตรธรรม ๙

คือ กายที่สำเร็จด้วยธรรม ของ พระตถาคตสัมมาสัมพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และของพระอรหันต์/พระอริยสาวก นั้นเอง เป็นธรรมที่ทรงสภาวะพระนิพพาน ทรงคุณธรรม ได้แก่ **พระนพโลกุตตรธรรม ๙** (มรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑) อันเป็น **อมตธรรมของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า/พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระอรหันตเจ้าทั้งหลาย**

คำว่า "ธรรมกาย" ภาษาบาลี ว่า **"ธมฺมกาย"** เป็นคำสมาสของศัพท์ ๒ ศัพท์ คือ **"ธมฺม"** และ **"กาย"** เฉพาะคำว่า **"กาย"** หมายความถึง

(๑) กาย (เทห)

(๒) กอง, ประชุม (ราสิ)[๑]

ส่วน **ธรรม** นั้น หมายถึง **คุณธรรมของพระอริยเจ้า/พระอรหันตสาวก** หรือ**ของพระอรหันตปัจเจก/สัมมาสัมพุทธเจ้า** ได้แก่ **พระนพโลกุตตรธรรม ๙** เป็นต้น

๒.๑ สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ตรัสว่า **พระองค์/พระตถาคต** ทรงเป็น **"ธรรมกาย"** เพราะ**พระวรกายของพระองค์/ตถาคต** (ไม่ใช่เบญจขันธ์ซึ่งเป็นสังขารธรรมที่ต้องตกอยู่ในอาณัติแห่งพระไตรลักษณ์) **สำเร็จด้วยธรรม** ได้แก่ **โลกุตตรธรรม ๙** เป็นต้น

ได้ในพระพุทธดำรัสตรัสแก่สามเณรวาเสฏฐะและภารทวาชะเป็นต้น ว่า

"ตถาคตสฺส เหตํ วาเสฏฺฐา อธิวจนํ ธมฺมกาโย อิติปิ
พฺรหฺมกาโย อิติปิ ธมฺมภูโต อิติปิ พฺรหฺมภูโต อิติปิ."[๒]

---

[๑] พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหลวงชินวรสิริวัฒน์ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า วัดราชบพิธ, พระคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา, พิมพ์ครั้งที่ ๓ (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๐), หน้า ๓๒๗.

[๒] พระไตรปิฎกบาลี ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๑๑ ทีฆนิกาย ปาฏิกวรรค ข้อ ๕๕ หน้า ๙๒.

แปลความว่า

"ดูก่อนวาเสฏฐะและภารัทวาชะ เพราะคำว่า **ธรรมกาย** ก็ดี ว่า **พรหมกาย** ก็ดี ว่า **ธรรมภูต** ก็ดี ว่า **พรหมภูต** ก็ดี **เป็นเราตถาคต**."

พระพุทธโฆสาจารย์ ได้อรรถาธิบายพระพุทธพจน์นี้ว่า **พระวรกายของพระตถาคตนั้นเป็นธรรมแท้ เพราะสำเร็จด้วยธรรม พระธรรมเป็นพระวรกายของพระองค์** ฉะนั้น **พระองค์จึงเป็นธรรมกาย** มีปรากฏใน**คัมภีร์สุมังคลวิลาสินี**ว่า

"ตตฺถ "**ธมฺมกาโย อิติปี**ติ กสฺมา ตถาคโต "ธมฺมกาโยติ วุตฺโต. ตถาคโต หิ เตปิฏกํ พุทฺธวจนํ หทเยน จินฺเตตฺวา วาจาย อภินีหริ. **เตนสฺส กาโย ธมฺมมยตฺตา ธมฺโมว**. อิติ **ธมฺโม กาโย อสฺส**าติ **ธมฺมกาโย**."[๑]

แปลความว่า

"ในพระพุทธพจน์นั้น คำว่า **ธมฺมกาโย อิติปิ** มีความว่า เพราะเหตุไร **พระตถาคต** จึงได้รับขนานพระนามว่า **"ธรรมกาย"** เพราะพระตถาคตทรงคิดพระพุทธพจน์คือพระไตรปิฎกด้วยพระหทัย แล้วทรงนำออกแสดงด้วยพระวาจา. ด้วยเหตุนั้น **พระวรกายของพระตถาคต**นั้น จึง**เป็นธรรมแท้** เพราะ **สำเร็จด้วยธรรม. พระธรรม** เป็น **พระวรกายของพระตถาคต** นั้น ดังพรรณนามานี้ ฉะนั้น **พระองค์**จึง**เป็นธรรมกาย.**"

๒.๒ สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสว่า พระปัจเจกพุทธเจ้าทั้งหลาย มีธรรมกายใหญ่ มีธรรมกายมาก

"มหนฺตธมฺมา พหุธมฺมกายา ..."[๒]

แปลความว่า

"นักปราชญ์เหล่านั้น ย่อมเป็นพระสยัมภูปัจเจกชินเจ้า มี**ธรรมใหญ่ มีธรรมกายมาก** ..."

พระอรรถกถาจารย์ได้อรรถาธิบายพระพุทธพจน์นี้ ไว้ในคัมภีร์วิสุทธชนวิลาสินี ว่า

---

๑ คัมภีร์สุมังควิลาสินี อรรถกถาทีฆนิกาย ปาฏิกวรรค เล่ม ๓ หน้า ๕๐.

๒ พระไตรปิฎกบาลี ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๓๒ ขุททกนิกาย อปทาน ข้อ ๒ หน้า ๒๐.

"กึ ภูตา ? มหนฺตธมฺมา ปูริตมหาสมฺภารา **พหุธมฺมกายา อเนก-ธมฺมสภาวสรีรา**."[๑]

แปลความว่า

"ถามว่า ท่านเป็นอย่างไร ? ตอบว่า ท่านเป็นผู้มีธรรมยิ่งใหญ่ คือ มีบุญสมภารใหญ่ อันได้บำเพ็ญมาแล้ว **มีธรรมกายมาก** คือ **มีสภาวธรรมมิใช่น้อยเป็นกาย** [สรีระ]**.**"

๒.๓ พระอรหันต์แสดงตนเองว่า เป็นธรรมกาย

"สํวทฺธิโตยํ สุคต รูปกาโย มยา ตว
อานนฺทิโย **ธมฺมกาโย** มม สํวทฺธิโต ตยา."[๒]

แปลความว่า

"ข้าแต่พระสุคตเจ้า **รูปกาย** ของพระองค์นี้ หม่อมฉันทำให้เจริญเติบโตแล้ว. **ธรรมกาย** อันน่าเพลิดเพลินของหม่อมฉัน อันพระองค์ทำให้เจริญเติบโตแล้ว."

๒.๔ พระพุทธโฆสาจารย์ได้อรรถาธิบายไว้ ธรรมกายคือพระตถาคต และโลกุตตรธรรม ๙ อย่าง เป็นพระวรกายของตถาคต

มีปรากฏในคัมภีร์ **สารัตถัปปกาสินี** ว่า

"โย โข วกฺกลิ ธมฺมนฺติ อิธ ภควา "ธมฺมกาโย โข มหาราช ตถาคโตติ วุตฺตํ ธมฺมกายตํ ทสฺเสติ. นววิโธ หิ โลกุตฺตรธมฺโม ตถาคตสฺส กาโย นาม."[๓]

แปลความว่า

"ในคำว่า "**โย โข วกฺกลิ ธมฺมํ**" นี้ พึงทราบว่า **พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงความที่ พระองค์ทรงเป็น ธรรมกาย** ที่ตรัสไว้ว่า 'ขอถวาย

---

[๑] คัมภีร์วิสุทธิชนวิลาสินี อรรถกถาขุททกนิกาย อปทาน เล่ม ๑ หน้า ๒๔๕.

[๒] พระไตรปิฎกบาลี ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๓๓ ขุททกนิกาย อปทาน ข้อ ๑๕๗ หน้า ๒๘๔.

[๓] คัมภีร์สารัตถปกาสินี อรรถกถาสังยุตตนิกาย ขันธวารวรรค เล่ม ๒ หน้า ๓๔๒-๓๔๓.

พระพร มหาบพิตร **ธรรมกาย** แล คือ **พระตถาคต**'. ความจริง **โลกุตตรธรรม ๙ อย่าง ชื่อว่าเป็น พระวรกายของตถาคต**.

คำว่า "**โลกุตตรธรรม ๙ อย่าง**" ได้แก่ **มรรค ๔ ผล ๔** และ **พระนิพพานธาตุ** [อสังขตธาตุ] ๑."

เพราะเหตุนั้น **พระธรรมกายที่บรรลุพระอรหัตตผลแล้ว** นั่นเอง เป็น**ธรรมที่ทรงสภาวะนิพพาน** ได้แก่ **โลกุตตรธรรม ๙** เป็น "**พระนิพพานธาตุ**" อันเป็น **อมตธรรม** เป็น**วิราคธาตุวิราคธรรม** และ**เป็นพระตถาคต** เป็น**พระอรหันต์องค์จริง**

หาใช่เบญจขันธ์ อันเป็นสังขตธรรม เป็นมตธรรม (ธรรมที่ต้องแตกสลาย/ตาย) ที่ต้องตกอยู่ในอาณัติแห่งพระไตรลักษณ์ ไม่

๒.๕ ผู้ใดเห็นธรรมกายด้วยญาณจักษุ (มิใช่มังสจักษุ) ผู้นั้นเห็นสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เห็นพระปัจเจกพุทธเจ้า และเห็นพระอรหันต์ได้

ดังที่ **พระธรรมปาลเถระ** ได้แสดงไว้ในคัมภีร์**ปรมัตถทีปนี** ว่า

"โส อารกาว มยฺหํ, อหญฺจ ตสฺสาติ โส ภิกฺขุ มยา วุตฺตปฏิปทํ อปูเรนฺโต มม ทูเรเยว, อหญฺจ ตสฺส ทูเรเยว. เอเตน 'มํสจกฺขุนา ตถาคตทสฺสนํ รูปกายสโมธานญฺจ อการณํ, ญาณจกฺขุนาว ทสฺสนํ ธมฺมกายสโมธานเมว จ ปมาณนฺติ ทสฺเสติ. เตเนวาห 'ธมฺมํ หิ โส ภิกฺขเว ภิกฺขุ น ปสฺสติ, ธมฺมํ อปสฺสนฺโต มํ น ปสฺสตีติ.

ตตฺถ 'ธมฺโม นาม นววิโธ โลกุตฺตรธมฺโม, โส จ อภิชฺฌาทีหิ ทุสฺสิต-จิตฺเตน น สกฺกา ปสฺสิตุํ, ตสฺมา ธมฺมสฺส อทสฺสนโต ธมฺมกายํ จ น ปสฺสตีติ.

ตถา หิ วุตฺตํ :- 'กินฺเต วกฺกลิ อิมินา ปูติกาเยน ทิฏฺเฐน, โย โข วกฺกลิ ธมฺมํ ปสฺสติ, โส มํ ปสฺสติ. โย มํ ปสฺสติ, โส ธมฺมํ ปสฺสตีติ,

'ธมฺมภูโต พฺรหฺมภูโตติ จ 'ธมฺมกาโย อิติปิ, พฺรหฺมกาโย อิติปีติ จ อาทิ."[๑]

---

๑ คัมภีร์ปรมัตถทีปนี อรรถกถาขุททกนิกาย อิติวุตตกะ หน้า ๓๓๔.

แปลความว่า

คำว่า **โส อารกาว มยฺหํ, อหญฺจ ตสฺส** [ภิกษุนั้นอยู่ห่างไกลเราทีเดียว และเราก็อยู่ห่างไกลภิกษุนั้น] ความว่า ภิกษุนั้น เมื่อไม่บำเพ็ญปฏิปทาที่เราตถาคตกล่าวแล้วให้บริบูรณ์ ก็ชื่อว่าเป็นผู้อยู่ไกลเราตถาคต เราตถาคตก็ชื่อว่าเป็นผู้อยู่ไกลเธอเหมือนกัน ด้วยคำนี้ ทรงแสดงว่า **การเห็นพระตถาคตด้วยมังสจักษุก็ดี การอยู่รวมกันทางรูปกายก็ดี ไม่ใช่เหตุ, การเห็นด้วยญาณจักษุเท่านั้น และการอยู่รวมกันด้วยธรรมกายต่างหาก เป็นประมาณ** เพราะเหตุนั้นนั่นเอง พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงได้ตรัสว่า 'ภิกษุทั้งหลาย **เพราะว่าภิกษุนั้นไม่เห็นธรรม, เมื่อไม่เห็นธรรม ก็ไม่เห็นเราตถาคต**.'

ในคำว่า "เมื่อไม่เห็นธรรม ก็ไม่เห็นเราตถาคต" นั้น มีอธิบายว่า **'โลกุตตรธรรม ๙ ประการ ชื่อว่า ธรรม**, ก็เธอไม่อาจจะเห็นโลกุตตรธรรมนั้นได้ด้วยจิตที่ถูกอภิชฌาเป็นต้นประทุษร้าย, เพราะฉะนั้น ก็**เหตุที่ไม่เห็นธรรม** เธอจึง [ชื่อว่า] **ไม่เห็นธรรมกาย**'. สมจริงตามที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

'วักกลิ ประโยชน์อะไรแก่เธอด้วยกายอันเปื่อยเน่านี้ที่เธอเห็นแล้ว. วักกลิ **ผู้ใดแล เห็นธรรม ผู้นั้นก็เห็นเราตถาคต. ผู้ใดเห็นเราตถาคต ผู้นั้นก็เห็นธรรม.**"

และว่า '**เราตถาคต** เป็น **พระธรรม เราตถาคต** เป็น **พระพรหม**'.

และว่า '**เราตถาคต** เป็น **ธรรมกาย** บ้าง เป็น **พรหมกาย** บ้าง' ดังนี้เป็นต้น."

๒.๖ พระธรรมกายของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระอรหันต์ เป็นอัตตา

พระธรรมปาลเถระ ได้แสดงไว้ในคัมภีร์**ปรมัตถทีปนี** ว่า

"ปรํ วา อตฺตภูตโต ธมฺมกายโต อญฺญํ ปฏิปกฺขํ วา ตทนตฺถกรํ กิเลสโจรคณํ มินาติ หึสตีติ ปรโม."[๑]

แปลความว่า

"หรือบารมีย่อมทำลายปฏิปักษ์อื่น จาก**ธรรมกายที่เป็นอัตตา** หรือย่อมทำลายหมู่โจรคือกิเลส ที่ทำความพินาศแก่ **ธรรมกายที่เป็นอัตตา** นั้น เหตุนั้นจึงชื่อว่า **ปรมะ**."

ข้อมูลจากหลักฐานในคัมภีร์ต่างๆ ที่นำมาแสดงพอเป็นตัวอย่างนี้ เพียงพอที่จะสรุปได้ว่า **พระนิพพานธาตุ อันมีแก่นสารสาระในความเป็นตนโลกุตตระแท้ ก็คือธรรมกาย** (กายที่สำเร็จด้วยธรรม) ที่บรรลุอรหัตตผลแล้ว ของพระตถาคตสัมมาสัมพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และของพระอรหันตเจ้าทั้งหลาย นั่นเอง.

๒.๗ พระพรหมมุนี (สุวจเถร) อธิบายคำว่า **"ธรรมกาย"** ได้แก่ธรรมอะไรดังนี้

"ธรรมที่เรียกว่า **"ธรรมกาย"** นี้ เข้าใจว่าหมายเอา **อสังขตธรรม** ทั้งที่เป็นวิราคะ ทั้งที่เป็นสราคะ **ถ้าเป็นวิราคธรรม ก็เป็นธรรมกายที่บริสุทธิ์ ถ้ายังไม่เป็นวิราคธรรม ก็ยังไม่เป็นธรรมกายที่บริสุทธิ์** แต่ธรรมกายที่มาในอัคคัญญสูตร ซึ่งแสดงว่าคำว่า **ธรรมกายก็ดี พรหมกายก็ดี ธรรมภูตก็ดี พรหมภูตก็ดี เป็นชื่อหรือคำร้องเรียกซึ่ง "ตถาคต"** นั้น มีปรากฏที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ในที่อื่นอีกหลายแห่ง เช่นในอัคคิเวสสนวัจฉโคตรสูตรเป็นต้น เล่าว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงแก่วัจฉโคตรปริพาชก ปฏิเสธปัญจขันธ์ว่า เขาบัญญัติตถาคตด้วยรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ อันใด รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ อันนั้น ตถาคตละเสียได้แล้ว ทำให้เหมือนตาลมีรากขาด มียอดด้วน ไม่เจริญอีกแล้ว ดังนี้

นี่ก็ได้ความว่า **ตถาคตไม่ใช่นาม ไม่ใช่รูป ไม่ใช่ขันธ์ ๕ ไม่ใช่**

---

[๑] คัมภีร์ปรมัตถทีปนี อรรถกถาขุททกนิกาย จริยาปิฎก หน้า ๓๒๔.

อายตนะ ๖ ไม่ใช่ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม ไม่ใช่โลกิยธาตุ ตถาคตนั้นเป็นธรรม ซึ่งบางครั้งหรือบางแห่งก็เรียกว่า **"เรา"** เช่นในวักกลิสูตร ทรงแสดงแก่พระวักกลิว่า **"ประโยชน์อันใดด้วยการมานั่งแลดูร่างกายซึ่งเป็นของเน่านี้ ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นเห็นเรา, ผู้ใดเห็นเรา ผู้นั้นเห็นธรรม** ดังนี้" แต่คำว่า **"เราๆ"** นี้ มีที่ใช้หลายแห่ง เราแก่ เราเจ็บ เราตายก็มี เราเป็นไปตามกรรมก็มี อันมาในอภิณหปัจจเวกขณ์.

"เรา" ไม่แก่ ไม่เจ็บ ไม่ตาย ก็มี. "เรา" ที่แสดงไว้ในวักกลิสูตรนั้น ไม่ใช่เรา ๓ ข้อข้างต้นในอภิณหปัจจเวกขณ์นั้น. "เรา" ในพระสูตรนี้ เป็น "เราตถาคต" "เรา" ใช้ใน **ธรรมกายที่บริสุทธิ์** ดังนี้."[๑]

๒.๘ สมเด็จพระสังฆราชสา (ปุสฺสเทวมหาเถร) ได้ทรงเรียบเรียงไว้ในหนังสือ ปฐมสมโพธิ หลักสูตรนักธรรมและธรรมศึกษาชั้นตรี-เอก (**สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงชำระ)** ฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๒๓/๒๕๓๘, สำนักงานมูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัย, พ.ศ.๒๕๓๘, หน้า ๑๐ ความว่า

"เอวํ อติทุลฺลภปาตุภาโว แม้องค์พระตถาคตอังคีรสศักยมุนีโคดมสัมมาสัมพุทธเจ้านี้ ซึ่งมีความปรากฏในโลกอันสัตว์ได้ด้วยยาก ดังนี้ **พระองค์ได้อุบัติบังเกิดขึ้นแล้วในโลก ด้วยรูปกายอุบัติแลธรรมกายอุบัติ ทั้ง ๒ ประการ** พร้อมด้วยอัจฉริยอัพภูตธรรมตามธรรมดานิยมโดยพุทธธรรมดา. **ความบังเกิดด้วยรูปกาย**นั้น จัดเป็น ๒ คือ **โอกกันติสมัย ลงสู่พระครรภ์** และ**นิกขมนสมัย ประสูติจากพระครรภ์.** ส่วน**ความบังเกิดด้วยธรรมกาย** นั้นคือ **ตรัสรู้พระอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ.**"

๓. พระพุทธดำรัสตรัสถึงบุคคลผู้มีตน (อัตตา) เป็นที่พึ่ง (ทีปา) ว่า **ผู้ถวายไทยธรรมในบุคคลผู้มีอัตตาเป็นที่พึ่ง ย่อมประสบผลบุญเป็นอันมาก** มีความว่า

---

[๑] พระพรหมมุนี (สุวจเถร), ปาฐกถาเรื่องกายสาม; มหามกุฏราชวิทยาลัย, พิมพ์ครั้งที่ ๔ พ.ศ.๒๕๒๗, หน้า ๓๕-๓๖.

"เย อตฺตทีปา วิจรนฺติ โลเก
อกิญฺจนา สพฺพธิ วิปฺปมุตฺตา
กาเลน เตสุ หพฺยํ ปเวจฺเฉ."[๑]

แปลความว่า

"ชนเหล่าใด มีตนเป็นที่พึ่ง [อตฺตทีปา] ไม่มีกิเลสเครื่องกังวล หลุดพ้นวิเศษแล้วในธรรมทั้งปวง เที่ยวไปอยู่ในโลก พราหมณ์พึงหลั่งไทยธรรม บูชาในชนเหล่านั้นตามกาล."

และในอรรถกถาขุททกนิกาย สุตตนิบาต นั้นเอง อธิบายว่า

"อตฺตทีปา อตฺตโน คุเณ เอว อตฺตโน ทีปํ กตฺวา วิจรนฺตา ขีณาสวา วุจฺจนฺติ."[๒]

แปลความว่า

"พระขีณาสพ [พระอรหันต์] ผู้ทำคุณธรรมของตนนั้นเอง ให้เป็นที่พึ่งของตน เที่ยวไป ท่านเรียกว่า **เป็นผู้มีตน [อตฺตา] เป็นที่พึ่ง [ทีปา].**"

ในปฏิสัมภิทามรรคที่ท่านพระสารีบุตรมหาเถระ ได้แสดงวิปัสสนากถาไว้ **แม้ไม่ได้แสดงคุณลักษณะของพระนิพพาน (โดยปรมัตถ์) ซึ่งเป็นวิสังขารธรรม ว่า มีอัตตลักษณะ** (ลักษณะเป็นอัตตา) **อันเป็นตรงกันข้ามกับอนัตตลักษณะของเบญจขันธ์ซึ่งเป็นสังขารธรรม อย่างตรงๆ** (โดยแสดงแต่เพียงว่า "เมื่อพระภิกษุเห็นความดับแห่งเบญจขันธ์ว่าเป็นนิพพานมีประโยชน์อย่างยิ่ง - ปรมฏฺฐํ นิพฺพานํ) **ก็จริง แต่ก็ได้แสดงคุณลักษณะของพระนิพพาน** (โดยปรมัตถ์) ว่า

"นิพพาน เป็นที่ต้านทาน (ตาณํ นิพฺพานํ)"
"นิพพาน เป็นที่ป้องกัน (เลณํ นิพฺพานํ)"
"นิพพาน เป็นที่พึ่งที่อาศัย (สรณํ นิพฺพานํ)"

---

[๑] พระไตรปิฎกบาลี ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๒๕ ขุททกนิกาย สุตตนิบาต ข้อ ๓๖๒ หน้า ๔๒๓-๔๒๔.

[๒] คัมภีร์ปรมัตถโชติกา อรรถกถาขุททกนิกาย สุตตนิบาต เล่ม ๒ หน้า ๒๔๐.

ตรงตามพระพุทธดำรัสตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ให้มีตน (อตฺตา) เป็นที่พึ่ง (ทีปา) เป็นที่อาศัย (สรณา) นั้นเอง

๔. พระพุทธดำรัสที่สำคัญ ตรัสแสดงคุณลักษณะของพระนิพพานโดยปรมัตถ์

อันได้แก่ **สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ** และ/หรือ **อนุปาทิเสสนิพพานธาตุ อันพระอรหันตเจ้าท่านได้บรรลุแล้ว ว่า เป็นธรรมชาติที่ไม่เกิดแล้ว (อชาตํ) ไม่เป็นแล้ว (อภูตํ) อันปัจจัยกระทำไม่ได้แล้ว (อกตํ) ปัจจัยปรุงแต่งไม่ได้แล้ว (อสงฺขตํ) มีอยู่** โดยแสดงเป็นนัย ในนิพพานสูตรที่ ๓ ว่า

> "อตฺถิ ภิกฺขเว อชาตํ อภูตํ อกตํ อสงฺขตํ. โน เจ ตํ ภิกฺขเว อภวิสฺส อชาตํ อภูตํ อกตํ อสงฺขตํ. นยิธ ชาตสฺส ภูตสฺส กตสฺส สงฺขตสฺส นิสฺสรณํ ปญฺญาเยถ.
>
> ยสฺมา จ โข ภิกฺขเว **อตฺถิ อชาตํ อภูตํ อกตํ อสงฺขตํ.** ตสฺมา ชาตสฺส ภูตสฺส กตสฺส สงฺขตสฺส นิสฺสรณํ ปญฺญายติ."[๑]

แปลความว่า

> "ภิกษุทั้งหลาย ถ้าธรรมชาติที่ไม่เกิดแล้ว ไม่เป็นแล้ว อันปัจจัยกระทำไม่ได้แล้ว ปรุงแต่งไม่ได้แล้ว จักไม่ได้มีแล้วไซร้, การสลัดออกซึ่งธรรมชาติที่เกิดแล้ว เป็นแล้ว อันปัจจัยกระทำแล้ว ปรุงแต่งแล้ว จะไม่พึงปรากฏในโลกนี้เลย.
>
> ภิกษุทั้งหลาย ก็เพราะ **ธรรมชาติอันไม่เกิดแล้ว ไม่เป็นแล้ว อันปัจจัยกระทำไม่ได้แล้ว ปรุงแต่ไม่ได้แล้ว มีอยู่. ฉะนั้น การสลัดออกซึ่งธรรมชาติที่เกิดแล้ว เป็นแล้ว อันปัจจัยกระทำแล้ว ปรุงแต่งแล้ว จึงปรากฏ.**"

---

[๑] พระไตรปิฎกบาลี ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๒๕ ขุททกนิกาย อุทาน ข้อ ๑๖๐ หน้า ๒๐๗-๒๐๘.

ในปฏิสัมภิทามรรคที่ท่านพระสารีบุตรมหาเถระได้แสดงวิปัสสนากถาไว้ ก็แสดงตรงตามพระพุทธดำรัสนี้ว่า **พระนิพพาน (โดยปรมัตถ์)** นั้นเอง เป็น**ธรรมที่ปัจจัยปรุงแต่งไม่ได้แล้ว** (อสงฺขตํ นิพฺพานํ) **อันพระอริยเจ้า/พระอรหันตเจ้าท่านได้บรรลุด้วยการศึกษาสัมมาปฏิบัติเข้าถึง ได้รู้/ได้เห็น และได้เป็น พระนิพพานธาตุ คือ สอุปาทิเสสนิพพาน-ธาตุ/อนุปาทิเสสนิพพานธาตุ** ด้วยตนเอง นั้นแล

๕. เรื่องเคยมีมาแล้ว... พระอรหันต์แตกกายทำลายขันธ์ (ตาย) แล้วไม่ขาดสูญ คือ **อนุปาทิเสสนิพพานธาตุ อันเป็นอมตธรรมของท่าน มิได้สูญสิ้นตามเบญจขันธ์ไปด้วย**

มีปรากฏในยมกสูตร[๑] **ว่าด้วยพระขีณาสพตายแล้วสูญหรือไม่** มีใจความว่า

สมัยหนึ่ง ท่านพระสารีบุตรอยู่ที่วิหารเชตวันอารามของท่านอนาถบิณฑิกเศรษฐีใกล้พระนครสาวัตถี. ก็โดยสมัยนั้นแล ยมกภิกษุเกิดทิฏฐิชั่วช้าเห็นปานนี้ว่า **"เราย่อมรู้ทั่วถึงธรรมตามที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงแล้วว่า 'พระขีณาสพเมื่อตายไปแล้วย่อมขาดสูญ ย่อมพินาศ ย่อมไม่มีอีก"**

ภิกษุหลายรูปได้ฟังว่า "ได้ยินว่า ยมกภิกษุเกิดทิฏฐิอันชั่วช้าเห็นปานนี้ว่า 'เรารู้ทั่วถึงธรรมตามที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแล้วว่า พระขีณาสพเมื่อตายไปแล้ว ย่อมขาดสูญ ย่อมพินาศ ย่อมไม่มีอีก.'"

ครั้งนั้น ภิกษุเหล่านั้นจึงพากันเข้าไปหาท่านยมกภิกษุถึงที่อยู่ ได้สนทนาปราศรัยกับท่านยมกภิกษุ ครั้นผ่านการสนทนาปราศรัยชวนให้ระลึกกันไปแล้ว จึงนั่ง ณ ที่สมควรส่วนข้างหนึ่ง ครั้นแล้วจึงถามท่านยมกภิกษุว่า

"ท่านยมก ได้ยินว่าท่านเกิดทิฏฐิอันชั่วช้าเห็นปานนี้ว่า 'เรารู้ทั่วถึงธรรมตามที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงแล้วว่า พระขีณาสพเมื่อตายไปแล้ว ย่อมขาดสูญ ย่อมพินาศ ย่อมไม่มีอีก จริงหรือ ?'

---

[๑] พระไตรปิฎกบาลี ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๑๗ สังยุตตนิกาย สคาถวรรค ข้อ ๑๙๘-๑๙๙, ๒๐๒-๒๐๓ หน้า ๑๓๒-๑๓๖.

ท่านยมกกล่าวว่า "อย่างนั้น อาวุโส"

"ดูก่อนอาวุโสยมก ท่านอย่าได้พูดอย่างนั้น อย่าได้กล่าวตู่พระผู้มีพระภาค เพราะการกล่าวตู่พระผู้มีพระภาค ไม่ดีเลย เพราะพระผู้มีพระภาคไม่พึงตรัสอย่างนี้ว่า 'พระขีณาสพเมื่อตายไปแล้ว ย่อมขาดสูญ ย่อมพินาศ ย่อมไม่มีอีก'"

ท่านยมก**เมื่อถูกภิกษุเหล่านั้นกล่าวแม้อย่างนี้ ยังขืนกล่าวถือทิฏฐิชั่วช้านั้นอย่างหนักแน่นอย่างนั้น ว่า** "เรารู้ทั่วถึงธรรมตามที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแล้วว่า พระขีณาสพเมื่อตายไปแล้ว ย่อมขาดสูญ ย่อมพินาศ ย่อมไม่มีอีก"

ภิกษุเหล่านั้น ไม่อาจให้ท่านยมกถอนทิฏฐิอันชั่วช้านั้นได้ จึงลุกจากอาสนะเข้าไปหาท่านพระสารีบุตรจนถึงที่อยู่ ครั้นแล้ว จึงกล่าวกะท่านพระสารีบุตรว่า 'ข้าแต่ท่านสารีบุตร ยมกภิกษุเกิดทิฏฐิชั่วเห็นปานนี้ว่า 'เรารู้ทั่วถึงธรรมตามที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแล้วว่า พระขีณาสพเมื่อตายไปแล้วย่อมขาดสูญ ย่อมพินาศ ย่อมไม่มีอีก'. ขอโอกาสนิมนต์ท่านพระสารีบุตรไปหายมกภิกษุถึงที่อยู่ เพื่ออนุเคราะห์เถิด' ท่านพระสารีบุตรรับนิมนต์โดยดุษฎีภาพ.

ครั้งนั้น เวลาเย็น ท่านพระสารีบุตรออกจากที่พักผ่อนแล้วเข้าไปหาท่านยมกถึงที่อยู่ ได้สนทนาปราศรัยกับท่านยมก. ครั้นผ่านการสนทนาปราศรัยพอให้ระลึกถึงกันไปแล้ว จึงนั่ง ณ ที่ควรส่วนข้างหนึ่ง แล้วได้ถามท่านยมกว่า

"ดูก่อนอาวุโส ยมก ทราบว่าท่านเกิดทิฏฐิอันชั่วช้าเห็นปานนี้ว่า 'เรารู้ทั่วถึงธรรมตามที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแล้วว่า 'พระขีณาสพเมื่อตายไปแล้ว ย่อมขาดสูญ ย่อมพินาศ ย่อมไม่มีอีก' จริงหรือ ? ท่านยมกตอบว่า **"อย่างนั้นแหละ ท่านพระสารีบุตร"**

ท่านพระสารีบุตรจึงถามพระยมก มีข้อความ ๒ ตอน [ข้อ ๒๐๒-๒๐๓] ว่า

"ท่านสำคัญอย่างไรท่านยมก ท่านมองเห็นรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ว่าเป็นตถาคตหรือ ? พระยมกตอบว่า **"มิใช่เช่นนั้น ผู้มีอายุ"**

พระสารีบุตรถามต่อไปอีกว่า "ท่านสำคัญอย่างไรท่านยมก ท่านมองเห็นว่าตถาคตนั้นเป็นสภาวะไม่มีรูป ไม่มีเวทนา ไม่มีสัญญา ไม่มีสังขาร ไม่มีวิญญาณหรือ?"

พระยมกก็ตอบไปว่า **“มิใช่เช่นนั้น ท่านผู้มีอายุ”** [**พระยมกตอบหมายความว่า พระตถาคตนั้นเป็นสภาวะมีเบญจขันธ์**]

พระสารีบุตรจึงกล่าวว่า **“ท่านยมก ในปัจจุบันนี้เองที่ตรงนี้ ท่านยังหาตถาคตที่แท้จริงไม่ได้ ควรหรือที่ท่านกล่าวแถลงว่า ‘ข้าพเจ้ารู้ทั่วถึงธรรมตามที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้แล้วว่า ‘พระภิกษุผู้เป็นพระขีณาสพ เมื่อตายไปแล้ว ก็จะขาดสูญหายสิ้น ไม่มีอยู่อีก.”**

พระยมกได้สติว่า **พระตถาคต พระอรหันต์ มิใช่เบญจขันธ์** แต่เป็น **พระนิพพานธาตุ (สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ/อนุปาทิเสสนิพพานธาตุ) อันเป็น อมตธรรม ที่ไม่ตายตามเบญจขันธ์ไปด้วย** จึงได้บรรลุธรรมในบัดนี้เอง และกล่าวว่า

“ข้าแต่พระสารีบุตร แต่ก่อนเมื่อยังไม่รู้ กระผมจึงมีความเห็นอันชั่วร้ายนั้น แต่เพราะได้สดับธรรมเทศนาของท่านสารีบุตรนี้ กระผมจึงละความเห็นชั่วร้ายนั้นได้แล้ว และกระผมได้บรรลุธรรมแล้ว.”

๖. ตัวอย่างพระธรรมเทศนาของพระสุปฏิปันโน ที่สาธุชนเป็นอันมากยอมรับนับถือ หลายท่านต่างได้แสดงไว้ ดังนี้

๖.๑ หลวงพ่อวัดปากน้ำ พระมงคลเทพมุนี (สด จนฺทสโร) ผู้ศึกษาสัมมาปฏิบัติตามแนวสติปัฏฐาน ๔ ถึงธรรมกาย ได้แสดงพระธรรมเทศนาเรื่อง **“ติลักขณาทิคาถา”** เมื่อวันที่ ๑ สิงหาคม ๒๔๙๗ ในหนังสือ “ชีวประวัติและผลงาน รวมพระธรรมเทศนา ๖๓ กัณฑ์” หน้า ๔๐๗ ว่า

> **“ส่วนกายพระอรหัต ถ้าถึงพระอรหัตละก็ เป็นนิจจัง สุขัง อัตตาแท้ๆ กายธรรมก็มีขันธ์เหมือนกัน แต่เป็นธรรมขันธ์ ท่านไม่เรียกเบญจขันธ์ เป็นธรรมขันธ์เสีย มีธาตุเหมือนกัน เป็นวิราคธาตุเป็นวิราคธรรม เป็นธรรมไปทั้งก้อน เพราะฉะนั้น กายธรรมพระอรหัตเป็นนิจจัง สุขัง อัตตาหมดทั้งก้อน กายพระอรหัตละเอียดก็เป็นนิจจัง สุขัง อัตตาหมดทั้งก้อน.”**

๖.๒ หลวงปู่มั่น ภูริทตฺตมหาเถร ได้แสดงโวหารธรรม ว่า

"ได้สมบัติทั้งปวง ไม่ประเสริฐเท่าได้ตน [คืออัตตา] **เพราะตัวตนเป็นที่เกิดแห่งสมบัติทั้งปวง."**[๑]

และพระเดชพระคุณท่าน ได้แสดงโวหารธรรมอันเกี่ยวเนื่องกับสภาวะพระนิพพานธรรม ว่า

"พระขีณาสพเจ้าทั้งหลายดับโลก ๓ รุ่งโรจน์อยู่ คือทำการพิจารณาและบำเพ็ญเพียร เป็นภาวิโต พหุลีกโต คือทำให้มาก เจริญให้มาก จนจิตมีกำลัง สามารถพิจารณาสมมติทั้งหลาย ทำลายสมมติทั้งหลายลงไปได้ จนเป็นอกิริยา ก็ย่อมดับโลก ๓ ได้ การดับโลก ๓ นั้น ท่านขีณาสวเจ้าทั้งหลายมิได้เหาะขึ้นไปในกามโลก รูปโลก อรูปโลก เลยทีเดียว คงอยู่กับที่นั่นเอง แม้พระบรมศาสดาของเราก็เช่นเดียวกัน พระองค์ประทับนั่งอยู่ ณ ควงไม้โพธิพฤกษ์แห่งเดียว เมื่อจะดับโลก ๓ ก็มิได้เหาะขึ้นไปในโลก ๓ คงดับอยู่ที่จิต จิตนั่นเองเป็นโลก ๓ ฉะนั้น **ท่านผู้ต้องการดับโลก ๓ พึงดับที่จิตของตนๆ จนทำลายกิริยา คือตัวสมมติหมดสิ้นจากจิต ยังเหลือแต่อกิริยา** [**คือนิโรธธาตุ/พระนิพพานธาตุ**] **เป็นฐีติจิต ฐีติธรรม อันไม่รู้จักตาย** [**อมตธรรม**] ฉะนี้แล"[๒]

๖.๓ หลวงปู่ชอบ ฐานสโม วัดป่าโคกมน ตำบลผาน้อย อำเภอวังสะพุง จังหวัดเลย ได้กล่าวไว้ว่า

"นิพพานไม่ได้สูญ ไม่ได้อยู่ตามที่โลกคาดคะเนหรือเดากัน ทำจริงจะได้เห็นของจริง รู้จริง และจะเห็นนิพพานเอง เห็นพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ เห็นครูบาอาจารย์ที่ท่านบริสุทธิ์เอง และหายสงสัยโดยประการทั้งปวง."[๓]

---

๑ จากแผ่นจารึกในพิพิธภัณฑ์พระอาจารย์มั่น ภูริทัตตมหาเถระ วัดป่าสุทธาวาส อ.เมือง จ.สกลนคร.

๒ พระอาจารย์มั่น ภูริทัตตมหาเถระ, มุตโตทัย : รุ่งแสงการพิมพ์, หน้า ๒๗.

๓ หนังสือชีวประวัติฉบับปรับปรุง พ.ศ.๒๕๓๕ หน้า ๑๒๙-๑๓๐.

กล่าวโดยสรุป

พระนิพพานโดยปรมัตถ์ คือ พระนิพพานธาตุ/นิโรธธาตุ ได้แก่ **สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ ของพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า/พระอรหันตปัจเจกพุทธเจ้า/พระอรหันตสาวกทั้งหลาย ที่ท่านได้บรรลุในขณะที่ยังครองเบญจขันธ์อยู่ก็ดี** และ**อนุปาทิเสสนิพพานธาตุ เมื่อเบญจขันธ์ของท่านแตกทำลาย (ตาย) แล้วก็ดี นั้นเอง คือ ธรรมที่ทรงสภาวะพระนิพพานไว้**

พระพุทธเจ้า/พระตถาคต และพระอรหันตเจ้า ผู้บรรลุพระนิพพานธาตุ ดังกล่าวข้างต้น **แสดงว่า ท่านเป็นธรรมกาย** หรือ **พรหมกาย** และ/หรือ **ธรรมภูต/พรหมภูต** เพราะ**พระวรกายของท่านสำเร็จด้วยธรรม** ได้แก่ **พระนพโลกุตตรธรรม** (๙) เป็นต้น

โดยนัยนี้ **ธรรมกาย** หรือ **พรหมกาย ธรรมภูต/พรหมภูต ซึ่งบรรลุมรรค-ผล-นิพพาน** ได้แก่ **พระนพโลกุตตรธรรม** (๙) คือ **พระนิพพานธาตุ อันเป็นอมตธรรม** และ**เป็นธรรมที่ทรงคุณธรรม** และ/หรือ **สภาวะพระนิพพาน** ที่พระพุทธองค์ตรัสสอนภิกษุทั้งหลายว่า “ภิกษุทั้งหลาย **เธอทั้งหลายจงมีตนเป็นที่พึ่ง [อตฺตทีปา] มีตนเป็นที่อาศัย [อตฺตสรณา] ไม่มีสิ่งอื่นเป็นสรณะ จงมีธรรมเป็นที่พึ่ง [ธมฺมทีปา] มีธรรมเป็นที่อาศัย [ธมฺมสรณา] อยู่เถิด.”**

“อัตตา” ที่พระพุทธองค์ตรัสถึงนี้ คือ **อัตตาโลกิยธรรม** และ**อัตตาที่เป็นโลกุตตรธรรม** กล่าวคือ ทรงหมายถึงให้ **อาศัยตน (อัตตา) โลกิยธรรมที่ยังมีชีวิตอยู่นี้ ศึกษาสัมมาปฏิบัติ เพื่อความเข้าถึง ได้รู้/เห็น**และ**เป็นอัตตาโลกุตตรธรรม** นั้นเอง.

นัยที่ ๓ : อายตนะ (พระนิพพาน) ที่สถิตอยู่ของนิพพานธาตุ

มีพระพุทธดำรัสตรัสปรากฏในนิพพานสูตรที่ ๑ มีความว่า

"อตฺถิ ภิกฺขเว ตทายตนํ. ยตฺถ เนว ปฐวี น อาโป น เตโช น วาโย น อากาสานญฺจายตนํ น วิญฺญาณญฺจายตนํ น อากิญฺจญฺญายตนํ น เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ นายํ โลโก น ปรโลโก น อุโภ จนฺทิมสุริยา. ตมหํ ภิกฺขเว เนว อาคตึ วทามิ น คตึ น ฐิตึ น จุตึ. น อุปปตฺตึ อปฺปติฏฺฐํ อปฺปวตฺตํ อนารมฺมณเมว. ตํ เอเสวนฺโต ทุกฺขสฺสาติ."[๑]

แปลความว่า

"**ภิกษุทั้งหลาย อายตนะ [คือพระนิพพาน] นั้น มีอยู่.** ดิน น้ำ ไฟ ลม อากาสานัญจายตนะ วิญญานัญจายตนะ อากิญจัญญายตนะ เนวสัญญานาสัญญายตนะ โลกนี้ โลกหน้า พระจันทร์และพระอาทิตย์ทั้งสอง ย่อมไม่มีในอายตนะ[พระนิพพาน] นั้น. ภิกษุทั้งหลาย เราย่อมไม่กล่าวซึ่งอายตนะ [พระนิพพาน] นั้นว่า เป็นการมา เป็นการไป เป็นการตั้งอยู่ เป็นการจุติ เป็นการอุบัติ. อายตนะ[พระนิพพาน] นั้นหาที่ตั้งอาศัยมิได้ มิได้เป็นไป หาอารมณ์มิได้. [พระนิพพาน] นั่นแล **เป็นที่สุดแห่งทุกข์.**"

และตรัสอธิบายในนิพพานสูตรที่ ๔ อีกว่า

"จลิตํ อนิสฺสิตสฺส จลิตํ นตฺถิ. จลิเต อสติ, ปสฺสทฺธิ. ปสฺสทฺธิยา สติ, รติ น โหติ. รติยา อสติ, อาคติคติ น โหติ. อาคติคติยา อสติ, จุตูปปาโต น โหติ. จุตูปปาเต อสติ, เนวิธ น หุรํ น อุภยมนฺตเร. เอเสวนฺโต ทุกฺขสฺส."[๒]

แปลความว่า

---

[๑] พระไตรปิฎกบาลี ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๒๕ ขุททกนิกาย อุทาน ข้อ ๑๕๘ หน้า ๒๐๖-๒๐๗.

[๒] พระไตรปิฎกบาลี ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๒๕ ขุททกนิกาย อุทาน ข้อ ๑๖๑ หน้า ๒๐๘.

"ความหวั่นไหว [ความดิ้นรนด้วยตัณหาและทิฏฐิ] ย่อมมีแก่บุคคลผู้อันตัณหาและทิฏฐิอาศัย ย่อมไม่มีแก่ผู้อันตัณหาและทิฏฐิไม่อาศัย. เมื่อความหวั่นไหวไม่มี ก็ย่อมมีปัสสัทธิ. เมื่อมีปัสสัทธิ ก็ย่อมไม่มีความกำหนัดยินดี. เมื่อไม่มีความกำหนัดยินดี ก็ย่อมไม่มีการมาการไป. เมื่อไม่มีการมาการไป ก็ไม่มีการจุติและอุบัติ. เมื่อไม่มีการจุติและอุบัติ โลกนี้โลกหน้าก็ไม่มี ระหว่างโลกทั้งสองก็ไม่มี. นี้แลเป็นที่สุดแห่งทุกข์."

อธิบายว่า **อายตนะ** คือ **พระนิพพาน** นั้น **ณ ที่นี้ หมายความถึง ที่สถิตอยู่**[๑] **ของพระนิพพานธาตุ** คือ **อนุปาทิเสสนิพพานธาตุ** ของ**พระอรหันต์ขีณาสพ** ผู้**เบญจขันธ์แตกทำลาย (ตาย) แล้ว คงแต่พระนิพพานธาตุ (ธรรมที่ทรงสภาวะพระนิพพานไว้)** เพราะ**เป็นอมตธรรม ที่ไม่ตาย เป็นอสังขตธาตุ/อสังขตธรรม ที่มีอสังขตลักษณะ** ตามพระพุทธดำรัสที่ได้ตรัสว่า **"เมื่อตั้งอยู่** (คือ **เมื่อพระอริยเจ้าท่านได้บรรลุมรรค-ผล-นิพพาน เป็นพระอรหันตขีณาสพ**) **ไม่ปรากฏความแปรปรวน (น ฐิตสฺส อญฺญถตฺตํ ปญฺญายติ) และไม่ปรากฏความเสื่อมสลาย (น วโย ปญฺญายติ) จึงไม่ปรากฏความเกิดใหม่อีก (น อุปฺปาโท ปญฺญายติ)**

แม้จะมีอาจารย์บางท่านเห็นว่า **พระนิพพานเป็นอนัตตา** และอธิบายว่า **อายตนะ** คือ **พระนิพพาน มิได้หมายความว่าเป็นแดน หรือสถานที่ใดๆ** ดังคำอธิบายในเชิงอรรถที่ ๒ ในพระไตรปิฎกภาษาไทย พุทธศักราช ๒๕๔๙ ความว่า

"อายตนะ คือ นิพพาน ในนี้พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกนิพพานว่าอายตนะ เพราะมีความหมายว่าเหตุปัจจัย โดยความเป็นอารัมมณปัจจัย (เป็นเหตุโดยความเป็นอารมณ์) แก่มรรคญาณและผลญาณเป็นต้น เหมือนกับตรัสเรียกรูปเป็นต้นว่าอายตนะ (รูปายตนะ) เพราะเป็นอารัมมณปัจจัยแก่จักษุวิญญาณเป็นต้น (ขุ. อุ. อ. ๔๐๗) ไม่ได้ความหมายว่าเป็นแดนหรือสถานที่ใดๆ."

---

[๑] ปทานุกรมบาลี-ไทย-สันสกฤต ฉบับพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ : ๒๕ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๑๒, หน้า ๑๒๒ : **"อายตนํ" อายตนะ** หมายความถึง **บ่อเกิด** หรือ **ที่อยู่** เป็นไปในอรรถ คือ (๑) **สญฺชาติเทส (ประเทศที่เกิด)** (๒) **เหตุ** (๓) **วาสฏฺฐาน (ที่อยู่)**.

บัณฑิตพึงกำจัดวิจิกิจฉา (ความลังเลสงสัย) **ด้วยการศึกษาสัมมาปฏิบัติ เจริญปัญญา ทั้งสุตมยปัญญา จินตามยปัญญา** และ**ภาวนามยปัญญา ให้เห็นแจ้ง/รู้แจ้งสภาวธรรม (ทั้งสังขาร** และ **วิสังขาร)** และ**ในอริยสัจจธรรมตามที่เป็นจริง ให้ได้เข้าถึง-ได้รู้/ได้เห็น-ได้เป็น พระนิพพานธาตุ ด้วยตนเอง ก็จะรู้ความจริงข้อนี้ เป็น ปจฺจตฺตํ เวทิตพฺโพ วิญฺญูหิ ด้วยตนเอง อย่าไปเสียเวลาโต้เถียงกันให้จิตฟุ้งซ่านอยู่เลย**

ยังมีข้อมูล (เอกสาร) ที่ถูกต้อง ที่เชื่อถือได้ และตรงประเด็นเสริมความเข้าใจว่า **อายตนะ** คือ **พระนิพพาน** นั้น **เป็นที่สถิตอยู่ของพระนิพพานธาตุ (อนุปาทิเสสนิพพาน-ธาตุ) แน่นอน เพราะเป็นธรรมที่พระอริยเจ้าผู้บรรลุพึงเห็นได้/รู้ได้** ดังต่อไปนี้

๑. พระพุทธดำรัสตรัสว่า **สัจจะ คือพระนิพพาน** ได้แก่ **พระนิพพานธาตุและอายตนะ (พระนิพพาน) เป็นธรรมชาติที่เห็นได้ยาก** กล่าวคือ **เป็นธรรมที่เห็นได้สำหรับพระอริยเจ้า/พระอรหันตเจ้า แต่เห็นได้ยากสำหรับปุถุชน** ดังพระพุทธดำรัสตรัสในนิพพานสูตรที่ ๒ ว่า

> **“ทุทฺทสํ อนตํ นาม น หิ สจฺจํ สุทสฺสนํ.**
> **ปฏิวิทฺธา ตณฺหา ชานโต ปสฺสโต นตฺถิ กิญฺจนํ.”**[๑]

แปลความว่า

> **“สัจจะ** คือ **พระนิพพาน เป็นธรรมชาติที่เห็นได้ยาก ไม่มีตัณหาความดิ้นรน ไม่เห็นได้ง่ายเลย. สำหรับผู้ที่ละตัณหาได้แล้ว รู้แจ้งเห็นจริงอยู่ ย่อมไม่มีกิเลสเป็นเครื่องกังวล”**

พระพุทธดำรัสตรัส**พระนิพพานเป็นที่ไม่มืด มีรัศมีสว่างโชติช่วงใสบริสุทธิ์ อันผู้บรรลุ (มรรค ผล นิพพาน) ย่อมรู้แจ้ง/เห็นแจ้งได้ แต่ไม่อาจเห็นได้ด้วยจักษุวิญญาณ** ดังพระพุทธดำรัสตรัสในเกวัฏฏสูตร ว่า

> **“วิญฺญาณํ อนิทสฺสนํ อนนฺตํ สพฺพโต ปภํ.”**[๒]

---

[๑] พระไตรปิฎกบาลี ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๒๕ ขุททกนิกาย อุทาน ข้อ ๑๕๙ หน้า ๒๐๗.

[๒] พระไตรปิฎกบาลี ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๙ ทีฆนิกาย สีลขันธวรรค ข้อ ๓๕๐ หน้า ๒๘๓.

แปลความว่า

“นิพพานอันผู้บรรลุพึงรู้แจ้งได้ เป็น อนิทัสสนะ [ไม่เห็นได้ด้วยจักษุวิญญาณ] **เป็นอนันตะ** [**ไม่มีที่สิ้นสุด** แห่งความเกิดขึ้นและความเสื่อมไป] มีรัศมี **สว่างโชติช่วง ใสบริสุทธิ์กว่าธรรมทั้งปวง.”**

นอกจากนี้ พระพุทธองค์ยังได้ตรัสในขุททกนิกาย อปทาน อีกว่า

“**ยตฺถ** อาโป จ ปฐวี เตโช วาโย น คาธติ
“น ตตฺถ สุกฺกา โชตนฺติ อาทิจฺโจ นปฺปกาสติ.
น ตตฺถ จนฺทิมา ภาติ **ตโม ตตฺถ น วิชฺชติ**.”[๑]

แปลความว่า

“น้ำ ดิน ไฟ และลม ไม่ตั้งอยู่**ในนิพพานใด. ในนิพพานนั้น** ดาวศุกร์ส่องไปไม่ถึง พระอาทิตย์ส่องแสงไม่ถึง พระจันทร์ก็ส่องแสงไม่ถึง [แต่] **ความมืดก็ไม่มีในนิพพานนั้น.”**

๓. **พระพุทธโฆสาจารย์** ได้อรรถาธิบาย**พระพุทธพจน์**นี้ไว้ ในคัมภีร์**ปปัญจสูทนี**ว่า **ไม่มีธรรมใดที่จะมีความโชติช่วงใสบริสุทธิ์สว่างกว่าพระนิพพาน** ดังนี้

“ตตฺถ **วิญฺญานนฺ**ติ วิชานิตพฺพํ. **อนิทสฺสนนฺ**ติ จกฺขุวิญฺญาณสฺส อาปาถํ อนุปคมนโต อนิทสฺสนํ นาม. ปททฺวเยนปิ นิพฺพานเมว วุตฺตํ. **อนนฺตนฺ**ติ ตยิทํ อุปฺปาทวยอนฺตรหิตตฺตา อนนฺตํ นาม. วุตฺตํปิ เหตํ :

‘อนฺตวนฺตานิ ภูตานิ, อสมฺภูตํ อนนฺตกํ.
ภูเต อนฺตานิ ทิสฺสนฺติ ภูเต อนฺตา ปกาสิตาติ.

สพฺพโตปภนฺติ สพฺพโส ปภาสมฺปนฺนํ. **นิพฺพานโต** หิ **อญฺโญ ธมฺโม สปภาตโร** วา **โชติวนฺตตโร** วา **ปริสุทฺธตโร** วา **ปณฺฑรตโร** วา **นตฺถิ**.”[๒]

แปลความว่า

---

[๑] พระไตรปิฎกบาลี ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๒๕ ขุททกนิกาย ขุททกปาฐะ ข้อ ๕๐ หน้า ๘๕. และพระไตรปิฎกบาลี ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๓๓ ขุททกนิกาย อปทาน ข้อ ๑๒๖ หน้า ๒๐๒.

[๒] คัมภีร์ปปัญจสูทนี อรรถกถามัชฌิมนิกาย มัชฌิมปัณณาสก์ เล่ม ๒ หน้า ๓๒๐-๓๒๑.

"ในพระดำรัสนั้น คำว่า **วิญฺญาณํ** ได้แก่ เป็นธรรมชาติอันบุคคลพึงรู้แจ้งได้. คำว่า **อนิทสฺสนํ** มีความว่า ชื่อว่า **เห็นไม่ได้ เพราะไม่เข้าไปสู่คลองแห่งจักษุวิญญาณ**. พระผู้มีพระภาคตรัสถึง **พระนิพพาน** เท่านั้น แม้ด้วยบททั้งสอง. คำว่า **อนนฺตํ** มีความว่า **พระนิพพาน**นี้นั้น ชื่อว่า **ไม่มีที่สุด** เพราะเว้นจากที่สุดคือความเกิดขึ้นและความเสื่อมไป. [กล่าวคือ เป็น **อมตธรรม** ที่ **คงที่ (ธุวํ)** ไม่มีความตาย ไม่มีความเกิดใหม่ ไม่มีความเจ็บไข้และตาย อีกนั่นเอง].

สมจริงดังพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้แล้วว่า

'สัตว์ทั้งหลายมีที่สุด [แต่] **พระนิพพานเป็นธรรมชาติไม่เกิด ไม่มีที่สุด** ที่สุดย่อมปรากฏในสัตว์ เราประกาศที่สุดในสัตว์แล้ว.'

คำว่า **สพฺพโตปภํ** ได้แก่ **สมบูรณ์ด้วยแสงสว่าง** โดยประการทั้งปวง. แท้จริง **ธรรมอื่นนอกจากพระนิพพาน ที่มีแสงสว่างกว่า มีความโชติช่วงกว่า มีความบริสุทธิ์กว่า หรือขาวใสกว่า ย่อมไม่มี**."

๔. **พระมหานามเถระ** ได้อรรถาธิบายไว้ในคัมภีร์**สัทธัมมปกาสินี**อีกว่า **พระอริยเจ้าย่อมเห็นพระนิพพานได้** ดังนี้

"**ทสฺสนนฺ**ติ หิ **โสตาปตฺติมคฺโค**. โส หิ ปฐมํ นิพฺพานทสฺสนโต ทสฺสนนฺติ วุตฺโต. โคตฺรภุ ปน กิญฺจาปิ ปฐมตรํ นิพฺพานํ ปสฺสติ, ยถา ปน รญฺโญ สนฺติกํ เกนจิเทว กรณีเยน อาคโต ปุริเส ทูรโต ว รถิกาย จรนฺตํ หตฺถิกฺขนฺธคตํ ราชานํ ทิสฺวาปิ, 'ทิฏฺโฐ เต ราชาติ ปุฏฺโฐ, ทิสฺวา กตฺตพฺพ-กิจฺจสฺส อกตตฺตา 'น ปสฺสามีติ อาห. เอวเมว นิพฺพานํ ทิสฺวา กตฺตพฺพสฺส กิเลสปฺปหานสฺสาภาวา 'น ทสฺสนนฺติ วุจฺจติ. ตํ หิ ญาณํ มคฺคสฺส อาวชฺชนฏฺฐาเน ติฏฺฐติ."[๑]

แปลความว่า

---

[๑] คัมภีร์สัทธัมมปกาสินี อรรถกถาขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค ภาค ๑ หน้า ๓๐๐.

“ส่วนบทว่า **ทสฺสนํ** ได้แก่ **โสดาปัตติมรรค.** เพราะว่า **โสดาปัตติมรรคนั้นท่านกล่าวว่า ทสฺสนํ** (การเห็น) **เพราะเห็นพระนิพพานก่อน**. ส่วน **โคตรภูญาณย่อมเห็นพระนิพพานก่อนกว่า** ก็จริง ถึงดังนั้น **โคตรภูญาณ**นั้น **แม้เห็นพระนิพพาน** ท่านก็เรียกว่า **“ไม่เห็น”** เพราะไม่มีการละกิเลสที่ตนควรทำ เหมือนบุรุษผู้มาสู่สำนักของพระราชาด้วยกิจอย่างใดอย่างหนึ่งนั่นเทียว แม้เห็นพระราชาผู้ประทับบนคอช้าง เสด็จมาตามถนนแต่ที่ไกลเทียว ถูกเขาถามว่า “ท่านเฝ้าพระราชาแล้วหรือ ?” แม้เห็นแล้วก็กล่าวว่า “ข้าพเจ้ายังมิได้เฝ้า” เพราะความที่กิจอันบุคคลพึงกระทำ ตนยังมิได้กระทำ ฉะนั้น. จริงอยู่ โคตรภูญาณนั้นดำรงอยู่ในฐานะแห่งอาวัชชนจิตของมรรค.”

๕. พระพุทธดำรัสตรัสพระนิพพาน เป็นสถานที่ (นิพฺพานฏฺฐานํ) ที่พระอเสขมุนี (พระอรหันต์) ไปแล้วไม่เดือดร้อนเศร้าโศก ดัง**พระพุทธดำรัส** มีในขุททกนิกาย ธรรมบท ว่า

“อหึสกา เย มุนโย นิจฺจํ กาเยน สํวุตา,
เต ยนฺติ อจฺจุตํ ฐานํ ยตฺถ คนฺตฺวา น โสจเร.”[๑]

แปลความว่า

“พระมุนีเหล่าใด ผู้ไม่เบียดเบียน สำรวมแล้วด้วยกายเป็นนิตย์,
พระมุนีเหล่านั้น ย่อมไปสู่สถานที่อันไม่จุติ ซึ่งเป็นที่ไปแล้วไม่เดือดร้อนเศร้าโศก.”

พระพุทธโฆสาจารย์ ได้อรรถาธิบายไว้ในคัมภีร์ธัมมปทัฏฐกถาอีก ว่า

“อจฺจุตนฺติ สสฺสตํ ฐานนฺติ อกุปฺปฏฺฐานํ ธุวฏฺฐานํ ยตฺถาติ ยสฺมึ คนฺตฺวา น โสจนฺติ น วิหญฺญนฺติ **ตํ นิพฺพานฏฺฐานํ คจฺฉนฺตีติ อตฺโถ.”**[๒]

---

[๑] พระไตรปิฎกบาลี ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๒๕ ขุททกนิกาย ธรรมบทคาถา ข้อ ๒๗ หน้า ๔๕.
[๒] คัมภีร์ธัมมปทัฏฐกถา อรรถกถาขุททกนิกาย ธรรมบทคาถา ภาค ๖ หน้า ๑๘๐.

แปลความว่า

"บทว่า **อจฺจุตํ** คือ **เที่ยง.** บทว่า **ฐานํ** ได้แก่ **สถานที่อันไม่กำเริบ** คือ **สถานที่อันยั่งยืน**. บทว่า **ยตฺถ** เป็นต้น มีความว่า **พระมุนีทั้งหลายย่อมไปสู่สถานที่คือพระนิพพาน ซึ่งเป็นที่ [พระอเสขมุนีทั้งหลาย] ไปแล้วไม่เศร้าโศก** คือ **ไม่เดือดร้อน."**

๖. พระสุปฏิปันโน ที่มหาชนเคารพนับถือ ก็แสดงว่าพระนิพพานเห็นได้

๖.๑ หลวงปู่ตื้อ อจลธมฺโม

"เมื่อเป็นพระเจ้าแผ่นดินโลกุตตรมนุษย์ ได้เป็นพระอรหันต์เข้าพระนิพพานไปแล้ว พระนิพพานก็ยังมีอยู่ ไม่เสื่อมสูญ พระพุทธเจ้าเข้าพระนิพพาน ก็มีอยู่ในพระนิพพานนั้นแล

พระโมคคัลลาน์ พระสารีบุตร พระอนุรุทธ พระอานนท์ เข้านิพพานก็มีอยู่ในพระนิพพานนั้นแล นางภิกษุณีทั้งหลายได้บวชกาย วาจา ใจ ใจก็เป็นพระนิพพาน แล้วเข้าพระนิพพานได้ด้วย เหมือนกับพระจันทร์ พระจันทร์ไม่มีวันแก่ พระจันทร์ไม่มีวันเจ็บ พระจันทร์ไม่มีร้อนไม่มีหนาว ดาวไม่มีเกิดไม่มีตาย

คนเรานี้เป็นบ้าเป็นบอ คอยาว ตาขาว ลิ้นยาว ใช้ไม่ได้ ส่วนพระธรรมคำสั่งสอนเกิดจากหัวใจของพระพุทธเจ้า เกิดจากหัวใจของพระอรหันตาทั้งหลาย ทำไมพวกเราทั้งหลายและพวกท่านทั้งหลายจึงไม่รู้ ทำไมเราจึงไม่เห็น **ถ้าเราเป็นพระอรหันต์ เป็นพระโสดาบัน เป็นพระอนาคาเมื่อใด ก็เมื่อนั้นแหละจึงจะเห็นจะรู้ที่อยู่พระพุทธเจ้าที่อยู่ของพระอรหันตเจ้าทั้งหลาย."**[๑]

๖.๒ หลวงพ่อวัดปากน้ำ พระมงคลเทพมุนี (สด จนฺทสโร) ผู้ปฏิบัติสมถวิปัสสนาตามแนวสติปัฏฐาน ๔ ถึงธรรมกาย ก็ได้สอนศิษยานุศิษย์ให้ศึกษาสัมมาปฏิบัติตามว่า

---

[๑] อาจาริยธัมโมทยาน พ.ศ. ๒๕๓๖ หน้า ๑๒๗ เรียบเรียงโดย กลุ่มสอนปรัชญาและพุทธธรรม; หอรัตนชัยการพิมพ์.

เมื่อปฏิบัติได้ถึงธรรมกายแล้ว มีสติใช้ญาณพระธรรมกายพิจารณาเห็นกายในกาย เห็นเวทนาในเวทนา เห็นจิตในจิต และ**เห็นธรรมในธรรม ทั้ง ณ ภายใน**และ **ณ ภายนอก เพื่อเจริญปัญญาเห็นแจ้งสภาวธรรม** (สังขาร/ธรรมทั้งปวง) และ**อริยสัจจธรรมตามที่เป็นจริงได้ ด้วยการที่ได้ทั้งรู้และทั้งเห็น อายตนะ** คือ **พระนิพพาน** และให้**สามารถเข้าถึง ได้รู้/ได้เห็น** และ**ได้เป็นพระนิพพานธาตุ** คือ **บรรลุธรรมกายมรรค/ธรรมกายผล นิพพาน ตามระดับภูมิธรรมที่ปฏิบัติได้** ดังนี้[๑]

> "ให้รวมใจของทุกกายอยู่ ณ ศูนย์กลางธรรมกายอรหัตที่ละเอียดที่สุด **เอาใจธรรมกายอรหัตเป็นหลัก เจริญฌานสมาบัติ** (รูปฌาน ๔) พร้อมกันหมดทุกกายหยาบกายละเอียด โดยอนุโลมและปฏิโลม ๑-๒-๓ เที่ยว **ให้ใจผ่องใสจากกิเลสนิวรณ์ อ่อนโยน ควรแก่การงาน แล้วธรรมกายพระอรหัตที่สุดละเอียดทำนิโรธดับสมุทัย** คือพิสดารธรรมกายอรหัตในอรหัต ออกจากฌานสมาบัติ (ไม่ต้องพิจารณาอารมณ์ฌาน) ผ่านศูนย์กลางกำเนิดธาตุธรรมเดิมอันเป็นที่ตั้งของธาตุธรรม และเห็น-จำ-คิด-รู้ อันเป็นที่ตั้งของกิเลส อวิชชา ตัณหา อุปาทาน ของกายโลกิยะสุดกายหยาบกายละเอียด **ปหาน** คือ **ละอกุศลจิตของกายในภพ ๓ ให้บริสุทธิ์ เป็นแต่ใจ** (คือญาณรัตนะ) ของธรรมกายที่บริสุทธิ์ล้วนๆ จนสุดละเอียด ปล่อยอุปาทานในขันธ์ ๕ และปล่อยความยินดีในฌานสมาบัติได้ (แม้ชั่วคราว เป็นวิกขัมภนวิมุตติ) ธรรมกายที่หยาบจะตกศูนย์ **ธรรมกายที่สุดละเอียดจะปรากฏในอายตนะ**คือ**พระนิพพาน ก็ให้ซ้อนธรรมกายที่บริสุทธิ์สุดละเอียดนั้นที่กลางของกลางพระนิพพานธาตุ คือ ธรรมกายตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า ที่เห็นประทับอยู่บนรัตนบัลลังก์ มีรัศมีสว่างยิ่งนัก แวดล้อมด้วยพระนิพพานธาตุ (อนุปาทิเสสนิพพาน-ธาตุ) ของพระอรหันต์ขีณาสพ ผู้เบญจขันธ์แตกทำลายแล้ว เวียนขวาอยู่โดยรอบนับไม่ถ้วน**

---

[๑] พระมงคลเทพมุนี (สด จนฺทสโร) หนังสือวิชชามรรคผลพิสดารเล่ม ๓ (แจกให้เฉพาะผู้ปฏิบัติได้ถึงธรรมกายแล้ว).

ขณะโคตรภูจิตของผู้บำเพ็ญเพียร ยึดหน่วงพระนิพพานเป็นอารมณ์อยู่แล้วนั้น

(๑) **ใช้ตา (ญาณ) พระธรรมกายพิจารณาอริยสัจที่กลางกายมนุษย์เห็นแจ้งแทงตลอดอริยสัจเหล่านี้** พร้อมกับเดินสมาบัติ เมื่อถูกส่วนเข้า พระธรรมกายโคตรภูละเอียดก็ตกศูนย์ (ว่างหายไป) กลายเป็นดวงใสวัดเส้นผ่าศูนย์กลาง ๕ วา ในไม่ช้าศูนย์นั้นก็กลับเป็นธรรมกายพระโสดาปัตติมรรค หน้าตักกว้าง ๕ วา สูง ๕ วาขึ้นไป เกตุดอกบัวตูมใสสว่างปรากฏขึ้น **ปหาน (ละ) สังโยชน์เบื้องต่ำ** คือ **สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา** และ**สีลัพพตปรามาส** ได้แล้ว ธรรมกายพระโสดาปัตติมรรคก็ตกศูนย์ **ธรรมกายพระโสดาปัตติผล** ก็จะปรากฏขึ้นเข้าผลสมาบัติ พิจารณาปัจจเวกขณ์ ๕ คือ พิจารณามรรค, ผล, กิเลสที่ละได้, กิเลสที่ยังเหลือ และพิจารณาพระนิพพาน ได้บรรลุมรรคผลเป็นพระโสดาบัน และก็จะเห็นธรรมพระโสดาปัตติผลใสละเอียดอยู่ตลอดเวลา ไม่กลับมัวหมองหรือเล็กเข้ามาอีก

(๒) แล้ว**ธรรมกายพระโสดานั้นเข้าฌาน พิจารณาอริยสัจของกายทิพย์ ให้เห็นจริงในทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค** ทำนองเดียวกับที่กล่าวมาแล้ว เมื่อถูกส่วนเข้า ธรรมกายพระโสดาก็ตกศูนย์เป็นดวงใสวัดเส้นผ่าศูนย์กลางได้ ๑๐ วา ในไม่ช้าศูนย์นั้นก็กลับเป็น **ธรรมกายพระสกทาคามิมรรค** หน้าตักกว้าง ๑๐ วา สูง ๑๐ วาขึ้นไป เกตุดอกบัวตูม ปรากฏใสสว่างขึ้น กำจัดสังโยชน์เบื้องต่ำ ๓ และสามารถละโลภะ โทสะ และโมหะ จนเบาบางลงมากแล้ว ก็จะตกศูนย์และปรากฏ**ธรรมกายพระสกทาคามิผล**เข้าผลสมาบัติ และพิจารณาปัจจเวกขณ์ ๕ ได้บรรลุมรรคผลเป็นพระสกิทาคามี และท่านก็จะเห็นธรรมกายพระสกิทาคามีใสสว่าง ละเอียดบริสุทธิ์อยู่ตลอดเวลา

(๓) แล้ว**ธรรมกายพระสกิทาคามีนั้นเข้าฌาน ดูอริยสัจของกายรูปพรหม ให้เห็นจริงในทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค** เมื่อถูกส่วนเข้าธรรมกายพระสกิทาคามีก็ตกศูนย์เป็นดวงใส วัดเส้นผ่าศูนย์กลางได้ ๑๕ วา และปรากฏเป็นธรรมกายพระอนาคามิมรรค หน้าตักกว้าง ๑๕ วา สูง ๑๕ วาขึ้นไป เกตุดอกบัวตูม ใสสว่างและบริสุทธิ์ขึ้น **ปหานกาม-ราคานุสัย**และ**ปฏิฆานุสัย**ได้อีก แล้วก็จะตกศูนย์ ปรากฏ **ธรรมกายพระอนาคามิผล**เข้าผลสมาบัติ และพิจารณาปัจจเวกขณ์ ๕ ได้บรรลุมรรคผล เป็นพระอนาคามีบุคคล และท่านจะเห็นธรรมกายพระอนาคามีใสสว่าง ละเอียดบริสุทธิ์อยู่ตลอดเวลา

(๔) แล้ว**ธรรมกายพระอนาคามีนั้นเข้าฌาน ดูอริยสัจของกายอรูปพรหม ให้เห็นจริงในทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค** เมื่อถูกส่วนเข้าธรรมกายพระอนาคามีก็ตกศูนย์เป็นดวงใส วัดเส้นผ่าศูนย์กลางได้ ๒๐ วาขึ้นไป แล้วปรากฏ **พระธรรมกายอรหัตตมรรค** หน้าตักกว้าง ๒๐ วา สูง ๒๐ วาขึ้นไป เกตุดอกบัวตูม ใสสว่างขึ้นปหานสังโยชน์เบื้องสูงอีก ๕ ประการ คือ **รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และอวิชชา ได้โดยเด็ดขาด** แล้วก็ตกศูนย์ **ธรรมกายพระอรหัตตผล** ก็จะปรากฏขึ้นเข้าผลสมาบัติ และพิจารณาปัจจเวกขณ์ ๔ คือ พิจารณามรรค ผล กิเลสที่ละได้หมด และพิจารณาพระนิพพาน และก็จะมีญาณหยั่งรู้ว่า ได้บรรลุมรรคผลเป็น**พระอรหันตขีณาสพ** ดังพระพุทธดำรัสว่า **“วิมุตฺตสฺมึ, วิมุตฺตมิติ ญาณํ โหติ - เมื่อจิตพ้นแล้ว ก็มีญาณหยั่งรู้ว่าพ้นแล้ว”** และตรัสว่า **“ขีณา ชาติ, วุสิตํ พฺรหฺมจริยํ, กตํ กรณียํ, นาปรํ อิตฺถตฺตายาติ ปชานาติ - อริยสาวกนั้น ย่อมทราบชัดว่า ‘ชาติสิ้นแล้ว, พรหมจรรย์ได้อยู่จบแล้ว, กิจที่ควรทำ ได้ทำเสร็จแล้ว, กิจอื่นอีกเพื่อความเป็นอย่างนี้อีก มิได้มี”** แล้วท่านจะเห็นธรรมกายพระอรหัตของท่านใสละเอียด และมีรัศมีสว่างอยู่ตลอดเวลา ไม่กลับมัวหมองหรือเล็กลงอีก.”

การเจริญฌานสมาบัติพิจารณาอริยสัจ ๔ ให้เห็นแจ้ง/รู้แจ้ง ด้วยญาณ ๓ (สัจจญาณ-กิจจญาณ-กตญาณ) มีอาการ ๑๒ เพื่อบรรลุมรรคผลนิพพาน จะปฏิบัติ (เจริญภาวนา) เพื่อความบรรลุทีละขั้นดังที่ได้กล่าวข้างต้นนี้ก็ได้ หรือจะรวมใจของทุกกายอยู่ ณ ศูนย์กลางธรรมกายพระอรหัต ทำนิโรธดับสมุทัย เข้าถึงอายตนะ คือ พระนิพพาน แล้วพิจารณาอริยสัจใน ๔ กาย คือ กายมนุษย์/ทิพย์/พรหม/อรูปพรหม พร้อมกัน ให้เห็นแจ้งในสัจจธรรมทั้ง ๔ เป็นไปในญาณ ๓ มีอาการ ๑๒ และได้บรรลุมรรค ผล นิพพาน ถึงขั้นสูงสุดคือ พระอรหัตตมรรค-อรหัตตผล และพระนิพพานธาตุ ทันทีเลยก็ได้ แล้วแต่วาสนาบารมีของแต่ละท่านที่บำเพ็ญมาได้ ไม่เท่ากัน

ตามข้อมูลในคัมภีร์พระไตรปิฎก ก็พอจะทราบได้ว่า อย่างเช่น บารมีของพระมหาโพธิสัตว์เจ้า เพื่อความตรัสรู้พระอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณเป็นพระพุทธเจ้านั้น ท่านจะเจริญภาวนา/เจริญวิชชาและอภิญญาคุณเครื่องช่วยให้เห็นแจ้ง/รู้แจ้ง สภาวธรรมและอริยสัจจธรรมตามที่เป็นจริงได้อย่างสมบูรณ์ และได้บรรลุมรรค-ผล-นิพพานขั้นสูงสุด คือ พระอรหัตตมรรค-พระอรหัตตผล และพระนิพพาน ได้ทันทีในขณะเดียวกันนั้นเอง

การเจริญสมาบัติพิจารณาพระอริยสัจทั้ง ๔ นี้ เมื่อกำหนดรู้ทุกข์ สมุทัย นิโรธ และมรรค ด้วยสัจจญาณ กิจจญาณ และกตญาณ แล้วญาณทั้ง ๓ กลุ่มนี้เองที่เป็นปัญญาผุดรู้ขึ้นมาเองในระหว่างการปฏิบัติ เป็นปัญญาที่ทำให้รู้ว่าสัจจธรรมนั้นมีจริง ถ้าเพียรปฏิบัติอย่างถูกต้องไม่ท้อถอยก็จะพ้นจากทุกข์ได้ **ญาณทั้ง ๓ กลุ่ม รวม ๑๒ ญาณของอริยสัจ** ในตอนนี้ เปรียบเหมือนจอบเสียมที่นำมาใช้ในการขุดพื้นดินเพื่อกระแสธารแห่งปัญญา **จะสามารถกำหนดไหลไปสู่นิพพิทาญาณ ทีนั้นญาณทั้ง ๑๒ ญาณของอริยสัจจะวิวัฒนาการเป็นความเห็นแจ้งในปฏิจจสมุปบาทธรรม ๑๒ ทำให้สามารถกำหนดรู้อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา และสมุทัย** ซึ่งเป็นต้นทาง**ให้กำหนดรู้อริยสัจ ละพระไตรลักษณ์ขั้นละเอียด** ว่า **สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจา, สพฺเพ สงฺขารา ทุกฺขา** และ**สพฺเพ ธมฺมา** (สังขตธรรมทั้งปวง) **อนตฺตา** ซึ่งเป็น**ธรรมาวุธอันคมกล้า ปหานสังโยชน์พินาศไปในพริบตา** ตามระดับภูมิธรรมที่ปฏิบัติได้

ญาณทั้ง ๓ กลุ่ม คือ **สัจจญาณ กิจจญาณ** และ**กตญาณ** อันให้**เห็นแจ้งในอริยสัจ ๑๒ นี้ จะเห็นและกำหนดรู้ได้เป็นอย่างดี โดยทางเจโตสมาธิ** หรือ**ธรรมปฏิบัติตามแนวสติปัฏฐาน ๔ ที่พระเดชพระคุณหลวงพ่อวัดปากน้ำได้ปฏิบัติเข้าถึง ได้รู้/ได้เห็น** และ**เป็นธรรมกาย** และ**ได้ถึง อายตนะ คือ พระนิพพาน ด้วยอาการอย่างนี้**

อนึ่ง ในระหว่างที่ยังครองเบญจขันธ์อยู่นั้น **พระนิพพานธาตุ (สอุปาทิเสสนิพพาน-ธาตุ) ของพระอรหันต์ผู้ที่ทรงอภิญญา**และ**สมาบัติ ๘** (รูปฌาน ๔ อรูปฌาน ๔) **ก็สามารถเข้านิโรธสมาบัติ สถิตอยู่ในอายตนะ** คือ **พระนิพพานได้ในกาลทุกเมื่อ** ได้อีกเช่นกัน ผู้รู้บางท่านจึงกล่าวว่า **พระอรหันต์ท่านเข้านิพพานเป็น** (ด้วย) **สอุปาทิเสสนิพพานธาตุทั้งๆ ที่ยังดำรงชนมชีพอยู่ได้ตลอดเวลา**

ต่อเมื่อเบญจขันธ์ดับ (ตาย) แล้ว **พระนิพพานธาตุ (อนุปาทิเสสนิพพานธาตุ) ของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า จึงปรากฏสถิตประทับอยู่บนรัตนบัลลังก์ ยั่งยืนอยู่ในอายตนะ** คือ **พระนิพพาน**นั้น ส่วน **อนุปาทิเสสนิพพานธาตุของพระอรหันตสาวก** (ที่เบญจขันธ์ดับ คือ ตายแล้ว) **ก็จะปรากฏประทับอยู่บนองค์ฌาน** (เหมือนแผ่นกระจกกลมใสหนาประมาณ ๑ ฝ่ามือของพระธรรมกาย) **เวียนขวา ห่างกันชั่วกึ่งองค์ฌาน โดยรอบพระพุทธเจ้านับไม่ถ้วน ตามลำดับกาลแห่งการดับขันธ์ของพระอรหันตสาวกแต่ละองค์** และได้ยินว่า **พระอนุปาทิเสสนิพพานธาตุของพระอัครสาวกเบื้องซ้าย/เบื้องขวา ได้ปรากฏอยู่ในอายตนะ** คือ **พระนิพพาน** นี้ ก่อน**กาลปรินิพพานของพระพุทธเจ้า เพราะพระอัครสาวกทั้ง ๒ องค์นั้น ได้ปรินิพพานด้วยอนุปาทิเสสนิพพานธาตุก่อนพระพุทธเจ้า** สำหรับ **พระอนุปาทิเสสนิพพานธาตุของพระปัจเจกพุทธเจ้า** เมื่อเบญจขันธ์ดับ (ตาย) **ก็จะเห็นปรากฏประทับอยู่บนรัตนบัลลังก์ลำพังพระองค์เดียว** เพราะใน**ระหว่างดำรงพระชนม์ชีพอยู่ มิได้สั่งสอนผู้ใดให้ได้มรรคผลนิพพาน จึงไม่ปรากฏพระนิพพานธาตุของพระอรหันตสาวกอยู่โดยรอบ เหมือนอย่างสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า**

อนึ่ง นอกจาก**อายตนะ** คือ **พระนิพพาน เป็นที่สถิตอยู่ของพระอนุปาทิเสสนิพพาน-ธาตุอันเป็นอมตธรรม ของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าสมณโคดมของเรานี้ พร้อมด้วย**

ของพระอรหันตสาวก และ **พระปัจเจกพุทธเจ้า ในพุทธกาลนี้แล้ว ยังมีอายตนะ** คือ **พระนิพพาน ที่สถิตอยู่ของพระอนุปาทิเสสนิพพานธาตุ ของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้ได้บำเพ็ญบารมีในระดับวิริยาธิกะ-ศรัทธาธิกะ-ปัญญาธิกะ องค์ก่อนๆ พร้อมด้วยของพระอรหันตสาวก** และ **ของพระปัจเจกพุทธเจ้า ในแต่ละพุทธกาลในอดีตถอยหลังสืบต่อๆ ไปอีกนับไม่ถ้วน** จนถึง **อายตนะ** คือ **พระนิพพานเป็น ที่สถิตอยู่ของพระสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าองค์ต้นๆ ผู้ได้บำเพ็ญบารมีมามากกว่าสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าดังกล่าวข้างต้น อีกมากมายนัก จนพระวรกายทุกกาย สุดกายหยาบ (กายมนุษย์) สุดกายละเอียด ถึงธรรมกายของพระพุทธองค์นั้น เป็นธาตุธรรมที่ใสบริสุทธิ์ เป็นวิราคธาตุ/วิราคธรรมล้วนๆ แล้วเข้าพระนิพพานด้วยพระวรกายเนื้อ**ที่ใสบริสุทธิ์เป็น**วิราคธาตุ/วิราคธรรมนั้น เห็นประทับอยู่บนองค์ฌาน** (เหมือนแผ่นกระจกกลมใส หนาประมาณ ๑ ฝ่ามือของพระพุทธเจ้า) **โตใหญ่ใสบริสุทธิ์** และ**มีรัศมีโชติช่วงสว่างไสวแผ่ซ่านจากพระวรกายของพระองค์ แวดล้อมด้วยพระอนุพุทธะกลางธาตุ ประทับอยู่ซ้าย-ขวา-หน้า-หลัง ของพระพุทธเจ้าองค์ต้นๆ** และมี **กลางในกลางธาตุ** และ **ปลายธาตุต่อๆ ไปโดยรอบนับไม่ถ้วน สว่างไสวเต็มอายตนะ** คือ **พระนิพพานเป็น** นั้น และยังมี **พระนิพพานในพระนิพพานต่อๆ ไปอีก นับอสงไขยในอสงไขยอายุธาตุอายุบารมีของพระพุทธเจ้าองค์ต้นๆ ไม่ถ้วน**

พระเดชพระคุณ **หลวงพ่อวัดปากน้ำ พระมงคลเทพมุนี (สด จนฺทสโร) ผู้ปฏิบัติสมถวิปัสสนาภาวนาตามแนวสติปัฏฐาน ๔** ถึง**ธรรมกายของพระพุทธเจ้า** จึงได้แนะนำวิธีการเจริญภาวนาต่อๆ ไปอีกว่า

เมื่อได้เข้าถึง ได้รู้ ได้เห็น และได้เป็นธรรมกายอรหัตในอรหัตต่อๆ ไป จนสุดละเอียด และได้เข้าถึง ได้รู้เห็น**อายตนะ**คือ**พระนิพพาน ที่สถิตอยู่ของพระนิพพานธาตุของพระพุทธเจ้า** และ**ได้พิจารณาอริยสัจจธรรม ได้ถึงมรรคผล และพระนิพพานธาตุ ด้วยตน แล้วเพียงไร ให้อธิษฐานซ้อนพระธรรมกายอันบริสุทธิ์ของตนนั้น เข้ากับพระนิพพานธาตุของพระพุทธเจ้า ที่เห็นประทับอยู่บนรัตนบัลลังก์** (แวดล้อมด้วยพระนิพพานธาตุของพระอรหันตขีณาสพ ที่เห็นประทับอยู่บนองค์ฌาน ใสสว่างโดยรอบนับไม่ถ้วน) **ซ้อนหยุด-**

ซ้อนนิ่ง-กลางของกลางพระนิพพานธาตุ ของพระพุทธเจ้านั้น ศูนย์กลางพระนิพพานนั้น ก็จะขยายว่างหายไป แล้วจะปรากฏพระนิพพานธาตุ ในพระนิพพานธาตุ ของพระพุทธเจ้าองค์ต่อไปๆ ไป ในอายตนะคือ **พระนิพพานต่อๆ ไป ทับทวีขึ้นมาไม่ขาดสาย นับไม่ถ้วน เป็นการได้เข้าถึง ได้รู้-ได้เห็น และได้เป็นธาตุธรรมที่บริสุทธิ์ ตามพระนิพพานธาตุของพระพุทธเจ้าองค์ต่อๆ ไป เป็นทับทวี นับอสงไขยในอสงไขยอายุธาตุอายุบารมีของพระพุทธเจ้าไม่ถ้วน ก็จะถึงพระพุทธเจ้าองค์ต้นธาตุ/ต้นธรรม ในอายตนะคือพระนิพพานเป็นต่อๆ ไปอีกนับไม่ถ้วนดังที่กล่าวข้างต้น**

เมื่อได้เข้าถึง ได้รู้-ได้เห็น และได้เป็นธรรมธาตุ ตามคุณธรรมของพระพุทธเจ้าเพียงไร จงหยุดในหยุดกลางของหยุด-นิ่ง กลางของกลางพระพุทธเจ้า ในอายตนะ คือ **นิพพานนั้น แล้วฟังรู้ที่ตรัสรู้ในนิโรธของพระพุทธองค์ได้** และ**จะได้รู้/ได้เห็น วิชชาของพระพุทธเจ้าภาคขาว** คือ**ฝ่ายบุญ/ฝ่ายสัมมาทิฏฐิ เป็นคุณเครื่องกำจัดอวิชชาของธาตุธรรมภาคดำ** คือ**ฝ่ายกลางๆ และอวิชชาของธาตุธรรมฝ่ายบาปอกุศลหรือฝ่ายมารที่เขาสอดกายละเอียดเข้ามาในธาตุธรรมและเห็น-จำ-คิด-รู้ (ใจ) ของสัตว์โลกทั้งหลายให้ประกอบกายทุจริต วจีทุจริต มโนทุจริต และให้ได้รับผลกรรมเป็นความทุกข์เดือดร้อน** (ด้วยเหตุวิบัติ บาปศักดิ์สิทธิ์ ภัยพิบัติ ภัยสงคราม/การก่อการร้าย/การจลาจลและภัยธรรมชาติต่างๆ) **ต่อเมื่อ ผู้ศึกษาสัมมาปฏิบัติไตรสิกขา อันมีรายละเอียดอยู่ในอริยมรรคมีองค์ ๘ ชำระธาตุธรรมและเห็น-จำ-คิด-รู้ (ใจ) ให้บริสุทธิ์ผ่องใสอยู่เสมอแล้ว ก็จะเห็นผลของการปฏิบัติธรรมนี้ ตามระดับภูมิธรรมที่ปฏิบัติได้เองแล**

เพราะเหตุนี้ หลวงพ่อวัดปากน้ำ พระมงคลเทพมุนี (สด จนฺทสโร) ผู้ปฏิบัติสมถวิปัสสนาภาวนาตามแนวสติปัฏฐาน ๔ ถึง**ธรรมกายของพระพุทธเจ้า**นี้ จึงมักได้ปรารภกับศิษยานุศิษย์เสมอๆ ว่า "**ธรรมกาย** [ที่บริสุทธิ์-ที่บรรลุมรรคผลนิพพาน] **นั่นแหละ คือที่พึ่งของสัตว์โลก" "ธรรมกายไม่เคยหลอกลวงใคร" "ญาณดีก็รู้ ตาดีก็เห็น"** เป็นต้น

๖.๓ ตัวอย่างวิปัสสนาวิธีแบบโบราณ ถึงธรรมกาย

แบบขึ้นกัมมัฏฐาน : ห้องพระพุทธคุณ พระธรรมคุณ พระสังฆคุณ

ได้ต้นฉบับจากวัดประดู่โรงธรรม กรุงศรีอยุธยา (กรุงเก่า) พระอาจารย์กล่าวไว้เป็นแบบที่สืบเนื่องมาจากท่านทิสาปาโมกขาจารย์ ๕๖ องค์แต่ครั้งโบราณ มีข้อความตอนท้ายว่า

"ต่อนั้นให้ยกจิต **โลกุตฺตรํ จิตฺตํ ฌานํ** จนทำลาย**ประกฤติ** = **ปรา** = **อปรา** ได้แล้ว **กายสุขํ** ความสุขกาย **จิตฺตสุขํ** ความสุขจิต จักเกิดมีที่อาตมา [ตน] เมื่อกายเป็นสุขจิตเป็นสุขแล้ว **สนฺตุฏฺโฐ** เป็นผู้สันโดษ **สลฺเลโข** เป็นผู้ประพฤติขัดเกลา **ปหิตตฺโต** เป็นผู้มีตนส่งไปสู่คุณความดีเป็นเบื้องหน้า **จึงตั้งจิตพิจารณาดู ธรรมกายในรูปกาย ด้วยการดำเนินในโพชฌงค์ทั้ง ๗ ประการ จนจิตรู้แจ้งแทงตลอดรูปธรรมและนามธรรม ได้แล้ว จักมีตนเป็นที่พึ่ง จักมีธรรมเป็นที่พึ่ง ด้วยประการฉะนี้**

องค์**สมถะ** เปรียบเหมือนการก่อสร้างเคหะสถานได้เอง คือสร้างเบญจขันธ์ด้วยความรู้จริง **วิปัสสนา** เปรียบนายช่างผู้ฉลาดในการรื้อการทำลายสถานที่ แต่ไม่ให้เสียหายแต่อย่างใดอย่างหนึ่ง คือ พระอรหันต-ขีณาสพเจ้าทำลายเบญจขันธ์ด้วยการตัดอุปาทานด้วยวิชชา ฉะนี้ ....

แบบขึ้นพระกัมมัฏฐานห้องพระสังฆคุณ ๑๔

ตั้ง**ธาตุ** ตั้ง**ฌาน** ตามระเบียบแล้ว ดำเนินในวิปัสสนาญาณ ๙ ต่อไป ฯลฯ เป็นเสร็จพิธีที่ ๒

ต่อนั้น ท่านสอนให้ดำเนินในการปฏิบัติทางใจโดยตรง คือ **สุปฏิปันโน** ปฏิบัติด้วยความภักดีต่อใจ **อุชุปฏิปันโน** ปฏิบัติตรง คือให้มีความสัตย์ต่อจิต (**อตฺต**) **ญายปฏิปันโน** ปฏิบัติรู้แจ้งในเรื่องของจิต **สามีจิปฏิปันโน** ปฏิบัติชอบต่อจิต โดยความก็ให้กำหนดรู้กระแสของจิตทั้ง ๗ คือ (๑) จิตเดิม (๒) ความคิด (๓) ความเห็น (๔) ความน้อมอารมณ์ (๕) ความรับอารมณ์ (๖) ความกำหนดอารมณ์ (๗) ความตรวจอารมณ์และตัวเชาว์วิถีที่แล่นไปจากจิต พระโยคาวจรผู้ที่จะปฏิบัติชอบต่อจิตได้ ก็ต้องดำเนินในห้องวิปัสสนาญาณทั้ง ๙ ประการ ความจึงจักแจ่ม

ในสกลกายนี้มีที่ตั้ง ๑ ผู้ทำ ๑ เครื่องมือต่างๆ ๑ **ความรู้** นับในวิปัสสนา **ข้อรู้** นับในอาการ ๙ อย่าง **ผู้รู้** นับในจิต เพราะจิตเป็นผู้รู้ ผู้เห็น และผู้รับรู้ด้วย ผู้เสวยด้วย ส่วนเครื่องทำ ๑ การทำ ๑ ผู้ทำ ๑ สามอย่างนี้สงเคราะห์ให้เกิดกรรม กรรมนั้นเองเกิดจากเจตนาอันเนื่องด้วยจิต จิตเนื่องอยู่ใน**อัตตะ** ภาวะของความรู้ซ่อนความลึกลับไว้อย่างมหัศจรรย์อย่างนี้ จึงจำเป็นต้องพิจารณาดูสกลกายนี้ด้วยวิปัสสนาญาณเพื่อได้รู้แจ้งแทงตลอดในภาพของจิต คือ

(๑) ความรู้ประเภทใด ทำให้เห็นเอกภาพ เอกจิต เอกธรรม อันตั้งมั่น ไม่เสื่อมสูญในสิ่งทั้งปวง และทำให้เห็นไม่แยกสิ่งที่แยกกันอยู่ ได้แก่การเห็นตัวสภาวธรรมที่เป็น**ธรรมธาตุ ธรรมัฏฐิติ ธรรมนิยาม** ความรู้นั้นจงทราบเถิดว่าเป็นความรู้จริงประกอบในทาง**โมกขธรรม** โดยแท้ควรดำเนิน

(๒) ความรู้ประเภทใด รู้ในสรรพสิ่งที่เป็นภาวะต่างๆ อันต่างชนิดโดยความเป็นต่างๆ กัน นำให้เกลียด นำให้ชอบ นำให้เมา พึงทราบว่าเป็นความรู้ที่ประกอบด้วย “**รโชธุลี**” ควรละ

(๓) ความรู้ประเภทใด ทำให้ติดอยู่ในการกระทำอย่างเดียว แต่ส่วนผลนั้นมีอาการเป็นเหมือนรู้รอบหมดแล้ว ทั้งไม่เที่ยงแท้แน่นอน และมีเพียงประมาณเล็กน้อยเท่านั้น ความรู้ชนิดนั้นพึงทราบว่าประกอบด้วย “**ตโม** มืด หรือ **โมหะ** หลง” ควรละ

(๔) ความรู้ประเภทใด ที่ทำให้ **มานะ ทิฏฐิ อหังการ มมังการ** ความรู้ประเภทนั้นประกอบด้วย “**โทโส** โทษ หรือ **โกโธ** โกรธ” ควรละ

พระโยคาวจรผู้รู้ว่า **ธรรมกาย** ดำรงอยู่ในหทัยประเทศแห่งสรรพภูต ทำให้หมุนดังว่าหุ่นยนต์ ท่านจึงตั้งใจเจริญพระวิปัสสนาญาณ เพื่อให้ถึง **ธรรมกาย** เป็นที่พึ่งอันยอดเยี่ยมโดยสิ้นเชิง ถึงสถานอันสงบระงับ

ประเสริฐเที่ยงแท้ เพราะความอำนวยของ **ธรรมกาย** นั้นเป็น**อมตะ.**"[๑]

กล่าวโดยสรุป

อายตนะ คือ **พระนิพพาน** ตามพระพุทธดำรัสในนิพพานสูตรที่ ๑ นั้น **เป็นที่สถิตอยู่ของอนุปาทิเสสนิพพานธาตุ ของพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า พระอรหันต-ปัจเจกพุทธเจ้า พระอรหันตสาวก ผู้เบญจขันธ์แตกทำลาย (ตาย) แล้ว** กล่าวคือ **ผู้ดับขันธ์เข้าปรินิพพานด้วยอนุปาทิเสสนิพพานธาตุ อย่างแน่นอน**

ผู้ศึกษาสัมมาปฏิบัติสัทธรรมตามแนวสติปัฏฐาน ๔ ได้ถึงธรรมกายแล้ว ทำนิโรธดับสมุทัยไปสุดละเอียด ก็จะถึงและได้เห็น อายตนะ คือ พระนิพพาน นั้นได้ ด้วยตั้งแต่โคตรภูญาณขึ้นไป ถึงมรรคญาณ/ผลญาณ ก็จะยิ่งเห็นชัดแจ้ง/รู้แจ้งได้ ชัดเจนตามระดับภูมิธรรมที่ปฏิบัติได้ ว่า **อายตนะ** คือ **พระนิพพาน** นั้น **เป็นแดนโลกุตตระที่พ้นโลก ไม่มีดิน-น้ำ-ไฟ-ลม แม้พระอาทิตย์/พระจันทร์ ก็ไม่มี แต่ไม่มืด** และ**กลับโชติช่วงสว่างไสว ด้วยรังสีของพระธรรมกาย ของพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า พระอรหันตปัจเจกพุทธเจ้า พระอรหันตสาวก ผู้ดับขันธ์ปรินิพพานด้วยอนุปาทิเสสนิพพานธาตุ สถิตอยู่ในอายตนะ** คือ **พระนิพพาน เข้านิโรธสงบตลอดกันหมดนับไม่ถ้วน มีรัศมีโชติช่วงสว่างไสวและขาวใสบริสุทธิ์ ยิ่งกว่าความใสสว่างใดๆ ในโลก** ตามพระพุทธดำรัสที่ตรัสในที่อเนกสถาน ดังที่ได้นำมาแสดงอ้างถึงนั้นแล้ว อย่าได้สงสัยเลย.

---

[๑] พระมหาโชติปญฺโญ (ใจ ยโสธรรัตน์) วัดบรมนิวาส หนังสือพุทธรังษีธฤษดีญาณ ว่าด้วยสมถะและวิปัสสนากัมมัฏฐาน ๔ ยุค, กมลศิลป์การพิมพ์ ชลบุรี, พ.ศ.๒๔๗๙, หน้า ๒๖๙.

ประวัติความเป็นมาของศูนย์ประสานงาน
สำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดแห่งประเทศไทย (ศปท.)

ศูนย์ประสานงานสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดแห่งประเทศไทย (ศปท.) เป็น**องค์กรพระพุทธศาสนา** ที่ได้จัดตั้งขึ้นโดย**มติที่ประชุมเจ้าสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัด** (โดยมติมหาเถรสมาคม) ซึ่งสำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติร่วมกับวัดยานนาวา ได้จัดให้มีการประชุมสัมมนาเชิงปฏิบัติงาน ระหว่างวันที่ ๒๓-๒๕ เมษายน พ.ศ.๒๕๕๑ โดยมีพระเดชพระคุณ **พระพรหมวชิรญาณ เป็นประธาน** ในการประชุมครั้งนี้มีเจ้าสำนักปฏิบัติธรรม**ผู้มาร่วมประชุมจำนวน ๓๓๘ รูป**/สำนัก **จากสำนักปฏิบัติธรรมทั้งหมดทั่วประเทศประมาณ ๔๐๐ สำนัก**

ในวันที่ ๒๔ เมษายน ที่ประชุมได้มีมติให้จัดตั้ง “ศูนย์ประสานงานสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดแห่งประเทศไทย (ศปท.)” ขึ้น โดยให้เจ้าสำนักแต่ละภาคคัดเลือกผู้แทน ภาคละ ๑ รูป และคณะธรรมยุตอีก ๑ รูป ร่วมกันเป็นคณะกรรมการบริหาร และให้เลือกประธานคณะกรรมการบริหาร ศปท. ขึ้นรูป ๑ ส่วนที่เหลือให้เป็นรองประธานกรรมการบริหาร โดยมีมติในเบื้องต้นว่า องค์กรไม่ควรใหญ่มากนัก เพื่อให้องค์กรมีความคล่องตัวในการปฏิบัติงาน

ที่ประชุมได้มีมติเป็นเอกฉันท์ เลือก **พระราชญาณวิสิฐ** เจ้าสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดราชบุรี (แห่งที่ ๑) และเจ้าอาวาสวัดหลวงพ่อสดธรรมกายาราม อ.ดำเนินสะดวก จ.ราชบุรี เป็น**ประธานคณะกรรมการบริหาร** โดยมีพระเดชพระคุณ **พระพรหมวชิรญาณ** เป็น**กรรมการที่ปรึกษา** (รูปแรก) และที่ประชุมได้มีมติให้อาราธนาพระมหาเถระอีก ๒ รูป คือ พระเดชพระคุณ **พระพรหมโมลี** กรรมการมหาเถรสมาคม เจ้าคณะภาค ๑ วัดพิชยญาติการาม กับ พระเดชพระคุณ **พระธรรมปริยัติเวที** เจ้าคณะภาค ๑๕ วัดพระปฐมเจดีย์ จ.นครปฐม เป็น**กรรมการที่ปรึกษา** อีก ๒ รูป

คณะกรรมการบริหาร ศปท. ได้มีการประชุมกันครั้งแรก (การประชุมครั้งที่ ๑/๒๕๕๑) ในตอนบ่ายของวันเดียวกัน (๒๔ เมษายน) นั้นเอง เพื่อกำหนด**วัตถุประสงค์ ของ ศปท**. ใน

เบื้องต้นไว้ ๓ ประการ และแต่งตั้งกรรมการและเลขานุการ รวมเป็นคณะกรรมการที่ปรึกษา ๓ ท่าน และคณะกรรมการบริหาร ๑๐ ท่าน เพื่อเริ่มดำเนินการตามวัตถุประสงค์ของ ศปท. ต่อไป

ประธานคณะกรรมการบริหาร ศปท. ได้นำเรื่องการก่อตั้งศูนย์ประสานงานสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดแห่งประเทศไทย (ศปท.) ส่งให้สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ (พศ.) เพื่อขอให้ พศ. นำเรียนมหาเถรสมาคมเพื่อรับทราบและขอประทานคำแนะนำ ในการประชุมมหาเถรสมาคมครั้งที่ ๑๒/๒๕๕๑ เมื่อวันที่ ๑๒ พฤษภาคม พ.ศ.๒๕๕๑ มหาเถรสมาคมได้พิจารณาแล้วมีมติ **“รับทราบ”** และได้ตั้งข้อสังเกตเกี่ยวกับผู้แทนหน จำนวนผู้เข้าประชุม และยังไม่มีความชัดเจนในขั้นตอนการดำเนินการจัดตั้งศูนย์ฯ

ในการประชุมคณะกรรมการบริหาร ศปท. ครั้งที่ ๒-๓ และครั้งที่ ๔/๒๕๕๑ ได้มีการพิจารณาและรับร่างแผนแม่บท ศปท. พ.ศ.๒๕๕๒-๒๕๕๖ ร่างแผนปฏิบัติงาน ศปท. ประจำปี พ.ศ.๒๕๕๒ ร่างคู่มือการศึกษาสัมมาปฏิบัติไตรสิกขาและการจัดพิมพ์ ร่างระเบียบบริหาร ศปท. พ.ศ.๒๕๕๑ ซึ่งได้กำหนดวัตถุประสงค์เพิ่มเติมอีก ๒ ข้อ รวมเป็น ๕ ข้อ ดังต่อไปนี้

๑. เพื่อสนองงานคณะสงฆ์ในการส่งเสริมสนับสนุน ให้สำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดซึ่งจัดตั้งขึ้นโดยมติมหาเถรสมาคม ได้สนองงานคณะสงฆ์ในการบริหารการให้การศึกษาสัมมาปฏิบัติพระสัทธรรมให้บรรลุผลดี มีประสิทธิภาพสูง

๒. เพื่อให้ความร่วมมือประสานงานระหว่างสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดในการให้การศึกษาสัมมาปฏิบัติแก่ประชาชน โดยเฉพาะอย่างยิ่งเด็กและเยาวชน อันจะก่อให้เกิดประโยชน์สุขแก่สังคม ประเทศชาติ และความเจริญมั่นคงแห่งสถาบันชาติ พุทธศาสนา และสถาบันพระมหากษัตริย์

๓. เพื่อให้ความร่วมมือประสานงานกับเจ้าคณะปกครองและสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดในการให้การศึกษาอบรมการศึกษาสัมมาปฏิบัติพระสัทธรรม ให้เป็นไปในแนวทางหลักธรรมเดียวกัน

๔. เพื่อช่วยเหลือทางวิชาการและอื่นๆ แก่สำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัด เท่าที่จะช่วยได้

๕. เพื่อสนองงานคณะสงฆ์ในการช่วยปกป้องคุ้มครองพระพุทธศาสนา ให้เจริญและมั่นคง เท่าที่สามารถจะกระทำได้ ภายในกรอบแห่งพระธรรมวินัย กฎหมายของบ้านเมือง กฎมหาเถรสมาคมและระเบียบปฏิบัติ/คำสั่งของทางการสงฆ์

ที่ประชุมได้มีมติให้อาราธนา เจ้าประคุณ **สมเด็จพระมหารัชมังคลาจารย์** กรรมการมหาเถรสมาคม เจ้าคณะใหญ่หนเหนือ แม่กองบาลีสนามหลวง อธิบดีสงฆ์วัดปากน้ำ ภาษีเจริญ มาเป็นประธานคณะกรรมการที่ปรึกษา ศปท. ให้อาราธนาพระมหาเถระและผู้ทรงคุณวุฒิหลายรูป/ท่าน เป็นกรรมการบริหารและกรรมการที่ปรึกษา โดยเฉพาะอย่างยิ่งในการประชุมครั้งที่ ๔/๒๕๕๑ เมื่อวันที่ ๓๑ ตุลาคม พ.ศ.๒๕๕๑ โดยมีเจ้าประคุณ สมเด็จพระมหารัชมังคลา-จารย์ ประธานคณะกรรมการที่ปรึกษา ศปท. ได้เมตตามาเป็นประธานในที่ประชุมและได้ประทานโอวาทเปิดการประชุมด้วย ที่ประชุมได้มีมติให้ขยายโครงสร้าง ศปท. โดยให้ขออาราธนาเจ้าคณะภาคทุกภาคทั้งมหานิกายและธรรมยุติกนิกาย เป็นกรรมการที่ปรึกษาและเป็นประธานศูนย์ประสานงานสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดแห่งประเทศไทย (ศปท.) ประจำภาคแต่ละภาคด้วย

ประธานคณะกรรมการบริหาร ศปท. ได้รวบรวมข้อมูลเอกสารการก่อตั้ง ผลการประชุม รายนามคณะกรรมการที่ปรึกษา และประธาน ศปท. ประจำภาค และผลการดำเนินงานทั้งหมดของ ศปท. นำส่งสำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ (พศ.) เมื่อวันที่ ๒๗ พฤศจิกายน พ.ศ.๒๕๕๑ เพื่อขอให้ พศ. ช่วยนำเรียนมหาเถรสมาคม เพื่อพิจารณารับทราบและขอประทานคำแนะนำในการดำเนินงานต่อไปด้วยแล้ว

ศูนย์ประสานงานสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดแห่งประเทศไทย (ศปท.) ณ ปัจจุบันนี้ (ก.พ. ๒๕๕๒) จึงประกอบด้วย

คณะกรรมการที่ปรึกษา ศปท.

๑. เจ้าประคุณ **สมเด็จพระมหารัชมังคลาจารย์**
กรรมการมหาเถรสมาคม เจ้าคณะใหญ่หนเหนือ
แม่กองบาลีสนามหลวง เจ้าสำนักเรียนและ
เจ้าสำนักปฏิบัติธรรม จล.วัดปากน้ำ ภาษีเจริญ กทม. **ประธานกรรมการที่ปรึกษา**

๒. พระพรหมวชิรญาณ กรรมการมหาเถรสมาคม เจ้าสำนักเรียน
และเจ้าสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดกรุงเทพฯ (แห่งที่ ๑)
จล.วัดยานนาวา กทม. กรรมการที่ปรึกษา

๓. พระธรรมกิตติวงศ์ ราชบัณฑิต เจ้าสำนักเรียน
จล.วัดราชโอรสาราม กทม. กรรมการที่ปรึกษา

๔. พระเทพวิสุทธาภรณ์ จจ.ราชบุรี เจ้าสำนักศาสนศึกษา และ
เจ้าสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดราชบุรี (แห่งที่ ๔) จล.วัดมหาธาตุ กรรมการที่ปรึกษา

๕. นางจุฬารัตน์ บุณยากร ผอ.สนง.พศ. จ.นครปฐม กรรมการที่ปรึกษา

คณะกรรมการที่ปรึกษา และประธาน ศปท. ประจำภาค ๑-๑๘

๑. พระพรหมโมลี เจ้าคณะภาค ๑ เจ้าสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดกรุงเทพฯ (แห่งที่ ๓๓) จล.วัดพิชยญาติการาม กทม.

๒. พระธรรมโกศาจารย์ เจ้าคณะภาค ๒ เจ้าสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดกรุงเทพฯ (แห่งที่ ๓) จล.วัดประยุรวงศาวาส กทม.

๓. พระเทพปริยัติสุธี เจ้าคณะภาค ๓ เจ้าสำนักเรียน จล.วัดบพิตรพิมุข กทม.

๔. พระวิสุทธาธิบดี เจ้าคณะภาค ๔ เจ้าสำนักเรียน จล.วัดสุทัศนเทพวราราม กทม.

๕. พระธรรมปัญญาภรณ์ เจ้าคณะภาค ๕ ผช.จล.วัดปากน้ำ ภาษีเจริญ กทม.

๖. พระธรรมราชานุวัตร เจ้าคณะภาค ๖ จล.วัดพระแก้ว จ.เชียงราย

๗. พระวิสุทธิวงศาจารย์ เจ้าคณะภาค ๗ อาจารย์ใหญ่สำนักเรียน รจล.วัดปากน้ำ ภาษีเจริญ กทม.

๘. พระพรหมเวที เจ้าคณะภาค ๘ เจ้าสำนักเรียน จล.วัดไตรมิตรวิทยาราม กทม.

๙. พระธรรมวโรดม เจ้าคณะภาค ๙ วัดทินกรนิมิต จ.นนทบุรี

๑๐. พระธรรมปริยัติโสภณ เจ้าคณะภาค ๑๐ เจ้าสำนักเรียน จล.วัดโมลีโลกยาราม กทม.

๑๑. พระธรรมธีรราชมหามุนี เจ้าคณะภาค ๑๑ เจ้าสำนักเรียน จล.วัดระฆังโฆษิตาราม กทม.

๑๒. พระพรหมสุธี เจ้าคณะภาค ๑๒ รก.เจ้าสำนักศาสนศึกษา วัดโสธรวราราม ผช.จล.วัดสระเกศราชวรมหาวิหาร กทม.

๑๓. พระธรรมเจดีย์ เจ้าคณะภาค ๑๓ เจ้าสำนักเรียน จล.วัดกัลยาณมิตร กทม.

๑๔. พระธรรมคุณาภรณ์ เจ้าคณะภาค ๑๔ เจ้าสำนักเรียน จล.วัดสามพระยา กทม.

๑๕. พระธรรมปริยัติเวที เจ้าคณะภาค ๑๕ ผู้จัดการ รร.พระปริยัติธรรมแผนกบาลีประจำจังหวัด (แห่งที่ ๑๔) และเจ้าสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดนครปฐม (แห่งที่ ๘) จล.วัดพระปฐมเจดีย์

๑๖. พระเทพสุธี เจ้าคณะภาค ๑๖ รจล.วัดไตรธรรมาราม จ.สุราษฎร์ธานี

๑๗. พระเทพปริยัติเมธี เจ้าคณะภาค ๑๗ จร.วัดชลประทานรังสฤษฎ์ จ.นนทบุรี

๑๘. พระเทพวีราภรณ์ เจ้าคณะภาค ๑๘ เจ้าสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดสงขลา (แห่งที่ ๔) จล.วัดโคกสมานคุณ จ.สงขลา

๑๙. พระพรหมเมธี จภ.๑-๒-๓ และ ๑๒-๑๓ (ธ) ผช.จล.วัดเทพศิรินทราวาส กทม.

๒๐. พระธรรมวราลังการ จภ. ๔-๕-๖ และ ๗ (ธ) จล.วัดเพชรวราราม จ.เพชรบุรี

๒๑. พระธรรมเจติยาจารย์ เจ้าคณะภาค ๘ (ธ) เจ้าสำนักเรียน จล.วัดพระศรีมหาธาตุ กทม.

๒๒. พระธรรมดิลก เจ้าคณะภาค ๙ (ธ) วัดป่าแสงอรุณ จ.ขอนแก่น

๒๓. พระธรรมฐิติญาณ เจ้าคณะภาค ๑๐ (ธ) วัดบึงพระลานชัย จ.ร้อยเอ็ด

๒๔. พระธรรมวราภรณ์ เจ้าคณะภาค ๑๑ (ธ) ผช.จล.วัดราชบพิธสถิตมหาสีมาราม กทม.

๒๕. พระธรรมวรเมธี เจ้าคณะภาค ๑๔-๑๕ (ธ) ผช.จล.วัดราชบพิธสถิตมหาสีมาราม กทม.

๒๖. พระธรรมวิสุทธิกวี จภ. ๑๖-๑๗-๑๘ (ธ) เจ้าสำนักเรียน จล.วัดโสมนัสวิหาร กทม.

คณะกรรมการบริหาร ศปท.

(ระหว่าง ๒๔ เมษายน ๒๕๕๑ ถึง ๒๓ เมษายน ๒๕๕๔)

๑. **พระราชญาณวิสิฐ** เจ้าสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดราชบุรี (แห่งที่ ๑) และผู้จัดการ รร.พระปริยัติธรรมแผนกบาลีประจำจังหวัดราชบุรี (แห่งที่ ๒) วัดหลวงพ่อสดธรรมกายาราม **ประธาน**

๒. พระราชธีราจารย์ จจ.นครพนม เจ้าสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดนครพนม (แห่งที่ ๑๖) วัดพระธาตุพนม รองประธาน

๓. พระราชรณังคมุนี จจ.ระนอง เจ้าสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดระนอง (แห่งที่ ๑) วัดตโปทาราม รองประธาน

๔. พระราชภัทรธาดา จจ.ปราจีนบุรี เจ้าสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดปราจีนบุรี (แห่งที่ ๑) จล.วัดบางกระเบา รองประธาน

๕. พระราชวรเมธี รอง จจ.ราชบุรี เจ้าสำนักศาสนศึกษา และเจ้าสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดราชบุรี (แห่งที่ ๒) จล.วัดเขาวัง รองประธาน

๖. พระราชรัตนวราภรณ์ จอ.พระนครฯ ผู้จัดการ รร.พระปริยัติธรรมแผนกบาลีประจำจังหวัด (แห่งที่ ๑) และเจ้าสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดพระนครศรีอยุธยา (แห่งที่ ๑๐) จล.วัดพนัญเชิง รองประธาน

๗. พระครูสิริธรรมานุศาสน์ จอ.เมืองนครศรีธรรมราช เจ้าสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดนครศรีธรรมราช (แห่งที่ ๒) วัดศรีทวี รองประธาน

๘. พระครูภาวนาโสภิต วิ. เจ้าสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดลำพูน (แห่งที่ ๒) วัดพระยืน รองประธาน

๙. พระมงคลวัฒนคุณ รอง จจ.นครราชสีมา(ธ) เจ้าสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดนครราชสีมา (แห่งที่ ๒) วัดป่าสาลวัน กรรมการบริหาร

๑๐. พระมหาศักฎา สุมโน (ป.ธ.๙) เจ้าสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดเพชรบุรี (แห่งที่ ๑) วัดป่าวิสุทธิคุณ จ.เพชรบุรี กรรมการบริหาร

๑๑. พระครูอาทรวนกิจ จอ. ประจักษ์วิทยาคม เจ้าสำนักปฏิบัติธรรม
ประจำจังหวัดอุดรธานี (แห่งที่ ๑๐) วัดลุมพินีวันวราราม กรรมการบริหาร
๑๒. พระครูภาวนาธรรมธารี จต.โคกไม้ลาย เขต ๑ เจ้าสำนักปฏิบัติ
ธรรมประจำจังหวัดปราจีนบุรี (แห่งที่ ๕) วัดป่ามะไฟ กรรมการบริหาร
๑๓. พระครูพิพัฒน์รังสรรค์ จต.หัวโพธิ์ เจ้าสำนักปฏิบัติธรรมประจำ
จังหวัดสุพรรณบุรี (แห่งที่ ๓๕) วัดท่าจัด กรรมการบริหาร
๑๔. นางบุญศรี พานะจิตต์ รอง ผอ.พศ. กรรมการบริหาร
๑๕. นายนพรัตน์ เบญจวัฒนานันท์ รอง ผอ.พศ. กรรมการบริหาร
๑๖. ดร.อำนาจ บัวศิริ ผอ.สำนักเลขาธิการมหาเถรสมาคม สนง.พศ. กรรมการบริหาร
๑๗. นายพนม ศรศิลป์ ผอ.กองพุทธศาสนศึกษา สนง.พศ. กรรมการบริหาร
๑๘. นายวิศิษฏ์ พงศ์พัฒนจิต กองพุทธศาสนศึกษา สนง.พศ. กรรมการบริหาร
๑๙. นายสุทธิรักษ์ หนูฉ้ง ผอ.พศ.ราชบุรี กรรมการบริหาร
๒๐. พระปลัดวีรภัทร์ ปริมุตฺโต วัดยานนาวา กรรมการ/เลขานุการ
๒๑. พระมหาปราโมทย์ ปโมทิโต (ป.ธ.๙) รองเจ้าอาวาส
วัดหลวงพ่อสดฯ กรรมการ/รองเลขานุการ
๒๒. พระมหาชัยนิพจน์ อตฺตทนฺโต (ป.ธ.๘) เลขานุการ
วัดหลวงพ่อสดฯ กรรมการ/ผู้ช่วยเลขานุการ
๒๓. นายแก้ว ชิดตะขบ (ป.ธ.๙) กองพุทธศาสนศึกษา สนง.พศ. กรรมการ/ผู้ช่วยเลขานุการ
๒๔. นายสุวิชญ โรจนวานิช (M.BA., North Texas State Univ.,
สหรัฐอเมริกา ผอ.สำนักงานบริหารหนี้สาธารณะ
กระทรวงการคลัง (ไวยาวัจกร วัดหลวงพ่อสดฯ) กรรมการ/เหรัญญิก
๒๕. นายธนัท สายสิทธิ์ กรรมการ/ผู้ช่วยเหรัญญิก

มติมหาเถรสมาคม

ครั้งที่ ๒/๒๕๕๒

สำนักเลขาธิการมหาเถรสมาคม

มติที่ ๕๒/๒๕๕๒

เรื่อง ขอความเห็นชอบตั้งศูนย์ประสานงานสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดแห่งประเทศไทย (ศปท.)

ในการประชุมมหาเถรสมาคมครั้งที่ ๒/๒๕๕๒ เมื่อวันที่ ๒๐ มกราคม ๒๕๕๒ เลขาธิการมหาเถรสมาคมเสนอว่า พระราชญาณวิสิฐ ประธานคณะกรรมการบริหารศูนย์ประสานงานสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดแห่งประเทศไทย (ศปท.) เจ้าอาวาสวัดหลวงพ่อสดธรรมกายาราม จังหวัดราชบุรี ได้มีลิขิต ที่ ศปท. ๑๙/๒๕๕๑ ลงวันที่ ๒๗ พฤศจิกายน ๒๕๕๑ แจ้งว่า ได้ร่วมกับวัดยานนาวา และสำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ จัดประชุมสัมมนาเชิงปฏิบัติการ ระหว่างวันที่ ๒๓-๒๕ เมษายน ๒๕๕๑ ณ วัดยานนาวา เขตสาทร กรุงเทพมหานคร มีเจ้าสำนักปฏิบัติธรรมเข้าร่วมประชุม จำนวน ๓๓๘ รูป จากสำนักปฏิบัติธรรมทั่วประเทศ ๔๐๐ แห่ง ที่ประชุมได้ลงมติให้คัดเลือกผู้แทนภาคๆ ละ ๑ รูป และคณะธรรมยุตอีก ๑ รูป ร่วมกันจัดตั้งเป็นองค์กร ชื่อว่า “ศูนย์ประสานงานสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดแห่งประเทศไทย (ศปท.)” โดยให้ผู้แทนแต่ละภาค และผู้แทนคณะธรรมยุต เลือกคณะกรรมการบริหารศูนย์ประสานงานสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดแห่งประเทศไทย โดยมีที่ปรึกษาจำนวน ๖ รูป คือ

๑.	สมเด็จพระมหารัชมังคลาจารย์	วัดปากน้ำ กรุงเทพมหานคร
๒.	พระพรหมวชิรญาณ	วัดยานนาวา กรุงเทพมหานคร
๓.	พระพรหมโมลี	วัดพิชยญาติการาม กรุงเทพมหานคร
๔.	พระธรรมปริยัติเวที	วัดพระปฐมเจดีย์ จังหวัดนครปฐม
๕.	พระธรรมโกศาจารย์	วัดประยุรวงศาวาส กรุงเทพมหานคร
๖.	พระเทพวิสุทธาภรณ์	วัดมหาธาตุ จังหวัดราชบุรี

โดย พระราชญาณวิสิฐ วัดหลวงพ่อสดธรรมกายาราม จังหวัดราชบุรี เป็นประธาน และ พระปลัดวีรภัทร์ ปริมุตฺโต วัดยานนาวา กรุงเทพมหานคร เป็นกรรมการและเลขานุการ รวมทั้งสิ้น ๒๐ รูป/คน พร้อมกับมอบให้สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาตินำเสนอ มหาเถรสมาคม รายละเอียดปรากฏตามเอกสารที่แนบถวายในที่ประชุม

สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติเห็นควรนำเสนอมหาเถรสมาคมเพื่อโปรดทราบ

๑. การตั้งศูนย์ประสานงานสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดแห่งประเทศไทย (ศปท.)

๒. การแต่งตั้งคณะกรรมการที่ปรึกษาศูนย์ประสานงานสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดแห่งประเทศไทย (ศปท.) และประธาน ศปท. ประจำภาค

๓. ร่างระเบียบมหาเถรสมาคม ว่าด้วยศูนย์ประสานงานสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดแห่งประเทศไทย (ศปท.) พ.ศ. ๒๕๕๑

๔. ร่างระเบียบปฏิบัติของศูนย์ประสานงานสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดแห่งประเทศไทย (ศปท.) ว่าด้วยการบริหาร พ.ศ. ๒๕๕๑

๕. คู่มือการศึกษาสัมมาปฏิบัติไตรสิกขา

ที่ประชุมรับทราบ เว้นข้อ ๓.

(นางจุฬารัตน์ บุญยากร)
เลขาธิการมหาเถรสมาคม

คณะผู้จัดทำหนังสือ "คู่มือการศึกษาสัมมาปฏิบัติไตรสิกขา"

คณะที่ปรึกษา และตรวจทาน

๑.	พระมหาปราโมทย์ ปโมทิโต	ป.ธ.๙
๒.	พระมหาศักฎา สุมโน	ป.ธ.๙
๓.	พระมหาประเสริฐ ปญฺญาเสฏฺโฐ	ป.ธ.๗
๔.	พระมหากฤษฎ์พิสุทธ์ เสฏฺฐธมฺโม	ป.ธ.๙
๕.	พระมหาวรรณพงศ์ วณฺณวํโส	ป.ธ.๙

คณะผู้ทำงาน ส่วนอธิสีลสิกขา

๑.	พระมหากังวาล ธีรธมฺโม	ป.ธ.๙
๒.	พระมหากฤษฎ์พิสุทธ์ เสฏฺฐธมฺโม	ป.ธ.๙
๓.	พระมหาบุญกิต สุวณฺโณ	ป.ธ.๘
๔.	พระมหาอธิโชค สุโชโต	ป.ธ.๘
๕.	พระมหาพิเชษฐ กนฺตเชฏฺโฐ	ป.ธ.๙

ผู้ทำงาน ส่วนจิตตสิกขา

พระมหากฤษฎ์พิสุทธ์ เสฏฺฐธมฺโม ป.ธ.๙

คณะผู้ทำงาน ส่วนปัญญาสิกขา

๑.	พระมหาปราโมทย์ ปโมทิโต	ป.ธ.๙
๒.	พระมหาวรรณพงศ์ วณฺณวํโส	ป.ธ.๙
๓.	พระมหาวิโรจน์ วิโรจโน	ป.ธ.๘
๔.	พระมหาอนุชา จนฺทปภาโส	ป.ธ.๕
๕.	พระมหาชินภัทร ฉินฺนาลโย	ป.ธ.๖
๖.	พระอเนก ถิรวิริโย	
๗.	พระปรีชา สุปญฺโญ	

พระราชญาณวิสิฐ

ประธานศูนย์ประสานงานสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดแห่งประเทศไทย

ประวัติย่อ
ประธานศูนย์ประสานงานสำนักปฏิบัติธรรม ประจำจังหวัดแห่งประเทศไทย (ศปท.)

สถานะปัจจุบัน

ชื่อ **พระราชญาณวิสิฐ** วิ. (เสริมชัย ชยมงฺคโล-พลพัฒนาฤทธิ์)

อายุ **๘๐ ปี พรรษา ๒๓** (เกิดวันที่ ๖ เดือน มีนาคม พ.ศ.๒๔๗๒)

วิทยฐานะ น.ธ. เอก, ป.ธ.๖

พ.ศ.๒๕๐๘ (๙ ธ.ค.)	**รัฐประศาสนศาสตร์มหาบัณฑิต** (เกียรตินิยม "ดี") มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
พ.ศ.๒๕๕๐ (๑๘ พ.ค.)	**พุทธศาสตร์ดุษฎีบัณฑิต** (กิตติมศักดิ์) สาขาการจัดการเชิงพุทธ มหาวิทยาลัยจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย
พ.ศ.๒๕๑๒	Cert. in Public Opinion Survey Research, Institute of Social Research, the University of Michigan Ann Arbor, สหรัฐอเมริกา.
พ.ศ.๒๕๕๒ (๒๖ พ.ค.)	**ศาสนศาสตร์ดุษฎีบัณฑิต** (กิตติมศักดิ์) สาขาวิชาพุทธศาสตร์, ม.มร.

บรรพชาอุปสมบท

๖ มีนาคม พ.ศ.๒๕๒๙ **ณ พัทธสีมาวัดปากน้ำ ภาษีเจริญ กรุงเทพฯ** โดยมี

- เจ้าประคุณ **สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์** (ฟื้น ชุตินฺธรมหาเถร ป.ธ.๙) อดีตกรรมการมหาเถรสมาคม/อธิบดีสงฆ์ วัดสามพระยา เป็น **พระอุปัชฌาย์**

- เจ้าประคุณ **สมเด็จพระพุฒาจารย์** (เกี่ยว อุปเสณมหาเถร ป.ธ.๙ เมื่อครั้งดำรงสมณศักดิ์เป็นที่ พระพรหมคุณาภรณ์) ประธานคณะผู้ปฏิบัติหน้าที่สมเด็จพระสังฆราช กรรมการมหาเถรสมาคม เจ้าคณะใหญ่หนตะวันออก อธิบดีสงฆ์ วัดสระเกศราชวรมหาวิหาร เป็น **พระกรรมวาจาจารย์**

- เจ้าประคุณ **สมเด็จพระมหารัชมังคลาจารย์** (ช่วง วรปุญฺญมหาเถร ป.ธ.๙ เมื่อครั้งดำรงสมณศักดิ์เป็นที่ พระธรรมธีรราชมหามุนี) กรรมการมหาเถรสมาคม เจ้าคณะใหญ่หนเหนือ อธิบดีสงฆ์ วัดปากน้ำ ภาษีเจริญ เป็น**พระอนุสาวนาจารย์**

พระวิปัสสนาจารย์	พระราชพรหมเถร (วีระ คณุตฺตมมหาเถร) รองเจ้าอาวาสและพระอาจารย์ใหญ่ฝ่ายวิปัสสนาธุระ วัดปากน้ำ ภาษีเจริญ กทม.

ปัจจุบันดำรงตำแหน่ง

พ.ศ.๒๕๓๔ (๙ กรกฎาคม)	เจ้าอาวาส วัดหลวงพ่อสดธรรมกายาราม ตำบลแพงพวย อำเภอดำเนินสะดวก จังหวัดราชบุรี ๗๐๑๓๐
พ.ศ.๒๕๓๙ (๓๑ มกราคม)	พระอุปัชฌาย์ (สามัญ)
พ.ศ.๒๕๔๒ (๒๐ ตุลาคม)	ผู้จัดการโรงเรียนพระปริยัติธรรม(แผนกบาลี) ประจำจังหวัดราชบุรี (แห่งที่ ๒) โดยมติมหาเถรสมาคม รองประธานคณะกรรมการอบรมบาลีก่อนสอบสนามหลวง ของคณะสงฆ์ภาค ๑๕
พ.ศ.๒๕๔๔ (๓๐ มกราคม)	เจ้าสำนักและอาจารย์ใหญ่ สำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดราชบุรี (แห่งที่๑) โดยมหาเถรสมาคม
พ.ศ.๒๕๔๙ (พฤษภาคม)	รองประธาน คณะกรรมการบริหาร หน่วยวิทยบริการ คณะสังคมศาสตร์ มจร. ณ วัดหลวงพ่อสดธรรมกายาราม
(April 19th 2006)	Director, Wat Luang Phor Sodh Buddhist Meditation Institute, an Affiliated Institution of the World Buddhist University.
พ.ศ.๒๕๔๙ (๓๑ ตุลาคม)	ประธานคณะอนุกรรมการดำเนินงาน หน่วยวิทยบริการ คณะสังคมศาสตร์ มจร. ณ วัดหลวงพ่อสดธรรมกายาราม

พ.ศ.๒๕๔๙ (๑๗ พฤศจิกายน)	รองประธานคณะกรรมการบริหาร หลักสูตรประกาศนียบัตร การบริหารกิจการคณะสงฆ์ (ป.บส.) หน่วยวิทยบริการ คณะสังคมศาสตร์ มจร. ณ วัดหลวงพ่อสดธรรมกายาราม
พ.ศ.๒๕๕๐	ประธานสหภูมิชาวบุรีรัมย์
พ.ศ.๒๕๕๑	รองประธาน คณะกรรมการบริหารครูสอนศีลธรรมในโรงเรียน ของคณะสงฆ์ภาค ๑๕
พ.ศ.๒๕๕๑ (๒๔ เมษายน)	ประธานคณะกรรมการบริหาร ศูนย์ประสานงานสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดแห่งประเทศไทย (ศปท.)
พ.ศ.๒๕๕๒ (๑ เมษายน)	ประธานคณะทำงานศูนย์ส่งเสริมคุณธรรม จริยธรรม และความมั่นคง แห่งสถาบันชาติ พระศาสนา พระมหากษัตริย์ ประจำศูนย์ฯ วัดหลวงพ่อสดธรรมกายาราม อำเภอดำเนินสะดวก จังหวัดราชบุรี

ตำแหน่ง/หน้าที่กิจการ ก่อนอุปสมบท

(ลาออกจากราชการรัฐบาลสหรัฐ เมื่อวันที่ ๓๑ มกราคม พ.ศ.๒๕๒๙)

- เป็น**พนักงานท้องถิ่น ของรัฐบาลสหรัฐอเมริกา** ในตำแหน่ง **Research Specialist, U.S.** Information Office, American Embassy กรุงเทพฯ
- เป็น**กรรมการอำนวยการ**และ**อาจารย์ใหญ่** (ฝ่ายวิปัสสนา) สถาบัน/มูลนิธิ พุทธภาวนาวิชชาธรรมกาย
- เป็น**ผู้บรรยาย สาขาวิชาระเบียบวิธีการวิจัย** แก่นักศึกษาชั้นปริญญาตรี มหาวิทยาลัยกรุงเทพฯ คณะวารสารศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ และแก่นักศึกษาชั้นปริญญาโท **สาขาวิชาการวิจัย** และประเมินผลสื่อสารมวลชน คณะวารสารศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

สพฺพทานํ ธมฺมทานํ ชินาติ

การให้ธรรมะ ชนะการให้ทุกอย่าง

ขออนุโมทนาในกุศลเจตนาของท่านเจ้าภาพผู้อุปถัมภ์การจัดพิมพ์หนังสือ

“คู่มือการศึกษาสัมมาปฏิบัติไตรสิกขา”

ศูนย์ประสานงานสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดแห่งประเทศไทย (ศปท.) (สนญ.)

วัดหลวงพ่อสดธรรมกายาราม ตำบลแพงพวย อำเภอดำเนินสะดวก จังหวัดราชบุรี

๑๘๐,๐๐๐ บาท	คุณปิยะบุตร-สุจินตนา ชลวิจารณ์
๑๑๒,๒๕๐ บาท	คุณวันชัย ฉัตรคุณเสถียร และครอบครัว
๑๐๕,๐๐๐ บาท	กับตันมนู-น.ท.หญิง นิทรา-ศุภสวัสดิ์ อาษา
๖๐,๐๐๐ บาท	พระครูใบฎีกาบาร์ตัน ญาณธีโร
๕,๐๐๐ บาท	พระมหาชินณฐพนธ์ วชิรวํโส ร้านสินเจริญศูนย์ล้อ พิษณุโลก
๕,๐๐๐ บาท	คุณอุไร สกุลวรรัตน์

สีเล ปติฏฺฐาย นโร สปญฺโญ **จิตฺตํ ปญฺญญฺจ** ภาวยํ
อาตาปี นิปโก ภิกฺขุ โส อิมํ วิชฏเย ชฏํ.

ภิกษุผู้ฉลาด มีความเพียร มีปัญญารักษาตน ดำรงมั่นใน **ศีล** อบรม **จิต** และ **ปัญญา** ให้เจริญอยู่ จะพึงถางชัฏ [คือข่ายแห่งตัณหา] นี้ได้.

พระพุทธวจนะ